گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

***

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

کلودیوس جێمس ڕیچ

گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان

١٨٢٠

محەمەد حەمە باقی
لە عەرەبییەوە کردوویەتی بە کوردی

ناوی کتێب: گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان
نووسینی: کلودیوس جێمس ڕیچ
وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: محەمەد حەمە باقی
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٥٧
دەرهێنانی هونەری: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: شکار عەفان نەقشبەندی
نووسینی سەر بەرگ: محەمەد زادە
پیت لێدان: نسار عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی سێیەم: چاپی تازەی دەسکاری و زیادکراو - دەزگای ئاراس
چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر
ژمارە (٤٢٩)ی ساڵی ٢٠٠٢ ی دراوەتێ

CLAUDIUS JAMES RICH

کلودیوس جێمس ریچ

(پۆرترێت)

NARRATIVE

ON A

RESIDENCE IN KOORDISTAN,

AND ON THE

SITE OF ANCIENT NINEVEH;

WITH JOURNAL ON

A VOYAGE DOWN THE TGRIS TO BAGDAD

AND AN ACCOUNT OF VISIT TO

SHIRAUZ AND PERSEPOLIS.

BY THE LATG

CLAUDIUS JAMES RICH ESQRE

THE HON. KAST INDIA COMPANY’S RESIDENT AT BAGDAD,
Author of “An Account of Ancient Babylon.”

EDITED BY HIS WIDOW

TWO VOLUMES. - VOL. II

LONDON:

JAMES DUNCAN, PATERNOSTER ROW.

MDCCCXXXVI.

بەرگی دەرەوەی «گەشتی ریچ بۆ کوردستان» بەئینگلیزی

پێشەکی

«بەدەستکارییەوە بۆ چاپی سێیەم»

هەرکە باسی نەتەوەی کورد و کوردناسانی خۆرهەڵات و خۆرئاوا و ئەو گەشتوەرانە دەکرێ کە سەردانی کوردستانیان کردووە، یەکسەر ناوی میستەر (کلودیوس جێمس ڕیچ – CLAUDIUS GAMES RICH)مان دێتەوە یاد، کە لەم مەیدانەدا جێگەیەکی فراوانی بۆ خۆی داگیر کردووە، چونکە وەک خۆی لەم کتێبەدا دەڵێ یەکەمین ئەورووپاییە، کە سەردانی کوردستانی بەو تێروتەسەلییە کردبێ... هەرچەندە پێش ئەو، چەندان گەشتوەری تریش هاتوونەتە کوردستان، هەر بۆ نموونە ناوی هەندێکیان بەیاد دێنینەوە:

١- کۆنترین گەشتنامە. کە ناوی (کورد)ی تێدا هێنرابێ، ئەو گەشتنامەیەیە، کە لە ساڵی ١٤٧٣ز-دا لەلایەن زێرینگەری باڤاری (جوهان سچیل بەرگەر JOHANN SCHILTBERGER)ەوە بڵاوکراوەتەوە[١].

٢- گەشتی ئەولیا چەلەبی، لە ساڵی ١٦٣٠ز-دا بۆ جزیرە و بۆتان. کتێبەکەی لە ساڵی ١٨٩٦ز - ١٩٠٠ز-لە(١٠) بەرگدا بەناوی: (أولیا - چلبی سیاحتنامەسی)، لە ئەستەموولّ چاپکراوە، کە بەرگی سێیەمیان تایبەتە بە (کورد)ەوە و مامۆستا (سەعید ناکام) کردوویەتی بە کوردی[٢].

٣- گەشتی ژان ئۆتەر - کە ساڵی ١٧٣٤ تا ساڵی ١٧٤٣ بۆ ماوەی (٩) ساڵ هاتۆتە خۆرهەڵات و بەشە زۆرەکەی ئەم سەردانەی بۆ کوردستان بووە و هەواڵی زۆر تازە و شاراوەی کوردستانی تێدایە[*].

٤- گەشتی نیبور NIEBUHR - کە لە ساڵی ١٧٦٦ز-دا دەرچووە[٣].

(١) بڕوانە لاپەڕە (٦)ی کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەورووپا)، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩ز.
(٢) (کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا - سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی)، وەرگێڕانی بۆ کوردی، سەعید ناکام، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩ز.
(*) سفرنامە ژان اُوتر در عصر نادر شاه، ترجمه دکتر علی اقبالی، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٦ش.
(٣) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەورووپا) ل٧.

٥- گەشتی قەشە (فیدلیس FIDELIS) کە لە ساڵی ١٧٩٤ز-دا بە (قەڵاچوالان)دا چۆتە (بەغدا). ناوبراو سەر بە لیژنەی ڕاگەیاندنی (کرملی) بووە، لە (بین النهرین)دا[٤].

٦- گەشتی (بیرک BERK) کە لە ساڵی ١٧٩٩ز-دا بۆ کوردستان و ئەرمەنستان و گورجستان و ئەنەدۆڵ و عێراقی کردووە[٥].

٧- گەشتی (ولیام هیود WILLAM GEUDE) کە لە ساڵی ١٨١٧ز-دا لە بەغداوە بەڕێگای (دەلی عەباس، قەرەتەپە، کفری -ئیبراهیم خانچی-سەگرمە)دا چۆتە (سلێمانی) و لەوێشەوە بەڕێگای (سورداش، دوکان، کۆیە، هەولێر، مووسڵ)دا گەڕاوەتەوە[٦].

٨- گەشتی (سیر ڕوبەرت کەرپوتەر SIR ROBERT KERPOTER) کە لە ساڵی ١٨١٨ز-دا لە بەغداوە بەڕێگای (کفری، کەرکووک)دا چۆتە سلێمانی، لەوێشەوە بەڕێگای (قەیوان، ئەزمڕ، قەرەسرد، پردێ، قەشان، ماوەت)دا چۆتە (سەردەشت و مەهاباد و تەورێز)[٧].

بێگومان دوای ئەویش ژمارەیەکی زۆری گەشتوەرانی تر، سەردانی جیاجیای کوردستانیان کردووە و پاشان ڕاپۆرت و نووسین و نامیلکە و کتێبیان دەربارەی گەشتەکانیان چاپ و بڵاوکردۆتەوە، کە دیسان هەر بۆ نموونە ناوی هەندێک لەوانیش بەیاد دێنینەوە:

(ا. ن. کرووز، ساڵی ١٨٢٩ز-[٨]، ئار. میگنن R. Mignan - لە ساڵی ١٨٣٠ز[٩] جێمس بێلی فرەیزەر JAMES BAILLIE FRASER - ساڵی ١٨٣٤ز-[١٠]، جی. شیل J. SHELL - ساڵی ١٨٣٦ز-[١١]، ئێچ. سی. ڕاولنسین H. C. RAWLINSON - ساڵی ١٨٣٦ز-[١٢]، ئاینورث W. AINSWO - ساڵی ١٨٣٧ز-[١٣]، ئۆژن فلاندن - ساڵی ١٨٤٠-١٨٤١ز-[١٤]، فیلکس جونز - ساڵی ١٨٤٤ز[١٥] ف. دیتیل - ساڵی ١٨٤٧ز[١٦]، چیریکۆڤ E.J, CHIRIKOV - ساڵی ١٨٤٩ز[٧]، أ. کلیمان A, CLEM-ENT - ساڵی ١٨٥٦ز[١٨]، سەندریکفی SANDRECFHI - ساڵی ١٨٥٧ز[١٩] بلو

(٤) بڕوانە کتێبی (کُردها. تُرکها. عَرَبها)، نووسینی: سیسیل. جی ئەدمۆندز، وەرگێڕانی بۆ فارسی، ئیبراهیم یونسی، تاران ١٣٦٧ إنتشارات ڕوزبهان، ل٣٦.
(٥) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەورووپا) ل٦.
(٦)، (٧)، (٨)، (٩)، (١٠)، (١١)، (١٢)، (١٣)، (١٤)، (١٥)- بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) ل٣٠ - ٣٣.
(١٦) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەورووپا) ل٧٨.
(١٧)،(١٨)- بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) ل٣٤.
(١٩) بڕوانە (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەورووپا) ل١٢-١٣.

Blau – ساڵی ۱۸۵۸ز[٢٠]، ستریکەر Strecker– ساڵی ۱۸۳٦ز[٢١]، ڤامبەری Vambery – ساڵی ۱۸٦۷ز[٢٢]، بیکەر Becker– ساڵی ۱۸۳۷ز[٢٣]، پاچستین Pachstein– ساڵی ۱۸۸۳ز[٢٤]، مانسل R. Maunsell. ساڵی ۱۸۸۸ز[٢٥]، بیلک Belk – ساڵی ۱۸۹۳ز[٢٦]، بورهارد – ساڵی ۱۸۹٦ز[٢٧]، مارک سایکس Mark Sykes– ساڵی ۱۹۰۲ز[٢٨].

لە ساڵانی دوای سەدەی ڕابووردووشەوە هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی، چەند زانایەکی ناوداری ئەڵمانی وەک: پرۆفیسۆر ئۆسکارمان، پرۆفیسۆر فۆن لکۆک، پرۆفیسۆر ئەدوارد سەخاو، پرۆفیسۆر ئاوگۆست پیتەرمان و پرۆفیسۆر مارتین هارتمان، ڕوویان کردۆتە کوردستان و پاش گەڕانەوەیان، نەک تەنیا هەر باسی زانستانە و بەکەڵکیان لەسەر زمان و ئەدەبیاتی کوردی بلاوکردۆتەوە، بەڵکو ژمارەیەک دەستنووسی کوردی و سەر بە کوردیشیان لە کوردستان و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا کۆکردۆتەوە و بۆ ئەڵەمان بردۆتەوە[٢٩].

لە سەرەتای ئەم سەدەیەشەوە چەندان گەشتوەری تر هاتوونەتە کوردستان، وەک:

١- گەشتی: ئۆژین ئۆبین – ساڵی ۱۹۰٦ز[*].

٢- گەشتی: برترام دیکسن Bertram Dickson – ساڵی ۱۹۰۹ز[٣٠].

٣- گەشتی: ئی. بی. سۆن E. B. Soan – ساڵی ۱۹۰۹[٣١].

٤- گەشتی: تی. سی. دابلیو فاول T. W. Fowle ساڵی ۱۹۱۰ز[٣٢].

٥- گەشتی: جی. ئی. هابەرد Hubbard – ساڵی ۱۹۱٤ز[٣٣].

٦- گەشتی: گی. ئیچ. دی. ڕایدەر G. H. D. Ryder ساڵی ۱۹۱۳ –۱۹۱٤ز[٣٤].

٧- گەشتی: ئەی هیرتسفیلد – ساڵی ۹۱۱ز[٣٥].

(٢٠)، (٢١)، (٢٢)، (٢٣)، (٢٤)- بڕوانە (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل١٢-١٣.
(٢٥) بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبَها) ل٣٣.
(٢٦)، (٢٧) – بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل١٥.
(٢٨) بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) ل٣٤.
(٢٩) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل٢٦.
(*) بنواڕە: ایران امروز – ئۆژین أوبن – ترجمه علی أصغر سعیدی – چاپ أول – تهران ١٣٦٢ش.
سەرنج: ئەم سەفەرنامەیەمان کردۆتە کوردی و لە دەرفەتێکدا بەچاپی دەگەیەنین
(٣٠)، (٣١)، (٣٢)، (٣٣)، (٣٤)، (٣٥) – بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبَها) – ل ٣٤ – ٣٧.

٨- گەشتی: ویلهلم لیتن – ۱۹۱۵ز[**]

٩- گەشتی: و. مینۆرسکی- چونکە هاوکاری (ئەی. تی. ڕاولینسن) و (ڕایدەر) بووە، نووسینی زۆر بە کەڵکی لەسەر کوردستان بلاوکردۆتەوە[٣٦].

٨- گەشتی: سیسیل، جی. ئەدمۆندز- هەرچەندە ناوبراو تا ساڵی ۱۹۵۸ لە عێراقدا کاربەدەست و ڕاوێژکاری حکوومەتی بەریتانیا بووە، بەڵام لە ئەنجامی ئەم گەشتانەیدا، کە بۆ ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشوور کردوویەتی، لە ساڵی ۱۹۱۹ز – ۱۹۲۵ز-دا، کتێبێکی بەناونیشانی (کورد و تورک و عەرەب)[٣٧] نووسیوە.

بەڵام ئەم یاداشتنامەیەی – ریچ – ئەگەر لە ڕووی مێژووییشەوە لە چەندانێکیان، دواتربێ، ئەوا لە بواری گەشتوەریدا، لە هەموو گەشتوەرەکان دیارترە و شایانی لێ وردبوونەوەیە، چونکە یاداشتەکانی لە هی هەموویان وردتر و دەوڵەمەندتر و بەربلاوترە. هەر لەبەرئەمە زۆربەی ئەو گەشتوەرانەی دوای (ریچ) هاتوونەتە کوردستان، یان ئەو کوردناس و مێژووناسە بیانی و خۆماڵیانەش، کە لەهەر لایەنێکی ژیانی کوردەواری شتێکیان نووسیبێ، ناوی (ریچ)یان هێناوە.

بەشە زۆرەکەی ئەم گەشتەی میستەر (ریچ) بۆ میرنشینی بابان و پایتەختەکەیان (سلێمانی) بەتایبەتی و میرنشینی (ئەردەڵان) و پایتەختەکەیان (سنە) بەگشتی تەرخان کردووە. بەڵام ئەوەندەی توانیبێتی لە هەموو ڕوویەکەوە باسی تێکڕای کوردستان و دراوسێکانی و دەسەڵاتی دراوسێکانی کورد و لایەنی ئیداری و سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و بازرگانی و کشتوکاڵ و ئەتنۆگرافی و ئارجیولوجی و شێوەکانی فەرمانڕەوایی لە ناوچەکانی قەڵەمڕەوی میرنشینەکانی کورد و پێوەندییان لەگەڵ «تاران، ئەستەموڵ، بەغدا، مووسڵ» و پێوەندی هەردوو دەسەڵاتی تورکی عوسمانی و ئێرانیشی کردووە، کە ئەو کاتە زۆربەی گرژی و ناکۆکی ئەم دوو دەسەڵاتە، لەسەر ئەوەبووە، کە هەریەکەیان لای خۆیەوە، پێشبڕکێ لەوەدا بکات، دەست بەسەر کوردستانی باشووردا بگرێ، کە کەوتبووە نێوان کەوشەنی هەردووکیانەوە، لەم پێناوەشدا هەرچی فرتوفێڵ و پیلان و ئاژاوە هەبووە، بۆ سەرکوێرکردنی میرنشینەکانی کورد و پشێویی دروستکردن

(**) خاطرات ویلهلم لیتن – ترجمه دکتر پرویز صدری – چاپ أول – تهران – ١٣٦٨ش .
(٣٦)، (٣٧) بڕوانە (یادداشتی ٢ی ئایاری ١٨٢٠ز-ی پاشکۆی یەکەم) سەرەبڕشت لە یاداشتی ڕیچ خانمی ئەم کتێبە.

لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەی میرنشینەکاندا و دەست تێوەردانی کاروباری ناوخۆیان کردووە و تا میرنشینەکانیان بەرودوا لەناونەبردووە، دەستیان هەڵنەگرتووە.

ڕەنگە ئەم گەشتەی (ریچ) لەبنەڕەت و لە بنەواندا بۆ کوردستان، نیاز و مەبەستی تری لە پاڵدا بووبێ، چونکە وەک خاتوون (ریچ)ی هاوسەری لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی ئەم کتێبەدا، دانی پێدا دەنێ، ئەو کاتەش (داود پاشا)ی والی ئەو سەردەمەی بەغدا، بەسڵ و گومانەوە بۆ گەشتەکەی (ریچ)ی ڕوانیوە، کە بە بیانووی سەیران و گەشتوگوزارەوە دەستی پێکردووە. بەڵام میستەر (ریچ) لە یەکەمین ڕۆژی دەست پێکردنی گەشتەکەیەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لەلایەن دۆستگەلێکی کوردەوە بانگهێشتنی بۆ ئەم سەردانە پێگەیشتووە و (ئەدمۆدنز)یش لە کتێبەکەیدا (کورد و تورک و عەرەب) سەبارەت بەم گەشتەی (ریچ) بۆ کوردستان، دەڵێ: گوایە لەلایەن «مەحموود پاشای بابان»ەوە بۆ کوردستان بانگهێشتن کراوە. بەڵام ئاماژەی بۆ ئەوە نەکردووە، کە ئەم هەواڵەی لە کوێوە وەرگرتووە[٣٨]. سەرباری هەموو ئەمانەش، ئەم یادداشتنامەیەی (ریچ) جێگەی تایبەتی خۆی لە مێژووی کورد و کوردناسەکاندا هەیە.

ئەم گەشتنامەیەی میستەر (ریچ)، کە لە ساڵی ١٨٢٠ز-دا نووسیویێتی و دوای مردنی خۆی، خاتوو ڕیچی هاوسەری لە ساڵی ١٨٣٦ز- چاپی کردووە، دوو بەرگە و لەبنەڕەتدا ناوی (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستان و لە شوێنەواری نەینەوا-ی کۆن، لەگەڵ پوختەی گەشتێک بەرێڕەوی دیجلەدا بۆ بەغدا و ڕاپۆرتێکیش دەربارەی شیراز و پەرسەپۆلس)ە. بەڵام لە نووسینی ناونیشانەکەدا، لەسەروو هەموو ئەو ناونیشانە درێژەوە، بەخەتێکی درشتتر لەوانیتر، نووسراوە: (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستاندا) و بەرگی یەکەمیان لە ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز-ەوە دەستی کردووە بەو گەشتەی کە خۆی لە یەکەمین هەنگاوی دەرچوونییەوە لە بەغدا، بەنیازی سەردان و دیدەنی کوردستان بووە و لە ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز-دا لەگەڵ خۆی و ژمارەیەکی زۆر لە کارگێڕان و کارگوزاران و پارێزەران و پزیشک و نۆکەر و کارەکەر و دەستەی نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی خۆرهەڵات، کە نزیکەی ٦٠ کەسێک بوون بەگشتی، بەتیپی مۆسیقای دەوڵەت و ئاڵای حکوومەتی بەریتانیاوە، بەرێگای (دەلی عەباس)،(توزخورماتو)، (توق تاوق)، (لەیلان)، (چەمچەماڵ) و (دەربەندی بازیان)دا، لە ٨ی ئایاری ١٨٢٠ز- گەیشتوونەتە (سلێمانی) و لەم جارەیاندا کە میوانی میرنشینی بابان بەگشتی و میوانی

(٣٨) بڕوانە: پێشەکی کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها).

مەحموود پاشای فەرمانڕەوای میرنشینی بابان بووە بەتایبەتی، تا ١٨٢٠/٧/١٧ز- لە سلێمانی بووە. دوای ئەم ماوەیە بەرەو کوردستانی خۆرهەڵات و سەردانی میرنشینی (ئەردەڵان) لە (سنە) کەوتۆتە ڕێ و بەرێگای (دەربەند گوێژە) چۆتە (سنە) و، (سرۆچک)، (پێنجوێن) و (مەریوان)دا، لە ٢٥ی ئەیلوولی ١٨٢٠ز-دا، بۆ جاری دووەم بەرێگای (بانە)، (ئالان) و (شارباژێڕ)دا بۆ (سلێمانی) گەڕاوەتەوە و ئەمجارەیان تا ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ز، لە سلێمانی بووە.

بەرگی دووەمیشیان لە ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ز- دەست پێدەکات، کە بۆ یەکجاری سلێمانی بەجێ دەهێڵێ و بەرێگای (دەربەندی بازیان) و (شوان) و (ئاڵتوون کۆپری)، (هەولێر)، (ئەسکی کەڵەک)، (مووسڵ) و لەوێشەوە بەرێگای ئاوی دیجلەدا بە کەڵەک، لە ٣ی مارتی ١٨٢٠ز - دەگاتەوە بەغداد.

بەدرێژایی ئەو نزیکەی حەوت مانگەی لە کوردستان بووە و ڕۆژەکانی تری گەشتەکەیشی، ڕۆژانە بیرەوەرییەکانی نووسیون، هەندێ ڕۆژ نەبێ، کە بەهۆی نەخۆشیی، یان سەرقاڵییەوە نەیتوانیوە یادداشتەکانی ڕۆژانەی بنووسێ، ئەگینا زۆربەی ڕۆژەکانی ئەو ماوەیەی، بە درێژترین سەرنج و لێدوان و هەڵسەنگاندنی داروباری کوردستان و ڕەوشتی مرۆڤی کورد و پێوەندی کۆمەڵایەتی و پایەی ئافرەتی کورد و ئاژەڵداری و دارستان و هەموو ئەو شتانەی لە دیدی خۆی و بەچاوی خۆی دیونی، تۆماری کردوون. هەموو ئەمانەیشی بەتاسە و پەرۆش و ویژدانەوە تاوتوێ پێکردووە و وەک نەتەوەیەکی زیرەک و ژیر و کارامە و میواننەواز و دۆستی ڕاستەقینەی بێ وێنە، لە هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەیری کورد دەکا... کاتێ کوردستانیش جێدەهێڵێ، بەخەم و پەژارەیەکی بێ ئەندازەوە ماڵاوایی لە دۆستانی کورد- ی دەکات و لەگەڵ خۆیاندا پەیمان ئەبەستێ، کە هەتا لە ژیاندا بێ، چاکە و پیاوەتی و وەفاداریی کوردی لەیاد نەچێ.

ئەوەی لەم یادنامە وردانەدا جێی سەرنجە، چەند لایەنێکی پێشکەوتووی ژیانی کۆمەڵایەتی و شارستانێتیی و ڕووناکبیرییە، لەهەردوو میرنشینی بابان و ئەردەڵاندا، کە (ریچ) هەر دیاردەیەی لە دیدی تایبەتی خۆیەوە هەڵسەنگاندووە... بۆ نموونە: ئەو ئازادیی و سەربەستییەی کە ئافرەتی کورد لەو ڕۆژگارەدا هەیبووە، زۆر پێشکەوتووتر بووە لەباری ژیانی ئافرەتی گەلانی دراوسێ، وەک (ریچ) خۆی دانی پیادەنێ، بەتایبەتیش کە لە یادداشتی ڕۆژی ١٨٢٠/٤/٢٧، ریچ خانم - ڕاگوزارییانە باسی چوونی دایکی مەحموود پاشای بابان بۆ بەغدا دەکات. بەنیازی وتووێژ و گفتوگۆ لەگەڵ (داود پاشا)ی

والی بەغدا؛ خۆی لەخۆیدا بەڵگەیەکی گەورەیە بۆ ئەو دەسەڵات و پلەوپایەیەی ئافرەتی کورد، کە گوێ لە قسەکانی گیراوە و ئاکامیش لە وتووێژدا بەسەرکەوتوویی بۆ (سلێمانی) گەڕاوەتەوە... ئەم لایەنە لە میرنشینی ئەردەڵاندا ئەگەر وەک نموونە هێنانەوە، چەند ساڵێ بکەوێتە دوای مێژووی سەردانی (ریچ) بۆ ئەو میرنشینە، ئەوا هەڵکەوتنی (ماهشەرەفخانم)ی ئەردەڵانی، ناسراو بە (مەستوورە)ی شاعیر و ڕووناکبیر و مێژوونووس [١٨١٣ز-١٨٤٧ز] ، لەو میرنشینەدا، هەر نیشانەی درێژەدانی ئەو پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەیە، کە پێشتر لەو میرنشینەدا زەمینەی لەباری بۆ خۆشکراوە... وەک چۆن هەر ئەم میرنشینە، لەباری ڕووناکبیرییەوە، سەدان ساڵ پێش (مەستوورە)ش، ئامێزی بەسۆزی گۆشکردن و پەروەردەکردن و پێگەیاندنی دەیان زانا و ڕووناکبیر و کەڵەشاعیری شێوە زاری (گۆران) بووە، کە دەوڵەمەندترین و بە تەمەنترین ئەدەبی نووسراوی بۆ سامانی نەتەوایەتی کورد جێهێشتووە... هەرچەندە ئەم دیاردەیەی میرنشینی ئەردەڵان، لەوکاتەدا کە (ریچ) سەردانی کردووە، دژوار هاتۆتە بەرچاوی ڕیچ و زوڵم و ستەمی فرمانڕەوایەتی (ئەمانوڵڵاخان - ١٧٧٥-١٨٢٤ز)ی گەورەی پێ لە ڕادەبەدەر بووە و ئەو خانووسازییە خێرا و زۆرەی کە (ئەمانوڵڵاخان) دەستی پێکردووە، لەو ڕوانگەیەوە نەدیوە، کە لە ناوەڕۆکدا مەبەست ئاوەدانکردنەوە و فراوانکردن و پێشخستنی پایتەختی میرنشینەکە بووە و ئەوانەی لەو ڕۆژگارەدا دروستکراون، کە لەناویاندا مزگەوتێکی گەورە و بەناوبانگی وەک ئەوەی (دارولئیحسان)ی شاری (سنە)یە و تا ئەم ڕۆژگارەش بەلایەنێکی شارستانیانەی ئەو میرنشینە دادەنرێ، کە خودی مزگەوتەکە، لە ڕۆژی دروست بوونیەوە تا ئێستاش، مەڵبەندێکی گەورەی ڕووناکبیریی بووە، کە دەیان زانا و شاعیری گەورەی وەک مەولەوی تاوەگۆزی تیایاندا خوێندووە... ئەگەرچی ئەم لایەنە، لە میرنشینی باباندا، لەبەر چەند هۆیەک، لە سەرەتادا بووبێ، کە هۆی ئاشکرا و بەرچاویان، نەبوونی ئاسایش و لە پاڵیشیا هی ئەوە بووبێ کە پایتەختی میرنشینەکە (سلێمانی) ، لەو ڕۆژگارەدا تەمەنی **٣٦** ساڵ بووبێ، بەڵام لەلایەکەوە ئەو چەند (گەرماو - حەمام)ەی کە (ریچ) لە سلێمانی دیونی، وایان ستایش دەکات کە نموونەیان مەگەر هەر لە (ئەستەموولٚ) و (قاهیرە)دا بووبێ.

ئەمە لە کاتێکدا، ئەو کاتەی ڕیچ سەردانی سلێمانی کردووە، داروباری کوردستان بەگشتی و قەڵەمڕەوی بابان و پێتەختەکەیان (سلێمانی) بەتایبەتی، لەوپەڕی پشێویی و داپڕان و دواکەوتوویی‌دا بووە. چونکە شەڕی دێرینەی شیعە و سوننی نێوان هەردوو

دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی و شەڕی ئەم دووانەش لەگەڵ دەوڵەتی ڕووس لەلایەک و شەڕی بەردەوامی میرنشینەکانی ئەردەڵان، بابان و سۆران و ئاژاوە و ناکۆکی نەپساوی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی فرمانڕەوای بابان لەسەر دەسەڵات، لەلایەکی ترەوە، ببووە مایەی تێکدانی باری ژیانی کۆمەلایەتی خەڵک و داتەپینی ئابووری و بارێکی گران بەسەر ئەستۆی خەڵکەوە و خەڵکەکەی بەجۆرێک وەڕس و بێزار و شپرزە کردبوو، کە بەدوای دەرەتان و چارەسەرێکدا دەگەڕان. بۆیە هەرکە مەولانا خالیدی شارەزووری (١٧٧٤-١٨٢٧ز) لە هیندستان تەریقەتی نەقشبەندی (المجدد)ی لەسەر دەستی شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی (١٧٤٥ - ١٨٢٤ز)دا وەرگرتووە و بۆ کوردستان گەڕاوەتەوە (١٨١١) و بانگەوازی بۆ ڕێبازە تازەکەی بەناو خەڵکدا بڵاوکردۆتەوە، خەڵکەکە وەک بانگەوازێکی ڕزگارکەر بەپیرییەوە چوون و پێشوازییان لێکردووە، بەتایبەتیش چینی جووتیاران و توێژی بازاڕیی، کە شەڕی خوێناوی و بەردەوامی ناوچەکە، ژیانی لێ شێواندوون و زیانی لە بەرژەوەندی و سەروماڵیان داوە.

لەبەرئەوە لە ماوەیەکی زۆرکورت و چاوەنواڕنەکراودا، بە هەزاران کەس، لە هەموو لایەکی کوردستانەوە لە دەوری ڕێبازەکەی ئاڵاون... تەنانەت سەرانی بنەماڵەی فرمانڕەوای بابان، زۆربەیان بوونەتە مریدی و وەک (ریچ) خۆی لە یادداشتی ڕۆژی (٢٤ی حوزەیرانی ١٨٢٠)ی ئەم بیرەوەرییانەدا، لە زمانی عوسمان پاشای برای مەحموود پاشاوە دەیگێڕێتەوە؛ کە هەموو وتەکانی مەولانا خالید (بەفەرمووده دەزانن و لەسەروویانەوە مەحموود پاشای میر، چۆن لە حوزووریدا بەپێوە ڕادەوەستێ و قلیانەکەی بۆ پڕ دەکاتەوە و بۆیشی دادەگیرسێنێ... و لە ژیانی میرنشینەکەشدا بۆ زۆر کاروباری گرنگ، هەر پرس و ڕاوێژ و سوێند خواردن (کە خیانەت لە یەکتر نەکەن)، لای مەولانا خالیدی دەبڕێننەوە...

بەڵام سەرباری ئەو هەموو ڕێز و ناوبانگە زۆرەی لە هەموو لایەکەوە بۆ مەولانا خالید هەبووە، مێملێکی سەرسەخت و بەربەستێکی تری پتەوی لەبەردەمدا بووە، کە ئەویش تەریقەتی (قادری) بووە و زانای گەورە و ناودار شێخ مارفی نۆدێ (١٧٥٣-١٨٣٨) ڕابەرایەتی کردووە.

بەو هۆیەشەوە کە تەریقەتی قادری لە دێرزەمانەوە ڕەگوڕیشەی لە هەرێمەکەدا بووە و لەگەڵ سەران و کاربەدەستانی بابانی و عوسمانیدا سەر و پێوەندی بەهێزی هەبووە و هاوکاتیش گەڕانەوەی مەولانا خالید و بڵاوبوونەوەی خێرا و بەرفراوانی تەریقەتی نەقشبەندی، بە مەترسییەکی گەورە و ڕاستەوخۆی بۆ سەرخۆی زانیوە. بۆیە هەر زوو

کەوتۆتە دوژمنایەتی و زمان لێدانی و ڕاپۆرت نووسین لای میرانی بابان و سەرانی عوسمانی و تەنگ پێهەڵچنینی مەولانا خالید و هەڕەشە و تەقەڵلای تاڕادەی تیرۆر کردنی... هەموو ئەمانە بوونەتە هۆی ئەوەی تەریقەتی نەقشبەندی لەلایەن جەماوەی دژ بەو هەلومەرجانە، وەک تاقانە ئەلتەرناتیڤ و هەڵوێستێکی دژ بە زوڵم و زۆرداریی وەربگرێ... بەتایبەتیش کە مەولانا خالید لە سەرەتای بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیەوە، لە ڕێگەی (نووسین)ەوە بۆ سەرانی بابانی و عوسمانی و قاجاری و تەنانەت بۆ خودی شێخ مارفیش، کەوتۆتە سەرکۆنە و ڕەخنەلێگرتنی سیستەمە سەپاوەکە و هۆشیارکردنەوەی سەرلەبەری خەڵک... کە بەم کارەی مەولانا خالید، بۆ یەکەمجار لە مێژووی گوتاری ڕووناکبیریدا، بزووتنەوەیەکی شاری و شارستانییانە، دیالۆگ و مشتومڕێکی فەرهەنگی و نیشتمانییانە، لەناو ڕووناکبیرانی ئەو ڕۆژگارەدا دێنێتە ئاراوە و زەمینەیەکی بەپیت و بەبرِشت، بۆ هێنانە کایەی قۆناغێکی نوێی ڕووناکبیریی دەڕەخسێ، کە هەر لەو سەردەمەدا (یان کەمێک دواتر) گەورەترین بزووتنەوەی شیعریی نالی، سالم، کوردی و هاوڕێکانیان و گەشانەوەی دیالیکتی (سلێمانی) سەرهەڵدەدا، کە تا ئێستا بەردەوامە، سەرەتاکانی بۆ ئەو ڕۆژگارە دەگەڕێتەوە، کە مەولانا خالید باس و خواسی تازەی فەرهەنگیی دەورووژێنی و بەگیانی واقیع بینانەی کۆمەڵگەی کوردستانەوە، ڕەخنەی ئایینی توندوتیژ لە ڕابەرانی لە ڕێ لادەری ئایینی ئیسلام و فرمانڕەوایانی ملهوڕ و سیستەمی گەندەڵبووی سیاسی دەگرێ و بانگەوازی ڕیفۆرمخوازیی بۆ چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری هەنگاو هەڵدەگرێ و هەر لەم ڕوانگەیەشەوە بووە، کە ئەو کاتەی مەولانا خالید بۆ خوێندن لە هیندستان بووە، شیعری حەسرەتی دیدار و دیتنەوەی کوردستانی نووسیوە وە دواتریش هەر ئەم ڕوانگە نیشتمانییە، بۆ شاعیرانی وەک نالی و سالم و هاوڕێکانیان بۆتە سەرمەشق و چاولێکەریی.

ئەو ماوەیەی (ریچ) لە سلێمانی بوو و وەک ڕیچ خۆی لە بیرەوەری ڕۆژی (٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠) نووسیوێتی؛ مەولانا خالید ناچارکراوە لەو ڕۆژەدا سلێمانی بەجێ بهێڵێ... واتە: مەولانا خالید هەر تەنیا (٩) ساڵی پڕ لە ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوە و دەستەویەخەبوونی ئەو واقیعە سەپاوەی پێ مەودا دراوە و لە ماوەی ئەو (٩) ساڵەشدا، یەک دوو جار ڕەنجاندوویانە و گوشاریان بۆ بردووە، تا پێتەختی بابان (سلێمانی) بەجێ بهێڵێ.

بەڵام لە ماوەی ئەم (٩) ساڵەدا، ئەو واقیعەی بەجۆرێک هێناوەتە جووڵە و جۆش و

خرۆش، کە پەیام و بانگەواز و لایەنگرەکانی مەولانا خالید، وەک ئاگر و پووشوو، بە ئاقاری مەولانا خالیددا بەرین و بەرینتر تەنیونەتەوە. بەڕادەیەک کە لە سەرتاسەری تورکیا و وڵاتانی عەرەبدا، ئاماری مرید و لایەنگرانی، گەیشتوونەتە (١٢) هەزار مرید و (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەر بە نەتەوەکانی تر... کە ئەم ئامارە زۆر و جوگرافیا بەرینە، بۆ ئەو ماوە کورتەی مەولانا خالید لە کوردستان بووە (١٨١١-١٨٢٠) جێی سەرنج و ڕامان و بەڵگەی ئەوەن، کە خەڵکەکە چەند لە سیستەمی ئەو ڕۆژگارە بێزارن و لە هەمان کاتیشدا توانای مەولانا خالیدی ڕووناکبیر دەردەخەن، کە چۆن لەناو ئەو واقیعە گەمارۆدراوەی بە ململانێ و بەگژدا چوونەوەی سەرانی بابانی و عوسمانی و تەریقەتی باڵادەستی (قادری)دا، توانیوێتی ئەو واقیعە سەرکوت و بێدەنگ کراوەدا، مشتومڕ و ململانێیەکە بە خرۆشاویی و بۆ دوای خۆی بەجێ بهێڵێ و بە یەکجاریی کوردستان بەجێ بهێڵێ، کە خودی بڕیاری سەرهەڵگرتن و جێهێشتنەکەی کوردستانیشی، هەڵوێستێکی خوێندەوارانە و شارییانەی مەولانا خالیدە و کاتێ دەبینێ ئاستی ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوەکە، خەریکە بگاتە بەکارهێنانی زمانێکی تری جیا لە (نووسین) و مشتومڕ، کە زمانی باوی چەک و یەکترکوشتنە؛ ئەوسا بەو بڕیاری سەرهەڵگرتن و جێهێشتنەی کوردستانی، دەیسەلمێنێ کە ئەو بڕوای بە دیالۆگی شاریی و شارستانییانە هەبووە...

بەکورتی، ئەوکاتەی (ریچ) ئەم گەشتەی بۆ کوردستان کردووە، هەلومەرجی فەرهەنگیی کوردستان، لە لووتکەی وەرسووڕان و خرۆشانی ڕووناکبیریی و ئەدەبی و قۆناغێکی نوێی فەرهەنگیدا بووە و بۆ یەکەمجار لە مێژووی بزووتنەوەی ڕووناکبیریی کورددا، گوتاری ڕووناکبیری کوردی، لە ململانێی ئەوەدا بووە؛ دەسەڵات لە ڕابەرانی سەرۆک خێڵ و دەرەبەگی کورد بسێنێ و خۆی ڕابەرایەتی بزووتنەوەی سیاسی کورد بکات...

کەچی ئەوەی لەم بوارەدا جێی لەنگەرگرتنە، ئەوەیە کە (ریچ)، سەرباری ناوهێنان و بەیادکردنی ئەو هەموو لایەنەی ژیانی سەرومڕی کوردەواری، بەڵام کەم و زۆر باسی لایەنی ئەدەبی کوردی و فۆلکلۆری کوردی ناکات! تەنیا ئەوەندە نەبێ چەند جارێک ڕاگوزارییانە باسی گۆرانی و مۆسیقا و زەماوەند و جلوبەرگی کوردی دەکات... لە کاتێکدا لەگەڵێک جێگادا خوێنەر هەست دەکات (ریچ) زۆر سەودای دنیای ئەدەبە، بەگشتی و شیعر بەتایبەتی و ناوناوەش ناوی شاعیرانی وەک (بایرۆن، شکسپیر و حافز) و هی تریش دێنێ، بەڵام ناوی تەنیا شاعیرێکی کورد، هەر لە بابا تاهیر، مەلای جزیری،

ئەحمەدی خانی، بێسارانی و کۆماسی)یەوە، تا شاعیرانی شێوەی سلێمانی ناهێنێ!.

بەلای منەوە ئەمە بۆ خوێندەواری کورد، جێی پرسیار و ڕامانە لە مێژووی سەرهەڵدانی شیعری شێوەزاری (سلێمانی). چونکە ئەوەی ئێمە دەربارەی شاعیرانی سێ کوچکەی میرنشینی بابان: نالی و سالم و کوردی، دەیزانین ئەوەیە کە ئەم سێ شاعیرە مەزنە، دەبوایە سەروسۆراخێکیان لەناو توێژی خوێندەوارانی ئەو سەردەمەی سەردانەکەی (ریچ)دا هەبوایە، چونکە لە دایکبوونی ئەو شێوە شیعرە، بۆ ئەوکاتە، کە بە شۆڕشێکی شیعریی زانراوە، خۆی لەخۆیدا مایەی ڕازوخواز و هەڵلا و ڕووداوی ڕووناکبیریی و تەقینەوەیەکی تازەی ئەدەبی بووە بۆ سەردەم و ڕۆژگاری خۆی، کە نزیک بووە بە ڕۆژگاری سەردانەکەی (ریچ) بۆ کوردستان، بەتایبەتی کە ماوەی (٣ مانگ و ٩ ڕۆژ) لە سلێمانی، واتە لە مەڵبەندی ئەوان بووە، کە دیارە کاتی سەردانەکەی (ریچ)، یان دەبێ هیچیان لە سلێمانی نەبووبن، یان هێشتا هیچیان ناوبانگێکی وایان پەیدا نەکردبێ، تا بێنە سەر زاری خەڵک...

خۆ ئەگەر لەسەر زاری خەڵک شتێکی دەربارەیان ببیستایە بێگومانم ناوی دەهێنان، وەک چۆن ناوی (مەولانا خالیدی نەقشبەندی و شێخ مارفی نۆدێ)ی هێناوە، کە ئەوکاتە لە سلێمانی بوون و ناوبانگیان هەبووە... یان وەک چۆن ناوی کتێبی (مێژووی کورد و کوردستان – شەرەفنامە)ی هێناوە و عەڤداڵی دەستخستنی بووە.

سەرنجی تریش حەزدەکەم خوێنەری ژێر تێبینی بکات، ئەوەیە ئەو سنووری دەسەڵاتانەی ئەو ڕۆژگارەی کورد، کە (ریچ) بۆ قەڵەمڕەوی میرنشینەکانی کورد ئاماژەیان بۆ دەکات و ڕیچ – خۆی بەناو سنووری زۆر لەو دەسەڵات و قەڵەمڕەویانەدا تێپەڕ بووە، ئاخۆ چ بەراوردێک لە مێشک و هەستی خوێنەری ئێستادا دروست بکەن!!. لە هەمان کاتیشدا بەشی زۆری ئەو شارۆچکە و گوند و ناوچانەی ئەوکاتەی (ریچ)، لە بەشەکەی سەر بە ڕژێمی ئێستای عێراقدا، پیایاندا تێپەڕ بووە، یان تیایاندا ماوەتەوە، یان لە زمانی خەڵکانی ترەوە، بۆ زانیاری کۆکردنەوە لەسەریان، ناویان دێنێ، وەک زۆربەی شارۆچکە و گوندەکانی (گەرمیان و شاربازێڕ و پێنجوێن و هەڵەبجە و دەشتی هەولێر و ناوچەی بادینان) و... هتد، بەداخەوە ڕژێمی (سەدام)ی هار و دڕندەی سەردەم، سەرلەبەریانی بە کیمیاوی باران و کاولکردن و سووتاندن و ڕاگوێزانەوە، ناو و نەخشەیانی لەسەر ڕووی نەخشە و جوگرافیادا سڕیبیەوە...

پێش ئەوەی کۆتایی بەو چەند سەرنجە خێرایەم بهێنم، ئەمەوێ هەڵوێستەیەکی خێراش

لەلایەنێکی ئەو چەند لایەنە پڕ و بەبڕشتەی ڕوانینەکانی (ریچ) وەربگرم، کە سەرەڕای دڵنیاییم لەوەی ڕیچ، بێ هیچ پێچ و پەنایەک، ئەوەی لە دڵیدا بووە و ئەوەی مەبەستی بووە و ئەوەی لە کلاوڕۆژنەی دیدی خۆیەوە دیوێتی، وەکو خۆی بۆی تۆمار کردووین... بەڵام ئەمە بۆ خوێنەری کورد، نابێتە وەرگرتنێکی ئۆتۆماتیکی، کە نووسەری ئەم یادنامانە، چۆن سەیری کۆمەڵگا و دیاردەکانی ژیانی ئەو سەردەمەی کوردی کردبێ، ئێمەش وەک ئەو، بۆ ئەو لایەنانە بڕوانین و جیاوازی لە نێوان هەڵوێست و بیروبۆچوونی ئێمە و ئەودا نەبێ، کە دیارە دەبوایە ئەو جیاوازییەش هەر ببێت، چونکە ئەوێکی بیانەی نامۆ، بە دێرینە و نەریت و دوور لەهەموو لایەنێکی ژیانمان، هەروا بەو چەند مانگەی ژیان بەسەربردنی لەناو ئێمەدا، هەموو شتێک بەو پەلەیە وەک ئێمە بۆ خۆمان، نابینێ... وەک چۆن بێ پەروا بەهەموو لایەنێکی نەریت و ڕەوشتی کوردانی قەڵەمڕەوی میرنشینی (بابان)ی خۆش ویستووە، بەهەمان بێ پەروایيشییەوە، بڕیاری خێرا و توندی لەگەڵ دەروونی خۆیدا داوە، کە بە قێزوبێزەوە، لە هەموو نەریت و ڕەوشتی کۆمەڵگای کوردانی قەڵەمڕەوی میرنشینی (ئەردەڵان) ببینێ و هەست بکات جیاوازی و دەلاقەیەک لەنێوان سەرتاپای ڕەوشت و ئاکاری کوردانی ئەو دوو قەڵەمڕەوەدا هەیە و ئەوەی یەکەمیان بەسەر دووەمدا پەسەند دەکات... کە ئەمە ئەو جیاوازییە گشتییانەی نێوان زۆربەی ناوچەکانی کوردستانە و لە درێژایی سەدان ساڵدا، بەهۆی ئەو لەیەکتر دابڕینانەوە دروست بووە، کە داگیرکاران، دیوار و شوورەیان لە نێوان ناوچەیەک و میرنشینێکی تردا دروستکردووە و لە ئاکامدا لە هەر ناوچە و میرنشینێکدا، شێوە دیالیکت و نەریتی لە یەک جیاواز دروست بووە. پێم وایە هەر ئەم ڕوانینە درشتەی (ریچ) وای کردووە لە هەندێ جێگەی تری یادنامەکانیا، بێ پرس و ڕا، بەم و بەو، یەکسەر سەرنجەکانی تۆمار بکات، کە نموونەی ئەم قسەیەم، یادنامەی ڕۆژی (٣٠ی ئایاری ١٨٢٠)ە، لەو ڕۆژەدا وای تێبینی کردووە کە موسڵمانی کورد، بەدەم نوێژکردنەوە، قسەش لەگەڵ ئەم و ئەوی دەوروبەریاندا دەکەن...!. لەکاتێکدا دەبوایە (ریچ) لەوە بگات، کە ئەوەی ئەو، وای تێگەیشتووە، وا نییە... بەڵکو کەسێک ئەگەر چەند نوێژێک بەسەریەکەوە بکات، دەتوانێ لەنێوان نوێژێک و نوێژێکی تردا پشوویەک بدات، یان قسەیەک لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا بکات... ئیتر ئەمە تایبەت نییە بە موسڵمانی کوردەوە و هەموو موسڵمانێک دەتوانێ لەنێوان نوێژەکانیا ئازادی خۆی وەربگرێ.

***

ئەم کتێبە، سەد ساڵ دوای نووسینی، واتە لە ساڵی ١٩٢٠ز-دا (مێجەرسۆن)ی حاکمی سیاسی بەریتانیا، کە لەو سەردەمەدا ڕاوێژکاری دەوڵەتی بەریتانی بووە لە سلێمانی، بۆ یەکەمین جار بەنیازی وەرگێڕانی بۆ کوردی، بەناونیشانی (سلێمانی پێش سەد ساڵ) لە ١٨ ژمارەی ڕۆژنامەی (پێشکەوتن) دا دەستی بە بڵاوکردنەوەی کردووە و ئیتر بارودۆخی سیاسی ئەوکاتە بۆتە هۆی تەواو نەکردنی وەرگێڕانەکە، کە بەشێکی کەمی لی بڵاوبۆتەوە.

تەقەللای دووەم، لە ساڵی ١٩٤٧ز-دا، لەلایەن مامۆستا (حسین قاسم عەزیز)ەوە، لە ژمارەی (٧)ی ساڵی (٧)ی گۆڤاری ناوبراودا (پوختەی) چەند لاپەڕەیەکی سەرتاپای کتێبەکەی بە کوردی بڵاوکردۆتەوە.

دوای ئەمیش مامۆستا - بەهائەدین نووری - میر لیوا - (بە عەرەبی)، لە ساڵی - ١٩٥١ز -دا بەشی یەکەمی کتێبەکە بە تەواوی و فەسڵی یەکەمی بەرگی دووەمیشی - کە کردوویەتی بە بەشی دوازدەهەمی وەرگێڕانەکەی - وەرگێڕاوە و ناوی ناوە (گەشتی ڕیچ بۆ عێراق - لە ساڵی ١٨٢٠ز)دا، لەکاتێکدا وەک وتم کتێبەکە لەبنەڕەتدا ناوی (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستاندا)یە و مامۆستا - حسین قاسم عەزیز-یش کاتی خۆی لە گۆڤاری - گەلاوێژ -دا هەر بەو ناونیشانە وەری گێڕاوە. بەڵام دیارە مامۆستا - بەهائەدین نووری - لەو سەردەمەدا بۆ تێپەڕاندنی چاپی کتێبەکە بێ، یان هەر هۆیەکی تر، وای ناوناوە.

دوای ساڵانی (١٩٧٠ز)ش وەک بیرم بێ و بە هەڵەدا نەچووبم، ڕۆژنامەی - برایەتی - کە لە سلێمانی دەردەچوو، لە هەندێ لە ژمارەکانی دواییدا بەزنجیرە، سەرەتای وەرگێڕانی ئەم کتێبەی دەست پێکرد. داوای لێبوردن لە خوێندەواری کورد دەکەم، کە ئێستا سەرچاوەم لەبەردەستدا نییە و لێرەدا لەوەندە زیاتر ناتوانم ئاماژە بۆ ئەمەی دواییان بکەم.

هەروەها ئەدیبی بەڕێز - پارێزەر (تاها بابان)، ساڵی ١٩٨٤ز، کە ئاگاداری ئەوە نەبووە من ئەم کتێبەم وەرگێڕاوە، نیازی بووە ئەم کتێبە بکات بە کوردی، بەڵام کە زانیویتی من لە وەرگێڕانی بوومەتەوە، دەستبەرداری نیازەکەی بووە.

ئەدیبی ناسراویش (سەیید تاهیری هاشمی)، لەو دیدەنیەیدا، کە لەگەڵ (گۆڤاری سروە - ژمارە ٣١ ل١١)دا کردوویەتی، باسی ئەوە دەکات خەریکی وەرگێڕانی ئەم کتێبە بووە بۆ کوردی، بەڵام دەستی لێ هەڵگرتووە.

دیسان کاک (حسین ئەحمد جاف) لە ژمارە (٨٥)ی گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ - نیسان و مایسی ١٩٨١ز)دا وەک پێناسە و بەسەرکردنەوە و بەیادهێنانەوەی ئەم کتێبە، لەلاپەڕەکانی (٨، ٩، ١٠)دا، هەندێ زانیاری دەربارەی ئەم کتێبە بڵاوکردۆتەوە.

منیش لای خۆمەوە لەبەرئەوەی کتێبەکە ئەوەندەی لای خوێنەری کورد ناوبانگی هەیە، ئەوەندە ڕەنگی نییە و نوسخەی عەرەبی و ئینگلیزیشی دەگمەنە، بەچاکم زانی تێکڕای ئەو کتێبەی مامۆستا (بەهائەدین نووری کردوویەتی بە عەرەبی، وەری بگێڕمە سەر زمانی کوردی و بەو هۆیەشەوە کە ئەو بەشانەی لەم کتێبەدان، تایبەتن بە سەردانی کوردستانەوە و بۆ ئەوەش نزیکتر بکەوێتەوە لە ناونیشانەکەی خۆی، ناوم نا: (گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان - ساڵی ١٨٢٠ز). چونکە:

١- ئەو بەشەی کە مامۆستا (بەهائەدین نووری) کردوویەتی بە عەرەبی و منیش لەوەوە کردوومە بە کوردی، کوتومت تایبەتن بە کوردستان، واتە سەردانی میرنشینی بابان و ئەردەڵان -ە. خۆ ئەگەر ئەوکاتە میرنشینی (بابان) نیمچە پێوەندییەکی ئیداریی بە (والی بەغدا)وە بووبێ ئەی میرنشینی (ئەردەڵان) چ پێوەندییەکی ئیداریی بە والی بەغداوە هەبووە، تا کتێبەکە ناوی بنرێ: (گەشتی ڕیچ بۆ عێراق؟).

٢- ئەو ڕۆژگارەی ڕیچ تیایدا سەردانی کوردستانی کردووە، دەوڵەتی عێراق، وەکو حکومەت، یان شێوە ئیدارییەکی وەک ئێستای نەبووە، یان ناوی عێراق هەر نەبووە، بەڵکو ژێر دەستەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بووە و بەشبەش بووە و هەر بەشەی (سنجەق - پارێزگەی ئێستا)ێک بووە، وەک سنجەقی مووسڵ، بەغدا، بەسرە و هەریەکە لەمانەش والییەکی عوسمانی ئیدارەی بەڕێوەبردووە و ڕاستەوخۆ سەر بە (بابیعالی)ی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییەوە هەبووە. بە کورتی سەد ساڵ زیاتر دوای ئەم سەردانەی ڕیچ بۆ کوردستان، ئەوسا قەوارەیەکی سیاسی، بەناوی دەوڵەتی عێراق دروست بووە.

بەڵام دیارە ئەوکاتەی ئەم کتێبە کراوە بە عەرەبی، واتە بەر لە (٥٠) ساڵ و لە عێراقدا چاپکراوە، وەک وتم بۆ تێپەڕاندنی کتێبەکە ئەو ناوەی لێنراوە، وەک چۆن سەردەمانێک لە ڕاگەیاندنەکانی ڕژێمی سەدام دا، ئەگەر ناوی ڕووداوێکی مێژینەش ببرایە، کە لە کوردستاندا ڕووی داوە، دەبوو بوترێ ناوچەی ئۆتۆنۆمی...!!.

لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا ئەوەندەی توانیبێتم، هەوڵم داوە بە ئەمانەتەوە، بە زمانێکی سفت و پاراوبێ و لە هەندێ جێگاشدا ئەگەر پێویستی کردبێ، خۆشم هەندێ پەراوێزم بۆ

نووسیوە، بۆ جیاکردنەوەی پەراوێزەکانیش، بەچاکم زانیوە، کە:

- ئەو پەراوێزانەی میستەر (ریچ) خۆی لە کتێبەکەدا نووسیونی، وەک خۆی هێشتوومنەتەوە و هیچ ئیشارەتێکم لەسەر دانەناون.
- ئەو پەراوێزانەی هاوسەرەکەی میستەر ریچ نووسیونی، لەجیاتی (خاتوون ریچ)، (خاریچ)م لەسەر نووسیون.
- ئەو پەراوێزانەی مامۆستا (بەهائەدین نووری) بۆ تەرجەمە عەرەبییەکەی نووسیون، پیتی (ع)م لەسەر نووسیون.
- ئەو پەراوێزانەش کە خۆم بۆم کردووە، پیتی (م)م لەسەر نووسیون.

لە کۆتایی هەردوو بەرگی دەقە ئینگلیزییەکەیدا، فەرهەنگۆکێکی نزیکەی (٢٠٠) وشەی کوردی تێدایە، بەڵام نەک لەبەرئەوەی وەرگێڕی عەرەبییش بۆ عەرەبی وەرنەگێڕاوە، بەڵکو لەبەرئەوەی وشەی دەگمەن و ناوێزەی وای تێدا نەبووە، کە ئێستا نەمابن، بۆیە منیش بۆ کوردیم وەرنەگێڕان.

دیارە زۆریشم حەزکردووە بتوانیایە وەرگێڕانی ئەم کتێبە، بەم شێوەیە لە ئێستای چاکتربێ، بەڵام هەر ئەوەندەی دەرەقەت هاتووم و ئەو دەرەقەت هاتنەش ئەگەر یارمەتی و هاوکاریی و شەونخوونی و ڕەنجی (ژووان)ی هاوڕێی ژیان و هاوسەرم نەبوایە، هەرگیز نەدەهاتە بەرهەم، کە بەدڵسۆزییەوە، وشە، بە وشە و ڕستە بە ڕستەی ئەم وەرگێڕانەی لەگەڵمدا تاوتوو پێکردووە و لە هەموو خۆشەویستیمەوە بۆی، سوپاسی دەکەم. سوپاس بۆ هەر سێ جگەرگۆشەکانیشم: لاوژە، موژە و کاکە ڕاسان، کە بە هەرەوەزێکی خێرا و هۆشیارانە، بەشی فەرهەنگی: (جوگرافیا و ناو)یان بۆ ئەم چاپە تازەیە ئامادە کردووە.

هەروەها سوپاسی برای هێژام، پارێزەر - کاکە تاها بابان- دەکەم، کە وەک لەپێشتردا وتم لەکاتێکدا ئەویش بە هیوای وەرگێڕانی ئەم کتێبە بووە، بەدەم پشکنینەوە لەم سەرچاوەیەدا:

BAGHDAD IN BYGONE DAYS, BY C. M ALEXANDER. PUBLISHED BY JOHN MURRY - LONDON

چەند پاشماوەیەکی تری (ریچ)ی چنگ کەوتبوو، بۆیە هەرکە زانی من لە وەرگێڕانی بوومەتەوە؛ بە پەرۆش و سۆزەوە ئەو چەند پاشماوەیەی پێشکەش من کرد، کە ئەمانەن: وێنەیەکی پۆرترێتی (ریچ)، وێنەیەکی پۆرتریتی (خاتوو ریچ) - کە وێنەکێشی تر

کێشاونی، وێنەی شمشاڵ ژەنێکی کوێری یەزیدی و وێنەی ئافرەتێکی کورد، بەجلوبەرگی کوردییەوە، لە ڕووی پێشەوە و لە ڕووی پشتەوە (ئەم دوو وێنەیەی دواییان ریچ خۆی کێشاونی)... کە دوو وێنەی یەکەم و دووەم، بۆ ئەم کتێبە کەڵکیان لێ بینراوە، بەڵام وێنەکانی تری ناو ئەم تەرجەمەیە، هەندێکیانم لە سەرچاوەی ترەوە خواستوون، کە لە جێی خۆیاندا ئاماژەیان پێکراوە و وێنەکانی ناو دەقە عەرەبییەکەش، کە مامۆستا بەهائەدین نووری لە خودی کتێبەکەی (ریچ)ەوە خواستبوونی، بۆ دووبارە چاپکردنەوەی لەم کتێبەدا دەستیان نەدەدا، بۆیە دووبارە لە دەقە ئینگلیزییەکەی ریچم وەرگرتنەوە، کە لە کتێبخانەی گشتی (سلێمانی) خواستم و ئەویش تابلۆی (هەڵپەڕکێ)کەی سلێمانی لێ دەرهێنرابوو، لەبەرئەوە ئەمیانم بەسوپاسەوە لە هاوڕێم: دکتۆر فەرهاد پیربال خواست.

لە کۆتاییدا دەڵێم: (١٣) ساڵ لەمەوبەر لە تەرجەمەی ئەم کتێبە بوومەوە و چاپی یەکەمیشی کەوتە دوای ڕاپەرین (١٩٩٢ - تەوریز)، کە ئەوکاتە (بەرەی کوردستانی) بەتەنگ گرنگیی ئەم کتێبەوە هات و ئەرکی چاپەکەی لە ئەستۆگرت و چاپی دووەمیشی لە (١٩٩٥) هەر لە تەوریز بوو... بەڵام دوای چاپی یەکەمی، هاوڕێی نووسەر: کاک ئەرسەلانی عەزیزی لە مەریوان، هەندێ سەرنج و ڕاستکردنەوەی ناوی چەند ناوچە و گوندێکی (مەریوان و سارال)ی بەنامە بۆ ناردبووم، کە لەم چاپەدا، بەسوپاسەوە ڕاستکراونەتەوە لە دووچاپی پێشووش دا ناوی کتێبەکە: «گەشتی ریچ بۆ کوردستان» بوو؛ بەڵام بەو هۆیەوە کە ئەم کتێبە بریتیە لەو بیرەوەری و سەرنجانەی کە «ریچ» بەدەم ئەم گەشتەیەوە بۆ کوردستان یادداشتی کردوون. بۆیە پێم باش بوو لە بریتی واژەی (گەشت)، ببێتە (گەشتنامە). بەم پێیە ناونیشانی کتێبەکەش دەبێتە: (گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان) سوپاسیش بۆ برازای شیرینم کاکە دیلمان ئەحمەد، کە بەپەرۆشەوە، لە هەڵەگیریدا، زۆر یارمەتی داوم.

محەمەد حەمە باقی

سەقز

هاوینی ٢٠٠١

کورتەی ژیانی میستەر ڕیچ

کلودیوس –ی نووسەری ئەم یادنامەیە، لە ڕۆژی ٢٨ی مارتی ساڵی ١٧٨٧ز–دا لە نزیک (دیجون)ی سەر بە (بورگەندی)، لە فەرەنسا لە دایک بووە. هەر بە منداڵیی بۆ (بریستۆل) گوێزراوەتەوە لە ئینگلتەرە و سەرەتای ساڵانی منداڵیی لەژێر سێبەری دایک و باوکیدا بەسەربردووە. هەر لە منداڵیشەوە نیشانەی بلیمەتی و بەرزی چیوە دیاربووە، چونکە کاتێ بنچینەکانی هەردوو زمانی لاتینی و یۆنانی، لەلایەن خزمێکییەوە پێ وتراوە. کەڵکەڵەی زانین پاڵی پێوەناوە، تا بەبێ مامۆستا و بەپشتیوانی هەندێ کتێب، خۆی فێری گەلێ زمانی هاوچەرخ بکات.

کە تەمەنی دەگاتە هەشت نۆ ساڵان، لە گەنجینەی خانەدانێکدا لە بریستۆل، دەستنووسێکی عەرەبی ئەدۆزێتەوە، ئیتر خولیایەکی بەتین دەکەوێتە سەری، کە لای ئەم زمانە، لەنگەرێک بگرێ. هەر ئەم هاندەرە ئەو خولیا بەتینەی لە مێشکدا گەڵاڵە کرد، تا خۆی ئامادە بکات بۆ بەدیهێنانی ئەو شتەی لە هەموو هیوایەکی زیاتر مەبەستی بوو، ئەویش توێژینەوەی زانستەکانی خۆرهەڵات بووە، کە کارێکی گرنگی کردە سەر جڵەوگرتنی ژیانی داهاتووی، چونکە بەهۆی کتێبێکی ڕێزمان و فەرهەنگێک و هەندێ دەستنووسەوە، کە لە(بریستۆل) لە میستەر(فۆکس)ی خواستبوون، توانی خۆی فێری نووسین و خوێندنەوەی ئەم زمانە گرانە بکات و بە ئاسانی و زمان پاراوی پێبکات، تا کە تەمەنی دەگاتە یازدە ساڵیی، ئەم خولیا نەلەقیوەی وای لێ بکات، بێ پشوو، لەسەری سووربێ و پێشکەوتنێکی زۆر لەگەڵێک زمانی خۆرهەڵاتیدا بەدەست بهێنێ، لەنێوانیاندا زمانی عیبری، کلدانی، فەرەنسی، فارسی، تورکی، عەرەبی و کەمێکیش چینی[١].

(١) وەک دەردەکەوێ زمانی کوردییشی زانیوە، چونکە زۆربەی ئەو ئاخاوتن و باس و خواسانەی لە گەشتەکەیدا لەگەڵ دانیشتووانی کوردستاندا کردوویەتی بەزمانی کوردی بووە. نازانم بۆچی (خاتوو ڕیچ) ئاماژەی بۆ ئەمە نەکردووە. بەڵام وەک لە دووتوێی ئەم کتێبەدا دەردەکەوێ، وادیارە (ڕێنوێن و چاوساغ)ەکانی ناو کوردستانی، فارس بووبن، چونکە لە یادداشتکردنی ناوی زۆربەی شارۆچکە و گوندەکانی کوردستاندا، لەباتی پاشکۆی هەموو ناوێکی وەک (ئاوا)ی کوردیدا، (ئاباد)ی فارسی نووسیوە. جگە لەوەی کە مانای ناوی (کوردی) هەندێ لەو شار و شارۆچکە و گوندانەیشی هەر بە فارسی پێگەیەندراوە و ئەویش هەر بە فارسی یادداشتی کردوون، وەک (کرماشان)ی بە (کرمنشاه) و (شارەزوور)ی بە (شەهرەزور) و دەیان ناوی تری هەر بەو جۆرە یادداشتکردووە، کە لەم وەرگێڕانەدا هەموویان ڕاستکراونەتەوە–م

سەرباری ئەوەش کە سەرنجی گەلێکی بەلای لێکۆڵینەوە دیارەکانیدا ڕاکێشا، لەهەمان کاتیشدا بەشێوەیەکی گشتی لایەنی خۆپەروەردەکردنی خۆیشی کەمتر نەبوو.

ئەو ڕێبازەی ئەم، لە توێژینەوەکانیدا بۆ خۆی تەرخانکرد، وەک چۆن ڕێ نیشاندەری کەسانی تریش بوو، نیشانی ئەمیشیدا کە (هیند) چاکترین مەیدانی دەرخستنی بلیمەتیی داهاتوویەتی.

لە ساڵی ١٨٠٣ز–دا یەکێک لەو هاوڕێیانەی بەتەنگییەوە دەهات لای کۆمپانیای (هیندی خۆرهەڵات) تەقەللای بۆدا، کە لە مەیدانی سەربازیدا وەک قوتابییەکی جەنگ وەربگیرێت. کاتێکیش ئەو هاوڕێیەی هەواڵی دامەزراندنەکەی پێگەیاند و نیگەرانیی خۆی دەربڕی، کە لەوە زیاتری پێ نەکراوە، میستەر ڕیچ ئەوەی نیشاندا کە زۆر پشت بەخۆی ئەبەستێ و بە شادمانییەوە پێی دەڵێ: تۆ، هەر ئەوەندە وا بکەیت بگەمە هیند، ئیتر ئەوانی تری لەسەر خۆم.

ئیتر وەک ئاواتی لاوێتیی، هەموو ئەندێشە گەشەکەی پڕبوو لەو پرۆژەیە و بەپەلە خۆی گەیاندە (لەندەن) بۆ تەواوکردنی پێویستییەکانی، و سەری لەبەڕێوەبەرایەتی کاروباری (هیند)دا، کە دەبوایە پێش وەرگرتنی کارەکەی، تەواویان بکات...

لەکاتێکدا میستەر ڕیچ لە بەڕێوەبەرایەتی کاروباری (هیند)دا چاوەنوار دەکات، سەرنجی میستەر (والان سیر تشارلس ویلکنس) بەلای خۆیدا ڕادەکێشێ کە لە زمانەکانی خۆرهەڵاتدا بە شارەزا ناسراوە، چونکە دوای ئەوەی لە زمانەکانی خۆرهەڵاتدا تاقی دەکاتەوە، زۆر لەوە زیاتری بۆ دەردەکەوێ کە چاوەنوار دەکات و زیرەکییە سەیرەکەی لەو شتانە باڵاتربووە، کە بەهۆیانەوە ئەو زمانەی پێ فێربووە. لەبەرئەوە دەمودەست وەک لاوێکی بلیمەت و دەگمەن، کە شایستەی ئەوەبێ هەموو جۆرە فرمانێکی تری لەژێر چاودێری خۆیاندا پێ بسپێرن. بە ئەندامانی ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتییەکەی ناساندووە.

لەسەر ئەو ڕاسپاردانەش کە دەربارەی شارەزاییەکانی میستەر ڕیچ، باسکرا، خواڵێخۆشبوو (ئەدوار باری) بەڕێزلێنانێکی زۆرەوە، فەرمانبەرێتی (کاتب تحریرات)ی دەسگای (بومبای)یان پێ سپارد. بەمجۆرە ڕەوتی ژیانی لە خزمەتی سەربازییەوە، بۆ خزمەتی مەدەنی لەو دەسگایەدا گۆڕرا. بۆ ئەوەش کە هەردوو زمانی عەرەبی و تورکی باشتر فێرببێ، کە پێشتریش شارەزاییەکی چاوەنوار نەکراوی تیایاندا پەیدا کردبوو، بۆ سکرتاریەتی میستەر (لوک) گوێزرایەوە، کە لەو ڕۆژانەدا وەک باڵیۆزێکی حکومەتی بەریتانی بەرەو میسر دەچوو.

میستەر ڕیچ لە سەرەتای ساڵی ١٨٠٤ز-دا بە پاپۆڕێکی بارگواستنەوە، کە ناوی (هیندستان) بوو، کەوتەڕێ، بۆئەوەی بگات بە میستەر (لووک) لە زەریای ناوەڕاست، بەڵام لەبەر هەر هۆیەک بێت، ئەم پاپۆڕە لە کەنداوی (ڕۆماس - لە ئیتاڵیا) ئاگری تێچوو. ئیتر میستەر ڕیچ لەگەڵ پاپۆڕەوانەکاندا پەنای بردەبەر ڕۆخی (کاتالۆنیا) و لەوێشەوە بەیارمەتی هاوڕێیەکی لە (بریستۆل) سەفەرەکەی درێژە پێدا و دوای مانەوەیەکی زۆر لە ئیتاڵیا و فێربوونی زمانی شیرینی ئیتالی، کەوتە خوێندنی دەرسی مۆسیقا، ئەو هونەرەی کە لە ژیانی داهاتوویدا خۆشتر و بەچێژتر و بەرینتر دەبوو. ئیتاڵیاش لە هەموو ئەو وڵاتانە زیاتر لەگەڵیدا ئەگونجا، کە سەردانی کردبوون، بۆیە بەخۆشییەکی گەورەوە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا بەسەری دەکردەوە. واش ڕێ دەکەوێ پێش ئەوەی بگاتە جێی فرمانەکەی، میستەر (لووک)ی هاوڕێی کۆچی دوایی دەکات. ئیتر ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتییەکان، ڕێگە بە میستەر ڕیچ دەدەن کە خۆی هەر جێگەیەک بۆ ئەنجامدانی بەرنامەکەی بەچاک دەزانێ، بچێت. لەسەر ئەمەش لە (مالتا)وە بە دوورگە بچووکەکانی (یۆنانی)دا ڕوو لە ئەستەمووڵ دەکات.

میستەر ڕیچ ماوەیەک لە ئەستەمووڵ دەمێنێتەوە و پاشان دەچێتە (ئەزمیر)، لەوێش لەگەڵ چەند لاوێکی تورکدا دەچێتە قوتابخانە، بۆ فێربوونی تایبەتمەندییەکانی زمانی تورکی بە وردەکارییەکانییەوە نووسین و خوێندنەوەی و قووڵبوونەوە و فێربوونی هەمووجۆرە زانستەکانی ئیسلامی.

هەر لەم ماوەیەدا چەندان سەفەری گرنگی لە ئاسیای بچووکدا کردووە و دوایی کراوە بە یاریدەدەری کۆلۆنێل (میسیت)ی باڵوێزی گشتی بەریتانیا لە میسر و بەڕێگەی (قوبرس)دا بۆ ئەسکەندەرییە چووە. لە میسریش کەڵکی لە فێربوونی زمانی عەرەبی و شێوە جیاوازەکانی وەرگرتووە. لەهەمان کاتیشدا کاتی دەستبەتاڵیی بۆ مەشق کردنی سواریی و بەکارهێنانی شیر و تیر، بردۆتەسەر. بڕیاریش دەدا بەڕێی زەویدا بۆ کەنداوی فارسی بچێت[٢]. بۆ ئەوەش کە نەیناسن، جلوبەرگی میرانەی لەبەرکردووە و گەشتی بەزۆربەی ناوچەکانی فەلەستین و سوریا -دا کردووە و پشتی بەو زمانە تورکی و نەریتەیان بەستووە، کە زانیویێتی. چاو قایمانە سەردانی دیمەشقی کردووە و لەکاتی سەردانی حاجیاندا کە بەرەو (مەککە خۆیان ئامادە کردووە، چۆتە ناو (المَسجِد الکَبیر)ەوە، کە ئەمەش کارێکە ئەگەر پێبزانرایە، کە (دیان)ە، لەو ڕۆژەدا ژیان بایی خۆی

(٢) لە دەقەکەدا وا نووسرابوو، بۆ ئەمانەتی وەرگێڕان وەک خۆی هێشتمەوە. (م).

بووە، کە لە دیمەشق -یشەوە چۆتە (حەڵەب) و لەوێشەوە بەڕێی (ماردین - بەغدا)دا دەچێ بۆ (بەسرە)، لەوێشەوە بۆ (بومبای)، کە لە ئەیلولی ١٨٩٧ز-دا دەیگاتێ.

زرنگییشی لە زمانەکانی خۆرهەڵات و نەریتیاندا، توانایەکی وای دابوویە کە بتوانێ بەجلوبەرگی تورکانەوە لە (گورجستان) چاوبەست لە خەڵک بکات و لە دیمەشقیش لەناو هەزاران حاجیاندا، کە بەرەو مەککە دەچوون، چەند هەفتەیەک بمێنێتەوە، بەبێ ئەوەی سەرگەرمترین و وریاترین موسڵمان، هەستی پێ بکات.

دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم بەرژەوەندی گشتی بەریتانی وای پێویست کردووە نیشتەجێیەک لە بەغدا دابمەزرێنن و ڕای هەمووانیش لەسەرئەوە کۆبۆتەوە، کە میستەر ڕیچ تاقە کەسێکە شایستەی ئەم کارە بێت، خۆیشی هەر بۆ ئەمە داوای دامەزراندنی کردبوو، لەبەرئەوە پێش ئەوەی بگاتە (٢٤) ساڵیی، بەهۆی لێهاتوویی خۆیەوە دووجار بەرزکراوەتەوە و بۆ بەغدا چووە.

ڕیچ ماوەیەکی کەم دوای ئاهەنگی ژن هێنانی، کە لە ٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٨٠٨ز-دا بووە، چووە بۆ نیشینگەکەی، کە بەغدا و بەسرەیشی گرتۆتەوە و ئەنجام لە بەغدا سەقامگیر بووە، کە بارەگای والییشی لێ بووە، چونکە بەو هۆیەوە کە شوێنەکەی لە ناوەڕاستدا بووە، توانیویێتی کاروباری سیاسی خۆی لەگەڵ دامودەسگای والی دا بەڕێوەبەرێ و ئەو دەنگوباسانەش ببیستێ کە لەو سەردەمەدا لە ئەورووپاوە هاتوون و پڕبوون لەو هەواڵانەی کە چاوەنواڕ دەکرا (ناپلیۆن) ئینگلتەرە و هیند بگرێ. بەهۆی هەست بەرزیی و دووربینیی لە کاروباری سیاسی و ئاگاداربوونی لە ڕەوشت و خووی خەڵکەکە و بەخشندەیی خۆیشییەوە، زۆر خێرا توانیویێتی ڕێزی خۆی لای میری و لای خەڵکیش پەیدا بکات.

بەپێی ئەو خووەش کە دەسەڵاتدارێتی تورک بەخۆیەوە گرتووە، لەسەردەمی نشینگەیی ئەمدا، چەندان شۆڕش لەناو دامودەسگای میریدا ڕوویداوە و چەندان والیش گۆڕراون و (میستەر ڕیچ)یش بەهۆی ڕەوشتی بەرزییەوە، توانیویێتی لە ماڵەکەی خۆیدا پارێزگاری و داڵدە بۆ هەموو ئەوانە مسۆگەر بکات، کە جاروبار بەهۆی ئەم کودەتا سیاسیی و نائاساییانەوە کەوتۆتە مەترسی و تەنانەت ئەم پارێزگارییە، بۆ بنەماڵە و دەستە ژێرکەوتووەکان تەرخانکراوە، کە ئەگەر ئەم پەناگەیە نەبوایە، ڕزگاریان نەدەبوو. چونکە ماڵەکەی ئەم، پەناگەیەک بووە، کەس نەیوێراوە لەخۆیەوە توخنی بکەوێت...

ئەم دادپەروەرییە ڕەسمی و نیازچاکییەی، بۆتە هۆی ئەوەی گەلێ جار خەڵک هیچ

سەنگێکیان بۆ بەڵێن و پەیمان و قسەی والییەکانیان دانەناوە، ئەگەر لەلایەن ئەمەوە زامن و پشتگیری نەکرایە.

نزیکەی شەش ساڵی لە بەغدا بەسەربردووە و لە هاوسەرەکەی و میستەر (هاین)ی برین پێچی نشینگەکە زیاتر، کە لەهەمان کاتیشدا یارمەتیدەری بووە، هیچ هاوڕێیەکی ئەوروپایی نەبووە... کاتی دەستبەتاڵی خۆی بەو لێکۆڵینانەوە بەسەربردووە، کە خۆشی ویستوون، لەبەرئەوە کۆمەڵێک سەرچاوەی پێویستی بۆ نووسینی کتێبێک دەربارەی مێژووی فەرمانداریێتی بەغدا و ناوچە جوگرافییەکەی و سەرژمێری، کۆکردۆتەوە دەستی کردووە بە دەستنووسەکانی خۆرهەڵاتییانە گردکردنەوەی، کە لەپێناوی کۆکردنەوەیاندا دریغی لە ڕەنج و پارە سەرفکردندا نەکردووە. پێڕستی ئەم کۆمەڵەیەشی وەک ئەوسا بۆ داناوە، لە چەند ژمارەیەکی (کانگەکانی خۆرهەڵات)دا، کە لە (ڤییەنا) دەرچووە، بڵاوبۆتەوە و ڕاستگۆترین بەڵگەن بۆ پێوانەی ئەو سەرکەوتنەی لەو باسانەیدا بەدەستی هێناوە.

هەروەها کۆمەڵێکی تری دەوڵەمەندی بە (مەدالیا و دراو و خشڵ و بەردی هەڵکۆڵراو) ڕێکخستووە، کە لە (بابل و نەینەوا و تەیسەفون و بەغدا) دۆزرابوونەوە. گەشتێکی (بابل)یشی بۆ لێکۆڵینەوەی پاشماوەی ئەو شارە کۆنە کردووە و پوختەی سەرنجەکانی خۆی لەو کتێبەدا تۆمار کردووە، کە ناوی ناوە: یادداشت لە کەلاوەکانی بابلەوە، کە بۆ یەکەمجار لە (ڤییەنا) لە گۆڤاری (کانگەکانی خۆرهەڵات)و دواییش لە ئینگلتەرە چاپکراوە.

لە کۆتایی ساڵی ١٨١٣ز-یشدا بەهۆی تێکچوونی باری تەندروستییەوە ناچار بووە کاری نشینگەیی بەغدا، بۆ میستەر (هاین)ی یاریدەدەری بەجێ بهێڵێ و لەگەڵ هاوسەرەکەیدا بۆ ئەستەموڵ بچێت و ماوەیەک میوانی میستەر (والان - سیر ڕۆبرت لیستن) بووە، کە ئەوکاتە لای (بابیعالی) باڵوێزی بەریتانیا بووە. لەسەرەتای ساڵی (١٨١٤ز)دا چەند شتێک وایان لێکردووە درێژە بە سەفەرەکەی بدات و بە (بولگاریا و هەنگاریا) و تا (ڤییەنا) و دواییش گەیشتۆتە (پاریس)، کە تازە سوپای هاوپەیمانەکان داگیریان کردووە. ئیتر هەر لە پاریسدا ماوەتەوە و دەرفەتی ناسینی گەلێ لەو پیاوە ناسراوانەی بۆ ڕەخساوە، کە لەو ڕۆژە تووشانەدا لەوێ گردبوونەتەوە، تا (بۆناپارت) گەڕاوەتەوە و هەریەکەیانی بۆ جێی خۆی پەرتوبڵاو کردۆتەوە.

لە گەڕانەوەشیدا بەرەو بەغدا، بە (سویسرا) و (میلان)دا تێپەڕبووە و لەوێشەوە بۆ

(بوندقیە) چووە و بەناچاری ماڵاوایی لە (ئیتالیا) کردووە و بە (تریەستە)دا ڕابواردووە، لەوێشەوە بەڕێگەی (کورفو) و (ئەرخەبیل)دا بۆ ئەستەموڵ چووە و بەدەم ڕێگەشەوە سەردانی گەلێ دوورگەی کردووە و تیایاندا گەڕاوە، تا شوێنەواری کۆنی (تەروادە)، بدۆزێتەوە. لە ئەستەموڵیشەوە بەڕێگەی ئاسیای بچووکدا بۆ بەغدا گەڕاوەتەوە و بەپێی تواناش هەوڵی داوە لەم سەفەرەیدا بەڕێگەیەکی جیاوازتر، لەو سەفەرەی بۆ ئەوروپا کردوویەتی، بڕوات و زیاتر بایەخ بە جوگرافیای ئەو وڵاتە بدات و بەتایبەتیش هەڵکەوتنی چیاکانی. کە لە دۆڵی (رافیدەین)یش نزیک دەبێتەوە، سەردانی کەنیسەکانی (سریان و کلدان) دەکات و زانیاریش دەربارەی ئەو ڕەگەزە سەیر و نامۆیە کۆدەکاتەوە، کە پێیان دەوترێ (یەزیدی).

دوای ئەوەی دەگاتەوە بارەگای نشینگەییەکەی خۆی، دەست بە درێژەپێدانی ئیشە کۆنەکانی دەکاتەوە. لە ماوەی ئەو پێنج ساڵەدا کە لەوێ ماوەتەوە، توانیویێتی گەلێ دەستنووسی تازە بخاتە سەر کۆمەڵە دەستنووسەکانی تری، بەجۆرێ کە بەرهەمە کۆکراوەکانی بوون بەنرخترین کۆمەڵە دەستنووسێک، کە لە خۆرهەڵاتدا کەسی تر نەیبووە. هەر مانەوەیشی لە بەغدا، یارمەتی ئەوەی داوە ئەم کارە بە ئەنجام بگەیەنێ. هەروەها کۆمەڵە (دراو)ە یونانی و ساسانی و ئیسلامییەکانی زیاتر بکات و کۆمەڵە خشڵ و بەردە هەڵکۆڵراوەکانیشی و بەتایبەتی لوولە بابلییەکانی زیاتر بکات.

هەر لەم ماوەیەشدا بووە دووەمین گەشتی (بابل)ی کردووە، وەک پێشتریش باسمان کرد...

لە ساڵی (١٨٢٠ز)دا، باری تەندروستی وای پێویست کردووە ئاڵوگۆڕێک لە ئاووهەوادا بکات، بۆیە گەشتێکی (کوردستان)ی کردووە، کە ڕووداوەکانی ئەو سەردانەی لەم گەشتنامەیەدایە. لە گەڕانەوەشیدا سەردانی گەلێ کەنیسەی دیانی کردووە، بەتایبەتی ئەوانەی کە لە سەفەرەکانی پێشوویدا دەرفەتی سەردانیان نەبووە. بۆیە توانیویێتی گەلێ دەقی کۆنی سریانی و کلدانی بەکەڵکی کتێبی پیرۆز - کۆبکاتەوە و کتێبخانەکەی پێ دەوڵەمەند بکات، جگە لەگەڵێ دەستنووسی دەگمەنی تر.

هەر لەوەدەمانەدا خۆی ئامادە کردووە سەردانی (بۆمبای) بکات، چونکە حاکمی گشتی ئەوێ بەپلەیەکی گرنگ دایمەزراندووە، بەڵام وا ڕێکەوتووە بارەگای نشینگەییەکەی بە فرمانی والی، یان بەهاندانی ئەو، پەلاماری بدرێ و میستەر ریچ توانیویێتی بەزەبری چەک بەرەنگاری ئەم هێرشە ببێتەوە و پاشان بۆ بەسرە چووە. لەوکاتانەشدا کە چاوەنواڕی

پێشنیاری دەوڵەتەکەی خۆی دەکات، کەڵکی لەو ماوەیە وەرگرتووە و سەردانی (شیراز)ی کردووە و لەوێوە سەردانی کەلاوەکانی (پەرسەپۆلس) و (کورش) و پاشماوەکانی تری ئەو ناوەی کردووە. لەکاتی مانەوەیدا لە (شیراز)، نەخۆشی (ڕشانەوە)ی بەجۆرێک تێدا بلاوبۆتەوە، مەترسی خستۆتە هەموو دنیاوە، چونکە تەنیا لەچەند ڕۆژێکدا هەزاران کەسی ناو شار مردوون، کە شارەکە خۆی نزیکەی (چل هەزار)کەس بووە. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی حاکمی ئەو شارە بە خاوخێزان و گەورەپیاوان و خانەدان و ئەو خەڵکە هەژارانەش کە توانیان خۆیان دەرباز بکەن، شاریان جێ هێشتووە. ئەم پەتایە نینۆکی لە ڕیچ -یش گیرکردووە، بۆیە ڕۆژی ٤ی تشرینی یەکەم، کاتێ لە گەرماو دێتەدەرێ، نیشانەکانی (ڕشانەوە)ی لێ دیاری دەدات و سەرەڕای ئەو هەموو چاودێری و چارەسەرکردنەیشی، بەڵام بەرەبەیانی ڕۆژی دوایی تر، واتە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٨٢١ کۆچی دوایی دەکات و لە یەکێک لە باخچەکانی پاشایەتی (جیهان نوما)دا دەنێژرێ کە پێشتر نیشتەجێی خۆی بووە و بۆ لەبیرنەچوونەوەیشی پەیکەرێکیان بۆ کردووە. لەپاش خۆیشی گەلێ دەستنووسی بەجێهێشت. ئەو یادنامە ڕۆژانە تێروتەسەلەی کە بەدەم ڕێوە، لە بەغداوە بەرەو ئەستەمووڵ نووسیوێتی ئەوەش وەک خۆی پێی وابووە تاقە سەفەرێک بووە، کە هاوسەرەکەی بەسواری ئەسپ لەگەڵیدا بووە. هەروەها لە سەردانیا لە ئەستەمووڵەوە بۆ ڤییەنا و لە پاریسەوە بۆ بەغدا، هەمووی یادنامەی ڕۆژانەی لەسەر نووسیون. جگە لەو یادنامە ڕۆژانەیەی لە کوردستان نووسیوێتی و هەندێکی لەم کتێبەدا چاپکراون، چەندان لاپەڕەی تریشی نووسیوە، کە هەمەجۆر باسیان تێدایە.

کۆمەڵە دەستنووسە بەنرخە خۆرهەڵاتییەکەی و دراو و شتەکانی تریشی، پەرلەمانی بەریتانیا، بۆ مۆزەخانەی بەریتانیای کڕییەوە، کە تا ئێستاش هەر لەوێن.

لێرەشدا پێویست بەوە ناکات باسی ناوەڕۆکی لاپەڕەکانی ئەم کتێبە بکەین، چونکە خۆیان باسی خۆیان دەکەن... یادنامەی پیاوێکی مەزنە، دەربارەی وڵاتێکی تازە، کە گەشتوەرانی تر، بەپەلە و ڕاگوزاری، بە هەندێ جێگایدا تێپەڕیون و لابەلا ناویان هێناوە. بەڵام ئەم یادنامە ڕۆژانەیە، تیشکێکی تازەتر و گەش دەخاتە سەر جوگرافیای کوردستان و نەریتی خەڵکەکەی. چونکە ئەوخاڵە جوگرافیانەی لەم کتێبەدا لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە، نەک هەر ڕووناککەرەوەی هەموو لایەکی کوردستانن، بەڵکو یارمەتیدەرێکیشە بۆ ڕووناککردنەوەی شوێنە نزیکەکانی ئەم بەشەی ئاسیا.

گومانیش لەوەدا نییە، کە میستەر ڕیچ، حەزی دەکرد تێبینی و لێکۆڵینەوەکانی

دەربارەی ئەم سەفەرەی بلاو بکاتەوە[3]، چونکە هەموو ئامرازێکی ڕووپێوی هونەریی بۆ بەکارهێناوە و لەم گەشتنامەیەدا زۆر بە وردی ئەو خاڵانەی دەستنیشان کردووە، کە ڕێنمایی سەفەرەکەیان کردووە.

خۆ ئەگەر مەرگ مەودای بدایە، خۆی ئەم گەشتنامەیەی بۆ جەماوەر بلاوبکردایەتەوە، ڕەنگە گەلێ شتی تازە و گەلێ زانیاری تر، کە لە مێشکیدا ڕەنگی بۆ ڕشتبوون و پەنگیان خواردبووەوە و لەکاتی نووسینی گەشتنامەکەدا تۆماری نەکردبوون، ئامادەی کردبوون بۆ کاتی بلاوکردنەوەی و ئەم گەشتنامەیەی پێ دەوڵەمەند بکردایە.

لەهەمان کاتیشدا بەهۆی قەڵەمە بەبڕشتەکەی و ئەو بەرنامە وردەی بۆ ڕووپێوی هونەریی دایناوە، توانیوێتی لە هەندێ بەشی کوردستاندا ئەنجامێک بەدەست بهێنێ، کە پێشتر لامان شاراوە بووە و لە باشترین نەخشەکانی وڵاتەکەماندا نەبووە و لە هیچ پارچەیەکی تری ئاسیادا ئەنجام نەدراوە، کە ئەمەش داهێنانێکی شەرەفمەندە بۆ خۆی و بۆ وڵاتەکەی[4].

(٣) لەو نامەیەدا کە (جێمس بێڵی فرێزەر)، ڕۆژی شەشی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٢١ز -دا لە شیرازەوە، واتە ڕۆژێک دوای مردنی میستەر ڕیچ، بۆ (ویلیم ئەرسکن)ی لە (بومبای) نووسیوە، ئەم بڕگانەی تێدایە: (لەنێوان ئەو کتێبانەدا کە لای میستەر ڕیچ دیمن، دەفتەرێکی بیرەوەری و یادنامەم بەرچاوکەوت، کە گومانم نییە نرخێکی گەورەیان هەیە، چونکە پڕێتی لە تێبینی جوگرافی و گەردووناسی، کە بۆ نەخشە ئێرانییەکانمان زۆر پێویستمان پێیان هەیە. هەموو ئەم تێبینی و لێکدانەوانەش دەربارەی کوردستان، یان لەناو ئەم نامانەدان، یان لەناو ئەو کاغەزانەدایە، کە لە (بوشەهر) بەجێی هێشتوون. دیارە ئەگەر ون بووبن، خەسارەتێکی زۆر لە جەماوەر دەکەوێ، لەبەرئەوە هەموو ئەو پەڕە کاغەزانەی لە کتێبخانەکەیدا بەرچنگی ئێمە کەوتن، نەمان هێشتووە هیچیانمان لێ بزربێ و ئەو پەڕە کاغەزانەش بریتین لەو یادداشتانەی نرخی خۆیان هەیە. جارێکیشیان گوێم لێ بوو میستەر ڕیچ دەیوت: هەموو ئەو نەخشانەی دەربارەی ئەم بەشەی ئاسیا هەن، پڕن لە هەڵە و ئەو نیازەشی دەربڕی کە پڕۆژەی نەخشە تایبەتییەکانی خۆی تەواوبێ. هەروەها دانەیەکیش لەو نووسراوە مێخییە زۆر بەنرخانەی لە (پەرسەپۆلس) هەن، بەختەتی ئەم نووسراونەتەوە، کە بە هیوا بووە دانەیەکی بۆ مامۆستا (گروتیفند) لە ئەڵمانیا لێ بنێرێ.

(٤) دەبێ ئەوە بڵێم کە لە دەقە عەرەبییەکەدا ژیانی میستەر ڕیچ درێژتربوو، بەڵام هەندێ بڕگەیم بە زیادە زانی و هەر ئەوەندەم لێ وەرگێڕاوە، کە دڵنیام ئەم پوختەیە تینوێتی خوێندەواران ئەشکێنێ. (م).

بەشی یەکەم

دەرچوون لە خانووی نشینگەیی- چۆنێتی سەفەرەکە- باسێکی کۆمەڵەکەمان- باوبۆران- کفری- کەلاوەی ساسانی- میوانداریێتیی سەرۆک هۆزی بەیات- چاووگەکانی نەوت لە (توزخورماتوو).

بەغدا - ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز

بۆ خۆ دەربازکردن لە دەست قرچەی هاوین، لە هاوینەکانی بەغدا، ئەمساڵ نیازی سەردانی چیاکانی کوردستانم خواست. چونکە پێیان وتبووین لەوێ کەشوهەوایەکی جیاوازتر، لەچاو ئەوەی بەغدادا[1] هەیە. لەبەرئەوەش کە کوردستان، لە ئەوروپا کەمتر ناسراوە و منیش ناسیاوێکم لەوێ هەبوو، کە بۆ سەردانیان زۆریان بانگهێشتن کردبووم، بۆیە پێم خۆشبوو هەلێکی ترم بۆ برەخسێ، تا ئەو تینوێتییەم بشکێ، کە مەگەر هەر بەسەردانی وڵاتێکی تازە، پاراو دەبوو.

لەم جارەشیاندا هەست دەکەم پێویستە بەشێوەیەکی ڕەسمی گەشت بکەم. هەر لەبەرئەمەش بوو کە (ریچ خانم)ی هاوسەرم، ئەرکی ئەم سەفەرە سەختە لە (تەختەڕەوان)ێکدا[2] بکێشێ، کە قەرەواش و تایبەتمەندانی حەرەم[3]، چاودێرییان دەکرد... بۆ ئاسان کردنی ئەم ئەرکەش ئەوەندەی بتوانرێ، بەچاکم زانی ئەسپێکیشی لەگەڵدا بنێرن، تا لەو جێگایانەدا کە لەبەرچاو نابێ، سوار ببێ. هەڵکەوتی پلەوپایەی فرمان و جێگەکەشم وای پێویست دەکرد ژمارەیەکی زۆری فرمانبەر و خزمەتگوزارانی خانووی نیشینگەیی و ئەوانەش کە ڕێگەیان درابوو بۆ یاوەریمان، لەگەڵ خۆمدا بیانبەم، تا کۆمەڵێکی زۆر پێک بهێنن. بۆ خۆ ڕزگارکردنیش لەو مەسرەفەی کە دەبوایە بۆ ئەو

(١) زۆر بەگران بەراوردم لەنێوان ئەو گەرمایەی بەغدا، کە بەلای کەمەوە پێنج مانگ دایدەگرێ، لەگەڵ هیچ جێگایەکی تری دنیادا پێدەکرێ. بەڵام ئەگەر بەیادی بێنین کە خەڵکەکەی لە مانگی نیسانەوە تا تشرینی یەکەم، ناچار دەبن لە ڕۆژدا پەنا بۆ ژێرزەمین و شەویش بۆ سەربانیماڵەکانیان دەبەن، ئەوا کەمێک بۆمان دەردەکەوێت، چونکە لەو ماوەیەدا ژیان، لە ژووردا هەڵناکرێ، پلەی گەرما لەپێش هەیوانێکی سێبەردا دەگاتە (١١٥ پلە). لە نیوەڕوانیشدا دیومە گەیشتۆتە (١٢٠ پلە) و لە دەی شەویشدا (١١٠ پلە). گەرمای گڕەش بێزاری دەکردین، کە بۆنێکی توندی گۆگردی لێدەهات -خاریچ-.

(٢) ئەمە دەبێ مانای وشەی (...... -دارشتن - تێکردن)ی عیبری نەبێ، کە لای ئێمە لە (تەورات)دا بۆتە (LITTER) واتە (کەژاوە)، وەک برگەی بیستەمی (ئیصحاح ٦٦ی ئەشعیا)دا هاتووە؟ لە چاپی حەفتاهەمینی (SEPTUAGINT)یشدا بە (کەژاوەی سەر هێستر) هاتووە. بڵاوکەرەوە ئەم کورتەیەی لە هاوڕێیەکەوە پێگەیشتووە. لە (گەشتەکەی ئیبن جبیر)یشدا کە لە مووسڵەوە بۆ بەغدای کردووە، بەمجۆرە هاتووە: (... لە کەژاوەیەکدا، کە لەسەر دوو داربەستی بەرامبەر بەیەک، لەنێوان دوو گوێدرێژی بەرودوا دانرا بوو...)-ع.

(٣) وشەی (حەرەم) لە خێزانی تورکیدا، بەمانای بەشی ئافرەت دێت. ئەم وشەیە ئەوکاتە بەکاردێت کە موسڵمانێک نەیەوێت باسی یەکێک لە ژن و کچی ماڵەکەی بکات. هەروەها وشەکە بەمانای ئەو بەشەی ماڵەکە دێت، کە مێینەی تێدایە. تورکەکانیش زۆر بەسڵەوە باسی ئافرەتە نزیکەکانیان دەکەن، بەڕادەیەک زۆرجار ناچار دەبن لە ئاماژە بۆ کردنیاندا بڵێن: (ماڵەوەمان نەخۆشە)، یان (ماڵەوەمان سڵاوت لێ دەکەن).

سەربازانەی ناوخۆ، کە بۆ پارێزگاریمان لە مەترسی ڕێگەوبان یاوەرییان دەکردین، دەستە پاسەوانێکم هێنا، کە بریتی بوون لە بیست و پێنج سەرباز و ئەفسەرەکەیان. ئەمانەش ئەوانە بوون کە حکوومەتی (بومبای) وەک پاسەوان بۆ خانووی نشینگەیی بەتایبەتی دایانبوون، ئەم پاسەوانانە ڕێزێکی تایبەتیان هەبوو، پیاوگەلێکی ئازاش بوون و وەک هەستیشم دەکرد ئەم سەفەرەیان پێخۆشە.

«پاشا»ش لوتفێکی زۆری نواند، بەوەی هەرچی لەدەست هات بۆ ئاسانکردنی سەفەرەکەمان، هەر لە دەستوور و فرمان دەرکردن و نامە نووسینەوە بۆ ئەوانەی لە ناوچەکانی خۆیاندا دەستیان دەڕوات، تا ڕاسپاردەی گەرم بۆ پاشای کوردستان و سەرکردەکانیان، درێخی نەکرد.

گوندی (ألدّوخلَة) کە بیست و پێنج میل لە سەرووی بەغداوە دوورە، بۆ ئەوەم دەستنیشان کرد کە یەکەمین شوێن، یان ژووانگەی بەیەکترگەیشتنەوەی گشتیمان بێ، بۆ حەرەم و کەلوپەل و پاسەوان و ئەوانەش کە لەگەڵ خۆمدا نایەن.

بەو هۆیەشەوە کە ئەمرۆ سەردانێکی زۆرم لەلایەن ئەوانەوە کرا، کە بۆ ماڵاوایی و ئومێدی سەفەری سەرکەوتوو دەهاتنە دیدەنیم، لە بەغداوە درەنگ بەڕێکەوتم، بەڵام ئەم درەنگ کەوتنەم، شوێنەوارێکی وای جێ نەهێشت باسکرێ، چونکە قۆناغی یەکەممان، ئەوپەڕەکەی نەئەگەیشتە پێنج کیلۆمەتر، کە باخەکەی هاوڕێی دێرینە و قۆناغدارم (حاجی عەبدوڵا بەگ) بوو، کە تکای لێکردم ماڵەکەی بکەمە یەکەمین قۆناغ.

سەعات پێنجی دوای نیوەڕۆ بەگورجی سواری ئەسپەکەم بووم و لەنێوان شەش و حەوتدا گەیشتم و بەگ بەوپەڕی ڕێزەوە پێشوازی کردم، سەیریشم کرد خواردنێکی یەکجار نایابی تورکییانەی بۆ سازکردووین و سالحە خانمیش پێشوازییەکی بەشان و شکۆی ریچ خانمی هاوڕێی کرد. ئەم خانمە یەکێک بوو لە ژنە کۆنەکانی ئەو سلێمان پاشایەی کە نزیکەی بیست ساڵێک حوکمی بەغدای کرد و لەساڵی ١٨٠٤ز- کۆچی کردبوو. سلێمان پاشا لەگەڵ ئەوەشدا کە مەملوکێکی (گورجی)ی پێش خۆی بوو، بەڵام بەهرە و توانای باشی هەبوو، بۆیە بەهۆی هێز و بڕیاری گورج و گۆڵانە و سەلیقەیەوە، توانیبووی زۆربەی هۆزەکانی سەر بە ناوچەی دەسەڵاتی، مل پێ بدا و خێڵە دوورەکانیش لێی بترسن. لەبەرئەوە لە سەردەمی ئەمدا کشتوکاڵ و بازرگانی گەشەی کرد و بەغداش پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆیەوە دی... سێ کوریشی لە دوای خۆی جێماون، کە لەبەر ڕێزی باوکیان، لای خەڵکی شار خۆشەویستن و هەر پاشایەکیش کە لەدوای باوکیان هاتۆتە سەر حوکم،

هەر وا بوون بۆیان. دووان لەم کورانە، هەریەکەیان لەگەڵ دایکی خۆیدا، ژینێکی زۆرباش ئەژی، بە ئەندازەی خەڵکی وەک ئەمانە، کە پلەوپایەیەکی هەبێ و لە جێگایەکدا بن کە چاوی دەوڵەت بەخیلیان پێ بەرێت، بەتایبەتیش سێیەمیان، کە گەورەکەیانە و پایەیەکی هەیە، حسابی بۆ دەکرێ، تا لە ئەنجامدا بەهۆی فرتوفێڵەوە توانیبووی بگاتە پاشایەتی و چەند ساڵێکی کەم لەخێر و خۆشی جێگاکەیدا بژی، کە پاشان (داود)ی زاوای توانی بیکوژێ و پاشان فرمانێک لە (بابیعالی)یەوە وەربگرێ، کە پشتیوانی حوکمدارێتی بکات[٤].

١٧ی نیسان

سەعات حەوت و چارەکی بەیانی، مۆڵەتم لە حاجی عەبدوڵڵا بەگ خواست و خانووی گوندەکەیم جێ هێشت. ڕێگاکە بە زەوییەکدا تێپەڕ دەبوو، کە هەرگیز دڵی نەدەکردەوە، تا لە سەعات دوازدە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتمە چادرگەکەمان لە (ئەلدّوخلة). بەڵام هاوسەرەکەم، سەعاتێ دوای گەیشتنی من، گەیشتە ئەوێ. بۆ دڵنیابوونیش لە کۆمەڵەکەمان، چاوێکم بە چادرگەکەدا گێڕا. دامەزراندنی ژمارەیەکی وا، لەو گوندانەی گوێ ڕێگەدا، کارێکی ئاسان نەبوو، بۆیە ناچاربووم چادر لەگەڵ خۆم بهێنم و هەندێکیش عەرەب بۆ هەڵدان و کۆکردنەوەی بەیانیان و ئێوارانی چادرەکان بهێنم. چادرەکان چواردە، پازدەیەک دەبوون، کە لەوە کەمتر بوون جێگەی کۆمەڵێکی پەنجا، شەست کەسیی تیا ببێتەوە[٥]. بەڵام تا هەر دەستەیەک لە شوێنی خۆی دانەمەزرا و تا هەموو کاروبارەکان بە تەواوی سەقامگیر نەبوون، ژاوەژاو و شڵەژاوی، بە درێژی ئەو ڕۆژە، چادرگەکەی بەرنەدا، شەویش هەندێ باران باری و وڵاخدار و چادەوانە کڵۆڵەکان و وڵاخەکان تەڕبوون، ئەوانەی کە هەرگیز کەس بیری لەوە نەکردبووەوە کە پێویستیان بە چادرە.

(٤) بڕوانە پاشکۆی (سەرەبڕشت لە یادداشتی خاریچ).

(٥) (ئاغا میناس) سەر ئەفسەری ئەهلی، خانووی نشینگەیی و سەرکردەی ئەم کۆمەڵە بوو، کە بریتی بوون لە دیان و جوولەکە و تورک و ئەرمەن و فارس و هیند. لە خێزانێکی ڕێزلێگیراوی ئەرمەنیی بوو، کە بۆ ماوەیەکی درێژ خزمەتی بەریتانیایان کردبوو. ئەو پلەیەی درابوویە و توانای خۆیشی، وایان لێکردبوو ببێتە بەڕێوەبەری کاروباری ماڵەوەی میستەر ڕیچ و لەم گەشتەدا هەر هەمان ئەرک ببینێ و خەزنەدار و یاوەریش بوو. خزمەتێکی زۆری میوانەکانی ڕێگامانی کرد و کاروباری چادرگەکەی بەڕێوەبرد، کە بە کورتی تاقە پیاوێک بوو هەموو چاوەڕێی فرمان و هاوکاری کردن بن. لەگەڵ ئەوەشدا هەر نەیتوانی کەس ڕازی بکات، چونکە نەیتوانی کاری نەکردە ئەنجام بدات. خاوەنی پشوویەکی درێژی خۆش و قۆشمە بوو، کە ئەو پلەیەی ئەو، ئەوەی هەڵدەگرت. لەپێناوی ئاسوودەکردنی خەڵکیشدا ماندووبوونی نەئەزانی، بەڵکو زۆر بەپەرۆشەوە ئەرکەکانی ئەنجام دەدا (خاریچ).

١٨ی نیسان

من و میستەر (بەلی نۆ)[٦] و هەندێ سوارەی کەمی تایبەتمەندی خۆمان، لە سەعات شەش و چارەکدا، پێش ئەوەی ئەوانیتر بکەونە ڕێ، لە چادرگەکە سواربووین، هەستم بە گەشکەیەکی تەواو کرد، بەوەی لە شڵەژان و لە ژاوەژاوی چەند زمانێکی جیاجیا، ڕزگارم بووە، چونکە ژاوەژاو و پڕمەی وڵاخ و دەنگی زەنگوڵەی هێستر و حەپەی سەگ، هەمووییان ئەو شتانەن، کە چادرگەیەکی خۆرهەڵاتی تەواو دەکەن. هاوسەرەکەشم بەدواماندا هات، کە لەناو تەختەرەوانەکەیدا بوو، لەگەڵ ئافرەتانی دەست و پێوەندیا بوو، کە ئەوانیش لە (کەژاوە)دا بوون - جۆرە باڵێنەیەکە، بەملاو لای هێستردا دادەبەسترێ - ، هەندێ پاسەوانی سوارەشیان لەگەڵ بوو.

دابونەریتی تورکی وای پێویست دەکرد، کە هەردوو کۆمەڵەکەمان بەتەواوی لە یەکتر داببڕین. ئەمەم بۆ خەڵکەکەی خۆیان هێشتەوە، تا پەیڕەوی خووخدە بکەن و بەگوێرەی هەڵسەنگاندنی خۆیان بۆ پلەوپایە و نەریت، ڕەفتار بکەن. چونکە من هەمیشە خۆم وا ڕاهێناوە بۆئەوەی ئاسودەبم و شەرەفی وڵاتەکەم پێویستی دەکات، دابونەریتی ناوخۆ چۆن ڕێگە دەدات، وا بجووڵێمەوە. لەبەرئەوەی تورکەکان پابەندی دابونەریتن و خەڵکێکن تا بڵێی بایەخ بە ڕوخسار و پۆشتەیی دەدەن و بڕوایان وایە ئەمە شتێکی پێویستە و هەرکەسیش ئەمە تێپەڕ بکاتەوە، وەک ئەوە وایە سووک و نەزان بێ و لەگەڵ خووخدەی کۆمەڵگای گەشەکردوودا، ڕانەهاتووە... لەسەر ئەمانەشەوە ڕێ نادەن ئافرەت بێتە بەرچاو و گوێ. منیش پێم وایە هەر تورکێک قێز لەمجۆرە شتانە بکاتەوە، دەبێ لەوانەبێ کە هەندێ ڕەوشتی بەرزی لەدەست دابێت.

هەرچۆنێک بێت من ئەمەم لای ئەوانەوە بۆ دەرکەوتووە کە ناسیومن. ئەوپەڕی دڵنیاشم ئەو ڕێز و سۆزەی موسڵمانەکان لێیان گرتین، هی ئەوە بوو ڕێزی دابونەریتیانمان لەم ڕووانەوە گرت و هەستیانمان بریندار نەکرد، بەوەی خوو خدەیان ڕەت بکەینەوە، کە

(٦) میستەر (بەلی نۆ) خەڵکی (توبنگەن - TUBINGEN)ی ئەڵمانیا بوو، لە هەرێمی (سوئابیا - SUA-BIA)، میستەر ڕیچ لە (ڤییەنا) ناسیبووی، کە لە دانشگا ببوو. ئارەزووی بۆ ئەدەبی خۆرهەڵات و حەزکردنی لەسەردانی خۆرهەڵات، وای لێکردبوو، بەهۆی (فۆن هام مەر)ی مێژوونووسی تورکیاوە، کە هاوڕێیەکی چاک بوو، پێشنیار بۆ میستەر ڕیچ بکات، کە لە گەڕانەوەیدا لەگەڵ خۆیدا بۆ بەغدا بیبات. میستەر ڕیچ -یش شادمان بوو کە ئارەزووەکەی هێنابووە دی و کردبووی بە سکرتێری تایبەتی خۆی.خوێندەوارییەکی باڵای هەبوو، کە خەڵکانی وڵاتی ئەوان بە دیسپیلین و ڕاستگۆیی ناسراون. زانیارییەکی بەربڵاوی هەبوو. سەرگەرمی لێکۆڵینەوەی گەردووناسی و زمان بوو. بەتەنگ لێکۆڵینەوەکانیانەوە دەهات و هەموو کاتی خۆیشی بەگیانێکی ئەڵەمانی تەواوەوە بۆ تەرخانکردبوو.

زیانبەخش نەبووە و چاوەنواڕی ئەمەشیان لە ئێمە نەدەکرد داوایان لێ بکەین دەستبەرداری بین.

بەو هۆیەوە کە ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان بەناو قوڕدا بوو، زۆر ماندووی کردین لە نێوان سەعات هەشت و نۆدا لە جێگایەک ناوی (موحسین پاک)[7] بوو، کە مەزاری ئیمامێکی بچووک بوو لە نزیک جۆگەیەک، کە لە (ئەلخالس)[8] هەڵگیرابوو، دابەزین بۆ ئەوەی قاوەیەک بخۆینەوە. لە سەعات یازدە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە قۆناغەکەمان، کە لە چاڵایی جۆگەیەکی پەرشوبڵاودا بوو.

١٩ی نیسان

دوێنێ دوای نیوەڕۆ هەورەگرمە و گێژەڵووکە، لە خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتەوە دەستی پێکرد و لە سەعات حەوت و نیودا بارانێکی توند باری و ئاسمانیش هەر بروسکەی دەدا، پاشان لە شەودا گێژەڵووکەکە خاوبووە و هەوریش کەمێک ڕەوییەوە، بەڵام لە نیوەشەودا گێژەڵووکەی توندتر دووبارە بۆوە و بارانیش خوڕتر باری و تا ڕۆژ بۆوەوە هەورە بروسکە هەر بەردەوام بوو. ئیتر چادرەکانمان قورس ببوون و خەریک بوون وایان لێ بێت نەپێچرێنەوە و بارنەکرێنەوە. بارانیش ئەوەندە باریبووە سەر زەوی، کە نیازی سەفەری ئەمڕۆی لەسەر دەرکردین. ئەو شوێنەش کە لای جۆگە پرژەکەوە چادرمان لێ هەڵدابوو، پڕبوو لە دووپشک. بەیتاڵچییەکەشمان کاتێ ویستبووی شوێنێکی چاک لە گوێ جۆگەکە چاک بکات، گوایە پێی وایە بۆ خەوتن چاکە، چوار دووپشکی دیبوو، هەروەها کۆمەڵەکەشمان لە دەورووپشتی چادرەکان ژمارەیەکی زۆریان دیبوو، ئەمەش بۆ هەموو جێگایەکی گردەڵانی و کەلاوەی ئەو وڵاتانە، شتێکی ئاسایی بوو، چونکە شوێنێک لە نزیک (شەهرەبان) هەیە، پڕە لە دووپشک. لە سەعات چواری دوای نیوەڕۆشدا بایەکی خۆرئاوایی هەڵی کرد، بای باشووری لادا.

پلەی گەرما، لە سەعات حەوتی پێش نیوەڕۆدا ٦٦ بوو، لە سەعات سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٦ پلە و لە دەی شەودا ٦٦ بوو.

(٧) لە دەقەکەدا حونجەکردنی ئەم وشانە بەشێوەیەکی ئینگلیزی ئێستا، هاتووە و مرۆ لەکاتی حونجەکردنیاندا هەست دەکات شێوەی عەجەمیانەیان پێوەیە، چونکە لە (MUKHSEN PAUK - موحسین پاک) دا (خ-KH)یەکە (حا-H)یە و (واو)ەکەش (أ)ە-ع.

(٨) خالس - جۆگەیەکە لە (دیالە) جیا دەبێتەوە و ئەڕژێتە (دیجلە)وە.

٢٠ی نیسان

بە درێژایی شەو بارانێکی توند باری و بووە هۆی بێزارییەکی تەواوی کۆمەڵەکەمان. سەفەری ئەمڕۆشمان لەو شتانە بوو کە نەکرێ. لە نیوەشەودا باران و بروسکە دەستی پێکرد، بەڵام زۆری نەخایاند، هەورە بروسکە نەبێ، کە لای باکووری خۆرئاواوە، لە سەعات یەکەوە تا سێ هەر بەردەوام بوو. زۆربەی گێژەڵووکەکانیش لە باکووری چادرگەکەمانەوە هەڵی دەکرد، پاشان هەور ڕەوییەوە و لەگەڵ هەڵکردنی بایەکی کەمدا لە سەرووی باکووری خۆرهەڵاتەوە، ئاسمان ڕوون بووەوە. بەشبەحاڵی خۆم، وەرزێکی ئاوا سەیرم نەدیوە، بەڵام زەبرێکی قێزەونی لای ئێمەی ڕێبواران هەبوو. پلەی گەرماش لەکاتی گێژەڵووکەکە ٦٦ پلە بوو.

٢١ی نیسان

بە درێژایی ئەمڕۆ، هەورە بروسکە ئاسۆی گرتبووەوە، بروسکەش لە ئێمەوە دووربوو، ئەمەش ببووە هۆی پەژارەیەکی زۆر بۆمان. لە بەیانیشدا (با) لە خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد.

سەعات شەش و نیو دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە و ڕشێنەی بارانێک لێی دەداین، کە بایەکی باشووری خۆرهەڵاتیی هێنابووی، تا ماوەیەکیش هەور هەر بەژوور سەرمانەوە بوو. هەندێ جاریش درێغی لێ نەدەکردین و ناو بەناو دەیباراند. لە سەفەرەکەی ئەمڕۆماندا دە، پانزە لادێیمان لەگەڵدا بوون بۆ چاککردنەوەی پرد و ڕێ خۆشکردن لەبەردەم تەختەڕەوانەکەدا. ڕۆیشتنەکەشمان گران بوو. لە زۆربەی بەشەکانی ڕێگەکەدا بەناو ئاو و قوڕاودا تێپەڕ بووین، تا سەعات دەی پێش نیوەڕۆ گەیشتینە (چوبوق)، ئیتر لەوێ لە شوێن چادرگە کۆنەکەمان[٩] لاماندا و سەیریشمان کرد وشکە. تەختەڕەوانەکە نیو سەعات پێش ئێمە بەڕێکەوتبوو، بەڵام پێنج دەقیقە دوای ئێمە گەیشت.

لە مەترسییەکانی سەفەری وادا لەگەڵ کۆمەڵێکی زۆردا، ئەوەیە کە لادێیی هەموو ئەو زەخیرە باشانەی هەیانە، لە ترسی لێ زەوتکردنیان، ئەیشارنەوە، بەتایبەتیش کە بزانن لەناو کۆمەڵەکەدا فەرمانبەرانی دەوڵەتی تێدایە.

(٩) میستەر ڕیچ لەوێدا ئاماژەی بۆ گەشتێکی تر دەکات، کە پێشتر بۆ باشووری کوردستان کردوویەتی، بۆ لێکۆڵینەوە لە کەلاوەکانی (قەسری شیرین) و (حوش کەڕوو). لە پاشکۆدا ئەو بیرەوەرییانە دەبینن.

لە ئێوارەدا هەور بەری ئاسمانی گرتەوە و لەدوای خۆرئاوابوونیش لە باکوور و سەرووی خۆرئاواوە، هەورە بروسکە دەستی پێکرد. لە پڕێکیشدا سروەیەکی توند لە باشووری خۆرهەڵاتەوە ئاوقەی بوو، ئیتر ئاسۆ ڕەش داگەڕا و لە باڵی قەڵەڕەشکە دەچوو. هەورە بروسکەش لە هەموولایەکەوە دەستی پێکردەوە و پەیتا پەیتا، وای ڕووناک دەکردەوە، کە یادم نییە لەو جۆرەم دیبێ، بەڵام هەورە بروسکەکان هێشتا هەر لێمانەوە دووربوون، لای خۆرئاواشەوە ئاسۆ تاریک بوو، بێ ڕووناکاییش، لەو خەیاڵە دەچوو، کە (لۆرد – بایرۆن) لە خەونە ترسناکەکەیدا، سەبارەت کوژانەوەی تیشکی خۆر دیبووی. هەستمان بە سامناکیی شەوەزەنگەکە نەدەکرد، مەگەر لەو کاتانەدا نەبێ کە دەکەوتنە نێوان بروسکەکانەوە، لەو جێگە تاریکەدا ڕووناکییەکەی بەبلاویی لێمانەوە دەردەکەوت و ناو بەناو تیری ڕووناکیمان ئەدی، بەر زەوی دەکەوتن، هەرچی جارێکیش تیشکی بروسکەکە، زەوییەکەی ڕووناک دەکردەوە، پاسەوانێکی هیندیمان دەبینی، خۆیداوە بەسەر تفەنگەکەیدا، یان چادرێک کە کۆمەڵێک قەتارچی خۆیان تێخزاندووە، یان دەستەیەک ڕێبواری ماندوو، بەو بیابانە ترسناکەدا ڕێدەکەن. دیمەنەکە لەو دیمەنانە بوو، کە شاعیران یەکجار شانازیی پێوە دەکەن. بەڵام خستبوونییە بارێکی وا ناخۆشەوە، کە چاوەڕێ بکەین زریان و لافاوێک هەڵبکەن، چادرە تەنک و نیمچە دڕاوەکانمان بەرگەی نەگرن، تا لەدواییدا گێژەڵووکەکە کاتێ تەوژمی بای دژ بەیەک، لەهەموو لایەکەوە بەری کەوتن، دەرکەوت ڕووە و باشووری لای ئێمەوە تێپەڕی و لە تاوەبارانێکی توند نەبێ، کە سێ سەعاتی خایاند (لە سەعات نۆوە تا دوازدە) بارانی تری لێنەدایین. پاش ئەو تاوە، بای توندی باشووری خۆرهەڵاتیی هەڵیکرد، بەڵام کێچ و مێشوولە و بیرەوەرییەکانم، لە چەرمەسەرییەکانی بەغدا، تا نزیکەی بەرەبەیان، خەومیان زڕاند، کە ئیتر ئاسایی لێی خەوتم.

٢٢ی نیسان

سەعات پێنج و نیوی ئەم بەیانییە، کە هەستام سەیری ئاسمانم کرد، بەرگێکی خۆڵەمێشیی تیری پۆشیوە و بەدڵنیاییەوە هەڕەشەی ڕۆژێکی باراناویی دەکات، لەبەرئەوە نیازی سەفەرکردنم لەسەر دەرکرد. لە نزیکەی سەعات شەش و نیویشدا باران، لە هەوایەکی ساردا دەستی پێکرد، کە ئیتر بەتەواویی نائومێدی کردین. پاشان لە ئێوارەدا، کردی بە ساماڵ و (با) لە باشووری خۆرهەڵاتەوە دەستی پێکرد.

پلەی گەرما، لە سەعات حەوتی پێش نیوەڕۆدا ٦٣ پلە بوو، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٦٧ پلە و لە دەی شەودا ٦٢ پلە بوو.

٢٣ی نیسان

شەوێکی ساماڵ و جوان و سروەیەکی سازگار لە باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکردبوو. بەرەبەیانیش بای باکووری خۆرئاوا هەڵیکرد، بەڵام هەر ئەوەندەی هەڵیکرد، بای توندتری باشووری خۆرهەڵات، بەسەریدا زاڵبوو.

لە سەعات شەش و چارەکدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. لە نزیک (چوبوق) زوورگە کەلاوەمان بینی، بەڵام ئەوەندە دەرفەتمان نەبوو بتوانین لێی لابدەین و لێی وردبینەوە. بۆ خۆپاراستنیش لەو چاڵاوانەی باراناوی دوێنێ دروستی کردبوون، ناچاربووین ڕێڕەوی ڕێگاکەمان بگۆڕین و ڕووەو (دیالە) ڕێ بکەین. هەر لە گوندی (چوبوق) دەرچووین، کە دەکەوتە شوێنێکی نیمچە نزمەوە، ئیتر زنجیرە چیاکانی (زاگرۆس)، کە تا (تاوق) درێژ دەبوونەوە، دوا مەودای سەیرکردنمان بوو.

لە نۆدا گەیشتینە (دەلی عەباس)، سەیرمانکرد خانووەکە (خان – POST HOUSE) بە تەواوی ڕووخاوە و چۆڵکراوە. ئیتر چادرەکانمان لەنێوان خانووەکە و جۆگەی (خالس)دا هەڵدان، کە پردێکی دوو کەوانەیی هەردوو ڕۆخەکانی پێک ئەگەیاندن و کەوانەی زیادەش لە هەردوو سەریەوە هەبوون بۆ لافاو هەڵسانی لە ناکاو. سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان بەگشتی ڕووە و باکوور بوو، بەڵام تەختەڕەوان و کەلوپەلەکان، لە سەعات شەش و نیودا کەوتبوونە ڕێ و لە (١٠)دا پێمان گەیشتنەوە. گوندنشینەکان ئاگاداریان کردین کە لای ئەوان ماوەی هەشت ڕۆژ، لەسەر یەک، باران بێ پشوو، باریوە و بەتەواوی ئاو کەوتۆتە سەر زەوی. لە شەوی سێ شەممەدا سێ بروسکە، یان سێ ئەستێرەی زۆر خێرا، لە خۆرهەڵاتەوە ڕووە و لای زوورگەکانی حەمرین کەوتوونەتە خوارێ. لە ڕاستیشدا بروسکە زۆر زۆر بوون و ئەوەتەی ئاووهەوا تێکچووە، پێشتر ئاوا بروسکەی بێ بڕانەوە و گەشم نەدیبوو. هێشتا نەگەیشتبووینە چادرگەکەمان، کە بایەکی توند لە باشوورەوە هەڵیکرد و پاشان لە خۆرنشیندا گۆڕی بۆ خۆرئاوای باشوور.بە درێژایی شەویش بروسکە لە باکووری خۆرئاواوە، بۆ باشووری خۆرئاوا، بەبێ هەورەگرمە، هەر لەتوندیدا بوو، بەڵام شەو هێمن و هەوریش تەنک بوو.

گەرما، لە سەعات شەشی بەیانیدا ٦٠ پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٤ پلە و لە دەی شەویشدا ٦٤ بوو.

٢٤ی نیسان

ئەمانتوانی لەو دەربەندە ڕاستەوخۆیە بدەین، کە لە زوورگەکانی حەمریندا هەبوو، چونکە هەموو ڕێگەکانی نێوان زوورگەکان و دەڵی عەباس لە ئاودا نقوم ببوون. زۆنگاوی (ئەلبو فەرەج)یش لای چەپمانەوە تا «دەلتاوە» پڕاوپڕی ئاوە. لەبەر ئەوە ڕوومان کردە ئەو دەربەندەی کە لە سەفەری پێشووماندا پیایدا ڕۆیشتبووین... لە پێنج و نیودا سواربووین و ڕووەو دەربەند، لەو چاڵاوگەڵ و قوڕاوە زۆرەماندا و لە شەش و نیودا گەیشتینێ، ئەم دەربەندەش لەم کێوەدا، کە پێشتر باسمان کردبوو باپیری (فەیزوڵڵا ئاغا- هاوڕێیەکمە لە بەغدا)، لە سەردەمی (عومەر پاشا)دا لێی دابوو، ناویشی (ساقاڵ تۆقان)ە، کە مانای (ڕیشگرە)یە. ڕێگەکەمان بۆ (بارادان) بڕی. لێرەدا بەلای ڕاستدا جیا دەبێتەوە، کە ئەمانگەیەنێتە ئەو گوندەی بۆی ئەچین. بەڵام وەک زانیمان بەهۆی بارانی زۆری ئەم دواییەوە زۆر ستەمە لە (نارین) بدرێ. لە هەشت و چارەکدا شاخەکانمان بڕی و لای چەپمانەوە جێمان هێشتن. لە دە و بیست دەقیقەدا گەیشتینە پردی (نارین)، سەیرمانکرد ئاوی ئەم ڕووبارە نزیکەی (١٠) پێ هەڵساوە، بەڵام دووبارە زۆر زیاد نیشتۆتەوە. لێرەدا قاوەیەکمان خواردەوە و لە یازدەدا نەک ڕاستەوخۆ بەرێگەکەدا، بەڵکو بۆ خۆپاراستن لەو قوڕاوە قووڵەی خاکەکەی (نەتروینە - نایترۆس ئازوتی) بەگوێ ڕووبارەکەدا دەستمانکرد بەڕۆیشتن.

لە دوازدە و چل دەقیقەدا گەیشتینە(قەرەتەپە)، بەڵام تەختەڕەوانەکە لە شەشدا بەرێکەوتبوو، لە دوو و نیودا پێمان گەیشتەوە، دواکەوتنیشی هی ئەوەبوو ڕاستەوخۆ بەو قوڕاوەی (نارین)دا هاتووە، لەجیاتی ئەوەی وەک ئێمە بکات و، خۆی لێ نەدات.

لە ئاقاری باشووری گوندەکە و لە نزیک چادرگەکەمان، بەرزاییەکی هەیە، کە گۆڕستانێکی بەرزتری بەسەرەوەیە و، خەڵکەکە پێی دەڵێن (نماز قیلانتەپە)، یان: گردی نوێژگە. کە نوێژگەی هەردوو جەژنەکەیە.

سەرکەوتمە سەر گردەکە بۆ ئەوەی بە قیبلەنما، هەندێ سەمت دەستنیشان بکەم. خێرا بۆم دەرکەوت گردەکە توورەکە ڕێژە. ئەمەش وای لە (ئاغا سەیید)[١٠] کرد،

کە دەست بە پشکنینی بکات. هەر کە دەستیشی بە پشکنین کرد، کووپەڵەیەکی دۆزییەوە، هەندێ ئێسکی تێدابوو. لەوە دەچوو کە لە (بابل) و (سلوقیە - SELEUCIA) دۆزرابوونەوە. ئیتر بەدەم بەردەوام بوونمانەوە لە پشکنین، چەند دانەیەکی تریشمان

(١٠) سکرتێرە ئێرانییەکەی میستەر ڕیچ -ە.

دییەوە، بەڵام ڕزیبوون و لە خاک دەرنەدەهاتن، مەگەر بە ڕزیوی. لە ناوچەکەشدا پارچە کووپە، پەرتوبڵاو هەبوون و ڕووی گشتی تەپۆڵکەکەیان داپۆشیبوو. لەبەرئەمە من پێم وایە ئەبێ ئەم گردە (دەخمە - DAKHMA)، یان مەزارێک بووبێ، کە فارسەکان، مردووە ئاگرپەرستەکانیان لێ دانابێ، تاوای لێهاتبێ بووبێتە گۆڕستان و نوێژگەی موسڵمانان. خەڵکەکەش ئاگاداریان کردین کە لەم گردە، جارجارە هەندێ زێڕ و زیوی بچووک ئەدۆزنەوە. بەڵام نموونەیان لێی پێ نەبوو. ئەم گوندە دەکەوێتە دامێنی ئەوسەری گوندەکە و بەرزترین جێگایشی لەنێوان (١٥تا ٢٠) پێ لەسەرووی زەوییەوە دەبوو.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا ٦٠ پلە و، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٤ پلە و لە دەی شەویشدا ٦٤ پلە بوو.

٢٥ی نیسان

لە پێنج و نیودا بەسەر زوورگێکی چەوەڵەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، کە (قەرەتەپە) دەکەوتە لێژایی لای خۆرئاوایەوە، لێژاییەکەش هەر باسکێکی زوورگەکە خۆی بوو، کە زۆر ئاسایی شۆڕدەبووەوە و لە دۆڵێکی بچووکدا کۆتایی دەهات. لەم باسکەشەوە بە دابەزینێکی درێژ دەچووە سەر پردەکەی (چمن)، کە لە سەعات حەوت و چارەکدا گەیشتینێ، پاش ئەوەی لە چەمێکی تەنکماندا و سەرکەوتینە سەر جێگەیەکی کەمێک بەرز، لە نۆ و دە دەقیقەدا بۆ قاوە خواردنەوە دابەزین. لە دە و بیست دەقیقەدا دەستمان بە ڕۆیشتن کردەوە و لە یازدەدا گەیشتینە (کفری).

لە (کفری) ئەفسەری سەرۆک گوندەکەمان نەدی، لەگەڵ یازدە سوارەدا تا لای چەمەکە بۆ پێشوازیی ئێمە چووبوون، بەڵام لە پێچ و توونکە توونکەی زوورگەکاندا لە یەکتر گوم ببووین. تەختەڕەوانەکەش لە شەشدا کەوتبوونە ڕێ و لە دوازدەدا گەیشتە ئێمە. بڕینی (کۆرەدەرە)، یان دۆڵەکەیشی، سەخت و ناخۆش بوو. زۆرم پێ سەیر بوو کە لە کفری هەندێ جوولەکە و کەنیشتەکەیانم بینی. خەڵکەکە لێرە سەلکی ڕووەکێک دەخۆن، بەزۆری لای خۆیان کۆی دەکەنەوە، قەوارەیشی ئەوەندەی سەلکی Shallot دەبێ پێی دەڵێن (چەزەدوم Chezedum)، پاش ئەوەی کەمێک ئەیبرژێنن. ئەوسا ئەیخۆن، تامی کەستانە دەدات[١١].

پلەی گەرما لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨٢ پلە و، لە دەی شەودا ٦٤ پلە بوو.

(١١) ئێستا لەم ناوچانەدا پێی دەوترێ (جەدەنە)-ع.

٢٦ی نیسان

دوێنێ بەدەم ڕۆیشتنمەوە ڕووەو ئەو خەرەندەی دەکەوێتە پشت کفرییەوە بەڕێکەوت هەواڵی چەند کەلاوەیەکم بیست، پێی دەڵێن (قەرە ئۆغلان)، ئیتر بەپەلە بۆ دیتنی ڕووم تێی کرد. بۆ بەیانیش بۆی چووینەوە و کۆمەڵێک گوندنشینمان بەپاچ و خاکەنازەوە لەگەڵ خۆماندا هێنابوو، نزیکەی چوار سەعاتێک لە دەوروبەرمان، زەویمان کۆڵی و پشکنی، ئەمەش پوختەی باسێکی ئەو کەلاوانەیە:

نیو میل لە دامێنی خۆرهەڵاتی کفرییەوەیە و لە شوێن ئاوەڕۆیەکدا شوێنەواری چەند دیوارێک، یان بنچینەی چەند دیوارێک هەیە، بارانی ئەم دواییە دەری خستووە. لە دیوارێکدا پارچەیەک (خافقی - مەڕمەڕی خۆشکراوی ڕەنگین) و نەخشینم دییەوە، زۆرم مەبەست بوو زیاتر لەم کەلاوانە هەڵبکەنم تا ڕاستیی ئاسەوارەکە و مێژووەکەی بزانم. لە ئەنجامی هەڵکۆڵیندا ژوورێکی بچووک، یان ئاسەوارەکەیمان بینی، کە دیوارەکانی نزیکەی چوار پێ بەرز دەبوون. لەگەڵ دەرگای هاتنەژوورەوەدا. ژوورەکە بچووک بوو، پانتاییەکەی هەر دوازدە پێ چوارگۆشە دەبوو. دیوارەکان لە بەردی قسڵی سادە و بێ نەخش (وەک ئەوانەی قەسری شیرین) بوون و بەقسڵیش سواخ درابوون، سواخەکە نەخشی چڕی لەسەر کرابوو. چەند پارچە قسڵێکمان دەرهێنا، نەخش، یان گوڵی عەرەبی شێوەیان لەسەر بوو. نەخشەکان ڕەنگیان ئاڵێکی زەق بوون، بەڵام خەتەکانی تەختەکەی ڕەش بوون، ڕووەکەشی هەر لە ڕەنگی قسڵەکە بوو، ئەم ڕەنگانەش هەموویان دەتوت تازەن. لەبەرئەوەش کە تەنیشتەکانیان نەخشیان پێوەنەبوو، پێم وابێ پارچەی بنمیچەکەی بووبن. دیسان هەندێ پارچە خەڵووزی ڕووەکیمان دۆزییەوە... ئەم ژوورە و بەشێک لە ژوورێکی تریشمان پشکنی، لەوەدەچوو ئەمانە ڕیزە ژوورێک بووبن. کەمێک بۆلای خۆرئاوای باشووری خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی باکووری خۆرهەڵاتەوە درێژبووبێتەوە. هەرواش بوو، چونکە شوێنەواری پێنج شەشێکیان بەڕیزی یەکەوە دەرکەوتن، کە لای سەرەوەی بە دیرەگێکی کورت و خڕ ڕاگیرابوون.

لای خۆرهەڵاتیشەوە، لەژێر ئەو زوورگانەدا کە لە ڕۆخی چەمەکە بوون (دیوی لای خۆرئاوایان هەڵوەریبوو) گردێکی بەرز و تەخت و زۆریان هەیە، کە شێوەی چوارگۆشەیی هەبوو، کرێکارەکان چەند سواڵەتێکیان دییەوە هەندێکیان بۆ هێنام، کە چینی ئەستوور بوون و دیوی ناوەوەیان کوتومت لەو ڕەنگە ڕەشە دەچوو کە لە (سلوقیە و بابل) دۆزرابوونەوە. چرایەکی خەزەفیش لای من هەیە، هەر لەو چرایانە دەچێ، کە ئێستا

گوندنشینەکان دەم و دەست دەیان توێننەوە. بەداخەوەم کە نەمانتوانیوە پارچەیەکیان ببینم. خۆ ئەگەر پارچەیەکیانم بدیبایە، شتێکی باشترم لا گەڵاڵە دەبوو، کە سەردەمی ئەو کەلاوانە دیاری بکەم. ئەو شەربە و فەخفورییە داڕێژراوانە، وام لێ دەکەن کە بیانگێڕمەوە بۆ سەردەمی ساسانی.

لەسەر ئەم گردە ئاسەواری خانووبەرەش هەیە، لەسەر تەپۆلکەکەشییەوە بەلاشانەکانیا، تا دامێنەکەی و پاشان تا بەرامبەری (کفری)ش، شوێنەواری خانووبەرە هەیە، کە زۆربەیان وەک ئەوانەی قەسری شیرین و - حەوش کەڕوو و ژێرخان Basement)ی چوارگۆشەیان هەیە، هەرچەندە زۆریش لە زەوییەوە بەرز نین. پانتایی ئەم کەلاوانە نزیکەی میلێک درێژ و چارەکە میلێک پان دەبن. لەم جێیە دەستمان بە هەڵکۆڵین کرد بەڵام هیچیمان نەدۆزییەوە، لای خۆرئاوای چەمەکەشەوە شوێنەواری دیوار هەیە. دیسان ئەگەر ڕووەو کفری، چەمەکە ببڕین، پاشماوەی خانووبەرەی سەخت و گەورە دەبینینەوە، کە ئاوی چەمەکە دایڕوخاندووە. گوندنشینەکان پێیان وایە ئەمە پاشماوەی بەستێکە، لەسەر چەمەکە دروستکراوە، بەڵام من خۆم پێم وایە ئاسەواری وارشی شارێک بووە، هەرچەندە شێوەکارەکەی لە هی کەلاوەکانی بەشەکانی تری باشترە و لە بەردی سادە و بە قسڵ، ناو کارەکەیان دروستکردووە. ئەو شوێنەوارانەش کە لە ناوەڕاستی چەمەکەدان بە ئاشکرا بۆمان دەردەخەن کاتێ شارەکە هەبووە، ڕێڕەوی ئەوسای ئاوەکە وەک ئێستای نەبووە. لەوە دەچێ پێشتر ئاوی لافاویان بۆ کشتوکاڵ بەکارهێنابێ.

خەڵکەکە ئەو ئاسەوارانە بە هی (گاور)، یان کافر دەزانن، لە ڕاستیدا زانیاری ناتەواوی ئێمەش دەربارەی ئیمپراتۆرییەتی ساسانی، ڕێ نادات شتێک دەربارەی ئەم جێگایە بڵێین. من گومانم لەوە هەیە کە ئەمانە هیچ پێوەندییەکیان بە شەڕەکانی ڕۆمانی و ئیمپراتۆرییەتەوە هەبێ ئەو پێوەندییەی کە تەنیا لە ڕێگەی ئەوەوە دەتوانین شتێک دەربارەی کاروباری ئەم جێگایە بڵێین.

لای ژووروی باکووری خۆرئاوای سەروو چەمەکەشەوە، شوێنەواری پشکنین لە بەردێکدا هەیە، پێی دەڵێن (ماڵی کافر)، بۆیە میستەر (بەل لی نۆ) چوو بۆ دیتنی ئەو ئاسەوارانە، کە دە دەقیقە بەسوارییی لەوسەری باشووری کەلاوەکانەوە دوور دەبوو، هەندێ ژووری دیبوونەوە، کە سەریان لابراوە و دەرگای زۆر نزمیشیان هەبووە، لە هەریەکەشیاندا شوێنی سێ گۆڕی دیبوو، کە پێوانەی بچووک و درێژییشیان نزیکەی پێنج پێیەک بووە. بنچینەکانی ئەم هەڵکۆڵراوانە، لە بنچینەی گۆڕستانەکانی (ئەخمینی Achaemenian) دەچێ لە (نەخشەکەی ڕۆستەم). بەڵام شوێنەواری هیچ نووسین و نەخشێکیان لەسەر

نەبوو، سێ میلێکیش لەلای کەلاوەکان و لەسەر گردێک، ئاسەواری خانوویەک هەیە، خەڵکەکە پێی دەڵێن (قیزقەلعەسی)، یان قەڵای کچ، هەندێ چینی و ئێسکی تیا دۆزرابووەوە. میستەر (بەل لی نۆ) خۆی چینییەکانی دیبوو. ئەم شوێنە دەکەوێتە بەرامبەر (ئون ئیکی ئیمام – دوازدە ئیمام)، شتێکی تری وای تیا نییە شایستەی باس بێت.

کە گەڕاینەوە شوێنی خۆمان، نێردراوێکی (مەحموود پاشا)[١٢] چاوەنواڕی دەکردین. دوێنێ ئێوارەش هەرلای ئەوەوە، یەکێکی تر هاتبوو، بزانێ ئاخۆ گەیشتووین و چ ڕێگایەک دەگرینەبەر! ئەم بەیانییە هەردووکیان ڕووەو سلێمانی گەڕانەوە، کە لەوێوە (پاشا)، لە (قەرەحەسەن) میوان نەوازێک دەنێرێتە پێشوازیمان. قەرەحەسەنیش کە بە ئاسانی تەختەڕەوانەکەی پیا دەڕوات، ئەو ڕێیەیە کە بڕیارمان لەسەری دابوو بیگرینەبەر.

لە کفری هەندێ دارخورما هەن، بەپێچەوانەی ئەوانەی (توزخورماتو)وە، خورماکانیان ناگات. ئەو ماوەیەی کە لە کفری ماینەوە، سێڵاو لاشانی زۆری خەرەندەکانی داڕماندبوو.

پلەی گەرما، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨٢ پلە بوو، «با»ش لە باکووری خۆرئاواوە بوو.

٢٧ی نیسان

بەیانی بۆ دیتنی کەلاوەکانی (ئەسکی کفری)، سواری ئەسپەکانمان بووین، کە کەوتبوونە باشووری خۆرئاوای کفری و دوو سەعاتێک لە دەشتەکەوە دووردەبوو. لە ڕاستیدا من هەمیشە پێم وابوو کەلاوەکانی(ئەسکی کفری) ئەو شوێنە بووە، کە کاتی خۆی شاری (کفری) لێ دروستکراوە. بەڵام ئێستا دەبینم کفری هەر لەم جێگایەی ئێستایدا بووە، ئەم کەلاوانەش هی سەردەمی گاورن. بەدەم ڕۆیشتنیشمانەوە بەرەو لای ئەم کەلاوانە، ئاشێکی زۆرمان بەرچاو کەوتن، دەتوت قەڵای بچووک بچووکن، لەو باخانەی کفریدا، کە جۆگەی هەڵبەستراو ئەیگێڕان.

لە نزیک ئاسکی کفری گردێکی توورەکەڕێژی گەورە هەیە، لەوەی (مجیلیبە)[١٣] دەچێ، کە شانی وەک شاقولی وایە، تەنیا ئەوەندە نەبێ کە باراناو، کەندڕ و داڕووخانی تیا دروستکردووە. لەم دواییەدا لە یەکێک لەو کەندڕانەدا تاقێکم دییەوە، لە خشتی

(١٢) پاشای سلێمانی.

(١٣) یەکێکە لە کەلاوەکانی (بابل). بڕوانە لاپەڕە ٢٨ی (یادداشت لە کەلاوەکانی بابل)ەوە، بە پێنووسی (کلۆدیوس جیمس ڕیچ).

گەورەی سوورەکراو دروستکرابوو کاسەی داڕێژراوی زۆریان تیا دۆزیبووەوە، کە لە هەندێکیاندا دراوی زێڕی تیابووە. نەمتوانی یەکێکیانم چنگ بکەوێ. تاقەکە ئەوەندە خۆڵ و کەرسەکی گردەکەی تێکەوتبوو، پڕ ببووەوە. درێژایی ئەم گردە لەسەرەوە بۆ خوارەوە، نۆسەد و شەست پێ دەبوو، پانایيشی لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا زۆر لەوە کەمتر بوو، بەرزاییشی پەنجاوحەوت پێ بوو. ئەگەرچی ئەم پێوانانە تەواویش نین، بەڵام لەڕاستییەوە نزیکن، چونکە دارتاشەکە پێوای و (ئاغا سەیید)یش یارمەتی دا. من خۆم لەکاتی پێوانە کردنەکەدا چووبوومە ژێر سێبەری کەندەڵانێکەوە، کە باراناو دڕیبووی.

لای باشووری خۆرهەڵاتەوە (با) هەبوو، هەواش زۆر گەرم بوو. کەمێک حەسامەوە و ماندووبوونم بیرچووەوە و هاتمەوە سەرخۆم. لەڕاستیشدا ئەم کەندڕانە باشترین جێگابوون بۆ پشکنینی شوێنەواری دێرینە، چونکە تازەبوون و باراناوی ئەم دواییە دروستی کردبوون، لەبەرئەوە هەڵمان کۆڵی و ئێسکێکی زۆر و وردی مرۆڤ و پارچە فەخفوریمان تیا دۆزییەوە، کە هەموویان لەناوەوە بەڕەنگی ڕەش بۆیە کرابوون. کە فەخفورییەکانیان جیاوازتر بوون لەوانەی پێشتر باسمان کردن. هەندێکیان زێڕ و هەندێکیشیان جۆرێکی ورد و جوان بوون، کە وێنەی ئاسک و مانگایان تیا دروستکرابوو، هەرچییەکیشمان دیبووەوە، هەڵمان گرتن. ئەوپەڕی تواناشمان خستەکار بۆ ئەوەی بتوانین کاسەیەک بەساغی دەربهێنین، بەڵام نەمانتوانی. بەلای زۆریشەوە ئەوانەی کە بەساغی دەدۆزرێنەوە، بەتایبەتی ئەوانەن کە باراناوی زۆر گڵەکانیان لەسەر لادەبات. فرمانم بە کۆمەڵەکەمان کرد کە لە هەموو لایەکەوە لە هەڵکەندندا بەردەوام بن، بەڵام ماندووبوونەکەیان بەهەدەر چوو، تەنیا ئەوەندە نەبێ هەندێ پارچە مەعدەنی ژەنگاوی و چەند پارچە مس و شووشە و مووروویەکی بەللووری بچووکیان دییەوە. بەڵام ڕێوشوێنم دانا بۆ ئەوەی فەخفورییەکی ساغم چنگ بکەوێ.

تا زیاتریش ئەم کەندڕەمان هەڵکەندبایە، گڵێکی ڕەشی زۆر بۆگەن و لەتە کووپەڵە و پارچە ئێسکی وردمان دەدییەوە. لە ناوەڕاستی گردەکەشدا گۆڕستانێکی بچووکی عەرەبیانە هەیە. بەمجۆرە دەبینین دەستکاری موسڵمان، تێکەڵ دەستکاری ئاگرپەرستانی فارسی دەبێ. لە ڕووی هەڵکەوت و سروشت و شێوەی ئەو پارچانەی لە بەشی سەرەوەی دیماننەوە، ببێ و نەبێ ئەم گردە، هەر ساسانی بووە و تایبەت بووە بەشوێنی مردوو لێدانان و گومانیشم لەوەدا نییە.

ڕووەو باکوور و بۆلای خۆرئاوای ئەم گردەوە، کەرسەکی کەلاوەی بچووک هەیە، وا

دەردەکەوێ کاتی خۆی ئەم جێگایە زۆرفراوان بووبێ. لە خۆرئاواشەوە گردۆڵکەیەکی لەوانی تر گەورەتر هەیە، پێی دەڵێن (ئاش تۆقان). لە گەڕانەوەشماندا، کە بۆ سوار، چارەکە سەعاتێک دەبوو، گەیشتینە لای هەندێ پاشماوەی وارشێکی بچووک، کە ڕەنگە هەر وارشی شارەکە بووبێ، هەرچەندە گوندنشینەکان پێیان وایە پاشماوەی بەشێک بێت لەسەر چەمی کفری و بۆ پارێزگاری لە لافاو دروستکرابێ. هەر تەنیا بەشێکی مابێ، کە بەرزاییەکەی چەند پێیەک و درێژیشی سێ سەد پێ دەبێ، کە بە خڕە بەردی وردە، چاڵ لە دیوی دەرەوە دروستکراوە. زەوییەکەیشی لەدیوی ناوەوەی دیوارەکە و بەڕووی کەلاوەکاندا، بەرزترە وەک لەوەی سەرووتری، یان لەڕووی دەرەوە، کە وەک سەکۆ، یان عەمارتەیەک وایە و بەم دیوارە ڕاگیرابێ. گومانی تیانییە کە دیوارەکەی خۆی، مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئاسەوارەکانی (قەسری شیرین و حۆش کەڕو) دەگەڕێتەوە. کەمێک دوورتریش ڕووەو باکوور و بەسەمتی کفریدا، بۆ پشتەوەی دیوارەکە شوێنەواری کەلاوە نابینین. لە سەعات دە و چارەکدا (ئاسکی کفری)مان جێهێشت و لە یازدە و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە کفری.

فرمانم دەرکردبوو بۆ ئەوەی هەر پارچە سکە و شتێکی تر، کە گوندنشینەکان دەیدۆزنەوە، بۆمی بهێنن. ئەمڕۆ (روبێن) سێ پارچە سکە و پارچەیەک بەردی هەڵکۆڵراوی بۆ هێنام، کە لای هاوڕێ جوولەکەکانی دەستی کەوتبوون، بەڵام لەوە دوورتربوون بۆ ئەوە دەست بدەن تیشکێک بخەنە سەر مێژووی کەلاوەکانی دەوروپشت. لەوە دەچوو بەتایبەتی بۆ ئەوە دروستکرابن مرۆڤ سەرسام بکەن و زیاتر سەری لێ بشێوێ. سکەیەکیان (ئەرساسی Ar Sacian) و دووەمیان ساسانی و سێیەمیشیان کوفی بوون، بەڵام بەردە هەڵکۆڵراوەکە خەڵاتێک بوو، سەرکەوتنێکی ڕومانیایی دەنواند. بەمجۆرە لە دواییدا توانیم پارچە ئاسەوارێکی جوانی ساسانیم چنگ بکەوێ کە هەندێ نووسینی لەسەربوو. لە جێگەیەکی تریش کەناوی (ئون ئیکی ئیمام - دوازدە ئیمام)ە و نزیکەی چواردە کیلۆمەترێک لە کفرییەوە دوور دەبێ، گردێکی تر، لەو چەندان گردەی لەم ناوەدا هەن، لەوە دەچێ سەردەمی کەلاوەکانی ساسانی بێت و لەم ناوەدا پەرشوبڵاو بوونەتەوە، بەرامبەر (ئون ئیکی ئیمام)ە، لە زنجیرە زوورگە گەچۆڕەکان. چاوگەی نەوت دەبینین. ساڵێکیش بەر لە ئێستا، چاوگەیەکی بچووک، لەو زوورگانەدا، لە دووری چەند دەقیقەیەکدا لە خۆرئاوای کفرییەوە دۆزرایەوە. بەڵام ئەو گوندنشینەی دۆزیبوویەوە، حکوومەتی تورکی گرتبووی و دارکارییەکی زۆری کردبوو، لەسەر ئەوەی ئاخۆ پێش

ئاشکراکردنەکەی، نەوتی لەو چاووگە دۆزراوەیە فرۆشتووە؟ لەتاو ئەو ئازارەش کە لە ئەنجامی ئەم دۆزینەوە شوومەدا تووشی هاتبوو، ناچار ببوو بەماڵ و منداڵەوە بچێتە ئێران و لەوێ وەکو خۆی دەڵێ ئاسوودە لێی دانیشتووە. ڕێکەوتیش وا بوو ئەوکاتەی ئەو لە کفری بوو، منیش هەر لەوێ بووم، بۆ هەندێ کار هاتبوو، خۆی بەسەرهاتی خۆی بۆ گێڕامەوە و وتی: (خوا، ئەو نەوتە بەو تورکانە ڕەوا نەبینێ، بەو زوڵمەیانەوە، چونکە کاتێ من ئەو نەوتەم دییەوە، تافەتافی بوو، بەڵام کەلێیان دام، وشکی کرد، ئێستاش لە چۆڕە چۆڕێک زیاتر، شتێکی وای تیا نییە).

پلەی گەرما، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨١ پلەبوو، لە دەی شەودا ٦٦ بوو، تاوتاوەش بایەکی کەمی هەبوو، شەویش لە خۆرئاواوە بارانێکی کەم باری و لای خۆرهەڵاتیشەوە بروسکە هەبوو.

٢٨ی نیسان

بەیانی سەعات پێنج و چل و پێنج دەقیقە سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. ئەفسەرەکەش لەگەڵمان هات و پێی لەسەر ئەوە داگرت، تا ماوەیەکی ڕێگاکە یاوەریم بکات. ڕێگاکەمان بەسەر زنجیرە زوورگێکی چەوەلانییەوە بوو، کە لە زوورگەکانی (کفری) جیا دەبووەوە و بەو زوورگانەوە ئەلکایەوە، کە پێش چەند ڕۆژێ لێمان دابوون. ڕێگاکەمان هەر تەنیا ئەو چەمەی کفری دەهاتە بەر، کە ڕێگایەکی لەو دۆڵەی (چمن)دا بۆخۆی دروستکردووە، کە بەرەو (ئەسکی کفری)[١٤] لێمان دا. لە حەوتدا زوورگەکانمان بڕی و کەوتینە ئەو دەشتەی (بەیات)ەوە، کە لەسەرخۆ لە زوورگەکانی کفرییەوە بەرەو (چمن) لێژ دەبۆوە. لەم ناوەدا دەشتێکی پڕ کشتوکاڵ بوو. لە حەوت و چارەکدا لە شیوێکمان دا، جۆگەیەکی بچووکی باراناوی تێدەڕژا. لە هەشت و بیست دەقیقەدا گەیشتینە (قوروجای)، کە چەمێکی پان بوو، ئاوی باراناوی کەم تیابوو، بەڵام وەک سەرنجمان دا دیاربوو پێش چەند ڕۆژێ سێلاوێکی زۆری سەرکەوتبوو، تەنانەت ئەو دەشتەیشی گرتبووەوە. ئێرە هەوارگەی بەیاتە تورکمانەکان بوو، بۆیە سەرۆک خێڵەکەیان (حەسەن)، یان وەک هەندێ جار دەوترێ: قەرەقوش بەگ، بەپیرمانەوە هات و بۆ نانخواردن لەگەڵیدا بانگهێشتنی کردم. پیاوێکی ڕووگەش و بەسەروسیما و ڕیشێکی سپیی جوانی

(١٤) هەر بە هەمان جۆر، زوورگی بەردەلانی لە ژوور (قەرەتەپە) لە شاخی (حەمرین) و زوورگی (زەنگەباد) جیا دەبنەوە.

پێـــوەبوو، زۆر زیرەک و زمـــان پاراو و ڕەوشت چاک بـوو. لەوە دەچوو هەمـــوو ژیانی هەڵکەوتەی ناو دەربارێکی ڕۆژهەڵاتیانە بێ. ئاگاداری کردم کە بەیاتەکان ئەم ناوچەیەیان لای سوڵتانەوە وەک خەڵات پێدراوە و لە بەرامبەریدا پارەیەک بە حکوومەتی عوسمانی نادات. بەڵام ئێستـا لە بەرامبـەر ئەمـەدا، دەبێ سـەربازیی بۆ پاشای بەغدا بکەن، لەو کاتانەیدا کە خودی خۆی لە مەیداندا مەشق دەکات. دیسان ئاگاداری کردم کاتێ کە (نادر شا) ناوچەکەی داگیرکرد، بەیاتەکانی بۆ ئامێزی بەیاتی گەورە لە (خوراسان) گێڕایەوە و ئەوەیشی لێرە مـاون، سەر بەبنەمـاڵەی سـەرۆکن. وتیـشی سـەرەڕای ئەمـانەش، ئەگـەر پێـویست بکات دەتوانن هەزار سـوار خڕ بکەنەوە، هەندێ عـەرەب و خـێـڵاتی تری ڕاونراویش لەبن دەسـتی بەیاتدان ئەسـپـەکـانیـشـیـان چاکن. سـەرۆک خـێـڵـەکـەیان ئاگادارییەکی تەواوی لەبارەی خێڵی گەورەیانەوە لە خۆراسان هەیە. بەڵام نەیتوانی پێم بڵێ هۆزەکانی خێڵەکە، بۆ یەکەمجار، کەی هاتوونەتە ئەم ناوە. لەڕاستیشدا عەرەب باشترین مێژوونووس و باشترین گێڕەرەوەی شەجەرەن لە ناوچەکەدا.

مۆڵەتم لە بەگ خواست و پێخۆشحاڵی خۆم بۆ دیتن و ئاخاوتنی نیشان دا و لە سەعات نۆدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. بەلای کشتوکاڵێکی زۆردا تێپەڕین کە زۆربەیان جۆ بوون، هەندێکیان گەیشتبوون و جووتیاران سەرگەرمی درەوی بوون. جووتیارەکان هەندێ گوڵەجۆیان بۆ هێنام و لەبەر پێی ئەسپەکەمدا فڕییان دا و هاواریان دەکرد (دوژمنانتان ئاوا بمرن...) کە بەرامبـەر بەمە چاوەڕێی هەندێ پارەیان دەکرد. لە خۆرهەڵاتیـشدا باوە هەموو ڕووداوێک دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی بیکەنە مایەی خەڵات و شاباش.

لە سەعات نۆ و نیودا گەیشتینە (قیزیل خراپە - کەلاوە سوور)، کە لەسەر ڕێگاکەدا بوو. گـرد و تەپۆڵکەش لەو ناوەدا ڕووەو حـەمـرین دیاربوون، کـەلای چەپمـانەوە بوو، پەرشوبڵاو هەبوون و گردێکی زۆر بەرزی وەک ئەوەی (ئەسکی کفری)مان بینی، کە پێیان وتین گاورکردە. ڕێیشی تێدەچێت ساسانی بێت. بەڵام من ئەمە هەر بە قسە ناڵێم، بەڵکو وەک ئەوەی (ئەسکی کفری)، بەدڵنیاییەوە دەیڵێم.

پاش گەڕانێکی کەم، بەلای کەلاوەیەکی تردا تێپەڕ بووین، وا دیار بوو سەر بەو شارە بوو، کە (قیزل خراپە) بەشێکی لێ پێک دەهێنا. لە دە و چل و پێنج دەقیـقـەدا بەلای گوندێکی گەورەدا تێپەڕ بووین، هی بەیاتەکان بوو، کە ئێستا چۆڵیان کردبوو، چونکە ئەوان لەم وەرزانەدا لەتاو کێچ و بۆ چاوەدێری خـەلە و خـەرمـانیـان، لە دەشـتـدا هەوار هەڵدەدەن. هەوارێکی زۆریشیانمان بینی لە هەموو لایەکدا هەڵیان دابوو.

لە یازدە و دە دەقیقەدا بە گوندێکی تری گەورەدا تێپەڕ بووین. ئێستا ئیتر زنجیرە شاخەکانی (حەمرین)مان لێ ئاوابوو، کە بەدرێژایی ڕێکردنی ئەمڕۆمان کەوتبووە لای چەپمانەوە، چونکە تا دەهات زیاتر و زیاتر ڕووەو خۆرئاوا وەردەسووڕا. توزخورماتومان لێ دەرکەوت، کە (٢٠) پلە بەلای باکووری خۆرئاواوە بوو.

چارەکێکیش پێش ئەوەی بیگەینێ، لە چەمێکی زۆر پانمان دا، کە بەرزایی ئاوەکەی ئێستای ئەگەیشتە ئەژنۆ و پانیشی هەرچەند یاردەیەک دەبوو، بەڵام لە پایزاندا لەوە کەمتر دەبێتەوە. ئەم هەڵسانەیشی بەهۆی باراناوی زۆرەوە بوو. چەمەکە پێی دەوترا (ئاق سو)، لە (ئیبراهیم خانچی)یشەوە دەهات. لای چەپیشمانەوە لە دووریی دوو سەعاتەوە گوندی (یەنی چە)مان دی، کە دەکەوێتە سەر ڕێی پۆستەی ئێستای نێوان بەغداد و تاووق.

لە دوو و نیودا، پاش ئەوەی لە چەمەکەمان دا، چەترەکەمم[١٥] هەڵدا، تا سێبەرم بۆ بکات و شارەزایەکیشم بۆ شار نارد، تا (سەرا)مان[١٦] بۆ ئامادە بکات و لە هاتنم ئاگاداریان بکات. دوای تاوێ حاکم و نوێنەرەکەی: (عومەربەگ - کە موڵکایەتی شاری بەشێوەی تیماریی[١٧] درابوویە و بەمیرات لە باوکییەوە بۆی جێمابوو) هاتنە لام. سواری ئەسپەکانمان بووینەوە بەناو باخی خورما و پرتەقاڵ و لیمۆ و هەنجیر و قەیسی و هەنار و زەیتوندا تێپەڕ بووین، کە بەتەواوی شاریان گرتبۆوە.

لە ماڵە دڵگیرەکەی عومەربەگ جێیان بۆ چاککردین، کە لەچاو ئەوەشدا لەلادێ بوو، بەبەراورد لەگەڵ ئەوانەی بەغدادا، خانوویەکی قەشەنگ بوو، بەڵام تێکڕای شارەکە لە قوڕ دروستکرابوو، دانیشتوانیشی تورک بوون و زۆربەیان لە (ئیسماعیلی ـ چراغ

(١٥) چەتر، ئەو شتەی خۆ لە (خۆر)ی پێ دەپارێزرێ. چادرێکی بچووکی سووکەڵەیە، بە ئاسانی هەڵدەدرێ و کۆدەکرێتەوە. تورکەکان لەکاتی دوورکەوتنەوەیاندا لەماڵ بۆ ڕاو و سەیران، لەگەڵ خۆیانیدا دەیبەن و لەهەر جێیەکیش لەنگەریان گرت، هەڵی دەدەن، کە بەتایبەتی لە نیوەڕواندا بۆ قاوەخواردنەوە هەڵی دەدەن.

سەرنج: لەم پەراوێزەدا ئالۆزییەک هەیە. بەکارهێنانی چەتر لە خۆرئاوا و خۆرهەڵاتیشدا باو بووە. وشەی (چەتریش) بەو شتە وتراوە کە لەکاتی باران و هەتاویشدا بەکارهاتووە. من پێم وایە ئەو چەترەی لە دەقەکەدا ناوی براوە، ئەو جۆرە چەترانەیە کە ئێستاکە لە باخچەکان و لە گوێ زەریاکاندا هەڵدەدرێن-ع.

(١٦) یان کۆشکەکە. توزخورماتوو - موڵکی عومەربەگ بوو، کە خەڵکی بەغدایە و ئارەزووی زۆری دەربڕی، کە میوانداریی میستەر ڕیچ و خێزانەکەی بکات تیایدا.

(١٧) تیمار: ئەو زەوییە ئەمیرییانەیە کە بە (دە یەک) بە هەندێک دەدرێ بەرامبەر بەو ژمارە سەربازەی لەکاتی جەنگ و پێویستیدا داوایان لێ دەکرێ-ع.

سۆندیرەن)ەکان[18] بوون. شەوی شەممە لە (توزخورماتو) باران باریبوو، زیانێکی زۆری لە باخەکان دابوو. باسی تەرزەکەشیان کرد و وتیان دەنکی زۆر گەورە بوون. پێم وایە ئەو شەوەی لێرە باریبوو، هەر ئەو شەوە بوو، کە لە (چوبوق) بێزاری کردین.

توزخورماتو دەکەوێتە نزیک زوورگەکانی کفرییەوە لە خۆرئاوای ئەو دەربەندەوەیە، کە ڕێک ئەو زوورگانە دەبڕێ و «ئاق سو»ی پیا دێتە دەشتەکەوە. لەم دەربەندەدا بیرەنەوتێک و خوێ لێنێیک هەن. کەمێک لە خوار ئەو زوورگانەشەوە بیرەنەوتێکی تر هەیە، بەڵام خوێ لێنی لێ نییە.

نیو سەعات دوای گەیشتنمان، تەختەڕەوانەکە هات. ئەو سەعات شەش دەرچووبوو. ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان زۆر لەوە زیاتریش دەبوو ئەگەر یەکسەر بەو ڕاستەڕێیەدا بوایە، کە بە تەنیشت زوورگەکاندا تێپەڕ دەبوو، بەڵام (ئوداباشی ـ سەر هۆبە)کەمان ویستی قۆناغی ئەمڕۆمان لە بەیات کۆتایی پێ بهێنێ و ڕێگاکە بکات بە دوو قۆناغی ئاسانەوە، بەڵام کە گەیشتینە بەیات، وا بەبیرمدا هات، چاکتر وایە تا دنیا خۆشە، لە ڕۆیشتندا پەلە بکەین.

٢٩ی نیسان

بەیانی بەپەرۆشەوە بۆ دیتنی عەنتیکەکانی قەراخ شار، لە خەو هەڵسام. بیرە نەوتەکەش کەوتۆتە دەربەندی زوورگەکانەوە و میلێک لە باشووری خۆرهەڵاتی شارەکەوە دووردەبێ. لەبەرئەوەش کە کەوتۆتە ناوەندی چەمەکەوە، ئاو سەری دەکەوێ، لەبەرئەوە ماوەیەک پەکی دەکەوێ، وەک پار ڕووی دا. قووڵایی چاڵەکە نزیکەی (١٥) پێ دەبێ و (١٠پێ)ش ئاوی تیا دەبێ. کە نەوتی ڕەشی تواوەی بەسەرەوە دەبێ و هەمیشە وردە بڵق سەری دەکەوێ. خەڵکەکە بنەکەی هەڵئەگۆزن و توێژەنەوتینەکەی سەرەوە دەگرن و ئاوەکەی دەکەنە جۆگەیەکەوە، کە دەڕژێتە کۆمەڵێک حەوزی بچووکی درێژکۆڵەوە، کە لەناو ئەو چەمەدا هەڵکەندراون. ئیتر وازی لێ دێنن تا وشک دەبێتەوە، دەبێت بە خوێیەکی چاکی

(١٨) چراغ سوندیرەن: واتە چرا کوژێنەوەکان. وەک من بزانم خەڵکێکن لە تورکیا و ئێراندا پەرتوبڵاون. خووخدەی ئایین و بیروباوەڕیشیان کەمێک، یان بەواتەیەکی تر هەر نازانرێ. هەموو ئەوەی دەربارەیان ئەزانین، ئەوەیە کە موسڵمان نین. بەڵام بەگوێرەی شوێنەکان، ناویشیان گۆڕاوە. زۆر شەرمن و بێدەنگن. ئەمیش لە ترسایە، کە ڕەنگە ئەم ترسەیان سڵکردنەوە بێت لەوەی نەک گیانی چەوساندنەوەی ڕاستەقینە لای گەورەکانیان زیندوو بکاتەوە-خاریچ.
بەمجۆرە لە پەراوێزدا هاتبوو بەبێ لێدوان وەک خۆی دەینووسینەوە-ع.

دەنک ورد و سپی و بریقەدار و بێ تاڵیی... بەشێکی زۆری ئەم خوێیە بۆ کوردستان دەنێردرێ. داهاتی ساڵانەیشی بە بیست هەزار قرۆش دادەنرێ، کە بەسەر ئەندامانی خێزانی (دەفتەردار)ی[19] کۆچکردوودا دابەش دەکرێ. بەڵام نەوتەکە موڵکی گوندەکەیە، بەشێکی بۆ خانووەکە -خانەکە-[20] سەرف دەکرێ، یان دەفرۆشرێ و خانووەکەی پێ بەخێو دەکرێ و بەشێکی تری بۆ حوجرەی ئایینی و شتی تر سەرف دەکرێ. ڕۆژانە دوو گۆزە لەم بیرە هەڵئەگۆزن، کە هەریەکەیان شەش حوققە،[21] یان باتمانێکی بەغدادی دەبێ. بەڵام سەرچاوەی نەوتەکە لە بنی چاڵەکە، یان بیرەکەدایە. کە هەموو گوندنشینەکان، ساڵانە بە هەرەوەز پاکی دەکەنەوە. ئیتر خواردن بەسەر هەژاراندا ئەبەشنەوە و قوربانی دەکەن و دەهۆڵ و زوڕنا لێدەدەن، ئەمەش هەر بۆ ئەوەی نەوت زیاتر سەربکەوێ. ڕەنگە ئەم نەریتەیان لە دێرزەمانەوە بۆ مابێتەوە. چاووگە سەرەکییە نەوتەکان لە زوورگەکاندان، کە ڕووەو کفری، کەمێک لەلای باشووری ئەم چاڵەوەن و ژمارەیان پێنج شەشێک دەبێ و بەرهەمیشیان لەم بیرە زۆرترە، بەڵام لەوێ خوێ نەدۆزراوەتەوە. لەوانەیە لەسەرتاپای ئەم ناوچەیەدا نەوت بدۆزرێتەوە. لە نزیک ئەو چاڵەنەوتە لای زوورگەکاندا، زاخ و گڵەسپی هەن. ئەمانەش گەردیان وردە و سپیان هەیە و تۆپەڵن. بەڵام خەڵکەکە کەڵک لەم بەروبوومە سروشتیە وەرناگرن. جۆرە خۆڵێکیشیان دۆزیبووەوە، هەندێ لە شێوەکانی خواردنەکانیان پێ ترش دەکرد. دیارە دەبێ ترش بێ و تێکەڵیش بێ. لێرە (گۆگرد)یش هەیە، گوندنشینەکان بۆ چارەسەری گەڕی و خروو و ئاڵۆش بەکاری دێنن، کە تووشی مەڕوماڵاتیان دەبێ.

ئێستا با بێمە سەرباسی دەربەندەکە، کە لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا درێژ دەبێتەوە و لە شێوەی هەڵکەوت و ڕوخساریشیا ئەگەرچی بەرینیشە، لە دەربەندەکەی کفری دەچێ. لەشانی خۆرهەڵاتی ئەو گردەشەوە کە بەرامبەر دەشتەکەیە، چینە زەوی هاوتەریبی ئاسۆیی دەبینین، بەڵام لای شانی سەرووی دەربەندەکەوە، ڕووەو دامێن. بە گۆشەیەکی ٤٥ پلەیی، لێژ دەبێتەوە، تا ڕادەیەک کەوانەیی و قۆقزە. زوورگەکانیش لای باشوورەوە، زۆرتر گڵێنن و باراناو خەت خەتی کردوون. لەڕاستیشدا دەتوانین بڵێین چاڵی بیرەکە، کەوتۆتە ئەم بەشە ڕووخاوەی بنی چەمەکەوە، لە هەموو لایەکیشەوە گەچۆڕ دیاربوو. زوورگەکانیش

(١٩) خەزێنەداری بابی عالی و باوکی عومەربەگ.

(٢٠) مەبەست لە (کاروانسەرا)یە-م.

(٢١) حوققە: بریتییە لە دوو باینەت و نیوێک، بەپێی کێشانەی ئینگلیزی. (واتە 0/568)ی یەک لیتر.

لەشانی باکوورەوە، لە تەموخ پێکهاتبوون. لەژێر ئەم هەموو خاک و تەمۆخەشدا وەک لەتاق، یان کەندەڵانێکی خوار خەرەندەکەدا، لەوحی سوورەوەکراو – (Clay Slate)، یان لەوحی شینی سوورەوەکراوم بینی، بەڵام هەرچی ئاو هەیە، هەمووی ئەڕژێتە لای باکووری دەربەندەکەوە، زوورگەکەیان دڕیوە و کردوویانە بەچاڵێک، یان خەرەندێک. لە ژوورسەر خەرەندەکەشەوە پاشماوەی وارشی قەڵایەکی کۆن هەیە، کە مێژووەکەی نازانرێ، ڕەنگیشە ساسانی بێت. لە چاڵایی خەرەندەکەشدا ئەشکەوتێکی بچووک لە بەردێکدا هەیە، نەوتی تیایە، لەسەر ئەشکەوتەکەش تاقێک هەیە، لە بەردی چوارگۆشە دروستکراوە، پێدەچێ ئەم دەستکردە، یەکجار کۆن بێت. بیریشم چوو باسی ئەو لقەدارینەی سەر ڕووی ئاوەکە بکەم، کە لە بیرەنەوتەکەدا هەیە، هەردوو سەری بەمبەر و ئەوبەری بیرەکەوە بەسترابووەوە. دەڵێن ئەم دارە وەک سەردەمی گاورەکان کۆنە، بەڵکو هەر بەهۆی پیرۆزیی نەوتەکەشەوە ماوە. خەڵکەکە قەڵاکەش هەر بەهی گاور دەزانن[٢٢] لە زەویشدا لەسەر چاڵایی ئەو گردەی قەڵاکەی لەسەرە، لە نزیک چاڵی بچووکی نەوتەکەوە، پەڵەی زەردی درەوشاوەم زۆر بینی، کە بۆنی (گۆگرد)یان لێدەهات. لەسەر زوورگەکە و بەلای باکووری دەربەندەکەوە، مەزارێکی بچووک هەیە بەسەر دەشتەکەدا ئەنوارێ، نیشانەیە بۆ بەسەرهاتێکی ئەفسانەیی، کە لەوێ ڕوویدابێ و دەیدەنە پاڵ ئیمامی عەلی. دەڵێن هەموو شەوانێکی هەینی، چرایەک هەر لەخۆیەوە ئەگرێ. ڕەنگە ئەمەش وەک دیار لە سروشتییەکەی (باباگوڕگوڕ)[٢٣] بێت.

دوای ئەوەی لە دیتنی بیرەنەوتەکە بووینەوە، بەڕێگاکەی لای بەری خۆرئاوای چەمەکەدا پیاسەیەکمان بۆ دیتنی کەلاوەکان بەدەوری شارەکەدا کرد. بەڵام لێرە کەمێکی نەبێ، شتێکی وامان نەدی شایستەی لێ وردبوونەوەبێ. بەلای دەستەیەک لادێیدا تێپەڕ بووین، جۆماڵیان دەکرد و، خەریکی دەهۆڵ کوتان و زوڕنا و نەقارە ژەندن بوون. دروێنەوانانیش هەندێ دروێنەیان دەکرد. لە خۆرئاوای شاریشدا هەندێ گردی توورەکەڕێژمان بینی، کە شتێکی وایان نەبوو، لە هی تر جیایان بکاتەوە. ڕەنگیشە بەهۆی ئەو وردە شتانەوەی تیایدا دۆزراوەتەوە، کۆن بێ، بەڵام من تا ئێستا هیچ شتێکم

(٢٢) چاوگی وشەی (گاور – گەبەر)، یان ئاگرپەرستە، کە ئێستا هاوتای وشەی (کافر)ە و بەوانە دەڵێن کە لەپێش ئیسلامدا بوون. هەروەها بە ئەوروپاییش دەڵێن.

(٢٣) (باباگوڕگوڕ): وشەیەکە بە جێگەیەکی دەڵێن سێ میل لە کەرکووکەوە دوورە، لە ناوچەیەکی بچووکدا، کڵپەیەکی سپی نەوتینی لەچەند جێگەیەکی ناوچەکە لێ بەرزدەبێتەوە. پێدەچێ ئەوەی کاتی خۆی (دانفیل) بۆی چووبێ، ئەوەبێ، کە ئەم جێگایە «کوڕکوڕا»ی بەنلیمۆس بێت. بنواڕە کتێبەکەی بەناوی فورات و دیجلە، چاپی چوارەم – ل ١٠٨.

لەو بابەتە نەدۆزیوەتەوە. لەسەر سەکۆیەک شوێنەواری خانوویەکی چوارگۆشەی بچووکمان بینی، کە پایەی قایم و گەورەی تیابوو، لەوە دەچوو زۆر کۆن بێ. کەمێکیش لای سەروویەوە، شەش پایەی ترمان بینی، کە هەموویان بەشێک لە خانوویەکی درێژکۆلەیان پێک دەهێنا و ڕووەو خۆرهەڵاتی خۆرئاوابوو. وا دیاربوو خانووەکە بریتی بووبێ لە کۆشکێک و دوو هەیوان، دەرگای کۆشکەکە دەکەوتە خۆرئاواوە، کە لەبەرامبەریا لە خۆرهەڵاتی کۆشکەکەوە دەروازەیەک هەبوو، کە لاشیپانەکانی لەسەر کۆڵەگەی نیوە بازنەیی و هەمووشیان پێچاوپێچ، ڕاگیرابوون. بەڵام شێوەی خانووسازییەکە یەکجار زەبەلاح بوو. پێم وایە کاتی خۆی ئەم کۆشکە، کەنیسە بووبێ. چونکە شێوەکەی زۆر لە شێوەی کەلاوەکانی کەنیسەی کلدانی، یان سریانی دەچێت، کە دیومن. گردۆڵکە توورەکەڕێژەکان تا مەودایەکی زۆریش لەم ناوەدا پەرشوبڵاو هەن، کە بەڵگەی ئەوەن ئەم شوێنە لە سەردەمەکانی زوودا، جێگەیەکی گرنگ بووبێ. لە گردە سەرەکییەکەشەوە، شاخەکانی حەمرین، لە ئاسۆی خۆرئاواوە بەچاو دەبینران. دەڵێن نزیکەی نۆ سەعات دوور دەبن – لێرەوە بە ئاسانی تا زیاتر ڕووەو خۆرهەڵات بڕوانین، دەتوانین هەردوو سنووری زنجیرەی (قەرەتەپە)، یان (زەنگ ئاباد) لە شاخەکانی حەمرینەوە ببینین.

دەشڵێن ئەو قەڵایەی ڕووخاوە، یان ئەو وارشەی لەسەر گردەکەی دەربەندەکەدا هەیە، کاتی خۆی درێژ دەبووەوە و هەر دەربەندەکە خۆیشی دەگرت، چونکە ڕووبارەکە لەشوێن ئاوەڕۆیەکی باشدا بەربەست کراوە و پردێکی لەسەر دروستکراوە، لەوەدەچێ ئەمە هەر واش بووبێ، چونکە وارش و خەرەندەکەش، هەردووکیان لەپڕێکدا لەیەک جێدا کۆتاییان دێت، وەک ئەوەی بە تەنیشت چەمەکەدا، تا ماوەیەکی تریش درێژببنەوە. دەڵێن پیاوێکیش، کە لەم دواییەدا لە تەمەنی (١٢٠)ساڵیدا مردووە، وتوویەتی لە بیرێتی کە خەرەندەکە و دیوارەکەش هەردووکیان تا جێگایەکی زیاتریش لەمەی ئێستایان بەگوێ چەمەکەدا درێژ دەبوونەوە. چەمەکەش لە جێیەکی تەنگەبەردا گیير ئەدرا. وتووشێتی ئەم باسەی لە پیری کۆنەساڵەوە بیستووە. لەوانەشە ئەوە بەربەستێک – دەربەندێک بووبێ بۆ پارێزگاری وڵات لە هێرشی ئەو کوردانەی بە درێژایی سەردەمەکان، دراوسێیەکی پەژارە بەخش بوون. ئەمەش یەکێکە لەو دەربەندانەی کە دەچێتەوە سەر کوردستان. ڕێگایەکیشی لێ دەبێتەوە؛ دەچێتەوە سەر (ئیبراهیم خانچی)، کە سەختە، چونکە بەدرێژایی ڕێگاکە بەسەر زوورگی بچووکدا تێپەڕ دەبێ. ماوەی نێوان توزخورماتوو – ئیبراهیم خانچی، نۆ سەعات دەبێ. لە کفریشەوە بۆ ئیبراهیم خانچی، هەر نۆ سەعاتە. ڕێگاکەش تەخت و چاکە.

تاوێ دوای گەیشتنمان (محەمەد ئاغا) گەیشتبوو، کە (ئیشیق ئاغاسی - سەرۆکی تەشریفات)ی مەحموود پاشا بوو. بۆ ئەوەی ناردبوو بۆ ڕێنوێنی کردنی میواندرییەکەی یاوەرمان بێ. چەند نامەیەکی بەسۆزیشی لە مەحموود پاشاوە بۆ هێنابووم، کە هەموویان نەزاکەت ئامێز بوون.

لە تووزخورماتوو (خانوو - خانووی حەسانەوە)[٢٤] هەیە. هەشتا ئەسپی تیایە. پلەی گەرما لە شەشی بەیانیدا ٦٤ پلە و لە دوازدەی نیوەڕۆدا ٧٠ پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٦٦ پلە بوو.

لە باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەڵیدەکرد و هەڵکردنەکەیشی توند بوو. دوای نیوەڕۆ بارانیشی لەگەڵدا باراند.

٣٠ی نیسان

هەستم بە ئازارێک کرد کە ڕێی پیاسەی نەدام، بەڵام ئەم زانیارییانەم کۆکردەوە:

ڕووباری (ئاق سوو - یان - توزخورماتوو) لە (عەلی دەللو)ی قەرەداغ، لە کوردستان هەڵدەقوڵێ و بە ئیبراهیم خانچی دا تێپەڕ دەبێ و دەگاتە توز خورماتو. پردەکانی ئەم ناوە هەریەکەیان قوللەیەکی بچووکی هەیە، کە لە قوڕ دروستکراوە و بۆتە بەشێک لێی، تا پاسەوانی بۆ چاودێری کردنی لە دز تیابێ، چونکە هەموو شوێنەکانی سەر بەسنووری کورد، لەبەر هێرشی چەتەکانی ئەو گەلەدان. ژمارەی دانیشتوانی توزخورماتو، بەپێنج هەزار کەس دادەنرێ.

پلەی گەرما، لە حەوتی بەیانیدا ٦٢ پلە بوو، دەمەو بەیانی (با) لە باکوورەوە بوو. لە دووی دوای نیوەڕۆشدا زریانێکی کەم، بەبارانێکی کەمەوە لە خۆرئاواوە هەڵیکرد. شەو بروسکەی هەبوو، کە لە خۆرئاواوە دەستی پێکرد و گۆڕرا بۆ باشوور.

ئەوەتەی لە بەغداد دەرچووین، ڕۆژێکمان لێ نەچووە، بروسکە نەبێت.

(٢٤) ڕەنگە مەبەستی لە (خانووی حەسانەوە)، هەر (کاروانسەرا) بێت-م.

بەشی دووەم

جێهێشتنی توزخورماتوو - دۆڵی لەیلان -
هەواری یوسف ئاغا - میوانداربیەکەی -
چوونە ناو کوردستان - مەزرا و دیمەنی وڵات
- دیاری لەلایەن پاشای (سلێمانی)یەوە -
گەیشتن بە چادرگەکەمان پێش سلێمانی -
سەردانی پاشا.

١ی ئایار

له پێنج و نیودا له توزخورماتوو دەرچووین، سەمتی ڕۆیشتنەکەمان (٧٥) پله بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا بوو. ئەڕۆیشتین و له نزیکی لای چەپیشمان دەشتێک بوو، تا دەهات ڕووەو حەمرین لێژ دەبووەوە، که به ئاسانی زوورگه گەچۆڕەکانمان لێوه دیاربوون. لەوەش دەچوو لێرەدا وەرسووڕابێتەوە، یان ڕووبکاته خۆرئاوا، نزیکترین بەشێکی لێمانەوە، وەک وارشێکی قولیپدار و گرنج گرنج بوو، بەڵام ٨٠ پله بەلای سەمتی باکووری خۆرئاوادا بوو. ڕووباری (عوزێم)یش[1] له دووری نیو سەعات، لەژێر ئەم بەشەوە شاخەکانی دەبڕی. لەژێر ئەوەشەوە (دەمیرقەبو)مان ئەدی، که دەربەندێک بوو، پێشتر قایمکاری تیا کرابوو، چونکه دەرگای ئاسنینی لێیه. وا دیاربوو زوورگەکەش له پشت ئەو بەشه گرنج گرنجەوە، بەرەو خۆرئاوا وەرئەچەرخێتەوە.

له سەعات حەوتی بەیانیشدا سەمتی ڕۆیشتنەکەمان ٤٥ پله ڕووەو خۆرئاوا بوو. ئالێرەوە زنجیره گەچۆڕەکه دەتوت کۆتایی هاتووە، بەڵام من پێم وایه کۆتایی نەهاتبێ، یان بووبێت به زوورگێکی چەوەلەی نزم، که ڕووی دەکرده خۆرئاوا و لێره و لەوێش تەمۆخی تیا دەردەکەوت. ڕۆیشتنەکەشمان به تەنیشتی زوورگه گەچۆڕەکاندا بوو، که کەوتبووه لای ڕاستمانەوە. له حەوت و چل دەقیقەدا منارەکانی (تاووق)مان لێ دەرکەوتن. چوومه سەر گردێکی بچووک، که یەکێک بوو لەو زوورگه چەوەلانەی لقیان لێ دەبووەوە و ڕاستەوخۆ کەوتبووه لای ڕاستی ڕێگاکەمانەوە. لێرەوە ئیتر بەتەواوی دەمتوانی (تاووق و توزخورماتوو) پێکەوه له ئەمسەر و ئەوسەری باکوور و باشووری ئاسۆوه ببینم. تاووق دەکەوته ١٥ پله بەلای باکووری خۆرئاوادا و توزخورماتووش دەکەوته ١٥ پله بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا. ئیتر هەر لێرەشەوە یەکسەر زنجیره گەچۆڕەکه دوایی دەهات، چونکه لەشانی لای خۆرئاوایەوە ئەو هێڵه زوورگه چەوەلەیه دوایی دەهات، که سەعاته ڕێیەک به تەنیشتیا ڕێمان کرد، هێڵەکەش ڕووی دەکرده خۆرهەڵات، بەڵام دەشتاییەکەی ناوەڕاست، چاڵاییەکی وەک تونکه تونکه، یان زوورگێکی چەوەلەی پێک دەهێنا، که باراناو و سێڵاو دابڕی کردبوون و پڕبوون له جۆگه و چەم و شیو. له دووری چەند یاردەیەکیشەوە، کارێزێک هەبوو، که بۆ یەکەمجار بوو لەم ڕێیەدا تووشی ببین. کارێزیش بریتییه له جۆگەیەکی سەرگیراو، بۆ ئەوەی له کانیاوی بەرزەوه ئاو بگەیەنێته مەزرای دەشتایی. ئەم

(١) ئەلعوزێم: ئەو چەمه سەرەکییەیه، که ئاوی کەرکووک و تاووق و توزخورماتووی تێئەڕژێ.
ئەو چەمه لەو ناوچانەدا پێی دەوترێ: (ڕۆخانه) – م.

جۆگه سەرگیراوانەش له چەند جێگەیەکدا شوێنی هەڵدانەوەی تیا دەهێڵنەوه بۆ دیاریکردنی ڕەوتی جۆگەکه. له دووری ده دەقیقەیەکی تریشەوه چەمێکی پان هەیه، لێوان لێو ببوو لەو باراناوه لەناکاوەی به خوڕ باریبوو. ئەم چەمه دەکەوێته سەر ڕێگای نێوان (تاووق و توزخورماتوو)[2]. کەمێک لەولاتریشەوه چەمێکی تربوو، پڕ بوو له ئاوی ڕوون. ئێستا ئیتر ڕێگاکەمان ببووه هەوراز و نشێوییەکی کەم. له (١٠)دا گەیشتینه ڕووباری (تاووق جای) گەوره و بەخوڕ، که له کوردستانەوه هەڵدەقوڵێ. ئەم ڕووباره لای ڕاستیی ئەو ڕێگایەمانەوەیه، که دەبوایه پیایدا بڕۆین و به قەرەحەسەندا تێپەڕ دەبوو. هەرکاتێ پێویستی بکردایه ئەوەندەی جۆگه بۆ چەندان مەزرا و گوند لێ هەڵئەگیرێ، که ئاوی تیا نامێنێ. زۆربەی ئاوەکەیشی له هاویندا بۆ کشتوکاڵ بەکاردەبرێ. له پاییزانیشدا، لەم جێگایەدا، قووڵایی هەر پێیەک، یان پێ و نیوێک دەبێ. ئاوەکەیشی هەر بەتەنیا ئەم گونده پاراو ناکات، بەڵکو دەگاته گوندێکی زۆری سەر و خوارووی خۆیەوە. له زستان و بەهارانیشدا که سێڵاوی باراناو هەڵئەستێ، دەبێته ڕووبارێکی زۆر گەورەی وا، که پانتایی ڕێڕەوەکەی خۆی لێواولێو دەکا، که پانتاییەکەی نیو میل دەبێ. ئیتر دەبێته سێلاوێکی ترسناک، تاشەبەرد ڕادەدا و چاڵ و کەندی واش له ڕێڕەوی خۆیدا دروست دەکات، که هەمیشه لێدانی ترسناک، یان هەرگیز بۆ پەڕینەوه نابێ. ئاوەکەیشی لەناکاودا هەڵدەستێ. وەکو بیستمان زۆرجاری وا بووه، ڕێبواران له ناوەڕاستەکەیدا بوون، که ئاوەکەی له ناکاودا هەستاوه، ئیتر یان خنکاون، یان بەگران ڕزگارکراون. لەم چەند ڕۆژەی دواییشدا بەهۆی بارانی خوڕەوه، ئاوی (تاووق جای) یەکجار زۆر هەستابوو، بۆیه چەند تەرمێکی خنکاو و کەلاکی چەند ئاژەڵێکی خنکاوی بەسەرەوه بوو. ئەمه هەمیشه لەکاتی بارانی خوڕ و نائاساییدا ڕوودەدات. وەک پار هاوین باریبوو. بەڵام ئێستا لێدانی زۆر ئاسان بوو. ئەفسەرەکه بەنزیکەی پەنجا کەسێکەوه (به تەپڵ و زوڕنا و کەڕەناکانیانەوه) هاتبوونه پێشوازیمان بۆ یارمەتیدانمان له پەڕینەوەی خۆمان و کەلوپەلەکاندا. لەکاتی پەڕینەوەدا له ناوەڕاستی پانتاییەکەدا، دوو کانیمان بینی، قووڵایی یەکەمیان دوو پێ و نیو و پانایيشی (١٠-١٢) یارده دەبوو. قووڵایی دووەمیشیان نزیکەی سێ پێ و نیو دەبوو، پانایيشی لەنێوان بیست تا سیی یارده دەبوو. هەردووکیشیان خوڕ بوون، بنەکانیشیان پڕبوون له تاشەبەردی گەوره... دوێنێ ئاو زۆر

(٢) تێکڕای ڕێکردنی میستەر ڕیچ، له سەعاتێکدا لەنێوان سێ میل و چارەکێک و چوار میلدا بووه، له کورتەکان و کۆتایی قۆناغەکانیشدا، وڵاخەکان چوار میل و نیویان دەبڕی. بەڵام سەعاتی ئەو خەڵکەی لەسەر کاروانیی دەژین، سێ میله، سەعاتی سوارەش سێ میل و نیوه.

ببوو، بەڵام لەشەودا ئاوەکەی کەمی کردبوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا سووکە ترسێکی هەر خستە دڵی هەندێ لە بەغداییەکانی دەستەکەمەوە.

پەڕینەوەمان لە ڕووبارەکە، بەهەمووی بیست دەقیقەی خایاند، ئیتر ئەفسەرەکە خۆی و کۆمەڵەکەی جێیان هێشتین و چوون بۆ یارمەتیدانی تەختەڕەوانەکە.

پاش ئەوەی لەژێر چەترەکەمدا قاوەیەکمان خواردەوە، سواری ئەسپەکانمان بووینەوە و ڕوومان کردە گوندەکە، کە نێوانمان هەر دوو میلێک دەبوو، بەڵام بەنیو سەعات بڕیمان[٣]. بەلای منارەیەکی جوان و دێرینەدا تێپەڕ بووین، کەوتبووە لای چەپمانەوە، لە خشت دروستکرابوو. پێ دەچێ پاشماوەی سەردەمی خولەفاکان بێ. هەروەها بەلای هەندێ گۆڕ و ئەو مەزارانەدا تێپەڕ بووین، کە زیارەت دەکران. ئەمەش وای ئەگەیاند کە ئەم شوێنە، کاتی خۆی فراوانتر بووبێ، بەڵام ئێستا گوندەکە یەکجار پیسە و بریتییە لە خانێک، کە شەست ئەسپی تیایە. پێش ئەوەش بگەینە (چای)، یان ڕووبارەکە، دوومیلێک لەولای چەپمانەوە، گوندی (عەلی سەرای) و لای ڕاستیشمانەوە لە دووری میلێک، لەبەری ڕاستی ڕووبارەکەدا، مەزاری (زین ئەلعابدین)مان بینی، کە خەڵکێکی زۆری لە وانەی چاو ئێشەیان هەیە، دەچنە سەری. زۆر نیگەرانی خۆ ئامادەکردن بۆ قۆناغی دووەمان ببووم، کە چاوەنواریم دەکرد بەناخۆشیی بیگەینێ، چونکە پێیان وتبووین حەوت سەعاتێک دەخایەنێ، کەچی بە پێنج سەعات و نیو بڕیمان. کاتێکیش گەیشتین، دەستەیەک لە پیاو ماقووڵانی گوندەکە هاتنە پێشوازیمان، کە مەلاکانیان لە پێشیانەوە بوون، پیاوی باڵابەرز و سەروسیما جوانیان تیابوو.

کە بەسەر ئەسپەکەمەوە دەبووم، محەمەد ئاغای چاوساغ و میوان نەواز، زۆری لێ دەکردم تا هەوسارەکەی ڕابکێشی، هەرچەندیشم تکا لێ دەکرد کە ئەم کارە نەکات، بەڵام بێهوودە بوو، پێی دەوتم لەبەر خاتری مەحموود پاشا ئەمە دەکات و حەزیش دەکات وەک مەحموود پاشا سەیرم بکات...

ساڵی پار، کە مەحموود پاشا و شازادەی کرماشان، پەیمانێکیان دژی تورک بەستووە، ئەم ئاغایە، سەرکردایەتی دەستەیەکی کردبوو، هەڵیان کوتابووە سەر ئەم گوندە و تاڵانیان

(٣) ئەمەش چەند بڕگەیەکە لە یادداشتی میستەر ڕیچ: خێرایی ڕێکردنی هێسترێکی باش (ئەگەر هەموو ڕێگاکە خێرا بڕوات) پەنجا هەنگاوە، بۆ هەر بیست چرکەیەک، واتە لە دەقیقەیەکدا (١٥٠) هەنگاوە، یان لە سەعاتێکدا (٩٠٠٠) هەنگاوە. دوای لێدەرکردنی ئەو جیاوازییانەش کە دەکەوێتە نێوان یاردە و هەنگاوەوە، دەتوانین تێکڕای بەچوار میل لە سەعاتێکدا دابنێین. وەک بۆشم دەرکەوتووە، هەنگاوی هێستر ڕێکوپێکترین هەنگاوە.

کردبوو. دیاربوو گوندنشینەکان مەبەستیان بوو دڵنەوایی بکەن، لەترسی ئەوەی نەک لە داهاتوودا سەردانێکی وەک ئەوی پێشوویان بکاتەوە. زۆریان دەهاتن و دەستیان ماچ دەکرد، بەڵام هەر ئەوەندەی دیار نەئەما، دەیانوت: (خوا خێر نەهێنێتە ڕێی، هەر ئەم بوو، ساڵی پار گوندەکەمانی تاڵان کرد).

سەرلەبەیانی پلەی گەرما (٦١) بوو، لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٧٢) پلە و لە دەی شەویشدا (٦٦) پلە بوو. بەیانی لە خۆرهەڵاتەوە (با) هەبوو. لە سێی دوای نیوەڕۆدا هەور بەری ئاسمانی گرت، بەڵام کەشوهەوا هێمن مایەوە.

٢ی ئایار

کە بیستمان بە تەنیشت گوندەکەوە کۆمەڵە کەلاوەیەک هەن، شایانی دیتنن، ئەم بەیانییە چووینە دیتنیان. بریتی بوون لەو منارەیەی دوێنێ دیمان و پاشماوەی دیوارێکی قوڕ، کە ڕووی پێشەوەی، کە لە خشت دروستکرابوو، خشتەکانیان لێ دەرهێنا بوو. دەرگایەکی بچکۆڵەشمان بینی، کە ئاسەوارێکی زۆری خانووسازییەکی جوان، لەسەر شێوەی ئەوەی (تەکیە) و (موستەنسریە)[٤] نموونە جوانەکانی خولەفاکانی بەغداد دەچوو. (ئۆلیڤەر)یش ئەم کەلاوانەی دیبوو، بەڵام وای پێ ڕاگەیاندووین کە سەر بە (توزخورماتوو) بوون، بەبێ ئەوەی هیچ پێویست بکات. ئەمەش وامان لێدەکات گومان لە یادداشتەکانی بکەین، یان بەلای کەمەوە گومان لەوەش بکەین کە پێوەندی بەم باسەوە هەیە، چونکە لەوە دەچێ هەر پشتی بەبیرەوەری بەستبێ. خۆیشی دان بەوەدادەنێ کە باسی وردەکارییەکانی ناکات. بەڵام ئەگەر بیەوێ ئاماژەیان بۆ بکات، دەبێ ناوی شوێنەکانی لە یادبێ. بۆ دەرخستنی ڕاستیش دەبێ ئەوە بڵێم کە ئەمە یەکێکە لەو هەڵە زۆر بچووکانەی تا ئێستا لە یادداشتەکانیا دەربارەی باسی ناوچەکە دیومە، کە زۆر بەدەمڕاستی باسی دەکات و جێی سوپاسە.

لەوسەری گوندەکە بە ڕێکردنمانەوە، بەلای مەزار، یان گڵۆڵەیەکی[٥] بچکۆڵەدا تێپەڕ بووین، گومەزێکی درێژکۆڵەی وەک ئەوەی (سەییدە زوبیدە)ی بەغدای[٦] لەسەر

(٤) موستەنسریە: مزگەوتێکە لە بەغدا و پاشماوەی سەردەمی خولەفەکانە. تەکیەش گۆشەیەکی دەروێشەکانی «بەکتاشی»یە، لەسەر ڕۆخی دیجلە و لەبەری خۆرئاوای شارەکەدایە. نموونەیەکی جوانی ئەندازیاری خانووسازی کۆنی ئیسلامیە-خاریج.

(٥) مەرقەدی موسڵمانێکی پیاوچاکە.

(٦) ژنی هارون ڕەشیدە.

دروستکرا بوو. بەڵام لەڕووی شێوە و جوانیی خانووسازییەکەوە بە هیچ جۆرێک بەو نەدەگەیشت. گوندنشینەکان ئاگاداریان کردینەوە کە ئاسەواری کەنیسەیەکیش هەیە، ئەمەش ڕێی تێدەچێ، چونکە ئەم جێگایە یادگاری کورسی قەشەکانی کلدانی بووە. ناوی ئەمەش لە دێرینترین سەدەکانی مێژوودا هەیە.

ئەو کەلاوەیەشمان بینی کە گوندنشینەکان پێیان وتین گوایە کەنیسە بووە، میلێک، یان میل و نیوێک، یان دوو میل دەکەوتە لای ڕاستی ڕێگاکەمانەوە، بە دووربین سەیرم کرد، بەڵام لەبەرئەوەی دڵنیابووم کە شتێکی وانییە، کاتم بەسەیرکردنەوە لە دەست نەدا.

لە دواییدا لە شەش و چارەکدا ڕۆیشتین، وەک دوێنێ زەوی بە ئەفسەنتین (بە تورکی پێی دەڵێن: یاوشان) و جاترە کێوی و ڕووەکێکی زۆری تریش داپۆشرابوو، بەڵام لەبەرئەوەی نەمدەناسین، ناویانم نەدەزانی. ئەفسەنتینیش بۆنێکی خۆشی لێدەهات، دڵی پێ دەکرایەوە. هەروەها جۆگەیەکی زۆرمان بینی، هێشتا سەوزبوون. دروێنەوانان خۆیان بۆ دروێنەی هەندێکی ئامادە کردبوو.

ڕێگاکەمان ڕووەو لاپاڵەکانی زوورگەکان بەرەو ژوور دەبووەوە (لەلای چەپیشمانەوە ڕێگاکەی کەرکووکی جێئەهێشت). لای چەپمانەوە شاخەکانی (حەمرین)مان لێدەرکەوتن. لە حەوت و بیست دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (جەمیلە)ی خنجیلە، کە لە قوڕ دروستکرابوو. ناوە عەرەبییەکەش مانای (کچۆڵەی جوان)ە، ناوەکەیشی لێ نەدەهات، چونکە هێلانەیەکی پیس بوو. ئێستا ئیتر هەستمان بە سەرکەوتن کرد، بەو زنجیرە زوورگەی ڕووی دەکردە باکووری خۆرهەڵاتی گوندی (متارا) و زوورگەکەش کە وەک دەڵێن بە (تازە خورماتوو)دا تێپەڕ دەبوو، پاشان وردە وردە نەئەما، ناوەکەی هەر لەو وەرگرتبوو.

پێم خۆشبوو ئەم ڕێگایەم تاقیکردەوە، هەرچەندە سێ و چوار ڕۆژێک لە ڕێگاکەی (ئیبراهیم خانچی)یش درێژتربوو، بەڵام شتێکی زۆری لێوە فێربووم بۆ خۆپاراستن لە هەموولایەنێکی ئەم وڵاتە. سەریشم لەوە سوڕما کە (میوان نەواز)ەکەم ئاگادارییەکی تەواوی لە هەموو جێگاکان و سەمتەکان و لێکدانەوەی زنجیرە زوورگەکان بەیەکترەوە، هەبوو. لەو شتانەشدا کە پێشتر خۆم ئاگاداریم هەبوو دەربارەیان تاقیم کردەوە، کەچی وەڵامەکانی ئەوەندە جێی متمانە بوون، شایانی ئەوەبوون بەتەواوی پشت بە زانیارییەکانی ببەسترێ.

بەڵام بەشەکەی تری زوورگەکەی کفری، یان بەشەکەی ئەوسەری خۆرهەڵاتی (کە لە

ڕاستیدا باسک، یان شادەمارێتی) بە (کەرکووک و ئاڵتوون - کۆپری)دا تێپەڕ دەبێ. لێرەشەوە بەدامێنی (ئەربیل)دا دەڕوات تا دەگاتە (دیجلە)، ئیتر لەوێ پێی دەڵێن (قەرەجوق داغ)، ئەو بەشەی خۆرهەڵاتی، گەچۆڕ و نەوتیشی تیایە. بەڵام بەشەکەی خۆرئاوای، یان زوورگەکەی(متارا) بریتییە لە تەموخ و چەو و کوتومت لە هەموو ڕوویەکییەوە لە زنجیرەکەی (حەمرین) دەچێ، شتی زۆریشی تیایە کە شایانی لێوردبوونەوە بێ، کە لە دەربەندی (جەمیلە)ش پیایدا تێپەڕ بووین، زنجیرەیەک، یان بە دوو زنجیرەی چین چینی شاقوڵیدا تێپەڕ بووین، دەتوت بەزۆر وایان لەخۆیان کردووە. پاش ئەمان چین گەلێکی ئاسۆیی تەمۆخی تەواو و ڕووتەن دێت، کە گابەردی زەبەللاحیان لێ ڕووخاوە و لەو ناوەدا لەملاو لەولا پەرشوبڵاو بوونەتەوە و وەک خانوویەکی ڕووخاو، هیچیان بەساغی نەماوەتەوە. لە ڕاستیدا زوورگەکەش بەتەواوەتی لە کێوێکی ڕووخاو دەچێ. پاشان بە چین گەلێکی لار گەیشتین، سەیریش لەوەدابوو لارییەکەی، لەلاری چینەکانی حەمرین دەچوو. ئەم زوورگانە لە هێڵە شاقوڵییەکەوە (٦٠) پلە بەلای خۆرهەڵاتدا، یان (٣٠) پلە لەژێر هێڵی ئاسۆوە بوون. ئەم چینانە لە زوورگەکەدا بەتەواوی هاوتەریب بوون و یەک سەمتیشیان هەبوو، وەک ئەوە وابێ بەجۆرێک چووبێتنە سەریەکتر کە بە (٤٥) پلە ڕوو بکەنە باکووری خۆرهەڵات، بەڵام بەرەو ژوور هەڵکشانەکەی یەکجار لەسەرخۆ و ڕووەو خۆرهەڵات بوو، ئەوەندە نەبێ لەو تونکە تونکانەی ناوخۆیدا کە باراناو، لە تەمۆخ دروستی کردوون، پێچ دەکاتەوە، یان لوول دەبێ.

لە حەوت و چل دەقیقەدا گەیشتینە هەردەیەکی قێزەون، یان دەشتێکی بەرین، کە لە کەڵکە چەوەڵەی بەرز و کەندڕی سامناکی تیابوو. ڕێگاکەمان (٥٠) پلە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بە تەنیشتیا تێپەڕ دەبوو. لە هەشت دا گەیشتینە زنجیرە لووتکەیەکی تر، کە چین گەلێکی لێژ بوو، هەمان ئەو شێوەیەی هەبوو، کە پێشتر باسکرا. بەڵام خاکە چەوەلانییەکەی کە داپۆشبوو، تا پێشتر بچووینایە، ئەستوورتر دەبوو. لەملاو لەولاشمانەوە هەندێ مەزرای بچووکی جۆمان بینی. کاروانێکی کوردیشمان بینی (مۆرت Myrtle)یان لە گونیەدا بار کردبوو، بۆنێکی خۆشیان لێ دەهات، پێدەچوو بۆ ڕەنگسازی بەکاری بهێنن.

لەم ناوچەیەدا گڵ و چەو، وەک ئەوەی لاپاڵەکانی (حەمرین) بە دەرەوە بوون. لە هەشت و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە جێگایەک، بەسەر دەشتی (لەیلان)دا دەینواڕی، کە لەوێ ئیتر زوورگەکان لێژدەبنەوە.

ئێستا ئیتر پێمان ناوەتە دەشتی «لەیلان»ی پڕ لە مەزرا جۆوە، کە وەک دیاربوو نیشانەی خێروبێری پێوە دیاربوو. هەندێکی کەمیشی خەریکی گەیشتن بوو، لە نۆ و نیودا بۆ قاوەخواردنەوە و بۆ ئەوەی ئەفسەری (ئیعاشە) کاروباری خۆی ڕێک بخات، ڕاوەستاین. لە دە و چارەکدا دووبارە سواربووینەوە و لە یازدە چارەکێک کەمدا گەیشتینە (لەیلان)، کە گوندێکی بچووک و هی (عەبدوڵڵا ئەفەندی) بوو، کە سەرپەرشتیاری پێشووی (ئیمام ئەلئەعزەم)[٧] و لە دۆستە دێرینەکانم بوو، ساڵی پار، ئێرانی و کورد، هەڵمەتیان هێنابووە سەر ئەم گوندە و هەرچییەکیان پێ تاڵان کرابوو، بردبوویان، ئەوەیشی بۆیان هەڵنەگیرابوو، سووتاندبوویان. بۆ ئەوەش ئەمەیان کردبوو، تا نەیەڵن سەربازی تورک، ئالیک بدەن بە وڵاخەکانیان. من پێم وایە گوندنشینەکان لە هەموو ناوچەکانی وڵاتی تورکدا، هەمیشە دانەوێڵەکانیان لەچاڵ و بیری نزیک گوندەکانیاندا ئەشارنەوە و ئەگەر زەوییەکەی سەرەوەیشی چاک تەخت بکرێ، بەلای زۆرەوە نادۆزرێتەوە، تەنانەت لای سوپای داگیرکاریشەوە، مەگەر یەکێک ڕێنماییان بکات.

بەختم یاربوو، چونکە لە بێلای ئەو خانووەی تێی چووبووم، توانیم(کەرکووک) ببینم، بۆ زیاتر دڵنیابوونیش چەند جارێک و زۆر بەوردی ڕووی ئامێری پێوەرەکەم تێکرد. ئەو خاڵەش کە کردبوومە ڕوانگە، قەڵاکە بوو، کە بەشێک لە شارەکەی بە ئاشکرا لەژێردا دەردەکەوت. سەمتی قەڵاکەی کەرکووکیش (٢٤) پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا بوو. ئەمویست ئەوەندەی دەتوانم بەدڵنیاییەوە ئەو نێوانە ساغ بکەمەوە کە خەڵکەکەی ئێرە پێیان وتبووم. بەڵام هەروا بەچاو ئەمخەمڵاند، کە بەهێڵێکی ئاسۆییدا دوازدە میل دەبوو، کەچی عەبدوڵڵا ئەفەندی، کە چەند جارێک لە کەرکووکەوە چۆتە (لەیلان)، خۆی بە سەعاتەکەی ڕایگرتووە، دەڵێت نێوانەکەیان بە کاروانی هێستر، سێ سەعات و نیو دەبێ و بەسواریش سێ سەعاتە و بۆ سواری توندڕەویش دوو سەعات و نیو دەبێ. لەبەرئەوە دەبێ نێوانەکە (١٠) میلی جوگرافیایی بێت. لە شەویشدا کە پێوامەوە، لە شوێنی ڕاستەقینەی کەرکووک دڵنیابووم، چونکە لە ڕاپۆرتەکانی پێشوومدا و لە ڕاپۆرتەکانی سیر (ئارکیر پورتەر R. Kerporter)دا دڵنیابووم، کە شوێنی کەرکووک بەجۆرێک نەخشەکێشراوە، لەوە زیاتر بەلای خۆرهەڵاتدا کەوتووە، کە خۆی هەیە. لەبەرئەوە ئەو سەمتەم بەڕاست زانی کە خۆم بۆم دیاری کردووە.

(٧) ئەبو حەنیفە: یەکێکە لە ناودارانی ڕێبازگەکانی ئیسلام، کە ناوی (ئەعظم)ی لێنراوە و هەر لەو شارۆچکەیەش نێژراوە کە بەناوی خۆیەوەیەتی و دوو میلێک لە باکووری بەغداوەیە.

زەویش لەنێوان (کەرکووک) و (لەیلان)دا بەتەواوی دەشتاییە، هەندێ گردی توورەکەڕێژیشی تیا بڵاوبۆتەوە. لە هەندێ گوندا خورمایەکی کەم دەبینرێ، بەڵام باخی کەمی تیا دەبینرێ. لە خۆرئاواشەوە دەشتەکە بۆتە سنوور بۆ دەشتەکەی (مارا) و لە خۆرهەڵاتیشەوە ئەو زنجیرەیەی کە سبەینێ دەیبڕین.

تازەخورماتووش سێ سەعاتێک دوور دەبێ.

نرخی پارێزگاری کردنی ساڵانەی (لەیلان) بەدراوی بەغدایی، دەکاتە بیست و پێنج هەزار قرۆش، ئەمیش وەک تێکڕای ئەو گوندانەی دەکەونە سەر سنووری کورد؛ شلۆقن، حەسانەوەیان تیا نییە، چونکە بۆتە جێگایەک بۆ بەردەم هێرش و کاولکاری تەواوی هەڵمەتی کورد.

کەهیا (کۆیخا) ی سەرۆکی گوندەکەش تکای لێکردم، لای مەحموود پاشا بکەومە نێوانەوە بۆ گێڕانەوەی سێ سەد سەرمەڕ، کە کورد، بە تاڵانی لێیان زەوت کردبوون و ئەپاڕانەوە کە سەردانەکەم بۆ کوردستان، بێتە مایەی ڕێگری لە هێرشی کورد، هەر هیچ نەبێ تا دوای دروێنە و خەلە و خەرمان کۆکردنەوە.

دانیشتوانی ئەم گوندە و هەموو گوندنشینەکانی دراوسێیان، تورکن و سەر بە (چراغ سوندیرەن)[٨] یان (عەلی ئیلاهی)ن.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٦٨) پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٨) پلە و لە دەی شەویشدا (٦٧) پلەبوو. لای باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەبوو.

٣ی ئایار

لە پێنج و نیودا (لەیلان)مان جێهێشت و ڕووەو باکووری خۆرهەڵات، بەڕۆخی چەمی لەیلان دا کەوتینە ڕێ، کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، ڕەوتیشی لە زووڕگەکەوە، زنجیرەیەک ئاشی ئەمبەروبەرەکەی دیاری دەکرد، کە هەموویان قولیپی بچکۆڵە و خڕی بەردینیان هەبوو. لە یەکێکیانەوە ئاشەوانێک هاواری دەکرد: (وێرانەڵلا) بە واتا (خوایە بینێریت). تێگەیشتم هەرکاتێ ئاشەکان لەکاردەکەون. بەمجۆرە بەردەوام هاوار دەکەن. ئیتر ئەوەی دانەوێڵەی هەبێت، دێتە پێشەوە بۆ ئەوەی بۆی بهاڕن.

دوای نیو سەعات گەیشتینە زووڕگەکە، کە لێرەدا یەکسەر لە دەشتەکەدا بەرزدەبێتەوە و

(٨) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (١٨)ی بەشی یەکەم.

هەردەیەک پێک دێنێ، لە کفرییەوە درێژ دەبۆوە و بەلای بەشەکەی لای خۆرهەڵاتیا تێپەڕ دەبوو، ئەم هەردەیە ئاوەڕۆ و جۆگەیەکی زۆر، کە باراناو پێکی هێنابوون، دایاندڕیبوو، کردبوویانە شێوی تەنگەبەر و گردۆڵکەی بچووک بچووک. گەورەترینی ئەم چەمانە، ڕووبارەکەی (لەیلان)بوو، کە خوڕییەکەی نیشانی دەداین، ئەو شوێنەی لێوەی دێت، چەند لێژە. سەرچاوەی ئەم ئاوەش لەو زوورگەدایە، کە لە سەرەوە باسکرا. بەدرێژایی ڕەوتیشی هەر جۆگەی تری تێ دەهات.

ئەم دۆڵانەش هەموویان و بەتایبەتی دۆڵی (لەیلان) بریتین لە چەند گوندێکی بچووک، کە باخی میوە و گوڵ دەوری داون. بەتایبەتیش لەم وەرزەدا بەهەموو مانای وشەوە دەبنە بەهەشتی بچووک بچووک. بناغەی ئەم زوورگ و هەردەیەش تەمۆخێکی لاربوو، کە بەچاو دەبینرا. چین گەلێکی تری لاریش، بەهەمان سەمت و پلە هەیە، کە چین گەلی بەشە زوورگەکەی (متارا) هەیەتی. لەسەروو ئەم چینەشەوە، چینە گابەردێکی بە تۆپەڵ هەیە، کە وەریوە و بۆتە خاکێکی چەوەلەیی.

ئەم جێگایە، یان ئەم ناوچەیە ناوی (قەرە حەسەن)ە، کە ڕاستەوخۆ بەستراوە بە پاشای بەغداوە و دەسەڵاتی حاکمی کەرکووکی بەهیچ جۆرێک لەسەر نییە. ساڵانەش (٨٥) هەزار قرۆش دەدات. ماوەی شەش سەعاتێک درێژایی هەیە. هەڵمەتی کورد جەنگی پێشوو، ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکە و بڕستی کشتوکاڵیان کەم کردۆتەوە. هەندێ پەڵە جۆمان بینی. بەڵام زۆربەی زەوییەکەی گیا دایپۆشیبوو. لەناو گیاکەشدا ئەوەندەی چاوداری کێویلە و زەڕات و گوڵەکێوی تیا بوو، جۆر و ژمارەیان نەئەزانرا. جگە لە جاترە کێوی و نەعنا و پوونگە. بەرزایی و تەپۆڵکەی زوورگەکانیش بۆ لەوەڕی مەڕوماڵات دەستیان دەدا. دۆڵەکانیش بۆ لەوەڕگەی گا و گۆتاڵ و ڕەوگە وڵاخ دەبوون.

لەکاتی سەرکەوتنمدا بەسەر ئەو هەردەیەدا کە لە دەشتەکەوە زۆر بەرز نەبوو، نەش ئەگەیشتە سێ سەد پێ، یەکسەر هەستمان بە جیاوازی ڕوخساری ناوچەکە و دەروونیشمان کرد، دەتوانین بڵێین ئیتر لە ناوچەی (گەرمەسێر)ی[٩] ناخۆش ڕزگارمان بووە. هەستم کرد گەشکە و بزووتنێکی نوێ لە دەروونمدا سەری هەڵدا و پەژارە تەنگەکەم بەریدام و وردە وردە بێزاریم ڕەوییەوە، وەک چۆن هەوری شەوێکی زریان دەڕەوێتەوە، ئاوا هیوایەکی بەتام تیامدا ژیایەوە و سەرلەنوێ گورج بوومەوە و هەر منیش نەبووم کە ئەم هەموو هەستەم تیا ببزوێ، بەڵکو هاوسەرەکەشم کە پێشتر باری تەندروستی شێوابوو،

(٩) یان ناوچەی گەرمیان. وشەکەش بەو ناوچەیە دەوترێ کە دەکەوێتە نێوان دیجلە و شاخی زاگرۆسەوە.

هەر کە قۆناغی ئەمڕۆی بڕی، هاتەوە سەرخۆی. زۆر لەوانەش کە لە کۆمەڵەکەمدا وەڕس ببوون، دوای دوو سەعاتە ڕێیەک، بەنێوان زوورگەکاندا، هەستیان دەکرد نیشانەکانی نەخۆشییان تیا نامێنێ...

لە حەوت و نیودا شۆڕبووینەوە سەر دۆڵێک جۆگەیەکی بچووکی پیا دەهات. لەو گردانەوە هەڵدەقوڵا و دەڕژایە ئاوی لەیلانەوە. هەرکە دیمەنەکەمان چاوپێکەوت، کۆمەڵەکە بە گەشکە و شادییەوە هاواریان لێ بەرزبووەوە. جۆگەیەکیش، ئاشێکی بچووکی دەگێڕا. لەولایشییەوە چەند کۆڵێتێک هەبوون، دارستانێکی چنار و بیی و هەنجیر و هەمەجۆر گوڵ دایان پۆشیبوون، کە لقوپۆپیان بەبەروبووم قورس ببوون. دارستانەکەش پڕی بلبل بوو، چریکەیان تێکەڵ خوڕەی ئاوی جۆگەکان دەکرد. هەرچۆنێک بێت، لەم گەردوونەدا کەسێک نییە هەستیشی کەم بێت، یان هەر نەیبێ، جوانی سروشت کاری تێ نەکات، من وای دەبینم کە هۆی سەرەکی بۆ دەستبەرداربوونی کوردان، لە سەرۆکەکانیان، کاتێ دەکەونە ناخۆشی، ترس و وەڕس بوونیانە لە کۆچکردنیان، لە نیشتمانی خۆیانەوە بۆ چۆڵەوانیی قێزەونی بەغداد.

ئەو تورکانەی لەگەڵم بوون، پێیان ناخۆش بوو ئەم دۆڵە جێ بهێڵن تا قاوەیەکی تیا نۆش نەکەن. ئیتر منیش شتێکی وام هەست پێنەکرد بۆ جێبەجێکردنی ئارەزووەکەیان ڕێم لێ بگرێ. بەمجۆرە لەم جێگە خۆشەی پێی دەڵێن (حسێن ئیسلام)، نیو سەعاتی خۆشمان بەسەربرد... پاشان ڕووەو هەوارەکەی (یوسف ئاغا) کەوتینە ڕێ، کە لە دۆڵی لەیلاندا نیو سەعاتێک دەبوو. ئیتر لە هەشتدا گەیشتینێ. قۆناغی ئەمڕۆمان بەدوو سەعات و نیو بڕی. جگە لەو نیو سەعاتەی تیایدا حەساینەوە...

(یوسف ئاغا) حاکمی ئێستای ناوچەی (قەرەحەسەن)ە و گورجییە، لە هاوڕێ دێرینەکانمە، هەر ئەوکەسەشە، کە لەکاتی ئەو شۆڕشەدا کە (سەعید پاشا)ی تیاکوژرا و (داود پاشا)ی زاوای تیابوو بە جێگیر، نامە و فرمانگەلی بۆ هەوارەکەم بۆ دەهێنام. لە هەوارە خنجیلانەکەیدا خۆی زۆر چاک بۆ پێشوازی و میوانداریم ئامادە کردبوو و میوانداریبیەکی زۆر تێروتەسەلی کردین...

چادرەکانمان لەسەر بەرزاییەک هەڵدان، بەسەر دۆڵی لەیلاندا دەینواڕی. وەک ئەوەی (حسێن ئیسلام)یش ئەمبەروبەری بە گیا، یان بە بەهەشتێکی نەشمیلە داپۆشرابوو. جێگاکەش یەکجار دڵگیر بوو. هەندێ گوڵی پەرژینمان لە دۆڵەکەدا بینی، لەوانەی ئینگلتەرە دەچوون. ئەو گەشکە و شادییەش ئەم گوڵە کێویانە لە دەروونددا دروستیان

دەکرد، هەموو بۆنەخۆشەکانی خۆرهەڵاتی دەهێنا. تاوێ دوای گەیشتنم، ئاگاداریان کردم کە نێردراوێک لای (مووسا ئاغا)ی حاکمی کەرکووکەوە هاتووە، کە چوار سەعاتێک، یان دوازدە میلێک لێمانەوە دووردەبوو. نامەیەکی ناسکی لای گەورەکەیەوە بۆ هێنابووم، تیایدا داوام لێدەکات کە چەند ڕۆژێک لای میوان بم. بیستیشم کە خۆی بۆ پێشوازی لێکردنێکی یەکجار گەورە ئامادە کردووە، بەڵام ناچارم دەست بەڕووی بانگهێشتنەکەیەوە بنێم... لەوانەشە بەڕێی کەرکووکدا بگەڕێینەوە...

٤ی ئایار

سەعات [٤]ی ئەم بەیانییە بەدەم ژانەسەرێکی زۆرەوە خەبەرم بۆوە، لەو جۆرەی کە مرۆڤ لەپڕێکا یەک بڕێ شەربەتێکی لیمۆی بەفراوی بخواتەوە تا گەرمای ڕۆژێش زیاتر لێی دەدام، ژانەسەرەکەم بەری دەدام...

لە پێنج و نیوی بەیانیدا سواری ئەسپەکانمان بووین و ڕووەو بەو دۆڵەی ڕووباری لەیلانی پیا دێت، کەوتینە ڕێ. جاروباریش بەپەڕینەوە لە ئاوە کەمەکەی، ناچار دەبووین دابەزین. دۆڵەکە تەنگ و پێچاوپێچ بوو، تا زیاتریش دەچووین، هەر جوانتری دەنواند. گەلێ جار بەناو گژوگیای چڕ و تەنگەی پڕ لە هەنار و توو و داری بەری و هەمەجۆر گوڵدا تێپەڕ دەبووین. ئەگەریش بمانەوێ بەگوێرەی پانتایی ڕێڕەوی ڕووباری (لەیلان) قسە بکەین، کە خەریکە پڕاوپڕی دۆڵەکە بێ و ئێستا هەر جۆگەیەکی بچووکە، ئەوا دەبێ لەکاتی باراناودا سێلاوێکی گەورە بێ. تا سەریش دەکەوتین جۆگەیەکی زۆری تێدەڕژا. لەمبەروبەریشەوە تا ماوەی سێ میلێک دارودرەختی لێ نێژرابوو، بە لاپاڵی زوورگەکەشەوە هەندێ ڕەزمان بینی. زەوییەکەشی بە جاترە کێویلە و مۆرت و نووسەنەکی گوڵ کردوو و چەندان ڕووەکی ناو گیاکە داپۆشرابوو. تا بەرەو ژوورتریش دەبووینەوە هەست دەکرا زەوییەکەش بەرزتر دەبێتەوە.

پێش هەشتی بەیانی، سەمتی ڕۆیشتنەکەمان (٧٥) پلە بەرەو باکووری خۆرهەڵات بوو، لێرەوە ئیتر لە نزیک سەرچاوەی (لەیلان) دووردەکەوتینەوە. ڕووەو باکوور زوورگەکەمان بڕی. لە بەرزایی ئەم زوورگانەوە چەم و جۆگە بەرەو کوردستان شۆڕدەبنەوە. لێرەش بەدواوە دەسەڵاتی (قەرەحەسەن) دوایی هات. لەنزیک نۆدا بەڕاستە ڕێگایەکدا شۆڕبووینەوە، ناخۆش نەبوو. ئەگەر بشێ بڵێم لە ماوەی بیست دەقیقەدا گەیشتینە یەکەمین ئێستگەمان. لای ڕاستمانەوە لەسەر بەرزاییەکی بچووک هەبوو، مەزار بوو،

پێیان دەوت (مەزاری خۆر ئەلیاس)[١٠]، جێگایەکی پیرۆزە لای کورد و پێیان وایە لە نزیکیا ڕاوکردن حەرامە. هەر لێرەوە بە لێژاییەکی زۆرکەمدا ڕووەو باکووری خۆرهەڵات، بەرەو (چەمچەماڵ) شۆڕبووینەوە، چەمچەماڵیش گردێکی بەرزی توورەکەڕێژە، ناوەکەیشیان یان لەو دەورەی خۆیەوە وەرگرتووە، یان دەوروبەرەکەی ناوەکەی لەمەوە وەرگرتووە. بەدەم ڕۆیشتنمانەوە بەرەو ئەم گردە، بەلای پەڵە جۆیەکی زۆردا تێپەڕ بووین، کە زۆر جوان بوون، بەڵام هێشتا نەگەیشتبوون و وەختی دروێنەیان نەهاتبوو. هەروەها بەلای مەزرایەکی زۆری نیسک و لەوەڕێکی بەرفراواندا تێپەڕین.لە دەی پێش نیوەڕۆدا گەیشتینە هەوارەکەمان، کە چادرەکان لەسەر گردەکەی (چەمچەماڵ) هەڵدرابوون،

(١٠) یان مەرقەدی ئەلیاس پێغەمبەر. موسڵمانەکانیش پێیان وایە (ئەلیاس) نەمردووە و هێشتا لەسەر زەوییە و، تا (مەسیح)یش دێت هەر لەسەر زەوی دەبێت. بە (ئەلیاس)یش دەڵێن (خضر)، واتە هەمیشە (سەوز)، کە بۆ ژیانی هەمیشەییە، یان نەمرە، کە خۆی هەیەتی و وای لێکردووە لەبارێکی هەمیشە گەشەکردوودابێ و بەردەوام لە باخێکدا بێ، دەڵێن هەر خودی (بەهەشت) بێت. لەم بڕوایەوە شاعیرێکی تورک، شیعرێکی وتووە، ئەمە ماناکەیەتی:

(وریا بە. وا تێنەگەیت ئەم دنیایە نیشتمانتە،
نیشتمانەکەت هەر تەنیا بەهەشتە.
لەبەرئەوە پابەندی بەرزێتیی بە،
بۆ ئەوەی بگەیتە ئەو نیشتمانەی کە
(ئەلیاس) تیایدا دەژی و شوێنی تۆش لەوێیە.

ئەم بەسەرهاتە خۆشەش کە لە کتێبی (کتێبخانەی خۆرهەڵاتی biblioteque orientale) لە نووسینی (دیربی لو – D'herbelot) وەرگیراوە، دەبێ هەموو دیانێک بەخۆشیی و گرنگییەوە بیخوێنێتەوە:-

(کاتێ عەرەبەکان، لەساڵی شازدەی کۆچیدا دەستیان بەسەر (حەلوان)دا گرت و (٣٠٠) سوارەی ئەم هێرشەیان بە سەرکردایەتی (فضلیە) گەڕانەوە و ئێوارە لەنێوان دوو کێودا، لە سوریە، هۆردویان خست، ئاگاداری (فضلیە) کرا، کە نوێژی ئێوارەیە. ئەویش بەدەنگێکی بەرز کەوتە وتنەوەی (الله اکبر) و ڕستەکانی تری دەقی بانگدان و دەنگەکەی کەوتە دەنگدانەوە و تا دوای بانگدانەکە، دەنگەکە هەر دەنگی دەدایەوە. دوای ئەوەی (فضلیە) لە نوێژەکەی بووەوە، هاواری کرد: هۆ ئەو کەسەی قسە ئەکەیت، ئەگەر فریشتەیت خوا پشتیوانت بێ و ئەگەر گیانداری تریت، ئەوا دەربەست نیم. بەڵام ئەگەر وەک من مرۆڤیت، خۆتم نیشاندە، بەڵکو کەڵک لە ئامۆژگارییەکانت وەربگرم. هێشتا قسەکانی تەواو نەکردبوو کە پیرێکی سەر ڕووتاوەی گۆچان بەدەست، وەک دەروێش دەرکەوت و دوای ئەوەی سڵاویان لە یەکترکرد، فضلیە – لە پیرەکەی پرسی: کێیت؟ پیرەش پێی وت: من لەسەر فرمانی حەزرەتی (مەسیح) لێرەم، کە بەتەنیا جێی هێشتووم، تا دووبارە بۆی دێتەوە. لەبەرئەوە من چاوەڕێی حەزرەتی مەسیح دەکەم، کە چاووگەی هەموو بەختەوەرییەکە. لەسەر فرمانی ئەویش لەوبەری ئەو کێوانەوە ئەژیم. کاتێ (فضیلە) گوێی لەم قسانە بوو، هەواڵی کاتی گەڕانەوەی مەسیحی لێ پرسی، کە پیرەکەش وەڵامی دایەوە: (لەو دنیا و لە نزیکبوونەوەی ڕۆژی حسابدا دەرئەکەویتەوە)، لاپرەسەنی زیادی کرد و کەوتە پرسیارکردن و داوای لێکرد نیشانەکانی ڕۆژی دوایی پێ بڵێ. خضر ئەلیاسیش بەدەنگێکی پێغەمبەرانە وەڵامی دایەوە: (ئەوکاتەی ژن و پیاو پلەوپایەی خۆیان لەیاد دەچێ و دانەوێڵەش زۆر دەبێ و نرخی هەرزان نابێ و خوێنی بێ تاوان دەڕژێ و هەژاران داوای یارمەتی =

جێگاکەش شوێنی هەوارێکی زۆر فراوانتری لەوەی ئێمەی تیا دەبووەوە. دەشتەکە هەر ڕووەو خۆرهەڵات شۆڕەدەبووەوە. لەبەرئەوە گردەکە وای دەنواند، کە لای خۆرهەڵاتییەوە لەچاو لایەنەکانی تریدا بەرزترە. بە بەرزاییەکی وەک شێوە شاقولی، سەد پێیەک زیاتر دەبوو. ناشتوانین تەمەنێکی بۆ دیاری بکەین، یان بیگێڕینەوە بۆ سەردەمێک هەندێ لەتە گۆزە و دیزەی چاکمان چنگ کەوت، ڕەنگیان سوورێکی تێر بوون، بەردی گەورەشمان تێدا دیبەوە، بەڵام شتێکی وامان چنگ نەکەوت، گردەکەمان بۆ دەستنیشان بکات، کە بەلای کەمەوە دەبێ ساسانیی، یان ڕەنگە لە سەردەمی ساسانی کۆنتریش بێت. لەسەر تەوقە سەرییەوە ئەم وشانە ئەنووسم: بەسەر دیمەنێکی جوانی چیاکانی کوردستاندا

= دەکەن و وەڵامیان نابێ و چرای خۆشەویستیی دەکوژێتەوە و نووسراوی کتێبە پیرۆزەکان نامێنن و دەبنە گۆرانی و مزگەوتەکان کە بۆ خواپەرستی دروستکراون، پڕ دەبن لە بت، ئەوکاتە ئیتر ڕۆژی دوایی نزیک دەبێتەوە). هێشتا پیرە قسەکانی تەواو نەکردبوو. کە گوم بوو – لە کتێبی (کتێبخانەی خۆرهەڵاتەوە، ل ٧٤٢)، خاریچ.

ئەم بیروباوەڕە ئیسلامییانە لە جوولەکەوە وەرگیراوە، چونکە ئەوان (مەسیحیان لە جێی ئەلیاس) داناوە، کە حەوت سەدە دوای ونبوونی دەردەکەوێتەوە. ئەم پێشبینییە وای کردووە کە بڕوا بکرێ ئەلیاس (قَبلَ يَوم ألْمُخَوف) دەربکەوێ و هێشتا پەیامەکەیشی لەسەر زەوی تەواو نەکردووە. ژیرترین (حاخام)ەکانیش وتوویانە کە (ئەلیاس) لە بەهەشتدا لەژێر درەختی ژیاندا دانیشتووە و کردەوە باشەکانی جوولەکەکان تۆمار دەکات، بەتایبەتی ڕێزگرتنیان بۆ پیرۆزیی ڕۆژانی شەموان. بڕواشیان وایە کە ئەنجامدانی کاری ڕوحیی، ئەنجامدانێکی چاکە و دەشێ ببێتە هۆی دەرکەوتنی، یان ئامادەبوونی و دەرگا دەخەنە سەرپشت، تا پیایدا بێتە ژوورەوە. ویردخوێندنەکانیشیان لە کۆتایی ڕۆژانی شەموواندا پڕە لەناوهێنانی و پاڕانەوە لێی و تا پیرۆزیان بکات و کاتی خەتەنەکردنی منداڵانیشیان بەلاوە لەو شتانەیە کە لای ئەو، گرنگییەکی تایبەتی هەیە و لەمجۆرە کاتانەدا داوای ئامادەبوونی دەکەن و جێگایەکیش لەناو جێگاکاندا بەچۆڵیی بۆی دەهێڵنەوە و گومانیان لەوەدانییە، کە ئەگەر هەموو کاروبارەکان وەک خۆیان ئەنجام بدرێن، هەر دەبێ لێی دابنیشێ. لە ناویشیاندا وا بڵاوە کە (حاخانم)ی هودا، کاتێ لە ئاهەنگێکی خەتەنەکردندا، لە (رابتسبون) ئامادە بووە، بەچاوی ڕوحیی دیوێتی کە جێگەی (ئەلیاس) چۆڵە. ئیتر نوقڵانەی ئەوەی لێداوە، کە منداڵەکە لەداهاتوودا پیاوچاک دەبێ، کە هەر بەڕاستیش لەدواییدا منداڵەکە بۆتە دیان. بڕواشیان وایە کە ئامادەبوونی (ئەلیاس) لەمجۆرە ئاهەنگانەدا، کارێکی فرمان پێکراوە، ئەویش لەبەرئەوەی زۆر بەتەنگ خەتەنەکردنی منداڵەوەیە. هەر ئەمەش وای لێکردووە گازندە بکات: (... لأن بَني إسرائيل قَدْ تَركُو عَهْدكَ...)، الملوُك، ص١٤-١٩)، مەبەستیش لە (عَهد-پەیمان) لێرەدا پەیمانی خەتەنەکردنە. دیسان هەر بە سۆنگەی ئەمانەشەوەیە کە بە (ئەلیاس دەوترێ: فریشتەی پەیمان).

ئەوەیشی جێی سەرنجە، ئێمە ئەگەر تێگەیشتنی جوولەکە، بۆ دەرکەوتنی ئەلیاس بە (قَبْلَ يَوم الرَّب) بەراورد بکەین لەگەڵ چیرۆکی باسکراوی ئیسلامیدا، دەبینین مانای ئەوەیە دەرکەوتنەکەی، سەرەتایە بۆ دەرکەوتنی حەزرەتی (مەسیح). لەهەمان کاتیشدا مانای وایە کە دەسەڵاتێکی یەزدانییە و ئاماژەکردن بۆ زەمینە خۆشکردنی ئەو سەردەمە، مانای تەواوکردنی پەیامەکەیەتی. لەبەرئەوە لە خۆرئاوابوونی هەموو ڕۆژانێکی شەمووواندا، دەپاڕێتەوە کە لە شەممەی داهاتوودا دەربکەوێ، تا نیشانەکانی دەرکەوتنی (مەسیح ڕابگەیەنێ. بڕوانە لاپەڕەکانی (٨٠ و ٢٥٥)ی Synagoga Judica نووسینی Boxtrf) چاپی باسل ١٦٤١ز – خاریچ.

دەنوارم، کە لە سەروویەوە (کۆیسنجاق)ە، لە باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (سەگرمە)یە.

دەشتەکە تا لای شیوی گردەکە، هەر شۆڕەدەبێتەوە، ئیتر لەوێوە چەمی (جای)، یان چەمی (چەمچەماڵ)ە، دوای ئەوە دووبارە وردە وردە هەڵدەکشێتەوە و پاشان تا زنجیرە چیاکەی (بازیان) دەبێتە هەوراز و نشێوی. لەوێشدا هەردوو دەربەندی (سەگرمە – و – دەربەند) هەن کە ئەمی دواییان یەکسەر بەرامبەرمانە. لە پشتیشەوە کێوی (پیر عومەر گودرون – پیرەمەگروون) بەرزدەبێتەوە، کە بەشێکی تری زنجیرەیەکی بەرزتر پێک دەهێنێ و وەک دەردەکەوێ بەردەڵانی و ڕووتەنە. گودرون بەرزترین کێوی ئەم ناوچەیەیە. دەڵێن گەنجینەیەکی بەفری تیایە، سەهۆڵ، یان بەفرەکەی بەشی هەموو کوردستان دەکات. گەنجینەی ئەم بەفرەی نەدوایی دێت، نەئەتوێتەوە. لەنێوان هەندێ چاڵاییەکانیشیا بەفرم بینی. ئێستاش هەوڵ دەدەم ئەوەندەی لە (چەمچەماڵ)ەوە ئەیبینم، باسێکی ئەم بەشەی زنجیرە شاخەکانی کوردستان بکەم. ئەو هێڵەی کە ڕاستەوڕاست بەرامبەرمانە و لە باکوورەوە بۆ باشووری خۆرهەڵات درێژبۆتەوە. زنجیرەیەکی باریک و ڕووتەن و زۆر کوورە، ناوی چیاکانی (بازیان)ە. لە ژوور (دەربەندی بازیان)یشەوە، کە وتم لە بەرامبەرمانەوە لێمانەوە دیارە، چیاکان یەکسەر ڕووەو خۆرئاوا وەردەسوورێنەوە و شاخەکانی (خاڵ خاڵان) پێک دێنێ، کە لەدامێنیانەوە دەگاتەوە بە سنووری پاشایەتی کۆیسنجاق لەخوار تەنگەی (دەربەندی بازیان)یشەوە، چیاکان ڕاست ڕووەو باشوور و کەمێکیش بەلای خۆرهەڵاتدا درێژ دەبنەوە. لەم بەشەی ئەم شاخەدا دەربەندێکی تر هەیە، ناوی (دەربەند باسەرە)یە و دوای ئەمە شاخەکان بەهەمان سەمت، بەردەوام درێژدەبنەوە و ناویان دەبێ بە (قەرەداغ) و ئیتر چیاکان هەمووی لێرەوارن. ئەمەش ئەو سێیەمین ڕێگایەیە، کە لە دەشتەکانی (ئاثوریا)وە دەچنەوە سەر کوردستان و ناوی ڕێگای (سەگرمە)، یان (پلەکان)ە. لەبەرئەوەش کە ڕاستەوخۆ بەسەر کێوەکەدا سەر دەکەوێ، ئەم ڕێگایانە بۆ لەشکرکێشیی زۆرگرانە، یان هەر نابێ.

ئەوڕەحمان پاشای حاکمی پێشووی سلێمانی، کاتێ کە دەیویست سەربەخۆیی کوردستان بەدەست بهێنێ، هەموو ئەم دەربەندانەی قایم کردبوو، بەڵام کە (سلێمانە بچکۆڵەی پاشای بەغداد)، بەسەریا سەرکەوت، هەموو قایمکارییەکانی تێکشکاند...

چیای (قەرەداغ) دەبێتە سنوور بۆ (دیالە)، لە خوار (دەربەند باسەرە)شەوە یەکسەر ڕووەو خۆرئاوا شاخەکانی (زەنگەنە) لە (قەرەداغ) جیا دەبنەوە، لە سەرەتادا بەرزاییەکەی کەمە، بەڵام کە بەلای باشووردا لادەکاتەوە، وەک ئەوە وایە بیەوێ لەگەڵ

شاخی (قەرەداغ)دا زنجیرەیەکی هاوتەریب بێت، ئیتر بەرزتر دەبێتەوە و دەگاتە شانی ئەو و یەکسەریش لەپشت ئەم بەشەوە، یان بەلای خۆرهەڵاتیەوە، لووتکەی بڵندترم لێ دیارە، کە نازانم سەر بە چ زنجیرەیەکە، بەڵام بەشێکە لە ناوچەی (دەلۆ). پێش ئەم بەشە بەرزەش، ڕاستەوخۆ، یان لای خۆرئاوایەوە، کە پێدەچێ کۆتایی زنجیرەی (زەنگەنە)[11] پێک بهێنێ، هەندێ وردە زوورگی تر دیارن، کە باش نابینرێن. ئیتر (ئیبراهیم خانچی) و (کیللی) لەسەر سنووری تورکیان. لەوە دوورتریش ڕووەو خۆرئاوا، هێڵی زوورگەکانی (کفری) و (توزخورماتوو) دەبینرێن، دەڵێی دەیانەوێ بێنە پێشەوە و بگەنەوە بە زوورگەکانی (قەرەحەسەن)، کە کەمێک ڕووەو باکوور[12] هەڵئەکشێن و پاشان کە بەلای خۆرئاوادا لادەکەنەوە، لەچاو دیار نامێنن و لە پشتیانەوە تا زوورگەکانی (خاڵ خالآن) ئاسۆیەکی چۆڵ جێدەهێڵن.

لەسەر گردەکەی (چەمچەماڵ)ەوە هیچ گوندێکمان لێدەرنەکەوتن، چونکە هەموویان لە چاڵیدا و لەمبەروبەری چەمە بچووکەکان بوون. لەم کاتەدا گوندنشینەکان، گوندەکانیان جێهێشتبوو، چووبوونە ڕەشماڵەکانیانەوە کە لە مووی ڕەش دروست دەکرێ، بۆ لەوەڕاندن و چاودێریی خەلە و خەرمانیان. لە کوردستاندا هەموو کشتوکاڵێکیان تەنیا بە ئاوی باراناو[13] دەکرێ چونکە بەراویان نییە.

گەرما لە پێنجی بەیانیدا (٤٠) پلە و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٩) پلە و لە دەی شەودا (٥٩) پلە بوو. لە باکووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەبوو، شەوێکی هێمن بوو. دوێنێ شەو دنیا ئەوەندە سارد ببوو، کاری لە کۆمەڵەکەمان کردبوو، کە ماندوو بوون و خۆیان کردبۆوە. گەرماش لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٩) پلە بوو، بەڵام ئەم پلەیە هەر نیو سەعاتی خایاند...

٥ی ئایار

ئەم بەیانییە باران زۆر باریبوو، چەند ساڵێک دەبوو بەوجۆرە نەمدیبوو. دوای

(١١) کاتێ لەلاوە سەرنجی ئەم زوورگانەم دەدا، سەیرم کرد چینەکانی ئەم زنجیرەیە بەهەمان سەمتی چینەکانی(حەمرین)، هەموویان ڕوویان دەکردە خۆرهەڵات.

(١٢) ئەو ڕێگایەی لە کەرکووکەوە دەچێت بۆ (دەربەند)، پێی دەوترێ ڕێگای (کێشەخان) و بەسەر بەرزاییەکانی ئەم زوورگانەشدا تێپەڕ دەبێ.

(١٣) ئەو کشتوکاڵەی بە باران دەکرێ، خەڵک پێی دەڵێن(دێم)، کە وشەیەکی عەرەبییە بەڵام لەو وڵاتانەدا کە بارانی ئیستوائی تێدا نییە، مەرەزە و لۆکە، بە ئاوێژە دەکەن.

تاوێکیش کە خۆر هەڵهات، کردی بە پەڵکەزێڕینە، لەناو تەمی بەیانیدا چریسک و هوڕی خۆری لێدەدا. لەبەرەبەیاندا زنجیرەی (قەندیل - باخ)مان لێدەرکەوت، کە (١٩) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا دەیڕوانی هەر ئەم زنجیرەیە بوو کە کێوەکانی (ڕەواندز) و (ئاکۆ) و (سی کنە) و (ساووق - بولاق)ی پێک دەهێنا، کە لەڕاستیشدا ئەمانە بە هەموویان هەر بەشێک بوون لە کێوەکانی (زاگرۆس)، کە سنووری گەورەی نێوان ئێران و تورکیا پێک دەهێنن و تا ئەو دامێنەش کە لێمانەوە دیاربوو، بەفر داپۆشیبوو، بەڵام ترۆپکەکانی گرنج گرنج و دەرچووبوون.

لە پێنج و نیودا ئاسایی دەستمان بە ڕۆیشتن کردەوە. بۆێ ەوەش بچینە سەر ڕێی کەرکووک، ڕووەو باکووری خۆرهەڵات دەچووین. ڕێگایەکی ڕاستتر لەنێوان (چەمچەماڵ) و (دەربەند)دا هەیە، ماوەی سەعاتێک دەبێ، بەڵام ئێمە ڕێگاکەی کەرکووکمان پەسەند کرد، چونکە ئاسانتربوو، تا زیاتریش دەچووینە پێشەوە، زەوی زیاتر پڕ تونکەتوونکە دەبوو. خاکەکەیشی کە لە دوورەوە سەیرت بکردایە ڕەنگی ئاڵ ئەینواند. بەڵام دۆڵەکانی زۆر قووڵ بوون و چەمی بچووک و زۆر، دریبوونی و لە هەموو کەلێنێکەوە پیایدا ئەڕۆیشتن، ڕووی زەویش گژوگیای هەمەجۆرە داپۆشیبوو. جۆمان زۆر کەم بینی.

لە نۆی پێش نیوەڕۆدا گەیشتینە گەرووی (دەربەند). ئەو ڕێگایەی لێی نزیک دەبووەوە، دەتوت زۆنگاوە، کە دیارە لە زستاندا زۆر ناخۆش دەبێ، لە شانی لای چەپی تەنگەکەدا خانێکی بچووک هەیە، ڕاستەوخۆ لە بەرایشیدا کەلاوەیەکی چوارگۆشەی بچووک، یان سەکۆیەک هەیە، هێشتا ئاسەواری گومەزی خڕی لێیە و هەندێ بیرە ئاویش. ئەمەش هەر لە سەکۆکانی قەسری شیرین و (حۆش کەڕوو)[14] دەچوو، کە بێگومان دەبێ وەک ئەوانیش هەر ساسانی بێت. من هەروا بە لاپرەسەنی لە پاسەوانەکەی[15] (دەربەند)م پرسی: ئەمە کێ کردوویەتی؟ بێ سێ و دوو وەڵامی دامەوە(خەسرەو).

ئەم تەنگەیەی (دەربەند) هەر تەنیا خەرەندێکە، یان بەربەستێکە بۆ بەستنی دۆڵەکە. لێژاییەکەیشی زۆر کوورە و هەر ئەوەندە بۆشایی دەهێڵێتەوە کە بۆ پێدا تێپەڕ بوون بشێ، چونکە بەربەستێکی تەواوی ئەو ڕێگایەیە کە دەچێتەوە سەر کوردستان. ئەم بەربەستە لە چینگەلێکی تەنک دروستبووە، کە ڕووەو دەرەوە، یان ڕووەو خۆرئاوا و کەمێک لێژە،

(١٤) بڕوانە پاشکۆکە.

(١٥) لە تەنگەی (دەربەند)پاسەوان هەیە، کە بۆ هەر بارێک دوازدە پارە وەردەگرێ. بەڵام ئەم باجەیان لە ئێمە نەسەند.

بەلای باری شاقولی ئێستایەوە، لار بۆتەوە. وەک پێشتریش وتم ئەم تەنگەیە، کاتی خۆی (ئەورەحمان پاشا) قایمی کرد و وارش و دەروازەیەکی بۆ دروستکرد و سێ چوار تۆپیشی لێ دانا، دووانیانی لە بەرزاییەکان دانا بۆ تۆپبارانکردنی لەشکری تورک، لە چالاییەکەدا، سلێمان پاشاش بیویستایە هێرش بکاتە سەر، تەقەللاکەی بێهوودە دەبوو، ئەگەر سەرکردەیەکی کورد نەبووایە، بەناوی (مەحموودبەگی خالید پاشا)، کە لەگەڵ تورکاندا رێککەوت و بەخۆی و هەندێ جاشە کوردەوە، سەرکردایەتی تیپێکی تورکی کرد و لە کەلێنێکەوە شاخەکانی گرت، کە ژمارەیەکی کەم لە کورد پێیان ئەزانی. ئەورەحمان پاشاش ئەو شوێنەی گوێ پێنەدا و پێی وابووە بۆ ئەوجۆرە شتانە دەست نادات، بەمجۆرە بۆی دەرکەوت سەنگەرەکانی لەپشتەوە لێگیراوە و تۆپە دابەستراوەکانی سەر بەرزاییەکانیشی، لەسەرووترەوە نیشانیان لێگیراوە، لەبەرئەوە ناچار بوو پاشەکشێ بکات. سلێمان پاشای بەغداش وارشەکەی تێکدا و پاشان بەرەو سلێمانی کشا.

پاش ئەوەی لە (دەربەند)[16] قاوەیەکمان خواردەوە، لە نۆدا دەستمان بە رۆیشتن کردەوە. لێرەوە دۆڵەکە بەرینتر و پێچاوپێچ دەبووەوە، بەناو زنجیرەی (بازیان)دا تێپەڕ دەبوو. لێرەدا چینگەلی چیاکان هەموویان روویان دەکردە خۆرهەلات. پێم وایە ئەم کێوانە پێشتر (کلس – Calcare Ous) – بوون. کەمێکی تری لای چەپی زوورگەکانەوە، کەلاوەیەک هەیە، ناوی (شەیتان بازار)ە و، بریتییە لە ریزە گومەزێکی بچووک، ئەم کەلاوەیە و کەلاوەکەی تریش کەناوی (گەورە قەلا)یە و ئەویش هەر دەکەوتە لای چەپەوە و لەنێوان زوورگەکە دایە، بەپێی شێوە و هەڵکەوتیان، گومانیان تیا نییە کە هەردووکیان ساسانین. کێوی (گودرون – گورون)یش کەمێک لای چەپمانەوە، یەکسەر بەرامبەرمانە. لە دەی پێش نیوەڕۆدا بەلای بەشێکی دۆڵەکەدا لامان کردەوە، کە لەوێدا زۆر پانتر ئەبۆوە و لە گوندی (دەرگەزێن)یش نزیکتر دەبووەوە، کە دوای نزیکەی چارەکە سەعاتێک گەیشتینێ. لە دەرگای چادرەکەمانەوە، بەلای باکووری خۆرهەلات و لە دووری سێ چارەکە میلێکەوە گردێکی تری توورەکەرێژمان لێ دیار بوو، کوتومت لە گردەکەی چەمچەماڵ دەچوو، ناویشی (کۆیارا)[17] بوو. دەسەلاتی ناوچەی (بازیان) تا ئەو لووتکانە بڕ دەکات، کە لای باکووری خۆرهەلاتی ئێمەوەن و لەژێر (گودرون) دان، ئیتر

(١٦) دەسەلاتی حکوومەت، یان لیوای (بازیان) لە دۆڵێکەوە، یان لە چەمێکی بچکۆڵەوە دەست پێدەکات، پێی دەڵێن (دۆڵە سوور)، کە نیو سەعات لە خۆرئاوای گەرووی (دەربەند)ەوە دوورە – پەراوێزەکە دوایی هات – ناوی ئێستای (شیوە سوور)ە – ع.

(١٧) (گۆپاڵە) وەک ئێستا پێوەی ناسراوە–ع.

لەوێوە دەسەلاتی (سورداش) دەست پێدەکات. لەم کێوانەدا شوور[18] و بزنەکێوی و ورچ و پڵنگێکی زۆریش هەیە. کشتوکاڵی دەوروبەری (دەرگەزێن)[19] بەشێوەیەکی تایبەتی بریتییە لە مەرەزە و لۆکە و کونجی و تووتن. چەند چەمێکی بچووکیش لە زوورگەکانەوە بۆ نزیک گوندەکە شۆڕدەبوونەوە، بۆ ئاوێژەی دۆڵەکە. هەروەها هەندێ ڕەزیش لە زوورگەکاندا هەبوون.

گەرما لە پێنجی بەیانیدا (٥٦) پلە و لە دووی نیوەڕۆدا (٧٨) پلە و لە دەی شەودا (٥٤) پلە بوو. لە خۆرهەلاتیشەوە (با) هێمن و لەسەرخۆیە.

٦ی ئایار

لە پێنج و نیودا دەستمان بەرۆیشتن کردەوە. بەیانییەکی هێمن و هەوراوی بوو. لەبەرئەوەش ڕێگاکە بەهۆی قوڕەوە پێچی زۆری تێدەکەوت، نەمتوانی سەمتی ڕێگاکەمان دیاری بکەم، تا نەگەیشتینە سەر ئەو ڕێیەی دەچێتەوە سەر سلێمانی، چونکە ئەمزانی ئەو گوندەی جێمان هێشتووە، لەم شوێنەوە دیار دەبێ، کە تیایدا گەیشتووینەتە سەر ڕێگاکە[20] ئەرۆیشتین و دۆڵەکەمان لەبەری خۆرئاوایەوە دەبڕی و (دەرگەزێن) دەکەوتە بەری زوورگەکانی خۆرهەلاتەوە، کە بەلاپاڵەکانیان ئەرۆیشتین. بەهۆی ئەم قوڕولیتە و زۆنگەوە کە جۆگەلەی زۆر لە هەموولایەکەوە دروستیان کردبوو، زۆر لەسەرخۆ ڕێمان دەکرد تاوێ دوای جێهێشتنی دەرگەزێن لە چەمێکی جوانماندا، کە لە بن بەردەکانەوە هەڵدەقوڵا، کەمێک شۆڕدەبووەوە و تاڤگەیەکی بچووکی پێک دەهێنا. بە ئێرەیان دەوت (دۆڵی شەیتان). لە شەش و نیودا بەلای گوندی (لازیان)، یان (لاجان)دا تێپەڕین، کە دەکەوتە

(١٨) زۆرم تەقەللادا ناوی تری ئەم ئاژەڵە بزانم، کە لە توخمی (ئاسک)ە و بە ئاژەڵێکی بەسزمان و بێ وەی ناسراوە، تەنانەت لەڕاوچییە شارەزا و ناسراوەکانیشم پرسی، ئەوانیش پێیان وایە، کە (وعل)ی عەرەبی، هەر (شوور)ە. بەڵام (شێخ مارفی نۆدێ) لە قاموسە بەناوبانگەکەیدا: (ئەحمەدی)، وشەی (وعل)ی عەرەبی، بە (نێرە بزنی کێویی) ناوهێناوە. ئەوەی شایانی باسە ئەم ئاژەڵە، شێوەی شاخەکانی وەک ئاسک نییە، بەڵکو پەل پەلە و لقی لێ دەبێتەوە. بەرامبەر بەمجۆرە ئاژەڵە، مامۆستا (کەمال جەلال غەریب) لە قاموسەکەیدا (أیل)ی لەبری (وعل) بەمجۆرە باسکردووە: (شقن، ئەوور، شوول، گەوەزن، فیلەگێژە، ئافوور، هەفووری، گیاندارێکی سمدارە، شاخی نێرەکەی لقی لێ دەبێتەوە، بەڵام مێیەکەی بێ شاخە. ئاسک)، القاموس العلمي، الجزء الأول، ص ١٨٨، مطبعة کامەرانیی، السلیمانیة، ١٩٧٣–م.

سەرنج: گەوەزن: ناوی فارسیی ئەم ئاژەڵەیە – م.

(١٩) ئەم شوێنە (دەرگەزێن)ی ناونراوە، چونکە لە بنەڕەتدا تورکمانە دەرگەزێنییەکانی تێدابووە.

(٢٠) ڕێگایەکیش بۆ (سلێمانی) هەیە، بەدۆڵی (دەرگەزێن)دا تێپەڕ دەبێ و بەلێواری شانی خۆرئاوایدا دەڕوات. بەڵام پێیان وتین لەو ڕێیە قوڕاوی ترە، کە ئێمەی پێدا ڕۆیشتین.

لای ڕاستمانەوە. دوای تاوێ گەیشتینە سەر ڕێگەی ڕاستەوخۆی سلێمانی.

گوندی (لازیان)یش ئەگەر چی مەڵبەندی ناوچەکەیە، بەڵام وەک تێکڕای ئەو گوندە کوردییانەی ترە، کە تا ئێستا دیومن، پیسە و لە قوڕ دروستکراوە و دەکەوێتە ژوور خۆرهەڵاتی ئێمەوە، بە لاپاڵی ئەو زوورگانەوەیە، نزیکەی دوو سەعات و نیوێک دوور دەبێ سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان (٣٠) پلە بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو. گیایەکی بەرز و پاراویشی تیابوو. ئەوەتەی پێمان ناوەتە کوردستانەوە، پەڵەی دانەوێڵەمان نەدیوە پێگەیشتبێ و کاتی ئەوەی هاتبێ داس بیدروێ.

بەلای ئەو زوورگانەدا تێپەڕ بووین کە لای خۆرهەڵاتەوە دەبوونە سنووری ئەو دۆڵەی لە نزیک چەپمانەوە بوو. ئەمانویست بگەینە گوندی (تای ناڵ) کە دەکەوتە لای خۆرهەڵاتی دۆڵەکەوە و سێ سەعات و نیو لە (دەرگەزێن)ەوە دوور دەبوو.

بەڵام گەیشتینە جێگایەک لە بەرامبەریا، دەبوایە ئەو دۆڵە ببڕین کە دەچووە سەری. وەک میوان نەوازەکە بەپێی هەندێ زانیاری لە ناکاودا بەبیریدا هات، پێی چاک بوو سەمتی (تاسڵوجە) بگرینەبەر باشتربێ، کە لە لێژایی سلێمانی دایە. لەبەرئەوە لە نۆدا ڕووەو باکووری خۆرهەڵات وەرسووڕاینەوە و یەکسەر سەرکەوتینە سەر ئەو زوورگەی بە درێژایی ڕێکردنی ئەم بەیانییەمان بەلایدا تێپەڕ بووین، کەندولەندەکەش بەردەڵانی بوو. لە نۆ و نیودا گەیشتینە نشێوییەکەی سلێمانی، کە دەشتێکی پڕ لە گیا و جوان بوو، پانایی نزیکەی هەشتا میلێک دەبوو، لە درەخت نەبێ لە هیچی کەم نەبوو کە بەڕاستی جوانتری دەکرد...

سلێمانیش لەژێر ئەو شاخانەدا لێمانەوە دیار بوو، کە لە خۆرهەڵاتەوە دەبوونە سنووری دۆڵەکە و کێوی (گودرون)یش یەکێک بوو لە زنجیرەکانیان.

ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان هێواش و سەخت بوو، چونکە زەوی قوڕاوی و بەردەڵانی بوو. لە سەعات (١٠)دا گەیشتینە چادرگەکەمان، کە بە تەنیشت گردێکەوە بوو، ناوی (قەرەسپی تەپە)[٢١] بوو، ماناکەیشی (گردە ڕەش) بوو. ئەمیش وەک هەموو گردەکانی (چەمچەماڵ) و (دەرگەزێن)ە و ڕێی تێدەچێ ئەو گردانە، خانووی پاشا بووبن و قۆناغی ڕۆیشتنی لەشکریان پێ دیاری کردبێ. ڕەنگیشە لەشکری (ئەردەشێر)، یان (دارا

(٢١) ناوی ناسراوی گردەکە (کێلە سپی)یە، بە واتای پەیکەری سپی، وادیارە لای نووسەر ئاڵۆزییەکی تێکەوتووە و وشەی (قەرە)ی تورکی، کە بە مانای (ڕەش) دێت، لەبری وشەی (کێل)ی کورد داناوە، کە بە مانای بەرد، یان پەیکەر دێت – ع.

کشتاسب)[٢٢] بووبێ. بەهۆی سەفەری دوێنێ و سەفەری ئەمڕۆمەوە، خەریکم سەر لە هێڵە گشتییەکانی ئەم وڵاتە دەردەکەم، ئەم وڵاتەی کە مەیدانێکی پڕبووە بۆ دیتنی ڕووداوگەلێکی مێژوویی خۆش، کە تا ئەمڕۆ لای ئێمەوە نەزانراوە، لەبەرئەوە بەچاکی ئەزانم ئەنجامی سەرنج و دیتنەکانم تۆمار بکەم.

ئەم بەشەی کوردستان، لە خۆرئاواوە، کە کەوتۆتە نێوان شاخەکانی (بازیان) و زنجیرەی قەرەداغ و لە خۆرهەڵاتیشەوە کەوتۆتە نێوان (گودرون)ەوە، دەبێتە چەند دۆڵێک کە هەموویان لە تەنگەی (دەربەند)دا، کۆتاییان دێت، کە وەک تەنیا دەروازەیەکیانە. ئەم دۆڵانەش لە زنجیرە زوورگی بچووکتر پێک دێن، کە پشتیان داوە بەو زنجیرە کێوە گەورانەی باسیان کرا، ئەگەر چیش ئەوەندەی ئەوان درێژ نابنەوە. یەکەمینی ئەمانەش دۆڵی (دەرگەزێن)ە[٢٣]، کە لە خۆرئاواوە زنجیرەی (بازیان) جیێدەهێڵێ، پاشان دۆڵی (سلێمانی) دێت، کە بە هێڵێک لەوی تر جیادەبێتەوە. ئەوەندەی بەرزایی شاخەکانی (بازیان) بەرز نییە. دۆڵی (دەرگەزێن)یش چەند زنجیرە زوورگێکی نزمتر بەشبەشی دەکردن، کە زۆر بەرەو باشوور ناکشێن. لای (سلێمانی)یشدا هێڵی زوورگێکی تریان لێ دەبێتەوە. کە دۆڵێک لەنێوان زنجیرەی (گودرون)دا دەهێڵنەوە. بەرەو باشووریش شاخەکانی (بازیان) بەرزتر دەبنەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا شاخەکانی(قەرەداغ) بەرزتر دیارن. قەرەداغ دەبێتە سنووری ڕووباری (دیالە)، کە لەوێوە ناوچەی پاشایەتی (زەهاو) دەست پێدەکات. دەشتی (سلێمانی)ش ڕووە و باشوور لەبەرچاوترە و لەوێشەوە بە چیاکانی (هەورامان)ەوە دەلکێتەوە[٢٤]، کە بەفر دایپۆشیون و بەشێکن لە چیاکانی (تەورۆس) و (زاگرۆس).

ئەوبەشە شاخەی (گودرون) کە ڕاستەوخۆ دەکەوێتە سەروو (سلێمانی)یەوە، ناوی شاخی (ئەزمڕ)ە و (قەڵاچوالان) دەکەوێتە خۆرهەڵاتییەوە، کە گوندێکی دڵگیرە لەو ناو شاخانەدا و شەش سەعات لە (سلێمانی)یەوە دوورە بۆ ئێمەشیان دیاریکرد کە بیکەینە هاوینەهەوارمان.

(٢٢) ئاسەواری خانووبەرەی کاولیش لە جێگایەک هەیە بەناوی (کەڕوانان)ەوە، لەسەر گردی ناو دەشتێکدا – پەراوێزەکە دوایی هات – ئێستا ناوی جێگاکە (کەڵەوانان)ە–ع.
(٢٣) میوان نەوازەکە لە دەشتی (دەرگەزێن) ئاماژەی بۆ چەمێک کرد، لە لاپاڵەکانی زوورگەکانی خۆرئاوا، کە لەگەڵ چەمگەلێکی تردا یەک دەگرنەوە و بە (دەربەندباسەڕە)دا تێپەڕ دەبێ و دەڕژێتە (تاووق جای– ڕووباری تاووق)ەوە. پەراوێزەکە دوایی هات – ئێستا بەم چەمە دەڵێن (ڕۆخانە) – م.
(٢٤) ئەم کێوانە دەبنە سنووری قەڵەمڕەوی هەردوو میرنشینی (سلێمانی) و (سنە)، کە ئەمی دواییان میرنشینێکی کوردییە و لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ئێرانیدایە.

گودرون[٢٥] ڕەنگەکەی تاریکە و بەردەڵانی و پڕ لە چاڵ و چۆڵییە، لە تروپکەکەشیا، چاڵاییەک، یان حەوزێک هەیە[٢٦]، بەفری تیا کەڵەکە دەبێ و ئەیبەستێ[٢٧]. ئەگەرچیش ئەم هێڵە سەرەکییانە، لە وردەکارییەکانیدا تەواویش نەبن بەڵام بەلای کەمەوە بیرێکی گشتیمان دەربارەی وڵاتەکە دەداتێ، کە لە داهاتوودا دەتوانرێ بکرێتە بنچینە بۆ لێکۆڵینەوە. گەرما، لە پێنجی بەیانیدا (٥٥) پلە و، لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٦٦) پلە، لە دەی شەودا (٦٠) پلە بوو. ڕۆژێکی هێمن و هەوراوی بوو، دوای نیوەڕۆش بارانێکی توندباری و تا دوای نیوەشەو هەر ڕشێنەی کرد.

٧ی ئایار

لە پێنج و پەنجا دەقیقەدا سواربووین و بۆ ئەوەی خۆمان لەو قوڕە بپارێزین، کە پێیان وتبووین لە شوێنە نزمەکاندا قووڵترە، لابەلا ڕوومان کردە (گودرون)... بەیانییەکی ساماڵ بوو، سروەیەکی سازگاریش لە باکوورەوە دەهات. کەمێک دوای ئەوەی لە هەوارەکەمان دەرچووین، تووشی (عەبدولڕەحمان ئاغا) بووین، کە پیاوێکی ناوداری (مەحموود پاشا) بوو. گەورەکەی بۆئەوەی ناردبوو کە لەجیاتی (میوان نەواز)ەکە، بمانگەیەنێتە (سلێمانی). دە، دوازدە گزیریشی لەگەڵدا بوو. ئیتر دوای چاک و چۆنی، پێکەوە دەستمان بەڕۆیشتن کرد. ڕێگاکە بە زوورگێکدا تێپەڕ دەبوو، لە (گودرون) جیابووەوە، دۆڵێکی زۆری دەکەوتە نێوان و چەمگەلێکی زۆر و بچووکیشیان تێدەڕژا. لە هەندێ جێگایدا بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئاوەکەی و گەیاندنی بەمەرەزە، بەستیان لەبەردا دروستکردبوو. پەڵە جۆیەکی زۆریشمان بینی، هێشتا قەرسیل بوون. لە هەشتدا لە چەمێکی پان و ڕووبمان دا، لە (گودرون)ەوە دەهات، کە لە هاویندا وشکی دەکرد، ناوی (چاق چاق) بوو. چاو ساغەکەم پێمی وت بۆیە چەمەکە وای ناونراوە، چونکە بەردەکانی بنی ئاگریان لێدەبێتەوە[٢٨].

(٢٥) میوان نەوازەکە سووربوو لەسەرئەوەی کە چیای (ئەزمڕ)، یان چیاکانی (گودرون) تا (کۆیسنجاق) و (ئامێدی) و (ماردین) درێژدەبنەوە. ڕەنگیشە ڕاست بکات.

(٢٦) پێم وایە دەمی گڕکان بێت. چاکتریش وایە خۆم لەنزیکەوە ببینم.

(٢٧) بەمجۆرە ئەوەندەی بەفر تێدا دەکەوێ کە لە بڕانەوە نایەت بۆ بەکارهێنانی لە هاویندا لەلایەن خەڵکی سلێمانییەوە بۆ ساردکردنی میوە و شەربەت و ئاو و... هتد.

(٢٨)ڕەنگە وشەکە (چاقماق) بێ، نەک: چاق چاق - وشەی (چاقماق طاشی)ش لە تورکیدا مانای (بەردەئەستێ)یە. لەوە ناچێ وشەی (چاق چاق) داتاشراوی (چاقماق) بێت. یەکەمیشیان وشەیەکی دەنگدارە، کە لە ناوجەرگەی زمانی کوردییەوەیە - ع.

لە هەشت و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە (سەرچنار)، کە کانیاوێکە لە نزیک ڕێگاکەوە و لە پەنجا لاوە زیاتر کانیاوی بچووک هەڵدەقوڵێ و بە هەموویان چەمێکی گەورەیان پێک دەهێنا. خوڕەخوڕی ئاوەکەی کە بەسەر بەردەکاندا دەڕۆیشت، دەنگێکی خۆشی لە گوێچکەمدا هەبوو. ئەم چەمە لە ناوچەیەکدا دەڕژایە (چەمی تانجەڕۆ)وە[٢٩]، کە مەرەزەیەکی زۆری لەبەردایە. پاشان دەڕژێتە (دیالە)وە. لە ڕاستیشدا دەتوانرێ بوترێ ئەمە یەکێکە لەو چەمانەی ئەو ڕووبارە پێک دێنن. بەدەم ڕەوتیشیەوە لە چاڵایی سلێمانیدا دەبووە موڵکی تەنیا پیاوێک، کە (یونس بەگ) بوو، پاشای ئێستا دابوویە. داهاتی ئاوێژەکردنی ساڵانەیشی زیاتر لە (٥٠) هەزار قڕۆش دەبوو. ئاوەکەی مەرەزە و کێڵگەی لۆکە و کونجی و تووتنێکی زۆری ئاوێژە دەکرد. سەرچاوەکانی چەمەکە، گردێک بوو، دوو درەختی لەسەر بوو، دەڵێن نیشانەی شەڕێکن لە سەردەمی کۆندا، کە لێرەدا، ڕوویداوە. کوردەکان دەڵێن (ئیمامی عەلی) دوای شەڕێک لەگەڵ کافرەکاندا، نێزەکەی لەم شوێنەدا چەقاندووە، بەڵام (عەبدولڕەحمان ئاغا) دەڵێت ئەم چیرۆکە هەر تەنیا ئەفسانەیەکی هەڵبەستراوی کوردییە. ئەو، ئەگەرچی گومانی لەوەدا نییە کە شەڕێک لەم ناوەدا ڕوویدا بێ، بەڵام نازانێ ئەو دوولایەنە کێ و کێ بوون، کە لێرەدا بەشەڕ هاتوون.

لەسەر خواستی (پاشا) چادرەکانمان لەبەری لای چەپی (سەرچنار)دا هەڵدا بۆئەوەی دەرفەتی خۆئامادەکردنی هەبێ، کە بچینە پایتەختەکەیەوە، کە دیاری کردبوو سبەی بەیانی بێت. لێرەدا (مەحموود ئاغای میوان نەواز)ی پێشوومان مۆڵەتی لێ خواستین کە بڕوات. ئەو ماوەیەی لەگەڵ ئێمەدا ئەرکەکەی لە ئەستۆ گرتبوو، بەجۆرێک خۆی شیرین کردبوو، کە نیشانەی ئاکار بەخشندەیی و ڕەوشتی بەرزی پێوە دیاربوو.

تاوێ دوای چادر هەڵدانمان، دیارییە زۆر و هەمەجۆرەکانی (پاشا) بۆ خۆم و بۆ کۆمەڵەکەمان گەیشت.

لە نیوەڕۆشدا (عومەر ئاغا)[٣٠] هاتەلامان، کە ئەفسەرێکی تری کورد بوو. ئەرکی ئەم بەڕێزە ئەوە بوو، تا لە کوردستاندا بین لەگەڵماندا بمێنێتەوە. دوای یەکتر دیتن و ڕاوێژ لەبارەی ئەو شتانەی لە ماوەی مانەوەماندا لە سلێمانی، کە پێویستیمان پێیان دەبێ. گەڕایەوە بۆ شار، بۆ ئەوەی پێویستیی پێشوازیمان ساز بکات... ئێستاش دوای دیتنی ئەو

(٢٩) (تانجەڕۆ) شێواندنێکی کوردییانەی وشەی (تاج ڕود)ی فارسییە. دووری شار، یان گوندی، (تانجەڕۆ)ش لە سلێمانییەوە، سەعاتێکە.

(٣٠) بڕوانە (وێنەی فرمانبەرێکی گەورەی پاشای سلێمانی).

فەرمانبەرێکی گەورەی پاشای سلێمانی
«عومەرئاغای خەزنەدار»

کوردە بەڕێزانەی، چ لە بەغدا و چ لەو کاتەوە کە هاتووینەتە نیشتمانەکەیانەوە، دیومن هەست دەکەم تا ڕادەیەکی زۆر، هەڵسوکەوت و ڕەوشت و میوان نەوازی و نەریتیانم لا پەسەندە.

دوای نیوەڕۆ بەنیازی دیتنی دەوروبەرم، دەستم بەپیاسە کرد... لە سەرچنارەوە ئاو لە هەموولایەکی زەوییەوە هەڵدەقوڵا[٣١]، لەهەر جێگەیەکدا خاکت لاببردایە، ئاو دەردەچوو، بنی چەمەکەش پڕبوو لە کووزەڵە. چەمەکەش ماسییەکی زۆری هەمەجۆرەی تێدابوو، لەناویاندا ماسی (گاشینە – TROUT). ئەمە بەگوێرەی قسەی ئەوانەی خۆمان، کە بە قولاپ ڕاوە ماسییان کردبوو، ماسییەکی زۆریان لێ دیبوون. سەرنجیشیان دابوو نایانەوێ لە قولاپەکانیان نزیک بکەونەوە.

نێوانی (سەرچنار)[٣٢] و (چاق چاق) هەر بەرزاییەکی بچووک بوو، لەوە دەچوو دەمێک بێت چۆل کرابێت. کە بەسەرسوڕمانەوە بەناو کەڵەکە بەردەکانی ئەم گۆڕستانە مات و تەنگەدا ئەگەڕام، ئەو وەسفە جوانەی گۆڕستانی دێرینەم هاتە یاد، کە لە سەرەتای قەسیدەی (جێگا دێرینەکە)دا هەیە... زەوییەکەیشی بەگوڵی کێوی داپۆشرابوو. سێ و چوار درەختێک ئەم بەرزاییەی ئەڕازاندەوە، کە زانیشم داربەڕوون، دڵخۆشبووم، هەرچەند لە ڕاستیشدا لەوجۆرە داربەڕووە بەناوبانگانەی (ئینگلتەرا)ش نەبوون، بەڵام جوان بوون و بەس بوون بۆئەوەی بیرەوەری زۆرخۆش بورووژێنن.

گەڵاکانیشیان گرنج گرنجییەکەیان کەمتر و تەنکتر و سەوزتریش بوون؛ لەو گەڵا بەڕووانەی کە لە ئینگلتەرا هۆگریان بووم، لەدار بەڕووە بچووکەکانیش نەبوون. پێشیان وتین کە هەموو دەوروبەری سەرچنار، لێرەوارێکی زۆری لەم دارەی تیابووە، بەڵام لە دروستکردنی (سلێمانی) دابڕراون.

گەرما، لە پێنجی بەیانیدا (٥٣) پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٧٦) پلە و لە دەی شەودا (٦٤) پلە بوو. لە باکوورەوە سروەیەکی سازگار هەبوو. کەشوهەواش بێگەرد بوو.

(٣١) پلەی گەرمای هەموو ئەم کانیاوانە، کە گەرمای زۆریانم پێوا، (٦٢ پلەی. ف.) بوون. بەڵام پلەی گەرمای هەوا (٧٦ پلە) بوو.

(٣٢) چەمێکی تریش لە خۆرهەڵاتی (سەرچنار) هەیە، کە گردۆلکەیەک لە (سەرچنار)ی جیادەکاتەوە، وەک چۆن لە خۆرئاواشەوە بەگردێکی تر (چاق چاق) جیادەکاتەوە، ئەم چەمەیان لە هەردوو چەمەکەی تر بچووکترە و ئەمەش و چەمی (چاق چاق)یش هەرتەنیا ئاوەڕۆن و وەک من بزانم لە هاویندا وشک دەکەن. چەمەکانیش هەموویان لە دەشتەکەدا بەیەک دەگەن.

٨ی ئایار

سەعات پێنج و چل دەقیقە لەسەرخۆ دەستمان بەڕۆیشتن کرد. تاوێ دەکەوتینە سەر لاپاڵی گردەکان و تاوێکیش شۆڕدەبووینەوە، تا لە سەعات شەش و چل دەقیقەدا گەیشتینە چادرگەکەمان لە نزیک سلێمانی.

لەوێ گەلێ لە گەورە پیاوانی کوردی سەر بە مەحموود پاشا، پێشوازییان کردین. دوای پێشوازی کردنمان، دوانیان نەبێ، کە بۆ کارگوزاری و خزمەتکردنمان لامان مانەوە، ئیتر ئەوانی تر، بەپەلە ڕۆیشتن، لەکاتێکدا ئێمە چاوەڕێمان دەکرد بەهۆی ئاپوورەدانمانەوە بێزارمان بکەن، چونکە کورد، وا ناسراوە حەز بە لێوردبوونەوە و پرسیارکردن و ئارەزووی شت زانینی هەیە. ئێمەش یەکەمین کۆمەڵە ئەوروپاییەک بووین کەزۆربەیان شتی وایان نەدیبوو، لەگەڵ ئەوەشدا لەوانە زیاتر کە بەئیشی پێویست دەهاتن، کەس لێمان نزیک نەبووەوە. وەک بۆم دەرکەوت ئەمە بەهۆی فرمانی توندوتیژی مەحموود پاشاوە بووە، کە نەیهێشتووە کەس بێزارمان بکات...

ئەمڕۆ نەمتوانی زۆر بحەسێمەوە، چونکە هەستم کرد لەشم ئەوەندە قورسە، خۆم لەژێریا ناگرم هەر کە چوومە ناو چادرەکەوە و دانیشتم، تەتەرێکی[٣٣] پەلە، لە ئەستەمبوڵەوە هات. حەزم دەکرد لە وەختێکی تردا بهاتایە، بەڵام لەبەرئەوەی پرسەنامەی خاوەن شکۆی تیابوو، دەبوایە بەپەلە وەڵامی نامەکان بنێرینەوە[٣٤].

دوای هاتنی تەتەرەکەش هێشتا نەهاتبوومەوە سەرخۆم، کە (عەبدوڵڵا پاشا)ی دۆستی دێرینە و گەورەپیاو، هاتەلام و بەدوای ئەویشدا (مەحموود مەسرەف)ی سەرۆک وەزیرانی پاشای سلێمانی هاتەلام، ئەمیش پیاوێکی ناسراوبوو لە کوردستاندا و لە بەغداش زۆرم دەربارەی بیستبوو، بۆئەوەش هاتبوو، ئاگادارم بکات لەوەی کە عەسر، سەردارەکەی[٣٥]،

(٣٣) واتە (تەتەر) و تورکەکانیش کاتی خۆی لەناردنی پۆستەدا (تاتار)یان بەکاردەهێنا. بەمجۆرە وشەی (تاتار) لە تورکیدا بۆ ئەوانە بەکار هات، کە پۆستەیان دەهێنا و دەبرد-ع.

(٣٤) بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو ترس و گومانەی لە مێشکی فرماندەیەکی خۆرهەڵاتیدایە، دەتوانین بڵێین (داود پاشای والی بەغدا) زۆر لەو سەفەرەی میستەر ڕیچ ترساوە، کە بۆ کوردستان چووە و هەموو ئەو هۆیانەش قایلی نەکرد. کە بۆم باسکرد، چونکە تورک بڕوا بە گەشتوگوزار و ئارەزوومەندی نواندن ناکات. لەوەش دەچوو پێی وابێ خراپەی ئەوی تێدایە. دەشڵێن گەیشتنی تەتەرەکە لە ئەستەموولەوە و لەو ڕۆژەدا کە میستەر ڕیچ - ی تێدا گەیشتۆتە کوردستان، ئەوەندەی تر ترسی لێ نیشتووە و بۆتە بەڵگەی ترس بۆی - خاریچ.

(٣٥) یەکێکە لە مامەکانی (مەحموود پاشای میر)ی سلێمانی.

یەکەمین سەردانم دەکات و پێخۆشحاڵیی خۆی بەبۆنەی هاتنمەوە بۆ نیشتمانەکەی دەردەبڕێ. ئەمەش ڕێزلێنانێکی چاوەڕوان نەکراو و بەڵگەیەکی گەورەبوو بۆ ئەو گیانی خۆشەویستییەی هەیەتی. لە ڕاستیدا بەهیوای ئەوە نەبووم ئەو، سەردانم بکات. لەبەرئەوە ئەم دەست پێشکەرییەی، لە شتە کوتوپڕ و چاوەڕوان نەکراوەکان بوو.

بۆیە لای خۆمەوە ئەوەی لە دەستم هات بۆ خۆ ئامادەکردن و پێشوازی کردنی مەحموود پاشا، کردم و تۆزێک دوای عەسر، هاتنیان ڕاگەیاند. دیمەنی هاتنەکەیشی، دیمەنێکی سەرەتایی و دڵخۆشکەرەی هەبوو. هەر بەتەنیا ئەو، بەسواری ئەسپ هاتبوو، لەبەرئەوەش کە پیاوێکی کورتەبنە و بچووک بوو، بۆیە لەناو ئەو جەماوەرە کوردە باڵابەرزەدا لەچاو دیار نەبوو...

جەماوەرەکە هەمووی، جلوبەرگی ئاڵ و واڵایان لەبەر کردبوو، ئاڵ و زەرد و سوور. ئەم ڕەنگانە لە ڕەنگە زاڵەکانی مێزەر و (سەربەست)یان بوون. هاتنەکەیان بێدەنگ و دەنگی پێیان لە دوورەوە دەبیسترا، کاتێکیش پاسەوانەکانم، سڵاوی ڕەسمییان بۆ کرد، پاشا دەستی خستە سەرسنگی و بە ویقارێکی گەورەوە وەڵامی دایەوە. هەندێ لە یاوەرەکانی لای خۆمم لە پێشەوە نارد و خۆشم بۆ پێشوازی، لە چادرەکەم هاتمە دەرێ، ئیتر هەرکە چاوی پێم کەوت، دابەزی و لەناو هیتافی یاوەرەکانیا بە هەردوو دەست تەوقەی لەگەڵ کردم و پێکەوە چووینە ناو چادرەکەمەوە و لەسەر ڕایەخێک دانیشتین، کە بەتایبەتی بۆ ئەم بۆنەیەم ئامادە کردبوو. زۆر بەگرانیش توانیم ڕازی بکەم، تا چوار مەشقی دابنیشێ، چونکە سووربوو لەسەرئەوەی لەسەر چۆک دابنیشێ، بۆئەوەی شێوەی دانیشتنەکەی جۆرە ئەرک کێشانێکی تیابێ، تا نیشانەی ڕێزلێنانی زۆرتری تیابێ. پەیتا پەیتاش بەخێرهاتن و سەردانم بۆ کوردستان. ئەوەیشی لەگەڵدا دووپات دەکردەوە کە نیشتمانەکەی، نیشتمانمە و زووزووش قسەی شیرینتری دەکرد و نەوازشی ڕۆژهەڵاتیانەی دەردەبڕی. ئیتر بێگومان زۆر قسە و ڕستەی ناسکیشمان گۆڕییەوە، لەوانە: پۆزشی بۆ باری وڵاتەکەی هێنایەوە و ستایشی منیش بۆ نیشتمانەکەی. بەکورتی بەدڵسۆزییەوە هەستی خۆم بەرامبەر نیشتمانەکەی دەردەبڕی، چونکە بەڕاستی شەیدای ئەو چیا سەوزانەی بووم و دڵخۆشیش بووم لە بەغدا دوورکەوتوومەتەوە.

دوای ئەمانە کە لەبەر چاوی دەستە و یاوەرەکانیدا نامەکەی والی بەغدام پێشکەش کرد و نامەکەش چونکە نامەیەکی زۆر ناسک و پڕ سۆزبوو، بۆم دەرکەوت هەستی بەوە کرد، کە بەلامەوە پیاوێکی شایستەیە، بۆیە بە تەنگمەوە هات و کەوتە سکاڵا دەربڕین

سەبارەت بەگوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکەی بەدەست ئەوەوە دەیکێشێ کە کەوتۆتە سەر سنووری دوو دەسەڵاتی دژ بەیەک، چونکە یەکەمیان کە (ئێران)ە، بەناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستبەرداری چەوساندنەوەی نابێ، دووەمیشیان کە دەسەڵاتدارێتیی (تورکەکان)ە و میرنشینەکەی ئەم پابەندێتی، بە بیانووی ئەوەی کە خزمەتی ئێران دەکات و باجیان دەداتێ، زۆر سەردەکەنە سەری... کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردەسەری و ئەوەی مەبەستی بوو، بە تۆپزی هێنایە دی، تورکەکان نەبەرگرییان پێکرا و نەمەبەستیشیان بوو بەرگری بکەن. چونکە ئەمیشیان خۆش نەدەویست. بۆیە بەسنگ فراوانی و لێزانییەوە، باسی ئەنجامە ناهەموارەکانی ئەم بەڕێوەبردنە دوو فاقییەی کرد، کە چەند زیان بە سامان و گەشەکردنی میرنشینەکەی دەگەیەنن... بەدڵسۆزییەوە ئارەزووی خۆیشی بۆ پابەندێتی داواکارییەکانی والی بەغدا دەربڕی. لە ڕاستیشدا من پێم وابوو بەهۆی لایەنی ئایینییەوە لە تورکەکان نزیکتر بوو، بەڵام بە ئاسانی و وەکو خۆی بۆی نەدەسەلماندن... زۆربەی زۆری دانیشتوانی میرنشینەکەش، عوسمانییەکانیان خۆش نەدەویست و بڕواشیان پێ نەدەکردن. عوسمانییەکانیش شایستەی ڕێز و خۆشەویستی نەبوون، چونکە بەڕێوەبردنە سیاسییەکەیان، بەڕێوەبردنێکی کوێرانە و لووت بەرزانە و فێڵاوی بوو، لەبەرئەوەی ئەگەر تۆزێ زیرەکی و دڵ ڕاگرتن و ڕێزگرتنی هەستی توندی سوننەچێتی کوردیان ڕابگرتایە، کە زۆر ڕقیان لە شیعەچێتیی ئێرانییەکان دەبووەوە، دەیانتوانی پێوەندی ئەم نزیکایەتییە، لە خۆیان و ئەم نەتەوە ئازا و زۆرەدا بەتین بکەن، کە لە شوێنە گرنگەکانی سەرسنووری تورکدا بوون و لەکاتی خۆیشیدا دەبنە پارسەنگی ئەولایەی لەگەڵیا دەبن. ئێستاش چاوڕاوێکی تەماوی وا لە ئارادایە، کە پەردە لەڕوو هەڵدانی فێڵ و تەڵەکەکانی ئاسان نییە... بەڵام ئاشکرایە، مەسەلەکە (یەکتری خەڵەتاندنە)، چونکە لەکاتێکدا والی بەغدا دەیەوێ میری کوردستان بخەڵەتێنێ، لەهەمان کاتدا، شازادەی کرماشانیش دەیەوێ والی بەغداد بخەڵەتێنێ... بەهەموو لایەکیشیان، بە کۆمەڵ و بەتاکیش، دەیانەوێ فێڵ لە (بابیعالی) بکەن، کە لەم مەسەلەیەدا لە هەموویان زیاتر زیانی پێدەگات و لە هەموو کاروبارێکیشدا هەوڵ دەدات دوژمنێکی ناوکۆیی بێت. ئەگەرچی ئەم مەسەلەیە هیچی منیشی تیانییە، بەڵام لەو پێچاڵەوە کە منی تێدام، ئەگەر بەشێوەیەکی نابەدڵیش بێت، ناچارم لایەنی تورکیا بگرم، هەوڵم دا لە وەڵامەکانیشمدا ئەمە ئاشکرا بکەم...

دوای تاوێک بێدەنگیی تێگەیشتم ئاشکرا کردنەکەم زۆرکاری لە میرکردووە، بۆیە

وتی: خوالێخۆشبووی باوکم زۆر خاتری تۆی دەویست و ئەگەر بەچاوی خۆی، ئەم ڕۆژەی بدیبایە، کە زۆر چاوەنواڕی بوو، زۆر زۆر دڵشاد دەبوو، حەزیشم دەکرد، لەجیاتی من، ئەو، پێشوازی بکردیتایە. پێم وت: (ئەوڕەحمان پاشا) یەکجار خۆشەویستم بوو، زۆر بەڕێزیشەوە یادی دەکەمەوە، بەڵام چاکترین وەجاخی لە دوای خۆی بەجێ هێشتووە.

دوای قەننە کێشان و شەربەت خواردنەوە و بخوور سووتاندن و گوڵاو پرژاندن، میر، چۆن هاتبوو، بەهەمان شێوە و لەگەڵ دارودەستەکەیدا گەڕایەوە. بەڵام پێش ئەوەی لە چادرەکە بێتە دەرەوە، ئاگاداری کردم کە ئەگەر پێم خۆش بێت، دووسبەی بەیانی، سەعات نۆ، حەز دەکات بچم بۆ سلێمانی. یەکسەر تێگەیشتم کە هۆی ئەوە، دەبێ پڕوپووچێکی ئەستێرەگەریی بێت، دیارە شتێکی ئاساییە. منیش بەدڵی ئەو دەکەم.

مەحموود پاشا، لە هەڵسوکەوت و ئاخاوتن و ڕەوشتیا، شتێکی ئەوەندە تایبەتی تێدا نەدەبینرا، کە لە خەڵکی تری جیا بکاتەوە، ئەوەندە نەبێ کە پیاوێکی سادە و ئازابوو، لەهەمان کاتدا خۆش مەشرەف و ڕۆح سووک بوو. وەک مرۆڤێکیش دەڵێن پیاوێکی بێگەرد و بێ لەکەیە. ئەمەش لەو شتانە بوو، کە لەناو کوردەکاندا شتێکی ئاسایی نەبوو.

ئەمڕۆش بەگشتی، ڕۆژی تاقیکردنەوەیەکی گەورەبوو بۆ دەمارەکفت و ماندووەکانی مێشکم. بەڵام ڕۆژێکی ناخۆشیش نەبوو، ئەگەر هاتنی ئەو تەتەرەی تیا نەبوایە... دیمەنێکی جوان و دڵگیربوو، کە پێشتر شتی وام نەدیبوو. کوردەکانیش لەوە دوورتر بوون لێمانەوە، کە ببنە مایەی سەرئێشە و بێزاریی. هەندێ زانیاریشم لە زۆریانەوە وەرگرت. میریش لەگەڵ سەردانەکەیدا، دیارییەکی گەورەی لە مەڕ و خواردەمەنی تر و ئازووخە، بۆ هەموو دەستە و کۆمەڵەکەم هێنابوو، بڕیاریشی دا، تا لە ناوچەکەیدا بم، نەیەڵێت هیچ پێویستییەک بکڕم، بەڵام بڕیارمدا لەدوای ئەوەی پێشوازی کردنە ڕەسمییەکەی کۆتایی دێت، سنوورێک بۆئەوە دابنێم.

٩ی ئایار

سەرلەبەیانی ئەمڕۆم بە نووسینی نامەی ڕەسمی و تایبەتی و ناردنەوەی تەتەرەکە بردەسەر. دوای نیوەڕۆش هاوڕێی دێرینەم (عەبدوڵڵا پاشا) سەردانی کردم. دیاربوو نەخۆشییەکی قورسی گرتبوو، بەجۆرێک کاری تێکردبوو، خەریک بووم نەیناسمەوە. بەپەلە و بەپەرۆشەوە باوەشی پیاکردم و تا ماوەیەکیش لەتاو نەخۆشییەکەی قسەی بۆ نەکرا. منیش کە بینیم نەخۆشیی وابێ هێز و لاوازی کردووە، حەپەسام... لەسەرەتادا بە

مــاتیی یەکــتــرمــان بینی. ئەوەی کــە تۆزێک بوژاندییــەوە، بەیادکــردنەوەی ڕۆژانی ڕابووردوومان بوو. بەئاسانی هەستت دەکرد کە کاربەدەستانی بەغدا و بەتایبەتیش (داود پاشـا)ی بەدڵ نیـیـە، ئەمـەش جـێی سـەروسوڕمـان نەبوو، چونکە تورکـەکـان زۆر بەرەقی لەگەڵیا جـوولابوونەوە. بێگومـان ئەمـیش لای خۆیەوە لە هەلێک دەگەڕا، کـارێکی لەوە خراپتریان پێ بکات زۆر بەرێز و گەورەییەوە باسی میری سلێمانی دەکرد، کە برازای بوو، بەڵام پێم وایە کـە باسی برازاکـەیشی بەوجـۆرە کـرد، خـۆیشی کـەمـێک شـەرم گـرتی. سەعـاتێک زیاتر لام مـایەوە و کە مـالاوایشی کرد، زۆر بەسۆزەوە دەستگوشینی لـەگەڵ کردم.

پلەی گەرما لە سەعات پێنجی بەیانیدا (٥٦) پلە بوو. لە سەعات دوو و نیوی دوای نیــوەڕۆدا (٧٨) پلە بوو، لە ســەعـات دەی شـەودا (٦١) پلە بوو. با، لە ڕۆژهەڵاتەوە دەهات، بەڵام مام ناوەندی بوو...

بەشی سێیەم

عـوسـمـان بەگ- چوونە نـاو سلێـمـانی- سـەردانی مـیـر- باسی خـانووەکـەمـان- پابەندیی کورد بە سەرۆکەکانیانەوە- هەندێ بەسـەرهات- شـەڕەکـە و- ئەفـغـانیی لە شارەزووردا- زەینەفۆن و دە هەزارەکە.

١٠ی ئایار

وا دیاربوو ئەم بەیانییە ئەو ڕۆژەبوو کە ئەستێرەگرەوەکان پێیان چاک بوو بچمە پایتەختی میر و لەوێ پێشوازییەکی ڕەسمیم بکات، بۆیە نیو سەعات پێش کاتی دیاریکراو، عوسمان بەگی بەناوبانگ و برا بچکۆڵەی میر و ئازاترینیان، کە زۆرم دەربارەی بیستبوو، بەدوامدا هات، تا بۆ ناو شار بمبات. هەموو ئەندامانی ئەنجوومەنی بە سواری ئەسپ و کۆمەڵێکیش پیادەی لەگەڵ خۆی هێنابوو. عوسمان بەگ زۆر شۆڕەسوارانە، سواری ئەسپێکی عەرەبی لە تیرەی (عەنزە)ی عەرەب ببوو، دەیانوت (١٣) هەزار قرۆشی پێداوە.[1] جلوبەرگی هەموو خەڵکەکە ڕەنگاوڕەنگ و ئاڵ و واڵابوو، چونکە زۆر کەتە و قەبە نەبوو، بەڵکو چوارشانەیەکی داڕێژراو بوو، دەموچاوێکی یەکجار ڕێکوپێکی پێوەبوو، ڕیشی ڕەش و لوول بوو، برۆو برژانگەکانیشی ڕەش بوون، چاوەکانی شینێکی تۆخ بوون، سیمایەکی پیاوانە و ڕەنگ ڕەشتاڵەیەکی مەیلە و پەمەیی بوو، بەشێوەیەکی گشتی لاوێکی زۆر قۆز بوو، وتیشیان لە سوارچاکیی و چاکترین مەشق و یاری سەربازیی لای خۆیاندا، کەس نییە شان لەشانی بدات، لەهەمان کاتیشدا بە ئازایەتی و بەخشندەیی بەناوبانگە، لەلایەکی تریشەوە دەڵێن گوایە لە ڕەوشتدا، داوێن پیسە و تا ڕادەیەکیش ئارەزووەکانی بەزۆرەملێ دێنێتەدی.

بێ زۆر لەخۆکردن و زۆر بە ناسکی، دەستی بەقسەکردن لەگەڵمدا کرد، بەجۆرێک دڵسۆزیی تیا بەدی دەکرا، بەبێ ئەوەی هیچ ڕەقیی و وشکییەکی تیابێت. هەستم کرد زۆر بەنەزاکەتە، هەروەها هەستم کرد خۆیشی سیفاتەکانی پیاوەتی خۆی دەزانێ، جلوبەرگێکی یەکجار نایابیشی لەبەر کردبوو، کە لەگەڵ زەوقی کوردانەدا ئەگونجا: کەواکەی لە قوماشێکی نایابی هیندی بوو، گوڵی زێرچنی تیا نەخشێنرابوو، شەدەکەی سەریشی کە بەشێوەیەکی لار و سەیر بەستبووی، شاڵی کشمیری بوو، ڕیشووەکانی بە سیمی زەرد هەڵبەسترابوون، بەڵام عاباکەی بەری قوماشێکی سووری (ڤینیسی) بوو، قۆپچەکانی لە زێڕ دروستکرابوون، تەمەنیشی هەر (٣٢) ساڵێک دەبوو، بەڵام تەمەنی

(١) وەرگێڕ نرخی (قرۆش)ی لە مامۆستا - یەعقوب سەرکیس - پرسیبوو، لە وەڵامدا وتبووی (زۆرجار قەوارە و کێشانە و نرخی قرۆشی عوسمانی لە سێ سەدە زیاتردا گۆڕاوە و وەک لە حسابی بازرگانێکی بەغدا بۆم دەرکەوتووە کە لە سییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بووە، ئەگەر ئەم قرۆشە لەگەڵ دراوی ئێستاماندا بەراوردی پێ بکەین، دەکاتە ١١ فلس بەو پێیەی ئەگەر (دینار) بەزێڕ حساب بکرێ، لەبەرئەوە (١٣ هەزار قرۆش) دەکاتە ١٤٣ دیناری زێڕ، یان پاوەنی ئەسترلینی)-ع

میری برای (٣٥) ساڵ بوو، دایکیشیان خوشکی خالید پاشا و بە نەژاد لە بنەماڵەی (بەبە)[2] بوو.

عوسمان بەگ زۆر حەزی دەکرد بەڕەهایی و سەربەستییەکی واوە باسی کاروباری کورد بکات، لەو سنوورەی تێپەڕاندبوو، کە پێویست بکات من هانی بدەم، زۆر بەئاسانی هەستت پێدەکرد کە چارەی تورکەکانی ناوێت لەکاتی قسەکردنیشدا خێراخێرا سەیری کاتژمێرەکەی دەکرد، وا دیاربوو زۆر پابەندی کاتە دیاریکراوەکە بوو، بۆ سواربوون و ڕۆیشتن. لەدواییدا کە ئاگاداریان کرد کاتی ڕۆیشتن هاتووە، پێکەوە هەستاین و بەم شێوەیە ڕیزبووین: یاوەرێک، کەڕەناژەنێک، ئاڵا هەڵگرێک[3]، ئینجا سێ ئەسپی بێ سوار، کە ڕایان دەکێشان، بەدوایانەوە میرئاخوڕەکەی لای من و دوای ئەویش پیادە پۆشتە و پڕ چەکەکانم، دوای ئەمانیش سەربازەکانم بە تەپڵ و موسیقایانەوە، خۆشم لە دوای ئەمانەوە سواری (فینفار) بووم. لەهەردوو لای ئەسپەکەشمەوە دوو کەس بەزرێ و تەورزینەوە هەریەکەیان جڵەوی ئەسپێکی ڕادەکێشا. ئینجا میستەر (بەل لی نۆ) و دکتۆر (موران دو) و پاشان عوسمان بەگ بەسواری ئەسپە عەرەبییە جوانەکەیەوە، تیپێکی (٣٠٠) کەسیی پیادەش بەدوایەوە. دوای ئەمانیش ئەندامانی ئەنجوومەنی میر و خەزنەدارەکەم، ئینجا هەندێ سوارەی تر، ئەگەر بشێ بڵێین ڕێکوپێک بەرەو شار ڕۆیشتین، کە هەر چارەکە میلێک دوور دەبوو. خەڵکێکی زۆریش بۆ بینینی ئەم دەستە و دایەرەیە کۆببوونەوە. بڕوام نەدەکرد ئەم شارە ئەوەندە خەڵکی تیابێ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ڕێکوپێکییەکە تێک نەچوو، ئەفسەرانی پۆلیسی (دارۆغا)ش[4] پەیتاپەیتا بە کوتەکە قورسەکانیان بەربوونە ئەوانەی دەوروپشتیان، بەبێ ئەوەی تێبگەم لەسەر چییە! هەر کوتەکێکیش کە دەیان وەشاند، لە گا بدرایە، دەکەوت، کەچی لەوە دەچوو هەر من ئەم شێوەی ڕێگا پێ چۆڵکردنەم پێ ناخۆش بێت، چونکە ئەو کوردانەی یەک لەسەر یەک ئەم کوتەکانە بەر سەر و شانیان دەکەوت دەتوت چەکوشە ئەکێشرێ بە دەسگادا، گوێیان نەدەدایەوە. بەمجۆرە گەیشتینە کۆشکەکە، کە دەروازەیەکی نزم و تەسک و داتەپیوی هەبوو، بە ئەندازەیەک پیس بوو، لام وابێ شایستەی فەرماندارێک نەبێ، بەڵکو لە خانووی پیاوێکی ڕەشۆکی دەچوو، بەڵام تێگەیشتم ئەم داروبارە، لەمجۆرە جێگایانەدا

(٢) ئەمە ناوی عەشیرەتی میری سلێمانییە و ئەمەیان لە (بەبە سلێمان)ی باپیریانەوە بۆ ماوەتەوە.
(٣) ئاڵای چوار مێخەکە، تورکێک هەڵی گرتبوو، مۆسیقای ڕۆیشتنە ئینگلیزییەکەش ئێرانییەک لێی دەدا و لێدانەکەشی خراپ نەبوو. (مەبەست لە ئاڵای چوارمێخ-ئاڵای بەریتانیایە-ع).
(٤) دارۆغا: سەرۆکی پۆلیس (وشەیەکە مەبەستی لە پلەیەکە کە سەرپەرشتیاری بەڕێوەبردن، یان باجە-ع).

کەڵکی خۆی هەیە، چونکە لە تەنگانەدا ئەتوانرێ بەرگری لە کورسی فەرمانڕەوایی پێ بکرێ. دەروازەکەش ڕاستەوخۆ بەرامبەر کۆشکەکە نەبوو لە تەنیشتیا پێچی دەکردەوە[٥].

لێرەدا ناچار بووم دابەزم، چونکە ئیتر نەمتوانی بەسواری ئەسپ پیایدا تێپەڕ بم، پاشان بە پلیکانەیەکی جواندا سەرکەوتین بۆ ژووری میوان، کە ئەگەر دەستێکی پیا بهێنرایەتەوە، ژوورێکی ڕێکوپێک و قەشەنگی لێدەردەچوو، ڕووی پێشەوەیشی بەڕەڵابوو، بە کۆڵەگە ڕاگیرابوو[٦]. میر، لەبەر دەرگا پێشوازی کردم و بردمی لەسەر کورسییەک داینام، کەمێک لەملای ناوەڕاستی ژوورەکەوە لەسەر کورسیەک دانیشتین. ئەندامانی ئەنجوومەن و عوسمان بەگیش لە سەروویانەوە لەسەر (نیم مەد)[٧]، یان لبادێکی پان و ئەستوور، لەوبەرەوە دانیشتن. دەستەکەی من و ئەوی میریش بەدوو ڕیزی تێکەڵ لەپاڵ دیوارەکەدا دانیشتن، پەردەداریش (ئیشق باشی) لە ناوەڕاستی ژوورەکەدا وەستابوو، خۆی دابوو بەسەر باستۆنەکەیدا، بەڵام داڵان و ڕاڕەوەکانی ژێر تەلارەکە، جمەی دەهات لەو کوردانەی جوانترین جلوبەرگیان لەبەرکردبوو. دوای بەخێرهاتن و چاک و چۆنی، میر هەستی کرد ژوورەکەم بەدڵە، وتی: (خوالێخۆشبووی باوکم ئەم ژوورەی دروستکردووە، بەڵام پێویستی بەدەست پێداهێنانەوەیەک هەیە، پاشان لەسەر قسەکەی ڕۆیشت و وتی: کێ جێگایەک چاک دەکاتەوە، ئەگەر بزانێت تیا ناحەسێتەوە؟ هاکا تورکەکان، یان ئێرانییەکان، چەند ڕۆژێکی تر وێرانی دەکەنەوە). پێیشی وتم هۆی هەڵکەوتنی کۆشکەکەش بەو شوێنە بەرزەوە، هی ئەوەیە: جێگاکە خۆی پێشتر شوێنەواری گردێکی توورەکەڕێژی مێژینەی زۆر کۆن بووە[٨].

کۆشکەکە بەسەر گەلێ دیمەنی ڕەنگیندا دەینواڕی و دڵیان دەکردەوە. ویستم خۆم لە قەرەی سیاسەت نەدەم و وابکەم میر باسی کاروباری ئابووری وڵاتەکەی و وردە شتی وابکا، لە سەرەتادا مەبەستەکەم بەسەرکەوتوویی هاتە دی و پێم وت: بیستوومە والی

(٥) دەروازەیەکی تری باش هەیە – هەرچەندە ئەویش هەر قێزەوەنە و لە دیوی دەرەوەی کۆشکەکەیە، ئەوکاتە چاکیان دەکردەوە.

(٦) ئەم جۆرە ژوورانە پێیان دەوترێ (تەلار).

(٧) وشەیەکی فارسییە و مانای (نیو ماوە)یە. لە خوارووی عێراق پێی دەڵێن (مودە) و (مەدات) و بە تورکیش پێی دەڵێن (یان)، بە مانای تەنیشت – ع. لە پەراوێزی کتێبەکەدا بەم شێوەیە بوو: (لاکێشی لبادی باریک و ئەستوور، نەرم، کە ڕەنگاوڕەنگێکی جوان کراوە. لە ئێران و کوردستان لەجیاتی کورسی و قەنەفە بەدەوری ژووردا ڕائەخرێ.

(٨) ڕەنگە ئەم گردە هەر لەو چەشنە گردانە بێت کە لە (چەمچەماڵ) و (دەرگەزێن) و (تاسلوجە)دا باسیان هاتووە.

(سنە) لە بنەماڵەیەکی (گۆران)ە، گۆرانەکانیش وەک پیاوی خێڵەکی بەڕێز نەبوون. ئیتر دەستبەجێ ورتەورتێکی ڕەزامەندی بەناو دانیشتوانی ژوورەکەدا بڵاوبووەوە، دەرکەوت لای کوردە خێڵەکییەکان خۆشەویست بووم، بۆیە میر گورجتر بووەوە و کەوتە باسکردنی مێژووی بنەماڵەکەیان و لەسەرەتاوە وتی مێژووی بنەماڵەی فەرمانداری (سنە)، بنەماڵەیەکی گەلێ ڕەسەنە، بەڵام گۆرانەکان خێڵەکی نین. ئیتر دەستی کرد بە باسکردنی خۆی، کە نەوەی بنەماڵەیەکی ڕەسەنە و لە هۆزێکی بەخشندەیە... هەر لەسەر قسەکانی ڕۆیشت و وتی ناوی هۆزەکەی لە نەژاد دا (کرمانج)ە، بەڵام وشەی (بەبە) نازناوی بنەماڵەکەیانە و ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە سەرداری پشتاوپشتی ئەو خێڵەن، لەبەرئەوە ئێستا هەموو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتوون و دانیشتوانی ناوچەکەش پێکەوە، حکوومەتی (بەبە)، یان (بابان) ناودەبرێ، هۆزەکەش لە بنەچەدا لە (پشدەر)، لە شاخەکانی باکووری نزیک (سی کەنە)ی سەرسنووری ئێران دروستبووە. هەروەها وتی لەکاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانییەکاندا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سوڵتانێکی عوسمانی کردووە، لە بەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەڵات کراوە کە فەرمانداریێتی هەموو ئەو ناوچانە بکات، کە بەشەڕ لە ئێرانی داگیرکردبوو، بەمجۆرە وردەوردە خۆی و ئەوانەی دوای خۆی هاتن، توانیویانە دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرن کە ئێستا بەدەستیانەوەیە و ئەو ناوچانەش لەوساوە لە ئێرانییەکانیان سەندۆتەوە، ئیتر هەموو ئەم ناوچانەش کەوتنە ژێر دەسەڵاتی بابانەکان، یان (بەبە) و بە فەرمانداریێتی (شارەزوور)یان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکووک بووە.

بەڵام میر، لەم گێڕانەوەیەیدا نەیتوانی مێژووی هیچ ڕووداوێکیانم بۆ دەسنیشان بکات، هەر ئەوەندە نەبێ وتی باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دوور و درێژ سەرداری وڵات بوون و نزیک سەد ساڵێک لەمەوبەر فرمانداریێتی دوو ناوچەیان درایە. دوایی وتی گۆرانەکان بەسەروسیما و شێوەزمانە کوردییەکەیاندا بەئاسانی ئەناسرێنەوە. لەم بارەیەوە قسە و باسی زۆرمان کرد و لە دواییشدا بەخۆشی و برایەتی لەیەکتر جیابووینەوە. بۆشم دەرکەوت ئامۆزاکانی میر، واتە ئەندامانی خێڵەکەی، بەچاوی ڕەزامەندییەوە سەیریان دەکردم.

کە لە کۆشکەکەش هاتمە دەرەوە، ئەسپێکی جوان و جوان پۆشتەم بینی، وەک دیارییەک بۆم ئامادە کرابوو، کە نەم ئەتوانی وەری نەگرم لەپێش خۆمەوە ڕایان دەکێشا...

ئینجا چووین بۆ سەیری ئەو خانووەی لە نزیک کۆشکەکەوە بۆ من سازکرابوو، بەڵام کە سەیرمان کرد، خانوویەک بوو، ئەوەندە پیس بوو دڵی تیا دەگوشرا، خانووەکە هەرچەند

گەورە و فراوانیش بوو، بەم حاڵەشییەوە خانووی ئەفسەرێک بوو، یان کاربەدەستێکی میربوو، کە لەبەر ئێمە پێیان چۆڵ کردبوو. لام وایە بە ئاشکرا قێزوبێزم لەو خانووە پێوە دیاربوو، بۆیە پسەپسێک کەوتە نێوان کۆمەڵەکەی لای خۆم و کوردەکانەوە، میریش سەرۆک وەزیرانی ناردبوو، تا تکام لێ بکات و ڕێگە بدەم بە خەزنەدارەکەی لای خۆم و یەکێک لە کاربەدەستانی میر، بچن بۆ ناو شار، هەر خانوویەکیان بەدڵ بێت، دەستبەجێ بۆمانی چۆڵ بکەن و بچمە ناوی. بەڵام ئەم پێشنیارەم بەلاوە پەسەند نەبوو، چونکە سەرباری ئەوەش کە بەدڵم نەبوو، حەزبشم نەدەکرد کەسی تر بێزار بکرێ. جگە لەمە، من پێم وابوو خانووەکانی ناو شاریش جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەنێواندا نەبێ. دیارە هەر لە سەرەتاوە میریش ئەوپەڕی توانای خستبووە گەڕ بۆ زامنکردنی حەسانەوەمان، لەبەرئەوە بڕیارم دا بچمە ئەم خانووە و هەستیشم کرد بڕیارەکەم بەشێوەیەکی گشتی جێی ڕەزامەندی بوو. بۆیە لەسەرئەمە (میناس)م نارد بەشوێن هاوسەرەکەمدا، تا لەگەڵ خۆیدا بیهێنێ بۆ ناو شار، چونکە کوردەکان هەرگیز بەچاکیان نەئەزانی ئەمڕۆ بگەڕێمەوە بۆ چادرگەکەمان. بە ئاسانیش ئەو بڕوا پڕوپووچەیان تیا بەدی دەکرا، کە ئەگەر شارەکە بەجێبهێڵم، بەشتێکی شوومی دەزانن. لەبەرئەمە تا گەیشتنی هاوسەرەکەم، دوو سێ سەعاتم بەبێزاری و وەڕسی و بە پیاسە بردەسەر، ئەمیش بووە هۆی زیادکردنی ئەو ژانەسەرەی لە بەیانییەوە تووشم ببوو. بۆ ئاگادار بوونیش لە شێوەی خانووە باشەکانی ناو سلێمانی، بەچاکی ئەزانم باسی ئەم خانووە بکەم، کە خانوویەکی چوارگۆشەی یەک نهۆمییە و لەسەر عەمارتەیەک دروستکرابوو، کە بەرزی عەمارتەکە نزیکەی (٣) پێ دەبوو، لە خشتی کاڵیش دروستکرابوو، دیوارەکانی عەمارتەکە بە قوڕی تێکەڵ بە (کا) سواخ درابوو، یەک دوو ژووری کۆشکەکە لەسەر سواخی قوڕەکەوە بە (قسڵ) سواخ درابوو، بنمیچەکەیشی تەخت و دارەڕا و ڕایەڵی ڕێک و جوانی کرابوو، لەسەروو ئەمەشەوە گڵەبان کرابوو، هەموو خانووەکەش لەناو حەوشەیەکی گەورەدا، یان وەک لە هیندستان دەڵێن لە ناوەڕاستی مەیدانێک دروستکرابوو. ئەم حەوشەیە بە دیوارێک، لەمسەر بۆ ئەوسەر، کرابوو بەدوو بەشەوە، کە دیوارەکە، لە نزیک ناوەڕاستی خانووەکەدا ئەیدایەوە لە هەردوو بەری حەوشەکە و کردبووی بەدوو بەشی پاش و پێشەوە، یەکێکیان کرابوو بە حەرەم[٩] ئەویتریان کرابوو بە دیوەخان[١٠]. وەک تیکڕای خانووی تورکەکان نەبوو، کە

(٩) حەرەمخانە: ئەو بەشەی لەناو ماڵدا تایبەتە بە ئافرەت.

(١٠) دیوەخان: بەشێکە لەناو ماڵەکەدا، لەوێدا خاوەن ماڵ پێشوازی میوان دەکات و نۆکەر و پیاوەکانیشی تیدا نیشتەجێ دەبن.

لەیەک دەرگاوە دەچوویتە سەر هەردوولایان، بەڵکو دەبوایە لە دەرگای ئەو دیوارەوە بچوویتایەتە ژوورەوە، کە حەوشەکەی دەکرد بە دووبەشەوە، ئەمەش بەتایبەتی بۆ ئەوکاتانەی هەوا ناخۆش دەبوو، بۆ هاتووچۆ. هەردوو حەوشەکە سەوزەگیایەکی زۆری لێ ڕوابوو. داری بیی و چنار و تووی لێ نێژرابوون. گوڵی هەمەچەشنەش لە گوڵدان و دوکانی بچکۆڵەدا نێژرابوون، لە حەوشەی ماڵەکانی سلێمانیدا جۆگەلەیەکی بچکۆلەی ئاویشی تیایە، کە بە کارێز لە شاخەکانەوە ڕایان کێشاوە. وا دیاربوو لە دروستکردنی ژوورەکاندا پشتیان بە نەخشە و شتی وا نەبەستبوو. بەڵام هەرچۆنی بێت، من خۆم نەمتوانی یاسایەک لە شێوەی دروستکردنی خانووەکەدا بەدی بکەم، جگە لەو تەلارەی لەهەردوو بەشی حەرەم و دیوەخانەکەدا هەبوو، ئەم تەلارانەش، ئەو ژوورانەن کە لە ڕووی دەرەوەی خانووەکەدان و بەری پێشەوەیان بەرەڵایە و تایبەتن بۆ پێشوازی میوان و بەشێوەیەکی گشتیش بۆ خەوی هاوینان، جگە لەو هەژارانە زیاتر، کە ماڵەکانیان تەلاری تیا نییە، کەس لەسەربان ناخەوێ، لە ڕۆژانی گەرمای بەتینیشدا کە لە مانگێک زیاتر تێناپەڕێ، هەندێ کەس لە حەوشەکانیاندا سەکۆی نزم دروست دەکەن و لەسەری دەخەون. هەندێکی تریش کەپر و چەرداخ، لە قامیش و زەل و لقوپۆپی درەخت، لەسەر حەوزێکی بچکۆلەی ناو حەوشەی خانووەکانیاندا دروست دەکەن و لەسەری دەخەون. یان بۆ خۆ ڕزگارکردن لە کێچ، کە لە شتە هەرە بێزارکەرەکانە و لە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتدا و بەتایبەتیش دەڵێن لەم ناوچەیەدا، کە بێ ئەندازە زۆرە، کوللە و پەردە دروست دەکەن.

لە دیوەخانەکاندا داڵان، یان هەیوانێکی گەورە و تاریک هەیە، کە بەچەند کۆڵەگەیەک ڕاگیراوە، دەڵێن لە هاویندا پەنایەکی فێنکە، بەڵام دیارە ئەویش هەر دەبێتە مەڵبەند بۆ کێچ، جگە لەم بەڵایەکی تریش هەیە، ئەویش دووپشکە، دەڵێن گەورە و زۆر و ژەهردارن. هەروەها هەزارپێیش هەیە، بەڵام پێم وایە ئەمیان زۆر ترسناک نەبێ. جگە لەمەش ماری گەورە و زۆریشی هەیە، دەڵێن ئەمانیش زۆر ژەهردارن.

ژوورە زستانییەکانی تری خانووەکەش، لە ڕاڕەوی درێژ و تاریکەوە دەچوویتە سەریان و دیمەنیشیان وا نەبوو لە نزیکەوە ئارەزووی دیتنیان بکەیت. لەڕاستیدا منیش زۆر تیایاندا نەئەمامەوە و ئەوەندەی پێم بکرایە، هەوڵم دەدا لە دەرەوەبم.

خانووە ئاساییەکانی تریش لە گەورێکی قوڕین دەچوون. شارەکەش هەمووی لە گوندێکی گەورەی عەرەبی دەچوو، کە ناوماڵەکانی بە دەرەوەن، لەوەش دەچوو خەڵکەکە خۆیان دەربەستی ئەمە نەبن، چونکە ئافرەتەکانیانمان ئەدین بەبێ پەچە و ڕووپۆش، بێ

باکانە، لەگەڵ پیاواندا دەچوون بۆ بازاڕ، بۆ جێبەجێکردنی کاروباری ناومالّیان، سەرەڕای ئەوەش ئەم شارە دیمەن ناشیرینە، پێنج خان و دوو مزگەوتی ڕێک و جوان و حەمامێکی زۆر پۆشتەی تیایە، باشترین شارەزاش لە کوردەکان خۆیان، ئاماری دانیشتوانی شاری سلێمانی، بە هەموو فەرمانبەرانی میری و داروودەستەی میرەکانەوە، بە (١٠,٠٠٠) دەهەزار کەسێک داناوە، بەڵام دانیشتووە ئاساییەکانی شار، لە بنچینەدا بریتی بوون لە جووتیاری گوندنشین.

هەر کە بارخانەکەم گەیشتەجێ، چادرێکی دوو ئەستووندەگیم هەڵدا و کردم بە دیوەخان، یان ژووری میوان. پاشان ڕازاندمەوە و چەکەکانی خۆمم پیاهەڵواسی و ئەو ڕایەخە جوان و لبادانەشم تیا ڕاخست، کە میر بۆی ناردبووم، ئیتر بوو بە ژوورێکی میوانی گاڵتە پێنەکراوی ڕۆژئاوایی بێ هاوتا، کە بێ هیچ گومانێک لە هەموو شارەکەدا ژوورێکی وانەبوو سەربازە هیندییەکانیش لە حەوشەی خانووەکەدا چادریان هەڵدا و هەندێ لەوانەی کۆمەڵەکەی لای خۆشم، کە جێگاکانیان بەدڵ نەبوو، چاویان لەوان کرد و لای ئەوان چادریان هەڵدا. لەشەوی یەکەمدا، بۆ دامەزراندنی ژووری حەرەم، وەک پێویست، سەرکەوتوو نەبووین و چاکترین ژوورمان بۆ نووستن تاقیکردەوە، بەداخەوە لەبەر گەرما و بۆنی پیس و پۆلە کێچ، هەموو ماندووبوونەکەمان بە هیچ دەرچوو. لەبەرئەوە نوێنەکانمان هەڵگرت و چووینە تەلارەکەوە، لەوێش هەر خۆمان لەدەست ئەو بێزارکەرە[11] کوردییانە حەشار دا و تا بەرەبەیان خەو نەچووە چاومان، خۆ ئەگەر بەو هەموو ماندووبوونەمەوە، چەند سەعاتێک خەوم لێ بکەوتایە، دیارە شتێکی خۆش دەبوو.

پلەی گەرما لە سەعات (٥)ی بەیانیدا (٦٢) پلە بوو، لە سەعات سێ و نیوی دوای نیوەڕۆدا (٧٥) پلە بوو، لە سەعات دەی شەویشدا (٦٨) پلە بوو، لای باشووریشەوە تاوتاو (با)ی هەڵدەکرد. ڕۆژێکی ناخۆش و بارانێکی کەمیشی هەبوو.

١١ی ئایار

ئەمڕۆ زۆر خانەدانی کورد هاتن بۆ دیدەنیم. گەلێ زانیاری هەمەجۆرەم دەربارەی نیشتمانەکەیان کۆکردەوە. یەکێکیان بۆی گێڕامەوە کە جارێکیان (ئەمانوڵلا)ی والی سنە، داوا لە (ئەوڕەحمان پاشا)ی سلێمانی دەکات هۆی ئەوەی بۆ ڕوون بکاتەوە، کە بۆچی دەستە و دایەرە و پیاوەکانی لەکاتی ئاوارەبوون و لێقەومان و تەنگانەیدا شوێنی

(١١) بێزارکەری کوردی، هەر مەبەستی لە کێچە – م.

ناکەون! وەک چۆن کوردە بابانەکان بەرامبەر سەردارەکانیان دەیکەن! لەکاتێکدا ئەم، زۆریش باشە لەگەڵیاندا!. ئەوڕەحمان پاشای گەورەش، وەڵامێکی زۆرتوندی دەداتەوە و دەڵێت: (چونکە تۆ سەرۆک هۆز نیت و پیاوەکانیشت پیاوی هۆزەکەت نین.. ڕەنگە نانیشیان بدەیتێ و پۆشتەیان بکەیتەوە و پارەشیان بدەیتێ، بەڵام هیچیان ئامۆزات نین، بەڵکو خزمەتکارن).

لەڕاستیشدا پابەندیی کوردەکان بە سەرۆکەکانیانەوە، شتێکی زۆر بەهێزە، چونکە ئەمانە لە بەغدا لەگەڵ سەرۆکەکانیاندا، لە حاڵێکدا دەژین، تەواو دەستبەرداری خۆیان دەبن و تاڵترین ژیان بەسەر دەبەن و هەموو کوێرەوەری و نەبوونییەک دەچێژن، بەبێ ئەوەی ورتەیەک لە دەمیانەوە بێت. زۆرجار لەشاری بەغدادا، چەندان خانەدانی کورد، بە جلوبەرگی شڕەوە دەبینیت، لەکاتێکدا هەریەکە لەمانە، لە نیشتمانەکەی خۆیدا، ئەسپی پۆشتە و خزمەتکاری هەبووە. بەڵام ئەمانە بەوە ناسراون کە لە تەنگانەدا بە کۆڵ هەڵگری و ئاوکێشیی پارە پەیدا بکەن و بیدەن بە سەرۆک و سەردارەکانیان، تاپێی بژین... لەکاتی مردنی براکەی ئەوڕەحمان پاشادا لە بەغدا، کوردێکی داروودەستەی خۆی، لە تەلاری ئەو خانووەوە، یان ئەو ماڵەی کە تیایدا بوون، لەوساتەدا کە سەرۆکەکەی دوا هەناسەی ژیان دەدات، هاوار دەکات و دەڵێ (ئەوە چی قەوماوە؟ بەگ مرد؟ کەواتە منیش دەبێ ساتێک دوای ئەو نەژیم) ئیتر لەسەر بەرزایی خانووەکەوە خۆی فڕێ دەداتە خوارەوە و ئەمرێ. زۆرجاری تریش لە بەغدا ئەم بەسەرهاتەیان بۆ گێڕاومەتەوە... لەگەڵ ئەوەشدا کە ئاوارەبوون لە بەغدادا، شتێکە، کورد یەکجار زۆر لێی ئەترسێ، کەچی بەڕادەیەک پابەندییان بە سەرۆکەکانیانەوە توندە، سامیی ئەو ئاوارەبوونە نایان ترسێنێ، چونکە بەرگەی هەرچی هەژاری و نەبوونییە ئەیگرن، بەبێ ئەوەی ئاخ و ئۆفێک دەربڕن. هەر بەڕاستیش چۆڵەوانیی و گەرمای بەتینی ئەو وڵاتی عەرەبە، شتێکە وەک دەیانوت ناتوانن تیا بژین...

(سلێمان پاشای کوردی)ش سەرەڕای ئەوەی کە چەندان جار فێڵ و تاوانی والی بەغدای تاقیکردبۆوەوە، کەچی ساویلکەیەتی خۆی وای لێکرد جارێکی تریش بەغدا ڕای بکێشێتەوە لای خۆی و پێی وتبوون هەموویان ئامادەی هەر فرمانێکن لە پێناویا بیکەن، تەنیا بەرگەگرتنی سامیی ئاوارەیی دوور و درێژی بەغدا نەدا نەبێت. پێیشی وتبوو: ئەگەر ڕێگاکان دەدات حەز دەکەن بەخۆیان و هەموو خاووخێزانیانەوە کوردستان بەجێ بهێڵن و لەگەڵیا بڕۆن و کاسبی بۆ بکەن... کە یەکێک لەم سەرکردانەش جڵەوی

فەرماندارێتی دەستگیر دەبێ، بەپیتترین زەوی دەدات بە دڵسۆزترینی ئەو دەست و پێوەندانە، جگە لە ئەسپ و چەک و پێبەخشینی بەردەوامیان...

جارێکیان خالید پاشا بۆی گێرامەوە، کاتێ فەرمانداریێتی (کۆیسنجاق)یان لێ سەندۆتەوە، پیاوەکانی هاتوونەتە لای و کەلوپەلی ئەسپ و زین و ئەو زیوانەش کە بە ئەسپەکانیانەوە بووە، هەموویان خستۆتە بەردەمی و پێیان وتووە مادام بۆ بەغدا ئاوارە دەکرێ، ئەمانیش دێن بۆ ئەوێ بۆلای و لەوێ پێویستیان بەم شتانە نامێنێ و دەبێ ئەم شتانەیان بکات بەپارە، تا بەکەڵکی بێت.

لە چاکترین سەرچاوەی باوەڕ پێکراوەوە ئەوەم بۆ دەرکەوت، کە خۆشم زۆر دەمێک بوو بڕوام وابوو، کە گوندنشینەکان کۆمەڵە خەڵکێک پێک دەهێنن سەرومڕ جیاوازییەکی تەواویان لەگەڵ کوردەخێڵەکییەکاندا هەیە، کە بەدەگمەن خێڵەکییەکان کشتوکاڵ دەکەن، یان هەر نایکەن. لەلایەکی تریشەوە ئەم جووتیارانە، کەم جار دەکرێن بە سەرباز. کوردە خێڵەکییەکان بۆ خۆ جیاکردنەوەیان لە گوندنشینەکان، خۆیان ناوناوە (سوپا)، یان (کوردی جەنگاوەر). بەڵام گوندنشینەکان ناوێکی جیاواز و تایبەتییان نییە لەم ناوچانەدا، لە (مسکێن) و کۆیلە زیاتر.

جارێکیان کابرایەکی خێڵەکی بۆی باسکردم کە خێڵەکیی بەچاوێک سەیری گوندنشین دەکەن، وەک ئەوەی ئەمانە، بۆ خزمەتکاریی دروست بووبن. لە ڕاستیشدا ئەم جووتیارە کوردانە زۆر کڵۆڵ و بێچارەن، تا ڕادەیەکی زۆریش ژیانیان لە ژیانی کۆیلە ڕەشەکانی هیندی ڕۆژئاوا دەچێ. لەوەش ناخۆشتر ئەوەبوو، نەمدەتوانی وا لەو ئاغایانەی کورد بکەم شەرم لەو توندوتیژی و دڵڕەقییە بکەن کە بەرامبەر ئەو مسکێنە[12] بەسزمانانەی

(١٢) ئەو جیاوازییە زۆرەی نووسەر، لەنێوان کوردی خێڵەکی و گوندنشینە کوردەکاندا هەستی پێکردووە، لەجێی خۆیدا بووە، چونکە ئەوەی لای هەمووان ئاشکرایە، ئەوەیە کە کوردە خێڵەکییەکان بریتین لە یەکێتییەکی کۆمەڵایەتی، یان ڕەمزێکی پاڵاوتەی ئەو نەتەوە هیندی و ئارییانەی لە ڕۆژگاری کۆچ و ڕەوە گەورەکەوە، واتە هەزار و پێنج سەد ساڵ بەر لە دایکبوونی عیسا هاتوونەتە ناوچەی کوردستانەوە. بەڵام گوندنشینەکان ئەوەی دەربارەیان زانراوە، ئەوەیە ئەمانە پاشماوەی خەڵکی ناوچە ڕەسەنزادەکەن و بنەچەیان دەچێتەوە سەر نەتەوەکانی (زاگرۆس) و لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگاردا تێکەڵی ئەو عەشایەرانە بوون، کە هاتوونەتە ناویان و هەریەکەشیان دابونەریت و سیفاتی خۆی پاراستووە، ئەگەرچی ئەو سیفاتانە خەریکن لەناودەچن. گوندنشینەکان بەدوو جۆر ناو دەبرێن، کە تائێستاش بۆ جیاکردنەوەیان لە خەڵکی خێڵەکیی بەکاردەهێنرێن، ئەو دووجۆرەش یەکێکیان (دێکانی)یە و مانای خەڵکی لادێکانە و ئەوی تریان (مسکێن)ە و مانای جووتیارە. ئەمەی دووەمیان شێوە گاڵتەپێکردنێکی تێدایە. سەرۆک خێڵەکان هەندێ مافیشیان بەسەر گوندنشین و جووتیارەکانەوە هەیە، کە هەر بەڕاستی وایان لێدەکات بەپێی تێگەیشتنی ئێستا (مسکێن) و کڵۆڵ بن.

هەیانە. هەمووشمان لەسەر ئەو ڕایەین کە ئەم جووتیارانە بەشێوەی قسەکردن و وسەروسیمایاندا، بەئاسانی لە خێڵەکی جیا دەکرانەوە، مافی ئەوەشیان نەبوو وەک خانەدانەکانی نیشتمانەکەیان، خۆیان بنوێنن.

جارێکیان مەحموود ئاغا پێی وتم (تورکەکان بێ ئەوەی لە یەکمان جیابکەنەوە، بەهەموومان هەر دەڵێن: کورد. لەگەڵ ئەو لادێییە گەمژانەدا زۆر جیاوازین، کە تورکەکان پێیان خۆشە بەسەرماندا دابڕن...)[13] مەبەستیش لەو ڕەفتارەیە کە لەگەڵ لادێییەکاندا دەکرێ و بەگەمژە دادەنرێن. بەڵام ئەو زەبروزەنگەی لەسەر لادێییە، لادێییەکەش و زۆردارەکەش پێکەوە گەمژە و گێل بکات و لێرەشەوە سەیر نییە ئەگەر کوردی خێڵەکی و کوردی لادێیی، هەروا بەگێلی و گەمژەیی بمێنێتەوە و هەست و گۆشیان نەبێ.

لە گفتوگۆیەکدا دەربارەی بنەماڵە گەورەکانی کورد، یەکێک لە دانیشتووان وتی: (شوورەیی نییە بۆ سەرۆکەکانمان ڕازی بن بە بەغداد، لەوێ ملکەچ بکەن بۆ تورکێک، کە هەر پێش ماوەیەک، وەک وڵاخ. بەچەند سەد قرۆشێک فرۆشراوە، لەهەر کامێکیشمان تووڕە بێت، پێمان دەڵێ: (کوردی کەر!). یەکێکی تر لە دانیشتوان هەڵیدایەوە وتی: (ڕقەبەریی نێوان میرەکانمان، خۆیان، خۆیان لەناو دەبات، ئەگینا نەتورک و نە ئێرانی، ناتوانن بەسەرماندا زاڵ بن، ئەگەر دووبەرەکی و ناکۆکی نێوان بنەماڵەکانی سەرۆکەکانمان نەقۆزنەوە، ئێمە ئەمە باش ئەزانین، کەچی سەرەڕای ئەمەش تورکەکان هەمیشە و بەم فێڵەنا، بەیەکێکی تر، دەتوانن بەسەرماندا زاڵ بن، بەڕاستیش ئێمەی کورد، درەنگ تێئەگەین).

کاتێ باسی ڕووخاویی و پیسیی ئەو خانووەشم کرد کە تیایدام، هەر هەمان پیاو وتی: (ڕاست ئەکەیت، خانووەکەت پیس و ڕووخاوە، بەڵام بۆچی خانووی چاک دروست بکەین و هەموو دەمێکیش چاکی بکەینەوە، ئەگەر دڵنیا نەبین لە ژیانی خۆمان و لەوەی تادوا هەناسەمان تیایدا ئەحەوێینەوە؟ جا چ جای بۆ نەوەکانمان، ئەم پاشایە دەڕوا و یەکێکی تر لەهەمان بنەماڵە[14]، بەخۆی و دۆست و خزمەکانییەوە دێت و هەموومان لەماڵ و حاڵ و زەویوزارمان دەردەپەڕێنێ و ئەیدات بەوان. هۆی سەرەکی کاول بوونی ئەم نیشتمانەش ئەوەیە کە ئاسایشی تیانییە و میرەکانیش فەرمانڕەوایەتییان زۆر ناخایانێ فەرمانڕەواش هەرچۆنێ دەبێ، با ببێ، بەڵام ئەگەر دڵنیابێ لەوەی تا دوایی ژیانی حوکم دەکات،

(١٣) مەبەست لەو قسەیەیە، کە لەناو تورکەکاندا باوە و دەڵێن (وەک کوردی کەر).

(١٤) ئەوەی لێرەدا شایانی باسە ئەوەیە کە میرانی (سلێمانی) هەموویان دەبێ سەر بەبنەماڵەی (بابان) بن.

کەڵکی لێ وەردەگیرێ. نیوەڕۆ مەحموود مەسرەف بۆ ئەوەی (شەڕەکەو)م نیشان بدات، هات بۆ لام. لای کوردەکان ئەمە جۆرە ڕابواردنێکی خۆشە. مەحموود مەسرەف خۆی، کە وەرزشکارە، زانی من تا ئەوکاتە، شتی وا سەیرم نەدیوە، حەزی کرد کەوە شەڕکەرەکانیم نیشان بدات، کە کۆمەڵە کەوێکی زۆر نایاب بوون مەحموود مەسرەف لەپێشدا خۆی لەگەڵ چوار کوڕی، هاتنە لام، هەرچواریان لاو و باڵابەرز و ڕێکوپێک بوون، هاوڕێکەم دیمەنێکی زۆر شکۆداری لەناویاندا هەبوو، دڵیشی بەوە زۆرخۆش بوو، کە کوڕەکانیم بەلاوە شەنگ و شۆخ بوون، بۆیە وتی: (بەڵێ قوربان، سێ و چوارێکی تریشم لەماڵەوە هەن ڕۆژێک دەبێ بگەنە ئەو تەمەنەی بێنە خزمەتت و دەستت ماچ بکەن). سەیرم لێهات کوڕەکان لەبەرچاوی باوکیان، ئازادیی خۆیان بەجۆرێک پەیڕەو دەکەن، زیاد لە ئازادیی ڕۆژهەڵاتیانەیە. هەریەکەیان بە ئارەزووی خۆی دەجووڵا و قەننەی خۆی دەکێشا. ئەوەی تا ئێستا من دەربارەی نەریتی عەرەب و تورکەکان دەیزانم، تا باوک دانیشتبێ، کوڕەکانیان دانانیشن.

دوای خواردنەوەی چەند فنجانێک قاوە و قەننەکێشان، هاوڕێکەم بە قاقبە قاقبی کەوەکاندا، هەواڵی گەیشتنی لەشکری ڕاگەیاند، وەک خۆی ئەو ناوەی لێنابوون، کە لە ماوەیەکی دوورەوە دەنگیان دەبیسترا. دوای تاوێ کۆمەڵێ کوردی توندوتۆڵ هاتن و بەهەموویان ژمارەی (٣٢) قەفەسیان خستبووە سەرشان، کە هەر قەفەسێکیان نێرەکەوێکی تیابوو. قاقبەقاقبی بەکۆمەڵ و بەردەوامی ئەم کەوانە، هەراو ژاوەژاوێکی سەیریان دروست کردبوو. دەتوت دەنگی هەزار سەعاتی گەورەن پێکەوە. تا نەکەوتنە شەڕیش، یەک تۆز بێدەنگ نەبوون. بەدوای قەفەسەکانیشەوە کۆمەڵێکی تری کەوبازییان لەگەڵ بوو، کە شەیدای دیتنی دیمەنەکە بوون. ئەگەر نەشم وتبایە دەرگاکە لەسەر ئەوانە دابخەن کە بەزەبری کوتەک نەبوایە، دابێ نەدەکران خەڵکێکی زۆریش دەهاتنە ژوورەوە. پاشان قەفەسەکانیان لە شێوەی بازنەیەکدا ڕیزکردن و بینەرانیش لەپێشەوە وەستان و من و مەحموود مەسرەف و کوڕەکانیشی لای چادرەکەوە بازنەکەمان تەواوکرد. دیمەنەکە ئەوەی دەهێنا وێنەیەکی بکێشم. بەڵام ئەگەر چەند جارێکم نەدیبایەوە، تا هێڵە گشتییەکانی وێنەکە لە مێشکمدا ئەچەسپا، کارێکی ئاسان نەبوو.

یەکێک لە پیاوەکان دەرگای قەفەسێکی کردەوە و کەوێکی بەرەڵاکرد، کەوەکەش خۆی گیف کردەوە و دەستی کرد بە لەنجەولارکردن و چاوەڕێکردنی دوژمنەکەی، کاتێکیش دووەمین کەو بەرەڵاکرا، شەڕەکەو دەستی پێکرد. دیمەنێکی خۆش بوو، هیچ

توندوتیژییەکی تیانەبوو. دیتنی ئەم باڵندە بچووکانە زۆر جێی خۆشی بوو. کەوەکان لەسەر نووکی پەنجەی پێ ڕائەوەستان، بۆ یەک دەچوون و بازیان دەدا و دەنووکیان لەیەک دەگرت و فێڵیان لەیەک دەکرد، تا جێگایەکی باشی دوژمنەکەی بگرێ و پارێزگاری خۆیشی بکات لەژێرکەوتن. وەک سەرنجیشم دا گرنگیی سەرکەوتنەکە لەوەدایە کە یەکێکیان ملی ئەویتریان بگرێ. خۆ ئەگەر یەکێک لە باڵندەکان بەو شێوەیە ئەوی بەزاند، ئەوە وەکو سەگی (بوول دۆگ)، یەک دووجار بەناو بازنەکەدا ئەیسووڕاندەوە. هەندێ جاریش کەوێک ئەبەزی و هەر زوو ڕایدەکرد و مەیدانی شەڕەکەی بەجێ ئەهێشت. ئیتر شتەکە لەوێدا ساغ دەبووەوە و تایەکی تەرازووەکە قورستر دەبوو، بەڵام کەوە بەزیوەکە تا دوو سێ مانگی تر، خۆی لە قەرەی شەڕەکەو ناداتەوە. هەریەکە لەم کەوانەش ناوی خۆیان لێنراوە و باڵیشیان نەکرابوو. ئەم کەوانە بەجۆرێک ماڵیی کرابوون، دەستەمۆ ببوون و بەئاسانی بەدەست ئەگیران. بۆ گرتنی کەوێکی تری بەرامبەریشی نەبێ، هێرش و پەلامار نادات. کوردەکان بەتاسە و گەشکەیەکی زۆرەوە سەیری شەڕەکەوەکەیان دەکرد. دوای ئەوەی کەمێک سەیرم کرد، تازە بابەتییەکەی نەما، ئیتر لەبەرچاوم بووە یاریەکی منالآنە.

کورد نەتەوەیەکی وەرزشکار و سەرگەرمی سواریی و شەڕەکەو، شەڕەبەران و شەڕەسەگن... (محەممەد)یش وەک عەرەب نەژادێک، پێشبڕکێ و گرەوی لەسەر سواریی حەڵاڵ کردووە. بەڵام ئەم کوردانە لە سنووری ئەم ڕێگاپێدانەشیان تێپەڕاندووە و ڕێگایان بەخۆیان داوە، گرەو لەسەر کەو و شەڕە سەگیش بکەن.

دوای تەواوکردنی شەڕەکەو، دوو ئەفسەر هاتنەلام و ئاگاداریان کردم کە (داڕۆغا) فرمانی پێکردوون، بەپازدە سەربازەوە، بەدرێژی شەو، ئێشکچی دەوروپشتی خانووەکەم بن، بۆ ئەوەش ئەم ئێشکچییانە، بتوانن بەلای پاسەوانەکانی مندا تێپەڕن، دوو وشەی ئینگلیزی: (کێی زەلام) و (خۆمانین)م فێر کردن. شتێکی سەیریش بوو لەشاری سلێمانیدا ببیستین کورد ئەو وشانە بە ئینگلیزی بڵێنەوە... ئەم شتانە لە سەربازە هیندییە موسڵمانەکان و لە دەستە و دایەرەی بەریتانیای مەزنەوە فێربوون. هەرئەوانیش ئاگاداریان کردم لەوەی کە کوردەکان لە مەبەستی (نهێنی شەو) گەیشتوون، چونکە وەختی خۆی لەئێران فێری بوون.

ئێشکچییەکان هەر لەخۆیانەوە لەسەربانی ماڵە دراوسێیەک جێی خۆیان چاک کرد و بەسەر هەموو سەربانەکانی تردا، کە بەو سەربانەوە نووسابوون، دەستیان کرد بە

هاتوچۆکردن و بێ باکانە بەسەربانی ماڵی خەڵکدا و بەناو ماڵ و ژندا، کە لەو سەربانانە خەوتبوون، هەر کاتێ خۆیان ئارەزوویان لێ بوایە، دەهاتن و دەچوون. نارەزایی دەربڕینیش لە بەرامبەر ئەم زوڵم و زۆرەدا، هیچ دادێکی نەدەدا، چونکە زۆردار و زۆرلێکراوەکەش هۆی ئەم دەست درێژییەیان نەئەزانی. تۆ بڵێی مرۆڤ بەم هەمموو زوڵم و زۆرە سەرکوێر بکرێ و لێشی بێدەنگ بێت!؟. وا ڕێکەوت (ئاغا میناس) لە یەکێک لەو ئەفسەرە ئێشکچییەی پرسی: ئەرێ چرپایەکی نووستنمان بۆ پەیدا ناکرێ؟ ئەویش وتی چۆن پەیدا ناکرێ و دەستوبرد چووبوو بۆ یەکەمین (خان)ی نزیک و پڕیدابووە سێ چرپای ئەو بازرگانە بەغدایییانەی لەوێ دابەزیبوون و زۆر بە ئازایی و سەرکەوتنەوە هێنانی. دیارە پێویست ناکات بڵێین دەستبەجێ چرپاکانم گەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان.

پلەی گەرما، لە سەعات پێنجی بەیانیدا (٦٦) پلە و لە سەعات دوو و نیوی نیوەڕۆدا (٧) پلە و لە سەعات دەی شەویشدا (٦٨) پلە بوو. باش لە باشووری خۆرئاواوە هەڵیدەکرد، هەندێ ڕشێنەی باران و هەورە بروسکەیەکی کەمیش هەبوو.

١٢ی ئایار

ئەم بەیانییە چووم بۆ حەمام و سەیرم کرد زۆر جوان و پاک و خاوێن بوو، زۆر باشیش ڕووناک کرابووەوە، کارگوزارەکانیشی باش بوون و لە هەمموو حەمامەکانی وڵاتی عوسمانی چاکتر بوو، کە هەتا ئێستا دیومن، جگە لە حەمامەکانی شام و ئەستەمووڵ و قاهیرە، کە ئەم، لەهەندێ ڕووەوە لەوانیش باشتر بوو. دیوارەکانی بەڕەنگێکی بریقەدار و لەسەر شێوەی عەرەبیی سپی کرابوون. پڕیش بوو لە حەوز و فوارە. ئەم حەمامە لەلایەن میری ئێستای سلێمانییەوە، دوو وەستای بەتایبەتی لەئێرانەوە بۆ دروستکردنی لەسەر حسابی خۆی بۆ هێنابوون. دەڵێن شێوەی دروستکردنەکەی لەوەی کرماشان دەچێت. هەروەها یەکێکی تریشی هەر لەسەر ئەم شێوەیە لەماڵەکەی خۆیدا دروستکردووە. موسڵمانەکان پارەیەکی زۆر لە حەمامدا خەرج دەکەن، چونکە بەجۆرێک لەخواپەرستیی دەزانن، تەنانەت لەشکری دوژمنیش هەرگیز بیر لەوە ناکەنەوە زیان بە حەمام بگەیەنن. بۆیە بۆئەوەی بپارێزرێ و لەناونەچێ، وەقف[١٥] دەکرێ.

ئەمڕۆ ئاووهەوای سلێمانی خۆشبوو، چونکە لە سەعات شەشی بەیانیدا (٦٦) پلە

(١٥) وەقف: مەبەست لەوەیە میر بەمەبەستی کاری خێر و ئایین پەروەریی دەستی بەسەردا بگرێ، لەم بارەدا واتە ئەو (وەقف) کردنە شتێکە هەر بۆ ناو.

بوو، سەعات دوو و نیوی دوای نیوەڕۆ (٧٨) پلە بوو. لە سەعات دەی شەویشدا (٦٩) پلە بوو. با لای خۆرئاواوە هەڵیدەکرد، هەندێ گرمە و ڕشێنەی هەبوون، لە شەویشدا بارانەکە زیاتری کرد و هەورەبروسکەشی دەدایەوە.

١٣ی ئایار

چووم بۆ سەردانی هاوڕێی دێرینەم (عەبدوڵڵا پاشا) و وامزانی تەندروستی کەمێک چاکتربووە، بەڵام هێشتا هەر زۆر لاواز و کەم هێزبوو، زۆر بەماتیی دەستی کرد بە گێڕانەوەی بیرەوەری خۆی لە بەغداد... کە ناوی خالید پاشای خزمیشی هاتە ناو ناوان، وتی: (تا ئەمڕۆ ماوەیەکی زۆری لە بەغدا بردۆتەسەر و هەمموو ڕەوشتێکی خێڵەکییانەی خۆی لەیاد کردووە و ئێستا کوتومت لە بازرگانێک دەچێت). عەبدوڵڵا پاشا لەوانە نەبوو بەتەنگ هەواڵ زانینەوە بێت، کەچی ئەمڕۆ، بۆ یەکەمین جار بەپرسیار دایگرتمەوە و لەپێشەوە بە (چین و ماچین) دەستی پێکرد و وەکو موسڵمانەکان لەجیاتی (چین) بەکاردێنن و هەر بەردەوام بوو تاگەیشتە باسی هەڵوێستی وڵاتانی ئەورووپا و هێزی هەریەکەیان. دیاربوو ئەم باسە لەناو بنەماڵەی باباندا پێشتر، لە دانیشتنێکدا شتێکی لێ باس کرابێ و هاوڕێکەم بیەوێ خۆی ئامادە بکات تا بۆ دووەمین جار لێی بدوێتەوە.

دوای گەڕانەوەشم بۆ ماڵەوە، پێش ئەوەی بچمە حەرەم، پێشوازی هەندێ هاوڕێیانی کوردم کرد، یەکێک لەوانە (محەمەد ئاغا) بوو، وتی: (هۆی سەرەکی کاول بوونی ئەم وڵاتە، نەبوونی ئاسایشە لەهەمموو ناوچەکەماندا چونکە ئێمەی خێڵەکیی، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی ئەو ناوچانە، هی خۆمانە، ئەوسا خۆشمان تەرخان ناکەین بۆ کشتوکاڵ تیاکردنی و بەم ڕەنگە وڵاتەکەش گەشە ناکات و پێش ناکەوێ، بۆ وێنە: من ئەگەر بزانم سەرۆکەکەم جڵەوی فەرمانڕەوایی بەدەستەوە نامێنێ و خۆشم تا وەرزی هەڵگرتنی خەلەوخەرمان، زەوییەکەم بەدەستەوە نامێنێ، یەک تەغار تۆو ناکەم. لەبەرئەوە لەجیاتی ئەوەی خۆم زەوییەکەم تۆو بکەم، ئەیدەمە دەست لادێیەکان، خۆیان چۆنی دەکەن، بابیکەن و من بەشی خۆمیان بەشێوەی زەکات، یان (دەیەک)یان لێ ئەسێنم، سەرباری ئەمەش بەهەر شێوە و پەڵپ و بیانوویەک بێت، شتێکی تریان هەر لێ ئەسێنم).

کاتێ خۆی (ئەوڕەحمان پاشا) دەیویست کارێک بکات، ڕاستەوخۆ وڵاتەکەی باج بە (بابیعالی) بدەن، بە مەرجێ سەربەخۆ بێ و سەر بە هیچ والیەکی دەوروپشتی نەبێت، لە بەرامبەر ئەمەشدا قایل بووە (بابیعالی) ساڵانە داوای چەندی لێ بکات،

ئەوڕەحمان پاشای بابان
ئەم وێنەیەم لەم کتێبە فارسییەوە وەرگرتووە: «سفارتخانهای ایران»، نووسینی: دکتر محمد امین ریاحی، چاپ اول، تهران، ١٣٦٩ هەتاوی – ١٩٨٩ ز (م)

بەرێکوپێکی بیدات و بۆ ئەمەش هەر بەتەنیا پابەندی فرمانەکانی (بابیعالی) بێت و لەکار نەخرێ و دوورنەخرێتەوە و دەست لە کاروباری ناوخۆی ناوچەکەی وەرنەدرێت، مەگەر لەکاتی سەرپێچی و یاخی بووندا نەبێت، بەڵام (پاشا) هەرگیز نەیتوانی ئەم شتانەی بۆ بێتەدی، چونکە لەکاتی یاخی بوونەکەی سلێمانە بچووکی والی بەغدادا، لە (بابیعالی)یەوە – ڕەئیس ئەفەندییان ناردبوو بۆ لابردنی سلێمانە بچووک، داوایشی لە ئەوڕەحمان پاشا کردبوو، کە لەجێی سلێمان پاشا ببێتە والی بەغدا، کەچی ئەوڕەحمان پاشا زۆر مەردانە و بەتوندی داواکەی ڕەت کردبووەوە و وتبووی (ڕاستە من بەوە، پلەی یەکەمی وەزیریم ئەدرێتێ، بەڵام قومێک لە ئاوی چیاکانی کوردستان بەهەموو تەخت و بەختی دەوڵەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە، ڕەنگە چوونیشم بۆ بەغدا، گوزەرانم زۆر خۆشتر بکات، بەڵام ئەنجامەکەی دەبێتە هۆی لەناوچوونی بنەماڵەی بابان).

دوای نیوەڕۆش چووم بۆ سەردانی عوسمان بەگ. دەست و پێوەند و کارگوزارانی زۆر ڕێکوپێک بوون، خانووەکەیشی وەک خانووەکەی ئێمە وابوو. بەڵام ئەوەی ئەم، ڕێکوپێکتر و لە جێگایەکی کەمێک بەرزتریشدا دروستکرابوو. عوسمان بەگ لەوانەبوو، کە سەردانی زۆردەکرا، شان و شکۆیشی پێی کەم نەدەبوو. بەڕاستیش تابلێی پیاوێکی خۆش مەشرەب بوو. هەروەک چۆن پرسیاری زۆر بەجێی لێ دەکردم، هەر بەو شێوەیەش وەڵامی پرسیاری منی بەجۆرێک دەدایەوە، کە زیرەکیی تیا بەدی دەکرا. پۆزشی بۆئەوەش دەهێنایەوە کە ئارەزووی زانینی هەیە و پرسیار زۆر دەکات و وتی: (ڕەنگە بێزارت بکەم، بەڵام ئەوەت لەبیر نەچێ کوردێک چەند بەلایەوە سەیرە کە لەگەڵ ئینگلیزێکدا ئەدوێ و چەند ئارەزوو لە سنگیا ئەجۆشێ بۆ قۆستنەوەی ئەو قسانە و زانینی ئەوشتانەی کەڵکیان لێ وەرئەگیرێ و ڕێگەی تریشی نییە بۆ فێربوونیان) منیش حەزم دەکرد بەردەوام بێ لە پرسیارکردندا و دڵنیاشم کرد لەوەی منیش لە وەڵامەکانمدا وەکو ئەو، سەربەست ئەبم. پرسیاری زۆری دەربارەی ئینگلتەرە و فەرەنسا و ڕوسیا و ڕژێمەکەی ئێمە و شێوەی سەراپەردەی وڵاتەکەمان و چۆنێتی ڕێکخستن و بناغەی دروستبوونی سوپاکەمان و گەلێ پرسیاری تری دەربارەی سوپاکەمان کرد، کە لەوەدەچوو شتەکەی بەلاوە مەبەست بێ و شتیشی لێ بزانێت، بەپێچەوانەی تورکەکانیشەوە زۆر گوێی بە کاروباری سوڵتان و ئەستەموڵ و تورکەکان نەدەدا. دەربارەی شەڕەکەی (واتەر لو)، بە دوور و درێژیی پرسیاری زۆری لێکردم، بەبێ ئەوەی ناوی شەڕەکەی بیرمابێ، کە ڕەنگە هەر لە ئێرانییەکانی بیستبێ. دەربارەی (بۆناپەرت)، یان وەک ئەو دەیوت: (ئیمپراتۆل)، شتی

بیستبوو. دوایی هاتە سەرباسی (چین) و هەر هەمان ئەو پرسیارانەی دووبارە کردەوە، کە سەرلەبەیانی ئەمڕۆ، عەبدوڵڵا پاشا، لێی کردبووم و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی دڵنیابم لەوەی هەبێ و نەبێ، ئەم باسەیان لەناوخۆیاندا باسکردووە، بەتایبەتیش پرسیاری ئەوەی لێکردم کە ئاخۆ ئەیەڵن بیانە سەردانی (چین) بکات؟ بەڵام کە پێم وت: لەم دواییەدا باڵوێزێکی ئێمە لە چین بووە، سەرسامتربوو.

لەسەر پێشنیاری یەکێک لە دانیشتووانیش، بە وریاییەکی ئاشکراوە، باسەکەی گواستەوە بۆ باسی هیندی بەریتانیا و بەم تێبینییە دەستی پێکرد: (شتێکی سروشتییە، پاشایەک سوپایەکی بەهێزی وەکو سوپای ئێوەی هەبێ و بەپێی ئارەزووی خۆی بەکاری بهێنێ و سەیریش نییە بەلامەوە، کە ئێوە هەمیشە هەوڵ بدەن دەرفەتی دەست بەسەراگرتنی وڵاتانی ترتان بۆ برەخسێ). تێگەیشتم دەیەوێ چی بڵێ، بۆیە وتم: ئەو سوپا مەزنەی ئێمە، لەسەر خواستی پاشا پێک نەهاتووە، ئەو هێزەش کە هەیەتی، هەر بۆ بەرگری کردنە لە خۆمان و ئێمەش پێویستە لەسەرمان سوپایەکی گەورە دروست بکەین بۆ خۆمان، ناشمانەوێ دەست لە کاروباری خەڵکی تر وەربدەین و هەر بەوجۆرەش نایەڵین کەس دەست بخاتە کاروبارمانەوە. ئێستاش ئەوەندەمان سامان و دارایی و زەویوزار هەیە، لەخۆمان زیادە و هەندێکیان ئەپارێزین و ناتوانین دەستبەرداری بین، نەوەک بکەونە دەست خەڵکی تر و لەدژی خۆمان بەکاریان بهێننەوە. سەبارەت بەمە وتی: (ئەگەر وابێ وەک تۆ ئەیڵێیت، ئەی چۆن ساڵ دوای ساڵ لە هیندستان دەست بەسەر شوێنی زیاتردا دەگرن و دەست بەسەرا گیراوەکانتان فراوانتر دەکەن؟). دیسان لەسەر قسەکەی ڕۆیشت و وتی (تکا دەکەم پرسیارەکەم بەنابەجێ وەرنەگریت). پێم وت: (ئەو دەست بەسەراگرتنەمان لە هیند، ئەگەڕێتەوە بۆ هەمان ئەو هۆیەی ئێستا باسم کرد، چونکە ئێمە یەکەمین ئەوروپایی نەبووین دەست بەسەر هەندێ ناوچەی هیندا بگرین و هەندێ لەو ناوچانەش کە ئێستا داگیرمان کردووە، لە ئەنجامی سەرکەوتنماندا بەشەڕ، لەو ئەوروپاییانەمان سەندۆتەوە، کە لە ئەوروپا هەندێ بەشی تریشیانمان کڕیوە و چەند بەشێکی تریشمان لە ئەنجامی ڕێکەوتنندا لەگەڵ خەڵکی ناوچەکەدا بەرامبەر هەندێ خزمەتگوزاری و کەڵکی ترمان بۆیان، چنگمان کەوتووە. ئا بەمجۆرە ئەو ئیمپراتۆریەتە، لە ناوکێکی بچووکەوە پێکهات و بوو بەو ئیمپراتۆریەتەی سنووری دەگاتە سنووری گەلێ هەرێمی فەرمانداره بەهێزەکان، هەندێکیش لەمانە دۆستمان بوون و کەڵکیان لێ وەرگرتین، بەڵام هەندێکی تریان ئیرەییان بەهێز و توانامان دێت و چاویان پیامااندا هەڵنایەت، لەو خێروخۆشییەی تیایداین و خۆشیان ئەوەندەیان لەباردا نییە، شتی وایان

دەست بکەوێ، ئێ ئەگەر خەڵکیش بوو بە دراوسێی یەکتری، ئەوا زۆرجار ڕوودەدات بەرژەوەندییان بەیەکدا هەڵپڕژێ و دیارە ئەو بەیەکدا هەڵپڕژانەش دەبێتە هۆی ناکۆکی نێوانیان و لەگەڵ ئەوەشدا کە ئینگلیز خۆی بەرامبەر ئەوانەی وەک خۆی وان ئاشتیخوازە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە ملکەچ بکات بۆ خواستی خەڵکی تر، زۆرجاریش لەبەر پێویستی بەرگری کردن لە مافەکانمان و پاراستنی شەرەفمان، بۆتە هۆی شەڕ هەڵگیرساندن، بەڵام سوپاس بۆ خوا کە هەمیشە پشتیوانمان بووە و ئێمەش لە هیچ یەکێک لەم شەڕانەدا دەست پێشکار نەبووین.)

دیاربوو ئەم باری سەرنجەم زۆر کاری لێکردبێ و دانی بەوە دانا، کە پێشتر وای زانیوە ئینگلیزەکان هەروا لە ناکاوێکدا سوپایەکی گەورەیان بۆ داگیرکردنی هیند ناردبێ و هەرکاتێکیش ئارەزوویان کردبێ، بێ هۆ و بێ بیانوو، دەستیان بە داگیرکردنی وڵاتان کردووە. پاشان دەربارەی (باڵۆن) پرسیاری کرد و وتی: (پێی وایە ئەوە ئامێرێک بێت بۆ هەر جێگایەک بتەوێ سەربازی پێ بگوێزرێتەوە). پاشان دووبارە هاتینەوە سەرباسی ئینگلتەرە. هیچ شتێ ئەوەندەی ئەوە دڵخۆشی نەکرد، کە زانی لای ئێمەش هەندێ خێڵ هەن و زۆر ورد و بە سەلیقەش بوو لەو پرسیارانەیدا کە دەربارەی شێوە و زمان و ڕەوشتیان دەیکرد و تکایشی کرد ناوی هەندێ لەو خێڵانەی پێ بڵێم و مەسەلەی ئەوەش کە خێڵەکانی لای ئێمە خۆیان هێزێکی سەربازییان پێک هێناوە و جلوبەرگی میللی خۆیان لەبەردایە و ئەفسەرەکانیشیان هەر لە خۆیانن، زۆر گەشکەی پێهات. بەڵام ئەوەی بەلاوە سەیر بوو، کە دەسەڵاتداریتی ئینگلتەرە بەدەست ئەو ئینگیزانەوە بێت کە خێڵەکی نین و خەڵکی ناو شارەکانن، ئەوەندەی تریش سەرسوڕمانەکەی زیاتر بوو، کە زانی لەهەمان کاتدا خەڵکی ناو شارەکان لە سەربازیشدا ئازان. ئەو پرسیارەش کە خۆی کردبووی دەربارەی ئەو شوێنانەی برنجیان لێوە دەهێنن، بووە هۆی ناوهێنانی (جیهانی تازە)[١٦]، زۆر سەری سوڕماند، بۆیە دەمودەست پرسیاری چۆنێتی دۆزینەوەی ئەو کیشوەرە تازەیەی کرد، منیش پێم وت (کە زاناکانی ئاسماننناسی و ئەندازیاریی، سەلماندبوویان، زەوی وەک پرتەقاڵ خڕە، لێرەدا فەرەنگستانە و ئەویشیان هیندستانە، ئەوەش ئەو ڕێگایەیە، کە لە فەرەنگستانەوە بۆ هیند دەچێ، بەڵام هەندێ کەس دەیان پرسی: ئەی بۆ ناتوانن بەدیوی ئەودیوی ئەو ڕێگەیەدا بڕۆن، کە بۆ هیند دەچێ؟! لێرەدا هەندێ ئەمەیان سەلماند و هەندێکی تریشیان ئەمەیان نەسەلماند، تا یەکێکی لە هەموویان

(١٦) جیهانی تازە: مەبەست لە ئەمەریکایە – م.

ئازاتر بڕیاری دا ئەو ڕێگایە تاقی بکاتەوە. بۆیە فەرماندەرێک ئامادەیی خۆی نواند، کە پاپۆڕ و کەلوپەلی ڕێگای بۆ ساز بکات، تابتوانێ کارەکەی ئەنجام بدات. ئەویش کە ئەو ڕێگا تازەیەی بەرەو هیند گرتەبەر، کیشوەرە تازەکەی دۆزییەوە). ئیتر زۆر بەباشی لەمە گەیشت. کاتێکیش کە جۆری ئەو کۆمارەی ئەمەریکام بۆ ڕوون دەکردنەوە، وتی: ئەمەیان لە خێڵەکانی خۆشناوەتی[١٧] دەچێ، کە هەر گوندێکیان سەرۆکی خۆی هەیە و هەمووشیان بۆ بەرژەوەندی تێکڕای خێڵەکە کۆدەبنەوە و ڕاوێژ دەکەن.

کە پێم وت لای ئێمە، کەس پرکێشی ئەوە ناکات لە بەرامبەر شا دابنیشێ، وتی: (چی؟ تەنانەت پیاوی ئاییشیش؟) پێم وتەوە: (بەڵێ ئەوانیش) ئیتر ڕووی کردە هەندێ لە دانیشتوان و بەزمانێکی پڕ لە ڕەزامەندییەوە پێی وتن: (چاوتان لێیە لە وڵاتی ئەمان، مەلاکان دەستیان ناڕوات!).

ئیتر زۆر باسی باری کوردستانی کرد و وتی: (وڵاتەکەمان لەبارێکی زۆر ناهەموار دایە، چونکە ئەگەر خزمەتی تورکەکان ئەکەیت، بەسووک سەیرت دەکەن و هەرکاتێ ئارەزوویان کرد، لات دەبەن. ئەگەر خزمەتی ئێرانییەکانیش ئەکەیت هەمیشە بە داواکردنی پارە، بێزارت دەکەن).

بەڕاستی کوردێکی تەواو بوو، بەڵام لە هەڵبژاردنی ئەو دوو هێزەدا، وا دیاربوو ئێرانییەکانی پێ باشتر بێ. لەکاتی جێ هێشتنیا بۆم دەرکەوت، ڕووخۆش و دڵسۆزە، چونکە پێی وتم وەک یەکێک لەخێڵەکەی خۆیم دادەنێ و هیوادارە هەمیشە دۆستایەتیمان لەنێواندا پتەوبێ...

لەگەڕانەوەمدا سەیری شەڕە سەگێکی خۆشم کرد، سەیرکردنی گەشکە و شادی کوردەکانیش هەرخۆش بوو، کە هاواریان دەکرد و سەگەکانیان هان دەدا، قاچیان بەزەویدا

(١٧) هۆزەکانی (خۆشناو) سیانن: میر مەحمەلی و میر یوسفی و پشدەری. دووانەکەی یەکەمیان هەمیشە لە شەڕدان کە لە بەرژەوەندی (میر)ی بابانییە و ئەگەر بەهۆی وریایی خۆیەوە نەبوایە، نەیئەتوانی دەسەڵاتی بەسەریاندا بسەپێنێ و کەڵک لەو دووبەرەکییەی ناوخۆیان وەربگرێ وەک تورک و ئێرانییەکان بەهەمان هۆ دەسەڵاتی خۆیانیان بەسەردا سەپاندووە. چەمێکی بچکۆڵە لەنێوان ئەم دوو هۆزەدا هەیە و مزگەوتێکی هاوبەشیان هەیە، ڕۆژانی هەینی بۆ نوێژکردن تێدا کۆدەبنەوە و پاش ئەوە بڵاوەی لێ دەکەن و بۆ شوێنی خۆیان ئەگەڕێنەوە، لای چەمەکە دیسان دەست دەکەنەوە بە تەقەکردن لەیەکتری. جارێکیان لە مزگەوتەکەدا لێیان ببوو بەشەڕ، بیست، یان سی کەسیان لەیەکتر کوشتبوو.
جلوبەرگیان وەک هی (ئامێدی) وایە و زمانیشیان لە شێوەزمانی بابانی و بادینانی تێکەڵە. هەمان سەرنج بەسەر ئەو کوردانەی (ڕەواندز)یشدا ئەچەسپێ، کە نەمتوانی ناوی هۆزە سەرەکییەکەیان بدۆزمەوە. پێم وایە لەنێوان (خۆشناو) و (ڕەواندز)یدا دێکانی و جووتیار نین.

دەدا، بەجۆرێک زیاد لە دەنگی سەگەکان، ئەو ناوەیان پڕ کردبوو لە هاوار و ژاوەژاو. سەگێکیان هی هاوڕێی وەرزشکارم مەحموود مەسرەف بوو. ئەم سەگەی لە (کۆیە) پەیدا کردبوو، کە بیستبووی سەگێکی بەناوبانگ لە (کۆیسنجاق) هەبووە، پیاوێکی خۆی بەتایبەتی ناردبوو بۆ داواکردنی، تا لێرە لەگەڵ سەگێکی تردا شەڕی پێ بکات، کە ئێستا یەکێکە لە سەگە هەرە دڕەکانی ناوچەکە. زۆربەی خانەدانە کوردەکانیش هاتبوون بۆ سەیری شەڕە سەگەکە. یەکێکیان پێی وتم: (تۆ، یەکەمین ئینگلیزیت لێرە چاومان پێت دەکەوێ، لەبەرئەوەی تۆ ئەبیت بە قسەی سەرزاری نەوەکانی دوای خۆشمان و زۆریشمان پێخۆشە لەناو خۆماندا دەتبینین). خەڵکەکەش تێکڕا ئەم هەستەیان دووبارە کردەوە.

پلەی گەرما، لە سەعات پێنجی بەیانیدا (٦٢) بوو، لە سەعات دوو و نیوی دوای نیوەڕۆدا (٧٦) بوو. شەماڵێکی خۆش لە خۆرئاواوە هەڵیکردبوو. ڕۆژێکی خۆشیش بوو.

١٤ی ئایار

سەرلەبەیانی میر سەردانی کردم. نزیکەی سەعاتێک لام مایەوە. هەستم کرد پیاوێکە هەتا لە نزیکترەوە بیناسیت، هەموو ئەو شتانەی تیایە کە دەبنە مایەی دڵخۆشیی، هەر لە هەڵسوکەوتییەوە، تا نەرمیی و بنەوەشیی و ڕووخۆشی. ئەمیش وەک دوێنێی براکەی، پرسیاری زۆری دەربارەی وڵاتانی ئەوروپا لێکردم. پرسیارەکانیشی یەکسەر بە پرسیارکردن سەبارەت بە (چین) دەستی پێکرد. وا دیاربوو لەناو خۆیاندا زۆر بەگرنگییەوە دەربارەی چین مشتومڕیان کردبوو. باسی هەر شتێکیان دەکرد، زۆر بەکراوەیی و بەسنگێکی فراوان و لێزانینەوە لێی ئەدوا. پاشان باسەکەم گۆڕی بۆ (کوتاندن) دژی (ئاوڵە)، کە زۆر مەبەستم بوو لە کوردستاندا بڵاوی بکەمەوە، چونکە ئەم نەخۆشییە کوشندەیە گەلێ کەسی لەناوبردبوو، بۆیە زۆری پێخۆشبوو لەناو هاونیشتمانییەکانیا بڵاوی بکەمەوە و منیش بەڵێنم دایە و دەستبەجێ بۆ بەغدام نووسی، کە هەندێ داوودەرمانی ئەم نەخۆشییەم فریا بخەن.

لە عەسردا هاوڕێی وەرزشکارم «مەحموود مەسرەف» وەکو پیشەی هەمیشەی سەردانی کردم و ئەمیش هەمدیسان سەبارەت بە (چین) پرسیاری دەست پێکرد. وەک من بزانم کورد، تاقە نەتەوەیەکە لە ڕۆژهەڵاتدا، تا درەنگانێکی شەو ئەمێننەوە و ناخەون و بەیانیانیش درەنگ لەخەو هەڵئەسن و ژمارەیەکی کەمی خانەدانەکانی سلێمانی، تا سەعات دوو، یان سێی دوای نیوەشەو دەچنە ناوجێ و بەیانیش تا سەعات نۆ و دە،

ناچنە دەرەوە و سەردان و میوانداریشیان هەر لەشەودا دەبێ. هەر تاریک دایەت، لەماڵ دێنە دەرەوە و سەردانی یەکتری دەکەن و شەو بە قسەی خۆش و قەنئە و سەبیل کێشان و مۆسیقاژەندن بەسەر دەبەن. جاری واش هەیە لە شەوێکدا فریای چەند سەردانێک دەکەون. ئێوارانیش سەعاتێک پێش خۆرئاوابوون، کۆڕێکی گەورەی لە شێوەی یانەدا، لە بەردەمی ماڵەکەی (مەحموود مەسرەف دادەبەستن)، کە شوێنێکی پان و خۆشە و پێی دەوترێ: (مەیدان)، لەوێ دەستە هاوڕێیان کۆدەبنەوە و دەکەونە باسی هەمەجۆر، یان نیشاندانی ئەسپ و چەک و هەندێ جاریش هەر لێرە زۆرانبازی دەکرێ، یان شەڕەکە و شەڕە سەگ دەکەن. پێم وایە کورد، خەڵکێکی زۆر ڕووخۆش و تاڕادەیەکی زۆریش کۆمەڵایەتین. بەربەرەکانی کەس ناکەن و ئیرەیی بەکەس نابەن و لێشم نەبیستوون جوێن بدەن، یان چەندیش ڕقیان لەیەک بێت و ناکۆکییان بەتین بێت، قسەی سووک و ناشیرین بەیەک ناڵێن.

ئەمڕۆکە میرم لابوو، بەهەلم زانی ڕاسپاردەی هاوڕێیەکمی پێبگەیەنم کە نەمتوانی داواکەی ڕەت بکەمەوە، ئەویش ئەوەبوو لەو ڕۆژانەی دواییدا کوردەکان، داری بازرگانێکی بەغدایییان زەوت کردبوو، کە دەمێک بوو هەر لە کێوەکانی کوردستان، داری دەبڕی. میریش لەسەر تکای من، فەرمانی کرد: دارەکە بدەنەوە بەکابرا و ئەگەر بۆیشی پەیدا نەکرێتەوە، دەبێ ئەوەندەی ئەوەی خۆی داری بۆ ببڕن و بیدەنەوە. بەم بۆنەیەوە لەنگەرێکم لای بازرگانێتی داربڕین گرت، کە پێم وایە شایستەی ئەوەبێ، شتێکی دەربارە بزانرێ. تەختەی (سوورە چنار)، یان چنار، کە درەختێکی جوان و بۆنخۆشی خۆرهەڵاتیانەیە، لەو ناوچە شاخاویانەی کە (سنە) لە کوردستانی تورکیا جیادەکەنەوە، بەتایبەتی لە ناوچەکانی (جوانرۆ) و دۆڵی (هاوار)، کە دۆڵێکی چیاکانی (هەڵەبجە)یە، ئەبڕێن و ئەقڵێشێنرێن...

دارستان لە خۆرهەڵاتدا، سامانی گەلە، بەڵام سەرکردەکانی دەوروبەری ناوچەکە، بۆئەوەی ئەو بازرگانانەی دار، ناچار بکەن، هەندێ شتیان بەناوی دیارییەوە بۆ بێنن، بەفروفێڵ، گەلێ کوسپ و تەگەرە، دەخەنە ڕێگایان. لەپێشدا دارەکان دەبڕن و ڕووتیان دەکەن وساڵێک، دووساڵ وازیان لێ دەهێنن، تا وشک دەبنەوە، ئەوسا لەکاتی ئاوهەڵساندا، لە نزیکترین جێگایەکدا دەیانخەنە ئاوێکەوە، کە تا لای (دیالە) سەرئاو بکەوێ، دیارە لەمبەر و ئەوبەری ئاوەکەشەوە چاودێریکار دەوەستێ و ئاگاداریی دەکەن، تا بەرەو جێگای مەبەست بچن. ئیتر کە دەگەنە (دیالە)، وازیان لێ دێنن، تا لای ئەو

پردەی نێوان بەغدا و (تاقی کیسرا)، لەوێ خەڵک بۆیان وەستاوە و دەیان گرنەوە. بێگومانیش تا دەگاتە شوێنی خۆی، بەشێکی لەناودەچن. داریش لە بەغدا گرانە و دەبێ قازانجێکی زۆر بهێڵنەوە... لە کوردستان داری گوێز و تووش دەبڕێن، بەڵام ئەمان هەر لەباخدا ئەکرێن و ئەبڕدرێن. سپی داریش[18] لە (جزیرە)[19] و (ئامێدی)یەوە دەهێنرێن، بیبی، یان (سکود)یش لە (فورات) و سەرووی (عانە)وە دەهێنرێن.

ئێستا، بەو هۆیەوە کە خەڵک بە هەوانتە داری زۆر لە شاخەکانی لای (سنە) دەبڕن، دار زۆر کەم بووە و بەرەبەرەش کەمتر دەبێتەوە، وەک لە هەواڵدەرەکەشمەوە زانیم، ئەو شوێنانەش کە پێشتر داریان لێ دەبڕین، نەک هەر داریان تیا نەماوە، بەڵکو لقی بچووکیشیان لێ نەماوە. کابرایەکی تریش لە (کرماشان)ە، خەریکی دارشتنی قاڵبی نەخش و دراوە. ئەویش دەورێکی زۆری لە وێرانکردنی دارستان و چنار و سوورە چناردا هەیە. بەو خەیاڵەی گوایە هەر خەڵووزی ئەم دارانە، کارەکەی بە ئەنجام بگەیەنن. دیارە ئەمە زیانێکی زۆر لە دارستان دەدات، چونکە ئەم، لقوپۆپ و دەوەنیش دەبڕێ!.

کرێکار و دەڵاڵی دار، لەکاتی چوونە ناو دارستاندا، ناوێرن پارە لەگەڵ خۆیاندا هەڵگرن و هەر لە (هەڵەبجە)[20]، کە نزیکترین شاری ناوچەکەیە، پارەی کرێکارەکان دەدەن. دەڵێن خەڵکی ئەم ناو شاخانە و بەتایبەتی خەڵکی (جوانرۆ)، لەوپەڕی دواکەوتوویی و دڕندایەتیدان و بەناویش سەر بە والی (سنە)ن، بەڵام لەڕاستیدا لە هەموو کەس سەربەستترن. لەناو دارستان و جێگاکانی خۆیاندا دەژین و شتێکی واشیان نییە، تا خەڵکی وا لێ بکات بچێ بۆ لایان و کشتوکاڵیش ناکەن. دەڵێن هەر بەڕوو

(١٨) سپیدار: وشەیەکی کوردییە، بە عەرەبی پێی دەڵێن (حور) و مانای درەختی سپییە لە هەندێ جێگاشدا پێی دەڵێن (چنار)-ع. لە هەندێ جێگادا زۆر بەهەڵە (سپیدار)یان کردووە بە (سپیندار) و (ئەسفیندار)م.

(١٩) بۆ تێگەیشتن لە هەندێ جێگای (جزیرە) و ئەو زەویوزارە گرنگەی دەوروبەری کە هێشتا شتی زۆر کەمیان لەبارەوە زانراوە. بڕوانە پاشکۆی تەواوی کتێبەکە. لەو جێگایانە: قەڵای -فێنک-ە، کە چوار سەعات لە سەروو جزیرەوە دوورە و لە ساڵی ١٤٦١ەوە ناوبانگی لە مێژووی کوردا هەیە، چونکە ساڵی ١٤٦٠ میر خالاپی، میری (سەعرد) ئابڵوقەی داوە و لەساڵی ١٤٥٩دا ئەو میر ئەحمەد بۆتانییەی کێوەکانی (کوردوشیان)ی داگیرکردووە، وەک (ئاسسەمانی Assemanni) دەڵێت: جزیرەی لە میر ئیبراهیم سەندۆتەوە، کە لە قەڵای (فێنک)دا خۆی قایم کردووە. لە ساڵی ١٤٦١ لە لێرەکانی جزیرەدا شەڕێک لەنێوان سەرۆکەکانی (حەسەن کیف) و (بۆتان)دا بەرپابووە. لە هەمانساڵیشدا (ئەحمەد بۆتانی)ی زۆرداری جزیرە، فێنکی داگیرکردووە و فرمانی سووتانی ئیبراهیم و کوڕەکانی دەرکردووە – ئەوەی شایانی باسە (ئەمیانوس مارسل لینوس) لە لاپەڕەکانی ١٥ و ١٦ و ٢٦ی سەفەری بیستەمیدا ئاماژەی بۆ (بەزاب دە Bezabde یان جزیرە، یان (فێ نیک Phoenica) کردووە.

(٢٠) هەڵەبجە: دەکەوێتە نشێویی شارەزووری ڕووە و چیا و باشووری خۆرهەڵاتی سلێمانی.

خواردن و بەری داری کێوی دەخۆن. لەناو ئەم خێڵە ڕەمەکییەدا، ژن دەسەڵاتێکی باڵای هەیە و زۆر ناکۆکی و شەڕ و بەیەکدا هەڵپژانیان، ژن دوایی پێ دێنێ، ئەگەر وانەبێ، بەخوێن ڕشتن نەبێ، کۆتایی نایەت، چونکە ئەندامانی ئەم خێڵە، وەک هەموو خێڵێکی دڕندە، هاروهاج و قیناوین و مرۆڤ لای ئەمان هیچ نرخێکی نییە. زۆرجاریش ڕقی بازرگانێکی بەغدایی بەوە هەڵئەسێنن کە بەردەوام لێی ئەپرسن: ژنەکەت ناوی چییە؟ چی لەبەر دەکات؟ و شتی تر. سەرم سوڕما لەوەی ئەو هەواڵدەرە پێی وتم و ئەو کوردانەش کە سەردانی ئەم ناوچە شاخاوییە دوورانەیان کردبوو، سەلماندوویانە، کە لە ناوچەی (شارەزوور)، هەندێ گوند هەن، ئەفغانییان تیایە. ئەم ئەفغانیانە لە ئەنجامی کوشتنی (ئازاد خان)دا ڕوویان کردۆتە ئەم ناوچانە و دەڵێن تا ئێستاش لەناو خۆیاندا بەزمانی خۆیان قسە دەکەن و زۆر هەژارن و سەپانیی دەکەن. هەر لە کوردستاندا هەندێ خێزانی (ئەفشاری)یش[21] هەن، کە خۆم ئاغایەک، یان خانەدانێکی ئەم خێڵەم بینی، ناوی (عیسا خان) بوو، پیاوێکی بەساڵاچووی سەروسیما جوان و بێ وێنە بوو، باڵایەکی بەرز و ڕوویەکی خۆشی پێوە بوو. ئەگەرچی لە کوردستانیشدا گەورەببوو، بەڵام بە قسەکردنیدا یەکسەر هەست دەکرا کە کورد نییە، چونکە کەس ناتوانێ بەتەواوی بە کوردییەکی پاک بدوێ، مەگەر ئەو کوردانەی کە خۆیان لە کوردستاندا لە دایک بوون، ئەمە تاڕادەیەکیش بۆ زمانی ئینگلیزی وایە و گرانییەکەشی لەوەدایە، کە لەکاتی قسەکردندا چۆن دان دەنێیت بە پیتەکاندا و چۆن بڕگەی وشەکان تێکەڵ بەیەکتری ئەکەیت...

١٥ی ئایار

دوێنێ شەو، تەتەرێک لە بەغداوە بۆلای میر هاتبوو، ڕێگاکەی بەسێ ڕۆژ بڕیبوو. بۆ ئەوەش هاتبوو میر لەوە ئاگادار بکات، کە والی بەغدا، زۆر بە جوانیی پێشوازی دایکی میری کردووە و لەوەش دەچێ ڕازی بووبێت بە پێشنیارەکانی والی، چونکە هەر لە سەرەتای دیدەنییەکەدا، ناوچەی (قەرەحەسەن)ی داوەتێ و حەسەن بەگیشی[22] داوەتەوە و بەڵێنی داوەتێ بیکات بە فەرمانداری هەولێر و ئاڵتوون کۆپری- پردێ، بە مەرجێ(باقرخان) بەربدەن، کە نێردراوی شازادەی کرماشانە و ماوەیەکە لە سلێمانی هێڵدراوەتەوە و کاتی خۆی بۆ ئەوە نێردرابوو (٣٠٠٠٠) هەزار تمەنی بدەنێ.

(٢١) ئەفشاری: ناوی هۆزەکەی (نادر شا)یە.
(٢٢) حەسەن بەگ: برا بچکۆلەی (مەحموود پاشا)یە، پێش ساڵێک ڕایکردبوو بۆ بەغدا.

محەمەد ئاغا گەلێ چیرۆکی سەیروسەمەرەی بۆ گێڕامەوە، بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بە ڕاکردنی پاری (حەسەن بەگ)ەوە هەبوو، هەمووشی بریتی بوو لە باسی تاوانکاری و سیاسەتی ناڕاستی تورکیا.

دوای نیوەڕۆ (باقرخان) سەردانی کردم، پیاوێکی گێل و سادەیە ڕیشێکی ئەوەندە سەیری هەیە، ناچێتە عەقڵەوە. خۆیشی کورد نەژادە و لە هۆزی (مافی)یە، کوردی قسەکردنەکەی لە هەموو زمانێکی تر باشتر دەزانێ. دەربارەی کەلاوەکانی (هەرسین) لێم پرسی، دڵنیای کردم کە لە عەماراوێک زیاتر نەبووە و لە بەردێک هەڵکۆڵراوە و وێنە و نووسینیشی لەسەر نەبووە. ئاهەنگی عەسری ئەمڕۆ هەموو جلوبەرگی سلێمانی دەرخست، کە نزیکەی بیست و پێنج، یان سیی لە پیاوماقوڵانی سلێمانی لەبەریان کردبوو. هەر بۆ خۆشیش ژمارەکی زۆر (کەو)یان بۆ مەیدانەکە، بۆ شەڕەکەو هێنابوو، کە لەجاری پێشوو زیاتر بوو، هەراوهوریاشیان لەجاری پێشوو زیاتر بۆ دەکرد. باشترینی ئەم کەوانە دەبوایە لەناو هێلانەکانیاندا (بگیرێن)، ئەوسا مەشق پێ بکرێن و ڕۆژی شەڕەکەوەکەش دەبێ برسی بکرێن و هیچیان نەدرێتێ، بەڵام لە هاویندا ببرێ بۆ شاخ، ئەگینا ئەم خووەی لەکیس دەدات.

١٦ی ئایار

سەرلەبەیانی ئەمڕۆ، سەردانی میرم کرد و جار دوای جاریش کە دەیبینم، هەست دەکەم زیاترم خۆشدەوێ. ئەمجارەیان پەیمانی دامێ ئەوپەڕی توانای خۆی بخاتە گەڕ، بۆ ئەوەی کتێبی مێژووی کوردستان، کە بەناوی مێژووی کورد بەناوبانگە، بۆم پەیدا بکات. منیش چیرۆکی (زەینەفون) و دە هەزار کەسەکەم بۆ گێڕایەوە، کە یادگارێکی پڕ لە سەروەری نەتەوە نەمرەکەیەتی. ئاگام لێبوو، خۆی و هەموو ئەو کوردانەش کە لەوێ بوون بەپەرۆشەوە گوێیان بۆ قسەکانم شل کردبوو. جگە لەوەش هەستم کرد زۆر بەگرنگتر و سەرسوڕمانەوە. گوێیان بۆ گێڕانەوەکەم شل کردبوو. دیمەنەکەشیان ئەوەندە جوان بوو، بەکەڵکی ئەوە دەهات وێنەیەکیان بکێشرێ.

میر، زۆر بەسادەیی، کە نیشانەی دڵسۆزی تیا بەدی دەکرا، وتی: (خۆزگە بمزانیایە ئاخۆ بنەماڵەکەی ئێمە. لەو سەردەمەدا چ دەورێکی هەبووبێ؟). لەناو ئامادەبووەکاندا (کەیخوسرەو بەگ)ی سەرۆکی خێڵی جافیش دانیشتبوو، کە خێڵێکی بەهێزی جەنگاوەرن و بەگ خۆیشی پیاوێکی قۆز و سەروسیما جوان بوو. بەدڵنیاییەوە دەڵێم من

پیاوێکی جاف «کەیخەسرەو بەگی جاف»

یەکەمین ئەوروپاییم کە تا ئێستا چاوی پێی کەوتبێ. وا دیاربوو دیتنەکەمی پێ سەیربوو، بەڵام وا لێم ورد نەبووەوە، هەست بکەم هیچ نەدیوە.

١٧ی ئایار

ئەمڕۆ خۆم ئامادەکرد بچم بۆ لای (باقرخان)، کە لە خانووەکەی (دارۆغا) دایە و خانووەکەشی وەکو ئەو خانووە پیسە وایە کە منی تیادام. باقرخان، پێی وتم لە هۆزی (مافی)ی کوردە و لە خۆراسان نیشتەجێن، بەڵام هەندێ خێزانیان لە کرماشان دائەنیشتن. شێوەزمانەکەیشی، لە شێوەزمانی سلێمانی جیاوازبوو، بەڵام شێوەیەکیشە زۆر بەجوانی تێی دەگەیت. باقرخان یەکجار شارەزای خۆراسان و ئەفغانستان و هەندێ ناوچەی تورکستان بوو، گەلێ دەنگوباسی سەیریشی دەربارەیان دامێ و ئاگاداریشی کردم کە لە (نیشابور)، کانی (پیرۆزە) هەیە. پیرۆزەش لە وردە دەماری نێوان دوو چینی بەرد دایە... هەروەها ئاگاداری کردم کە (مەحموود ڕەحیم خان)ی سەرۆکی ئێستای (خوارزم)، نەوەی (عەبدولغازی خانی بەهادور)ی[٢٣] مێژوونووسی بەناوبانگی (تاتار)ە. ناونیشانی ڕاستەقینەی سوڵتانی (بوخاری)یش، سوڵتان نەبووە، بەڵکو (تورا)یە.

(٢٣) عەبدولغازی خانی بەهادور: میری بنەماڵەی جەنگیزخانە و لە دەوروبەری سەدەی هەڤدەدا فەرمانڕەوایی کردووە و مێژووی بنچەی (تاتار)ی نووسیوە، کە بۆ چەند زمانێکی ئەوروپایی وەرگێڕراوە.

بەشی چوارەم

وتوویژ لەگەڵ میردا- کەیخەسرەو بەگ- هۆزی جافی کورد- ئاووهەوای سلێمانی- ناشتاکردن لەگەڵ میردا- ژمارەی دانیشتووانی سلێمانی- نیشانەنانەوە- تەختی سلێمان- هەڵکۆڵراوی مێژوویی ئاهەنگێکی مۆسیقا- زۆرخانە، یان یاریگە- شێوکردن لەماڵی عوسمان بەگ- نوێژی خۆرهەڵاتییانە- سلێمان بەگ- چابووکیی لە بەکارهێنانی شمشێردا- کشتوکاڵ.

١٨ی ئایار

سەعات و نیوێکم لەگەڵ میردا بردەسەر، لەکاتە هەرە خۆشەکانم بوو. پیاوێکی زۆر ڕەوشت بەرز و بێ فیزە، ئەوەندە سادەیە، حەزدەکەی لەگەڵیا دابنیشیت، بەتایبەتی پاش ئەوەی ئاشنای ڕەوشتی زۆربەی پیاوە ناسراوەکانی خۆرهەڵات دەبێت، کە چۆن خۆیان لێ گۆڕراوە و درۆزن و فشەکەرن. لێم پرسی: «بۆچی زرێی ئاودامان لەبەر ناکەیت، کە لای کورد، جلێکی جەنگیی خۆشەویستە؟». لە وەڵامدا وتی: «چونکە توانای هەڵگرتنیم نییە!». خۆ ئەگەر ئەم پرسیارەت لە زۆربەی سەرکردەکانی خۆرهەڵات بکردایە، پێیان دەوتیت حەزی لێ ناکەین، یان بێزمان نایە لەشەڕدا خۆمان بپارێزین... لەبەرئەوە هەر کەسێک بیەوێ هۆی سەرسوڕمانم تێبگات، دەبێ پێشەکی ماوەیەکی زۆر لەناو تورکەکاندا بژی و شارەزاییەکی تەواو لە قسە و بیرکردنەوەیاندا پەیدا بکات.

ئەمڕۆ سەبارەت بەو دەمەتەقێیەمان شتێکی ئەوتۆم نییە تۆماری بکەم، چونکە زۆربەی قسەکانمان دەربارەی خۆم بوون. بەڵام میر پرسیارێکی زۆری دەربارەی سوپاگەلی ئەوروپا کرد و تێبینی زۆر ژیرانە و هوشیارانەیشی لە قسەکانیدا نیشان دەدا.

ئێوارەش جگە لەو کۆمەڵە خەڵکەی تر، کە دەهاتنە لام، کەیخەسرەو بەگ میوانم بوو. خێڵی جاف، کە کەیخەسرەو بەگ سەرۆکیانە، لە بەرزایی چیاکانی[١] قەڵەمڕەوی والی (سنە)دا دەژین. پیاوگەلی ئەم خێڵە، سەروسیما جوان و ئازان. تەنانەت لای کوردەکان خۆیشیان، لەخێڵە هەرە جەربەزە و دواکەوتووەکانن. شێوەزمانیشیان جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ شێوەزمانی کوردانی بابانی هەیە. سیمایان ئەوەندە جیاوازە، بەئاسانی ئەتوانرێ بناسرێتەوە. ئەم خێڵە بەئاسانی دەتوانێ چوار هەزار پیادەیان چەک هەڵبگرێ. چاکترین جەنگاوەری ناو سوپای کوردن.

ئەمانە لەکاتی شەڕدا کە میری سلێمانی سەرۆکە دەرەبەگەکانیان بانگ دەکات، دوو هەزار سوارێک پێکدێنن. هەر لەبەر ئازایەتی و زەبروزەنگیان، هەندێ دەستە و کۆمەڵە خەڵکی تری ڕاونراو و تەنگ پێ هەڵچنراوی وەک (فەیلی) و کەڵهوڕ، لەناویاندا دەبینرێن، کە زۆرجار ئەمانە ناوی خێڵەکە سووک دەکەن ئەم خێڵە، ئەگەر سەرۆکەکانیان بمرێ و کوڕی بچووکی لەپاش بەجێ بمێنێ، نایکەن بەجێگری باوکی، چونکە هەرگیز هەرزەکار ناکرێ بە سەرۆک هۆز. بەڵکو لەم کاتانەدا برا، یان خاڵی کۆچکردووەکە،

(١) ناوچەی (جەوان ڕۆ)، کە لە سەرەوە باسکراوە، بەشێکە لەم کێوانە.

لەجێی دادەنرێ. جافەکان هەموویان لە ڕەشماڵدا دەژین[٢] و هاوینان لە چیا بەرزەکانی (حاجی ئەحمەد)ی سەرسنووری (سنە) هەڵدەدەن و بەناوچەی شارەزووردا بڵاودەبنەوە، زستانانیش لەمبەروبەری ئاوی (سیروان)، لەنزیک (شیروانە) هەڵدەدەن.

١٩ی ئایار

سەرلەبەیانی شتێکی وانەبوو، شایانی باسکردن بێ. دوای نیوەڕۆش عەبدوڵڵا پاشا هاتە لام، ئەویش لەبەرئەوەی زۆر شارەزای کاروباری وڵاتەکەی نەبوو، بۆیە شتێکی بەکەڵکم لە قسەکانی هەڵنەکڕاند. زۆر باسی ئاووهەوا و سەرمای سلێمانی کرد، کە لە زستاندا سارد دەبێ، بەتایبەتی لەو کاتانەدا کە لە خۆرهەڵاتەوە ڕەشەبای توند هەڵدەکات. بەفریش نزیکەی شەش هەفتە، تا دوو مانگ، زەوی دائەپۆشێ. چونکە بەفر، دوای بەفر ئەبارێ و بواری ئەوەی پێشووتر نادات بتوێتەوە.

پێرار بیست و سێ جار بەفر باریوە. بەڵام ئاووهەوای سلێمانی لە هاویندا خۆشە، ئەگەر ڕەشەبای تێدا هەڵنەکات. ئەم ڕەشەبایە زۆرجار ماوەی هەشت ڕۆژ، لەسەریەک زۆرتوند هەڵدەکات و لە هاوینیشدا بە ئەندازەی سەرما کوشندەکەی زستانی دەبێت. سەیریش لەم ڕەشەبایەدا ئەمەیە دووسێ سەعاتێ دوور لە سلێمانی، لە هیچ لایەکیدا، ئەم ڕەشەبایە نییە. دەڵێن ناوچەی شارەزووریش[٣] کە مەرەزەیەکی زۆری تێدا دەکرێ،

(٢) کوردەکان بەو هۆزە کۆچەرییانە، یان بەو هۆزانەی لەژێر ڕەشماڵدا دەژین، دەڵێن (خێڵ) و بە یەکێکیشیان دەوترێ (خێڵەکیی).

(٣) ناوچەی شارەزوور، تا نزیک کێوەکانی (ئاورامان - هەورامان) ئەکشێ و پایتەختەکەشیان وەک تورکەکان پێی دەڵێن (گوڵ عەنبەر)، یان (غول ئامبەر)ە. دانیشتووانی لەهاویندا ناچار دەبن بچن بۆ (کۆچەل)، کە جێگایەکی ساردە، بەلاپاڵی کێوەکانی هەورامانەوە. ماوەی نێوان (ئاربەت - عەربەت) و (سلێمانی)، سێ سەعاتە. ئیتر لێرەوە ناوچەی شارەزوور دەست پێدەکات. لە (ئاربەت)یشەوە بۆ (گوڵ عەنبەر)، کە لەوێ ناوچەکە کۆتایی دێت، هەشت سەعاتە، ئەوڕەحمان پاشا، خشتێکی زۆری بێ نووسینی لە (ئاربەت) دەرهێنا، هەندێ دراویشی تێدا دۆزییەوە. گفتیشیان دا بەمن نموونەیەکم بدەنێ. لە (گوڵ عەنبەر)یش دوو لوولە تۆپیان لەژێر داروپەردوودا دۆزیبۆوەوە. ناوچەی شارەزوور پڕە لە ئاسەواری کۆن، وەک تەپۆلکە و گردی توورەکەڕێژی لە چەشنی (گەورەقەڵا)ی سەر ڕێی زەهاو. ئەو کارێزانەش کە تائێستا کەڵکیان لێ وەرئەگیرێ، نموونەیەکی زۆریش لە هەندێ جێگادا دۆزراوەتەوە. «ئاربەتی»ش ئەو جێگایەیە، کە زۆرترین ئاسەواریان تێدا دۆزیوەتەوە. هەر لە (ئاربەت) گردێک هەیە، شوێنەواری شارێکی گەورەی بەدەورەوەیە. لام وایە ئەو پاشماوانە، شاری شارەزووری کۆن بێت، بەڵام کوردەکان تێکڕا پێ لەسەر ئەوە دادەگرن، کە لەکۆندا شارێک نەبووە ناوی شارەزوور بووبێ. سووریشن لەسەرئەوەی ئەم ناونانەی ئێستاش وەک زانراوە، هەر ناوچەکە بووە. لەم ناوچەیەدا یەک دەسەڵاتیش کاروباری بەڕێوە نابات، بەڵکو چەند دەسەڵاتێک لەناوخۆیاندا، بەشیان کردووە.

یەکجار گەرم و نادروستە. پڕێتی لە مێشوولە و کێچ و بەتایبەتیش مار، بەڕادەیەک زۆرە، بەڕۆژی نیوەڕۆ، بە ئاشکرا بەسەر ڕێگاکاندا دێن و دەچن.

٢٠ی ئایار

ئەمڕۆ لەگەڵ ئەوانەدا، کە ڕۆژانی ئاسایی سەردانیان دەکردم، پیاوێکی (گورجی)ش بەناوی (تەمیرئاغا – تەیمورئاغا) هاتەلام. ئەم پیاوە، کاتی خۆی لە دارودەستەی ئەو (ئەحمەد کەهیا)یە بووە، کە دوای مردنی (عەلی پاشا) لە بەغدا، هەڵهاتبوو، هاتبووە سلێمانی و بەهۆی زرنگیی خۆیەوە، ئەو ماوە زۆرە لە سلێمانی ماوەتەوە و ئێستا بۆتە یەکێک لە ئاغا، یان یەکێک لە خانەدانەکانی کورد و چەندان گوندی دەوڵەمەندیشی لەلایەن میری ئێستای سلێمانی و پێشووەوە، دراوەتێ. لەبەرئەوە ئێستا ئەگەر چاکترین پایەوپلەیشی بدەنێ، ئارەزووی بەغدا ناکات. وا دیارە ئەم حاڵەی ئێستای زۆر بەدڵ بێ.

هەر ئەمڕۆ پیرەپیاوێکی کورد سەردانی کردم، کە لەم دواییەدا لە (مەککە) گەڕابووەوە. هەر کوردێکیش کە لە حەج بگەڕێتەوە، مێزەرێکی سپی لەسەر دەنێ. لەم سێ ساڵەی دواییدا نزیکەی دووهەزار کەسێک لە ناوچەی سلێمانی حەجیان کردووە.

دوای ئەمیش عوسمان بەگ هاتەلام و تا نیوەڕۆ مایەوە و زۆر بەتاسەوە گوێی بۆ ئەو چیرۆکانە گرتبوو، کە سەبارەت بە لەشکرەکانی ئەوروپا و شەڕەکانیان بۆم گێڕایەوە... زۆربەی ئەو پلەوپایانەی بەکاربەدەستە نزیکەکانی میر دەدرێن، بەمیراتی بۆیان ئەمێنێتەوە، یان بەلای کەمەوە لەسەردەمی میرێکدا دەیاندرێتێ. ئەم (مەحموود مەسرەف)ەی کە ئێستا سەرۆک وەزیرانە، ئەو پلەوپایەی بەدوای یەکدا، لە عوسمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشاوە بۆ جێماوە، وەک خۆیشی ئاگاداری کردم، ڕەنگە هەر کوڕەکەیشی لە جێگاکەی دابنێن. سیلاحدار، یان شمشێر هەڵگرەکەی ئێستاش، کە منداڵێکە، پیاوێکی لەو بەهێزتر فرمانەکەی ئەم منداڵە، بەجێدەهێنێ، تا گەورە دەبێ و خۆی پێی ئەنجام ئەدرێ. ئەم پیاوە، هەموو یاسا و دەسەڵاتێکی ئەو پایەوپلەیە لە ئەستۆ دەگرێ، کە ئەو منداڵە لە باوکییەوە بۆی ماوەتەوە. خۆ ئەگەر ئاسایش و ئاشتی لەم وڵاتەدا هەبێ و میراتگریش دۆخی سروشتیی خۆی وەربگرێ، ئەم وڵاتە زۆر گەشەی دەکرد.

دوای نیوەڕۆ خۆم گەیاندە لای کۆمەڵەکەی مەحموود مەسرەف، کە لەبەردەمی ماڵەکەی خۆیدا چادریان هەڵدابوو، زۆربەی پیاوماقوڵانیش لەوێ بوون. دوای تاوێ کەیخوسرەو بەگیش هات، کە زۆر بەگران و هێواش خۆی بە چادرەکەدا کرد، یان بە واتایەکی تر،

لەسەرخۆ و بێ ئاگا هات و قسەکانیشی پچڕپچڕبوون. ئەگەرچیش وام لێ هاتبوو لە شێوەزمانی بگەم، کەچی ئەو، بە زمانێک دەیکرد، نەمدەتوانی تێی بگەم. کەیخوسرەو بەگ کیتەڵەیەکی باروتی بچکۆڵەی پێبوو، نەیئەزانی چۆنی بەکاربهێنێ. داوای لە من کرد چۆنێتی بەکارهێنانی تێبگەیەنم. وەک تێگەیشتم کورد وشەی (دەرمان) لەجیاتی وشەی (باروت) بەکاردێنێ. ئەمەش بەکارهێنانێکی تەواوە و لەجێی خۆیەتی. دوایی وەک پیشەی ئاسایی شەڕە کەومان دی...

بێگومان لێهاتوویی ئەم باڵندە بچووکانە و ئازایەتی و زیرەکییان، لەو شتانە بوو، کە جێی سەرسوڕمان بوو، وەک پێشتریش باسم کرد، ئەم باڵندانە لە شەڕدا هەر هەوڵی ئەوە دەدەن، وەک سەگ توند ملی بەرامبەرەکانیان بگرن و باڵی پێوەبگرێ و بیفڕێنێ و بیسووڕێنێتەوە و دواییش بەزەویدا بیکوتێ. ئەم سووڕاندنەوەیە، هەموو چێژ و خۆشییەکی ئەم شەڕە کەوەیە... وا ڕێکەوت کەوێک چەندجارێک هەڵمەتی بۆ سەر بەرامبەرەکەی دەبرد، تا لە هەڵمەتێکی توند و تووڕەدا، بەهەڵە پەلاماری باڵی دا و بەجۆرێ گرتی، نەئەیتوانی وەک پێویست هەڵیسووڕێنێ و نەئەیشی توانی وازی لێ بهێنێ. بەمجۆرە بۆی دەرکەوت مەبەستەکەی نەپێکاوە.

لە گەڕانەوەمدا بۆ ماڵەوە، مەحموود مەسرەف ئەسپێکی بەدیاری بۆ ناردبووم. بەو کابرایەیشی وتبوو، کە پێیدا ناردبوو، هیچم لێ وەرنەگرێ، بەڵام بەزۆر گرتمان و شتێکم بە خەڵات دایە، کەچی سەیربوو، کابرایەکی وا هار و قڕن و درێژ، کە درێژییەکەی شەش پێ دەبوو، دەگریا و ئەو دیارییەی ڕەت دەکردەوە، کە بەزۆر دابوومانێ. بۆیە چەند پیاوێکی خۆم لەگەڵیدا ناردەوە، تا مەحموود مەسرەف هێمن بکەنەوە و پێی بڵێن تووڕە نەبێ لە پیاوەکەی، لەوەی دیارییەکەی وەرگرتووە.

٢١ی ئایار

سەرلەبەیانی ئەمڕۆ، لەسەر بانگهێشتنی میر، سەعات دە، لەگەڵ میر، ناشتامان کرد، بەڵام زۆرتر لە نانی ئێوارە دەچوو وەک لە نانی بەیانی، چونکە هەموو جۆرە گۆشتێکی وشک و تەڕ و هەمەجۆر خواردەمەنی تریشی تیابوو، کە لە خۆرهەڵاتدا باوە، لەوانە: ئەوەی پێی دەڵێن (بریانی). خواردنەکانیشیان لەسەر شێوەی فارسیانە ڕازاندبووەوە، کە ئەوەندەی تر لێهاتوویی کوردانەی جوان کردبوو. چونکە خواردنەکە لە هەموو ئەو جۆرە خواردنانە بەتامتر بوون کە لە بەغدا و لە هەر کاتێدا خواردبێتم. زۆریش چەور نەبوون.

لەگەڵ میردا، لەپێشەوەی هەیوانەکە دانیشتبووین، خواردنەکەشی لەسەر سینییەکی لاکێشەی (تەختە)ی ڕەنگکراو دانرابوو، چەند قاچێکی چەند گرێی لە زەوی بەرزی کردبووەوە، خواردنێکی زۆری هەمەجۆری لەسەر ڕیزکرابوون، ئەو خواردنانەش، کە لەسەر ئەم جۆرە سفرانە جێگەیان نەبووەوە لە دەفری تردا لەسەر زەوی دانرابوون کە بریتی بوون لە هەمە جۆر شەربەت و بەستەنی و هەندێکیان تابڵێی بەتام بوون. پیاوێکی قەڵەوی بۆرەقنەش لەولای میرەوە لەسەر ئەژنۆیەک دانیشتبوو، سەرقاڵی ئەوەبوو پەیتاپەیتا شتێکی سپی دەکردە کاسەیەکی گەورەی پڕ لە بەفرەوە. میریش تاوناتاوێ ڕووی تێدەکرد و کەوچکێکی گەورەی لەو شتە سپییە ئەخواردەوە. چاوە وریا و زیتەکانی ئەم کابرایە، کە کەوچکە گەورەکەی هەڵدەبڕی و ئەیکرد بەدەمی سەردارەکەی خۆیەوە، بەجۆرێ جێی پێکەنین بوو، ئیتر جارێکی تر نەمتوانی سەیری بکەمەوە. کابرایەکی تری هەڕەمەکیش لەپاڵ مندا بۆ خزمەتکردنم دانیشتبوو، منیش وەک میر، کە لام بۆ لای کردەوە، کەوچکێکی گەورەی لەو شتە سپییە کرد بەدەممەوە، تەمس ئەمە (دۆ)ی ساردە و فەریکە هەڵووژەی[٤] جنراوی تێکراوە، ئەوەندە ترش بوو، هەرچی بیخواردایەتەوە، ئاوی لە چاوی دەهێنا، لەبەرئەوە جارێکی تر داوای (دۆ)م لە هاوڕێ (کوردۆکی)یەکەم نەکردەوە. بەڵام کاربەدەستانی میر، کە پیاوگەلێکی زۆر بۆ خزمەتکردنیان بە دیاریانەوە وەستابوون، ئەوانیش بەدەوری خوانی لاکێشەییدا لەوبەری هەیوانەکە دانیشتبوون و زۆر بەپەرۆشەوە خواردنەکەیان ئەخوارد و ڕیشیان لەگەڵیدا دەجوڵاند، ڕیشیان دەتوت لەسەر ئاوازێکی شیرین دێت و دەچێ.

ئەوا خـــۆشـــیی بڵاو بووەوە بەناو خـــەڵکا
لەو ساتەوە کە ڕیشیان لە خۆشی و بەزما، سەما دەکا

کە بەڕاست و چەپدا ئەمڕوانی، ئەم دێرە شیعرەم بیرکەوتەوە، خەریک بووم لە پێکەنیندا لەنگەری خۆمم لەدەست دەرچێ. سەرنجم دا کورد، وەک تورک هەڵپە بۆ خواردن ناکەن، بەڵکو لەسەرخۆ نان دەخۆن، بەدەم نانخواردنیشەوە گاڵتەوگەپ و قسەی خۆش دەکەن. خۆراکەکەش هەمووی پێکەوە، بەجارێ لەبەردەمیاندا دادەنرێ. پێش دەستکردنیش بە خواردنەکە میر قسەیەکی خۆشی کرد، دڵی (وەڵەدبەگ)ی پێ گەشایەوە، کە یەکێک بوو لە سەرۆکەکانی جاف و لەو کاتەشدا قسەی دەکرد، ئیتر وەڵەدبەگ هەڵسا و ئەگەرچی بە سەروسیما جوان بوو، بەڵام لەبەر کەتەیی و قەڵەویی، خۆی دەلەنگاند و

(٤) بەڵکو ئەوە (قەزوان)ە، واتە: فەریکە قەزوان – ع.

قورس بوو، هەر بەدەم قسەکردنەوە هات، تا گەیشتە بەردەم هەیوانەکە، بۆ لای میر. میریش دەستی پانکردەوە و ئەویش ماچی کرد و چۆن هاتبوو، هەر وا گەڕایەوە شوێنی خۆی. بەڵام ئەندامەکانی ئەنجوومەن دیاربوو بەوپەڕی سەربەستی خۆیانەوە، سەبیل و قەننەیان دەکێشا و هەرچۆنیان حەزبکردایە، بە ئارەزووی خۆیان قسەیان دەکرد. کەچی ڕاوێژکارانی والی بەغدا، هەرگیز پڕکێشی ناکەن لەبەردەم والیدا سەیری ئەملاولا بکەن بەڵکو سەر دادەخەن و ورتە لە خۆیان دەبڕن و بۆ هەر قسەیەکیش کە (والی) دەیکات، ئەچەمێنەوە و تا والی ڕێگایان نەدات، ناتوانن قسە بکەن. ئێوارەش لەگەڵ مەحموود مەسرەف دا سەبارەت بەنەژادی ئەسپ قسەمان کرد، ئەسپی عەرەبی لە کوردستاندا وەک پێویست زاووزێ ناکات ئەگەرچی نەژادیشیان ڕەسەن بن و هی (نەجد)یش بن، ماینیشیان لە ئاسایی زیاتر، شتێکی تری لێ دەرناچێ. خێڵی جافیش توخمی وڵاخی بچووک و بەهێزیان هەیە، ناوبانگێکی زۆری، بە گورجوگۆڵی توانایانەوە دەرکردووە.

٢٢ی ئایار

ئەمڕۆش دیسانەوە چوومەوە بۆ یانەکەی لای مەیدان، وەک جاران ئاسایی خەڵکەکەی لێبوو. مەحموود مەسرەف بۆ گێڕامەوە، کە بیرێتی چۆن سیی و دوو ساڵ لەمەوبەر، سلێمانی دروستکراوە، کاتێ کە فەرمانداریێتی ئەوسای کوردستانی باشوور (ئیبراهیم پاشا)ی باوکی سلێمان پاشای کوردی کە یەکێک بووە لە خزمەکانی میری ئێستای سلێمانی، ویستوویەتی پایەتەختی میرنشینەکەی لە (قەڵاچۆالان)ەوە، (کە دەکەوێتە تەنیشتی دووەمی لای خۆرهەڵاتی چیاکانی ئەزمڕەوە)، بگوێزێتەوە بۆ جێگاکەی ئێستای سلێمانی، چونکە یەکەمین: حەزی لە ناوبانگ کردووە، دووەمیش: زۆر ئارەزووی ڕاووشکاری هەبووە. جێگەکەی قەڵاچوالانیش بە کەڵکی ئەم جۆرە ڕابواردنانە نەدەهات، چونکە کەوتبووە دۆڵێکی تەنگەوە. ناوی شارەکەیشی بەناوی سلێمان پاشای والی ئەوسای بەغداوە ناوناوە، کە باوکی سەعید پاشای کلۆڵ بووە. پێشتریش لێرە گردێکی کۆن هەبووە[٥]، لەکاتی تەختکردنیدا بۆ بناغە هەڵکەندنی ئەو کۆشکەی لەسەردەمی

(٥) گوندێک لە دەوری ئەم گردە بووە، ناوی (مەڵکەندی) بووە. واتە (مەلیک هیندی)، یان گوندی مەلیک هیندی. میر ئاگاداری کردم لەوەی لەکاتی تەختکردنی گردەکەدا، چەند کووپەیەکی گەورەیان تێدا دۆزیوەتەوە. خاکە ئێسکیان تێدابووە. لەوحێکی نووسراویشیان دۆزیوەتەوە، فڕێیانداوە، چونکە کەس نەیتوانیوە بیخوێنێتەوە. هەروەها ئاگاداری کردم ئەو کرێکارانەی پێش ماوەیەک ئەم کۆشکەیان چاککردووە، لە چاڵێکی قووڵدا، لەتە کووپە و خاکە ئێسکیان دۆزیوەتەوە.

ئەورەحمان پاشادا دروستکراوە، هەندێ دراویان تێدا دۆزیوەتەوە.

سلێمانی دەکەوێتە ناوچەی سەرچنارەوە و بەپێی باشترین زانیاری کە چنگم کەوتووە (٢٠٠٠) دوو هەزار خانووی موسڵمان و (١٣٠) سەدوسیی خانووی جوولەکە و (٩) خانووی دیان و کلدانی تێدایە، کەنیسەیەکی بچکۆڵەی داڕووخاویشیان هەیە، (٥) پێنج خانووی ئەرمەنیشی تێدایە، بەڵام ئەمان قەشە و کەنیسەیان نییە، (٥) کاروانسەرا و (٥) حەمامیشی تێدایە، ئەمیش یەکێکیان زۆرباشە.

٢٣ی ئایار

عەسری ئەمڕۆ، میر ئاهەنگێکی نیشانە شکاندنی سازکرد، بەڵام لەبەرئەوەی ڕەشەبایەکی توندبوو، ناچاربووین وازی لێ بێنین. بۆیە بۆ ئەوەی عەسر بەسەربەرم، چووم بۆ لای عەبدوڵڵا پاشا، کە لەوێ ئەندامانی یانەکە، بۆ دیتنم کۆدەبوونەوە. کەیخەسرەو بەگیش هات بۆ ئەوێ. دیاربوو لەبەر من ئەرکی هاتنی کێشابوو، هەرچەندە هیچیشمان لە یەکتر نەدەگەیشتین، بەڵام وەک جاران خۆی کێش کردبوو، هاتبوو. دوای تاوێکیش منجەمنجێکی کرد، کە نەمزانی لەگەڵ منێتی، بەڵام کە منجەمنجەکەی دووبارە کردەوە، ڕووم تێکرد، سەیرم کرد چاوی تێبڕیوم، ئەوسا مەحموود مەسرەف بێ ئەوەی بتوانێ زەردەخەنەکەی بشارێتەوە، بە زمانی تورکی دواندمی و پێمی وت (بەگ - دەیەوێت پێت بڵێ لەناخی دڵیەوە، حەزدەکات لەناو خێڵەکەی چاوی پێت بکەوێ - کە شەش ڕۆژەڕێ بوو، لەسەروو کێوەکانی سنوورەوە - و لەوێ جوانترین پێشوازیی و میواندریت بکات). من دڵنیام لەوەی ئەمەی لە دەست دێت و کەمێکیش ئارەزووی بەجێهێنانی داواکەیم هەبوو.

٢٤ی ئایار

سەعات سێی دوای نیوەڕۆ، لەگەڵ میردا چووین بۆ سەیری نیشانە شکاندن. مەیدانی نیشانە شکاندنەکە، لە چاڵاییی بەردەم ڕێگەکەی ئەزمڕدا بوو، میل و نیوێک لە شارەوە دووردەبوو. من و میر و عەبدوڵڵا پاشا، لەژێر چەترێکدا دانیشتبووین، سەیری نیشانەکەمان دەکرد. عوسمان بەگ لە هەرە ئەنگێوەکان بوو. بەڕاستی لە بەکارهێنانی تفەنگی قورسدا باشترین ئەنگێو بوو. جگە لەو، خەڵکی تریش نیشانەکەیان شکاند.

٢٥ی ئایار

ئەمڕۆ میر هات بۆ لام و نزیکەی سەعاتێک لام مایەوە. بەڵام لەبەرئەوەی تەندروستیم شێوابوو، دڵم زۆر لای قسەکانی نەبوو. لەڕاستیدا قسەکانیشی زۆرخۆش نەبوون. دوای نیوەڕۆش چووم بۆلای عوسمان بەگ، کە زۆری پێخۆشبوو ستایشی دەستونیشانی دوێنێی بکەم، زۆریش حەزی دەکرد شەڕە شمشێر و نیشانە شکاندنیشی بە دەمانچە فێر بکەم، چونکە خۆرهەڵاتییەکان ئەم یارییە نازانن.

٢٦ی ئایار

ئەمڕۆ تەندروستیم زۆر شێوابوو، پێشوازیی کەسیشم نەکرد.

٢٧ی ئایار

چووم بۆ دیدەنی (عومەر خەزنەدار)، کە خانەدانێکی خۆش مەشرەف بوو. ماڵەکەیان لەولای ماڵەکەی ئێمەوە بوو. سەبارەت بە شتە عەنتیکەکانی کوردستان، باسی (تەختی سلێمان)ی بۆکردم، کە هەردە و بانێکە و دەڵێن بەرزترین بەشی شاخەکانی (سنە)یە و وتیشی هەندێ پشکنینیان تێداکردووە لەوانە: ئەو پشکنینەی پێی دەڵێن شاری ژێر زەوی - بەڵام ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوان باسی هەندێ جێگەی تریان کرد، کە لەمەی یەکەم فراوانترە و لە جێگەیەکدایە، ناوی (دەلۆ)یە و لە گردێک لەنێوان قەرەداخ و ئیبراهیم خانچی دایە. دەڵێن زارکی ئەم شوێنە پشکێنراوانە، زۆر تەسکن، بەڵام لە ناوەوە ڕاڕەوەکانی زۆر فراوانن و چەندان ڕاڕەوی تریان لێ دەبێتەوە، لەبەرئەوە چوونە ناو ئەم ڕاڕەوانە، بەبێ خۆ ئامادەکردن و خۆ کۆکردنەوە، شتێکی زۆر سامناک و ترسناکە، چونکە خەڵکێکی زۆریان تێدا سەرنگوون بوون. وتیشیان ئەم ڕاڕەوانە، یان هەندێکیان، بەلای کەمەوە بەئەشکەوت، یان ژوور و خانوودا تێپەڕ دەبن. لەم دواییەدا نزیکەی پەنجا کەسێک چووبوون بۆ تاقیکردنەوەی ئەم جێگایە، بەڵام چەند سەعاتێک تیایدا سووڕابوونەوە، بەبێ ئەوەی بگەنە ئەوسەری ئەم گەرووانە. کوردەکان دەڵێن وەختی خۆی ئەمە شاری (جنۆکەی کوڕی جنۆکە)، یان (شاری جنۆکان)[٦] بووە.

(٦) موسڵمانەکان پێیان وایە پێش ئەوەی ئادەمیزاد دروست ببێ، (جانی کوڕی جان)ی میری جنۆکان، شای دنیابووە، هەرئەویش (هەرەم)ەکانی میسری دروستکردووە، فرمانڕەوایی نەتەوەیەکی کردووە، لە ئاگر=

لەگەڵ (عومەر ئاغای خەزنەدار)دا بەرنامەیەکمان بۆ سەردانی ئەم جێگایە و پشکنینی دانا، بەمەرجێک هەرچیمان پێویستە، بۆئەوەی بتوانین ماوەی چوار، پێنج ڕۆژ، ئەگەر پێویستی کرد، تیایدا بەردەوام بین لەگەڵ خۆماندا بیبەین. جگە لەمە، شاخی (دەلۆ)، گۆگرد و نەوت و زاخ و خوێ و سەرچاوەیەکی ترش و زەردیشی تێدایە.

ئێوارەم لەگەڵ عوسمان بەگدا بەسەربرد و تیپێکی مۆسیقایشی بۆ ڕابواردنمان ئامادە کردبوو، کەچی ئەندامانی تیپەکە، وەک ئەو پەندەی دەڵێ: (بەبێ سرکە و بەبێ مەی سەرخۆش ببوون). ئەمانە لە گۆرانیبێژەکانی پلەی دووەمی شاری بەغدا بوون، بەڵام من و عوسمان بەگ هەر خەریکی قسەی خۆشی خۆمان بووین.

سەرۆک خێڵێکی جافیش لەوێ بوو، بەهەلم زانی هەندێ پرسیاری دەربارەی شێوەی فەرمانڕەوایی نێوان جافەکان و خۆ ڕێکخستنیان لێ بپرسم، پێی وتم کەیخەسرەو بەگ خۆی سەرۆکی تێکڕای جافە و هەرخۆیشی دەتوانێ بکوژێ و ببڕێ و ئەنجومەنی ڕاوێژکارانیشی نییە و هیچ پێویست ناکات ڕاوێژ و پرس بە هیچ دەم سپییەکی خێڵەکەی بکات[٧] خۆ ئەگەر میریش داوای هەندێ پارە، یان جەنگاوەریان لێ بکات، سەرۆک تیرەکانی خێڵەکەی کۆدەکاتەوە و داخوازییەکەی میریان وەک یەک بەسەردا دابەش دەکات. سەرۆک تیرەکانیشی هەریەکەیان پیاوەکانی خۆی کۆدەکاتەوە و ئەرکەکانیان بەسەردا دابەش دەکەن. پێشیان وتم خێڵی جاف لە بەڕێوەبردنی کاروباری کوردستاندا بەشدار نەبوون، تا لەسەردەمی ئەوڕەحمان پاشادا بەشداری کران.

٢٨ی ئایار

بەیانیی زوو چووم بۆ زۆرخانەکەی عوسمان بەگ. منیش لەو باسەی (نیبۆر Niebuhr) زیاتر، کە لەسەر زۆرخانەکەی (شیراز) نووسیویەتی و باسی چەندان یاریی و مەشقی

=دروستکراون، لەبەرئەوە قایل نەبووە کڕنۆش بۆ ئادەمیزاد بەرێ، کە لە خۆڵ دروستکراوە، وەک لە قورئاندا باسیکراوە. موسڵمانەکان بڕوایان وایە، کە ئەو نەتەوەیە دنیایان پڕکردووە و پێش ئەوەی (ئادەم) دروست بێ، ماوەی (٢٠٠٠) هەزار ساڵ فەرمانڕەواییان کردووە و دوای ئەوەی ڕازی نەبوون گوێڕایەڵی بکەن، دەرکراونەتە پارچەیەک زەوی دوور، پێی دەوترێ (کێوی قاف). لە سزای ئەو سەرپێچییەشیاندا فەرمانیان پێکراوە هەر لەوێ بمێننەوە - بڕوانە ل ٥٩ی پێشەکی قورئانی وەرگێڕدراو - نووسینی - سەل - ٣٩٦ & ٨٢٠ و... هتد لە کتێبی (کتێبخانەی خۆرهەڵاتییانە)ی - دێربی لو-.

(٧) دوای ئەوەی لە سەرچاوەیەکی ترەوە کە پێم وایە زیاتر جێی متمانەیە، زانیم کە سەرۆکی جاف، بەبێ ڕاوێژکردنی دەم سپییەکانی خێڵەکە، ناتوانێ کەس بکوژێ، یان دەست بۆ کەس درێژ بکات.

جۆراوجۆری یاریزانەکانی ئەو زۆرخانەیەی کردووە[٨]، شتێکی ترم دەربارەی ئەم زۆرخانەیە نییە.

دوای نیوەڕۆش عوسمان بەگ و کەیخەسرەو بەگ و مەحموود مەسرەف هاتن بۆلام و ئەمی دواییان باسی ئەو سەفەرەی خۆی بۆ کردم کە دوای ڕووداوەکەی (شێخ توێنی) عەرەب لە (مونتەفیک)، کە لەگەڵ (١٣٠٠) سوارەی تردا بە تۆپزی لە وەرزی گرەبادا، لە بەغداوە بۆ سلێمانی نێردراوەتەوە و لە ماوەی دووشەو و دووڕۆژ دا نزیکەی دووسەد کەسیان بە ئەسپەکانیانەوە لێ مردووە و لە ڕۆژی سێیەمدا گەیشتوونەتە سلێمانی؛ چونکە سلێمان پاشای والی بەغدا، عوسمان پاشای سلێمانی لابردووە و ئیبراهیم پاشای لەجێی داناوە، بەڵام عوسمان پاشا ڕازی نەبووە مل بۆ ئیبراهیم پاشا بدات، بۆیە ئەو بەناچاریی بۆ کوردستان ڕایکردووە، کە ئەوڕەحمان پاشای لێ بووە. هەڵبەتە بۆ ئەمەش ئەرکێکی زۆریان کێشاوە.

٢٩ی ئایار

دیسانەوە لە مەیدان چاوم بە هاوڕێکانم کەوتەوە، بەڵام دوێنێ شەو بەڕاستی شەوێکی خۆشبوو، چونکە بەدرێژایی ڕۆژ، (با) لە باشوورەوە بوو، کەچی لە پڕێکدا لە ئێوارەدا گۆڕرا، لە باکووری خۆرهەڵاتەوە ڕەشەبا هەڵیکرد، ئیتر خێرا بووە ڕەشەبایەکی توند و هەرچی هەبوو، ڕاماڵی و هەورێکی لە تۆز و خۆڵ بەئاسمانەوە دروستکرد و مێشوولەیەکی زۆریشی لەگەڵ خۆیدا هێنا، کە بڕوام نەدەکرد ئەم مێشوولەیە لەم ناوچەیەدا هەبێت، بۆیە بەدرێژایی شەو، خەومان لێ زڕابوو. ڕەشەباکە ئەوەندە گەرمیش بوو، خاوی کردبووینەوە، ئەم ڕەشەبایە، ئەو (با) ترسناکەیە، کە لە خۆرهەڵاتەوە هەڵدەکات و نازانین لە خۆرهەڵاتەوە، یان لە باکووری خۆرهەڵاتەوە هەڵدەکات؟. کوتومت لە بای (سیروککو) دەچێ[٩]، کە لە ئیتاڵیا هەڵدەکات.

ئەم بایە، لەبەر توندییەکەی ترس و لەرزێکی زۆر دەخاتە دڵی دانیشتووانی سلێمانییەوە، چونکە هەرچی حەسانەوە و چالاکییە، نایهێڵێت. هەرچەندە من نەمتوانی هۆی ئەم بارە بزانم، بەڵام سەیرەکەی لەوەدایە، وەک هەموو دانیشتووانی ئێرەش ئەمەیان

(٨) ل ١٤١ی بەرگی دووەمی (گەشتێک بە وڵاتانی عەرەب)دا - نووسینی (نیبور).

(٩) گومانی تێدا نییە ئەم وشەیە نزیکایەتییەکی لەگەڵ وشەی (شەرقی)دا هەیە، کوردەکان پێی دەڵێن (بایەڕەش)، پەراوێزەکە دوایی هات، ڕاستییەکەی (ڕەشەبا)یە-ع.

بۆ سەلماندمەوە، دوو سەعاتەڕێ، بەهەرلایەکی سلێمانیدا دووربکەویتەوە، شوێنەواری نامێنێ.

٣٠ی ئایار

ئەم بەیانییە سەعاتێک لەگەڵ میردا پێکەوە دانیشتین و زۆری لێکردم کە پەیمانی بدەمێ هەموو ساڵێک سەردانی سلێمانی بکەم و ئەگەر ڕازی بم، خانوویەکی خۆشیشم بۆ دروست دەکات...

وا چاوەڕوان دەکرا دووسبەی، برا ترسنۆکەکەی میر، حەسەن بەگ و ڕۆستەم ئەفەندی خەزنەداری پێشووی بەغدا بگەنە سلێمانی و خەزنەدار خەلاتیش لەگەڵ خۆیدا بۆ مەحموود پاشا بهێنێ، لەبەرئەمە ئامادەبوونێکی باشیان، بۆ پێشوازی ئەم خەلاتە سازکردبوو. ئێوارەش لەگەڵ عوسمان بەگدا شێومان کرد و هەموو پیاوماقوڵانی شاریشی بۆ دیدەنیم بانگهێشتێ کردبوو، کە ژمارەیان چواردە کەس بوون. خواردنەکەش تابڵێی خواردنێکی وەک ئەوەی لای میر، نایاب بوو. لەسەر شێوەی ئێرانی و لەسەر خوانی لاکێشەیی دایاننابوو، کە پێیان دەوت: (خوانچە Khuwan - che)، خواردنەکانیان لەسەر ڕیزکردبوو، خواردنەکەشمان لەبەر دەرگا، لەسەر سەوزەگیایەکدا خوارد. من و عوسمان بەگ لەسەرووی خوانەکە دانیشتبووین، ئەوانی تریش لەمبەروبەری خوانی ترەوە دانیشتبوون. هەر کە دەستمان بە خواردن کرد. کەیخەسرەو بەگیش لەسەرخۆ گەیشت و بە ورتەورتیش کە تێی نەدەگەیشتێ، پۆزشی هێنایەوە. ئیتر یەکسەر لەوپەڕی خوانێک دانیشت و بە تاسوقەوە دەستی بەگۆشت خواردن کرد. کوردیش وەک ئێرانی لەسەرخۆ نان دەخۆن و بەدەم نانخواردنیشەوە قسە دەکەن و ماوەی خواردنەکەشیان وەک لای ئێمە، درێژە ئەکێشی. ئەوان قێز لە شێوەی خواردنی بەپەلەی تورکەکان دەکەنەوە. تورکەکان تەنیا خواردنێک لەسەر خوانەکە دادەنێن و پاش ئەوەی میوان چەند پاروویەکی لێدەدات، ئەوە لادەبەن، خواردنێکی تر دەهێنن. لەوەدەچێ ئەم شێوەیە، شێوەی کۆنی تەتەرەکان بێت. بەڵام وەک دیارە ئێرانییەکان لەسەرخۆ و بەکاوەخۆ نان دەخۆن.

دوای نانخواردن هەندێ لە میوانەکان چوون بۆ دیوەخانی میر و هەندێکیان مانەوە بۆ گوێگرتن لە ئاهەنگێکی مۆسیقا، کە عوسمان بەگ بانگی کردبوون، مۆسیقاژەنەکان، هەرهەمان مۆسیقاژەنەکانی جاری پێشوو بوون و زۆریش شارەزا نەبوون. من و عوسمان بەگ گفتوگۆیەکی خۆشمان سەبارەت بەباری سیاسی کوردستان کرد، هەستی خۆیشی لێ

نەئەشاردمەوە، کە چەند ڕقی لە تورکەکان بوو، چونکە پێی وتم (ئەمانە، هەر خەریکی فرۆفێڵ و تەڵەکەبازین، کەس ئەوەندەی من نایانناسێ، بۆیە من لای خۆمەوە، هەر ڕقم لێیان دەبێتەوە و هەرگیز متمانەیان پێناکەم، چونکە ئەمانە هەتا چاوترسێنیان نەکەیت، یان بەتوندی لەگەڵیاندا نەجووڵێیتەوە، لە خۆیانەوە چاک نابن). منیش هەرچەند لەگەڵ هەموو بۆچوونەکانیدا نیم، هەست دەکەم هەندێ لە قسەکانی ڕاستن. عوسمان بەگ بۆ سبەی نیوەڕۆ ئاهەنگێکی زۆرانبازی سازکردبوو، حەزی دەکرد لە ماڵەکەی ئێمەدا بکرێ، چونکە پێی وابوو، چوونی من بۆ ماڵی ئەوان، بەئەرک بزانێ، بەڵام حەوشەکەی ماڵی ئێمەش جێگەی ئەوجۆرە ئاهەنگانەی تێدا نەدەبووەوە، بۆیە تکام لێکرد کە لە پێوەندیی دۆستایەتی داهاتوومانا ئەم جۆرە شتە ڕەسمی و زۆر لەخۆکردنانە، بایەخ پێنەدات.

هەر ئەمرۆ دەرفەتی ئەوەم بۆ ڕەخسا، سەرنجی شتێ بدەم، کە پێشتریش زۆر سەرنجی ڕاکێشابووم، ئەویش مەسەلەی نوێژی خۆرهەڵاتییانە بوو، وەکو بۆم دەرکەوت لەوە زیاتر کە شتێکی خوو پێوەگرتووە، شتێکی وا نییە، چونکە ئەم ئێوارەیە، کە لەگەڵ بانگی ئێوارەدا، نوێژی بە کۆمەڵیان دابەست، عوسمان بەگ پێش ئەوەی دەست بەنوێژ و کڕنوش بردنێکی مەزن بکات، چەند دەقیقەیەک لەبەرخۆیەوە هەندێ ورتەورتی کرد و هەندێ ویردی خوێند، کەچی لە نوێژەکەدا و لەکاتی چەند (رکوع)ەکاندا، کە گوێی لە تێبینییەکی بێ بایەخی من بوو، کە لەگەڵ کابرایەکدا دەدوام، لەکاتی نوێژەکەدا ئاوڕی لێ دامەوە، تا وەڵامم بداتەوە و فرمانی بەو گزیرانەی کرد کە خەریکی ئامادەکردن و گواستنەوەی نانی شێوبوون، پاش ئەوە دووبارە (رکعە)ی تری دەست پێکردەوە. زۆرجاری تریش ئەم بێ دەربەستی و گوێ پێنەدانەم لە موسڵمانەکان دیوە، کە لەکاتی نوێژ و چوونە (رکوع)دا، قسە دەکەن و گلەیی لەیەکتر دەکەن و سەیری ئەملاولای خۆیان دەکەن. هەر بەڕاستیش ئەم نوێژانە، بەڕادەیەک لە شێوە خۆنواندنێکی بێدەنگ دەچێت. میریش کە لەنوێژ گەڕایەوە، هەر بەدەم ناوهێنانی خوا و تەسبیحات و ویرد خوێندنەوە گەڕایەوە، کەچی جاروبار بۆ هەندێ وردە سەرنجی زۆر بێ بایەخ دەیبڕی و پاشان دەستی پێ دەکردەوە.

٣١ی ئایار

سەرلەبەیانیم لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا بردەسەر و دوای نیوەڕۆش چووم بۆ سەیری زۆرانبازییەکە، ڕێگاش بە هەموو کەسێک درابوو، بۆ سەیری زۆرانبازییەکە بێت، بۆیە گۆڕەپانەکە و هەندێ گوێسەبانەش پڕببوون لە خەڵک. دەست بەزۆران کرا و هەندێ

زۆرانباز، نەشارەزایانە و لەسەر شێوەی کۆنی لادێییانە زۆرانیان گرت، کەچی کوردەکان بەگشتی و عوسمان بەگیش لەسەروو هەموویانەوە، زۆر گەشکەیان بە سەیرکردنەکە دەهات. دووان لە زۆرانبازەکان پیاوی (عەزیز ئاغای کوڕی مەسرەفی گەورە) بوون. عەزیز ئاغاش لاوێکی ئێسک سووک بوو، منیشی زۆر خۆش دەویست. منیش زۆر هانی پیاوەکانیم دا و پشتم گرتن دژی پیاوەکانی عوسمان بەگ، بەڵام بەختم یارنەبوو، چونکە هەردووکیان بە زەویدا کوتان.

کورد لەو گەلانەیە کە یەکجار حەزی لە وەرزشە، سا ئیتر گەورەبن، یان بچووک، لاوبن، یان پیر، لەبەرئەوەی وەرزش خولیای شیرینی هەموویانە. عوسمان بەگ دەستەیەکی کۆکردبووەوە بۆئەوەی بێن بۆ ماڵی ئێمە و لەوێ شمشیربازی خۆیانمان بۆ بنوێنن.

کە گەڕامەوە ماڵەوە باشترین دەمانچەی خۆمم بەدیاری بۆ نارد، ئەویش ئەو دیارییەی زۆر پێخۆش ببوو، بەڵام بیستم هیچ دیارییەک لە مانگێ زیاتر لای نامێنێتەوە، چونکە هەر شتێکی هەبێ، کە داوای لێ بکەن، دەیبەخشێ، لەگەڵ ئەوەشدا من گفتم لێ سەند کە دیارییەکەم لەناو نەدات و وەکو یادگارێک لای خۆی بیپارێزێ.

١ی حوزەیران

ئەم بەیانییە ڕۆستەم ئەفەندی کە لە بەغداوە هاتبوو، بەشێوەیەکی ڕەسمی پێشوازی کرا و میر ماوەی میلێک لە شاری سلێمانی بۆ پێشوازیکردنی دەرچووبوون. ڕۆستەم ئەفەندی لەگەڵ خۆیدا، حەسەن بەگیشی هێنا بووەوە و خەلاتیشی لای والی بەغداوە لەگەڵ خۆی بۆ مەحموود پاشا هێنابوو، وا دیاربوو والی بەغدا پێشتر، حەسەن بەگی بەلای خۆیدا فریو دابوو، کەچی ئەو پابەندی و لایەنگیرییەی حەسەن بەگی هەروا زوو هەرزان فرۆش کردبۆوە و بێ هیچ مەرج و چەندوچوونێک، دابوویەوە بەبرا ڕەنجاوەکەی. بەڵام بۆ بەختەوەریی حەسەن بەگ، مەحموود پاشای برای، نەتورکخواز و نەئێرانیخواز بوو. حەسەن بەگیش بەگیراوی و قۆڵ بەستراوی و لەژێر چاودێری (١٠٠ سەد) پاسەوانی (گورجی)دا، کە شەو و ڕۆژ بەدیارییەوە بوون، بۆ سلێمانی هێنرابووەوە. سەروسیمایشی نیشانەی تێشکان و داتەپیوی پێوە دیاربوو، کە لەڕاستیدا لە نیشانەی گێلێتی بەولاوە، هیچی تری پێوە دیارنەبوو... هەرچۆنێک بێت ئەو شێوە ناشیرینەی تورکەکان لە بەرەڵلاکردنیا کردبوویان، تا ڕادەیەک لە چاکەی ئەم بوو، تێکرای خەڵکی سلێمانیش سەبارەت بەو بەدەستەوەدانەوەیەی، بۆ بێزاری دەربڕین لە ماڵ هاتبوونە دەرێ.

دوای نیوەڕۆش ئەمڕۆ، لە مەیدان چاوم بە (سلێمان بەگ)ی براپچووکی میر کەوت. ئەم و عوسمان بەگ و میر، لە دایکێکن، کە خوشکی خالد پاشایە کە لە بنەماڵەی بابانە. بەڵام حەسەن بەگ، خوشکەزای کەیخەسرەو بەگی خێڵی جافە. سلێمان بەگیش تەمەنی هەر (٣٠) ساڵ دەبێت، ئەگەرچی بەڕواڵەت گەورەتریشی دەنواند. لە براکانی تریشی کەڵەگەتترە و ڕواڵەت سادە و جوان و هەست ناسک و سەنگینە، هیچ زۆر لەخۆکردنێکیش لە هەڵسوکەوتیا نییە.

باقرخانیش لەناو ئەوانەدا بوو، کە بۆ مەیدان هاتبوون، سەرەڕای ئەو ئاڵوگۆڕە و ئەو ڕووداوانەی ئەمڕۆ، کە لە چاکەی تورکەکان بوو، کەچی ئەم هەر گورجوگۆڵی و گەشکەیەکی ئاشکرای پێوە دیاربوو، مانەوەیشی لە سلێمانیدا هێشتا هەرکەمێک نادیار و تەمومژاوی بوو، کە سەرم لێی دەرنەدەکرد. کەمێک باسی بەختیارییەکانی کرد، کە بێگومان کوردن و خۆیشم پێشتر ڕام هەر وا بووە. زۆر جاری تریش لەگەڵ کوردەکانی ئێرە لەگەڵم باس کردوونەتەوە. باقرخان خۆیشی هەر کوردە و لەناو بەختیارییەکانیشدا زۆر ژیابوو، دەڵێ زمانەکەیان شێوەی لوڕییە و کاتێ قسەی پێدەکەن، دەتوانێ تێی بگات. ئەمەش لەگەڵ بۆچوونەکانی مندا یەکیان دەگرتەوە.

٢ی حوزەیران

دانەوێڵەی (جۆ) دەستی بەهاتنە ناو شارەوە کرد. ئەمساڵ بەهۆی دواکەوتنی بارانەوە، درەویش دواکەوت. سەرەتای «ئاروو»ش لە بازاڕدا دەرکەوت، بەڵام زۆر کەمە و گرانیشە. «توو»ش هەندێکی پێگەیشتبوو. بەڵام گەنم هێشتا نەگەیشتبوو، کە ڕەنگە لە ناوەڕاست، یان کۆتایی حوزەیراندا بدوورێتەوە.

ئەمڕۆ کە چووم بۆ پیرۆزبایی لێکردنی میر، بەبۆنەی خەلاتکردنییەوە، سەیرم کرد لە سەوزاییەکی تەختی تەنیشت کۆشکەکەیدا زۆر دڵخۆش دانیشتبوو. پێی وتم لەبەر خاتری من فرمانی کردووە هەندێ یاری زۆرانبازی ساز بکرێ، بەڵام خۆی هەرگیز چێژی لەم جۆرە شتانە نەدەبینی.

حەسەن بەگی برایشی کە هەڵهاتبوو، لای بوو... سەروسیمای ئەم، ئەوەندەی هی براکانی سەرنجی ڕانەکێشام. بەدرێژی ئەو ماوەیەی پێکەوە دانیشتبووین هەر خەریکی ویرد خوێندن بوو، وا دیاربوو دوای ئەو تەنگانەیەی تێی کەوتبوو، هاتبۆوەوە سەرخۆی و دۆخی جارانی خۆی، تەنگانەکەی ئەم دواییەیشی ئەمە بووە: ئەم، نزیکترین برای

مەحموود پاشا بووە، بەڵام سەرەتای ساڵی پار، داود پاشای بەغدا، لەژێرەوە بەنهێنی، بەنیازی فریودان و هەڵگێڕانەوە و سەرپێچی کردنی براکەی، کەوتبووە نامە نووسین بۆی، تا لە دواییدا تەقەللاکەی والی سەری گرتبوو، حەسەن بەگیش بۆ بەغدا هەڵهاتبوو، لەوێ پێشوازییەکی زۆر تایبەتمەند و بێ وێنەی کردبوو. دوای ماوەیەکیش فەرمانداریتی (کۆیسنجاق)ی داوەتێ، بەڵام هەر دوای چەند هەفتەیەک بانگکراوەتەوە و ئەو پلەوپایەیان لێ سەندۆتەوە، چونکە والی بەغدا بۆی دەرکەوتبوو هەتا مەحموود پاشا، لای ئێرانییەکانەوە پشتگیری بکرێ، بەربەرەکانێ کردنی بێ هودەیە. دواییش کە لە دەخەڵیی و بێخیری حەسەن بەگ گەیشتبوو، دابوویەوە دەست براتوورەکەی، بێ ئەوەی چارەنووسی حەسەن بەگ لێک بداتەوە. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم ئاڵوگۆڕەی سەرەوە، منیش ئەم تۆزە ڕوونکردنەوەیەی تری بەپاڵ دەخەم: نزیکەی ساڵێک لەمەوبەر، ئەفسەرێکی مەحموود پاشا، بۆ هەندێ کاروبار، قسەی لەگەڵ داود پاشا کردبوو. لە سەرەتای قسەکردنەکەدا، داود پاشا کەمێک پێی داگرتبوو، بەڵام لەدواییدا بەڕواڵەت، بەگوێرەی دڵی سەردارە کوردەکە-واتە مەحموود پاشای کردبوو. بە نێردراوەکەیشی وتبوو: (سوێند بەخوا و بەسەری یوسفی کوڕم، مەحموود پاشا وەک یوسفی کوڕم سەیر دەکەم و ئەوەندەی جگەرگۆشەیەکی خۆم، خۆشم دەوێ و پڕ بەدڵ حەز بەچاکەی دەکەم). کەچی لای خۆیەوە بڕیاری دژایەتی و بەربەرەکانێ کردنی دابوو، لەهەمان کاتیشدا سەرقاڵی ئەو نامە گۆڕینەوانە بوو، کە بەنهێنی لەگەڵ حەسەن بەگدا هەیبووە و نیازی پاشقول لێگرتنی ئەو پیاوەی هەبووە، کە (وەک یوسفی کوڕی سەیری دەکرد!)، تا لەناوی بەرێ. ئەمە چیرۆکێکە، کە بە بەرچاوی خۆمانەوە ڕوودەدا و یەکێکە لەچەندان چیرۆکی لەم بابەتەی، کە دەتوانم لە داود پاشای بگێڕمەوە و لە هەموو ئەو سەرکردە تورکانەش دەوەشێتەوە، کە من ناسیومن. عوسمان بەگ و گەلێ لاوی تری چاونەترس، دوو ڕۆژە خەریکی مەشق کردنن بە شمشێر، بۆ ئەوەی سبەینێ لەپێش چاوم بیکەن، کە دەبوایە ئەمڕۆ ئاهەنگەکە بکرێ، بەڵام بە سۆنگەی چوونی منەوە بۆ لای میر، دواخرا.

٣ی حوزەیران

سەرلەبەیانی بەبۆنەی هاتنی ڕۆستەم ئەفەندییەوە بۆ سلێمانی، چووم بۆ بەخێرهاتنی. لە عەسریشدا شمشێربازەکان هاتن بۆ ماڵەکەی من. لبادێکیان هێنا و بەچل قەدیی بەگوریس بەستیان و لە ئاویان هەڵکێشا و هەڵیانواسی، ئەوسا عوسمان بەگ یەکجار

شمشێرەکەی وەشاند، کردی بەدوو کەرتەوە. دوای ئەویش لاوێکی ڕووخۆش کە ناوی حەسەن بەگ بوو، کردی بە دوو لەتەوە. ئینجا عەزیز ئاغا، وەک هاوڕێکەی کردی بەدوو لەتەوە. پاشان بەستەکێکی تریان هێنا، بەڵام ئەمجارەیان عوسمان بەگ بۆی لەت نەکرا، ئەگەرچی لبادەکە هەر دوو سێ قەدیشی مابوو، عەزیز ئاغا و سلێمان بەگیش هەربۆیان لەت نەکرا. دیسانەوە عوسمان بەگ شمشێرێکی تریشی داوەشاند بەڵام ئەمجارەیان هەڵچووبوو، کەچی لەجاری پێشوو خراپتربوو... لەدواییدا عەزیز ئاغا پارچەیەک لە لبادەکەی بڕی و لەسەر زەوی پانیکردەوە، بەیەک شمشێر کردی بەدوو لەتەوە. ئەوڕەحمانی برایشی چاوی لەم کرد و لەتیکرد. پێم وابێ ئەمجۆرە لەتکردنەیان کارامەیی زۆرتری تیایە، وەک لەوەی هەڵواسرابێ. عوسمان بەگ پرسیاری ئەوەی لێکردم کە ئاخۆ ئەمجۆرە لەتکردنە، لەوەی لای ئێمە چاکتر نییە؟ منیش پێم وت شتێکی خراپ نییە ئەگەر بەرامبەرەکەت وەک ئەو لبادە، ئاوا لەبەردەمتا بکەوێ. ئەوەشم نیشان دا ئەگەر هەڵە بکات، چۆن دەکەوێتە بەر زەبری شمشێری ئەو بەرامبەرەی کە بزانێ شمشێرەکەی بەکاربهێنێ، وەک ئەو شێوازەی لای ئێمە دەیکەن. دیاربوو لەدواییدا کە بۆی دەرکەوت قسەکانم ڕاستە، سەلماندی، بەڵام عەزیز ئاغا نەیسەلماند.

٨ی حوزەیران

لە چواری ئەم مانگەدا میستەر (بەل)[١٠] گەیشتبوو، منیش لەو ڕۆژەوە هەر خەریکی سەردانی هاوڕێیانی کوردم و کاتی خۆشیان لەگەڵدا بەسەر دەبەم. شتێکی واشم نییە شایستەی باسکردن بێ. ڕەشەباش وای لێکردووم زۆریش ئارەزووی نووسینم نەبێ.

دوای نیوەڕۆ لەگەڵ عومەر ئاغا و مەحموود ئاغای مەسرەفدا دەربارەی کشتوکاڵی کوردستان دواین. گەنم لە کاتی ئاساییدا یەک و پێنج و یەک و دە، هەندێ جاریش ئەگەر گەنمەکە جیاوازتربوو، یەک و پازدە دەبرێ، داهاتی ساڵی پاریش زۆر کەم بوو، چونکە هەر یەک و دووی بڕیبوو. گەنم و جۆش بەروودوا، لە یەک پارچە زەویدا دەکرێن و لەم

(١٠) میستەر (بەل) لەلایەن حکوومەتی (بومبا)یەوە، وەک نەشتەرگەر (جراح) یاریدەدەری بارەگای نشینگەیی بەغدا دامەزراوە، بەڵام لەبەرئەوەی تەندروستی تێکچووە، بۆ کەڵک وەرگرتن لە ئاووهەوای شاخ، پێوەندی کردووە بە میستەر (ریچ)ەوە لە کوردستان ڕەوشتی بەرزی و سروشتی سەنگینی و ئارەزووی گەشتوگوزاری و تێنوێتی بۆ زانیاری و دەنگوباس کۆکردنەوە، وای لێکردووە، ببێتە یەکێک لەو خۆشەویستانەی دەستەکەی میستەر ڕیچ. لەدواییدا میستەر ڕیچ کەڵکی لە بەهرە چاکەکەی و دڵنەرمییە ڕەسەنەکەی وەرگرتووە - خاریچ.

کشتوکاڵانەشدا پشت بەئاوی باران دەبەستن و بەمجۆرە کشتوکاڵانەش دەوترێ: (دێم)[١١]. جۆرێکی تریش هەیە لەگەنم کردندا، پێی دەڵێن: (بەهارە). کە لە بەهاردا تۆو دەکرێ و پێویستی بە ئاوێژە هەیە. لە دەشتەکانیشدا زەوی بە بەیاری ناهێڵنەوە، بەڵکو بەرەوودوا، گەنم و جۆی تیا دەکەن، بەڵام لە گردۆڵکەکاندا بە بەیاری دەیهێڵنەوە. لۆکەش هەرگیز وا ناکەن دوو ساڵ لەسەریەک لە جێگایەکدا دووبارە بیتەوە، لەبەرئەوە لەگەڵ تووتندا نۆرەی پێدەکەن. لۆکەش هەمووی لە جۆری (سینوێ)یە و پێویستی بە ئاوێژە هەیە بەڵام هەندێکی لە گردۆڵکەکاندا بە دێم دەکەن. هەرتەنیا بۆ بەهێزکردنی ڕەز و تووتنیش پەیین بەکار دەهێنن. چەند ساڵێکیش لەسەر یەک مەرەزە لەیەک جێگادا ناکەنەوە، بەزۆریش لە شارەزووردا دەیکەن. ئەو ساڵانەی ئەو شوێنانەی مەرەزەی تیادا ناکەن، شتی تری تیادا دەکەن. لە کوردستاندا (کەتان) و (گوش) تۆو ناکەن، بەڵام عومەر ئاغا پێی وتم ئەمساڵ هەندێ تۆو کەتانیان چنگ کەوتووە، کە حاجییەک لە میسرەوە هێناویتی و وەشاندوویانە. هەروەها لە کوردستاندا گەنمەشامی هیندی و گەنمەشامی سپی و نیسک و نۆک و هەرزن و جۆرێک، یان دووجۆر ماشیش تۆو دەکەن، بەڵام بۆ هەر دۆنمێک، جووتە گایەک لە ڕۆژێکدا جووت دەکات.

لە کوردستاندا داری پرتەقاڵ و لیمۆ ناڕوێن، چونکە لەڕاستیدا لە هاویندا پلەی گەرما، لە پلەی مام ناوەندی تێدەپەڕێنێ و لە زستانیشدا لەوە ساردترە ئەم درەختانەی تیا بژی. لەم دواییەدا میر، هەندێ دار پرتەقاڵی (ئەشبیلی) و لیمۆی شیرینی لە بەغداوە بۆ کۆشکە تازەکەی خۆی هێنابوو، بەڵام هەر یەکەمین زستان هەمووی سەرما بردنی. لەهەموو جێگایەکی کوردستاندا دار (گەرچەک) بەجیا، یان لەگەڵ لۆکەدا پێکەوە دەڕوێنرێ.

١٠ی حوزەیران

ئەمرۆژەی دوایی تەندروستیم زۆر تێکچووبوو، لام وایە بەلای زۆرەوە هی گەرماکەیە. تا ئێستا لە چادردا دەژین و بەهیوای ئەوەین خانوویەکی هاوینەی کوردەوارییانەمان بۆ بکەن، کەسابات و کەپرە، چونکە گڕەی گەرمای زۆر بەتین لە جانفاسی چادرەکەوە دێتە ژوورەوە، کە دەگاتە (١٠٣ و ١٠٠). بەڵام لە ژێر کەپر و ساباتدا لە (٩٢) پلە زیاتر تێناپەڕێ.

(١١) دەبێ ئەوەمان لەیادبێ، زۆربەی ئەو کشتوکاڵەی لە خۆرهەڵاتدا دەکرێ، بەهۆی ئاوێژەی وەک: جۆگەی هەڵگیراو و کەنداوەوە ئاو دەدرێن.

میر بەبۆنەی گەڕانەوەی ئەو ئەسپانەیەوە کە لە لەوەڕگا بوون، پێشنیاری کرد ئاهەنگێکی سواریی و پێشبڕکێ و جریدبازی ساز بکرێ، بەڵام پۆزشم هێنایەوە، کە ناتوانم ئامادەبم، چونکە لەوەدەچوو لە قرچەی گەرمای نیوەڕۆ سازی بکەن، بۆیە ئاهەنگەکەیان دواخست، کە بڕوام نەدەکرد نیاز لەم ئاهەنگە هەر لەبەر خاتری من بووبێ، لەبەرئەوە ئەگەر بمزانیایە هەر بەتەنیا لەبەر منە، تەقەللام دەدا ئامادەی ئاهەنگەکە ببم. میریش کە زانی تەندروستیم شێواوە، بە پەلە و بێئەوەی ئاگادارم بکات و دەرفەتی ئەوەم بدات پاسەوانەکانم بۆ پێشوازی بچنە بەردەرگا، سەردانی کردم و نزیکەی سەعات و نیوێک لام دانیشت و ئاگاداریشی کردم کە (والی بەغدا) داوای لێکردووە قەڵایەک دروست بکات، پەیمانیشی داوەتێ کە تۆپ و کەرەسە و پێویستییەکانی بۆ ئەم مەبەستە بداتێ، لەبەرئەوە تکای لە من کرد سواری ئەسپەکەم ببم و جێگایەکی نزیک و لەبار، بۆ دروستکردنی قەڵاکە هەڵبژێرم، هەروەها داوای لێکردم لە نەخشەکێشاندا یاریدەیان بدەم. منیش پەیمانم دانێ بۆ دوای چاکبوونەوەم. ئیتر میر چووە سەرباسی (ئاسمانناسی) ئەوروپایی، کە پێشتریش گەلێ جار ئەم باسەی دووبارە کردبووەوە و بەتایبەتی پرسیاری دەربارەی شاخەکانی ناو مانگ کرد و وتی لە ڕێگای ئایینەوە بۆی دەرکەوتووە، کە مانگ پارچەیەک ئاسنە و خوای گەورە بۆ ئەوەی بەرزکردۆتەوە تا تیشکی هەتاو لە زەوی بداتەوە. فرمانی بە ئەستێرەناس (منجم باشی)، یان بە سەرۆکی ئاسمانناسی و ئەستێرەناسەکەش کرد کە لەسەر شێوەی خۆرهەڵاتییانە نەخشەیەکی جیهانم بۆ بکات، ئەویش کردی و دایمێ و لەڕاستیشدا نەخشەیەک بوو، باش دروستکرابوو.

میر داوایشی لێکردم سبەینێ بۆ ئامادەبوون لە ئاهەنگی شمشێربازیدا بچم بۆ کۆشکەکەی، چونکە لە دوای ئاهەنگی ڕابوردووەوە عوسمان بەگ خۆی بۆ ئەم ئاهەنگە ئامادە دەکات و ئەویش هەر تکای لێکردبووم هەندێ یاری سەربازە هیندییەکانی لەبەرچاو بکەم.

١١ی حوزەیران

ئەمڕۆ ساباتەکەمان بۆ دروستکرا، کە درێژییەکەی (٣٠ پێ) و پانیشی نزیک (١٥ پێ) دەبوو. لەڕووی نەخشە و چۆنێتی دروستکردنییەوە شتێکی کۆن و سەرەتایی بوو، سێ ڕیز کۆڵەگەیان بۆ چەقاندبوو، هەر ڕیزەی چوار کۆڵەگە بوو. کۆڵەگەکان لە کۆتاییەوە دووفاق بوون و بەرزیشیان نزیکەی (٧ پێ) دەبوو، سەرەوەی کۆڵەگەکان ڕایەڵ و داری

تريان خرابووە سەر و لەسەر ئەمانيشەوە بە بەرزى دوو و سێ پێ، لقوپۆپ و گەڵاى بەڕوويان لەسەر دانابوو، هەندێ خشتيشيان لەسەر گەڵاكە دانابوو، تا بنيشێ و جێى خۆى بگرێ. ئينجا دواى دروستكردنى ساباتەكە، زەوييەكەيان تەختكرد، كارى زەوى تەختكردنەكەش بريتى بوو لەوەى بەچينێك قوڕى ئاسايى سواخى بدەن، پاش ئەويش گڵەسوورى وشك و كا، تێكەڵ دەكەن و سواخێكى ترى دەدەن و هەرچوار دەورى ئەم زەوييەش بە سەكۆيەك دەور دەگرن، كە بەرزيى شەش گرێيەك دەبێ. ئەمجۆرە و جۆرى قەوارە جياوازى ترى ئەم سابات و كەپرانە، ئەو خانووە ئاساييانەن كە كورد لە مانگە گەرمەكاندا تيايياندا دەژين. بەشەويش جێگە لەسەربان ڕادەخەن و بۆئەوەش لەبەرچاو نەبن. بە شوورەيەكى لە قاميش چنراو دەورى دەگرن كە پێى دەڵێن (چيغ)، ئەم چيغە لە قاميشى باريك دروست دەكرێ و هەوايشى لێوە دێتە ناوەوە. لە حەوشەى هەندێ ماڵيشدا ڕەشماڵ هەڵدەدەن. لە ناوەڕاستى گەورەترين و ڕێكوپێكترين ڕەشماڵيشدا حەوز و فوارەيەك دروست دەكەن، كە ئاووهەوا خۆش دەكات و فێنكى دەكاتەوە.

ئەمشەو لە كۆشكەكەى ميردا ئاهەنگى شمشێربازييەكە كرا، بەڵام سەركەوتوو نەبوو. جارێكى تريش لەگەڵ ميردا دەربارەى ئاسماننناسين دواينەوە. ئەستێرەناسەكەى ميريش دەمگۆيەكى سەبارەت بە من بڵاوكردبۆوەوە، كە گوايە ناگەم بە (مەسكەلاين)، يان (هەرشەل) لە زيرەكييياندا.

دەبوايە لە ١٢ى مانگدا (ڕۆژوو)ى ڕەمەزان دەست پێبكات، بەڵام ميرم دڵنيا كرد، كە مانگ هەڵهاتووە و ئەو سەعات و دەقيقەيەشم پێوت كە تيايدا هەڵهاتووە. ئەويش كە لێى جيابوومەوە، فەرمانى دەركرد لە سبەينێوە بيكەن بە ڕەمەزان.

١٥ى حوزەيران

لەبەرهاتنى مانگى ڕەمەزان، لە سەعات نۆى دواى خۆرئاوابوونەوە، تا نيوەشەو لەماڵەوە بووم. پێشوازى ميوانم كرد، چونكە موسڵمانەكان لە مانگى ڕەمەزاندا، بەڕۆژ دەخەون و شەويان دەكەن بە ڕۆژووگرتنەكەيان بە خەڵوەت كێشان و قورئان و ويرد خوێندن بەسەردەبەن، شەويش بۆ خواردن و پێشوازى ميوان تەرخان دەكەن.

دوێنێ شەومان لەگەڵ دوو بلوێرژەنى كورددا بەسەربرد، كە بلوێرەكانيان لە قاميش دروستكرابوو، هەردووكيشيان پێكەوە لەسەرخۆ و خەمگين بە ئاوازێكى دڵتەزێن بلوێرەكەيان لێدەدا، بەڵام كەمێك دووبارەكردنەوە و ساردييى تێدابوو. باشترين ئاوازيان

گۆرانييەك بوو، ناوى (لەيلێ گيان) بوو، گۆرانييەكى تريش بە (ئەز دەناڵم)[12] دەستى پێدەكرد.

يەكێك لە دەستەكەى منيش ويستى گۆرانى بڵێ و بەسرووديكى ناخۆش دەستى پێكرد، كە لە چەند تاكە شيعرێك پێكهاتبوو، لەنێوان هەر تاكە بەيتێكيشدا هەناسەيەكى كوڕوزانەوە و ناڵەناڵى هەڵدەكێشا، بەڵام گۆرانييەكە خۆى هەر لە لوورە لوورێك دەچوو.

بلوێرى شوانى كورديش شمشاڵى پێدەڵێن، كە لە دارێكى خڕ دروست دەكرێ و دەنگى بەرزە و ناخۆشيش نييە، بەتايبەتى كە لەناو شاخاندا دەنگ دەداتەوە. شوانيش جۆرە هاوار و بانگكردنێكى تايبەتى خۆى هەيە بۆ بانگكردنى مێگەلەكەى، دەشڵێن ئەو مەڕانە لەو دەنگانە دەگەن و تەواو هەستى پێدەكەن. ئەم شمشاڵانە پێويستيان بەپشووى درێژ هەيە، بۆيە شمشاڵژەن بۆ ئەوەى پشووەكانى نەپچڕێن و لە لێدانيدا بەردەوام بێ، پيش دەخواتەوە و هەناسەكانى لێك دەدا، لەم كاتانەشدا دەنگى نزمتر دەبێتەوە. لە شێوەى گۆرانى (سنە)ش گۆرانييەكى سنەييان بۆ وتين، كە لە هاوارێكدا خەمناك دەچوو، بەڵام ئەوانەى لە سلێمانى وايان دەرخست كە كەمێكى لێ تێگەيشتوون.

(١٢) جگە لەمانە، گۆرانى ترى بەناوبانگى كوردى وەك (مەمكوژە بەناز) و (مەلەكێ جان) و (ئازيزێ)يان بۆ وتين.

بەشی پێنجەم

سەربازە ڕووسییە ئازاکە- دڵڕەقیی شازادەی کرماشان- موسڵمانێکی گەورەی خواپەرست- بەروبوومی سروشتیی کوردستان- خواپەرستیی مەحموود پاشا- بەسەرهاتێک- گرتنی عەبدوڵڵا پاشا- جەژن- هۆزەکانی کورد- بەسەرهاتێک- هۆزەکانی بلّباس- بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی کوردستان- گەیشتنی دەلی (شێتە) سەمعان لەگەڵ وردە شتەکاندا.

٢٤ی حوزەیران

ئەم ماوەیە لەدوای ئەو ڕۆژانەوە کە ئەو یادنامانەم تیا تۆمارکردن. لەگەڵ مەحموود پاشا و عوسمان بەگ و هاوڕێکانی ترمدا، شەوانە سەردانی یەکترمان دەکرد، شتێکی ئەوتۆم لەیاد نییە، شایستەی تۆمارکردن بێ تەندروستیم تێکچووبوو، لەبەرئەوە کەمتر خۆم لە قەرەی نووسین دەدا. ئەوەتەی ڕەمەزانیش داهاتبوو، زۆربەی گفتوگۆکانی میر، دەربارەی ئایین بوو. بە پێچەوانەی هەر تورکێکەوە کە خواپەرستییەکەی لەمیش کەمتر بێ، ئەم بێ هیچ فیز و زۆر لەخۆکردنێک، تا ئاستێکی لە ڕادەبەدەر، پابەندی ئایین و خواپەرستی بوو.

جارێکیان میر بۆی گێڕامەوە: (ئەوکاتەی لەگەڵ شازادە محەمەد عەلی میرزا بووم، کە وڵاتی - گورجی - داگیرکرد، ئازاترین کەسێک لە ژیانمدا ناسیبێتم، سەربازێکی بەسزمانی ڕووسی بوو، ئەم سەربازە هەندێ نامەی پێبوو، ئێرانییەکان بەدیل گرتبوویان و هێنابوویان بۆ لای شازادە، ئەویش لێی پرسی: چ کارەیت؟ سەربازەکەش وتی: کاری من لەو نامانەدا دەردەکەوێ کە پێمن و بەزمانی ڕووسین، ئەگەر ئەتوانیت بیانخوێنەرەوە. شازادە کە بۆی دەرکەوت ناتوانێ هیچ دەنگوباسێکی لێ وەربگرێ، داوای لێکرد ببێتە موسڵمان، بەڵام سەربازەکە بە قسەی نەکرد، شازادەش هەڕەشەی لێکرد ئەگەر نەبێتە موسڵمان، گەورەترین ئازاری دەدات، کەچی سەربازەکە ورەی بەرنەدا، بۆیە شازادە فرمانی کرد گۆڕێک هەڵکەنن، کابرای سەربازیش لە ماوەی هەڵکەندنی گۆڕەکەدا، زۆر ئاسایی و بێ گوێ پێدان، هەر پێدەکەنی و قسەی لەگەڵ ئەوانەی دەوروپشتیا دەکرد، دوای هەڵکەندنی گۆڕەکەش شازادە سەرلەنوێ داواکەی دووبارە کردەوە، ببێتە موسڵمان، کابرا هەر ملی نەدا، ئەوسا شازادە فرمانیکرد هەر بە زیندوویی بینێژن! منیش هەرچەندم کرد ئەوکارە دڕندانەیە نەکات، کەڵکی نەبوو... بەڕاستی شتێکی ناخۆشە یەکێکی چاک و ئازا لەبەرچاوت ببێتە قوربانی ئایینەکەی... باشە شازادە هەقی چی بوو بەسەر ئایینی ئەو کابرایەوە؟).

منیش کە گوێم لەو چیرۆکە دڵتەزێنە بوو، هیچم بۆ نەکرا لەوە زیاتر بیر لەوە بکەمەوە ئەگەر من سەرکردەی سوپایەکی ڕووسی بوومایە و شازادەم بە دیلیی بکەوتایەتە دەست، بێ سێ و دوو، بە یەکەمین درەختدا، کە تووشمان دەبوو، جەنابیم هەڵئەواسی.

دوێنێ شەویشم لەگەڵ میردا بردەسەر، باسی هەمەجۆر شتمان کرد، ئاگاداریشی کردم

کە خەڵکی کوردستان تووشی (گەرانی تێ - Gherani te)[1] بوون، کە مانای (تایە) و سێ چوار ڕۆژ دەخایەنێ و دوایی(تا)یەکی زۆر لە نەخۆشەکە دەهێنێ و زۆر لاوازی دەکات. ئەم (تا)یە زۆرتر لە بەهاراندا دەردەکەوێ و هەرکەسیش بیگرێ، بەدەگمەن چارەی دەکرێ.

سلێمانی سۆفییەکی گەورەی لێیە، ناوی (شێخ خالید)ە، کوردەکان پێیان وایە ئەگەر لە (حەزرەتی مەولانا) کەمتری پێ بوترێ، نەنگییە و وتەکانیشی بە (فەرمووده) دادەنێن، لە خێڵی جافە و لەسەر ڕێبازی نەقشبەندییە، لە (دەهلی) لەسەر دەستی سۆفی بەناوبانگ (سوڵتان عەبدوڵڵا)دا بۆتە سۆفی. لەسەراسەری تورکیا و وڵاتە عەرەبەکاندا (١٢٠٠٠) دوازدە هەزار مریدی هەیە. کوردەکان هەموویان بە (وەلی) دەزانن، زۆری تریشیان لە ڕیزەی پێغەرەکەیاندا دایدەنێن. عوسمان بەگ پێی وتم: خۆی و مەحموود پاشا و زۆربەی سەرانی کورد مریدی ئەون، چونکە بەلای کەمەوە لەگەڵ (شێخ عەبدولقادر)ی[2] بەناوبانگ لەیەک پلەدان.

٢٥ی حوزەیران

شەوی ڕابووردوو من و عومەر ئاغا سەبارەت بە بەروبوومی کوردستان زۆر دواین. شاری کەرکوک ئەو بازاڕەیە کە هەموو بەروبوومی ئەم بەشەی کوردستانی بۆ دەبرێ، نەک هەر لەلایەن کوردەکانی دەرەوەی کەرکوکەوە، بەڵکو لەلایەن ئەو کەرکوکیانەشەوە کە بۆ

(١) گەرانی تێ: ڕاستییەکەی (گرانەتێ)یە، یان (گرانەتا)یە-ع.

(٢) لە یادداشتێکی پێشتری میستەر ڕیچدا، کە لە بەغداد نووسیوێتی، ئەم باسەی خوارەوەی دەربارەی پیاوێکی تری کۆمەڵێک، لە کۆمەڵە دەروێشە سەیرەکانی موسڵمانان نووسیوە: (ئەمڕۆ - ٧ی کانوونی دووەمی ١٨٧١ز - مریدێکی سوڵتان حەسەن، هاتەلام، کە دەروێشێکی بەناوبانگە، دەربارەی شێخەکەی قسەی کرد، کە هەر ستایشێکی بکردایە، کوێرانەبوو، وتی: (قوربان - مەبەستی لە شێخەکەی بوو - بەهۆی موعجیزەوە، هەموو شتێک ئەزانێ، ئەگەر بەزمانەکەی خۆشت قسەی لەگەڵ بکەیت، کە پێشتریش قسەی پێنەکردووە، تێئەگات، بەبێ دەرس خوێندنیش شارەزای هەموو زانیارییەکە، تەنانەت دەشزانێ چی لە دڵتایە، ئەگەر نیازی ئەوەشت هەبێ ڕاوێژی پێ بکەیت، پێش ئەوەی دەم هەڵبێنیتەوە، یەکسەر دەزانێ چیت دەوێ. ئا ئێستا ئاگاداری ئەوەشە کە باسی ئەکەین، دەچێتە خەونی خەڵکیش. تەنانەت لە زیندە خەونیشدا ئیتر هیند بن، یا لە ئێران). کابرا هەر ئەمڕۆ، کە ڕۆژی ٧ی کانوونی دووەمە، بە دڵسۆزییەوە ئەوەی دووپات کردەوە، کە ئەو (خضرئەلیاس)ی دیوە و قسەیشی لەگەڵ کردووە، کە موسڵمانەکان بڕوایان وایە هێشتا زیندووە و بەسەر زەویدا ئەسووڕێتەوە و زۆرجاریش خۆی نیشانی دەروێش دەدات، هەر ئەویش ڕابەر و پارێزەری تایبەتیانە. هاوڕێکەم ئەوەی سەلماندەوە، کە (خضر ئەلیاس) بۆئەوەی ڕێی نیشان بدات دوو ڕۆژ لەگەڵ خۆی بردوویەتی.

ئەم مەبەستە بۆ سلێمانی دێن و پارەی پێشەکی بە جووتیارەکان دەدەن، بۆ چەڵتووک و هەنگوین و شتی تر. کوردستان هەنگوینێکی زۆرباش بەرهەم دەهێنێ و هەنگیش لە شانەی قوڕیندا دەپارێزن. هەر لە کوردستاندا لێرەوارە بەڕووەکانی قەرەداخ، مازوویەکی زۆر بەرهەم دەهێنێ، ئەم مازووە بۆ کەرکووک و لەوێشەوە بۆ مووسڵ دەنێرن. ئەو درەختانەش کە کەتیرەی عەرەبی بەرهەم دەهێنن، لە چیاکانی کوردستان دەڕوێن و گوڵەکانیشیان وەک دەنکە ترێ وان و پێیان دەوترێ گەوەن – Ghewun.

گەزۆش دەبارێتە سەر داری بەڕوو، دەڵێن گەلێ داری تریش گەزۆی لەسەر ئەبارێ. بەڵام گەزۆکەی زۆر نییە و جۆرەکەیشی باش نییە. بۆ کۆکردنەوەی گەزۆش دەبێ گەڵای ئەو درەختانە کۆبکرێنەوە و پاشان وشک بکرێنەوە و دواتر زۆر لەسەرخۆ، لەسەر پارچە قوماشێک بتەکێنرێ و دواییش بکوڵێنرێ و لە شێوەی تۆپەڵدا تێکەڵ بە وردە گەڵادا بۆ بازاڕ دەنێردرێ. جۆرێکی تری گەزۆ هەیە دەوەرێتە سەر بەرد، سپی و بێگەردە و لەو گەزۆیە چاکترە کە دەوەرێتە سەر درەختەکان. وەرزی گەزۆ، لە کۆتایی حوزەیراندایە. کوردەکان دەڵێن ئەگەر لەو وەرزەدا، هەر شەوێک لە شەوانی ئاسایی ساردتر بێ، گەزۆ ئەبارێ و بەیانیانی ئەوجۆرە شەوانە، لە هەموو کاتێ زۆرتر کۆدەکەنەوە. عومەر ئاغا ناوی گەلێ درەخت و ئاژەڵی بە کوردی پێ وتم، لێرە لەگەڵ ئەو وشانەدا کە ماناکانیان فێربووم، دەیاننووسم، وادیارە زۆریان فارسی بن: گوێژ Goizh، خوژلیک Khuzhilk و نەسرین، شیلان - Shilan سێپەرە- Seipra، هێرۆ Heiro، گوڵ ڕۆژیان پەرست - Gul Rozhian parast، (کە ڕاستییەکەی گوڵە بەڕۆژەیە Gul Ba Rozhd) وەرگێڕی عەرەبی) و لولان - Lulan، (کە ڕاستییەکەی لاولاوە– وەرگێڕی عەرەبی)، دیزلک - Dizlik، کەوەر Kiwar، کە ڕاستییەکەی کنگەرە[3] و سپیدار - Spidar، شۆرەبیی - Shorabi و داری بەن - Dariban. زۆرجاریش بەهەڵە بە قەزوان ناودەبرێ، بەڵام داری بەن زرە و بەرناگرێ –وەرگێڕی عەرەبی).

دارەبەن لە شاخ دەڕوێ و ئەگەر بیانەوێ بنێشتە تاڵی لێ بگرن، لە بەهاردا قەدەکەی بریندار دەکەن و کیتەڵەیەک بە بەردەمی برینەکەوە دەنێن، تا بنێشتەکەی تێ بچۆڕێتەوە، ئەمەش لە جۆرە هەرە چاکەکانی بنێشتە. لای ئەوان بە چۆلەکەی بەر گەردن سووریش دەڵێن (فەندەگولە – Fandagula) (کە ڕاستییەکەی فیرنەگولەیە–وەرگێڕی عەرەبی)،

(٣) کوردەکان دوای ئەوەی ئەم کنگرە زۆرباش دەهاڕن و دەیبێژن، دەیدەن بە وڵاخەکانیان، بەتایبەتی لەوکاتانەدا کە (جۆ) نابێت. دەڵێن ئەمە خۆراکێکی باشە بۆ وڵاخ.

هەروەها (کیسەڵ و ماسی گاشینە)شیان هەیە، کە ئەمی دواییان لە زۆربەی جۆگە و چەمەکانی کوێستانەکاندا زۆرە، هەروەها (قەوارە - Karawara) هەیە (کە ڕاستییەکەی کەڕەواڵەیە – وەرگێڕێ عەرەبی). جۆرە باڵندەیەکی لە کەو بچووکتریان هەیە، ڕەنگی مەیلە و شینکییە، یان بۆرە، ناوی (سوێسکە Soi Ske)یە، بە (ژن)یش دەڵێن (یایە)، بەڵام ئەو ژنانەی لە بنەماڵەی فرمانڕەوان، بەخۆیان دەڵێن (خانم) و نازناوی هەموو ژنە کوردێکی تر (یایە)یە و وا دیارە ئەمە ئەو نازناوە ڕەسەنە کوردییەیە، کە بۆ ژن بەکاردێ. پیاوانیش هیچ نازناوێکیان نییە، چونکە هەموویان (بەگ و خان و ئاغا)ن.

١ی تەمموز

ئەمڕۆ میر سەردانی کردم، کە بێگومان و بێ سێ و دوو، یەکێکە لەو موسڵمانانەی بێ لەخۆگۆڕان و بەڕاستی ئیسلامەتی بکات. ئەمشەو چیرۆکێکی بۆ گێڕامەوە، نەک بۆ خۆهەڵکێشان بێ، بەڵکو بۆ ئەوە گێڕایەوە، تا کەڵکی ئایین و خواپەرستی تەواوی خۆی نیشان بدات، منیش ئەوەندەی بتوانم هەوڵ ئەدەم خۆی چیرۆکەکەی چۆن بۆ گێڕامەوە، بەو جۆرە بیگێڕمەوە، چونکە ئەگەر دوور لەو ساکاری و چۆنێتیی ئەو شێوەی ئەو گێڕایەوە، بیگێڕمەوە نرخێکی زۆری لە دەست دەچێت.

پێی وتم: «کاتێ لە کرماشان، لەبری باوکی خوالێخۆشبووم بارمتە بووم، باوکم لەبەر ڕووداوەکانی ڕۆژگاردا ناچار بوو هاوکاری تورکەکان بکات. بەمجۆرە ژیانی منیش کەوتە مەترسییەوە. شازادەی کرماشان شەوێکیان داوای کردم بمکوژێ، منیان بە دەست بەستراوی بۆ برد و شازادەش خۆی لە هەیوانێکدا دانیشتبوو، ناوەڕاستەکەی پڕ بوو لە مۆمی داگیرساو. جەللادیش بۆ بەجێهێنانی کارەکەی بەپێوە ساز و ئامادە وەستابوو، بۆیە ئەمە دەڵێم چونکە زۆربەی ئەوانەی لە مەیدانی شەڕەفدا بە دەست بەستراوی دەبرێنە بەردەم جەللاد، ترس دایان دەگرێ. بەڕاستی دیمەنێکی ترسناک بوو – یاخوا نەیبینیت – من خۆم دان بەوەدا دەنێم کە لەو دەمەدا جەستەم شل و خاو ببووەوە. بەڵام لەم تەنگانەیەمدا هۆشم بە ئاگای هێنامەوە، تا هاواری خوا بکەم. ئیتر یەکسەر دڵنیایی هەموو دەروونمی گرتەوە و ئەو وشانەش لە مێشکمدا زرنگانەوە: (ئەی من نەبووم تۆم لە سکی دایکت دەرهێنا و تا ئێستا پاراستوومیت؟ ئەی هەرخۆشم ناتوانم هەر ساتێک بمەوێ لەناوت بەرم؟ کەواتە ئەم ترسە بۆ؟ ئەگەر هەر منیش دەسەڵات نەدەم بەو پیاوە، دەتوانێت دەستت بۆ بهێنێ؟) لێرەدا هەستم بە حەسانەوە کرد، دڵم ئەو بارە ناخۆشەی

لەسەر هەڵگیرا و بەرامبەر شازادە بێ ترس و لەرز وەستام، لەبەرئەمە سوپاسی خوا دەکەم، کە دڵی ئەو شازادەیەی نەرم و پەشیمان کردەوە، کە داوای کردبووم و بڕیاری کوشتنمی دابوو، لەدواییشدا بێئەوەی دەستم بۆ بێنن، فرمانی کرد بمبەنەوە بۆ بەندیخانە».

دوێنێ شەو لەماڵی عومەر خەزنەدار دانیشتبووم، شەوێکی هێمن و گەرم بوو. خەڵکەکەش سەرقاڵی قسەکردن بوون، لەوکاتەدا کە مانگ لە سەعات (١٠)دا هەڵهات، ڕەشەبایەکی توند و گەرمیش لە باکووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد، خەڵکەکە دەستبەجێ وەک هەست بەبوومەلەرزە بکەن، بەدەنگێکی نائومێد وتیان (ئەوا ڕەشەباکە هەڵیکردەوە...)[4] بەڕاستیش ڕەشەباکە، ڕەشەبا ترسناکەکەی لای خۆرهەڵاتەوە بوو، ئیتر لەوساتەوە بەپەلە و توند، لە خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد، گڕەکە، لە گڕەوسەبوونی بەغدا دەچوو. بەڵام من پێم وابوو ئەوەی بەغدا، ئەوەندەی ئێرە توند نییە و زیاتریش مایەی تەمەڵییە. ئەم ڕەشەبایە بەڵای ئەم ناوچەیەیە و ئەگەر سلێمانی ئەم ڕەشەبایەی نەبوایە، ئاووهەوای زۆرخۆش و فێنکتر دەبوو.

سلێمانی دەکەوێتە ئەو نزماییەوە، کە نزیکەی دوو میلێک لە دامێنی ئەو زوورگانەی خۆرهەڵاتەوە دووردەبێ، کە لاپاڵە پڕەوەبووەکانی بەرەو سلێمانی لێژدەبنەوە و شارەکەش لەسەر یەکێک لەم لاپاڵە تەختانە دروستکراوە. بەڵام گردەکانی تەنیشتی، زۆر لێژ و ڕووتن و بەرزاییشیان نزیکەی (٣٠٠) سێ سەد یارد دەبێ و شێوە ئاوێنەیەکیان دروستکردووە، بۆ ئاوەژووکردنەوەی تیشکی خۆر، کە بەدرێژایی ڕۆژانی هاوین هەر لە سەعات حەوتی بەیانییەوە تا خۆرئاوابوون لەسەریانە و ئەم گەرمایەش لەگەڵ ئەو ڕەشەبایەدا بۆ ناو شار دەنێرنەوە، کە لە خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتەوە لەم لاپاڵانەی دەدا. لای خۆرهەڵاتیشەوە ئەم گردانە کەمێک بەرەو دواوە لادەکەنەوە و نابنە هۆی ناسازکردنی ئەو بایەی لە باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵدەکات و وەک ئەو ڕەشەبا دژوارەی لە باکووری خۆرهەڵاتەوە هەڵدەکات. ئەم بایەی خۆرهەڵات (ڕەشەبا) لەبەرئەوە گەرمە، بەدرێژی ئەو زوورگانە، جۆرە خاوبوونەوە و سستییەک دەبەخشێ، بەڵام تاوی ئەم ڕەشەبایە لە خۆرئاواوە لە ڕووباری (تانجەڕۆ) بەولاوە زیاتر بڕ ناکا. خۆ ئەگەر لەو گردانەش تێپەڕکەیت، بەیەکجاری تین و تاوی نامێنێ. ئەم دیاردە سروشتییە لە (کۆیسنجاق)یشدا هەیە، کە کەوتۆتە دۆڵێکی تەنگەوە و بەڕواڵەت لە دۆڵی سلێمانی

(٤) کە ڕەشەباکە هەڵیکرد، گەرما (١٠ پلە) بەرزبووەوە، واتە لە (٨٠ پلە)وە بووە (٩٠ پلە).

دەچێت، بەڵام گردەکانی ئەوێ بەرزترن و بای خۆرهەڵاتییەکەیشی توند و گەرمترە. لێرە زۆر بەدەگمەن بای باکوور هەڵدەکات. بەڵام بەشەکانی لای خۆرئاوای هەموویان ئاووهەوایان سازگارە. لێرەدا پێویستە ڕاستییەک بڵێم کە لە چاو خۆیدا شتێکی سەیرە و ماوەیەکی زۆریش تووشی سەرەخولێی کردبووم، تا تەواو لێی دڵنیابووم. بەربەیان هەوا کپە[5] و دوای خۆر کەوتنیش سروەیەک لە خۆرهەڵاتەوە هەڵدەکات و تا پێش نیوەڕۆ بەردەوام دەبێ، لە نیوەڕۆشدا لە باشوورەوە بایەکی تۆزێ توندتر هەڵدەکات. بەڵام هەرئەوەندەی تینی خۆر بشکێ، ئیتر ڕەوتی بایەکەش بەرەو خۆرئاوا دەچێ. لەبەرئەمە بەیانیانم بەدڵ نەبوو، بەڵام عەسرانی زۆر خۆشە، کە تیایدا شەماڵێکی فێنک لە خۆرئاواوە هەڵدەکات، ئەم دیاردەیەم بەتەواوی لەو ڕۆژانەدا بۆ دەرکەوتووە، کە ڕەشەبای تیا هەڵ ناکات، بەڵام گەرمای ڕۆژ، لە نیوەڕۆدا دەست پێدەکات و لە سەعات سێی دوای نیوەڕۆ کۆتایی دێت.

٦ ی تەمموز

دوێنێ شەو لەگەڵ عوسمان بەگ بووم، هەرچەندە زۆریشی لە خۆی کرد بمدوێنێ لە بیرم بباتەوە، بەڵام دیاربوو زۆر دڵتەنگ و خەیاڵ بڵاو بوو، پێرێ شەوێش کە لای میر بووم، هەر هەمان شتم لەویشدا هەست پێدەکرد. دواییش لە دەوری سەعات یازدەدا تاوێ دوای ئەوەی دیوەخانەکەی عوسمان بەگم بەجێهێشت، عەبدوڵڵا پاشا دەستگیر کرابوو، خستبوویانە ژوورێکی جیاوازی دوور لە حەرەمی کۆشکەکەوە، لە هەمان کاتیشدا دەستەیەکی تر چووبوون بۆ گرتنی براکانی عەبدوڵڵا پاشا، کە لە ناوچەکەی خۆیان لە خۆرئاوای سلێمانی ئەژیان. هۆی ئەم کارەش وەک دوایی زانیم ئەمە بووە:

ماوەیەکی کەم بەر لە ئێستا، دوای ئەوەی مەحموود پاشا، بڕیار دەدا خۆی بداتە پاڵ تورکەکان، خۆی و عەبدوڵڵا پاشای مامی و عوسمان و سلێمانی برای چووبوونە لای خواناسی مەزن (شێخ خالیدی سلێمانی) و هەرسێکیان سوێندیان خواردووە کە لایەنگیر و پشتیوانی مەحموود پاشا بن و لەبەر ئەوەش کە چاوەنواڕی دەکرا شازادەی کرماشان، تەقەللای ئەوە بدات یەکێکیان بەلای خۆیدا داشکێنێ و لە دژی تورکەکان هانیان بدات، سوێندیان بەشمشێر و قورئان و تەڵاق[6] خواردبوو، کە ئەگەر هەر کامێکیان نامەیەکیان

(٥) مەبەستی ئاووهەوای سلێمانییە-ع.
(٦) ئەمە دەقی سوێندەکەیانە: (ئەگەر لەم سوێندە لابدەم، تەڵاقم کەوتبێ).

لەلایەن تورک، یان ئێرانەوە پێ بگات، دەبێ لە ماڵی (شێخ خالید) لەبەر چاوی چەند کەسێک، کە خۆیان لەسەری ڕێک دەکەون، بیکاتەوە. لەم بوارەدا عوسمان بەگ یەکەمین کەس بووە تاقی بکرێتەوە، چونکە هەر دوای ماوەیەکی کەم نامەیەکی لە شازادەی کرماشانەوە پێگەیشتووە، تیایدا داوای لێ دەکات سەردانی بکات بۆ کرماشان و پەیمانیشی داوەتێ بیکات بەفەرمانداری سلێمانی. عوسمان بەگیش کە نامەکەی پێدەگات، دەستبەجێ هەردوو براکەی (مەحموود پاشا و سلێمان) ئاگادار دەکاتەوە. دوای ئەمیش عەبدوڵڵا پاشا، بەهەمان ناوەڕۆک نامەیەکی تری پێدەگات، بەڵام بەپێچەوانەی ئەو سوێند و پەیمانەی لە سەری ڕێکەوتبوون، ئەم، نامەکە دەشارێتەوە. مەحموود پاشاش بەمەی زانیوە، تا (والی بەغدا)، ئەم هەواڵەی بە تەتەرێکی خێرادا پێدەگەیەنێت و داواشی لە مەحموود پاشا کردووە، کە عەبدوڵڵا پاشای مامی بگرێت. مەحموود پاشاش لە سەرەتادا بڕوای بە هەواڵەکە نەکردووە و بەتوندیش ئەوەی ڕەتکردۆتەوە کە هیچ لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا بکرێ، بەڵام لە هەمان کاتیشدا بڕیاری داوە بەوردی چاودێری هەڵسوکەوتی بکرێ، بەڵام لە ئەنجامدا خەزنەدارەکەی عەبدوڵڵا پاشا، ئاگادار دەکاتەوە، کە مامی خەریکە خۆی ئامادە دەکات بۆ کرماشان، بۆیە گەیشتۆتە ئەوەی بیگرن.

ساڵی پاریش والی بەغدا، عەبدوڵڵا پاشای بەدەستەوە دابووەوە، یان بەواتەیەکی تر، تەڕنێکی گەورەی لێکردبوو، کە دابوویەوە دەست مەحموود پاشا و کەوتبووە ژێر بەزەیی ئەو برازایەی، کە ئەگەر نیازی تۆڵەسەندنەوەی هەبوایە بەئاشکرا، یان بەنهێنی، بێ ترس و دواکەوتن لەناوی دەبرد، بەڵام مەحموود پاشا ئەو شتانەی بەبیردا نەهاتووە و زۆر بەچاکی لەگەڵی جووڵاوەتەوە باشترین ناوچەی کوردستانیشی دابوویە، تا پێی بژی. سەرەڕای ئەمانە هەموو ئەو قەرزانەیشی بۆ دابووەوە، کە لە کاتی مانەوەیدا لە بەغدا، لەسەری کەڵەکە ببوون و هەموو پێویستییەکانی خۆی و خێزانەکەیشی دابین کردبوو، کە لە ڕاستیدا لەوە زیاتریشی دابوویە کە پێی ڕەوا دەبینرا. کەچی ئەم هەموو چاکەیەی بەو کارە ناشیرینە دایەوە، کە نیشانەی دڵڕەشیی دەردەخات.

١٠ی تەمموز

ئەمشەو میر تاوێک لام مایەوە، بەڵام زۆر دڵتەنگ بوو، بەدڵگیریشەوە کردەوەی مامەکەی و ئاشکرابوونی تاوانەکەی باسکرد. دیاربوو ئەم هەستەش کە دەری بڕی (بێگومان بووم لەناخیشەوە بوو) نیشانەی دڵسۆزی و نیازچاکی و خاوێنی بووە. پێم

وایە ئەمجۆرە کەسانە هەرگیز لە خۆرهەڵاتدا وێنەیان نییە و ترسی ئەوەشم هەیە لە وڵاتانی پێشکەوتووشدا نموونەیان کەم هەبێ... میر سەبارەت کاروباری تایبەتی خۆیشی زۆر قسەی بۆ کردم و ڕاوێژی پێکردم.

١١ی تەمموز

لەگەڵ عومەر ئاغای هاوڕێی زرنگ و وریامدا بەدرێژیی باسی گەلێ شتمان کرد، کە پێوەندی بە کورد و نیشتمانەکەیانەوە هەبوو، وا لێرەدا بەپێی گونجان تۆماریان ئەکەم:

خۆشناوەتی و ڕەواندزی یەکجار کێوی و نەزانن و هیچ شتێکیش لە کوشتن و بڕین نایانگێڕێتەوە، هەرچەندە وا ناسراون کە لە مزگەوتیشدا یەکتر دەکوژن، بەڵام سەریان بچێ نوێژیان ناچێ. چەند ساڵێک دوژمنایەتییەکی خوێناوی لەنێوان دوو ناوچەدا، لەسەر سەگێک ڕوویدابوو، کە نزیکەی حەفتا کەسیان لە یەکتر کوشتبوو، لەمانە (٣٠) کەسیان لە مزگەوتێکدا کوژرابوون، کە هەردوو دەستەکە پێکەوە نوێژیان کردبوو، ئەمانە تا ئێستاش لەسەر ئەمجۆرە شتە هیچوپووچانە، جار ناجارەیەک یەکتر دەکوژن... شەڕەکانیشیان بەیەکتر کوشتن نەبێ، دوایی نایەت.

سەرۆک خێڵێکی خۆشناوەتی هەیە، ناوەکەیم لەیاد نییە و هێشتا لە ژیاندایە، ڕۆژێکیان مێشێک بەچاوییەوە دەنیشێتەوە بێزاری دەکات، دەری دەکات و دووبارە و سێ بارە پێوەی دەنیشێتەوە، تا تووڕەی دەکات، ئیتر دەست دەداتە خەنجەر و لێی دەدات و چاوی خۆی کوێر دەکات... بەجۆرێ خەریک دەبێ بمرێ.

هەموو پیاوێکی هۆزی (بڵباس)یش[٧] پلەوپایەی هەرچییەک بێ، دەتوانێ بیروڕای خۆی سەبارەت بەهەموو کاروبارێکی گشتی دەربڕێ، جاری وا دەبێ سەرۆکێکی بڵباسی لەسەر شتێکی بازرگانیی، ڕێکەوتننامەیەک بکات، کەچی یەکێک لە پیاوەکانی هۆزەکەی ڕادەپەڕێ و دەڵێ: من بەمە ڕازی نیم. ئیتر هەر ئەو قسەیە بەسە بۆ هەڵوەشاندنەوەی تێکڕای ڕێکەوتنەکە. بۆ وێنە: جارێکیان دوای ئەوەی ئەوڕەحمان پاشا، شەڕێک لەگەڵ بڵباسەکاندا دەکات، دوایی لە گەڵیاندا ئاشت دەبێتەوە و ڕێک دەکەونەوە.

بەپێی ڕێکەوتنەکە دەبێ (کاکە حەسەن)، یان برا حەسەنی سەرۆکی بڵباسەکان

(٧) ئەمە ناوی چوار هۆزی بڵباسە: (ڕەمک، مەنزوور، پیران، مامەش).

سەردانی سلێمانی بکات، بەرامبەر بەم سەردانەش (سەلیم بەگ)ی برای ئەوڕەحمان پاشا، لای بڵباسەکان بارمتە بێ. ئیتر کاکە حەسەن خەریک دەبێ بڕوات، پیاوێکی هۆزەکە دەست دەخاتە سەر خەنجەرەکەی و زۆر لەسەرخۆ دەڵێ ئەگەر کاکە حەسەن بگرن، بێ چەندوچوون ئەیکوژن و دواییش شانازی بەوەوە دەکەن کە سەرۆکێکی بڵباسیان کوشتووە، لەبەرئەوە چاکتر وایە هەر لێرە خۆم بیکوژم... تەقەڵلایەکی زۆر لەگەڵ کابرا دەدەن، بێ کەڵک ئەبی و لە کەلی شەیتان نایەتە خوارەوە. لەسەرئەمە سەلیم بەگ سواری ئەسپەکە دەبێ و بڕیار دەدا بۆ جێگاکەی خۆی بگەڕێتەوە، بێ ئەوەی بەپێویستی بزانێ قسە لەگەڵ کاکە حەسەندا بکات. دوای ئەوەی سەلیم بەگ کەمێک دووردەکەوێتەوە، کابرای دڕندە پەشیمان دەبێتەوە و هاواری لێدەکات کە بگەڕێتەوە و دەڵێ: کاکە حەسەنیش لەگەڵ خۆت ببە و پێکەوە بڕۆن، ئێمە بارمتەشمان ناوێ، ئەگەر پیاوبن، لەگەڵیا چاک دەبن[٨]... ئیتر بڵباسەکان ئەم قسەیە پەسەند دەکەن و سەلیم بەگ و کاکە حەسەن پێکەوە بۆ سلێمانی دێن[٩]. لەناو بڵباسەکاندا خەڵکی گوندنشین، یان دەست و پێوەندیش هەن، مافی بیروڕا دەربڕینیان نییە لە کاروباری هۆزەکەدا و هۆزەکەش بەچاوێکی سووک سەیریان دەکەن، ئەمجۆرە کەسانە لەهەموو ناوچەیەکی کوردستاندا هەن و ئەمانە نە سەر بەخێڵێکن و نە سەر بەتیرەیەکن. خەڵکی ناو خێڵەکانیش بە

(٨) نازانین! ئەشێ وشەی (دڕندە) بلکێنین بە کابرایەکدا، کە ئەمە هەڵوێستی بێت لەسەر سەربەرزیی هۆزەکەی و ئەمە بیرکردنەوەی بێت لە هەڵسەنگاندنی کاروبار و تاوتێ پێکردن و چارە دۆزینەوە بۆی دا؟ – ع.

(٩) ئەمە هەندێ زانیاری ترە، لێرەدا دەینووسین، تایبەتە بە بڵباسەکانەوە، لە زمانی بڵباسێکەوە وەرگیراوە و لەناو کاغەزە پەرش و بڵاوەکانی میستەر ڕیچ دا بووە. بڵباسەکان لەم هۆزانە پێکهاتوون:-

١- کابایز: بنەماڵەی فرمانڕەوایە و نزیکەی دووسەد کەس دەبن.

٢- مەنزوور.

٣- مامش.

٤- پیران.

٥- ڕەمک.

٦- سن و قاقا: ئەم دووانە، هەردووکیان هۆزێک پێک دێنن، سەرۆک هۆزەکەیان پێی دەوترێ (مەزن) و هەر سەرۆکێکیش هەندێ دز و جەردەی هەیە، بۆ ئەوی دەکەن. ئەندامانی هۆزەکەیشی، هەریەکە لەجێی خۆیانەوە ئازووقەی بەدیاری بۆ دەنێرێ. ئەمە هەموو داهاتەکەیەتی، لەناو بڵباسەکاندا (خوێن بایی) بیست و دوو گایە. ئەمە بەشتی تریش ئەگۆڕدرێ، ئەگەر بیانەوێ مەسەلەکە بەخۆشیی ببڕێتەوە، بەمەرجێ ئەو شتەی ئەدرێ، دووقاتی نرخەکەی خۆی ناوی لێ بنرێ، بەڵام یاساکانیان، یاسای خێڵەکییە و بەدەست سەرۆک و ئەنجوومەنی دەم سپیانیش یاریدەی دەدەن تاوانەکانیشیان جگە لە دەستدرێژیی کردنە سەر ناموس و=

(کڵاوسپی) و (گۆران) ناویان دەبەن. ئەم ناوەی دواییان نازناوی ڕاستەقینەی خەڵکی (سنە)یە و خێڵەکییەکان بۆ لاقرتی و توانج گرتنە خەڵکی ترسنۆک بەکاری دێنن. ئەی ئەمانە خۆیان لەبنەڕەتدا دانیشتوانی وڵاتەکە نەبوون و خێڵە شاخاوییە هارەکان بەسەریاندا زاڵ بوون؟ هەندێ خێڵی پەرەوازەش هەن، سەر بەفەرمانداریێتی سنەن، بەڵام خەڵکە دانیشتووەکە هەر هەموویان گۆرانن[١٠] لەناو بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستاندا بنەماڵەی (بەهدینان)یش هەیە، کە پایتەختەکەیان (ئامێدی)یە[١١] و لە بنەماڵەی هەرە خانەدانەکانن، چونکە نەوەی خولەفاکانیشن[١٢] و لای خەڵکی زۆر پیرۆز و بەڕێز و مەزنن. بەڵام لەبەرئەوەی ناوی بنەماڵەکە ئەوەندە کۆنە، ڕەنگە هی سەدەی پێش خولەفاکانیش بێ، کەسیش پڕکێشی ناکات لەو سەبیل و گلێنانە بەکاربهێنێ، کە میری بنەماڵەکە بەکاری دەهێنێ، تەنانەت قەننەدارەکەش کە داوای قەننە داگیرساندنی لێدەکات، ناوێرێ وەک ئەو بەکاری بهێنێ. میر خۆیشی ئەوەندە پیرۆزە، لە سەختترین شەڕیشدا، کاتێ لە خێڵەکان نزیک دەبێتەوە، یەکسەر چەک دادەنێن، لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتی لەناو ئەو خێڵە سەرسەخت و شەڕکەرانەشدا نییە، کە دەست و پێوەندەکانی پێک دەهێنن، یان کەمە. بەروبوومی زەویوزارەکانی خۆیشی کۆناکاتەوە، بەڵام هەرکاتێ بیەوێ بۆ هەر شتێ پارە کۆبکاتەوە، سواری هێسترەکەی دەبێ و شەوانە بەسەر دەست و

=تەفرەدان، سزای مردنیان بەسەردا نادرێ. بڵباسەکان ژن و ژنخوازیش لەگەڵ هۆزی تر ناکەن و کچ نادەن بەبیانە لە ژیانی کۆمەڵایەتیشدا دڵداری و خۆشەویستی هەیە. ڕەدووکەوتنیش لەناویاندا شتێکی بڵاوە، ئەگەر سەرۆکەکەیان بمرێ، چاکترین پیاویان، یان ئازاترینیان، جێی دەگرێتەوە، بەڵام ئەگەر کوڕە گەورەکەی ئەوەی لەباردا نەبێت، کاروباری سەرۆکایەتی بەڕێوە ببات، برایەکی تری لێهاتووی، دەچێتە جێی. کە سەرۆکێکیش دانرا، ناتوانرێ لاببرێ. دەسەڵاتی سەرۆکیش دیار و چەسپاوە و کەسیان نەیانویستووە لێی لابدەن بڵباسەکان لەجێی خۆیاندا مل بۆ دەسەڵاتی کەس نادەن، ئیتر ئەگەر تورکیا بێ، یان ئێران. بەڵام کە دێنە خوارەوە بۆ (قەرەجوق) – کە چەند ساڵێکە وازیان لەمەش هێناوە – وەک باج، هەندێ سەر مەڕ دەبەن بۆ بەگ. چەکیان یەکجار زۆرخۆشدەوێ. زۆر لە گەورەکانیشیان جبەخانەی تەواوی خۆیان هەیە.

(١٠) بڵباسەکان چارەسەرێکی سەیریان هەیە بۆ زامداربوون. زامدارەکە دەخەنە ناو پێستە گایەکی گووراوەوە و پێوەی ئەدوورن و هەر سەری بەدەرەوە دەبێت تا پێستەکە بۆگەن دەکات – دەڵێن ئەمجۆرە چارەسەرە هەمیشە سەردەگرێ و چارەی گۆشتە و زوون کردنی گەورەترین زامی نێزە و شمشێریش دەکات.

(١١) ئامێدی: خەڵک بە (عەمادیە) دەڵێن (ئەک بادان)، یان (ئەک بەدەن)... بەسەر چیایەکەوەیە و نزیکەی (١٠٠٠) هەزار ماڵی موسڵمان و (٢٠٠) دووسەد ماڵی جوولەکە و (٥٠) پەنجا ماڵە دیان و هەندێ خانەوادەی (یاقوبی) و (ئەرمەنی) تێدایە. «ئێستا کورد، بە (عەمادیە) دەڵێن (ئامێدی) و بە (عەقرە)ش دەڵێن (ئاکرێ) – ع».

(١٢) پێم وایە (زورو ئاستەر) خەڵکی ئامێدی بووبێ.

پێوەندەکەیدا ئەگەڕێ و هەرشەوەی لای سەرۆک خێڵێک لادەدا و ئەویش لەبەر شەرمی میوانداریێتی ناتوانێ دەست بنێ بەڕووی داواکەیەوە و بۆ بەیانی، کە میوانەکەی خەریک دەبێ بڕوات، شتێ پارەی دەداتێ.

ئەم میرە وەک دوایین خولەفاکانی عەباسی ڕەفتار دەکات بەوەی بە گۆشەگیری ڕۆژ بەسەردەبات و گزیرەکەی کە خواردنی بۆ دەبات، جێی دەهێڵێ، تا تەواوی دەکات، کە تێریش ئەخوات، ئەو خواردنەی لێی دەمێنێتەوە، ڕووەکەی تەخت دەکاتەوە، تا کەس نەزانێ لە چ لایەکییەوە لێی خواردووە.

ئینجا گزیرێک بانگ دەکات بۆئەوەی خواردنەکە لابەرێ و مەسینە و دەستشۆری بۆ دەهێنێ و پاش ئەمەش قەننەی بۆ دەهێنن و جێی دەهێڵن. میر لە جلوبەرگ لەبەرکردنا، ڕێکوپێکە و لە شێوەی مووسڵییەوە نزیکە و، فێستیش لەسەر دەنێ و لەسەر ئەم فێستەشەوە شاڵێکی کشمیریی تێوە دەئاڵێنێ، هەرکاتێکیش بیەوێ ئەنجوومەنەکەی کۆبکاتەوە، کەهیا[١٣]، یان سەرۆکی وەزیران، لە شێوەی ئێرانییەکان، دێتەلای و، بەچەمینەوەوە سڵاوی لێدەکات و، بۆ ڕێزگرتن کەمێک دوور لەولایەوە دادەنیشێ. دوای ئەمیش سەرۆک هۆزی (مەزوری) بەهەمان شێوە دێتە ژوورەوە و لە تەنیشت سەرۆک وەزیرانەوە دادەنیشێ ئینجا ئەو سەرۆک هۆزانەی تر دێنە ژوورەوە، کە بەپێی پلەوپایەی هۆزەکانیان لەو جێیە نیشتەجێن کە میری لێیە[١٤]، ئیتر میر فرمان دەکا قەننە ئامادە بکەن و بۆئەمەش لە قەننەدارەکە زیاتر، کەسی تر نایەتە ژوورەوە بۆ دابەشکردنی، بەڵام ئەگەر میر بیەوێ دیوەخانەکە چۆڵ بکات قاوەچییەکە بانگ دەکات، قاوەچییەکەش لە پەنجەرەکەوە سەیردەکات و بەپێی ژمارەی دانیشتوان فنجان تێدەکا ئەوسا لەسەر سینییەک بەڕیز بە دیوەخاندا ئەیگێڕێ، دوای قاوە خواردنەکە، جگە لەوانەی میر خۆی دەیەوێ بمێننەوە بۆ وتوویژ دەربارەی هەندێ کاروبار لەگەڵیاندا، ئەوانیتر هەموو ئەڕۆن. گەورەیی شان و شکۆی میرانی بادینان لەوەدایە بەپێی توانا خەڵوەتنشین و گۆشەگیرن، بەڵام میرانی بابان بەپێچەوانەوەیە. چونکە وا پێویست دەکات ئەوەندەی پێی بکرێ بێتە بەرچاو و ناو خەڵک، لەبەرئەوە من پێم وایە ئەوەندەی کات بۆ خۆی بۆ نامێنێتەوە، تا تیایدا بحەسێتەوە.

(١٣) کەهیا: کوێخای ئێستای سەرۆک هۆزی (نی ڕووی)یە. (ڕاستییەکەی (نەروە)یە–ع).
(١٤) هەندێ لە سەرۆک هۆزەکان هەمیشە لە ئامێدی دەژین، یان لەهەر کوێ بێت، ئەوانیش لەوێ نیشتەجێن. بەڵام هۆزەکانی تر، ناوبەناوێک هەر سەرۆکەکانیان دەنێرن بۆلای میر، لەگەڵ هەندێ دیاریدا. هەر ئەوانەش ئەمە دەکەن، کە ڕێزێکی تایبەتیان هەیە بۆ میر.

هەندێکیش لە میرانی بادینان بەتایبەتی میری ئێستای بادینان ئەوەندە لە گۆشەگیریی و خۆچەپەک گرتندا پێ دادەگرێ، بەجۆرێ بۆ سەفەرێک ڕووپۆشێکی دەدا بەسەر خۆیدا، تا لەچاوی پیس بەدووربێ.[١٥] ئەمەش خوویەکی دوا دوای خولەفاکانی عەباسی بوو، وەک (بنیامین ئەلتەیولی) ئەیگێڕێتەوە، جلوبەرگی ئەفسەر و دەستودایەرەی میری بادینان لەجبەیەکی ڕەش پێک دێت، سوورمەچنە و لە مووسڵ دروست دەکرێ، شەرواڵەکانیشیان میلمیلێکی ڕەنگاوڕەنگە، ئەم جۆرە جلە، ئەو جلوبەرگەیە کە لە ئامێدی و چۆڵەمێرگ باوە، میر کاتێ بۆ ڕاویش دەچێ، لەنزیک ڕاوەکە، لای ئامێدی جلەکانی ئەگۆڕێ و جلی شاخاوی خەڵکە ڕەشۆکییەکە لەبەردەکات، چونکە بەشاخدا سەردەکەوێ و، لە زەویشدا خۆی دەدا بەدەمدا بۆچوونە پارێزی دەرکەوتنی بزنەکێوی و ئاگاداری ئەوەش دەکات کە نێچیرەکەی لە چوار ساڵان کەمتر نەبێ، لەبەرئەوەی خەڵکی شارەزا، بەئاسانی لە دوورەوە، بە شاخەکانیا تەمەنی بزنەکە دیاری دەکەن. ئەمجۆرە ڕاوەش بە داو و تەڵە و نیشانە لێگرتنەوە دەکەن و ڕاوەکەیشی بە (باز) دەکەن، کە ئەمە لە ناوچەی ئامێدی دا تاقە وەرزشێکی باوە، چونکە شاخاوییە و ڕاوی بەئەسپەوە تیا ناکرێ.

ئامێدی لە هاویندا هەواکەی گەرمە و نادروستە، بۆیە دەچن بۆ ئەو هاوینەهەوارانەی کە نزیکەی دووسەعات و نیوێک لە شارەوە دوورە و دەکەونە سەر ئەو بەرزاییانەی بەدرێژایی هاوین بەفریان پێوەیە. میر لەم کوێستانانەدا خانووی خۆی هەیە، کە خەڵکی تریش ساباتی تیا هەڵدەدەن. لەکاتی کوێستان کردنەدا، پاسەوانی بەهێز دادەنرێن بۆ پاراستنی ساباتەکان، لە هێرشی (تەیارییەکان، کە هۆزێکی سەربەخۆی (دیان)ی کلدانییە[١٦] و موسڵمانەکان هەموویان لێیان ئەترسن.[١٧] جگە لە بنەماڵەی بادینان، بنەماڵەیەکی کۆنی تریش هەیە، کە پێشتر خاوەن هێز و دەسەڵات بوون و فەرمانڕەوایی گەلێ ناوچەی

(١٥) بەڵکو بەپێچەوانەی ئەمەوەیە و دەڵێن بۆئەوە دەموچاویان دائەپۆشن، تا چاویان بەشتی پیس و حەرام نەکەوێ، هەندێ سۆفی، یان بە واتەیەکی تر، هەندێ لەوانەی شتی لەڕادەبەدەریش دەکەن، پەیڕەوی ئەم شتە دەکەن–ع.
(١٦) ئەم هۆزە دیانانە لەڕووی جوگرافیەوە لە سنووری ناوچەی (هەکاری)دا نیشتەجێن.
(١٧) «حەننا» مەترانی ئاسوورییەکانی مووسڵ، کە بە (دیانی نەستوری) ناویان دەهێنێ، ناوی ئەم هۆزانەی پێ وتم: تەیاری و تکوب، جەلودی – نەک لێ وینی – نەرووی – بەرواری، هۆزی نەرووی و بەرواری لە موسڵمان و دیان پێکهاتووە. بەڵام ئەوانی تریان هەموویان نەستورین. چوار گوندی تریش لە نزیک ئامێدی هەن، ئەو نەستوریانەی تێدان کە دەڵێن (گران موسایی)ن و کڵاوی لبادیان لەسەردایە – پەراوێزەکە دوایی هات – ناوی تەواوی ئەم هۆزانە، ئەمانەیە: (تخوما، نەک تخوب و چی لوو – نەک جەلوودی، لی ون – نەک لی وی نی و، نەرو، نەک نەرووی و، گرامون – نەک گران مووسا – ع.

کوردستانیان کردووە. بنەماڵەی (بۆتان)یش کە دەسەڵاتداری ناوچەیەک بوون، هەر بەوناوەوە ناونراوە، بنەماڵەیەکی خانەدان بوون بەڵام ناوبانگ و دەسەڵاتیان زۆر کەمتربۆتەوە. پایتەختی ئەم بنەماڵەیە (جزیرە بووە، کە ئێستا هەر کەلاوەیە. ناوچەی (تور)یش دەکەوێتە نێوان (جزیرە و ماردین)ەوە، بەڵام لێیان جیایە و سەربەخۆیی خۆیشی هەیە. بنەماڵەی (سۆران)یش لە بنەماڵە کۆنەکانە و ڕۆژێک لە ڕۆژانیش، نەک هەرتەنیا لە بەهێزترین بنەماڵەکانی کوردستان بووە، بەڵکو هەموو ناوچەی سۆرانیان بەدەستەوە بووە، پایتەختەکەیشیان (حەریر) بووە، کە ئێستا شوێنەواری ئەو بنەماڵەیەی تیا دیارە و خانووسازییەکەیان لەسەر شێوەیەک بووە، لە هەموو خانووسازییەکانی سەردەمە جیاجیاکانی کوردستان پێشکەوتووتر بووە. ئەم بنەماڵەیە ئێستا پووکاوەتەوە و، لەجێی ئەوان بنەماڵەی بابان و چەندان بنەماڵەی تر، لە ناوچەکەیاندا بڵاوبوونەتەوە، کە کاتی خۆی بنەماڵەکە هەموو سەرکردەکانیان دەرەبەگ بوون و بە فرمانی سۆرانیان کۆدەبوونەوە. بنەماڵەی (کۆیسنجاق)یش کە فەرمانداریێتی کۆیسنجاقیان بەدەستەوە بووە، هەر بەشێک بووە لەم بنەماڵەیە و پاشان لە (کۆی) دەرکراون و لەجێی ئەوان دەسەڵاتداریێتی بابان لەوساوە بەرێوەی دەبات.

بابانەکانیش کاتی خۆی سەرۆک و دەرەبەگەکانی پشدەر بوون و بە فرمانی سۆرانییەکان کۆدەبوونەوە و پایتەختەکەیشیان (دارشمانە) بووە، کە ئێستا گوندێکی پیسە و هەر هەژدەماڵێک دەبێ. بنەماڵەی بابان لەکۆندا، زۆر لە ئێستا گەورەتر و بە دەسەڵاتتربووە، بەتایبەتی پێش ئەوەی سلێمان پاشا فەرمانداریێتی بەغدا بەدەستەوە بگرێ. سنووری دەسەڵاتیان تا لای (زەن کەباد) و (مەندەلی) و (بەدران) و (جەسان) ئەڕۆیشت و (ئاڵتون کۆپری – پردێ) و (هەولێر)یش هەر لەژێر دەسەڵاتیاندا بووە، تەنانەت (سنە)ش ناوچەیەکی کوردیی ئەمان بووە، بەڵام زۆربەی بەدەست ئێرانییەکانەوە بووە.

بنەماڵەی (زەهاو)یش زۆر گەورە و خۆشەویست نەبوون و لە ناوچەی خۆیاندا دەسەڵاتی گەورە و زەبروزەنگیان نەبووە.

١٦ی تەمووز

دوای ڕاوێژ و پرسێکی زۆر، ناوچەی (قزڵجە)مان بەچاکترین شوێن زانی بۆئەوەی لە گەرمای ڕۆژانی داهاتوودا بیکەین بە هاوینەهەوارمان، چونکە هەستمان کرد تا دێت گەرما زۆرمان بۆ دەهێنێ لەناو سلێمانیدا، بۆیە بڕیارمان دا سبەینێ بچین بۆ ئەوێ.

ئەمڕۆمان بەخۆکۆکردنەوە و ئامادەبوون و ماڵاوایی کردن لە میر و عوسمان بەگ و سەلیم بەگ و هاوڕێیانی تر بردەسەر. لەگەڵ میردا باسێکی خۆشمان کردبووەوە، کە نزیکەی دوو سەعاتی خایاند و هەمووی بریتی بوو لە باسکردنی کاروباری تایبەتی خۆی. لەبەرئەوەش کە پیاوێکی زۆر خۆشەویستە، لەناخەوە ئاوات ئەخوازم پەژارەی نەمێنێ و بەخۆشی و ئاسوودەیی بۆخۆی بژی. جێهێشتنی هاوڕێیانی سلێمانیمان، بۆ ئەم ماوە کورتەمان ئازارێکی زۆری داین. هەر بەڕاستیش ئەوەتەی لە ژیانام ئەوەندەی ئەمان، میوانداری و بەخشندەییم لەکەس نەدیوە.

ئەم ئێوارەیە (دەللی سەمعان)[١٨] لە مووسڵ گەڕایەوە و، هەندێ وردە شتیشی لەگەڵ خۆی هێنابوو.

(١٨) دەللی سەمعان: یان شەمعونە شێت: دیانێکی ئاسووری بوو، میستەر ڕیچ چەندساڵێک بەکرێی گرتبوو، بۆ ئەوەی وڵاتان بگەڕێ بۆ دراو کڕین و وردە شتی تر بۆی – خاریچ.

بەشی شەشەم

دەرچوون لە سلێمانییەوە بەرەو چیاکان- دەربەندی گۆیژە- چادر هەڵدان لە (گەڕەدێ)- جوانیی ناوچەکە- دەنگەدەنگ و ژاوەژاو، لەکاتی بارکردندا- کێوی بەرز- دانەوێڵە- وڵاتی جوان- ئەفسەرێکی گەورەی ناوچەی (قزڵجە)- هەندێ هەڵەی پێکەنیناوی- سەرکەوتنێکی سەخت- کوڕەکانی خالیدبەگ- سەربازگەیەک لە (ئەحمەد کولوان- دروێنەوانان گۆرانیی شیرین و فەرهاد دەڵێن- کوللە- پلەی گەرمای کانیاوەکان- بۆقی سەوز- یارییەکی سەیر- جێهێشتنی ئەحمەد کولوان- سەفەر بۆ (بییستان)- گردی توورەکەڕێژ- نادروستیی بییستان- نەخۆش کەوتنی هەموو کۆمەڵەکەم- جێهێشتنی بییستان- پێنجوین- هەواری جاف- خێڵە کۆچەرەکان- خانمێک و گزیرەکانی- جوولەکە.

۱۷ی تەمموز

لە سێ و چل دەقیقەدا سلێمانیمان جێهێشت و بەرێی (گۆیژە)دا ڕۆیشتین، چونکە بۆ بڕینی زنجیرەکە ئاسانتر بوو، یان بۆ بڕینی ئەو شاخە ڕووتانە، کە لە خۆرهەڵاتەوە بوونەتە سنوور بۆ سلێمانی. گۆیژەش ئەو دەربەندەیە کە ڕاستەوخۆ لەپەڕی باشوورەوە دەچێتەوە بەرزایی زنجیرەکە. لە سەرووترەوە (ئەزمڕ) دێت، کە ڕوودەکاتە شارەکە، یان بۆ شوێن مەڵبەندی (قەڵاچوالان)ی[1] کۆن. دوای ئەمیش لە سەرووترەوە ڕێگایەکی تر دێت، پێی دەڵێن ڕێگای (قەیوان).

کەمێک دوای چوار، گەیشتینە دامێنی چیاکان، لەوکاتەشەوە کە لە سلێمانی دەرچووین، تا دەهات لەسەرخۆ سەردەکەوتین، لەسەرەتادا سەرکەوتن یەکسەر لە چەمێکی وشکەوە دەستی پێکرد، پاشان بە لاپاڵە کوورەکانا بەڕێگایەکی یەکجار باریکدا هەڵگەڕاین، زۆریش بەرزبوو، لە نزیک پێنجدا گەیشتینە سەر لووتکەکەی، کە لێرەدا بریتی بوو لە ڕیزە تەمۆخێک، ئەلکایەوە بە دوو باسکی بەرزی شاخەکەوە، کە ئەمان پتەوتربوون. لێرە لووتکەکە، هەرچەندە پێیەک لێیانەوە بەرز دەبوو، لێرەدا دیمەنێکی جوانی هەبوو، چونکە دەشتی (سرۆچک) و (شارباژێڕ) لەبەردەمماندا بوون، دەڵێم: دەشت، بۆئەوەی لە شاخەکانی جیا بکەمەوە، ئەگینا لەم دەشتەدا جێگەیەکی تەخت نەبوو. ئەم دەشتە، لای ڕاست یان لای باشوورەوە، بە دەربەندێک کۆتایی دەهات، کە لە خۆرهەڵاتەوە شاخی بەرز ببووە سنووری، کە لەوکاتەدا خۆر لەپشتیەوە هەڵهاتبوو، پێدەشتەکە وا دەهاتە بەرچاو، کە لای باکووریەوە، یان لای ناوچەی (شارباژێڕ)ەوە تەنگتر بێتەوە، ناوچەکە هەمووی سنوور ئامێز و بەشبەش بوو بەسەر دۆڵ و تەنگەی لە ژمارە نەهاتوودا، کە زنجیرە گرد و شاخەکانیانی دەوروپشتیان بۆیان دروستکردبوون و هەندێکیشیان زۆر گەورەبوون. ئەو زنجیرەیەی ئێمە بەسەریا ئەڕۆیشتین لە تەمۆخ پێکهاتبوو، چینەکانی ڕووەو خۆرهەڵات لێژبوونەوە و لاپاڵەکانی لای خۆرهەڵاتیان دەوەنە بەڕوویەکی زۆریان پێوەبوو، بەڵام ئەو زەویوزارەی بەسەریا ئەمانڕوانی، وەک لێمان دیاربوو، بەجۆرێ گژوگیایان تیا بڵاوببووەوە، دڵی دەکردەوە. پاشان ڕووەو باکوور بەلاپاڵی کێوەکانی بەری خۆرهەڵاتدا شۆڕبووینەوە، لێژاییەکەی لەچاو کووڕاییەکەیدا زۆر لێژ نەبوو. لە شەشدا گەیشتینە دامێنی کێوەکە، کە سەرکەوتنمان سیی و پێنج دەقیقە و

(۱) لە دەقەکەدا بە (قەرەجوالان) هاتبوو، ڕاستییەکەی (قەڵاچوالانە)-ع.

هاتنەخوارەوەشمان سەعاتێک و دە دەقیقەی خایاند. سەمتی ڕێکردنی ئەمڕۆمان (۵۰) پلە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بوو. پاش ئەوەی لە گەروویەکی تەنگەبەرمان دا، بە گوندێکی بچووک گەیشتین، ناوەکەیم نەپرسی. پاشان گەیشتینە گوندی (بناویلە)، کە لەولای کانیاوێکی جوانەوە بوو، ژمارەیەکی زۆری (سوورەماسی – Carp)مان تیا دی، ماسییەکان ماڵیی بوون، چونکە لادێیەکان ئازاریان نەدەدان، ئێمەش هەندێ وردە نانمان بۆ تێکردن، قۆستیاننەوە. لەو گۆماوەدا کە کانییەکە دروستی کردبوو. چنارێکی جوان و هەندێ سوورە چنار و بیی لەمەلاولایەوە هەبوون. ئەم جێگایە (قەرەحەسەن)ی بیر هێنامەوە...

کوردەکان ڕاست دەکەن کە دەڵێن (سلێمانی) لە خراپترین جێگای کوردستاندا دروستکراوە. ئەم گوندە و زەویوزارەی کە کەوتوونەتە لای خوارووییەوە، سەر بەناوچەی (سرۆچک)ن، بەڵام ئەوانەی لای باکووری خۆرئاوایەوە، هی ناوچەی (قەڵاچوالان)ن. دوای ئەوەی لە سێبەری چنارە جوانەکەدا قاوەیەکمان خواردەوە، لە شەش و چل دەقیقەدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە و لەسەرخۆ بەسەر زەوییەکی پڕ کەندولەندا دەستمان کردەوە بەڕۆیشتن، پاشان لە گردێکی نزم شۆڕبووینەوە و، لە حەوت و نیودا گەیشتینە هەوارەکەمان لە گوندی (گەڕەدێ)، لەوێ سەیرمان کرد چادرەکانمان هەڵدراون، چونکە زوو مشووریم خواردبوو، هەر دوێنێ شەو لەگەڵ کەلوپەلەکاندا ناردبوومن، زۆر بەگرانیش لە شاخی گۆیژەیان دابوو، دوو و سێ هێستریان بەبارەوە هەڵدێرابوون، بەڵام ئەوەی باش بوو شتێکی وا گرینگیان بەسەر نەهاتبوو.

(گەڕەدێ) لە جێگایەکدایە، دارستانێکی گوێز و بیی و سوورەچنار، دایان پۆشیوە، چەمێکی زۆریش بەشیوەکانیا دێتەخوارێ. هەر بەڕاستیش ئەم ناوچانە هەر کانیاویان زۆرە، کە ئەمڕۆ بەدەم ڕێکردنمانەوە، دوای ئەوەی لە (گۆیژە) هاتینە خوارەوە، بەلای کانیاوێکی زۆردا تێپەڕبووین. (گەڕەدێ)، سەر بەناوچەی (شارباژێڕ)ە، دڵیشم بە دیمەنەکەی زۆرکرایەوە، چونکە سێبەری دارەکانی و خوڕەی چەمە بچووکەکانی و خوێندنی (بۆقژە) و (شالوور)، هەموویان کۆمەڵێک هۆ بوون، کە گوندەکەیان ئەوەندەی تر جوان و پاراو کردبوو.

سەرلەبەیانی ئەمڕۆ لە سەعات چوارەوە، کە لە سلێمانی دەرچووین، هەوا گەرم بوو، لای باشووریشەوە (با) هەبوو، کە لە زنجیرە شاخەکەش نزیک بووینەوە، شەپۆلە هەوایەکی گەرم دایگرتین، دەتوت لە تونێکەوە دێت، بەڵام کاتێ گەیشتینە سەر

ترۆپکەکە، هەستمان کرد لە کەشوهەوایەکی تر داین، لەوەی پێشوو جیاوازترە، لەبەرئەوە دەمانتوانی سەعاتێک یا دوو سەعاتی تریش ڕێ بکەین، بەبێ ئەوەی گەرما بێزارمان بکات.

گەرما، لە دووی نیوەڕۆدا (٩٩) پلە و لەدەی شەودا (٧٥) پلەبوو. پێیان وتین ئەو ڕێگایەی لەبەرمانە، نالەبار و سەخت و سەر بەرەو خوارەکانیشی زۆر لێژن. لە هەندێ شوێنی شاخاویشدا تەنگەبەری وایان تیایە بۆئەوە نابێ دوو وڵاخ بەپاڵ یەکەوە پیایدا تێپەڕبن، لەبەرئەوە ناچاربووین لەم سەفەرەماندا دەستبەرداری تەختەڕەوانەکە و کەژاوەکان بین و لە سلێمانی لەدوای خۆمان جێیان بهێڵین، بەڵام هەر دوێنێ شەو، کارەکەرەکان بەسواری ئەسپ لەگەڵ چادر و کەلوپەلەکاندا ناردبوومانن. هاوسەرەکەشم بەسواری ئەو ئەسپە بچووکەوە لەگەڵمان هات، کە (عوسمان بەگ) بەدیاری دابوویە. لەو شاخانەش کە بەسەریەوە بوو، جێی سەرسوڕمانمان بوو.

ئەمڕۆ (عومەر ئاغا)ی میوان نەوازمان، پیاوێکی خۆی بانگ دەکرد، ناوی (پەرویز) بوو، پێی وتم ئەم ناوە و ناوی تری وا کۆن، هێشتا لەناو خێڵاتا هەر باوە، وەک: خەسرەو، کوباد، بەهرام، پەرویز، پەریزاد. بۆ یەکەمین جاریش بوو لە کوردستاندا، لەم گوندە گوێمان لە دەنگی قومری بوو. دوای نیوەڕۆ بەلاپاڵی چەمەکەدا چووینە پیاسەیەکی خۆش، بەناو ڕیزە درەختی سوورە چنار و سنجوێ و گوێژ و بیی و ناو ڕەزوباخی هەڵووژە و قۆخ و توو و هەنجیردا دار زەیتوونێکی سەوز و جوان و کانیاوێکی زۆری بچووکیشمان بینین، لەو لاپاڵە لێژەوە هەڵدەقوڵێن.

١٨ی تەمموز

دوێنێ شەومان فێنک و سازگار بوو، بەڵام زۆرکەم تیایدا خەوتین چونکە هێشتا نەبووە نیوەشەو. کە دەنگەدەنگی ناخۆشی کۆمەڵەکەمان لە هەموو لایەکەوە بەدەم بارکردنەوە دەستی پێکرد، دەنگە دەنگێک، کە ژاوەژاوەکەی لە هەراکەی (بابل) بڵندتربوو، بەجۆرێ کە ئیتر نەیهێشت خەو بچێتە چاومان. لەم وڵاتانەدا کارێک نییە، بەبێ هات و هاواری وا ئەنجام بدرێ، کە هەرگیز لەگەڵ ئەنجامدانی کارەکەدا ناگونجێ، وا دیارە لەو کاتانەدا کە وڵاخدارەکان دەست دەکەن بە جنێودان و بانگکردنی یەکتری و هاوار هاوار، وڵاخەکانیش بخرۆشێن و بەشداری دەنگەدەنگەکە بەوە بکەن، بەپرمە و زەڕین و حیلە و جووتە وەشاندن تا بارکردنەکە تەواو دەبێ و کاروانەکە دەکەوێتەڕێ.

دوێنێ عومەر ئاغا، بۆ ئەنجامدانی هەندێ کاروباری خۆی، گەڕایەوە بۆ سلێمانی، ناشگەڕێتەوە لامان، تا ئێمە دەگەینە چادرگەکەمان.

لە چواردا دەستمان کردەوە بەڕۆیشتن و بەو بەرەو ژوورەکەیدا هەڵگەڕاین، کە لێوەی داگەڕابووین بۆ چەمەکە، پاشان بەرەو خۆرهەڵات، ڕوومانکردە گردەکان، یان بەواتەیەکی تر: کێوەکان، کە وەک لێمانەوە دەرکەوتن، شایانی ئەم ناولێنانە بوون، ئەم کێوانە لە گۆیژەوە، یان لە زنجیرەی ئەزمڕەوە، بەشێوەیەکی کەوانەیی لە پشتمانەوە، درێژدەبنەوە و لە هەندێ شوێندا، بڕ دەبن بۆئەوەی لای چەپمانەوە هەمان زنجیرە دروست بکەنەوە. پێئەچی لەم سەمتە تازەیەیدا وردە وردە نەمێنێ. ڕاستەوخۆش لای چەپمانەوە، لە دووریی سێ و چوار میلێکەوە کێوی (سەرسیر)[٢] هەیە، کە بەشێکی جیایە لەو شاخانەی باسمان کردن. ئەوڕەحمان پاشا زۆر پەرۆش بوو پایتەختی میرنشینەکەی بگوێزێتەوە ئەم کێوە، چونکە دابڕابوو، بەرگری لێکردنیشی ئاسان بوو، گەیشتنە سەر ترۆپکەکەیشی هەر تەنیا بە یەک ڕێگادا دەبوو، بەڵام ئاوی زۆری سەرکێوەکە بووە ڕێگر لەبەردەم ئارەزووەکەیدا.

لە چوار و نیودا بەبانێکدا تێپەڕبووین، شیوێکی بچووک دەکەوتە لای چەپیەوە، یەکێکی تریش دەکەوتە لای ڕاستیەوە، پان و قووڵتریش بوو، کە چەند گوندێکی لە ئامێزدا بوو، هەڵکەوتی وا بوو بەرەو خۆرهەڵات و خۆرئاوا درێژ بوویێتەوە، بەڵام کۆتاییەکەی گەردەنەیەک لەبەریابوو، کە لە شیوێکی تری وەک خۆی جیای کردبووەوە، بەڵام تەنیشتەکانی لای باشووری ئەم دوو شیوە، یەکسەر هەڵئەکشانەوە و کێوێکی بەرزیان پێکهێنابوو، ڕێگاکەشمان وردە وردە سەردەکەوت، زەوییەکەیشی سەرتاپا دەوەنە بەڕوو داپۆشیبوو. لە پێنجدا سەرکەوتینە سەر زوورگێک، لە چاڵاییەکی ڕێک وەک گەردەنەکەی بەرامبەریا، یان تەنیشتی خۆرهەڵاتی ئەو شیوە وابوو، کە لای

(٢) لە بنچینەدا (ساردەسیر) بوو، کە بەرامبەرەکەی (گەرمەسێرە)، بەڵام کورت بۆتەوە و بۆتە (سەرسیر). (چوارتا)، کە مەڵبەندی ناوچەی (شاربازێڕ)ی ئێستایە، دەکەوێتە سەر لاپاڵی خۆرئاوای شاخی (سەرسیر)ەوە، کە ئێستا لە سێ ڕێگاوە دەتوانێت بۆی سەرکەویت. ئاسانترینیان و درێژترینیان ئەوەی لای خۆرهەڵاتیانە، کە لە خۆرئاواوە بەپێچاوپێچ بۆ بەرەو ژوور و خۆرهەڵات و باشوور سەردەکەوێ و بەناو داری بەڕوو و هەندێ ڕەزدا تێپەڕ دەبێ. بەڵام ئەوەی خۆرئاوایان نزمە و بەدۆڵێکدا دەڕوا و پاشان سەردەکەوێتە سەر شانێکی دابڕدابڕەوە، کە کانیاوێکی زۆر لەسەر ڕێگەکە دایە. ئەوەی لای باشووریش پێدا سەرکەوتنی سەختە و لێی نادرێ، مەگەر لەکاتی پێویستدا، یان زۆرجار شوان پیایدا دەڕوات. گەڕۆکیش لە تەختایی سەرگردەکەوە، بەڵکو لە بانووکەیەوە ئاسەواری خانوو دەبینێ، کە هاوینەهەواری بابانەکان بووە. بانووەکەیشی پڕە لە درەختی میوەی کێوی، وەک هەرمێ (کرۆسک) – ع.

ڕاستمانەوەبوو. هەر لێرەوە دەتوانم بیرێک لەسەر هێڵە گشتییەکانی ئەم ناوچەیە گەڵاڵە بکەم، کە خراپ نەبێ. (گۆیژە) و (ئەزمڕ) لای سەرەوە کۆتاییان دێت و پێش ئەوەش ئەزمڕ کۆتایی دێت، یان لە دامێنییەوە (گودرون) دەست پێدەکات. دۆڵی (مێرگەپان)یش، یان شیوەکەی دەکەوێتە نێوان ئەم دوو شاخەوە، بەڵام شانی لای ڕاستی قووتترە لە لێژاییەکەی. ڕێگاکە سەرەوخوارکە و ژوورکە و لە هەندێ جێگاشدا چەم و دۆڵ دەهاتەبەری. لاپاڵی گردەکانیشی ڕەز دایپۆشیبوون. هەندێکیان بەجێی وا بەرزەوە بوون، دەتوت هەڵواسراون کە بێگومان ناشتنیان هەر بۆ ئەو جۆرە کەسانە دەبێت کە بەگوریس بۆی سەردەکەون و وەک ئەوانەی (شمر = گیای زەریا)[٣] کۆدەکەنەوە.

کشتوکاڵی ئەم ناوچانە بریتییە لە ڕەز و تووتن. بەلای هەندێ مەزرای دانەوێڵەشدا تێپەڕین، هێشتا دروێنە نەکرابوون، بەڵام داربەڕوو، ئەوە لە هەموو جێگایەکدا هەر زۆرە و لە گوێ چەمی بچووک و هەموو دۆڵێکدا هەیە. لە زۆر شوێنیش ترێ کێویلە لەناو بییدا هەیە، بەڵام ترێ هێشتا پێنەگەیشتبوو.

لە شەش و بیست دەقیقەدا بۆ حەسانەوە لای گۆڕستانێک دابەزین و لەژێر سێبەری دار بەڕوودا لاماندا، چونکە تەندروستیم تەواو نەبوو، ئەم شوێنەش کە لێی دابەزیبووین، چەمێک بوو، چەند جۆگەیەکی دەهاتەسەر و دەبوونە چەمێک، دەڕژایە (تان کووزی)یەوە[٤] ئاوەکەی زۆر خوڕبوو، یەکێک لەم جۆگایانە ئەگەرچی تاڤگەیەکی جوانیش نەبوو، ئاشێکی دەگێڕا.

لەوسەر زوورگانە گڵەسپییەکی زۆرمان دی، لە گشت خولەکانی پێکهاتنیا بوو، هەروەها بەردەئەستێیەکی زۆریشمان دی. بەڵام چینەکانی زوورگەکان بەگشتی وەک دیار بووبوون ڕوویان کردبووە خۆرهەڵات. لاپاڵەکانی بەری خۆرئاوای زوورگەکانیش یەکجار لێژبوون.

دوای ئەوەی تاوی ماندوومان حەسایەوە، لە حەوتدا دەستمان کردەوە بەڕۆیشتن. ڕێگاکەی ڕووە و باکووری خۆرهەڵاتمان شتێکی وای نەمابوو. لە حەوت و بیست دەقیقەدا لە چەمی (تان کووزی)مان دا[٥]، کە ئەوکاتە پانایییەکەی سێ و چوار یاردە و،

(٣) پرسیارێکی زۆرم دەربارەی ئەم ڕووەکە کرد، مامۆستایەکی شارەزا و نووسەر (ک.ج.غ) لە سلێمانییەوە، بۆمی نووسیبوو، کە ڕەنگە (ڕازیانە) بێت-م.
(٤) ئەم ڕووبارە پێی دەڵێن (سیوەیل)، بەڵام وشەی (تاووق گوزی)، نەک (تان گوزی) ناوی ناوچەیەکە دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای (هەڵەبجە)وە و لەبەری لای چەپی ڕووباری (سیروان - دیالە)یە-ع.
(٥) بێگومان دەبێ نووسەر بەوە مەبەستی لە (زێی بچووک) بێت - ع.

قووڵاییشی پێ و نیوێک دەبوو، بەشێوەی ڕێڕەوەکەیدا لەوەدەچوو دەبێ لە هەندێ کاتدا هەڵسێ و ببێتە سێلاوێکی خوڕ، کە لە باکوورەوە دەهات. بێگومانیش دەبێ ڕووە و (کۆپری)، یان ڕووباری (ئاڵتون)[٦] بچێت، ئەمە گەورەترین چەمێکە کە هەموو ئاوەکانی ئەم بەشەی کوردستانی تێدەڕژێ. لە ڕۆخی چەمی (تان کووزی)یەوە یەکسەر بە بەرزاییەکی کووڕدا سەرکەوتین، ئەگەرچی خێراش ئەڕۆیشتین، بەڵام پیاهەڵگەڕانی نیو سەعاتی خایاند. لای ڕاستیشمانەوە چەمی (تان کووزی) گەروویەکی بۆ خۆی لەو ناو کێوانەدا دروستکردبوو. هاتنەخوارەوەشمان کە لەپڕێکدا دەستی پێکرد (دوای ئەوەی بانەکەمان بڕی) نیو سەعاتی پێچوو، بەڵام لێژییەکەی زۆرتر و پلەپلەتربوو لەچاو کووڕایی سەرکەوتنیا. لەبەرئەوەی دەبێ ئاستی بەرزایی ئێستامان زۆر بڵندتر بێت. ئیتر لێرەوە بەو زوورگە پێچ و پڕ لە بەڕووەدا، تاوێ شۆڕ دەبووینەوە و تاوێکیش هەڵئەگەڕاین. لە نۆ و چل دەقیقەدا پاش ئەوەی لە ڕێگاکەمان وەرسووڕاینەوە و بەرەو باشوور شۆڕبووینەوە و چەند دەقیقەیەکی تریش ڕێمان کرد، گەیشتینە گوندی (دۆڵە درێژ) کە بە مانای دۆڵی درێژە.

سەرباری ئەوەش کە تەندروستیم تێکچووبوو، بەڵام خۆر بێزاری نەکردم، لە دووی دوای نیوەڕۆدا، کە قرچەی گەرمای ڕۆژە، گەرما ٩٨ پلە بوو، لە دەی شەودا (٧٤ پلە) بوو.

لەپاڵ ئەم گوندەدا (کە قۆناغی شەومان بوو) درەختێکی زۆری بیی، هەنجیر، هەڵووژە و هەروەها ڕەزی لێ بوو. دانەوێڵەش لە لاپاڵەکاندا هێشتا پێنەگەیشتبوون.

لای ڕاستیشمانەوە بە تەریبی ڕێگاکەماندا شاخی (کاژاو)، یان (کوڕە کاژاو) بە بڵندیی دیار بوو، کە زۆر لێمانەوە نزیک نەبوو. ئەو زەوییەی ئەمڕۆ بەسەریا تێپەڕین، خاکێکی شاخاوی جوان دیاربوو، لەملاولاشەوە لاپاڵی بەردینی شاخمان دەبینی. دیمەنی زەویش بەشێوەیەکی گشتی بەردەڵانی و سەخت نەبوو، بەڵکو هەوراز و نشێوبوو.

سەرنجمان دا ڕێگاکەی ئەمڕۆمان زۆرباش بوو، لە هەموو ئەو ڕێگایانە چاکتربوو کە لە ئاسیای بچووکدا دیومن. هەندێ دیمەنیشی لە دۆڵەکاندا، کێوەکانی (جورا)یان بەیاد هێنامەوە.

(٦) ڕووباری (تان گووزی) هەر هەمان ڕووباری (قەڵاچوالانە)، دێت و بە (قەڵاچوالان)دا تێپەڕ دەبێ و پاشان بە ڕووباری (حەریر) دەگات و دەڕژێتە ڕووباری (کۆپری)یەوە.

١٩ی تەمموز

شەوێ زۆر ساردبوو، لە چوار چارەکێک کەمدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. دوای چەند دەقیقەیەک ئەو دۆڵە بچووکەمان بڕی، کە گوندی (دۆڵە درێژ)ی لە ئامێزدا بوو. سەمتی گشتی ڕۆیشتنەکەشمان ڕووەو خۆرهەڵات و کەمێک بەلای باشووردا لای دەکردەوە، بەڵام بەدەم سەرکەوتنەوە پێچاوپێچێکی زۆرمان کردەوە، بەڕاستیش ڕێگاکە جوان بوو، درەختێکی زۆری بەڕووی لێ ڕوابوو، بەتایبەتیش لەم ناوەدا یەکجار زۆربوو، ناوبەناویش داری ترش و بیی و ترێ کێویلە و هەنجیرە کێوی[٧] تێکەڵ بوون. هێشتا دووریش نەکەوتبووینەوە کە تووشی (فەتحوڵا ئاغای ئیشیق ئاغاسی)، یان سەرۆکی تەشریفاتی مەحموود پاشا بووین، کە لە (سنە) ئەگەڕایەوە. ئەو ڕێگەیەی ئێمەی پیا ئەڕۆیشتین، ئەو ڕێگا گشتییە بوو، دەچووە سەر (سنە). دوای تاوێکی کەم بە ئەفسەرێک گەیین، یەکێک بوو لە ئەفسەرەکانی (خالیدبەگ)ی گەورەی ئەو ناوچەیەی ئێمە بۆی ئەچین، دەستەیەک تفەنگ بەشانی لەگەڵدا بوو، هاتبوو بۆ پێشوازیمان. ئەم ئەفسەرە کە دیاربوو بەتورکی نادوێ، وا خۆی بۆ وەڵامی پرسیارەکانم ئامادە کردبوو، کە خۆی چاوەڕوانی دەکرد بەو جۆرەی لێ بکەم، بۆیە بووە مایەی لە یەکتر نەگەیشتنێکی پێکەنیناوی. یەکەمین پرسیاریشم لێی ئەوەبوو: (چەندمان لە ڕێگەکە ماوە؟). وەڵامی دامەوە: (پێرێ چۆتە سلێمانی)!، تەمەس پێی وابوو دەربارەی گەورەکەی پرسیاری لێ دەکەم!.

پاش کەمێک بەملەیەکی زۆر کووڕدا هەڵگەڕاین، پێم وایە بەرزترین و سەختترین کووڕاییی بووە، کە تا ئێستا دیومە. دوای ئەوەی چل دەقیقە ڕێمان کردبوو، لە شەشدا گەیشتینە سەر ترۆپکەکەی. نیو سەعاتمان بەپیاهەڵگەڕانی ستوون ئاسایی تیا بەسەربرد. لێرەوە ئیتر (کاژاو)مان لێدەرکەوت، لای باکوورەوە بوو. گودرونیش بەسەروگەردنە ڕووتەنەکەیەوە، بەسەمتی (٦٥) پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا، بەسەر هەموو کێوەکانی تردا ئەیڕوانی. پاشان یەکسەر بەڕێگایەکدا دەستمان کرد بەهاتنەخوارەوە، چاکترین و جوانترین ڕێگابوو، بەپێچاوپێچ بەناو نزارێکی چڕوپڕی پڕ لە داربەڕوودا تێدەپەڕی، زۆر کووڕیش نەبوو لەچاو سەرکەوتنەکەیدا. دیمەنی دەشتەکەش لەبەرزاییەوە زۆر جوان بوو، کە بەناو زوورگە ڕوخسار جوانەکاندا پێچی دەکردەوە، کە دەوەنە بەڕوو دایپۆشیبوون.

(٧) هەنجیرەتوو = هەنجیرە فیرعەون Cycamore – لەم بەشەی کوردستان نییە، کە بێگومان دەبێ میستەر ڕیچ، مەبەستی لە (هەنجیرە کێویی) بووبێت – ع.

چیاکانی ئێرانیش دەکەوتنە پشت ئەوانەوە. ئەم چیایانەش دیمەنیان هەرجوان بوو، چەمی (قزڵجە)ش بە پێچ پێچ دەهات و پاشان لای چەپمانەوە دەڕژایە دۆڵێکەوە کە ڕووی دەکردەوە لای باکوور و بە ناوچەی (سی وەیل)دا ئەڕۆیشت و دەڕژایە (کۆپری سو)ەوە، بەڵام سەرچاوەکەی لە ئێراندا بوو[٨].

لە نزیکەی چل دەقیقەدا گەیشتینە دامێنی شاخەکە، کە ڕووی دەکردە باکوور و باشوور، لێرەدا ڕێگاکە دەبێ بەدووڕیانەوە ئەوی چەپیان ڕوودەکاتە باکووری خۆرهەڵات، بەرەو (بیستان)ی ناوچەی قزڵجە، کە نزیکەی دووسەعاتێک لێمانەوە دووردەبێ، بەڵام ئەوی لای ڕاستیان ڕوو دەکاتە باشوور، بۆ لای (ئەحمەد کولوان)ی جێ قۆناغی پێشنیارکراومان.

لە بناری شاخەکەدا تووشی هەردوو کوڕەکەی (خالیدبەگ) بووین سەرکردایەتی پاسەوانەکانی ئەویان دەکرد، کە ژمارەیان دووسەد سوار دەبوون بەتەواوی چەکەکانیانەوە، هەندێ لێپرسراویان لە پێشیانەوە بوون، بەخۆیان و داردەستە زیوچنەکانیان و تەپڵە بچووکەکانیانەوە، کە بەڵگەی پلەی سەرۆکە، قزڵجەش، سنجاق، یان پارێزگەیەکە، لە پارێزگاکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، لەکاتی بە یەکگەیشتنی ئەم هێزە و کۆمەڵەکەی ئێمەدا، دەنگەدەنگ و هەراوهاوارێک بەرپابوو، کەس سەری لێدەرنەدەکرد، مەگەر ئەوانە بێ کە شەرەفی پێشوازییان پێ بڕاوە. ئەسپیش ئاژەڵێکە لە مانای پێشوازی ناگات، چونکە ئەسپەکانمان لەو ئەسپە نامۆیانە بێزار بوون، کە تێکەڵیان بوون، ئەوانیش هەر وا بوون. ئەسپی کوردیش هەمووی هارن و خێرا ئەخرۆشێن، بۆیە دیمەنەکە هەمووی بووە دیمەنی کۆڕژن و پڕمە و هاوار و حیلە و جووتە وەشاندن و شەڕ. لاوە بەگەکە هەوڵی دا بەفارسی بەخێرهاتنم بکات، بەڵام سەرنجم دا ئەسپەکانی کۆمەڵەکەی، لەو باشتر و چاکتری دەکەن، خۆئەگەر ئەسپەکان نەیانتوانیایە ئەم ئەرکە بەجێ بهێنین، چاکتر وابوو لەجیاتی ئەوان، هەندێ لە پیاوەکانی بەسەر بارگیرە پیسەکانیانەوە، کە تیپێکی موسیقا، یان (مەهتەرخانە)یان پێک دەهێنا، بەدەهۆڵ و زوڕنا ئەرکەکەیان بەجێ بهێنایە. کاتێکیش ئەم ئەسپانە کشانە دواوە و بێدەنگ بوونەوە. ئێرانییەکی دەنگ گڕ، بەدەم دمبەک لێدانێکی ناخۆشەوە دەربارەی زۆرانبازی، دەستی بە گۆرانی وتن کرد، بەگیش هەوڵی دا قسە بکات و قسەکانی دەبینرا و نەبیسترا، بۆیە منیش هەر بەو شێوەیە وەڵامم دایەوە...

(٨) بەڵام سەرچاوەی (کۆپری سو)، لە (لاجان)ە.

بەرەوخوار بەلێواری شیوی زوورگەکەدا، کە قووڵ ببووەوە و وەک پلەپلەی شانۆی لێ هاتبوو، دەستمان کرد بەڕۆیشتن، کاتێکیش گەیشتینە جێیەکی پانتایی، یاری جریدبازی و شەڕەنێزە دەستی پێکرد. ئەگەرچی کورد بەپێی بەرنامەش فێری سواریی نابن، بەڵام سوارەی ئازان. لەکاتی یارییەکاندا دەهۆڵ و زوڕناش لێئەدرا، کە ئەوەندەی تر دیمەنەکەی جوان و خۆش کردبوو. کوردێکیش ئەسپەکەی هەڵیگرت، یەکێکی تریش لەوپەڕی غارداندا خۆی و ئەسپەکەی گلان و ئازارێکی زۆری پێگەیشت، ئەگەرچی زۆریش کاریگەر نەبوو.

لە حەوت و نیودا گەیشتینە شوێنی قۆناغەکەمان لەبناری گردەکاندا، کە ماوەی میلێک لە باکووری خۆرهەڵاتی (ئەحمەد کولوان)ەوە دووردەبوو. خالیدبەگیش لوتفی کردبوو، هەوارەکانمانی لای کانیاوێکی جوانەوە بۆ دروستکردبووین، کە بریتی بوون لەچەند ساباتێک، جۆگەیەکی بچووک بەنێوانی دووانیاندا ئەڕۆیشت، حەوزێکی لەبەردەمدا دروستکردبوو. هەموو ساباتەکەش لە لقوپۆپی درەخت پەرژینێکی بۆ کرابوو، کە ورد و جوان چنرابوو، بازنەی پەرژینەکەش بە تەیمانێکی تر، کرابوو بە بەشی حەوشە و دیوی حەرەم و دیوەخان. لە تەنیشت هەریەکە لە دیوی حەرەم و دیوەخانیشەوە، پاڵەی دانەوێڵە هەبوو، درۆینەوانانیش هێشتا خەریکی دروێنەبوون و بەدەمیشەوە گۆرانی (چیرۆکی شیرین و فەرهاد)یان بە شیعری کوردی دەوت.

کوڕی دووەمی بەگ مۆڵەتی گەڕانەوەی خواست بۆ (بیستان)، کە پێنج شەش پیاوێکی لەگەڵدا بوو، بەڵام مەحموود بەگی کوڕە گەورەی، لەگەڵ ئێمە مایەوە، بۆئەوەی لە هەوارەکەماندا فرمانەکەی لە ئەستۆ بگرێ. ئەم شوێنە زۆر دەکەوێتە بەر پەلاماری خێڵە ڕێگرەکانی سەر سنوور. لۆکەی ئەم ناوە، بەهۆی ئەو کوللە زۆرەوەی کە هێشتا بەپۆل بەسەر زەوییەکەدا ئەخشێن، زیانێکی زۆری لێکەوتووە، کوللەش هەرچی سەوز نەبێ نایخوات. کەمێک دوای خۆرئاوا پۆلە مێشوولەیەکی زۆر و گەورە و زۆر ژەهراوی بێزاریان کردین، شەویش ساردبوو، بەڵام بەربەیانی ساردتریش بوو، شەونمیش زەوی تەڕ کردبوو، کەچی لەمجۆرە وەرزانەدا لە دەشتی سلێمانیدا شەونم نابینرێ.

٢٤ی تەمموز

گەرمای کانییەکی لای هەوارەکەمان (٥٧ پلە) بوو، بەدرێژایی ڕۆژیش چەند جارێکم پێوا، هەروەک خۆی بوو. گەرمای کانییەک لە شاخەکانی (ئەحمەد کولوان – ٥٢ پلە)

بوو. گەرمای کانییەک لە دۆڵێکی نزیکمان و لەهەمان ئاستی بەرزایی هەوارەکەمان بوو (٦٣ پلە) بوو. لەسەر گردێکی لای خۆرهەڵاتی ئێمە و لەبەری ئەوبەری چەمی (قزڵجە) ئاسەواری قەڵایەک هەیە، ناوی (قز قەلعەسی)، یان (قەڵای کچان)ە، کە بەلای زۆرەوە ساسانییە. لە نزیک هەوارەکەشمانەوە چەند درەختێکی سوورەچنار هەن، ئەوەتەی لە ژیاندام درەختی وا گەورەم نەدیوە، چێوەی قەدی یەکێکیان شازدە پێیە، کە بەڕاستی درەختێکی یەکجار گەورەیە. دوو سێیەک لەم درەختانە کەوتبوونە سەر زەوی. وەک زانیم دووساڵ لەمەوبەر بەهۆی بەفرەوە کەوتوون، کە زۆریان لەسەر باریوە و بەرگەیان نەگرتووە.

جارێکیان دوازدە بابانی، میلێک لەولای خۆرهەڵاتی (ئەحمەد کولوان)ەوە هەڵمەتێکیان بردۆتە سەر لەشکرێکی چەندان هەزار سەربازی ئێرانی بەزانوویانن، ئەمە لەسەردەمی سوڵتان (شاە حسێن)دا بووە، کە هاوکات (سلێمان بەبە) ئەوکاتە سەرداری کوردستان[9] بووە و ئەویش لەهەمان ڕۆژدا لە قۆڵێکی ترەوە بەسەر سوپای تورکیدا سەرکەوتووە.

لە کوردستان جۆرە بۆقێکی سەوز هەیە، بەسەر درەختدا سەردەکەوێ، وەک پشیلە بە نینۆکەکانی پێشەوەی ڕاوی مێشوولە و کوللە دەکات، چاوم لێ بوو چەندجارێک ئەمەی کرد، لە هەموو ڕوویەکیشەوە لە بۆقی ئاسایی دەچێ، جگە لە ڕەنگی، کە سەوزێکی سێوییە و پێستیشی نەرم و لووسە، لە شەویشدا ئەمدی لەناو گژوگیادا ئەخولایەوە.

لە (ئەحمەد کولوان) ئامادەی یارییەک بووم، لەوانەبوو دەست و لاقی پیاوی پێوە دەربهاتبایە، مەگەر کوردێکی بەهێزبێ. باسەکەیشی ئەوەیە: پیاوێک لەسەر زەوی دادەنیشێ و لاقێکی بەسەری گوریسێکەوە دەبەستنەوە و سەرەکەی تری کۆمەڵێک یاریزان بەدەستیەوە دەگرن و کابرا بەوسەر زەوییە بەردەڵانییە سەختەدا ڕائەکێشن و ئەیسوورێننەوە، وەک چۆن خلۆکەی پاپۆڕێک بەخلۆکەی لەنگەرەکەوە ئەخولێتەوە، دەستیشی بەسەری گوریسەکەوە، کە سەرەکەی تری پیاوێک وەک پارێزەری، بەدەستیەوە دەگرێ و نایەڵێت کۆمەڵەکەی تر، ڕای بکێشن و هەوڵدەدات یەکێکیان لێ بگرێت و تا بێتە جێگاکەی ئەم و دابنیشێ و هێرشی بکرێتە سەر. ئەم یارییە بەدەم قیژە و هاوار و بازدانیشەوە دەکرا، بەڵام کارەکتەرەکە، یان یەکەمین یاریزانی ئەم دیمەنە، هەڕەمەکییەکی خۆش بوو، ناوی (قادری گەورە)، (قادرە زل)ە بوو، بەردەوام لە خزمەتماندا بوو، پیاوێکی زۆر باش بوو، ڕۆژ دوای ڕۆژ، تا دەهات زیاتر هۆگرمان دەبوو. ئەوەی جێی

(٩) لەبەرئەوە دەبێ ئەم ڕووداوە کەوتبێتە نێوان ساڵانی (١٠٨٨-١٠٩٢) ک (١٦٧٧ز-١٦٨١ز). بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٢) لەبەشی سێیەم.

سەرنج بوو، ئەوەبوو، هەمیشە کە ڕێی دەکرد، گالۆکێکی بەدەستەوەبوو، لەسەر ئەو هەموو گەرمایەشەوە کەوڵەبزنێکی چڵکنی بەسەر جلەکانیا لەبەردەکرد.

١ی ئاب

ئەو ماوەیەی لە (ئەحمەد کولوان) مابوومەوە، لەلایەکەوە لەبەر تێکچوونی تەندروستیم و لەلایەکی تریشەوە لەبەر تەمەڵیم، هیچم لە ڕۆژ ژمێرەکەمدا نەنووسیبوو. هێشتاش سەبارەت باری ورەی ئاڵۆزم، گەلێ شتم هەیە، کە دەبێ بینووسم.

پاش ئەوەی چەند ڕۆژێک لە ئەحمەد کولوان مابوومەوە، بڕیارم دا بەجێی بهێڵم. لەم بڕیارەشمدا زۆر نیگەرانی ئەو پێداگرتنەی کوڕەکەی بەگ بووم کە دەیویست تا لەوێ بین، لەگەڵمان بمێنێتەوە، لەبەرئەوە بەچاکم زانی بچمە (بیستان)، یان (بیدستان)[١٠] کە ناوێکی فارسییە و مانای (نێژکەی بیی)، یان (بییجاڕ) دەگرێتەوە و پایتەختی ئەو ناوچەیەیە کە ئێمەی تێداین. لە (بیستان)یش بەگ، ماڵی هەیە، بەمەش ئەو ئەرکە گرانەی لەسەر سووک دەکرێت کە لە پێناوماندا دەیکێشێ. لەبەرئەوەش ئامادەی سەفەر بووین، بۆیە لە سەعات پێنج و چارەکی ئەم بەیانییەدا دەرچووین. کێوەکان دەکەوتنە لای چەپمانەوە. لە شەشدا گەیشتینە چەمی (قزڵجە)، کە ڕێڕەوی بەو ناوشاخانەدایە. ئەم جێگایەش دەکەوێتە سەرووی ئەحمەد کولوان و تەنیشتی چەپی تەنگەکە، یان بەری لای چەپی ڕووبارەکە. لەسەر تاشەبەردێکی جیاواز، شوێنەواری قەڵایەک دەبینین، ناوی (قزڵ قەلعە)یە و دەڵێن زۆرکۆنە. گوندی (قزڵجە)ی پایتەختی پێشووی ناوچەکەش دەکەوێتە نزیک ئەم قەڵایە، بەڵام چۆڵکراوە و بیستان، کە لێوەی نزیکە، لەجێی ئەوە. وەک سەرنج ئەدەم زۆربەی گوندەکانی کوردستان، دەکەونە شوێنی چەپەک و شاراوە و دۆڵی دووری نەدیوەوە، کە ڕەنگە بۆ خۆ ڕزگارکردن بێت لە سەردانی ئەو سوپایانەی بەلایاندا تێپەڕ دەبن[١١].

(١٠) ئەم کۆچە شووم بوو، چونکە لە جێگەیەکی دروستەوە بۆ جێگەیەکی نادروست کۆچمانکرد و نەخۆشیی و ئەو (تا)یەش کە تا ڕادەیەک لەم وەرزەدا لە کوردستاندا بڵاودەبێتەوە، ئەم شوێنەی بەخەستی گرتبووەوە، بە ئەندازەیەک یەکەیەکە ئەندامانی کۆمەڵەکەمانی گرتبوو. بۆیە لە کوردستان بێزاربوون و تاسەی گەڕانەوەی بیابانە سووتێنەرەکانی بەغدایان دەکرد، کە وەک دیارە لەش دروستیی داوە بە خەڵکەکەی خۆی - خاریچ.

(١١) من وای دەبینم کە ئەمە هۆ و سۆنگەی سەرەکیی نەبێ بۆئەوەی کورد، ئەو شوێنانەی بۆ گوندەکانیان هەڵئەبژێرن، بەڵکو پێویستی کەشوهەوا و هۆی جوگرافیی (کە لەناویاندا بوونیان سەرچاوەی کانیاو) بناغەی ئەوەن گوندنشینەکان ئەوجۆرە جێگایانە بۆ گوندەکانیان هەڵبژێرن. ئەم بارەش لەهەموو ناوچەکانی کورددا، وەک شتێکی گشتییە-ع.

زۆرجاریش ئەم چارەسەرە دادیان نادات، بەتایبەتیش لەناوچەی (قزڵجە)، چونکە ناوچەیەکی سەرسنوورە و لە جەنگەکانی خۆرهەڵاتییەکاندا، لەبەردەم ئەم کلۆڵییە ئاساییەدایە. لەم بیست ساڵەی دواییشدا ئێرانییەکان و (ئەمانوڵڵاخان)، چەندجار (قزڵجە)یان کاولکردووە. کاولکردنێکی وا، کە ژێرە و ژووریان کردووە. هەروەها ئەو کوردانەش کە دەبنە دژی یەکتر، ئەگەرچیش لەیەک نەتەوەن، بەڵام بەرامبەر گوندەکانی دوژمنەکانیان، زۆر بەڕەحمەتتر نین، بەڵام ناوچەی (سیی وەیل) هێمنە، لەبەرئەوەی هەڵکەوتی لە چاڵاییدایە و لە دەرەوەی هێڵی هاتووچۆی سەربازیدایە.

ئێستاش ئیتر شاخەکانمان جێهێشتن و هاتینە پێدەشتەوە و هێڵی بانێک کە لە شاخەکان بەش بەش بوون، بەلای خۆرهەڵاتدا، لەبەردەمماندا دیارە، کە داربەڕوو دایپۆشیوە. دوای ئەوەی ئەم بانەمان بڕی، هاتینە دۆڵێکەوە، چەمێکی پیا دەڕوات، هەردوو بەرەکەی داربیی دایپۆشیوە. ئەم دۆڵە لە شانەکەی تریەوە دەبێتە سنوور بۆ هێڵی بانێکی وەک ئەوی تر. هەندێ جار چەمی (بیستان)، پێی دەوترێ چەمی (تاتان)، ئەم ناوەش لەناوی گوندێکەوە وەرگیراوە، کە کەوتۆتە سەر هەردوو بەرەکەی. ئەم چەمە بەناو شاخەکاندا دێت و لە دامێنی (قەڵاچوالان)دا دەگاتەوە بەچەمی (قەلاچوالان) و (قزڵجە). ئەم چەمانەش هەموویان ئەڕژێنە (کوپری سو)ەوە.

ئەڕۆیشتین و ئەو کێوانە ئێستا بڕیبوومانن، دەکەوتنە لای ڕاستمانەوە. لە حەوت و نیودا گەیینە (بیستان)، کە گوندێکە چل خانووی تێدایە[١٢]. لە بناری ئەم کێوانە و لە جێگایەکی قووڵ و سەیردا دروستکراوە، لە جێییەکیشدا بوو، جوانیی تیا نەبوو چونکە لەژێر بەردێکی گەورەی تەنیا دابوو،، کە بەرزاییەکەی دووسەد پێ دەبوو، دۆڵەکەیشی لێ جیا دەکردەوە، کە چەمەکەی پێدا ئەڕۆیشت و وای کردبوو شوێنەکەی شاراوە و گەرم بێت. چیاکانی لای خوارمانەوە، یان ئەوانەی کەوتبوونە لای ڕاستمانەوە، هەر بەرزتر دەبوونەوە، کە دیاربوون وەک چیاکانی تری ئەم ناوچەیە لە گەچۆڕ و ئاسن و هەندێ چینە قسڵ تێکەڵ بوون و داربەڕوو دایپۆشیبوون. ئەم شاخانە کەوتبوونە لای چەپی ئەو گاشەبەردە ڕووتەنەی گوندێکی لەژێردایە و قەڵایەکی لەسەرە. ماوەی نێوانیشیان چارەکە میلێک زیاتر دەبوو، بەڵام لای خۆرهەڵاتەوە ئەم نێوانە بەرینتر دەبووەوە و دیمەنەکەیشی لەو ڕووەوەی ئەو شاخە دەبوونە سنووری، کە لاپاڵەکانی لە ئێمەوە نزیکن و ناوچەی (تەڕەتەوەن)ی پێک دەهێنا لە کوردستان، بەڵام لاپاڵە دوورەکان لە ئێمەوە، ناوچەی (سەقز)ی پێک دەهێنا، لە (سنە)، کە ئێرانییە.

(١٢) چل خێزانی تێدایە، کە لەمە، پازدە خێزانیان جوولەکەن.

بیستان، بەپێی سەمتی قیبلەنما (١٠) پلە دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی (ئەحمەد کولوان)ەوە، بەڵام (بانە) جێگاکەی لە (بیستان)ەوە (١٠) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵات و پێنج سەعات دووردەبوو. لە بەرامبەر ماڵی بەگ سەیرمان کرد لەسەر بەرزترین جێگا، ساباتیان بۆ دروستکردووین. گوزەرانیش لە دەرەوەی گوند چاکتر و لەبارترە، بەڵام تازە ساباتەکان دروستکرابوون و منیش حەزناکەم لەوە زیاتر خەڵکمان پێوە ماندووبێت. لەڕاستیشدا ئەو ساباتانە بۆ بەگ خۆی دروستکرابوون، کە تیایاندا بژی، بەڵام وازی لێ هێنا و دابووی بەئێمە.

ئێوارە لەگەڵ بەگدا دەربارەی کوردستان دواین. پێی وتم ڕاژەی نێوان ژمارەی کوردی خێڵەکی و گوندنشین، زۆرە و ڕاژەیان چواریەک، بەڵکو پێنج یەکیشە، ژمارەی خێڵاتی کۆچەریشی بە دە هەزار دانا، کە تێکڕای هەر خێزانێک بۆ یەک چادر، حەوت سەرکەس بن. پێیشی وایە ئەم خەمڵاندنە، تا ڕادەیەک ڕاستە و بڕواش ناکات ژمارەی خێڵە نیشتەجێیەکانی وەک (کرمانج) و (نورەدین) و (شینکی)، بگەنە سێیەکی ئەم ژمارەیە، واتە نزیکەی سێ هەزار خێزانن.(١٣)

٢ی ئاب

ئەم بەیانییە هەر زوو سەرکەوتینە سەر گاشەبەردەکە، بۆ دیتنی ئەو کەلاوانەی پێیان وتین لەسەرەوە هەن. ئاسەواری وارشێکمان دی بەدەوریا کرابوو، هەندێ خشتیشمان دی، کە وەک دیاربوون ساسانی بوون. لەسەر تەپۆڵکەکەیشی، کە هەر چەند یاردەیەک دوور دەبوو، ماقۆڕ (حەوز)ێکمان دی، لەچینە گەچۆڕەکانی بەردەکە هەڵکەندرابوو، لەگەڵ درەختێکی پەیکوڵ (Tr Orn Tree)ی(١٤) دێرینەدا، کە هێشتا هەر سەوز بوو. کێش دەزانێ، ڕەنگە قەڵاکەی، لە ڕۆژانی ئەوپەڕی گەشەیدا دیبێ!. دیمەنی دۆڵی (تاتان) یەکجار دڵگیربوو، چەمەکەش بەناو پێچ و لوولەکانیا تێپەڕ دەبوو. چەندان گوندمان بەبەری لاپاڵەکانی بەرامبەرمانەوە دی، کە ڕوویان کردبووە باکووری خۆرهەڵات و سەرووی ئێمەوە. کەمێک لەولای لاپاڵی ئەم بەردەوە، گردێکی توورەکەڕێژمان بینی، سەرەوەی وەک ئەوانەی (چەمچەماڵ) و (دەرگەزێن) و هی تر پان بوو، ناوی گردی

(١٣) ئەمە، ئەوەندەی پێوەندی هەبێ بە ناوچەی سلێمانییەوە و کۆیسنجاق ناگرێتەوە.
(١٤) (پەیکۆڵ، دڕکی سێکوچکە، پژ، داسک)یشی پێ دەڵێن، القاموس العلمي، عربي انگليزي، كردي، ص ١٧٥، كمال جلال غريب، من مطبوعات المجمع العلمي الكردي الجزء الثاني، الطبعة الأولى، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد - ١٩٧٩- م.

(ڕۆستەم) بوو، گردێکی تری لە سەرەوە بوو، هەڵکەوتیشی وەک ئەم وابوو، ناوی گردی (شاە) بوو. پێشتر لە هەندێ لە گردەکانی دەوروبەردا گۆزەڵە دۆزرابوونەوە، قەوارەیەکی نائاساییان هەبوو.

٨ی ئاب

هەموومان تووشی (زەردەتا) ببووین، وا دیاربوو گوندەکە ئەم پەتایەی تیابوو. دەرمانم بە زۆریان دا، کۆمەڵەکەمان بیست و شەشیان پێکەوە تووشی ببوون. دوێنێ شەویش لەکاتێکا (جەعفەر عەلی - کلۆڵ) کە نۆکەرێکی هیندی بوو، خەڵکی (لوکناو) بوو، سەرەڕای ئەوەی خۆی بەدەم ئازاری تاوە ناڵاندبووی، هەندێ کوردیش زارەترەکیان کردبوو، تەرمی مردوویەکیان بردبووە ئەو ژوورەی ئەوی لێ خەوتووە، ئیتر دەردەسەرییەکی زۆری بەدەستەوە چەشتبوون تا ڕازی کردبوون لە ژوورەکەی بەرنە دەرەوە.

ئێوارەیەک، لەو ئێوارانەی تەندروستیم تیایدا چاک بوو، بۆ پیاسە و گەڕان چووین بۆ دۆڵێکی بچووک و دڵگیر، کە ڕێک لەخوار (بیستان)ەوە بوو بەناو ئەو کێوانەدا تێپەڕ دەبوو، چەند کانیاوێکی دەڕژایە سەر و ئەمبەر و ئەوبەریشی داری هەنجیرە کێویلە (تەوسکە) و بەهێ و هەرمێ دایان پۆشیبوو، چەند دارگوێزێکی پیر و زەبەللاحیش ڕازاندبوویانەوە. کاتێ گەرما پێوەرەکەم لە کانییەکدا نقوم کرد (٦٠ پلە) بوو، کانییەکی تریش لەسەر گردێکی بەرامبەر گوندەکە هەیە، (٥٧ پلە) گەرمە. گردەکانی نزیک ئەم جێگایە لە تەلەبەرد و گەچۆڕ GYPSUN پێکهاتبوون.

شاخی (ئاردبەبا)ی بەرز و قوت، ڕاستەوخۆ دەکەوێتە تەنیشتمانەوە لەپاڵ (بانە)دا، بە (١٠ پلە) بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا، کەمێکیش لای ڕاستیشەوە بەشێک لەهەمان ئەو زنجیرەیە دەبینین، کە لە سێ لووتکەی شێوە سەیر، پێکهاتووە، ڕێک چوونەتە پاڵ یەکتر و ناویان (سورەنا)یە(١٥).

١١ی ئاب

ئێستا (نۆبەتێ) زۆری بۆ هێناوم و زۆر بەتوندی ڕۆژی سێ جار دەمگرێ. هەموو ئەندامانی دەستەکەشم تووشی ببوون، بەڵام سوپاس بۆ خوا هاوسەرەکەم تووشی نەبووە، هەروەها میستەر (بەل)یش. هەردووکیشیان هەر تاو ناتاوێک دەهاتن و هەواڵی نەخۆش

(١٥) ناوە ڕاستییەکەی (سورێن Surain)ە - م.

كەوتنی یەكێكی تری كۆمەڵەكەمانیان دەدامێ، ئەمەش شتێكی دڵگیربوو، مایەی نیگەرانی بوو، بەڵام تاوتووی نەخۆشیەكەی من، لە هەمووویان توندتربوو، چونكە پێشتریش نەخۆش كەوتبووم. شەوی ڕابووردوو ئەوەندە خوێن هوروژمی هێنابووە سەرمەوە، میستەر (بەل) ناچار بوو شووشەیەک خوێنم لێ بگرێ، بەمە زۆر فەرامۆشیم هات.

هاتمە سەر ئەو بڕیارەی تا ئەتوانرێ پەلە بكرێ ئەم جێگایە بەجێبهێڵین. لەبەرئەوە بڕیارم دا سەرباز و نەخۆشەكان، لەگەڵ كەلوپەلە زیادەكاندا بنێرمەوە بۆ سلێمانی، پاش ئەوە كەمترین باری سووک هەڵگرین و بگوێزینەوە گوندێكی نزیكی كەشوهەوا لەبارتر، لەوێ دەتوانین چەند ڕۆژێكی تر بمێنینەوە، تا تەندروستیمان دێتەوە سەرخۆی و سەرلەنوێ گەشتەكەمان لە ناوچەی كوردستاندا دەست پێدەكاتەوە، كە ڕەنگە بگاتە (سنە). سەرباری ئەوەش كە تووشی ئەم تایە ببووم، چاوی ڕاستیشم هەوی كردووە و یەكجار ژان دەكات، لەبەرئەوە نووسینیش بۆتە كارێكی گران، یان هەر بە یەكجاری ڕێی دیتنی لێگرتم، بەڵام بۆ بەختەوەریم، ئەم هەوكردنەی چاوم ڕێكەوتی گیرانی یەكەمین ئەستێرەی (مشتەری یەكەم)ە، لەبەرئەوە توانیم هێڵی درێژایی (بیستان) ڕاست بكەمەوە.

١٣ی ئاب

سەرلەبەیانی ئەمڕۆ لە سەعات پێنجدا – بیستان – مان جێهێشت و دوای ئەوەی بەسەر ئەسپەكانمانەوە دەشتی (تاتان) و (بیستان)مان بڕی و لەو شاخانەمان دا كە دەوریان دابوو، چووینە ئەو پێدەشتەی دەكەوێتە پێش (ئەحمەد كولوان)، یان دەشتی چەمی (قزڵجە)وە[١٦]، پاش ئەوەی ئەمیشمان بڕی دوای ئەوەی لە ڕێگادا دواكەوتین لە نۆدا گەیشتینە گوندی (پێنجوێن)ی جوان ڕۆینەكەشمان هێواش بوو، نەخۆشی و هەوكردنەكەی چاوم بەرادەیەک زۆریان بۆ هێنابووم، نەک هەر نەیان هێشت ئەو هەموو شتانە ببینم بەڵكو ئەگەر چاویشم ببینایە، نەم دەتوانی هیچ بنووسم.

ئەمڕۆمان بەتێپەڕبوون بەناو كاروانی خێڵە كۆچەرەكان، یان بەناو هەواری بچووكی خێڵی جافی كورددا بەسەر برد، كە پێش ئەوەی بچنە شارەزوور ئێستا لێرە هەڵیان داوە، یەكجار زۆریشم خەم خوارد كە نەم توانی ئەو دیمەنەیان ببینم، كە بەڕاستی دڵگیر و گەش و خۆش بوو چونكە ڕەشماڵ و كەلوپەل و باروبنەیان زۆر بەڕێكوپێكی پێچابووەوە و زۆر

(١٦) جیا لە ناوچەكانی تر، چەقەڵ لە دەشتی (قزڵجە) و (شەهرەزوور) هەیە.

ڕێكیش لەسەر پشتی گا و مانگا، باریان كردبوون، دیارە بەكارهێنانی ئەم جۆرە وڵاخانە، بە مەبەستی باربردن، تایبەتە بە گەلی كورد. لەیادمە ئەمجۆرە نەریتەم لەناو كوردە (ڕەشوان)ەكاندا، لە ئاسیای ناوەڕاست دیوە. ئەوا ئێستا ئەم جافانەش بەیادیان هێنامەوە. ژنان و پیاوانیان بەپێ ڕێیان دەكرد. ئای كە خەڵكێكی لەش تۆكمەن. پڕن لە جوانیی و شیرینی. ئافرەتیشیان كراس و شەرواڵی شین لەبەردەكەن، (سەربەست)ی بچووكیش دەبەستن و ئەگریجەی لوولیان بەملاولای ڕوویاندا دەخەن. چارۆكەش دەدەن بەكۆڵدا كە بەڕەنگی شین و سپی دەچنرێ، بەشێوە لەو دەسماڵانە دەچێ كە چیانشینەكانی (ئۆسكۆتلاند) بەكاری دێنن. چارۆكەش بەشێكە لە جلوبەرگ. هەموو ئافرەتێكیش هەیەتی، بەڵام چارۆكەی ئافرەتە دەوڵەمەندەكانیان، لە ئاوریشمی زەرد و سوور دەچنرێ.

پیاوانی جافیش كراسێک لەبەردەكەن، لەناوقەدا توندی دەكەن، شەرواڵی تەنكیش دەكەنەبەر، پێڵاوەكانیشیان لەخوری چنراوە، كە لە پێڵاوە زۆرخۆشەكانە بۆ لەپێكردن، تەپلەیەكی خڕیش دەكەنە سەر، لە لباد دروستكراوە، هەمووشیان چەكدارن و شمشێر و زرێی بچووكیان پێیە، هەندێ لە جافەكان دەمانچەش دەبەستن، بەڵام سوارەكانیان هەمیشە نێزەیان پێیە. چاومان بە ئافرەتێكیان كەوت، لەوە دەچوو پلەیەكی گەورەی لەناویاندا هەبێ، بەسەر ئەسپێكەوە بوو، سەروكەللە و سەرپشتی زۆر جوان بە گڵۆنكەی خووری و مووروو ڕازێنرابووەوە، لبادێكیان بەسەر زینەكەیدا دابوو، گڵۆنكە بە پەراوێزەكانیەوە بوون. لەدواوەش دوو وڵاخ كەلوپەلەكانیان بۆ هەڵگرتبوو، نۆكەرێک بەسەر یەكێكیانەوە بوو، سوارێكی چەكداریش لە تەنیشتەوە لە خزمەتیا بوو. هیچ ئافرەتێكیشمان نەدی خۆی داپۆشیبێ. نەخێر. تەنانەت ئەو (سەرپۆش)ەش كە ئافرەتی عەرەب لەخۆیەوە دەپێچێ.

پێنجوێنیش كە كردبوومانە قۆناغی چەند ڕۆژەمان، گوندێكی گەورەیە و لەجێیەكی جواندایە، كەوتۆتە دامێنی نێوان شاخەكانی نزیک باشووری دەشتی (قزڵجە)وە. هەوارەكەشمان لە (ئەحمەد كولوان) لەم جێیەوە (٥٥ پلە) بەلای باشووری خۆرئاواوە و بۆ سواری چاكیش ماوەی سەعاتێک دەبێ. سەمتی قەڵا دێرینەكەش لە قزڵجەوە (٤٥ پلە). بەلای باكووری خۆرهەڵاتەوەیە.

بەڕۆژ لە باخچەیەكدا، لەژێر سێبەری دارگوێزێكی جواندا دادەنیشتین، لقوپۆپی بەسەر كانییەكدا شۆڕكردبووەوە، گەرماكەی (٥٦) پلەبوو.

گوندەكەش ئەگەرچی لەناوچەی قزڵجەدا بوو، بەڵام لەگەڵ گوندێكی تەنیشتیا، هی ئەو

(فەتحوڵلائاغا)یە بوو، کە لە سلێمانی، لە خانووەکەیدا بووین. ساڵانەیشی (١٥) هەزار قرۆشە، چونکە داهاتی کشتوکاڵی یەکجار کەمە. هەندێ (هەرزن)مان دی، هێشتا سەوز و تەربوون. ئەو دامێنەی پێنجوێنی تێدایە، هەمووی باخ و بێستان و ڕەزە، میوەش هەندێکی نەبێ هێشتا نەگەییوون. زۆربەی خەڵکەکەی کاروانچی و قەتارچین، هێسترەکانیان تا (سنە) و (هەمەدان) دەبەن.

١٨ی ئاب

لە پەیداکردنی هێستردا بۆ سەربازەکان، دواکەوتنێکی چاوەڕوان نەکراو دواکەوتین. حەزم دەکرد ئەوەندەی دەتوانم لەمڕۆوەوە هەوڵ بدەم هەرچی پێویستیانە بۆ دەست پێکردن بەسەفەریان بەرەو سلێمانی، بۆیان جێبەجێ بکەم. لەم حاڵەشدا سەفەرەکەمان پێدەچێ بکەوێتە دووسبەی. پێشم خۆشە بڵێم تەندروستی زۆربەی ئەندامانی کۆمەڵەکەمان، لەچاو جاراندا باشتربووە. ئومێد دەکەم (تا)یەکەشم بەریدابم، چونکە دوێنێ نەیگرتمەوە، کە دەبوایە بمگرێ، سوپاسیش بۆ خوا کە هاوسەرەکەم نەیگرتبوو هەرچەندە لە (ئەحمەد کولوان) نەخۆشیش کەوتبوو، بەڵام نیشانەکانی ئەم (تا)یە، تاوتێی خێرا و ژانەسەرە، کە دەگاتە ئەوپەڕی، لێی دیاری نەدابوو. عومەر ئاغا دەڵێت: ئەم پەتایە لەم وەرزانەدا هەموو کوردستان دەگرێتەوە. هۆیەکەشی بەئاڵوگۆڕی ئەو کەشوهەوایەی کە لەشەودا زۆر سارد دەبێ و ڕۆژیش گەرم دەبێ. جگە لەمە، ئەشبێ هەندێ هۆی تری ناوخۆیی هەبێ، چونکە زەبری پەتاکە، لە جێیەکەوە، بۆ جێیەکی تر، جیاوازی هەیە، بەوەی لە دۆڵە تەسکەکان و شوێنە چاڵاییەکاندا دەگاتە ئەوپەڕی[١٧].

دەرکەوتنی (گەلاوێژ) – زۆر ئەستێرەش لە بنەچەدا ناوی کوردییان هەیە– دەبێ لە دووی مانگی ئاب دابێ. لە کوردستاندا بۆ شکاندنی تینی گەرما ناودەبرێ. ئیتر لەو کاتانەدا شەوانی فێنک دەبێ و ڕۆژیش لەوپەڕی گەرمیدا دەبێ.

١٩ی ئاب

«پێنجوێن»

دوێنی شەو دوو دز هاتبوونە سەر کۆمەڵەکەمان، دوو جووت پێڵاوی ناو چادرەکانیان

(١٧) بەو ناونیشانانەدا کە نووسەر باسیکردوون، وا دیارە هەر (مەلاریا)یە، کە تائێستا زۆربەی ناوچەکانی کورد، پێوەی دەناڵێنێ – ع.

دزیبوو، ئەوەی سەیربوو، جگە لەم جارە، تووشی شتی لەمجۆرە نەبووین، ئەگەر بەگوێرەی ئەوە سەیر بکەین کە لای هەوار و خێڵە کۆچەرەکان نزیکیان بووینەوە. بەم بۆنەیەوە عومەر ئاغا ئاگاداری کردم کە ئەو چادرانەی لە دەشتاییەکەی تەنیشتمانەوە چاومان لێیانە، هی خێڵاتی گەڵاڵی و کەلهوڕ و هەندێ تیرەی خێڵاتی ترن، کە ئێستا لەو کێوانەوە هاتوونەتە خوارێ و لە ڕەسەنیشدا جاف نین. ئەم خێڵانە هەموویان بە لەوەڕاندنی مەڕومالاتیان لە ناوچەیەکدا بە هاوینان، باج دەدەن بە والی (سنە). جافەکان ساڵانە چوارسەد تمەن دەدەن، جگە لە دیاری لە ئەسپ و لە مەڕ.

پێم وایە لەیادیشم چووە بڵێم بچووینایەتە هەر گوندێکەوە، شەوان کۆمەڵێک لادێیی دەهاتن بۆ ئێشکگرتنی هەوارەکەمان. ئەم پاسەوانانە پێیان دەوترێ (قیشاقچی)، لەوەش دەچێ وشەکە تورکی بێت، هەرچەندە هەر لە ئێران و کوردستاندا بەکاردێت[١٨].

پێم وایە گوندنشینەکانی (پێنجوێن) لەوپەڕی لەش ساغی و حەسانەوەدابن، ئەمەش لەم ناوچانەدا لە شتە دەگمەنەکانە. خانووەکانیان لە یەکتر جیایە و بەپەرژینیش دەوریان داون. بەلای منەوە لەتێکڕایی هەموو ئەو خانووانە چاکترن کە لە بەشەکانی تری کوردستاندا دیومن.

لە پێنجوێندا هەندێ بنەماڵەی جوولەکە هەن، بازرگانێتی پێستە و مازوو و شتی تر دەکەن، پێستەیەکی زۆر دەبرێ بۆ (هەمەدان). جوولەکە لە کوردستاندا کاری زەڕنگەری دەکەن.

پێنجوێن، مەڵبەند یان بازاڕێکی خێڵە کۆچەرەکانە. کاروان بە هەشت ڕۆژ لە (هەمەدان)ەوە دەگات و لە (سنە)شەوە بە چوار ڕۆژ.

دیارە بەختەوەرنیم کە مێژووی سروشتیی نازانم، چونکە بواری کەڵک لێ وەرگرتنی لە کوردستاندا زۆر بەبەرەوەیە. ئەوا ئێستا (نووسەنەک)[١٩] و ترێ کێویلە و تۆڵەکە جیا دەکەمەوە، کە هێشتا گوڵیان پێوەیە. هەروەها ترش.

(١٨) بەلای زۆرەوە (قوشاقچی)یە، کە لەکاری (قوشاتمق)ەوە دێت، کە مەبەست لە ئابلۆقەدانە لە دەوری شتێک – کە لێرەدا بە سەربازگە، یان چادرگە – دێت. بەڵام ئەم وشەیە ئێستا (ئێشقچی) دەوترێ، کە لەبنەچەدا تورکییە و مەبەست لە ڕووناکیی هەڵگرە، بەگوێرەی ئەوەی پاسەوانەکان لەکاتی گەڕانیاندا ڕووناکییان هەڵدەگرت –ع.

(١٩) نووسەنەک: کە بە عەرەبی پێی دەڵێن (حشیشة القراص)، ڕووەکێکی کێوییە، لە بەهاراندا لەناو گژوگیای دەشت و هەردا دەڕوێ، کە بەر شتێک بکەوێ، پێوەی دەنووسێ، گەڵاکانی زۆر وردن–م.

لە باڵندەدا جگە لە (بووکە سوورە)[٢٠]، کە پێشتر باسم کرد، جۆرێکی جوانی (دار کونکەرە)ش هەیە، ڕەنگیان سوور و خۆڵەمێشییە. قومریش جۆرێک هەیە، پێشتر نەمدیبوو، کە خاڵخاڵاوییەکی جوانە. ژمارەیەکی زۆریش لە (شێلاقە)[٢١] و ژمارەیەکی بێ شوماریش لە کەوی قاچ سوور.

(٢٠) بووکە سوورە: کە بە عەرەبی پێی دەڵێن (أبو الحناء)، باڵندەیەکی بچووکە، سنگەکەی سووری مەیلەو زەردە، بەرسنگ زەردە–م. (القاموس العلمي، الجزء الاول، کمال جلال غریب، ص ٣٣، الطبعة الاولي ١٩٧٣، مطبعة کامەرانی، السلیمانیة).

(٢١) شێلاقە: لە قاموسەکانی (شێخ مارفی نۆدێ – ئەحمەدی) و (مەلا عەبدولکەریمی مودەرس – دوو ڕشتە)دا، هەردووکیان لە بەرامبەر وشەی (سمن)ی عەرەبییدا (شێلاقە)یان بەکار هێناوە. شێلاقەش باڵدارێکی کێوییە، لە خانەوادەی (ترونتە) و (واشە) – م.

بەشی حەوتەم

چوونە ناو ئێرانەوە ـ زەریاچەی زرێبار ـ کەیخەسرەو بەگ ـ هەواری جاف ـ یاری جریدبازی ـ بڕینی کێوی زاگرۆس ـ گوندنشینەکانی (تەران) ـ زستانێکی سەخت ـ ناکۆکی نێوان جاف ـ سنە ـ شێوخواردنێکی نایاب ـ کۆشکەکە ـ ستەمی والی سنە ـ پرسەی گشتی ـ شۆڕش ـ کۆچی دوایی کوڕەکەی والی پەژارە و توندوتیژی والی ـ ترسی دەست و پێوەندەکەی ـ ئاڵوگۆڕ لە بەرنامەکەماندا ـ ترسی وەزیرەکانی والی ـ بەزەیی ئەنجوومەن ـ سەرکەوتنی ئەنجوومەن ـ گەشکە و سوپاسیان ـ دەرچوون لە سنەوە بەرەو هەواری والی.

٢٠ی ئاب

هەرکە وڵاخەکان بۆ گواستنەوەی سەرباز و نەخۆش و کەلوپەلەکان گەیشتن، بڕیارمدا گەشتەکەم بۆ (سنه) تەواو بکەم، مەبەستیشم لەوە چاک بوونەوەی تەندروستیم و دیتنی (زاگرۆس) و لەگەڵیشیا تەنگەی (گاران)ی هێشتا نەزانراو و دیاریکردنی جێگەی پایتەختی کوردستانی ئێران بوو.

لە پێنجدا دەستمان بەڕۆیشتن کرد، هەرچەندە لە (پێنجوێن) ڕێیەکی تریش هەبوو، کە ڕاستەوخۆ بەسەر چیاکاندا سەردەکەوت و نزیکەی سەعاتێکیش ڕێگاکەی نزیک دەکردەوە، بەڵام لەبەرئەوەی حەزم دەکرد لە سروشتی دەشتە درێژەکە دڵنیابم، کە تا لاپاڵەکانی (زاگرۆس) و بەری دووەمین ڕیزە شاخەکانیش درێژ دەبووەوە، ڕێی دەشتەکەمان هەڵبژارد. ڕێی دەشتەکەش بەلاپاڵەکانی ئەو شاخانەدا درێژ دەبووەوە، کە لە باشوورەوە ببوونە سنووری چەمی (قزڵجە)، لەگەڵ لاکردنەوەی ئەویشدا، لە خۆرهەڵاتەوە بۆ باشوور، لای دەکردەوە. ئەم شاخانە لە تەپڵە سەریانەوە تا دامێنیان، لێڕەوار داپۆشیبوون، لاپاڵەکانیشیان دابڕ دابڕ و جوان بوون، وەکو شێوەی نیمچە بازنەیی. بەشی زۆری ئەم گۆڕەپانانەی لەم دابڕ دابڕانە دروستبوون، هۆبە و هەواری ئەو خێڵە بچووکانەیان تیابوو، کە بەدەم ڕێوە بە ژمارەیەکی زۆریان گەیشتین. ڕووەو تیشکی هەتاوەکە ڕێمان دەکرد، ئەمەش وای کرد هەوکردنەکەی چاوم، ئازاری زۆرتر بێت و چێژی سەفەرەکەشی لێ زەوتکردم، خۆ ئەگەر وا نەبوایە زۆر خۆشتر دەبوو.

لە شەشی بەیانیدا چووینە ناو ئێرانەوە. سنوورەکەشی بەپردێکی دارینەی بچووک دەستی پێدەکرد، لەسەر جۆگەیەکی بچووک دروستکرابوو، کە دەڕژایە (قزڵجە)وە، ئاوی ئەم جۆگەیە زۆرجار وشک دەکات. ئەوەندەی نەبرد چەمی قزڵجە لەپشت ئەو شاخانەوە، ڕووە و لای ڕاست گوم بوو، کە لێرە دەشتەکەی دوولەت دەکرد. بەپیاوێکی پیر گەیشتین، لەسەر شتێک هەڵیان گرتبوو، لە تابووت دەچوو، دەتوت دەیبەن بینێژن، سەریشی لەپێشەوە بوو، لەو دەستەبەرەیەدا قیت دانیشتبوو، سەیری ئەملاولای دەکرد. کاتێ عومەر ئاغا لەبارەیەوە پرسی، پێیان وت شەوی پێشووتر ویستوویەتی دزی بکات، بەردێک لاقی شکاندووە.

لە حەوت و نیودا، کاتێ بەسەر لێژاییەکی بچووکدا شۆڕدەبووینەوە، زەریاچەی (زرێبار)ی بچکۆلەی ساف و شینمان بینی، لەپشتیشەوە ڕووەو باشوور، کێوە بەردین و

سەختەکانی (ئاورامان ـ هەورامان) بوو، کە لە تووڵەڕێ زیاتر، هیچ شتێکی تر نەیدەبڕی. بەری لای چەپی زەریاچەکە شاخاوی و دارستان بوو، بەڵام بەری لای ڕاستی دەشتێک بوو، دەتوت تا سەردەمانێکی درەنگیش هەر بەشێک بووە لە زەریاچەکە. ئێستا نزیکەی سێ میل درێژیی و دوومیلێک پانایی کشابووەوە. لای بەری شاخەکەوە نەبێ کە هێشتا زەریاچەکە لەجێی خۆیدایەتی، ئیتر لایەکی تری زونگێکی پڕ لە قامیشەڵانە، پانایی نزیکەی میلێک دەبێ و پڕە لە باڵندەی کێوی، هەروەها سەگلاو. دەڵێن قووڵترین جێگای زەریاچەکە، نزیک ناوەڕاستێتی، کە لە زستاندا دەیبەستێ. عومەر ئاغا دەڵێ: زۆرجار کە بەستوویەتی، ڕاوم بەسەریەوە کردووە[١].

خەڵکەکە هەموویان پێیان وایە ئەم زەریاچەیە کاتی خۆی شارێک بووە، بەڵام خوا، لەبەر بەدکاریی فەرمانڕەواکانیان، بە بوومەلەرزەیەک نقومی کردووە. عومەر ئاغا دەڵێت وەک بیری بێت، زەریاچەکە لەچاو جارانیدا، زۆری کەم کردووە.

سەمتی ئێستای ڕۆیشتنەکەمان (٧٠ پلە) بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو، بەڵام لای هەوارەکانی (کەیخوسرەو بەگ)ی جاف، ڕوومانکردە باشوور. بەدەم ڕۆیشتنیشمانەوە، دوومیلێک لە دووریی دۆڵەکان و زەریاچەکەوە، دوور دەبووین، کە لای چەپمانەوە بوون. ڕێگاکەشمان نیوە بازنەیەک پێچی دەکردەوە.

ئەوەندەی نەبرد، تووشی چوار لە سەرکردەکانی بەگ بووین، هەموویان قۆز و سوارچاک بوون، پەڕی (شینە شاهۆ)یان بەسەر و پێچەکانیانەوە کردبوو. فەرشیشیان بەژێر سکی ئەسپەکانیانەوە دادووریبوو، گوڵنکەی زەردی پیا شۆڕ ببووەوە.

لە نۆ و نیودا گەیشتینە هەوارەکەی کەیخەسرەو بەگ، کە دوومیلێک لەخوار زەریاچەکەوە بوو. پێش ئەوەش بگەینە هەوارەکەی، بەگ خۆی، بەسواری ئەسپە جوانەکەیەوە بەپیرمانەوە هاتبوو. بەڕاستی جوانترین ئەسپێک بوو، کە چەند ساڵێکی زۆر دەبوو ئەسپی وام نەدیبوو، هەرسێ کوڕەکەی و محەمەد بەگی برازای و قادربەگی سەرۆکی پێشووی جافیشی لەگەڵ بوون. کەیخەسرەو بەگ دڵی لەوکاتە خۆشتر بوو کە لە سلێمانی دیبووم. جلوبەرگێکی پۆشتەیشی لەبەردابوو، پاڵتۆیەکی ئەستەمووڵی بەسەردا کردبوو، قۆپچەکانی زێڕبوون، ئەوەندەی تر شەنگ و شۆخی کردبوو. کوڕە گەورەکەیشی،

(١) نیلۆفەر: بەزۆری لە زەریاچەی (زەرەیبار-زرێبار) دەڕوێ ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ نووسەر وشەی (نیلوفەر)ی بەهاوواتای (حندوق) داناوە، لەکاتێکدا (حندوق) ئاویی نییە و (لوتس)ە، وەک لە دەقی پەراوێزەکەدا هاتووە. ڕەنگیشە مەبەستی لە (نیلۆفەر) زەنبەقی ئاویی بێت ـ ع.

کە لاوێکی یەکجار جوان و شۆخ بوو، جلێکی وەک ئەوەی باوکی بەسەر کراسێکی نایابدا لەبەر کردبوو، ئاوریشمی ئەوروپایی ڕێ ڕێ بوو، زیوی چنراوبوو، دەستەیەک سوارەی جافیش بەسەروسیمای جوانیانەوە، لەتەک بەگدا بوون. ئیتر تا گەیشتنە هەوارەکە، لاوەکان جریدبازیان دەکرد و بەهرەی خۆیان دەنواند.

چادرگاکەی بەگ، لە ڕەشماڵە ئاساییەکان بوون[٢]، کە فراوان و بەرز و بە چەپەر و چیخ دەوریان گیرابوو. چادرێکیشیان لە جانفاز بۆ من دروستکردبوو، تا بیکەمە دیوەخان و پێشوازی میوانەکانمی تیا بکەم. ساباتێکی خۆشیش هی دیوی حەرەمی بەگ بوو، دابوویان بەمن و هاوسەرەکەم، کە تیایدا ئافرەتەکانیان چاوەڕوانی هاوسەرەکەمیان دەکرد، بۆ پێشوازی لێکردنی. پێشوازییەکەش لەوپەڕی نەزاکەت و نەریتی جوانی میواندرێتی کردندا بوو.

ئێستا ئیتر دەبێ ئەم یادداشتانەم کۆتایی پێ بهێنم و گەلێکیان لە بیرەوەریمدا بپێچمەوە، چونکە هەوکردنی چاوەکانم و ژانەسەری ئەملاولای ناوچەوانم، وایان لێکردووم توانای نووسینم نەماوە.

لە دامێنمانەوە کێوێک[٣] بەسەرماندا دەڕوانێ، قەڵای (مەریوان)ە[٤]، کە ئێستا کەلاوەیە و من پێم وایە ساسانی بێت. لەسەر لووتکەی کێوێکی تریش، کە بەری خوارووی پێکدێنێ و نزیکەی سێ میلێک ڕووەو خۆرهەڵات تا لاپاڵەکانی زاگرۆس دەکشێ، ئاسەواری دووقەڵای ساسانی هەن، کە بەرودوا (٥٥ پلە) بەلای باشووری خۆرئاوا و (٦٠ پلە) بەلای باشووری خۆرهەڵاتەوە، نزیکەی دوو سێ میلێکیش لە هەوارەکەمانەوە دوورن.

کێوە سەخت و ڕووتەنەکانی (ئاورامان ـ هەورامان)یش کە بەرەو خوار درێژدەبنەوە و

(٢) چینێکە لە مووی بزن، کە هۆزە ڕەوەندەکان دەیکەن بەچادر و خەڵکی ئەو هۆزانە لە باکوور و باشووردا تیایدا تایبەتمەندن و ئەم وەستاکارانە لە مەڵبەندەکانی نزیک ناوچەی خێڵەکان بڵاون، وەک مووسڵ و سلێمانی و بەغدا و دلێم (رومادی) و کەربەلا و دیوانییە. ئێستاش لە بەغدا. لەبەری (کەرخ) دوو کارگەی دەستیی بۆ ئەم چنینە هەن و بەدوو سەرچاوەی سەرەکیی دەژمێردرێن، کە لە نزیک گەرماوی (ئەیوب) لە تەنیشت شەقامی (سوید)ن. بەڵام بازاڕەکەیان لە (المجصه)ی ـ کەرخە/ع.
پەراوێزەکە دوایی هات ـ هەرچەندە ئەم پەراوێزەی ئێرە، ئێستا وا نەماوە، بەڵام هەر بۆ ئاگاداری خوێنەر لەسەردەمی نووسینی پەراوێزەکەوە تا ئەمڕۆ، وەک خۆی هێشتمەوە ـ م.
(٣) شاخی (سورانە) کە ئێستا (سورێن)ی پێ دەڵێن ـ م ـ دەکەوێتە سەمتی لای باکوور و (ئاردبابا)ش ـ لووتکە قووچەکەی ـ کە بەسەر (بانە)وەیە (١٠ پلە) بەلای خۆرئاوادا، دەکەوێتە سەمتی باکوورەوە.
(٤) (مەریوان) ناوی ئەو ناوچەیە، کە ئێستا ئێمەی تێداین و سەر بە (سنە)یە.

بەسەر شارەزووردا دەڕوانن و بەتەواویش دەکەونە دامێنی ئێمەوە. دۆڵەکانیش لەو کێوانە جیامان دەکەنەوە، کە لە (ئەحمەد کولوان)ەوە، تا (پێنجوێن) دەکشێن و پاشان تا لای زەریاچەکە. لەنێوان ئەم کێوانەی (زاگرۆس و هەورامان)دا دۆڵێکی تەنگ هەیە، ڕێگایەکی ڕاستەوخۆی لە سلێمانییەوە بۆ (کرماشان) پیا دەڕوات، پێی دەڵێن ڕێگای (شامیان)، هەر بەو دۆڵەشدا چەمێک هەیە، لە (گاڕان)ەوە دێتە خوارەوە و دەڕژێتە (دیالە)وە. ئەم زنجیرەیەی (زاگرۆس) ڕووتەن و بەرزن[٥]. جارجار لە (سوورانە) و (ئاردبابا)ەوە دەبینرێن. وەک بۆشم سەلماوە هەر سەر بە (زاگرۆس)ن. بەڵام کێوی (حاجی ئەحمەد)، ئەوبەشەی (زاگرۆس)ە، کە خێڵاتی جاف دەیکەنە هاوینەهەوار و لەم شوێنەی منەوە (٦٠) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدایە. لەوەش دەچێ (زاگرۆس) لە (ئاردبابا)ی ناوچەی (بانە)وە ڕووەو خۆرهەڵات وەرسووڕێتەوە بۆ (گاڕان) و پاشان تیژتر ڕووەو خۆرئاوا ڕوودەکاتەوە ئەو ڕێیەی کە سبەینێ دەیگرینەبەر. دەربەندی گاڕانیش دەکەوێتە (٨٥) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا.

دوای نیوەڕۆ بەگزادە لاوەکان، بۆ دەرخستنی توانا و بەهرەی خۆیان، یاری (جریدبازی)یان دەست پێکرد. هاوسەرەکەشم ئامادەی دیتنەکە بوو. شەوێ تاوێک لەگەڵ (کەیخەسرەو بەگ) پێکەوە بووین، گوێمان لە هەندێ گۆرانی فارسی گرت، دوو مەلا بۆیان دەوتین، هەندێ هەژاری هیندی و پیرێژنێکی تەواو ڕووت و قووتیشی لێبوو، بەڵام بەسزمان و بێدەنگ بوو، دیمەنیشی زۆر خەماوی بوو، تووشی (پەرکەم) ببوو، کاتی خۆی جنۆکە دەستیان لێ وەشاندبوو، ئیتر کراسی لەبەرخۆی داماڵیوە و سەری خۆی هەڵگرتووە و چەندساڵێک بەتاقی تەنیا ڕووی کردبووە شاخ و کێو، پاشان لەو کێوانە هێناویانەتەوە و هێمن بۆتەوە، بەڵام کەس نەیتوانیوە ڕازی بکات جلەکانی پێ لەبەر بکاتەوە. هەندێ جار ڕوودەکاتە سلێمانی و بەڕووتوقووتی بە کۆڵان و شەقامەکانیا دەسووڕێتەوە.

لەبەرئەوەی ناچاربووم بەتەنگ تەندروستی و حەسانەوەمەوە بم و بۆ ئەوەی ئەوەندەی کە دەتوانم یادداشتەکانم کورت بکەمەوە و هەر ڕووداوە سەرەکییەکانی تیا تۆمار بکەم، تا ئێرە دەربارەی سەردانەکەم لە هەواری جافەکان کۆتایی بەنووسین دێنم چونکە سەرباری هەوکردنی چاوم، ئەوەتەی تووشی ئەو تایەش بووم، ئەملاولای پێشەوەی سەرم، ژانێکی زۆری هەیە، زۆر نووسینی بەردەوامیش ئەوەندەی تر ئاڵۆزیی و ئازارم زۆرتر دەکات.

(٥) سەمتەکەی (١٠ پلە) بەلای خۆرئاوادا، ڕوو لە باکوورە و (٣٠ پلە)ش بەلای باشووردا، ڕووەو لە باشوورە.

٢١ی ئاب

لە سەعات پێنج و نیودا ماڵاواییم لە خانەخۆ بەخشندەکەم خواست ـ کە هەرگیز بەخشندەییە پاکەکەیم لەیاد ناچێ ـ و بە دۆڵەکەدا هاتین، کە لە خوارەوە لە درێژبوونەوەی چیای (مەریوان) و لە باکووریشەوە لە چیاکانی (زرێبار) پێک دەهات، بە سەمتێکی گشتی، کە لە یادداشتی دوێنێدا باسی هاتووە و (٨٥) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدایە. ڕێگاکەشمان ڕاست نەبوو، بەڵکو کەمێک لای دەکردەوە و لەدواییدا زنجیرە زوورگێکی بچووکمان بڕی و لە حەوت و نیودا گەیشتینە (کۆزەخورە)(*)، کە بەمانای گوێزی پەککەوتوو دێت و بریتییە لە گوندێکی بچووک لە شیوێکی تەنگدا. ئەو دۆڵەی پیایدا تێپەڕبووین، شەڕەکەی تیادا بووە، ئەگەر بشێ وای ناوبنێین، ئەو شەڕەی کە پاشای بەغدا هێرشێکی کوێرانەی تیا هێنایە سەر ئێرانییەکان و ئەوڕەحمان پاشای سەرکردەی کورد، لە ماوەی دە دەقیقەدا سلێمان پاشای کەهیای ئەوکاتەی بەغدا و زۆربەی سوپاکەی تیایدا بەدیل گرت...

سەفەری ئەمڕۆم بەهۆی تێکچوونی چاومەوە زۆر سەخت بوو، چونکە ڕۆیشتنەکەمان ڕاستەوخۆ، ڕووەو هەتاو بوو. خانووەکان، یان بە واتەیەکی تر کۆڵیتەکانی (کۆزەخۆرە)، بە قامیشێکی درێژ دارەڕایەکی نارێک کرابوون، کە بەسەر کاریتەکەیدا ڕایەڵ کرابوون و لەمسەر و ئەوسەری خانووەکەوە دەرچووبوون، بنمیچەکەش هەمووی بەرز و تەنگە. لە کۆڵیتێکدا دایاننایین، لە چاکترینی ئەو کوڵیتانە بوو، کە باسمانکردن، پێشم وایە مزگەوت بوو. خانووەکانیش بە چەپەری چنراو، لەیەکتر جیاکرابوونەوە، گوندێکی پیس بوو، هەرچەند شێخ کەریمیش تیایدا نیشتەجێ بوو، کە یەکێک بوو لەدوو نوێنەرەکەی ناوچەکە و پیاوێکی ڕەوشت بەرزبوو، جلێکی ئاودامانی لەسەر شێوەی (بابان)ی، نەک ئێرانی لەبەر کردبوو. دووان لە پیاوەکانی لای خۆم، کە نەخۆش بوون و توانای درێژەپێدانی سەفەرەکەیان نەبوو، لەژێر چاودێری ئەودا بەجێم هێشتن، کە یەکێکیان ماوەیەک دوای ئەوە مرد و ئەوی تریشیان لە (بانە) پێمان گەیشتەوە.

٢٢ی ئاب

لە پێنجدا دەستمان بەڕۆیشتن کرد، تا شەش بەسەر زەوییەکی گردەڵانی زەقدا ڕێمان

(*) لەدەقەکەدا هەر (کۆزەخۆرە) نووسرابوو، بەڵام ڕاستییەکەی (گوێزەکوێرە)یە ـ م.

دەکرد، ئیتر بەدۆڵێکی تەنگەبەر گەیشتین، لەناو دوو خەرەندی زۆر نزمدابوو، کە خەرەندەکان لەسەرەوە بەرزبوون و لەناو داربەڕووەکانی دەورووپشتیاندا سەریان بەرز، دیاربوون. چەمی (عەسر ئاوا)، یان (گاڕان)، بەم خەرەندەدا تێپەڕ دەبوو، پردێکی ڕێکوپێکی سێ پایەیی بەسەرەوە بوو، (ئەمانوڵڵاخان)ی والی ئێستای (سنە) دروستی کردبوو. لەوکاتەوە لە گوندەکە دەرچووین، وردە وردە هەورازتر دەبوو، کە ئێستا ئیتر هەورازەکە زیاتری کرد و چەمی (عەسرئاوا)یش لە دووریی میلێکەوە دەکەوێتە لای چەپمانەوە، کە ئەمیش هەر دەڕژێتە (دیالە)وە، ڕێڕەویشمان ڕووەو پردەکە (٧٠) پلە، بەلای باکووری خۆرئاوا و (٧٠ پلە)ش بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو، ڕێگاکەشمان لەوپەڕی جوانیدا بوو، چونکە نزارێکی داربەڕوو، نارەوەن و هەرمێ کێویلە (کرۆسک) و ڕەز و چناردا تێپەڕ دەبوو، کە چیاکانی تا لووتکەکانیشی داپۆشیبوون و لە نێوانیاندا دارگوێز و گوڵی گەورەی کێوی هەبوون، ئەوەی کە ئەوەندەی تر جوانتری کردبوو، تێپەڕبوونی کۆمەڵێکی زۆر بوو لە خێڵی جاف، ڕووەو دەشتی (زرێبار)، بەخۆیان و مێگەلیانەوە، کە باروبنە و کەلوپەلەکانیان، لەسەر پشتی گا بار کردبوو، کۆرپەکانیشیان هەر لە بێشکەدا بەکۆڵی ئافرەتەوە بوون، بەڵام هەر دووان و سیانیان، لەسەر پشتی ئەسپ، یان گایەک بوون، ژمارەیەکی زۆریش لە ئافرەتەکانیان کە جلوبەرگی پیاوانەیان لەبەر کردبوو ـ لە گەشکەدا بوون ـ لەناو ئافرەتانی تریاندا ڕێیان دەکرد و وا خۆیان نیشان دەدا کە لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵدا دەسەڵاتێکی گەورەیان هەیە. بەڵام پیاوەکانیان قورس و لەسەرخۆ ڕێیان دەکرد و کوتەکیشیان بەبەر پشتێنەکانیاندا کردبوو، کە دەرزی سەرخڕی گەورە گەورەیان پیا داکوتابوو، شمشێریشیان بەناو قەدیاندا هەڵواسیبوو، قەڵغانیشیان بەناوشاندا کردبوو. هەندێکیشیان ماڵاتیان لێ دەخوڕی و دەستەی پیاوماقوڵانیشیان سواری ئەسپ ببوون، کاروباری مناڵ و کەلوپەلە قورسەکانیان بە ئافرەت سپاردبوو. جاف خێڵێکی سەروسیما توند و کەللەڕەقن.

ڕێگاکە زۆر زۆرباش بوو، ئەو گەرووەش کە پیایدا سەردەکەوتین یەکجار تەنگ بوو. لە حەوت و پەنجا دەقیقەدا خۆمان لەبەردەم سەرەو ژوورکەیەکی درێژدا دیبیەوە، کە هەمان سەمتی هەبوو، بەڵام پێچی زۆر تێنەدەکەوت. ڕۆیشتنەکەمان کە لەسەرخۆ بوو، چل و پێنج دەقیقەی خایاند. شاخەکانیش گڵەسپی و تەلەبەرد بوون. لە هەشت و نیودا سەرکەوتینە سەر گەردەنەی گەرووەکە. لەوێوە لە هەردوولاوە لووتکەی بەرزتر و ڕووتەنمان دین. پاشان بە توولەڕێیەکی زۆر لێژدا شۆڕبووینەوە. درەختیش کەمی کردبوو، وای لێ هاتبوو لە دەوەنە بەڕوو زیاتر، هیچی تر نەبوو. شاخەکانیش وایان دەنواند کە تا چاو بڕ

دەكات ڕووتەن و ڕەقەنن. مرۆڤ لەنێوانیاندا دەڵێی لە ناوەڕاستی زەریایەک شاخی بۆردایە. مات و خەمگین دەینواند دیمەنەکە پاش ئەوەی کە دڵگیر و گەشکەبەخش بوو، لە نۆ و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە دامێنی گەرووەکە. ئیتر بۆ نانی نیوەڕۆژە دانیشتین، کەلای جۆگەیەکی بچووک، لەژێر سێبەری بیبیەکدا، بۆمان ئامادە کرابوو.

ئەم گەرووەی (زاگرۆس) پێی دەوترێ (گاڕان)، کە وەک پێیان وتم ناوی شێخێک، یان وەلییەکە. بێگومان ئەم ناوەش، ناوی ئیسلامی نییە. دەربەندی (ئاردبابا)ش کە دەچێتە سەر (بانە)، ئاسانترین گەرووە، بەڵام ئەم ڕێبازگەیە هەرگیز دڵگیر نەبوو، چونکە هەموو شتێکی لەبەر چاومان وای دەنواند، دەتوت ئاگری تێچووە. دەشڵێن ڕووە و خۆرهەڵات، تا سنووری هیند، درەخت نییە.

لە دوو و نیودا، لەم جێگایەوە دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، ڕێگاکەشمان بەدەم پیاسەرکەوتنی کێوە بەرز و ڕووتەنەکانەوە، هەر پێچاوپێچ و بێ دیمەن دەبوو، لە تەلاشەبەردی شکاو پێکهاتبوو، کە خاکێکی کەمێ سوور دایپۆشیبوو. هیچ شوێنەوارێکی کار و کشتوکاڵیشمان تیا نەدی، ڕێڕەویشمان (٧٠ پلە) ڕووەو باشووری خۆرهەڵات بوو. لە یازدە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیینە چەمێکی بچووک (کە دیاربوو هەندێ جار دەبێتە سێلاوێکی توند)، ناوی (کاکو زەکەریا)بوو[٦]، دەکەوتە لای چەپمانەوە. پێش ئەوەی لێی دووربکەوینەوە، دووجارمان لێدا. لە دوازدە و پەنجاوپێنج دەقیقەدا، لە ڕێگا گشتییەکە لاماندا بۆ دۆڵێکی زۆر تەسک. لە یەک و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (جانەوەرە)ی پیس. ئێمە ئێستا لە ناوچەی (مەریوان) داین، کە گەورەترین بەشی (سنە)یە... سەروسیمای (گۆران)ە لادێیەکان وەک سەروسیمای ئەوانەی تورکیا، جوان نەبوون.

٢٣ی ئاب

ئەم بەیانییە لە پێنج و چارەکدا دەرچووینەوە. سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان تا نیو سەعات ڕێکردن، کە تیایدا گەیشتینەوە سەر ڕێگا گشتییەکە، (٥٠ پلە) بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو، پاشان بەدرێژایی ئەمرۆ (٨٠) پلە بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو، ڕێگاکە بەناو پێچ و توونکەی دۆڵە تەسکەکاندا پێچی دەکردەوە و هەندێ جاریش بەسەر

(٦) (کاکو زەکەریا) سەمتی لە خۆرئاوایە بۆ (شامیان)، پاشان لادەکاتەوە بۆ سەمتی (گاوەڕۆ)، دەڕژێتە (دیالە)وە.

شاخەکاندا تێپەڕ دەبوو، کە لە یەکتر جیا دەبوونەوە و بەشێوەیەکی گشتیش بەرەو ژوورکەی لە لێژایی زیاتر دەبوو، دیمەنی زەویش وەک دوێنێ قاقڕ و مات بوو. سەرئەنجامدا لە هەندێ شوێندا بە لوولەی دەستکردی گڵین، ئاویان بۆ ئاوێژەی کشتوکاڵ ڕاکێشابوو. عومەر ئاغا ئاگاداری کردم کە خاکی ئێرە، لەوە بێ هێزترە کە بۆ بەروبوومی کشتوکاڵ، کەڵکی لێ وەربگیرێ، ئەگەر ئاوێژە نەکرێ، چونکە زستانەکەی زۆر ساردە و بەفرێکی ئەستووریش تا درەنگانێ لەسەری دەمێنێتەوە.

لە شەش و پەنجا دەقیقەدا بەلای گردێکی تووڕەکەڕێژدا تێپەڕبووین، سەرەوەی تەخت بوو لەوەی (چەمچەماڵ) دەچوو، دەکەوتە لای چەپمانەوە و لە دۆڵێکدا بوو لە نزیک بناری کێوێکدا، خەڵکەکە پێیان دەوت: (قالا)، واتە: قەڵا. ئەگەرچیش هەرگیز نەدەگونجا قەڵا لە جێگایەکی وادا بێت، کە تەنانەت دەتوانرا لە چیاکانی دەوروپشتیەوە، بە بەردە دەستیش بێت، هێرشی بکرێتەسەر.

پاش ئەوەی نزیکەی هەموو ڕێگاکە، کە لە (جانەوەرە)وە بە ڕێکەوتبووین، هەر سەردەکەوتین، نزیکەی چارەکە سەعاتێک داگەڕاین و لە سەعات هەشتدا گەیشتینە دوا بەرەوخوارکە، بەڵام یەکسەر بەسەر بەرەو ژوورکەیەکی درێژدا دەستمان بەسەرکەوتن کردەوە و لە هەشت و نیودا گەیشتینە ترۆپکەکەی ئیتر لەوێوە دیمەنی کێوی (زاگرۆس)ی جوانمان لێدەرکەوت، هاتنە خوارەوەشی شتێکی وا نەبوو، باسکرێ. لە نۆ و دە دەقیقەدا لە دۆڵێکی تەسکدا گەیشتینە لای ڕەشماڵی گوندنشینەکانی (بەڕووەر)، گوندەکە بەسەر کێوەکانی لای چەپمانەوە بوو، کە نزیکەی میلێک دووردەبوو. گوندنشینەکانی (بەڕووەر) هەمیشە بە هاوینان لەم شوێنە هەوار دەکەن. ئێستا لە دروێنە بوونەتەوە و بە گا و هێستریان گێرە دەکەن[٧]. لێرەدا تووشی یەکێک بووم لە سلێمانییەوە نێردرابوو. لەگەڵ ئەوەشدا کە بە پێ هاتبوو، بەڵام لەوێوە هەرسێ ڕۆژی پێچووبوو.

گەرما پێوەرەکەم لە کانییەکی سازگاری نزیک چادرەکاندا نقووم کرد، سەرم لە پلەکەی سورما، چونکە (٦١) پلە بوو.

لەناو (کا)یەکەدا پەلەوەرێکی گەورەم چاوپێکەوت، لە کوللە دەچوو درێژایی نزیکەی چوار گرێ دەبوو، باڵیشی نەبوو، شتێکی وەک شمشێر لە کلکییەوە بەرزبووەوە، گازێکی توندیش دەگرێ و زیانی بۆ کشتوکاڵ نییە. کوردەکان دەڵێن (شێرە

(٧) گێرەکردنی دانەوێڵە تا ئێستاش لە سەرتاسەری عێراقدا بەم شێوەیە پەیڕەو دەکرێ ـ ع.

کولله)یە[٨]. گیانلەبەرێکی تریشمان بینی، کوردەکان پێی دەڵێن (مشکه کوێره)(*)

٢٤ی ئاب

نزیکەی پازده ڕۆژێک لەمەوبەر هەندێ لە جافەکان، لەگەڵ هەندێ لە دراوسێکانیاندا بەشەڕ هاتبوون، یەکێکیان زامێکی کاریگەری بەشمشێر تێکرابوو، شەوی ڕابووردووش لەکاتێکا سێ جاف بە مێگەلیانەوە تێپەڕبوون، پێنج شەش سوارەی خەڵکی ئەو ناوە، بەسەریاندا دەبارێن و ڕووتیان دەکەنەوە و مێگەلەکانیشیان لێ زەوت دەکەن، عومەر ئاغا کە هەواڵەکەی بیست، دەستبەجێ چوار سوارەی خۆی نارد و دوای نیو سەعات گەڕانەوە هەوارەکە و دوو دیل و مێگەلەکەیان لەگەڵ خۆیاندا هێنابووەوە. شەوێ دوو هاوڕێی دیلەکان هاتن و کێشەکەیان بڕاندەوە. ئەویش دیلەکانی بۆ بەردان و مێگەلەکەش بە خاوەنەکانیان درایەوە.

لە پێنج و نیودا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، بەیانییەکی ساردبوو تاوێ دوای ئەوەی گوندەکەمان جێهێشت، لە شاخێکی بەرزی کووڕمان دا. ئیتر ڕێکردنی ئەمڕۆمان بەردەوام پێچاوپێچ و بەناو دۆڵی زوورگە کەلاوەکاندا بوو، کە لە خۆرهەڵاتەوە چەمێکی بچووکی تێدەڕژا و ڕووەو (گاوەڕۆ) دەڕۆیشت و دەڕژایە (دیالە)وە. ڕێڕەوی ئاوەکەش پڕبوو لە قامیشەڵان و بیی و سەوزاییە دڵگیرەکەی، پێچەوانەی ڕوخساری ماتیی ئەو شاخە کەلاوانە بوو. گوڵە کێویلەیەکی زۆریشمان بینی، لەگەڵ درەختێکدا، کە بە فارسی پێیان دەوت: (سنجد) و بە کوردی (سنجوێ، یان: سرینچک) و بە تورکیش (ئایدە)، کە بەرێکی وردی دەگرت، لە (عەنناب) دەچوو[٩]. لە هەشتدا، بۆ سەیران لەگوێ چەمەکە دابەزین. پاش حەسانەوەیەکی کورت، دووبارە لە هەشت و چل دەقیقەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. لە نۆ و نیودا گەیشتینە (دووەیسە)، کە گوندێکی گەورەی پیس بوو، بریتی بوو لە کۆڵیتی پیس پیسی بنمیچ نزم، کە لەمبەروبەری گردێکی کەوەلەی ڕووتەن دروستکرابوو. بەڵام لە دۆڵەکەدا و لە لاپاڵی هەندێ گردۆڵکەی نزمی دەوروبەریا باخ و

(٨) لە بەرامبەریا وشەی (حەرکول) لە (تلمود)دا هەیە؛ یان (کازام)، کە جۆرێکە لە کولله و لە (رأس الرجاء الصالح) هەیە. بڕوانە ل١٣ و ١٤ی کتێبی (دەربارەی کولله) لە نووسینی (لوود ولف) ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ بەڵام لە پەراوێزەکەدا وشەی (کازام)ی عیبری بە هەڵە (کارام) نووسرابوو ـ ع.

(*) وا دیارە هەواڵدەر و ڕێنوێنەکەی ڕیچ، وشەی (مشکه کوێره)ی بە فارسی لە ڕیچ گەیاندووە چونکە لەدەقەکەدا بە (مووشه کوێره) یادداشت کرابوو ـ م.

(٩) بە عیبری (غبیراء)ی پێ دەڵێن و لە عیراقیشدا بە (نبق العجم) ناسراوە ـ ع.

ڕەزێکی زۆرمان بینی، کە دیمەنی ناوچەکەی لەچاو ئەو دیمەنەدا جوانتر کردبوو، کە لە (گاڕان)ەوە دیبوومانن.

پیاوماقووڵانی ئەم گوندە، جلوبەرگی ئێرانییانەیان لەبەرکردبوو، ئافرەتەکانیشیان وەک ئەوانیان کردبوو.

ڕێکردنی ئەمڕۆمان سێ سەعات و بیست دەقیقەی خایاند و ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بوو، بەڵام زۆرم چێژ لێ وەرنەگرت، چونکە بەردەوام بە قیبلەنما، هەر سەرنجی سەمت و ڕووەکانم دەدا.

گوندی (دووەیسە)ش کە ئەمڕۆ کردمانە قۆناغ، دەکەوێتە ناوچەی (حەسەن ئاوا)وە. هەروەها شاری (سنە)ی پایتەختی ناوچەکەش، کە بەلای خۆرهەڵاتی باشوورەوەیە، سێ فرسەخ لەم گوندەوە لێمان دوورە[١٠].

٢٥ی ئاب

دوێنێ شەو میرزا (فەتحوڵڵا) گەیشتە گوندەکە، کە یەکێک بوو لە نهێنی پۆشانی (والی سنە)، وا دیارە والی، کە ئێستا لە گەشتی ناوچەکانی باکووری میرنشینەکەیەتی، بە هاتنمانی زانیوە بۆ ناوچەکەی و فرمانی بۆ (سنە) ناردووە، تا لە کۆشکەکەیدا دامان بنێن و بەو جۆرەش پێشوازیمان بکەن، کە وەک لە خۆی بکرێ. هەر لەبەرئەمەش کوڕی دووەمینی، کە ئێستا فەرمانڕەوای فەخریی شارە، بەخۆی و هەموو بەشەکانی لەشکرەکەیەوە، خۆی بۆ پێشوازی لێکردنم ئامادە دەکات. ئەمەش شتێک بوو، خۆمم لێ دەپاراست، لەبەرئەوە سەرومڕ ئەم جۆرە خۆ ئامادەکردنانە ڕەت دەکەمەوە. فرمانی (خان)یش مشتومڕیان لەسەر نەدەکرا، چونکە لەوجۆرە پیاوانە نەبوو فرمانەکانی جێبەجێ نەکرێن، ئەگەر بچووکیش بن، بۆیە بەگران خۆم لەم جۆرە ئاهەنگە پێ دەرباز دەکرا. داواکەشم سەری نەدەگرت ئەگەر بەتوندی ئەوەم بۆ ڕوون نەکردایەتەوە، کە ئەگەر هەر سووربن لەسەر مەبەستی خۆیان، یەکسەر دەگەڕێمەوە بۆ ئەو شوێنەی لێوەی هاتووم و هۆیەکانیش بۆ(خان) ڕوون دەکەمەوە. پاشان لەسەر ئەوە ڕێکەوتین کە دووان، یان سیان، لە پیاوماقوڵان، لە باخچەکەی «والی»دا پێشوازیم لێ بکات، کە خۆشم هەر لەوێ دەبم.

(١٠) بەگوێرەی قسەی مێجەر (ڕەنل)، فرسەخ لە سێ میل و نیوی بەریتانی کەمترە. بڕوانە ل (٤)ی کتێبی (گەڕانەوەی دە هەزارەکە). بەڵام میستەر (فریزەر) لە لاپەڕە (٣٦٧)ی کتێبی (گەشتێک لە خوراساندا، دەڵێت فرسەخی خۆراسانی، کەمێک لە فرسەخی عێراقی زیاترە و لە چوار میلی بەریتانیش کەمترە.

میرزا، نامەیەکی (محەمەد خان)ی میری گچکەی بۆ هێنابووم، لەگەڵ دیاری شەش باری هێستر میوە و بارێکیش بەفردا. وتوویژ، تا شەش و نیو نەیهێشت ببزووم.

ڕووی زەوی وەک خۆی وابوو، شتێکی وای نەگۆڕرابوو.لەوە پتر کە زیاتر لەبەرچاو بوو، لە هەندێ دۆڵدا باخ و ڕەز و گوندی بچووکمان دین. تا زیاتریش لەشار نزیک دەبووینەوە، زەوی لێژتر دەبوو، پاشان لەپشت شارەوە دووبارە بەرزدەبووەوە و پاش چەند هەردە و هەڵەت و زوورگێکی تر، زنجیرە کێوی بەرزی (بازرخانی)[١١] دەست پێدەکات، کە ڕووەو باکوور و باشوور درێژبۆتەوە. ڕێگاکانی هەمەدان و (تاران)یش بەسەر ئەم زنجیرە کورتەدا تێپەڕ دەبن.

لەسەرخۆ ڕێمان دەکرد، بەتایبەتی لە بەشی کۆتایی ڕێگاکە، چونکە هەستم بەئازارێکی زۆردەکرد و ژانەسەریش، کە پێشتر تووشم ببوو، زۆری بۆ هێنابووم.

(سنە) بەو کۆشکە جوانەیەوە، کە لەسەر بەرزاییەک دروستکراوە و قولیپ دەوری داوە و بەو هەندە خانووسازییە جوانەیەوە کە بەلاپاڵەکانەوە دروستکراون، دیمەنێکی زۆر لەوە جوانتریشی هەیە، کە پێشتر وام هەست دەکرد...

بەنزیک بوونەوەمان لە شار، بەلای ڕاستدا بۆ (باخی خەسرەو ئاوا) وەرسووڕاینەوە، کە چارەکە میلێک کەمتر بەلای باشووری خۆرئاوادا لێی دووردەبوو، بەلاپاڵێکەوە بوو، لە بناری شاخێکەوە هەڵدەکشا و لەسەر لووتکەکەی کۆتایی دەهات. باخەکە لە دوورەوە وای دەنواند کە دارستانێکی دارچنارە، چونکە وارش و دیواری بۆ نەکرابوو، هەر تەنیا ئەو درەختە ڕاست هەڵچووە چڕانە نەبێت. لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە دەروازەکەی. ئیتر یەکسەر دیمەنە جوانەکەی سەرسامی کردین و بەو تەلانەدا خۆمانکرد بە ژووردا، کە درەختی چناری باڵا ڕێکوجوان، لە هەردوولایەوە داپۆشیبوو، کۆشکێکی گەورەی قەشەنگ و بەرز، باخات تێی ئاڵابوو، لەبەردەمی کۆشکەکە و لەپشتیشەوە حەوزی چوارگۆشەی جوان، فوارەیان بەسەرەوە بوو، فوارەکان ئاویان هەڵدەدا، سەبەتەی پڕ لە میوەی ڕەنگاوڕەنگیش بەدەوری حەوزەکەوە بوون. تەلارەکە، واتە کۆشکەکە زۆر قەشەنگ بوو، بەنیگاری زێڕینە، لەسەر شێوەی ئێرانیانە نەخشێنرابوو، لە باخچەکەدا داری میوەی دانسقە، بە کۆمەڵ، بە زەوقێکی ناسک، بەڕیز نێژرابوون. لە تەلارەکەوە بەسەر ڕێگا

(١١) زوورگەکانی (بازرخانی) لە بانوویەکدا دواییان دێت، کە بەرزایی (هەمەدان)ە دوای گەیشتنە سەر بەرزاییەکانی ئەم زوورگانەش، پێدا شۆڕبوونەوەیان زۆر گرانە ـ خاریچ.
سەرنج: دانیشتووانی (سنە) و دەوروبەری، جگە لە ناوی (بازرخانی)، هەندێ جاریش پێی دەڵێن (بازرجانی)، یان (بازرگانی)، یان: باجەرخانی ـ م.

گشتییەکەی باخچەکەدا دەمانڕوانی، کە درەخت داپۆشیبوو. بەڕاستی دڵفڕێن بوو. ئەم کۆشکە چواردە ساڵ لەمەوبەر (ئەمانوڵلاخان)ی والی ئێستا، بەیادی باوکیەوە: (خەسرەوخان)ی والی پێشوو، دروستی کردبوو، ناویشی نابوو (خەسرەو ئاغا). لەسەر پارچە زەوییەک دروستکراوە، شەش سەد گەزی چوارگۆشەی شاهییە[١٢] بەسەر چەند گۆشەیەکدا دابەشکراوە، کە تەلانی پڕ لە چنار جیایان دەکاتەوە و تەلان، یان ڕاڕەوێکی سەرەکیش لە ناوەڕاستیاندایە. ناو چوارگۆشەکانیش ئەو درەختی میوە جۆراوجۆرانەیان تیا نێژراوە، کە لەم ناوچانەدا دەڕوێن. لە نزیک تەلارەکە و تەلانە گشتییەکەش ئەو گوڵانە نێژرابوون، کە بەدیوار و درەختدا هەڵدەگەڕێن.

لەبەردەم دەروازەی کۆشکەکەدا، میرزا فەرەجوڵلای مامی میری گچکە، کە بەڕێکەوت لە (سنە) بوو، لەگەڵ (عینایەتوڵلا بەگ)ی گەورە پیاوی ناوداری شار و پیاوانی تری بەڕێز، کە ناویانم لە یاد نییە، پێشوازییان کردم.

دوای نیوەڕۆ، تەتەرێکی پەلە، لای والی خۆیەوە هاتە لام، تکام لێدەکات دوای مانەوەم و ڕابواردنم لە (سنە)، بەو ڕێگایەدا بۆ سلێمانی بگەڕێمەوە، کە ئێستا ئەو خۆی لەسەرێتی. لەبەرئەوەش کە ئەم ڕێگایە کۆسپی زۆرم ناهێنێتە بەر و دەرفەتی دیتنی هەندێ شوێنی تازە و گرنگیشم بۆ دەڕەخسێنێ، بۆیە بۆ وەڵامی خواستەکەی خۆم گورج کردەوە[١٣].

یەکجار سەرسامی باخچە و تەلارەکە بووم، کە تا ئێستا وێنەیانم لە خۆرهەڵاتدا

(١٢) یان گەزی شاهی، کە نزیکەی دە یاردەی ئینگلیزییە ـ پەراوێزەکە دوایی هات. ئەمەش ناچێتە عەقڵەوە و دەبێ هەڵەیەکی چاپ بێت. ڕاستییەکەیشی نزیکەی یاردە و دەیەکی یاردەیەکە. درێژایی گەزی شاهی ئێستا، لە بەغدا یەک مەترە. لە قاموسی (F, STEINGASS)ی فارسی ـ ئینگلیزییشدا درێژایی گەزێک، ئەوەندەی پانایی ٢٤ پەنجە، یان شەش جار چوار پەنجەیە. بەڵام گەزی شاهی وەک لە کتێبەکەی (نادر شاە)دا هاتووە، کە لە (ل. لوکهارت ـ ١٩٣٨ز ـ لوزان ـ لەندەن) نووسیویەتی و ناوی ناوە (گەزی شایگان)، پێوانەی نیو باڵاپیاوی مام ناوەندییە و ئاسایی لە «خۆراسان» بەکار دێت.
پێش ئەوەی یاردە لە بازاڕەکانی بەغدا پەیدابێ و پێوانەکانی دەیەی مەتریش بڵاوببنەوە، پێوانە سەرەکییە بەکارهێنراوەکانی بەغدا بەم جۆرە بوون:
گەزی بەغدایی ١٧,٥ گرێیە و گرێی بەغدایش دەکاتە ٤,١٦ سانتیم، گەزی (حەڵەب)یش ١٦ گرێی بەغدایییە.
گەزی شاهی (کە باسەکەمان دەربارەی ئەمەیە) دەکاتە گەز و نیوێکی حەڵەب. خۆ ئەگەر بۆ گرێی بەغدایی و سەنتیمەتریش بگێڕینەوە، نزیکەی مەترێک دەکات. پاشان گەزی ئاسایی، کە زۆرجار گەزی بەنای پێ دەڵێن و درێژاییەکەی ئانیشکی پیاوێکی ئاساییە. لە سەرەتای ئانیشکەوە بۆ کۆتایی نینۆکی پەنجەی ناوەڕاست. ئەمەش دەکاتە نزیکەی نیومەتر، یان دوازدەگرێی بەغدایی ـ ع.
(١٣) والی لە نامەیەکدا باسی ئەوەی کردبوو کە لە دەمێکەوە دەنگوباسی میستەر (ریچ)ی بیستووە و ئارەزووی دیتنی دەکات ـ خاریچ.

نەدیبوو. تەلارەکەش وەک خانووسازییەکانی تری هاوشێوەکانی، چاولێکەری شێوەی (جوسق = چارباغ)ی ئەسفەهان و شوێنەکانی تری وەک ئەوە، کە سەردەمیان بۆ ڕۆژگاری دەوڵەتی سەفەوی دەگەڕێتەوە.

پاش چاوەنواڕییەکی درێژ، کە لە برساندا هێزمان لەبەر بڕابوو، بۆ شێوکردن، یان بە واتەیەکی تر بۆ نانێکی دەوڵەمەندانەی ئێوارە، بانگکراین، کە بۆ بەردەمی هەریەکەمان سینییەک تەرخان کرابوو. دووبارەش لە دەی شەودا، بۆ نانێکی وەک ئەمە بانگکراینەوە.

ئەو پیاوانەی لێرە چاوم پێیان کەوت (کە هەموویان گۆران بوون) ئاخاوتنیان بە کوردی گۆرانی بوو ـ بەڵام لەگەڵ مندا بەفارسی دەدوان. هەمووشیان جلوبەرگی ئێرانەیان لەبەر کردبوو، کە دڵی پێ نەدەکرایەوە و بە هیچ جۆرێ ئەو ڕاستگۆیی و پیاوەتییەشیان تیا نەبوو، کە لە هاوڕێیانی بابانیمدا هەبوون. بێگومان جلوبەرگە ئێرانی و نەریتە ئێرانییەکەیان لێ نەدەهات و لەم بوارەدا من پێم وایە، ئەمانە لەچاو کورددا نزمترن، چونکە سەروسیمایان داتەپیوی و ژێردەستەیی دەنواند. عومەر ئاغاش دەربارەیان وتی: (ئەمانە خێڵەکیی نین). منیش دان بەوەدا دەنێم کە سەروسیمای عومەر ئاغا، تەواو پێچەوانەی ئەوان بوو، چونکە ئەو، بەسەروسیمای سەربازییانە و بەو جلوبەرگە بریسکەدارەوە و سەروپێچە بەڵەکە هەڵگەڕاوەیەوە بۆ دواوە، کە هەنیەی جوانی دەرخستبوو، بە هەموو مانای وشەوە، پیاوەتیی لێ دەبارێ و لەناویاندا دەتوت شازادەیە، وەک سەرنجیشم دا ناوبانگێکی بڵاو و ڕێزێکی گەورەی لەم دەوروبەرەدا هەیە.

٢٦ی ئاب

ئێرانییەکان لە یەک لایەنەوە وەک تورکەکان بەوێل نین، کە دەستبەردارت بن و وازت لێ بهێنن. بەڵام کە سەرکردەیەکی تورک لە ماڵەکەی خۆیدا پێشوازیت دەکات، ئیتر دەڕوات و جێت دەهێڵێ، مەگەر خۆت ئارەزووی دیتنی بکەیتەوە، بە تایبەتیش کە خانمێکت لەگەڵدا بێت. کەچی ئێرانییەکان شەو و ڕۆژ تێت دەئاڵێن و ڕێگای دەربازبوونت نییە لە دەستیان، ئەگەر لە دەرەوەی شار بیت. هاوسەرەکەشم نەیتوانیبوو بێتە دەرێ و چاوێک بە کۆشکەکەدا بگێڕێ. بەڵام بۆم دەرکەوت ئەگەر لە شار نیشتەجێ بین، دەتوانین بڵاوەیان پێبکەین. لەبەرئەوەش کە خانەخۆییەکانمان دەیانویست بمانبەنە ئەو بەشەی لە کۆشکەکەدا بۆمانیان ئامادە کردبوو. منیش لەوانە بووم کە ئارەزووی دیتنی هەندێ لە شارەکەم دەکرد. ئەم بەیانییە پێشنیارەکەیانم پەسەند کرد و باخچەکەمان

جێهێشت و پاش ئەوەی بەسوارییی، بەو لاپاڵەدا شۆڕبووینەوە، کە کۆشکەکەی لەسەر دروستکراوە، گەیشتینە لێواری دەرەوەی شارەکە، کە لە قوڕ دروستکرابوو. لێرەوە ئیتر بە شەقامێکی سەختی پیسدا سەرکەوتین، تا دەروازەی قەڵاکە، یان کۆشکەکە، لەوێ ئەو پاسەوانانەمان دین، کە چاوەڕێی سڵاوی پێشوازی لێکردنمان بوون. ئەم پاسەوانانە نزیکەی دووسەد هەورامی چەکدار دەبوون کە تفەنگیان پێبوو و شەرەفی پاسەوانێتی کۆشکەکەیان پێ سپێرابوو. پیاوگەلێکی سەروسیما سەیربوون (سیمای خێڵایەتیان تیا نەدەبینرا)، لەسەر شێوەی ئێرانی جلوبەرگی خوری سپی و ئەستووریان لەبەردابوو، کڵاوبورگی سەیریان لەسەر کردبوو، کە لە لبادی ڕەش و تەپڵە سەرەکەیشی قووچ بوو، لە دامێنیشیەوە پەلکی درێژ و باریکیان پێوەبوو، لە شتێکی وەکو هی جاڵجاڵۆکە دەچوو[١٤] کە بەلایاندا تێپەڕبووین، خۆیان بەسەر تفەنگە درێژەکانیاندا دابوو لێمان ورد دەبوونەوە.

لە هەیوانێکەوە کردیانین بە ژوورێکی گەورەدا، بەسەر شاردا دەیڕوانی. پاش چەند دەقیقەیەک (خانی گچکە) هات، کە مێرد منداڵێکی جوانی نۆ و دە ساڵان دەبوو، بەڵام ویقار و قورسیی و سەر و ڕوخساری لەوە زیاتر بوون، کە منداڵێک لەو تەمەنەدا هەیبێ، لەوەش دەچوو بۆ ئەم بۆنەیە خۆی وا نیشان بدات. عینایەتوڵلا بەگ کە لەسەر دەستووری ئەوانەی لەناو کۆشکدان، شاڵێکی لەسەروپێچەکەیەوە ئاڵاندبوو، وەک سەرۆکی تەشریفات و زمانحاڵی (خان) خۆی دەنواند. بەڵام میرزا فەرەجوڵلا، لەپاڵ خوشکەزاکەیدا ڕاوەستا بوو. هەر نۆکەر و کەسێکی تریش بهاتنایەتە ژوورەوە، لای (خانی گچکە)، چەمینەوەیەکی خاو و سستانە دەچەمینەوە، بەڵام ئەو، گوێی بە کەسیان نەدەدا.

قاوە و شەربەت و سینییە حەڵوا سازکرا و میری گچکە بەدەستی خۆی قاوە و شەربەتی دامێ. سەرنجمدا تێکڕای ئێرانییەکان، زۆر بێ سەروبەر حەڵوایان دەخوارد. قسە و باسێکی وا گرنگیشمان نەگۆڕییەوە، لە خۆشهاتن و چاک و چۆنی و ئەم جۆرە شتانە زیاتر. پاش ئەوەی خانی گچکە مۆڵەتی لێ خواستین و جێی هێشتین، گەشتێکمان بەسەرتاپای کۆشکەکەدا کرد.

(١٤) بڕوانە وێنەکە ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ ئەم کڵاوانە بەلای ئەوسای لەشکرە خۆرهەڵاتییەکانەوە نامۆ نەبوو. یەنی چەرییەکانی ناو سوپای عوسمانی، بۆ ڕازاندنەوەی کڵاوبەرگ، هونەرێکی زۆر سەیریان بەکار دەهێنا و بۆ هەر پلەوپایەیەکی ڕیزەکانی سوپا، کڵاوێکی تایبەتی هەبوو، کە بۆ سەربازە یەنی چەرییە تۆپچییەکان، ئەوانەی پێیان دەوتن (خومپارەچی)، کڵاویان هەبوو، لەم جۆرە کڵاوەی ئەم وێنەیە دەچوو ـ ع.

دوو سەربازی کورد – لە هەورامان

تەلار (pavilion)ێکی تازە، لەپشت بێـــــلاّی ســــەر دەروازەکـــــەوە هەیـە، ناوی (خـوسـرەوی)یە، بەناوی گـەورەترین کـوڕی زیندووی (خـان)ەوەیە ناوبراو، کـە ناوی (خەسرەوخان)ە و بەڵام لەم دواییەدا لەبەر خۆشەویستیی (محەمەد عەلی)، ناوی نراوە (محەمەد عەلی).

لە نزیک ئەو ژوورەشەوە کە بۆ منیان سازکردبوو، هۆڵێکی کۆنی پێشوازیی هەبوو، چل و حەوت ساڵ لەمەوبەر خەسرەوخانی باوکی ئەمانوڵلاخان، دوای هاتنە دنیای (والی)ی ئێسـتـای کوڕی، دروسـتی کـردبوو. ئەو نەخش و زەخـرەفـە زێـڕینەی کـە ڕۆژێـک لە ڕۆژان جـوان بووە، ئێسـتـا وایان لێ هاتووە چاک ناکـرێنەوە. دیوارەکـانی هۆڵـەکـە تا بەرزایی نزیکەی چوارپێ، تەختـەیان تێگیرابوو. وێنەی گوڵیان لەسەر کرابوو. لە بەشی سەرەوەی دیوارەکانیشیا وێنەی هەمەجۆرەیان تیابوو، کە شەڕی (چاڵدێران) و ئەو شەڕەی دەنواند، کـە لەنێـوان (تەیموری لەنگ) و (بایەزید)دا ڕوویاندا بوو لەگـەڵ وێنەی هەندێ لە پاشایانی سەفەوی ئێران و وێنەی شای ئێستا[١٥]، بەڕیشە سەیرەکەیەوە و وێنەی (ئەسکەندەری گـەورە)ش، لەکـاتێکدا خـەریکی لەبەرکـردنی جلی ئێـرانیـانەیە، کـە دەموچاوی ئافرەتێکی ڕووتیان لەجێی سەری داناوە، کاتژمێرێکیش لە تەنیشتیەوەیەتی. ئەوەشی سەیرە ئێرانییەکان، ئەسکەندەر وا نیشان دەدەن کە لاوێکی کۆستەی لووسکە و ڕوخسار جوان بووە.

پێشەوەی هۆڵەکە ئاوەڵابوو، بە دیرەگ ڕاگیـرا بوو، لە سەریشەوە پێش هەیوان، یان (بێلا)یەک هەبوو، ئێرانییەکان پێیان دەوت (شانشین)، کە نەخش و نیگارێکی زۆر دانسقەی تیا کرابوو. ئەمجۆرە پێش هەیوانانە، پێیان دەوترێ (تەلار ـ هەیوان)، کە هەموویان چاولێکەری خانووسازییەکانی سەفەوییەکانن لە ئەسفەهان.

(١٥) فەتح عەلی شاه: دووەمین شای بنەماڵەی قاجارەکانە. دوای مردنی (ئاغا محەمەد خان)ی مامی جێگەی گرتەوە. دوای پشێوییەکی ناوخۆی سوپا، چووە سەر تەخت. ئەوکاتە حاکمی ئەیالەتی (فارس) جێنشین بوو. ئیتر لە (شیراز)ەوە بەرەو پایتەخت کشا و بە پشتیوانی (حاجی ئیبراهیم)ی سەرۆک وەزیرانەوە سەرکەوت. ئەمەش لەساڵی (١٢١٢ک ـ ١٧٩٨ز)دا بوو. ساڵێکیش دوای ئەم ڕووداوە، تاجی نایە سەری. ماوەی (٣٧ ساڵ) فرمانڕەوایی کرد و ساڵی (١٢٥٠ک ـ ١٨٣٤ز) مرد. ئەو ڕووداوانەی لەسەردەمی ئەودا ڕوویاندا، ملکەچ پێکردنی سەرانی خۆراسان و دەست بەسەرداگرتنی گەورەترین بەشی ئەو ئەیالەتە و شەڕکردنی لەگەڵ ئەفغان و پاشان لەگەڵ ڕووسدا، کە بووە هۆی لەدەستدانی گەرەج. بەوە ناسرا کە توانی لەبەر تەماعی ناپلیۆن، لە ئێراندا ڕابوەستێ. ئەمەش وای کرد هەر یەکسەر دوای چوونە سەرتەختی، ئینگلیز لەگەڵیدا پەیمانی بەست. هەر بە سۆنگەی ئەمەشەوە بوو ئیتر ئەفغانەکان ئەوەندە شەڕیان بە هیند نەفرۆشت و بازرگانیش لەنێوان هیند و ئێراندا گەشەی کرد. سەردانی (سیر جون ماڵکولم)یش، وەک وەزیرێکی سەر ئاسایی لای دەرباری ئێرانیی، لەسەردەمی ئەمدا بووە. بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٢٣)ی ئەم بەشە ـ ع.

ڕووبەری ئەم جۆرە هۆڵە، جگە لە بێلاکە، پەنجا پێ درێژ و بیست پێ پانایی بوو.

ئەگەر کەمێکیش بەلای سووچی ئەم هۆڵەدا لابکەینەوە، کە بە ئەستێرە و گوڵ ڕازاوەتەوە، ئەو هۆڵە تازەیەی پێشوازیی دەبینین، کە چوار ساڵ لەمەوبەر (ئەمانوڵلاخان) دروستی کردبوو.

ئەم ژوورە لە هۆڵەکە گەورەترە و ڕووی پێشەوەی بە پەنجەرەی پڕ لە وێنەی ڕەنگین گیراوە. ژوورێکی یەکجار قەشەنگە. بە مەڕمەڕێکی کەمێک تەنک، یان لە (خارا)یەکی دەماراوی، دیوارەکانی داپۆشراوە. بە هەمەڕەنگ و زەوقێکی جوانیش نەخشێنرا بوو، پلەکانی پلیکانەکەش هەر لە خارای دەماراوی، کە لە شاخێکی لای ڕێگای (هەمەدان)ەوە بۆی هێنرابوو، زۆر بە پەرۆشیش لەسەرخۆ، لە زەوی دەرهێنرابوون. بەڵام ئەوەی کە زیانی بە جوانیی هۆڵەکە گەیاندبوو، ئەو وێنانە بوون کە لە بەشی سەرووی دیوارەکان یەکجار ناشیرین دروستکرا بوون، لە وێنەی سەر دروشم دەچوون، کە مەلیک (سلێمان و سەبەء)ی شاژنیان دەنواند، لەگەڵ وێنەی (جەنگی دەهلی) و (نادر شاه)دا، کە تاجەکە بۆ مەغۆل دەنێرێتەوە و چەندان وێنەی تری لەم بابەتە ڕووداوانە. لەمانەش ناخۆشتر قوتکردنەوەی ئەو وێنانە بوون، کە دەیانوت گوایە وێنەی ئیمپراتۆری ڕووسیا و میری ئێستای بەنغال و فەرمانڕەوای گشتی هیند و پاشای ئیسپان و ئیمپراتۆری ئەڵەمانیا و بوناپارتە، کە تفەنگ و نێزەی بەدەستەوە گرتبوو، هەمووشیان بێ سەر و بەربوون، بە هیچ جۆرێک نەسیما و نەباڵایان لەو کەسانە نەدەچوون. وێنەکەی ئیمپراتۆری ڕووسیا نەبێ، هەر یەکەمین جار سەیرت بکردایە، دەتناسییەوە. هەروەها وێنەی خاوەن شکۆ (شای ئێران)یان کردبوو بەڕیشە ترسناکەکەیەوە، کە مجەوهەرات قورسیان کردبوو. تەنیشتەکانی هۆڵەکە و دوو بیلای بچووکی بەرزبوون، کە پێیان دەوت: (باڵاخانە) و زۆرجوان ڕازاندبوویاننەوە. من وای دەبینم کە وشەی (باڵکۆن)ی ئینگلیزی، هەر وشەی (باڵاخانە)یە و شێوێنراوە. هەمووشی بەڕەنگی ئاویی زێڕین، ڕەنگکرابوون، لە ڕاستیشدا سواخی دیوارەکە بەو خارا دەماراوییە، زۆرجوان و قەشەنگ بوو. خۆ ئەگەر لەجیاتی ئەم وێنە بێ سەروبەرانە، وێنەی دەستکردی (ڕۆبێن)یان تیا بکردایە، کە ڕەنگە هونەرییەکانی لەگەڵ بەشەکانی تری هۆڵەکەدا دەگونجا. یان ئەگەر ئەویش پەیدا نەبوایە (کە هەرواش دەبوو)، لە بری ئەو، پارچە فەرشی (گوبلین)یان پیا هەڵبواسیایە، دەبووە ژوورێک، ئەوەی دەهێنا لەهەموو شوێنێکی ئەورووپاوە سەفەرت بۆ بکردایە. کەمێک لەولای ئەم هۆڵەوە، ژوورێکی بچووک هەیە، هەموو دیوارەکانی ئاوێنە بەندن و یەکجار سەیر بە مەسینە و پەرداخ و شووشە و چینی و فەخفوری و شتی تر ڕازێنراوەتەوە.

ئێرانییەکان چێژێکی زۆر لەمە وەردەگرن، بۆیە کە بەم ژوورە عەنتیکانەدا دەیانگێڕام، دانیان کیبیر دەکردەوە و لە دەم و چاوم ورد دەبوونەوە، بزانن نیشانەی سەرسوڕمانم لێ دیار دەدات! کەمێکی تر لەولای ئەم هۆڵەوە میحرابێکی بچکۆڵەی جوان و هەندێ خانووبەرەی تر هەبوون، هێشتا تەواو نەبوون، یەکێکیان پەنجەرەیەکی ئینگلیزی تیابوو، بەسەر هۆڵ و سەکۆکەدا دەیڕوانی، ئەم کۆشکە دەبێ دوای تەواوبوونی، کۆشکێکی زۆرجوان دەربچێ، بەڵام هێشتا هەر گەلێ شوێنەواری دزێوی خۆرهەڵاتییانەی تیا دەمێنێتەوە، وەک ڕاڕەوی تەنگ و تاریک و پیس و پلیکانەی ترسناک و شتی تریش.

لە یادیشم چوو، لە باسی هۆڵەکەدا ئاماژە بۆ ئەو وێنە تازەیە بکەم، کە جەنگی (مەریوانی) دەنواند. تیایدا ئەمانوڵلاخان و ئەو گۆرانانەی لای ئەوی بەزەقی دەنواند، کە (سلێمان کەهیا) بە دیلی دەبەنە بەردەم، پێشتر باسی ئەم جەنگەمان کرد، کە (دە) دەقیقەی خایاندووە و تیایدا (کەهیا) خۆی بەدەست (ئەوڕەحمان پاشا)وە داوە، بەبێ ئەوەی ئێرانییەکان، یان گۆرانەکان بچنە شەڕەوە(١٦).

ئەمانوڵلاخانیش وەک هەر ئێرانییەکی تر، خولیایەکی سەیری لە خانوو دروستکردندا هەیە. خولیایەکە بەئاسانی دەتوانێ تیایدا نقوم بێت. چونکە بەئاسانی بۆی ئەلوێ کرێکاران و پیشەسازان بەبێگار بگرێ، کاری بۆ بکەن، بەرامبەر بەوەی هەندێ دەسەڵاتی وەک ئەوەیان بداتێ بتوانن وڵاخی دێهاتی بەبێگار بگرن، یان لەوەیان خۆش بێت، کە میوانی دەوڵەت و فەرمانبەرانی ڕانەگرن. یان لە خاوەن قەرزەکان بپارێزرێن، یان لە هەندێ شتدا چاوپۆشییان لێ بکات، کە لەو بابەتەن و خولیا و ئارەزووەکانیان دەپارێزێ.

بۆیە دروستکردنی مزگەوتێکی جوان و دەستکاری کردنەوەیەک لە کۆشکەکەدا و هەندێ گەرماو و خان و بازاڕێکی گەورە لە دەوری مەیدان، شتێکی وایان تێنەچووە و هەمووشیان لەو شتانەن کە لەگەڵ زەوق و ستەمی ئەمانوڵلاخاندا دەگونجێن. ئەمانە وا دەکەن گەشتوەر سەرسامی قەبەییەکەی بن. بەڵام هاووڵاتیانی هەژار و دێهاتییە کلۆڵەکان لە باسی پرۆژە و خانووبەرەکانیا، دەناڵێنن.

کۆشکەکە بەسەر بەرزاییەکەوە دروستکرابوو، لە هەموو لایەکییەوە بەسەر شاردا دەیڕوانی، وارشێکیشی لە قوڕ بۆ کرابوو، حاڵی باش نەبوو. بەشێکی شارەکە کەوتبووە دامێنی شاخەکەوە، پاشان وارشێکی تری قولیپدار، لەپشت ئەویشەوە بەشێکی تری شار، کە ئەویش هەر وارشێکی تری بۆ کرابوو.

(١٦) بڕوانە ئەو باسەی کە لە یادنامەی ڕۆژی ٢١ی ئابدا هەیە.

ئەمانوڵلاخان لەم چەند ساڵەی دواییدا شارەکەی زۆر گەورە کردبوو، ئەگەر لە بێللای کۆشکەکەوە بتڕوانیایە هەندێ خانووی تازەت دەبینی، بەخشتی سوور دروستکرابوون. بەڵام خانووە ئاساییەکان، وەک ئەوانەی سلێمانی، لە خشتی کاڵ دروستکرابوون، لە هەموو لایەکیشیەوە ئەو زەوییەی دەوری شاری دابوو، لە ئاستی شار بەرزتر بوو، کە بە لاپاڵێکەوە بوو، دەچووەوە سەر دۆڵێکی پڕ لە ڕەزوباخ، ئەمەش وای لە کۆڵانەکانی شار کردبوو، هەردە و هەڵەت بێ و دووبارە دوای دۆڵەکە، زەوی بەرزتر ببێتەوە و ببیتە زوورگی دابڕدابڕ، کە لە زنجیرەی (بازرخانی)دا کۆتایی بێت، وەک پێشتر باسکرا.

لێرەدا لە وەرزی بەهار و هاویندا (تای گەڕاوە) نامۆ نەبوو، بەتایبەتی ئەمساڵ زۆر بەخەستی هەموولایەکی گرتبووەوە. ئاویش بەشێوەیەکی دیار لەسەرتاسەری ئێران و کوردستانی تورکیادا، کەمی کردبوو. هەڵکەوتی شوێنی قەڵاکە و زەوییە بەرزەکەی دەوری (سنە)ش، لەو شوێنانە بوون، کە لەباری تەندروستییەوە پاکژ بوون.

دوای دیدەنی کۆشکەکە، بە ماندوویی گەڕامەوە ژوورەکەم ـ حەزیش لەوە ناکەم بۆ دیتنی ماڵان بسووڕێمەوە ـ بەڵام کە شێوێکی نایاب، یان بە واتای تر، نان و خواردنێکی ئامادەکراوم بینی، پەشیمان نەبووم.

دوای نانخواردن بۆ حەسانەوە، لە هۆڵەکەدا لێی ڕاکشام. کە خەبەرم بووەوە، هەندێ دەم سپیانی شار، سەردانیان کردم. کە شەویش درەنگ بوو، هاوسەرەکەم لە کۆشکەکە گەڕایەوە، بەڵام نانی ئێوارەیان نەهێنا، تا بوو بە سەعات (١٠)، بۆیە وەک بۆم دەرکەوت ئێرانییەکان، تا نەگاتە ئەو وەختانە، نانی ئێوارەیان ناخۆن.

٢٧ی ئاب

بەهۆی میرزا فەیزوڵلاوە زانیم کە کورد ناوێکی گشتییان بەسەر (زاگرۆس)دا بڕیوە، ئەویش ناوی (شاهۆ)[١٧]یە. ئەم ناوە بۆ ناوی شاخی (جوانرۆ)ش هەر بڵاوە، بەڵام ئەو کوردانەی شارەزای ئەم ناوچانە بن، ئەم ناوە گشتییە بەسەر ئەو شاخانەدا دادەبڕن کە لە (شیراز)ەوە بۆ (بوشەهر) درێژ دەبنەوە و لەوێشەوە بۆ (بەندەر عەباس).

شاری (سنە)[١٨]، کە پێشتر لەسەر گردێکی تەخت لە خوار ئێستای شارەوە بووە، سەد

(١٧) (ئەنکەتیل دوبیرون) دەڵێ کتێبەکانی زەردەشتی، بە کێوی (ئەلوەند)ی نزیک (هەمەدان). دەڵێن شاهۆ

(١٨) ناوی ڕاستەقینەی (سنە)، (سنندج)ە، کە خەڵکەکە کورتیان کردۆتەوە و کردوویانە بە (سنە) ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ ڕاسترەکەی: (سانان دژ)، یان (ساندج)ە، کە لە دەقی پەراوێزەکەدا بەهەڵەی چاپ (ساندرج) نووسرابوو ـ م.

و حەفتا ساڵ لەمەوبەر یەکێک لە باپیرانی ئەمانوڵلاخان دروستی کردووە. ئێستا چوار، یان پێنج هەزار خێزانی تێدایە، لەمانە دووسەد خێزانیان جولەکەن، پەنجا ماڵیان کلدان و کاثولیکن و سەر بە بەتریاکی دیاربەکرن لە ئەبریشیەی مووسڵ، کەنیسە و قەشەشیان هەیە، هەمووشیان خاوەن پیشە، یان لە بوارێکی تەسکدا بازرگانن[١٩]. هاووڵاتیە موسڵمانەکانی شار، هەموویان سوننی و شافیعی مەزهەبن. بەڵام والی و بنەماڵەکەی، لەبەر دڵنەوایی کردنی شای ئێران، خۆیان بەشیعە نیشان دەدەن. لەکاتێکدا گەیشتینە (سنە)، لە پرسەدا بوون، چونکە شارەکە بەهۆی ئەم ڕووداوەوە لە ماتەمینی گشتیدا بوون: محەمەد حسێن خانی کوڕە گەورەی والی، کە دایکی لە خەڵکە ڕەشۆکییەکانە و کچی پیاوێکی سەڕافی شارە، لە جێنشینیی میرنشینەکە، بێ بەری کرابوو، درابوو بە (محەمەد عەلی)، یان (خەسرەوخان)ی برای دووەمی، کە دایکی ئەمیان لەدوای بنەماڵەی (والی) خۆی، لە ڕەسەنترین بنەماڵەکانی (سنە)یە، جگە لەوەی کە خۆشەویسترین کوڕی باوکێتی. لەسەر ئەمە لەنێوان ئەم دوو برایەدا ناکۆکی پەیدابوو. باوکیان پشتگیری ئەمی دواییانی کردووە. محەمەد حسێن خانیش لەمە تووڕە بووە و هەندێ لە هەلپەرستانیش ئەمەیان بۆ مەبەستی گەورەکردنی ناکۆکییەکە قۆستۆتەوە و پەیمانیان داوەتێ پشتگیری بکەن و تەفرەیان داوە لە (سنە) هەڵبێت. ئەویش چەند مانگێ لەمەوبەر، ژمارەیەکی زۆری لەوانە لەگەڵ خۆی بردووە، کە هاوپەیمانی بوون و لەناویاندا خۆشەویست بووە و ڕێی نێوان بەغدا و کرماشانی گرتۆتەبەر و بەدەم ڕێوە هەندێ لەو خێڵانەی داگیر کردووە کە سەر بە حکومەتی باوکی بوون و لەو دەشتی نێوان (بەغدا و خانەقین)ەدا خەریکی مێگەل لەوەڕاندن بوون.

بەڵام (والی) دوای وەرگرتنی ڕەزامەندی شای ئێران، بە لەشکرێکەوە شوێن کوڕەکەی دەکەوێ. (مانگی مارتی ڕابووردوو کە من گەیشتمە خانەقین و قەسری شیرین، دوو ڕۆژ پێش من[٢٠]، والی جێی هێشتبوون)، ئیتر باوک و کوڕ، لە ناوچەی کرماشان بەیەک دەگەن، لەنێوان هەردوولادا شەڕێکی گەرم بەرپا دەبێ. والیش فرمانی توند دەردەکات کە کەس کوڕەکەی نەکوژێت و برینداری نەکات. بەڵام لەم پیاهەڵپژانەدا کوڕەکە بریندار دەبێ

(١٩) لە (سنە) فەرش دروست دەکرێ، لەوانەی (کرماشان) چاکترە.

(٢٠) لە جێگەیەکی ئەم بەرگەدا باسێک دەربارەی ئەو گەشتە دەبینن کە میستەر ڕیچ کردوویەتی ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ بۆ زیاتر کەڵک لێ وەرگرتنی یادداشتەکان، ئەو گەشتەی تری میستەر ڕیچ ـ مان کرد بە پاشکۆی ئەم کتێبە (کە لە پاشکۆی بەرگی دووەمدا بوو) چونکە سەیرمان کرد لەچەند جارێک زیاتر ئاماژەی بۆ دەکات ـ ع.

و دوای شەڕەکە دەیهێننەوە بۆ (سنە) و بەدەم ڕێگاوە لەبەر سەختی زامەکەی دەمرێ. ئیتر والی هۆشی لەسەریا نامێنێ و هەر لە شوێن شەڕەکە، سەری ژمارەیەک لە هاوپەیمانانی کوڕەکەی دەپەڕێنێ و کە دەگاتەوە (سنە)ش، زیاتر لەسەد کەس لە پیاوماقوڵانی سنە، لە سێدارە دەدات و چوار سەد کەسی تریان، ڕووەو کرماشان لە دەستی هەڵدێن... ئەویش خانووەکانیان تێک دەدات و سامان و موڵکیشیان زەوت دەکات. ئافرەتەکانیشیان ناچار دەبن بە خاوخێزانەوە هاواری بۆ دێنن.

بەڵام (محەمەد عەلی)، یان (خەسرەوخان)ی کوڕی دووەمی، کە جێنشینی باوکێتی، لاوێکە، تەمەنی پازدە ساڵ دەبێ و پێشتر لەلایەن (شا)وە فرمانی لە جێ دانیشتنی باوکی پێدراوە و کچێکی (شا)شیان بۆ دیاری کردووە، کە لە نەورۆزی داهاتوودا بۆی دەگوێزنەوە و بەو بۆنەیەوە لە (تاران)یشدا ئاهەنگی گەورەی بۆ دەکەن. والیش ئێستا خۆی خەریکی گەشت و سەردانی ناوچەکانە و زۆری بۆ هاوولاتیانی هێناوە، پارەی پێویست بۆ ئەم ژن هێنانە کۆبکەنەوە، کە ئەگەر نرخی ئەو دیاریانەشی بچێتەسەر، کە پێویستە بۆ (شا) بنێردرێ، ئەوا پارەکە زیاتریش دەکات. ئەو کوڕە بچووکەیشی کە لە (سنە) جێی هێشتبوو، ناوی (محەمەد خان)ە و تەمەنی نزیکەی دە ساڵێک دەبێ. والی هەشت کوڕیشی هەیە.

ئەمانوڵلاخانی[٢١] سنە خۆی تەمەنی چل و حەوت ساڵ دەبێ و دەڵێن خۆی سەرداری وەخت و خاوەنی بڕیار و سیاسەتی ئێرانە. ئێرانییەکان خۆشیان دان بەوەدا دەنێن کە لە هەموویان زیرەکترە و لەسەر ئەوە یەکن کە هەرچی ڕێگایەکی خۆ دەربازکردن لە فرتوفێڵ و چاو و ڕاوەکانی بگیرێتەبەر، بێ کەڵکە. هەروەها دەربارەی دەڵێن گوایە یەکجار وریایە لە ڕاهێنان و ڕاکێشانی هەر کەسێکدا کە بیەوێ، بەچەندان جۆر ڕێگای لە خشتەبردن و بە ڕەفتاری وا کە خۆی لا خۆشەویست بکات. بەڵام هەرچی بکات و بنوێنێ، هەمیشە مەبەستی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیەتی و پشتی پێ نابەسترێ. بەڕادەکیش خولیای سامان پێکەوەنان و ستەمکارییە، لە زۆربەی فەرمانڕەوایانی ئێرانی تێپەڕاندووە، بۆیە هەرکە ناوی دێت، میرنشینەکەی لە ترساندا لەرزی لێ دێت. لە کاروباریشیا زۆر سەر

(٢١) کاتی خۆی لە ئێراندا چوار والی هەبوون، کە سەر بە پایتەخت بوون و ئەمانە بوون: میری ناوچەی گەرەج، میری سنە، میری لوڕستان، میری هوێزە، ئێستا هەر والی (سنە)یان لێ ماوە. میری (هوێزە) پێی دەوترا (مولی) و سەییدیش بوو، لە نەوەی پێغەمبەر، یان وەک خۆی دەیوت سەییدم. (کەلب عەلی خان)یش لەگەڵ میستەر (گرانت) و میستەر (فوذرنگهام)دا جەنگاوە، کە لە نەوەی میرەکانی (لوڕستان)ە و ئەمانە لە خێڵەکانی فەیلین.

دەرچووە و دەڵێن سامانێکی یەکجار زۆری هەیە، کە زۆربەی بە بازرگانێتی کۆی کردۆتەوە و سەرمایەی زۆریشی لای ژمارەیەک بازرگان داناوە، کە بۆ حسابی ئەم، بەکاری دێنن. نزیکەی پەنجا هەزار سەرمەڕیشی هەیە، لای خەڵکێکی زۆر دایناون، کە بۆی بەخێو بکەن و هەرکاتێکیش داوای کردنەوە، ئەگەر ڕۆژگارێکی زۆریشی بەسەردا چووبێ، دەبێ دەستبەجێ بۆی بهێننەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەم مێگەلەی، نەدەبێ نەخۆش بکەون و نەدەبێ بمرن و نەدەبێ گورگیش بیانخوات! بەکورتی شەریکی هەموو بازرگان و کاسبکارێکە لە میرنشینەکەیدا، یان بە واتەیەکی تر، یەکەمین قۆرخکارە تیایدا...

پێویستیم بە قوتویەکی تازەبوو بۆ قیبلەنماکەم، لەبەرئەوەش کە دار و تەختە هەمووی، بەڵکو دارتاشەکانیش هەموویان موڵکی والی بوون، بۆیە ناچار بووم لای میرزا فەرەجوڵلاوە فرمانێک بۆ دروستکردنی وەربگرم. ئەم ڕووداوە جارێکی تریش دووبارە بووەوە، کاتێ داوای قەیتانێکی ئاوریشمینم بۆ دەمانچەکەم کرد و جارێکیشیان داوام لە (ئۆفانس)[٢٢] کرد هەوڵ بدات هەندێ (مەی) پەیدا بکات، ئەویش داوای لە (دیان)ێک کردبوو، لە وەڵامدا وتبووی: ئەگەر فرمانی پێ نەکرێ، ناوێرێ بیداتێ، چونکە والی ئاگای لەوە هەیە چەند شووشە مەی لەماڵەکەیدا هەیە. هەموو شەریکەکانی والیش بەشەکانی خۆیان لە کاسبیەکانیاندا هەرچەند بێت، دەبێت زۆر چاک ئاگاداری ئەوەبن داهاتەکەی، داهاتێکی ڕێکوپێک بێت.

(کورگەچی باشی ـ کارگەچی باشی)یەکەی والی، یان کارگەچییەکەی، کابرایەکی دیانە و کاتی خۆی والی دووسەد تمەنی بۆ حسابی خۆی داوەتێ بازرگانی پێوە بکات، بەو مەرجەی سالانە بەڕێکوپێکی بیست تمەن بە والی بدات. بەڵام کابرای بەستەزمان سەیر دەکات لەم ئیشەدا زیان دەکات، لەدڵیشەوە حەزدەکات پارەکەی بۆ بگێڕێتەوە، بەڵام ناوێرێ تەنانەت ڕازی دڵیشی لا بدرکێنێت. والیش ئێستا خەریکی گەشتی ناوچەکانی میرنشینەکەیەتی و خەڵکی (سەقز) ڕاسپێرییان کردووە، کە شەش سەد تمەنی بۆ دەنێرن و سەردانیان نەکات، ئەویش وەڵامی دابوونەوە، کە سەردانیشیان دەکات و هەزار تمەنیشیان لێ دەسێنێ، گەلێ شتی عەنتیکەم لەم بارەیەوە بیستووە... هەر پێش ماوەیەک چوار

(٢٢) کوفا ئۆفانس: یەکێک بوو لەو دوو سکرتێرە ئەهلییەی لە پاشکۆیەتی خانوو نیشینگەیی بەغدادا بوون. بە ئەرمەنیی لە دایک بووە و سەر بە ڕێبازگەی کاثولیکی ڕۆمانی بوو. بەهۆی ڕاستگۆییەکەیەوە، لە ولاتانێکدا کە ڕاستگۆیی تێدا نییە و لەبەر وەفادارییی و ڕەوشتی بەرزی و هەڵسوکەوتی سەرنج ڕاکێشەرانەی، لای میستەر ڕیچ جێگایەکی تایبەتی هەبووە ـ خاریچ.

پیاوماقوڵی (سنە)، بۆلای (شا) چووبوون و بەسەر خاک و پێیدا کەوتبوون و دادیان لەلا دەربڕیبوو، کە (والی) زوڵمیان لێ دەکات و لە خاوەن شکۆی دەپاڕێنەوە کە لە (والی) بیان پارێزێ. ئەویش ناردبوونی بۆلای (محەمەد عەلی میرزا)ی کوڕی. والیش داوای کڕینەوەی کردبوون و بەمجۆرە مامەڵەیان دەست پێکردبوو، پاشان ڕێککەوتبوون، لەسەروو ئەمەشەوە والی ئەوەی لای میر باسکردبوو، کە لەسەر ئەو پارەیەشەوە لەسەری ڕێکەوتووین، ئەگەر هەر لە کرماشان چاویان هەڵبکۆڵێت، دووهەزار تمەنی تریشت دەدەمێ. (میر)یش ڕازی دەبێ و چاوی ئەو کڵۆڵانەی دەرهێناوە و بەچاو بەستراوی بۆ (سنە)ی ناردن.

سەرلەبەیانی چووم بۆ سەردانی (خانی گچکە)، کە لەسەر (شانشین)ی هۆڵەکە دانیشتبوو، عینایەتوڵلا بەگ و خانەدانێکی تری لابوون، هەردووکیان جلی ڕەسمیان لەبەردا بوو. ئاساییانە ساردەمەنی پێشکەش کرا و قسە و باسێکی وا خۆش نەکرا، هەندێک نەبێت. پرسیاری زۆریان دەربارەی فەرەنگستان لێکردین، لەجیاتی من، عومەرئاغا وەڵامی زۆریانی دایەوە، چونکە ئەو، لەم جۆرە بابەتانەدا زۆر شارەزابوو. هەمووشیان بەگرنگییەوە پرسیاریان دەربارەی (ماڵکۆڵم)[٢٣] دەکرد.

دوای نیوەڕۆ هەندێ لە ئەندامانی بنەماڵەی (خان) سەردانیان کردم، منیش لە (شانشین ـ تەرار)ی ئەو هۆڵەدا پێشوازیم لێکردن، کە سەرلەبەیانیان (خانی گچکە) و عەسرانیش من تیادا دادەنیشتین.

ئەو خانانەی سەردانیان کردم، بریتی بوون لە: (شێر محەمەد خان)، کە یەکێک بوو لە براکانی والی و (سوبحان ویردی خان)، کە یەکێک بوو لە مامەکانی و (ئەحمەد خان)ی کوڕە مامی، هەمووشیان گەورە و سەروەر و بە ساڵاچووش بوون لە تەمەندا و جلی ڕەسمیشیان لەبەر دابوو. دەربارەی مێژووی بنەماڵە ڕەسەنەکەیان ئاخاوتن و وتیان حەوت سەد ساڵێک دەبێ فرمانڕەوای (سنە)ن و بنەماڵەکەشیان ناوی (مامولی)یە، کە لەڕاستیدا زۆرکۆنن، بەڵام لەبەرئەوەی (گۆران)ن، یان لە چینی جووتیار نین، لای

(٢٣) سیرجۆن ماڵکۆڵم ـ ١٧٦٩ ز ـ ١٨٣٣ز) لە وڵاتانی هیند و ئێراندا لە پلەوپایەی هەمەجۆری سەربازی و بەڕێوەبردندا کاری کردووە و لە دواییدا لە پەرلەماندا بۆتە نوێنەر. بۆ یەکەمین جار لەساڵی ١٧٩٩ز ـ دا بۆ لای دەرباری ئێرانی نێردرا، بۆ بەستنی پەیمانێک لەگەڵ بەریتانیادا، دوای سەرکەوتنی، بەڕێگەی بەغدادا لە ساڵی (١٩٨٠ز ـ دا، گەڕایەوە هیند. دووبارە وەک وەزیرێکی سەر ئاسایی بۆ دەرباری ئێران نێردرایەوە. دوای گەڕانەوەی بۆ بەریتانیا، مێژووی ئێرانی لە دوو بەرگدا نووسی و ساڵی (١٨١٥ز) ـ جون مەری ـ لە لەندەن لە چاپدرا ـ ع.

خێڵەکییەکان بەڕێز نین. هەروەها ئاگاداریان کردم کە ناوی (ئاردەڵان)، لە بنەچەدا بە کەسێکی بەناوبانگی بنەماڵەکەوە ناونراوە[٢٤].

ئیتر لەوساوە بە فەرمانڕەواکانی ئەم ناوچانە دەوترێت میرانی (سنەیی ئەردەڵان)، وەک چۆن بەفرمانڕەواکانی (سلێمانی) دەڵێن (میرانی بابان). پێشتر هەندێ کەس پێی وابوو هەر تەنیا بە ناوچەکە دەوترێ (ئاردەڵان)، بەڵام دوایی سەلماندیان کە وانییە. کاتێکیش ستایشی هەندێ خانووبەرەم کرد، یەکێک لە خانەکان وتی: بەڵێ وایە، چونکە هەرچی سامان و داراییمانە لە خانووەکانماندا سەرفی دەکەین، بەپێچەوانەی بابانەکانەوە، کە هەرچی سەرمایەیانە دەیخەنە سەریەک و شتی واش پاشەکەوت دەکەن کە بگوێزرێتەوە، تا لە هەموو ساتێکدا، کە پشێوییەک ڕوودات، یان سەرۆکێکیان لەکارخرا، ئامادەی کۆچ و باربن. عومەرئاغا لەم قسەیەدا دەمودەست هەڵیدایە و وتی: بەڵێ ئێوە پارە و سامان لە خانووبەرەدا سەرف دەکەن، چونکە ئێوە دەربەستی ئەوەنین کێ دەبێتە سەرۆکتان و هەرچۆنێکیش بژین، پێی قایلن بەڵام ئێمە سەرۆکەکەمان لەهەر کوێ بێت، خۆشمان لەوێین، لەبەرئەوەی لە تەنگانە و گیروگرفت و ترس و بیمدا لەگەڵیانداین و هەرچییەکیشمان هەیە، دەستی پێوە دەگرین و هەڵی دەگرین بۆ ئەوکاتانەی ئەو لە ژیانی ناخۆشیدا پێویستی پێی دەبێت... ئەم قسەیەش هەر قسەی ڕووت و سەرزاری نەبوو، بەڵکو هەر بەڕاستی وابوو، چونکە خۆم لەنزیکەوە زۆرشتی لەو بابەتانەم لێ دیون، بەڵکو ئەگەر (ئەمانوڵڵاخان) لاببرێ، یەک کەس لەگەڵیا نامێنێتەوە، لەو هەندە گزیر و نۆکەرانەی زیاتر، کە دەتوانێ مووچەیان بۆ ببڕێتەوە. بەڵام ئەگەر (مەحموود پاشا)ی سلێمانی لەکار بخرێت، هەرچی خزمێتی لە وڵاتەکەدا دەستبەجێ شوێنی دەکەون و هەرچیشیان لە پارە و موڵک لەدەستدا بێت، پێشکەشی دەکەن، بەڵکو ڕۆژانەش بە پارەیەکی کەم کاردەکەن، بۆئەوەی هاوبەشی لە یارمەتیدانی سەرۆکەکەیاندا بکەن، تا گوزەران و حەسانەوەی دەستەبەر بکەن. زەقترین جیاوازی لەنێوان خێڵەکییەکان و گۆرانەکاندا ئەو جیاوازییە ئاشکرایەیە، کە لەنێوانی ڕۆحی هەردوولایاندا هەیە، چونکە گۆرانەکان خەڵکێکی ترسنۆک و کینە لە دڵن و دەڵێن زۆر پیسکە و فێڵاوین و ئارەزووی دزی کردنیشیان لە ئێرانییەکان زۆرترە.

شتێکم لە هەڵسوکەوتی ئێرانییەکاندا بەدی کرد، جێی دڵخۆشیی بوو، ئەویش ئەوەبوو وەک تورکەکان فرتوفێڵ ناکەن، کە بۆ دانیشتن نەچنە جێیەک لەخوار جێی ئەوروپاییەوە

(٢٤) وەک چۆن (بەبە) ناوی کەسێک بووە لە بنەماڵەی (کرمانج)دا ـ خاریچ.

بێت، بەڵکو ئەمان هەوڵ دەدەن وەک ڕەفتار لەگەڵ گەورەیەکی خۆیاندا بکەن، لەسەرووی خۆیانەوە جێگات بکەنەوە و دابنیشیت.

ئەم ئێوارەیە میستەر (بەل لی نۆ) بۆ گەشتی ئاسەوار دیتنەوە بۆ (هەمەدان) و (کرماشان) بوو.

٢٨ی ئاب

ئەمرۆ سەربازەکان لەبەرچاومدا خۆپیشاندانیان کرد. والی سێ سەد سەربازی هەیە، کە ساڵی پار کردنی بە سەرباز و چاوی لە (عەباس میرزا) کرد، کە ئەفسەرێکی ڕووسی و هەندێ سەربازی ڕووسی بۆ مەشق پێکردنیان بۆ نارد و تەپڵ و کەڕەناشی پێشکەش کردبوو. مەشق پێکردنەکەشیان لەسەر شێوەی ئینگلیزییە. بۆیە سەیربوو تەپڵ و کەڕەنای ئێرانی، پارچە مۆسیقای (کەردینادی بەریتانی) بژەنێ، چونکە ئەفسەرەکان و سەربازە هەرە چاکەکانیان ئێستا لەگەڵ (والی)ن و هەرتەنیا سەدیان لێرە ماون، وەک پێشیان وتم، هەموویان تازە سەربازن پێیان وتم هەمووشیان تازەن. لە (فولستاف)ی[٢٥] خانەخۆی دەچوون، بەخۆیان و شەپقەی ئاسایی ئێرانەیان و کراسی درێژی ئێرانیانەیانەوە، کە کردبوویانن بە شەرواڵە کەتانە سپیەکانیانەوە، کە هەر دەرپێ بوو، لەبەری ئەوجۆرە کەسانە نەدەهات، کە خەمگینانە خۆی بە سەرباز نیشان بدات. وەک بۆم دەرکەوت لەو ماوە کورتەدا شتێکی ئەوتۆ فێر نەبوون، شایانی باسکردن بێت. تفەنگی چاکی ئینگلیزییان پێبوو، والی لە (شا)ی بۆ کڕیبوون، کە ئەویش بازرگانێتیان پێوە دەکات و لە هیندستانەوە دەیانهێنێ و بەنرخێکی گران بە کوڕەکانی خۆی و هاووڵاتییەکانی دەفرۆشێتەوە. ڕووسێک فرمانی بۆ سەربازەکان دەردەکرد و فرماندەی هێزەکەش لەپاڵیا ڕاوەستابوو، گاڵۆکێکی بەدەستەوە گرتبوو، زرم و کوت بەسەروقاچی سەربازەکانیا دەکێشا، جلوبەرگیشی ڕەسمی نەبوون، بەڵکو ئاساییانەی ئێرانی لەبەردابوو.

والی، گەلێ لە خێڵە کوردە کۆچەرەکانی لەژێر فەرمانەدایە، ئەمانەش بریتین لە تیرەکانی (شێخ ئیسماعیلی و مەرمەڕ و کەلهوڕ و جاف). خێڵی جافیش لەکاتی خۆیدا لەژێر دەسەڵاتی (سنە)دا بوون و لە ناوچەی (جوانڕۆ) نیشتەجێ بوون.

(٢٥) میستەر ڕیچ بەوە ئاماژە بۆ پیاوێکی قۆشمە دەکات. بێ بەهرەبووە و ناوی (جەستس شالو) بووە، لە بەشی دووەمی بەرهەمەکەی (شکسپیر)دا، کە بەناوی (شا هەنری چوارەم)نووسیویێتی، ناوی هاتووە ـ خاریچ.

٢٩ی ئاب

میرنشینی (سنە)[٢٦] دەکرێت بە حەوت بەشەوە، کە بریتین لە (جوانڕۆ) لەوسەری باشووری خۆرئاوا، (ئاورامان ـ هەورامان)، (مەریوان)، (بانە)، (سەقز) لەسەر ڕێی (تەورێز)، (حەسەن ئاوا)، کە بریتییە لە ناوچەکانی (سنە) و (ئەسفەند ئاوا)، کە لەسەر ڕێی (هەمەدان)ە. هەر ناوچەیەکیش لەمانە، کراوە بەچوار، یان پێنج ناوچەی بچووکەوە. ناوچەی (هەورامان و بانە) لەو ناوچە باسکراوانەن، کە لەدەمێکەوە لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەیەکدان، لەوانە: (والی)، کە فەرمانڕەوای هەردووکیان دەبێ. لەمەوە من وام بۆ دەردەکەوێ کە ئەم دوو ناوچەیە لەسەرەتادا سەربەخۆ بوون، پاشان بەپێی پەیماننامەیەک چوونەتە ژێر دەسەڵاتی (والی)یەوە. بەڵام ناوچەکانی تر، هەر فەرمانڕەوایەک، والی دیاری بکات، بەڕێوەی دەبات. جوانڕۆش[٢٧] یەکێک لە کوڕەکانی والی فەرمانداریێتی.

ئەمرۆ بردیانینە ژوورەکەی (والی)یەوە بۆ سەیرکردنی، بریتی بوو لە هۆڵێکی ڕێکوپێک، دیوارەکانی وێنەی ئافرەتی پیاهەڵواسرابوو، وتیان یەکێکیان کە نیزەیەک بووە، کاتی خۆی (شا عەباسی گەورە) بە دیاری داوێتی بە یەکێک لە باپیرانی والی. پێش ئەوەی ژوورەکەمان بۆ ساز بکەن، چووینە ژوورەوە، هەرکە دەرگاکانیان بۆ کردینەوە، بۆنێکی خەستی مەی لێ بڵاوبووەوە. لەسەر ڕەفەکانیش هەندێ شووشە و پەرداخمان بینین، کە بەڵگەیەکی زۆر ئاشکرا بوون بۆئەوەی بزانین (خان) لەو موسڵمانە توندانە نەبوو، کە پابەندی ئایینیان بن. ئەم جێگایەشی بەتایبەتی بۆ ڕابواردنە نهێنییەکانی تەرخان کردووە.

لەبەرئەوەی هەرچەند سەرنجم لەدەستوپێوەندەکانی والی سنە دەدا، هەستم دەکرد ئێرانییەکان نیشانەی چاوبرسێتیان پێوە دیاربوو، بۆیە وام بەچاک زانی سەردانی جێگەکەی نەکەم، وەک پێشتر گفتم دابوو، بۆئەمەش ئەم ئێوارەیە خانەخۆییەکەم لەوە ئاگادار کردەوە، کە بەڕێگای ڕاستەوخۆدا نیازی گەڕانەوەم هەیە بۆ سلێمانی، ئیتر وەک چاوەڕێشم دەکرد، بەرهەڵستییەکی بێهودەی وروژان. سەیرم کرد بەسەرسوڕمانەوە بۆ

(٢٦) ماوەی نێوان (سنە) و (جوانڕۆ) هەژدە فرسەخە. لە (سنە)شەوە بۆ (سەقز) بیست و چوار فرسەخە. لە (سنە)شەوە بۆ (ئاورامان ـ- هەورامان) لە نزیکترین بەشی لە ناوچەکەوە دوازدە فرسەخە.

(٢٧) ڕووباری (کارو) دوو فرسەخ و نیو لە باشووری (سنە)ەوە دوورە و ڕووباری (دیالە) پێک دێنێ، یان بەواتەیەکی تر، لقە سەرەکییەکەیەتی، کە لە چەند سەرچاوەیەکی جیاجیا پێک دێ و ئاوەکەی لە جێگەیەکدا، لای (حەسەن ئاوا) کۆدەبێتەوە.

یەکتـر دەڕوانن و پاش ئەوەی بێ کـەڵکانە تەقـەللایان دا، بڕیارەکـەم بگۆڕم، هەمـوویان چوونە ژوورەکەی عـومەر ئاغـا و کۆبوونەوەیەکـیان کرد و چەند کەسێکـیان نارده لام، تا تکام لێ بکەن کـە بچم بۆ لای والی، بەڵام هەر سـووربووم لەسـەر بڕیاری خـۆم، ترسی ئەوەشم لێ نیـشـتـبـوو، (خـان) ئەوەندەم بلاوێنێ ناچارم بکات بەبێ ئارەزووی خـۆم، پێویست بکات بیبینم. ئەمەش زیاتر وای لێکردم لە بڕیارەکەمدا گیببرم. عـومەرئاغـاش چەندجـارێـک هاتە لام و پاش ئەو (سـەییـد)[٢٨] و پاش ئەویش (ئۆفـانس)، کـە هەردووکیـان سکرتێری ئەهلیی خانووی نشـینگەییەکە بوون، بۆئەوەی بڕیارەکەم بگۆڕم، بەڵام بێهودە بوو. لەدواییدا ئەندامانی ئەنجومەنەکە هەموو هاتنە بەردەرگاکەم تا تکام لێ بکەن، بەڵکو بەزەییم پییاندا بێتەوە، کـە داخوازییەکەیان جێبەجێ بکەم و وتیان گوایە من دەربارەی ڕقی (خان) کەمم بیسـتووە و لای ئەو، پۆزش هێنانەوە ناخوات، تا تەنانەت ئەگەر خۆشم پێی بڵێم، وای بۆ دەچێت کە دیارە ڕێزێکی وام لێ نەگیراوە، بۆیە بێزاربووم و وام لێ هاتووە بەو شـێـوە کوتوپڕە بەرنامـەکـەم بگۆڕم. پاشـان باسی ئەوەیان بۆکـردم کە چۆن (خـان) لەسـەر شـتێـکی لەمـەش کـەمـتر بنەمـاڵـەکـەی (ڕەشـید بەگ)ی بنبڕکردووە. خۆ ئەگەر هەر سووریش بم لەسەر قسەی خۆم، ئەوا عینایەتوڵلا بەگ و میرزا فەرەجوڵلا، ناچار دەبن بۆ سلێـمـانی هەڵـبێـن و پێش گـەیشـتنی من بگەنە ئەوێ، چونکە چوونیان بۆلای (خان) بەبێ من، لەو شتانەیە کە هەرگیز ناکرێ.

لە سـەرەتادا وای بۆ دەچووم ئەو باسی مـەترسییەی تووشی دەبن، دەست هەڵـبەست بێ، لەبەرئەوە هەر سووربووم لەسەر بڕیارەکەم، بەڵام دوای ئەوە نەرمـتربووم و یەکێکم نارده لایان، تا چارەیەکی مـام ناوەندی بدۆزێتەوە، ئەویش بەوەی سکرتێرە ئێرانییەکەم بنێرمە لای خـان و لەبری من پۆزشی لێ بخـوازێت، کـە خـۆم نەمـتـوانیـوە سـەردانی بکـەم و ڕەزامـەندی خۆمی پێ ڕابگەیەنێ سـەبارەت بە خزمـەتگوزاری دەسـتوپێوەندەکـەی. وەک بیستمەوە دەستیان بەگریان کردووە و پێشنیارە تازەکەشم هەرتەنیا خۆشییەکی کەمی پێ بەخشیون. وەک دوایی بیستمەوە پەنایان بۆ فاڵنامەی دیوانی (حافز)[٢٩] بردووە.

(٢٨) بڕوانە (رحلة المنشي البغدادي)، کە مامۆستا (عباس العزاوي) لە فارسییەوە کردوویەتی بە عەرەبی ـ شركة التجارة والطباعة المحدودة ـ بغداد ١٩٤٨ز ـ ع.

(٢٩) زۆربەی خەڵک، بەڵکو هەندێ لە ئەدیبانی خۆ بە فەیلەسوف زانیش، تائێستاش پێیان وایە کە پەندەکانی شـیـعـری (حـافـز) پڕن لە ئامـۆژگـاری و ئەوەیشی بیـەوێ خـۆی سـەرپشک بکات، دەبێ گـوێڕایەڵـیی ئامۆژگارییەکانی بکات. ئەمەش دەبێت بە هاندەرێک بۆ مرۆڤ تا هەموو پەندەکانی لەبەر بێت، کە هەموو لاپەڕەکانی دیوانەکەی پڕن لەو پەندانە. بەڵام شێوێنراون و ئەوەندەیان باڵ پێگیراوە، کراون بە ئیلهامیی، یان سەرپشک بۆ پشکنین و نوقڵانە لێدان ـ ع.

فاڵنامەکەش پێی وتوون داواکەیان لێم دووبارە بکەنەوە. لەکاتێکدا من خەریک بووم بیـرم لەوە دەکـردەوە، کـە ڕێی تێناچێ گـرنگی پێدانـەکـەیان دەست هەڵـبەست بێت و ئەو چیـرۆکانەشم هاتنەوە یاد، کە دەربارەی ڕق و ستەمی (والی) بیسـتـبـووم، بەتایبـەتیش ڕووداوی (مـحـەمـەد ڕەشـیـد بەگ). ئـیـتـر هەر بەڕاسـتی ترسی ئەوەم لێ نیشت ئەم بەسزمانانە، بەهۆی منەوە شتێکیان بەسەر بێت. بۆیە بڕیارمدا داواکەیان جێبەجێ بکەم و گوێ نەدەم بەهەر شتێک کە دێتە ڕێم. کە دووبارەش هاتنەوە بەردەرگاکەم و لێم پاڕانەوە، تا چاکەیەکی تریان لەگەڵ بکەم و ڕۆژێکی تریش سەفەرەکەم دوابخەم، بۆئەوەی دەرفەتیان هەبێ، پێشـەکی سـەرداراکـەیان لەوە ئاگـادار بکەنەوە، کـە نیـازی گـۆڕینی بەرنامـەکـەمم هەیە، سـەیریان کرد لەوە ئامادەترم کە ئەوان چاوەڕێیان دەکرد، چونکە وەڵامم دانەوە، کە لەبەر خـاتری ئەوان، خـۆم بۆلای (خان) دەچم. ئیـتر ئەو گەشکە و خـۆشیـیەی لەم سـاتە کـوتوپڕەدا بەسەریاندا هات، بە ئاشکرا نیشـانی دام کە ترس و لەرزیان هەرگیـز دەستکرد نەبووە. ئـەم مشـتـومـڕە تا سـەعـات یازدەی خـایاند و تووشی ژانەسـەرێکی کـردم، کـە تا بەیانی بەتەواوی خەوی لێ زڕاندم.

بەشی هەشتەم

دەرچوون لە سنە ـ دیمەنی زەوی ـ چادرەکانی کولانە ـ سیاسەتمەدارانی مەزنی کورد ـ ڕووباری (قیزیل ئوزون) ـ هەوارەکان ـ سەرنجەکانی لادێیەک ـ ڕەوشتی نائاسایی جاف ـ ڕێگایەکی کوور ـ شیرینی و ساردەمەنی لە هەنگوین و کەرە ـ گەیشتنە گوندی (میک) ـ ڕیچ خانم دەبرێ بۆ گوندێکی تر ـ پوورە هەنگ ـ گەیشتنەوەی ڕیچ خانم پێمان ـ دیاریی میوە لای (والی)یەوە ـ گەیشتنە (بانە) ـ کوڕەکەی والی ـ میوەی تازە پێگەیشتوو ـ.

٣٠ی ئاب

بەیانی زوو لەخەو هەستام، گیانم تێکچووبوو، بەڵام هەر سووربووم لەسەر سەفەر. کاتێکیش گەیشتمە دەرەوەی کۆشکەکە، تووشی میرزا فەرەجوڵڵا بووم، بەپەلە بۆ لام دەهات، توند دەستی گوشیم و سوپاسی کردم کە بە تەنگ تکاکەیانەوە بووم و وام کردووە ئیتر بەتەواوی دڵنیابن و تا دەرەوەی شار بەرێی کردم، بەڵام عەبدوڵڵا بەگی کوڕی عینایەتوڵڵا بەگ، بۆ بارەگاکەی والی یاوەریی دەکردم، کە والی خۆی بە تایبەتی بۆ ئەو کارەی ناردبوو، لەپێشدا بە دەروازەی قەڵاکەدا تێپەڕین و پاشان بە دەروازەی وارشی شارەکەدا، کە وارشەکەی (بەسرە)ی بیر دەخستمەوە، چونکە ئەویش هەر لە قوڕ دروستکرابوو. لەوێدا بۆم دەرکەوت کە شار، جگە لە وارشە قایمەکەی قەڵاکە، هەر یەک وارشی هەیە و لەوە بەدواوە دەوروبەرێکی بەرفراوان دەست پێدەکات.

لە شەش چارەکێک کەمدا بەتەواوی شارمان جێهێشت. عەبدوڵڵا بەگ ڕاست و دروست هۆی خەمباربوونی دوێنێ شەویانی بۆ باسکردم و وتی تۆ هەر تەنیا شتێکی کەم دەربارەی شتە تایبەتییەکانی (والی) و گومان و ڕقی دەزانیت، چونکە ئەگەر بیستبای تۆ، وازت لە سەردانەکەی هێناوە، ئەو بەمجۆرەی لێک دەدایەوە:

(منیش وەک دراوسێکانم چەند جارێک بێهودە ئەم کابرایەم بانگهێشتن کردووە، کەچی ئەوا بەپێی خۆی و بەتەواوی ئارەزووی خۆی، ڕێی گرتۆتەبەر و ڕەنگە هەندێ کاروباریشی ببوایە، کە دەیویست پێمی بڵێ و پیاوەکانیشم لە (سنە) ئەمە دەزانن، بەڵام هەر بە ئەنقەست بێزاریان کردووە و نەیدیوم. لەبەرئەوە چاکەی منیان ناوێت، یان ڕەنگە پیلانگێڕیش بن لە دژم).

پاشان کوڕە لاوەکە وتی: (ئیتر خۆت لێکی بدەرەوە و بزانە ئەم بیرکردنەوانە چ ئاکامێکی تاریکی بەسەر دەهێنایین). عەبدوڵڵا بەگ پێی وتم زستانی (سنە)، لە هی سلێمانی ساردترە و هاوینەکەیشی فێنکترە.

هەرکە لە شاریش دەرچووین ڕێگاکە وردە وردە دەبووە بەرەو ژوورکە و بەدرێژایی سەفەرەکەمان هەر وا بوو، زەوی جوان دەبینرا و کشتوکاڵیش تیایدا مام ناوەندی بوو، لووتکەی کێوەکانیش هەڵوەریو شەقار شەقاربوون، هەندێکیان ئەوەندە زۆر شەقار ببوون، وەک شوێن ئاسەواریان دەنواند، بۆیە تەلەبەرد و گڵەسپیمان لەم دیو و ئەودیوی شاخەکانەوە دەبینی. بەشێکی زۆری ئەم شەقاربووانەش لەوە دەچوون ئاسنیان زۆر تێدابێ، ڕەنگی هەندێکیشیان مەیلە و سەوزبوون.

ماوەیەک بەشێوێکدا ڕۆیشتین و لەنزیک هەشتدا لای چەپمانەوە گوندی (ساری قامیش)ی(*) گەورە و ڕەزەکانیمان بینی، پاش ئەوە بەبانەکانی (ئەڵڵا خودا)دا هەڵگەڕاین، کە هەڵگەڕانێکی زۆر کووڕ نەبوو. لە نۆ و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە تەپڵەسەرەکەی. ئەم شاخانەش بەڕیزە شاخەکانی (بازرخانی)یەوە دەلکێتەوە و درێژدەبێتەوە و بەتروپکە بەرزەکەیەوە، لە هەموو زنجیرە هاوتەریبەکانی لای چەپمان دوورەدەکەوێتەوە. شاخیش لە پشتمانەوە و بەلای خۆرهەڵاتی باشووری خۆرهەڵاتەوە هەبوون. لە باشووری خۆرهەڵاتیشمانەوە، لە دوورەوە دەشتەکانی (بان لێلاق)(**) دەکشان، کە لە پشتییەوە لووتکەی شاخی بەرزمان لێ دەرکەوتن، لە هەموو لایەکیشمانەوە لووتکەی شەقار شەقارمان لێ دیاربوون. وەرسووڕانەوەمان بە دەوری کێوەکەدا ماوەیەکی خایاند.

لە دە و بیست دەقیقەدا نشێو ببووینەوە و زۆر لێژ نەبوو. ئەم کێوەش ڕووی کردبۆوە باکووری خۆرهەڵات. لە دەوروبەری یازدە و نیودا گەیشتینە گوندی (باینچۆ)ی گەورە و پیس، کە لەدامێنی نشێوییەکەدا، لە دۆڵێکدا بوو، دەکەوتە سەر ناوچەی (حەسەن ئاوا). لێرەدا بەڕێگاکەی (تەورێز) گەیشتین. سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان بەگشتی ڕووەو باکوور بوو، خێرایی ڕێکردنیشمان زۆر زۆر باش بوو، جگە لە سەعات و نیوێک نەبێ، کە بەسەر توولەڕێیەکی بەردەڵانی سەختەوە تووشی دەردەسەری بووین، تا ڕێگاکەمان کردەوە، کە ڕێگایەک بوو بەردەکانی وردببوون و بە دەوری لاپاڵێکی کێوە لێژەکانەوە بوو.

هاوسەرەکەم هەر بەرەبەیان بەسواری ئەسپەکەی، شاری جێهێشتبوو، تەنیا سەعاتێکیش لە پێشمانەوە بوو، ئەو ڕێگایەکی گرتبووەبەر، لەوەی ئێمە پێچاوپێچتر بوو. ئەوەی لە قۆناغی ئەمڕۆماندا بڕیبوومان، چوار فرسەخ بوو.

٣١ی ئاب

لە سەعات پێنج و چل دەقیقەدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. پاش ئەوەش ماوەیەک بەشێوێکدا ڕێمان کرد و چووینە پێشترەوە، زەوی جوانتر خۆی دەنواند و لووتکەی کێوەکانیش چاکتر دیار دەبوون. بەدەم ڕێوە هەندێ تەلەبەرد و گڵەسپی و کەمێکیش نتراتی پۆتاس، یان خوێی بارووداومان بینی، بەڵام دەربارەی بەپیتی و بێ پیتیی

(*) ئێستا پێی دەڵێن: سەراو قامیش، یان: سارو قامیش ـ م.

(**) بان لێلاخ ـ یشی پێدەڵێن ـ م.

خاکەکەی، نەماندەتوانی هیچ بڕیارێکی لەسەر بدەین، کشتوکاڵیشی تیا کەم بوو. لە سەرەتای ڕێکردنماندا کانیاوێکی زۆرمان دی. (بان لێلاق)، کە دەکەوتە لای خۆرهەڵاتمانەوە، بەشێک بوو لە (سنە) و دیمەنیشی لە دەشتێک دەچوو، ڕیزە شاخێک بیبڕێت، لە وەرزی هاوینیشدا لە ناوچە زۆرساردەکان بوو. ڕێگاکەمان هەردە و هەڵەت و سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان زۆر ڕووە و باکوور بوو، هەواکەشی سازگاربوو، هەوای مانگی کانوونی یەکەمی بەغدای دەهێنایەوە یادم.

لە نۆدا لای چەپمانەوە بەلای گردێکی توورەکەڕێژی تەختدا تێپەڕ بووین، نادر شاە ـ لەکاتی جەنگ کردنیدا لەگەڵ (توپال عوسمان)ی پاشای بەغدادا، دروستی کردووە و چادرەکەی لەسەر هەڵداوە و لەبەر سازگاری هەواکەی، ماوەی چل ڕۆژ ماوەتەوە. لە نۆ و چل دەقیقەدا گەیشتینە لای ڕەشماڵەکانی گوندی (کولانە) لە هەواری هاوینەیاندا، وەک چۆن گوندنشینەکانی (بەڕودە) دەچنە هەوار. ڕەشماڵەکان لە نزیک ڕێگاکە هەڵدرابوون و لە گردی (تاوشان تەپە)شەوە(*) زۆر دوور نەبوون. بۆیە بەم ناوەشەوە ناونراوە، چونکە ڕۆژانی زستان، کەروێشکی زۆر تیا دەبینرێ. ئێرانییەکانیش وەک تورکەکان، بۆ ڕاوە کەروێشک، هەڵو بەکار ناهێنن، بەڵکو تانجی بەکاردێنن بۆ ڕاوکردنی.

چادرێکی دوو ئەستوندەگیمان بینی، والی بۆ ئێمەی هەڵدابوو، فەرشێکی جوانی دەستکاری (سنە) و هەندێ (لباد)یش بە دەوریا ڕاخرابوون، بەڵام ئەو چادرەی لەگەڵ خۆم هەڵم گرتبوو، عومەرئاغا بۆ خۆی هەڵدا، عەبدوڵلا بەگیش چادری تایبەتی خۆی پێبوو.

کورد، وەک ئینگلیز وان، زۆر سەرقاڵی سیاسەتن، کەچی بەدرێژیی ڕێی ئەمڕۆ، عومەرئاغا و عەبدوڵلا بەگ پێکەوە گفتوگۆیان دەربارەی سیاسەت نەکرد.

لەبەرئەوەی گوندی (کورانە) دەکەوتە سەرسنووری نێوان ناوچەی (حەسەن ئاوا و قەرەتورئاوا)، بۆیە هەمیشە لەدەست سەردارێکەوە دەکەوتە دەست سەردارێکی تر و زۆرتریش دەکەوتە دەست ئەو فەرمانڕەوایەی بەرژەوەندی زۆرترە تیایدا.

بەلای زۆرەوە لەوە دەچێ بۆ گەیشتن بە (والی)، پێویست بکات هەر سەر لە (بانە) بدەین. کەسیش پێشتر ئەمەی پێ نەوتم، نەک لەبەر دووری ڕێگاکە پەشیمان ببمەوە و نەچم. ڕێگاکەی (بانە) هەرماوەی یەک دوو ڕۆژ ڕێکردن لە ڕێگاکەمان لادەدا و چوونیشم بۆ ئەوێ دەرفەتی دیتنی بەشێکی تازەی کوردستانم بۆ دەڕەخسێنێ. لە دەستدانی سەردان کردنیشی دەبووە جێی داخ، لەبەرئەوەی سەردانی ئەشکەوتەکانی (کەرەفتو)ش، یەک دوو

(*) ئێستا (دووشان تەپە)ی پێدەڵێن؛ کە دەبێ لە بنەڕەتدا: (دەوشان تەپە)، واتە: (گردی کەروێشک) بێت-م.

ڕۆژی تریش دوای دەخستین، بۆیە پێم چاک نەبوو، چونکە کۆمەڵەکەم هەموویان (نۆبەتی)یان هەبوو، لە نەخۆشخانەیەکی گەڕۆک دەچووین.

١ی ئەیلول

ئەم بەیانییە لە پێنج و نیودا ڕووەو باکووری خۆرئاوا دەستمان بەڕۆیشتن کرد. ناوچە شاخاوییەکە دەکەوتە لای چەپمانەوە. لە یەکەمین سەعاتدا زۆربەی هەوراز و نشێوییەکانمان بڕی. ئیتر خێرایی ڕۆیشتنەکەمان هێواش بووەوە و پاشان ئاسایی بووەوە. لە حەوت و پێنج دەقیقە کەمدا لە شێوێکی چاڵ نزیک بووینەوە، دەچووەوە سەر (قیزیل ئوزان)، کە ڕووبارێک بوو هەندێ ناوبانگی جوگرافیایی هەبوو[١]، سەرچاوەکەی ماوەی دوو فرسەخێک، بەلای خۆرئاوادا، یان چەپی کێوەکانی (عەباس بەگ)ەوە بوو، کە لە خۆرهەڵاتەوە دەهات و پاشان ڕوودەکاتە (میان دووئاو).

وەک یەکێک بۆ یەکەمین جار لە ڕووبارێکی مەزن ورد بێتەوە، منیش ئاوا لە ڕووبارەکە ڕامام، کە لە دۆخی پێکهاتنیابوو، ئەوەندەشی ئاو تیانەبوو، بەڵام ئەمە شتێکی دەگمەنە، چونکە لەم وەرزەدا ئاو لەچاو جاراندا لەپڕدا کەمی کرد، لەبەرئەوەی بەرزایی ئاوی ئەم

(١) میجەر ڕەنل پێی وایە کە (قیزیل ئوزان)، ئەو (گوزان)ەیە کە لە (العهد القديم)دا باسکراوە. بڕوانە (سفر الملوك الثاني الإصحاح ١٧ـ ٦). ئەمەش باسێکە لە کتێبەکەیدا هاتووە، کە ناوی (لێکۆڵینەوە لە چارەنووسی ئەو ئیسپارتە جوولەکەیەی لە ـ نەینەوا ـ بەدیل گیراون):ـ
ئەم ڕووبارە لە ناوچەیەک هەڵدەقوڵێ، کاتی خۆی پێیان دەوت (ماتیان) و لەنێوان (تەورێز) و (هەمەدان)دا بوو، لە خۆرهەڵاتەوە دێت و دەڕژێتە بەشی باشووری خۆرئاوای زەریای (خەزەر)ەوە. لە ڕێکردنیدا بە زنجیرە کێوێکی زۆر گەورەدا تێپەڕ دەبێ، کە (میدیا) لە ناوچەکانی قەفقاس جیادەکاتەوە. لە بڵندترین ئاستی (میدیا)وە زۆر خوڕ و خێرا و ترسناک بۆ ناو دەربەندێکی هەزار بەهەزارەوە شۆڕ دەبێتەوە، کە ئاوی ئەم ڕووبارە لەبن چیاکاندا هەڵیکۆڵیوە و پانتاییەکەی چەند میلێک دەبێ. پاش ئەوەی دەگاتە نزماییەکانی (گەیلان)، ئیتر بەکەڵکی کەشتیرانی دێت، تا دەڕژێتە زەریاوە. پێش ئەوەش بەو شێوەیە شۆڕبێتەوە، هەردوو ڕووباری (ئەبهەر) و (قەزوین) و ڕووباری تریشی تێدەڕژێ و پێی دەوترێ (شاە ڕود). بەتێکرای هەموو ئەو تێڕژانەش دەوترێ (سفید ڕود)، یان ڕووباری سپی. ڕەنگە ئەم ناونانەیشی لەوەوە هاتبێ کە لەکاتی هەستانیدا بەدەم ڕەوتییەوە بەناو چیاکاندا، کەفێکی سپی دەکات، چونکە (دی لافالە)ی گەشتوەر دەڵێ (... ئاوەکەی خۆی ڕەنگێکی مەیلە و سووری هەیە...). گەشتوەرەکان باسێکی ترسناکی ئەو ڕێگایەی دەکەن، کە بەلێواری دۆڵەکەوەیەتی و تاقە ڕێگاشە، کە دەبێ وڵاخ بەبارەوە بەرەو (ئەسفەهان) بچێت. بەشێوەیەکی گشتیش پڕە لە خەرەندی هەزار بەهەزاری ترسناک. ڕێبوار، کە بەم ڕێیەدا دەڕوات. جڵەوی ئەسپەکەی شل دەگرێ و بەسڵەوە بەدوای خۆیدا کێشی دەکات، نەوەکو وڵاخەکە لە هەنگاوێکیدا ساتمە بکات و هەڵیدێرێ بڕوانە (ئولیاریوس و هانوی) و هی تریش ـ ئەم هەزار بەهەزارە دەکەوێتە نزیکەی سەد و هەشتا میلێک لە خۆرئاوای زەریای (خەزەر ـ قەزوین)ەوە. بڕوانە پەراوێزی لاپەڕە (٣٩٥)ی گەشتی جوگرافیایی هیرۆدۆتس ـ لە نووسینی (ڕەنل).

ڕووباره لەکاتی ئاساییدا دەگاتە ئەژنۆ. زۆرجاریش تا چەند ڕۆژێک هەر بوار نادات. والی بەهیوایە پردێکی لەسەر دروست بکات.

هەرکە لە (قیزیل ئوزان)ماندا، دووبارە بە بەرزاییدا هەڵگەڕاینەوە و بەسەر ڕێگایەکی سەخت و ڕووتەندا ڕێمان کرد، لەو ناوچەیە دەچوو کە پێشتر باسمان کرد. لەملاولاشمانەوە لووتکەی ڕێک دیاربوون. بەشی زۆری زەویش بەیار بوو. ئەم زەوییەش لەوەڕگەی ئاسایی و هاوینە خێڵاتی سلێمانی بوو. بەدەم سەرنجەوە لە شوێنەواری هەندێ هەوار، لە شێوەی پەیڕەویان گەیشتم، کە بریتی بوو لەوەی ماڵەکانیان لە شێوەی بازنەدا دروست بکەن و مێگەلەکانیان لە ناوەڕاستیا دابنێن[٢].

لە ڕاستیشدا ئەمجۆرە دەستورە بۆ پارێزگاری پێویستە، چونکە هەمیشە لە دوژمنایەتی دانیشتوانی ئەو ناوچانەدان، کە تیایاندا دەژین و ئەم کۆچکردنانەشیان وایان لێ دەکات هەمیشە میوانێکی ئێسک گران بن.

لەوە دەچێ ئێستا لەسەر بەرزاییەک بین، زۆر لەسەروو ئاستی زەریاوە بێت. پێشم وایە ئەو زەوییەی ئێستا ئێمەی لەسەرین، هەردەیەکە زۆر چەم و شیوی پیا تێپەڕدەبن و لەبەرهەمی (ڕێواس ـ Rhubarb)یشدا زۆر دەوڵەمەندە، کە جۆرێکی نایابە، بەتایبەتی ئەوجۆرەیان کە لەبەردەڵانیدا دەڕوێن. ئەم ڕووەکە کێوییەش لە کوردستان و لە زۆربەی بەشەکانی ئێران دەڕوێ و بەزۆری بۆ دروستکردنی شەربەت بەکار دێت، هەر ئەو ڕێواسەیە کە لە باخچەکاندا دەڕوێ و گاڵگاڵێشی هەر بەناوی خۆیەوە لێ دروست دەکرێ.

بە دۆڵێکدا تێپەڕبووین، تا دەهات هەر تەنگتر دەبووەوە، تا وای لێهات بووە شیوێکی بەردەڵانی، بارانێکی زۆری تیا کۆببووەوە. ئەمەش نیشانەی ئەوەبوو کە دوێنێ شەو بارانێکی زۆر لەم ناوچانە باریوە. لە نۆ و نیودا بە بەرزاییەکانی شیوەکەدا سەرکەوتین و پاشان دووبارە هاتینەوە ناو دۆڵەکە، لەوێدا ئیتر گەیشتینە (کەڵەک ئاوا)ی گەورە، لە ناوچەی (هۆبەتوو ـ Hobetoo)[*]، لێرە قۆریە پووشێکی زۆر و کەڵەکەکراومان دی، بۆ زستانیان دانابوو بەکاری بهێنن. خەڵکەکەش خەریکی دروێنەی دانەوێڵە بوون، بەڵام کزن هێشتا سەوز و تەڕ بوو، گەنمەشامی هیندیش پێگەیشتبوو. دەڵێن زستان لە هەموو ئەم ناوچانەدا یەکجار ساردە، هەواش سارد و سازگار بوو، بۆیە هەتاو بێزاری نەکردین. هێشتا بەسەر ئەسپەکانمانەوە بووین و بە بەریشمانەوە بوو زیاتر ڕێ بکەین.

(٢) مەڕی (قالاچوالان ـ قەلاچوالان) خورییەکەی پڕترە، بەڵام خوری مێگەلی ئەم ناوچەیە تەنک و نەرمە.
(*) هەوەتوو ـ شی پێدەڵێن ـ م.

ڕوومان کردە چادرەکانی گوندەکە، لەوسەری دۆڵەکە هەڵدرابوون، لە دە و دە دەقیقەدا گەیشتینێ[٣]. خەریک بوو وەرزی هەوارنشینی دوایی دەهات و خەڵکەکەش خۆیان بۆ گەڕانەوەی ناو دێ ئامادە دەکرد. سەیرمان کرد گەرمای کانییەکی سازگار لە نزیک چادرەکەمانەوە (٥٠ پلە) بوو.

زەعفەرانێکی زۆری سپی و سوورمان دی، هێشتا گوڵیان پێوە مابوو، لە هەموو لایەکدا ڕوابوون. تەنانەت لە ناوەڕاستی ڕێگاکەشدا. داوام لە گوندنشینەکان کرد هەندێکم بەڕەگەوە بۆ بهێنن، تا بۆ بەغدا بیبەم. هەندێکیان لەهەموو جۆرێکی بۆ هێنام، وتیان لە بەهاراندا ئەم ناوچانە هەمووی ئەم گوڵە دایدەپۆشێت.

٢ی ئەیلول

سەرەڕای ئەوەش کە شەوێکی ساردبوو، کەچی مێشوولە هێرشیان هەر بۆ هێنام و نەیانهێشت ساتێکیش بسرەوم. ئەمڕۆ هەوا ئەوەندە ساردبوو، بەجۆرێک حەزم دەکرد کەوڵە بچکۆڵە کۆنەکەم، کە لە کەوڵی مەڕبوو، لەبەری بکەم. لە شەشدا سواربووینەوە. دۆڵەکە هێشتا ڕووی کردبووە باکوور. ڕێگای (سەقز) و (تەورێز) دەیان بڕی. بەڵام ڕێگاکەی ئێمە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات و بەسەر بەرزایی ئەو شاخانەوە بوو، کە بەسەر دۆڵەکەدا دەیانڕوانی. بەدرێژایی ڕێکردنی ئەمڕۆ، ئەم ڕێیەمان گرتەبەر، هەرچەندە هەندێ قەدبڕیشمان کرد.

لادێییەکمان لەگەڵدا بوو، پاش ئەوەی سەیرێکی ئەملاوئەولای خۆی کرد، تا دڵنیابێت بزانێ ئێرانی لە دەوروپشت دیارنین، نەک گوێیان لێی بێت، ئەوسا بە (عومەرئاغا)ی وت: بارەکەڵلا لە (کرمانج)[٤] عومەرئاغاش لێی پرسی (ئەی سنەییەکانت چۆن بینی؟) لادێییەکە وەڵامی دایەوە: (ئەی نەفرەتی خوا لە هەموویان بێت). عومەرئاغاش بێدەنگی کرد و وتی: کوڕە بێدەنگ بە نازانیت ئەگەر گوێیان لێت بێت، چیت لێدەکەن؟. لادێییە کلۆڵەکەش وتی: (لەمەی ئێستا خراپترم لێ ناکەن).

لەو کاتەوە کە لە هەوارەکانی گوندەکە دەرچووبووین، تا دەهات زەوی بەرزتر دەبووەوە، بەڵام زۆر نا، ئەوەندەی پێ نەچوو، خۆمان لەسەر هەردەیەک دییەوە، دەوروبەریشمان لووتکەی بەرز و زوورگ بوون، کە سنووریان لەسەری ئەوسەری هەردەکە کۆتایی دەهات.

(٣) هێشتا ئەم ڕێگایەمان، ڕێگەی (تەبرێز)ە، کە سبەینێ دوایی پێ دێنین.
(٤) ئەوە ناوی خێڵەکەی پاشای سلێمانییە، عومەرئاغاش هەر لەو خێڵەیە ـ خاریچ.

یەکێک لە شاخەکانی لای چەپمانەوە، کێوی (حاجی ئەحمەد)ی لێ شاردبووینەوە، کە چوار فرسەخێک لێمانەوە دوور دەبوو، بەڵام خۆی ڕووەو باکووری خۆرهەڵات و باشووری خۆرئاوا بۆ (زاگرۆس) درێژ دەبۆوە.

زستـان لێرە زۆر سـارد دەبێ و تووله ڕێگاش بەهۆی کـەڵەکـەبوونی بەفـری زۆرەوە لەسـەری، دەگـیرێ. شوێنەواری زریان و تۆفی بارانی زۆری ئەم دواییەشـمان بینی. ئەم زریان و تۆفانە لەم وەرزەدا، لە دیاردە سروشتییە ئاساییەکانە، چونکە باران لەسەرەتای تشـرینی یەکـەمـدا دەست پێـدەکـات و ئەوەندەی پێناچێ بەفـر بەدوایدا دەبارێ. زەوی هەمووی بەیار بوون و کشـتوکاڵیـان تیا نەکرابوو، کرابووە لەوەڕگـەی هاوینەی خـێلاتی (سلێمانی).

لە هەشـتدا بەملەیەکی لێژدا هاتینە خوارەوە، کە شۆڕبوونەوەمان چارەکە سـەعـاتێکی خایاند. دوای ئەوە گەیشتینە دۆڵێک بەو ناو شاخە بەرزانە پێچاوپێچ تێپەڕ دەبوو. ئیتر هەر بەوێدا ڕێمانکرد، تا لە دواییدا بەلای یەک دوو گوندی دیمەن پیس و هەندێ شارای خەلە و خەرماندا تێپەڕبووین، کە لەم ڕۆژانەی دواییدا لە کۆکردنەوەی بیوونەوە. هەندێ (لۆکە)شمان بینی، لە گەشەکردنی سروشتی خۆی ڕاوەستابوو. چەند دارگەرچەکیشمان دین، ئەوانیش هەر هەمان حاڵیان هەبوو، زۆر گەشەیان نەکردبوو.

هاوسەرەکەم، ئاساییانە بەیانیان پێش ئێمە دەکەوتە ڕێ، بەڵام ئەم بەیانییـە درەنگ کەوتە ڕێ. لەبەرئەوەش کە خەریک بووین پێی دەگەیشتینەوە، بۆیە لە نۆ و نیـودا لای کانییەکی بچووک دابەزین، بۆئەوەی دەرفەتی هەبێت زیاتر پێشمان بکەوێت[٥]. پاشان لە دە دا، لە هەمـان ئەو دۆڵە تەنگەوە کە تیایدا بووین، دەسـتمان بەڕۆیشتن کردەوە. لە یازدەدا گـەیشـتـینە گـوندی (سـوور مـووسێ - Soormoosi)، کـە دەکـەوتە ناوچەی

(٥) لەبەر نەریتی خۆرهەڵاتیییانە، ڕیچ خانم لەگەڵ دەستەیەکی جیاواز لە دەستەکەی میستەر ڕیچدا ڕێی دەکرد. باسی ئەمەش کرا. لە دوو کاتی جیاوازیشدا دەکەوتنە ڕێ و پابەندی ئەوەش بوون کە ماوەیەک لە نێوانیاندا هەبێ، بەتایبەتی کـاتێ مـیسـتـەر ڕیچ پیـاوگـەلێکی وای لەگـەڵدابێ، خاوەنی پلەوپایەیەک بن لە وڵاتدا. کۆمەڵەکەی ئەم بریتی بوون لە یاوەرەکەی و میوانەوازەکەی و دەستوپێوەندەکەی خۆی و پیاوانی خانووی نشینگەیی و ئەفسەرەکانی و کارگوزارەکانی. ڕیچ خانمیش کارەکەرەکانی و هەندێ پاسەوان و میناس ئاغا و دکتور (بەل)ی لەگەڵدابوون. هەرچەندە ئەمە لەگەڵ نەریتیشدا نەدەگونجا و دەتوانین ڕوونی بکەینەوە و بڵێین موسڵمانەکان ڕێگا بە ئافرەتی ئەوروپایی دەدەن، کە پیاوانی وڵاتەکەی خۆی و سەر بە ئایینەکەی خۆی، یاوەریی بکەن. بەڵام ئەو تاوانەی چاوی لێ ناپۆشرێ، ئەوەیە کە موسڵمان ئەو ئافرەتە بەبێ سەرپۆش ببینن، یان لەهەر شێوە کۆڕ و کۆبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتیدا بیبینن، کە جێگایەکی بەرچاوی هەبێت. ئیتر سەرپۆشی پێوەبێت، یان پێوە نەبێت گرنگ نییە ـ خاریچ.

(خورخورە)وە، کە تێی چووین. وا دەهاتە بەرچاو لەوسەری لێژاییە کوورەکەدا بێت، یان بەسەر دۆڵەکەوە بێت. لەو بەرمانەوە بەسەر بەرزایی چیاکانەوە قەڵایەکی چوارگۆشەمان بینی، گوندنشینەکان لەکاتی هێرشی (بڵباس)ەکاندا خۆیانی تیا قایم دەکەن، هەرچەندە ئەم هێرشانە کەمیش ببوونەوە، یان هەر نەمابوون، چونکە ئێرانییەکان و تورکەکان، هێز و گوڕی بڵباسیان تێکدابوو.

لە دۆڵەکەدا، لەکاتی وەستانی (با)دا، گەرمایەکی زۆر ناخۆش هەبوو. بەدەم ڕێکردنی ئەمرۆمانەوە گڵەسپی و تەلەبەردێکی زۆر و هەندێ نیترات و تەباشیرم بینی. پێم وایە لەسەر هەندێ بەرزاییش «بەردی گرانتی»م بینی، بەڵام زۆر لێی دڵنیا نەبووم.

ژمـارەی ئەو خـەڵکەی لەم ناوچانەدا جلوبەرگی تێکەڵی تورکی و کوردی لەبەردەکەن، لەوانە زۆرترن کە جلوبەرگی ئێرانیـانە لەبەردەکەن. بەڵام ئافرەتیـان هەموویان جلوبەرگی شێوە ئێرانیانە لەبەردەکەن.

٣ی ئەیلول

لە شەشدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، ڕۆیشتنەکەمان لە دۆڵەکەدا بە ئاشکرا بەردەوام بەپێچـاوپێچ بـوو، تا گـەیشـتـینە ئەو شاخـانەی دەبوونە سنوور بۆ دامێنی پاشـان ئەو ماوەیەی لە ڕێگاکە مابوومان بەخۆشی بڕیمان، هەرچەندە پێچپیچیشی زۆر تێدەکەوت. کاتێ سەرکەوتینە سەر شاخەکە، هەندێ داری گەورەی هەرمێ کێویلەمان بینی، کە دیمەنیان دڵی دەکـردەوە، بەتایبـەتی دوای سـەفـەرێکی درێژی وشک و ڕووتەن، کـە لەوکـاتەوە لە (سنە) دەرچووین، جگە لە هەندێ بێسـتـان، داری گەورە، هەر تووترکی گەییومان بینی، یان دەوەنە بیی کە بە زۆری لەهەموو جێگایەکدا ڕوابوون.

بەدەوری کێوەکاندا سووڕاینەوە، لە هەندێ لووتکەی بەرزیاندا هێشتا گیا سەوزبوون، ناو بەناویش گوڵی تیابوو. لە حەوت و نیودا بۆ شیوێکی تەنگەبەر شۆڕبووینەوە، لەوێوە یەکسەر سەرکەوتینەوە. لە هەشت و بیست دەقیقەدا بەلای خۆرئاوادا سووڕاینەوە. ئیتر بەدرێژایی ڕێگا هەر بەم سەمتە ڕێمانکرد. ڕێگاکە پێچی زۆر تێدەکەوت. دوای تاوێ گـەیشـتـینە لای چەمـێکی بچکۆڵە، پێی دەوترا ڕووباری (خـوڕ خـوڕە)[٦]، کە ئاوەکەی

(٦) ئەم چەمە دەڕژێتە (قیـزیل ئوزان)ەوە. لە لاپاڵی شاخێکی بەرزی لای چەپمانەوە هەڵدەقوڵێ، پێی دەوترێ (چل چەمە Tchat chama)، کە سەر بەزنجیرە شاخەکانی (خەسرەوخان)ە. لەپاڵێشیدا لەژێر لووتکەیەکدا، گوندی (قەرەبوکرا Kara - bokra)یە کە سبەینێ دەیچینێ، سەختیی شاخەکانیش بە تەواوی لە باشووری خۆرهەڵاتەوە بۆ باکووری خۆرهەڵات بوو، کە زۆربەیان لەو بانووەدا نامێنن، کە دوێنێ بڕیمان.

بەهۆی بارانی زۆری ئەم دواییەوە، زۆر زیادی کردبوو، بەڵام کە ئاوەکەی نیشتبووەوە، لەپاش خۆیەوە ژمارەیەک ماسیی جێهێشتبوون، کە لەسەر قوڕەکەی ڕۆخی مردبوون.

پاشان سەرلەنوێ بە لێواری شیوێکی بەردەڵانیدا سەرکەوتینەوە. لە دە دا گەیشتینە گوندی (قەرە بوکرا)ی(*) نزیک بەرزایی شیوەکە، کە لەژێر لووتکەی شاخێکدا بوو.

ئەگەرچی هەندێ دارچنار و میوە، لە پیسیی گوندەکەیان کەم کردبووەوە، بەڵام دیمەنی گوندەکەیان جوان کردبوو. لەوبەری شیوەکەشەوە ئاسەواری قەڵایەکمان بینی، بۆئەوە کرابوو لەکاتی هێرشی بلّباسەکاندا پەنای بۆ ببرێت.

ئەمڕۆ یەک دوو گوند لەو گوندە پیسانەمان بینی، ئەو ناوچانەش کە پیایاندا تێپەڕ دەبووین قاقڕ و چۆڵ بوون. گەلێ چیرۆکی دڵتەزێنمان لەمەڕ ئەو جافانە بیست، کە لە هەموو ئەم ناوچانەدا مێگەل دەلەوەڕێنن و ئاکارێکی ئەوەندە بێ سنووریان هەیە، هیچ یاسایەک نایانگرێتەوە، کە بێگومان ئەو بەڕێوەبردنە خراپەی (والی)ش هۆی گەورەیە بۆئەوەی دانیشتوانی ئەم ناوچانە چۆڵی بکەن، سەرباری هێرشی خێڵە ڕەمەکییەکانیش کە ئەویش هەر زەبری خۆی هەیە.

ئەمڕۆ لە جاران زیاتر (تەلە بەرد - SCHISTUS)م بینی کە چین چین لەسەریەک بوون و ناو بەناویش دەمارە گەچۆریان تێکەڵ بوو، کە ڕەنگی هەندێکیان مەیلەو سوورێکی جوان بوو. هەروەها وردە مەعدەنێکی زۆرم بینی، بەتایبەتیش لە کۆتایی قۆناغی ئەمڕۆماندا.

بۆئەوەی ڕۆژی دواتر بگەینە (بانە)، حەزمان دەکرد ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان زیاتر بێت، بەڵام ئەو کوردانەی دەیانویست هەر ڕێ بکەین، ماوەکەیان نەدەزانی، ڕێگاکەشمان چونکە شاخاوی و سەخت بوو، بڕیارمدا خۆم نەخەمە گێژاوی ڕێکردنێکی درێژەوە، بەتایبەتیش کە نەخۆشێکی زۆری کۆمەڵەکەمانم لەگەڵدایە. لەبەرئەوە بڕیار لەسەر ئەوە درا ئەمڕۆ لە (قەرە بوقرە) لا بدەین. ئەمڕۆش لەو دۆڵە تەنگەبەرەدا گەرما بەتین بوو.

سەقز ـ شارستانی ناوچەکە، ڕاستەوخۆ دەکەوتە سەروومانەوە، ماوەی گەیشتنە ئەوێش بەڕێگایەکی زۆر خراپدا شەش سەعات دەخایەنێ. بەڕێیەکی کەمێک لەو باشتریشدا حەوت سەعاتی دەخایاند. دەکەوتیشە لای شانی دووەمی کێوەکانی (خەسرەوخان)ەوە(٧).

(*) (قەرە بوقرە) و (قەرەبوغرە)شی پێدەڵێن ـ م.

(٧) ماوەی نێوان (قەرە بوکرا) بۆ (سەرخوانی شەلاڵ)ی نزیک (تەراتوول) چوار سەعاتە. لەوێشەوە بۆ (بییستان) چوار سەعاتی ترە.

٤ی ئەیلول

لە شەش و چارەکدا لە گوندی (قەرە بوقرە) دەرچووین، دوای ئەوەی لە شیوەکە دەرچووین و بەو شاخەدا هەڵگەڕاین، کە لای باکوورەوە دەبووە سنوور بۆی. ڕوومان کردە قەڵاکە و بە ڕێگایەکی کووڕ و ناخۆشدا بە دە دەقیقە گەیشتینێ. پاشان کەوتینە پێچاوپێچ کردنەوە بەدەوری ترۆپکی کێوەکاندا. لەم شاخانەدا ورچێکی زۆر هەیە، هەمووشی لە بۆرە ئاساییەکانە.

لە نۆ و پێنج دەقیقەدا چووینە سەر ڕێگایەکی چاک، خۆمان لە دۆڵێکی بەردینی تەنگەبەردا، یان شیوێکدا دییەوە، کە شاخ دەوریان دابوو، ئیتر تا ئێوارە زۆر بەگران دەستمان بەڕۆیشتن کرد پیایدا. ڕێگاکەش بەلێواری ستوون ئاسایی چەوەلە هەڵوەریوەکاندا، بەردەوام کەندولەند بوو. تەنگەکەش تەسک و لار بوو، لە ڕاستیدا لە تووڵە ڕێیەک زیاتر هیچی تر نەبوو، کە لای چەپییەوە هەزار بەهەزار بوو.

کوردەکان خۆیان دانیان بەوەدانا، کە ئەم ڕێگایە ناخۆشترین ڕێگایە،کە تا ئێستا پیایدا ڕۆیشتووین. سەرنجیشم دان بۆ یەکەمین جاربوو لە ئەسپەکانیان دابەزین و بەپێ، بەو تەنگەبەرە سەختانەدا ڕێ بکەن. ئەسپەکەی (عومەرئاغا) لای چاڵێکی هەزار بەهەزارەکە، هەڵئەنگوت، بەڵام زۆر چابووکانە یەکسەر لەسەر ئەسپەکەوە خۆی فڕێدا، بەبێ ئەوەی جڵەوەکەی لەدەست بەربێت. خۆ ئەگەر وای نەکردایە، خۆی و ئەسپەکەی پێکەوە سەر ئەنگرێ دەبوون و دەمردن. تووشی ژانەسەرێکی قورس بووم، ناچاریش بووم بەلێواری هەزار بەهەزاری شاخەکەدا، تا کۆتایی ڕێکردنەکە، ڕێ بکەم. ئەمەش کارێکی سەخت بوو، تەنانەت بۆ پیاوێکیش کە تەندروستی زۆرباش بێت و فێری ڕۆیشتنیش بێت. ڕۆژەکەشی گەرم و ناخۆش بوو، چاویش بە هیچ دیمەنێکی جوان، یان شتێکی سەرنج ڕاکێش، زاخاوی نەدەدرایەوە.

لەسەر شاخەکەوە، کێوی (کەلی خان) و کێوی (زاگرۆس)، یان بەشێکیمان بینی. لە حەوت و سیی و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە دامێنەکەی و تاوێ دواتر گەیشتینە گوندێکی بچووکی پیس، ناوی (حاجی ئەحمەد) بوو. پاش ئەوەی کەمێک هەڵگەڕاین یەکسەر شۆڕبووینەوە سەر گوندی (سووتە) لە چاڵاییەکی لێژ و ترسناکدا بوو. لای چەپییەوە خۆمان بە فنجانێک قاوە ژیاندەوە. خۆمان وا دانابوو کە ئیتر ناخۆشیمان نەماوە، کەچی دوایی بۆمان دەرکەوت هێشتا ناخۆشییەکەی هەرماوە.

لە نۆ و چارەکدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. دوای تاوێ شۆڕبووینەوە و، لە دۆڵێکی

نزمدا لە چەمێکی بچووکماندا. پاشان چووینە گوندی (سێفە تاڵە)ی بچووکەوە، کە بە مانای سێوی تاڵ دێت. لێرەش دووبارە بۆ حەسانەوە ڕاوەستاینەوە. پیاوێکی ئایینی (کە وەک دەردەکەوت خاوەنی گوندەکە بوو)، سفرەیەکی دەوڵەمەندی پڕ لە هەنگوین و کەرەی تازە[٨] و ماست و ئارووی بۆ دانایین.

عومەرئاغا و بەگ، بە هەڵپە بەربوونە ئەم خۆراکە بەتامە لادێیانەیە، بەڵام (نۆبەتێ)ی توند نەیهێشت لە یەک دوو کەوچک زیاتر لە ماستەکە بخۆم.

لە یازدە و نیودا بەهەمان ڕێگا ناخۆشەکەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. دارەبیی ڕۆخەکانی (خوڕخوڕە)یان ڕازاندبووەوە. خوڕخوڕەش بەهێواشی بە دۆڵەکەدا تێپەڕ دەبوو. بەناو ڕێگایەکی جوانی پڕ لە درەختدا ڕێمان دەکرد، بریتی بوو لە نارەوەن[٩] و سوورەچنار و گوڵە کێوییەکی زۆر.

لە یەک و نیودا ماندووبوون پەکی خستم، لەبەرئەوە ناچاربووم لەژێر سێبەری داربییدا تاوێ ڕابکشێم، کە لەگوێ چەمێک بوون، ماسیی گەورە و دەستەمۆی تیابوو. خەڵکەکەی ئێرە زۆر تامەزرۆی ماسی خواردن نەبوون. لە دوودا دووبارە سواری ئەسپەکانمان بووینەوە، یان بە واتەیەکی تر بەپێ ڕۆیشتینەوە، چونکە بەو بێ هێزیی و ژانەسەرەوە، نەمدەتوانی ئەسپەکەم بە لێواری ئەو هەزار بەهەزارەدا بئاژووم. لە دوو و چل دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (مییک ـ MEEK)، بەڵام من پەکم کەوتبوو، سەرباری ئەوەش تووشی نائومێدییەک بووم، پەژارەی کردم، چونکە بیستم هاوسەرەکەم بەخۆی و کەلوپەلەکانیانەوە، لەجیاتی ئەوەی لابداتەوە و لە (مییک) ڕابوەستێ، کەچی براوە بۆ گوندی (بایەندەرە)، لە بڵندایی دۆڵەکە.

پاش ئەوەی دڵنیابووم لەو جێگایەی بۆی براوە، بۆم دەرکەوت نە من دەتوانم ببزووم و بیگەمێ، نە ئەویش دەتوانێ لە سەفەرێکی وەک هی ئەمڕۆدا بگەڕێتەوە و بەمن بگاتەوە،

(٨) خەڵکی ئەم وڵاتانەی خۆرهەڵات، هەنگوین و کەرە، پێکەوە دەخۆن، کە دەشێ ئەمە خوویەکی بڵاوبێ لە بەشەکانی تریشدا، بەگوێرەی ئەوەی لە (تەورات)یشدا وا هاتووە: (هەرکاتێ زانرا کە شەڕ پەسەند نەکرێ و چاکە هەڵببژێردرێ، کەرە و هەنگوین پێکەوە، دەخورێن). سفر ـ أشعیا ـ الاصحاح ـ ١٥٧.

(٩) نارەوەن: چەند ناوێکی تریشی هەیە، هەندێ جار بەپێی ناوچە، ناوی جیاجیای لێنراوە، وەک: ڕەشەدار، دارە ڕەش، وزم، بناو، دار تۆفانە، دار مێشوولە. بە عەرەبیش پێی دەوترێ (دردار) و بە ئینگلیزیش ASH & ELM ـ. درەختێکە گەڵاکەی دەوەرێ و لە ناوچە ساردەکاندا دەڕوێ. گوڵەکەی بچووک و سەوز و بە شێوەی هێشوو شۆڕ دەبێتەوە. هەندێکی گوڵەکەی سپییە و تۆوەکەی باڵدارە، بەهەوادا بڵاودەبێتەوە. بەرەکەی لە هەنار دەچێت، ناوەکەی شێدارە و کە دەتەقێت مێشوولەی لێ دێتە دەرەوە. (نالی) شاعیر، بە (نارەوەن) ناوی هێناوە:ـ

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن،
یا حەلقەیانە صوفییی مل خوار و مەندەبوور؟

چاوەڕێ کردنی درێژیشی تاکاتی شێوکردن، بەئومێدی ئەوەی پێمان بگاتەوە، ئارەزووی نانخواردنی نەهێشتم و (نۆبەتێ)یەکی کەمیشم تووش هات و هەموو جلەکانمی خستە سەر ئارەق و ئاو، جلی زیادەی ژێرەوەشم پێ نەبوو تا بیانگۆڕم. لەم کاتە ناهەموارەدا عومەرئاغا ئەوپەڕی سۆزی نیشاندام و (حاجی قاسم)یش[١٠] زۆر بەتەنگمەوە هات و بە درێژایی شەو، ئێشکی گرتم. ئەمە یەکەمین جار بوو لەم چەند ساڵەدا، نۆکەرێک، یان بیانەیەک ئەوەندە خزمەتم بکات، بڕوام نەدەکرد و زۆریش ئاسوودە نەبووم.

گوندی (مییک) دەکەوێتە ناوچەی (سەقز)ەوە، کە لای چەمە بچووکەکەوە دەست پێدەکات و کەمێکیش پێش ئەوەی بگەیتە (سێفە تاڵە).

هەنگوینی ئەم ناوچانە ناوبانگێکی زۆری هەیە، چونکە ڕووەکێکی زۆر و بۆنداری تیا دەڕوێت. سەرباری ئەو ماندووبوونەشم، چووم بۆ سەیری پوورە هەنگێک لە باخێکی نزیکدا، کە زۆر جوان و ڕێک گوڵ و گیای بۆنخۆشی تیا نێژرابوو. کەپرێکیشیان لە لقوپۆپی درەخت تیا کردبوو. لە تەنیشتیشیەوە لوولەی گڵێن، یا ڕاستتر، لوولە گڵێنی وشک کراوە دانرابوو، کە سەرێکیان کرابووەوە و سەرەکەی تریان کونێکی بچکۆڵەیان تیاهێشتبووەوە. خۆ ئەگەر بیانەوێ هەنگوینەکەی کۆبکەنەوە، ئەوسەرەی لادەبەن کە کەوتۆتە دیوی لای کەپرەکەوە و شانە هەنگوینەکانی تیایە و هەندێ پووشی لە نزیک دەسووتێنن، ئیتر هەنگەکانی لە کونە بچووکەکانەوە هەڵدێن و هەنگوینی ناو لوولەکان بۆ خاوەنەکەی جێ دەهێڵن.

گوندنشینەکان شانەیەکیان لێ دەرهێنا و هەنگەکانیان نیشاندام کە لە شانەکانیا کاردەکەن. بەجۆرێ سەرگەرمی کارکردن بوون، گوێیان نەدەدا بەوانەی دەستکاریان دەکردن و هێرشیشیان بۆ نەدەهێنان.

ئەمڕۆ گوێمان لە دەنگێکی بێ شوماری (کەو) بوو، دەیانوت لە (هەورامان) زیاتریش هەیە و کە ڕاوچییان بەسەدانیان لێ ڕاو دەکەن، ئەویش بەوەی لەسەر دوو شاخی بەرامبەر ڕادەوەستن و ئەو پۆلانەیان دەترسێنن کە بەرەو ڕوویان دەچێت و دەست بە هاوار هاوار دەکەن و ئەو پۆلانەیان دەترسێنن کە خەریکن لێیان نزیک دەبنەوە، ئیتر ئەوانیش ترسیان لێ دەنیشێ و دەشڵەژێن و دەپسێن و دەکەون، ئەوسا گرتنیان ئاسان دەبێت... عەبدوڵڵا بەگ بۆی گێڕامەوە، گوایە جارێکیان لە هەورامان لەگەڵ (والی)دا بووە و ئەمجۆرە ڕاوەیان کردووە. دەیوت نزیکەی هەزار کەویان ڕاو کردووە.

(١٠) یەکێکە لە نۆکەرەکانی میستەر ڕیچ.

ئاسکیش بەهەموو جۆرەکانییەوە و بزنەکێوی و کەڵەکێوی، کە وەک من پێی بزانم پێی دەڵێن شـــوور. هەروەها جـــۆرە ئاسکێکی تریش لەم ناوچانەدا زۆرە، کـــە پێی دەڵێن مەڕەکێوی و لە وەرزی زستاندا ڕاوی دەکەن بەڵام (ڕیم)[11] لە ناوچەی (ئەسفەندئاوا) هەیە.

٥ی ئەیلول

بەدرێژایی شەو زۆر نەخۆش بووم. ئەم بەیانییەش گیروگرفتم ئەوەبوو کە ئاخۆ دەتوانم سەفەر بکەم یان نا؟ بەڵام بڕیارمدا تەقەللای بۆ بدەم. ئیتر لە حەوتدا لە (مـیـیک) دەرچووین و پاش ئەوەی بە ملەیەکی زۆر کووڕدا هەڵگەڕاین. بە گەردەنەکەیدا سووڕاینەوە بۆ ئەو شوێنەی کە لێوەی بۆ گوندی (بایەن دەرە) دادەبەزین. لێرە ئیتر هەستم کرد گیانم دادەهێزرێ، بە ڕادەیەک نەمتوانی لەوە زیاتر ڕێ بکەم و کاتێ ویستم دابنیشم، لەهۆش خۆم چووم و کەوتم. بەڵام بەوەی باش بوو (کورد ئۆغلی)[12] لەپشتمەوە بوو، باوەشی پیاکردم و گرتمییەوە. لێرە ئیتر بۆم دەرکەوت، یان بە واتەیەکی تر ماندووبوونم وای لێکردم بزانم کە ناتوانم لە (بایەن دەرە) زیاتر ڕێ بکەم، کە دوێنێ شەو هاوسەرەکەم تیایدا مابووەوە. بەڵام کلۆڵیم هەر دەستبەردارم نەببوو، چونکە زانیم هاوسەرەکەم (لەبەر هەڵەیەک) قۆناغێکی تر پێشکەوتبوو. کاتێ عومەرئاغا، بەمەی زانی، خۆی بۆ (بایەن دەرە) چوو، سوارێکی بەدوای کۆمەڵەکەدا نارد، پێیان بڵێ لە نزیکترین گوندی ئاقاری (بایەن دەرە) بەریان لێ بگرێ و پاشان خۆی گەڕایەوە و ئەوەی کردبووی بۆی گێڕامەوە. لەبەرئەوە دەستمانکردەوە بەڕۆیشتن، یان بەواتایەکی تر (کورد ئۆغلی) و ناڵبەندەکەمان تا دامێنی لێژاییەکە هەڵیانگرتم. لەوێ دووبارە لەژێر سێبەری بییەکدا لەگوێ چەمێکی جوان بۆ حەسانەوە ڕاکشام. لەم جێگایە فنجانێ قاوەم خواردەوە، ژیانمییەوە. عومەرئاغای جگەرسۆزیش سووربوو لەسەر ئەوەی دوو کەوچک لە دەرمانە گشتییەکەی کورد بخۆمەوە، کە (دۆ) بوو، لە (بایەن دەرە)شەوە بۆمی هێنابوو. پیاو هەق بڵێ زۆری ژیاندمەوە. لە دە و نیودا هەستم کرد توانای ئەوەم هەیە، ئەوەی لە ڕێگاکە ماوە، بیبڕم، بۆ بەختەوەریشم ئاسان بوو. بەسوارییی، لەسەرخۆ لە دۆڵێکی پێچاوپێچدا ڕێمان دەکرد، بەڵام تا دەهات تەختتر دەبوو، ئاوێکی پیا دەڕۆیشت، لەمبەروبەریەوە داری بیی

(١١) نەمزانی بە کوردی بەوجۆرە ئاسکە دەڵێن چی، کە بە عەرەبی پێی دەڵێن (ریم) ـ م.

(١٢) میر ئاخوڕەکەی لای میستەر ڕیچ ـ ه. خەڵکی (بایەزید) بوو، لە ئەرمینیا ـ خاریچ.

بەشێوەیەکی جوان ڕوابوون. لە دوازدە چارەکێک کەمدا، بەبێ ئەوەی هەڵگەڕێین، گەیشتینە سەر بەرزاییەک، لەوێوە یەکسەر لێژ دەبووەوە، پێم وابوو لەهەموو ئەو لێژاییانە، لێژتر بوو کە تائێستا پیایاندا هاتبووین. هاتنە خوارەوەشمان پیایدا نزیکەی نیو سەعاتی خایاند، ناویشی (کەللەباڵین ـ Kelleh Balin) بوو.

عومەرئاغا و عەبدوڵلا بەگ لەسەر ئەوە یەکبوون کە ئەمە یەکێکە لە دەربەندەکانی (زاگرۆس). هەردوو کێوەکەش لێرەدا دۆڵێکیان دروست دەکرد، دەچووەوە سەر (بانە). هەردووکیشیان داربەڕوو داپۆشیبوون. لەدامێنی لێژاییەکەدا بەناو ڕێگایەکی پڕ لە داری بەڕوو و نارەوەن و چنار و بییدا ڕێمان دەکرد. لەیەک و نیودا گەیشتینە گوندی (سوورەنە)، کە لەنێوان دووبانی کێوەکانی (زاگرۆس)[13]دا بوو. گوندەکە پیس بوو، بۆ ئەوە نەدەشیا بەو ناوەوە ناوببرێ، بەڵام تیایدا بە هاوسەرەکەم گەیشتمەوە. ژەمی نانی ئێوارەم تیا نۆشکرد، کە بۆی ئامادە کردبووم، چونکە لە پێرێ ئێوارەوە هیچم نەخواردبوو.

لێرە، پیاوێک هاتەلام، والی لە (بانە)ەوە ناردبووی بۆلام، هەندێ بارە میوە و نامەیەکی ناسکیشی هێنابوو.

٦ی ئەیلول

لە شەشدا لە (سوورەنە) دەرچووین و بە دۆڵە جوانەکەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. لە حەوتدا بەگوندی (بجەئی ـ Bjae یان بزەئی Bzae)دا تێپەڕبووین، کە دەکەوێتە لای ڕاستمانەوە. دوای تاوێ دۆڵەکەش و هەردوو کێوەکەش بەلای باشووردا زۆر وەردەسووڕانەوە. لێرەدا ئەو سێ خاڵە، یان ئەو سێ لووتکەیەمان دین کە پێشتر باسکران. تاوێ دواتر کێوەکان لە دەربەندەکەدا، کە دەچووەوە سەر (قزڵجە)، وەک خۆیان لێدەهاتەوە. لە نۆ و نیودا گەیشتینە خانووەکەمان لە (ئەحمەد ئاباد)، یان (ئەحمەد ئاوا) وەکو کوردەکان دەیلێن، کە گوندێک بوو لە تەنیشت (بانە)وە. خانووەکەشمان بەسەر جێگایەکی جوانەوە بوو، لەسەر کێوەکانی (ئاردبابا) کە بەشێک بوو لە خۆرئاوا، یان

(١٣) وا دیارە ئەو بانەی خۆرهەڵات، هەر ئەو گردە بێت، کە بەرەو دۆڵی (باین دەرە) بە تەنیشتیدا تێپەڕبووین، سەمتی گەروەکەش بۆ گوندەکە (٧٠ پلە) لە باکوورەوە بۆلای خۆرهەڵاتدا بوو، پاشان بەلای باشووردا زۆر لادەکاتەوە و دووبارە ڕوودەکاتەوە (بانە). ئەو سێ لووتکانەش کە لە (ئەحمەد کولوان) و (زریبار)ەوە دیمانن، لە (سوورەنە)وە دەکەونە سەمتی (٥٠ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا. بەڵام (بانە) دەکەوتە (٨٣ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا.

باشووری زنجیرەی (زاگرۆس)[١٤] و ماوەی دە دەقیقەیەک بەسواری لە (بانە)وە دووردەبوو. هەندێ ڕەز و پێش هەیوانێکی جوانیشی لێ بوو، کە زۆرجار سوڵتانی (بانە)، بەنیازی سەیران، چادرەکەی تیا هەڵدەدات. بییەکی زۆرجوانیش لە نزیک کانییەکی ساردبوو، گەرماییەکەی (٥٣ پلە) بوو. بەڕاستی ئەم بییە، جوانترین بیی بوو کە تا ئێستا دیبووم.

والی هەندێ چادری بۆ پێشوازیمان هەڵدابوو. بان نۆکەرەکەیشیمان بینی، لەگەڵ هەندێ چێشتچیدا، چاوەڕوانیان دەکردین.

دوای نیوەڕۆ (حسین قولی خان) کە یەکێک بوو لە کوڕەکانی والی - بۆ بەخێرهاتنم هاتەلام و وەزیرێک و سێ ئەندامی ئەنجوومەنی لەگەڵدا بوو، یەکێکیان پیرێک بوو، وەک بزانم ناوی (میرزا عەبدولکەریم) بوو، هەمیشە وێژەر، یان لەناویاندا سەرۆکی قسەکەر بوو، بەڵام (خانی گچکە) مێردمنداڵێک بوو، تەمەنی نزیکەی دوازدەساڵێک دەبوو، سیمای لە میری گچکەی (سنە) دەچوو، بەڵام لەو بزێوتر و زرنگتربوو. هەڵسوکەوتی لێزانانە و بە ڕەوشت بوو بە نەزاکەتێکی زۆرەوە بە فارسی بەخێرهاتنی کردم و گفتوگۆشی بەپرسیاری ماوەی نێوان وڵاتەکەی و ئینگلتەرە دەست پێکرد و کوردستانت چۆن هاتە بەرچاو و ئاخۆ ئێمە لە وڵاتی خۆمان قەننە دەکێشین و گەلێ پرسیاری تریش. پاشان پیاوە پیرەکە سەری قسەکانی لێ وەرگرت. وتووێژەکانیش چونکە هەمووی دەربارەی خووخدەی ڕێزگرتنی ئێرانیانەبوو، بۆیە تۆمارکردنی زۆر شایستە نییە.

ئێوارە لای (خان)ەوە دیاری زۆری میوە و هەندێ هەڵووژەی (میاندووئاو)م بۆ هات. هەرچەندە زۆر چاکیش نەبوو، بەڵام خراپ نەبوو، چونکە نۆبەرەی وەرزەکە بوو. لەکاتی پێشکەشکردنی دیارییەکانیشدا وێنە هەڵکۆڵراوەکانی (پەرسەپولس)م وەک چاکترین نموونە دەهاتە بەرچاو، کە سەرۆکی کۆمەڵەکە بە گۆچانێکی درێژەوە پێشدەکەوێ و کۆمەڵێکیش نۆکەر لە دوایەوە، هەریەکەیان شتێکی هەڵگرتووە. بەم جۆرە بەنیازی گەورەکردن، دیارییەکە بەسەر زۆرترین ژمارەدا دابەش دەکەن. خان پێی لەوە داگرت کە دەبێ نانی ئێوارەمان لە چێشتخانە تایبەتییەکەی خۆیدا بۆ ساز بکەن و دیارە بەپێی زەوقی ئێرانیانە دەبێ و وەک بزانم لە نانی (سنە) چاکتر و خۆشتر دەبێ و بەتەنگ کاتی حەسانەوەشمانەوە بوون.

(١٤) وادیارە ئەو شاخەی دەکەوێتە تەنیشتی باکووری دۆڵی (بانە)وە، کێوی (زاگرۆس)ی سەرەکی بێت. بەڵام کێوەکەی تەنیشتی لای باشووری و کێوەکانی تریش، هەر بریتین لە لقی تری ئەو کێوە، کە (٢٥ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا لادەکاتەوە و لەوێدا لووتکەیەکی قووچ پێک دێنێ و پاشان ئەم لووتکەیە دیارنامێنێ. ئەم لووتکەیەش (بیتوین)ە، کە نزیکەی ١٣ سەعات دووردەبێ.

بەشی نۆیەم

سەردانمان بۆ لای والی سنە ـ قەڵای بانە ـ وتوویژی والی سنە ـ ژنهێنانی کوڕەکەی ـ والی سەردانم دەکاتەوە ـ دڵڕەقیی والی لە بانە ـ خۆ تەیارکردن بۆ ڕۆیشتن ـ گیروگرفتی چاوەنوارِ نەکراو ـ بەگران دەستکەوتنی وڵاخی باریی ـ پۆزشی والی ـ سوڵتانی بانە ـ دەست پێکردنی ڕێکردنمان ـ سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگە پێنەدانمان لەسەر ڕێکردنمان ـ هەڵوێستێکی خراپ ـ بریاری بەشەڕ ڕێگاکردنەوە ـ ترسی سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگەپێدانمان بۆ ڕۆیشتن ـ چیا ـ چوونە ناو ناوچەی بابانەکانەوە ـ دەستوپێوەندەکانی عومەرئاغا ـ کەلاوەکانی قەڵاچوالان ـ میوەی تازە ـ شاخی نزم ـ گەیشتنە سلێمانی.

٧ی ئەیلول

خان، ئەم بەیانییەی دیاریکردبوو، تیایدا سەردانی بکەم. پەیمانیشی دابوو بەفێنکیی، پێش ئەوەی گەرما دابێت، (کە دەترسام تێنەکەیم بەرکەوێ)، پێشوازیم بکات، بەڵام تاپێش دە و نیو ئاگاداریان نەکردم، کە ئامادەی دیدەنیمە. ئەوسا ئیتر سواری ئەسپەکانمان بووین و بۆ شار چووین. لەوێ لەبەر شاردا (میرزا عینایەتوڵلا) و دەستەیەک سوارە پێشوازیان کردین. ئاپوورەکردنەکەشیان لەو گەرما و ناو تەپوتۆزەدا زیاتری دەنواند. کاتێ ئێمە بەناویاندا تێپەڕبووین، بەدەم سەرکەوتنمانەوە بۆ سەر شاخی قەڵاکە، کۆمەڵێک تفەنگ بەشانی (سەقز)ی و گەلێ ناوچەی تری کوێستانیمان بینی، کە لەهەردوو بەری ڕێگاکەوە ریزیان بەستبوو. هەروەها سەربازان، یان سەربازە نیزامییەکان، کە سڵاوی سەربازانەیان بۆ کردم، بەڵام لەو هاوڕێیانەیان چاکتر نەبوون، کە لە (سنە) دیبوومن. ژمارەشیان نزیکەی سەدوپەنجا سەربازێک دەبوون. قەڵاکە، یان کۆشکەکەش، یان هەر ناوێکی تری لێ بنرێ، شوێنێکی دیمەن ناشیرین بوو. چاوم بە(خان) کەوت، لە هۆڵێکدا دانیشتبوو، دیوارەکانی گەچکاری نەکرابوون، کۆمەڵێک کاڵەکی لە دەوربوون. بۆ پێشوازی کردنم هەستا، دەستی بۆ من و میستەر (بەل) درێژ کرد. لەوە نائومێد بووم کە هەڵسوکەوت و ڕوخساری بەوجۆرە نەبوو پێشتر لە دیدی مندا بوو. وام چاوەڕێ دەکرد قیت و قۆزیی (داود پاشا)ی تیا ببینم، بەڵام هەر ئێرانییەکی ئاسایی ڕوخساری توند، یان بە واتەیەکی تر، دوو ڕەگ بوو، یا لەو شێوانە بوو کە پێیان دەڵێن پیاوێکی چاک و سنگ فراوان. لەوانە نەبوو ترش و خوێ بەقسەکانییەوە بکات و هەربەوە دەست پێدەکا کە هەندێ پرسیاری کورت بکات و سەرنجی کورتیش دەربڕێ. باڵای لە مام ناوەندی کەڵەگەتتربوو. دەموچاوێکی خروپڕ و ریشێکی سپی و دووبرۆی ڕەش و پڕی پێوەبوو، کە شێوەی ڕاست وەستان و لەیەکەوە نزیکیان وایانکردبوو سەرەوەی دەموچاوی دڵی پێنەکرێتەوە.

لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەم، کە هەرگیز ئێرانییەکم نەدیوە لە هەموو ڕوویەکی جوانییەوە، جوان بێت. ڕەنگە هۆی ئەمەش هی ئەو جلوبەرگانەیان بێت کە لە جوانیی بێبەشیان دەکات، ڕەفتاری توند و قەبەیان و ئاخاوتنیان بە دەنگێکی گڕ، لایان بووە بەخوویەکی باو، کە لاسایی پیاوانی خێڵەکی و ناو کۆشکەکان دەکەنەوە. بەڵام بەلای منەوە لە (ئەوباش)ێکی پۆشتە زیاتر، هیچی تر نین.

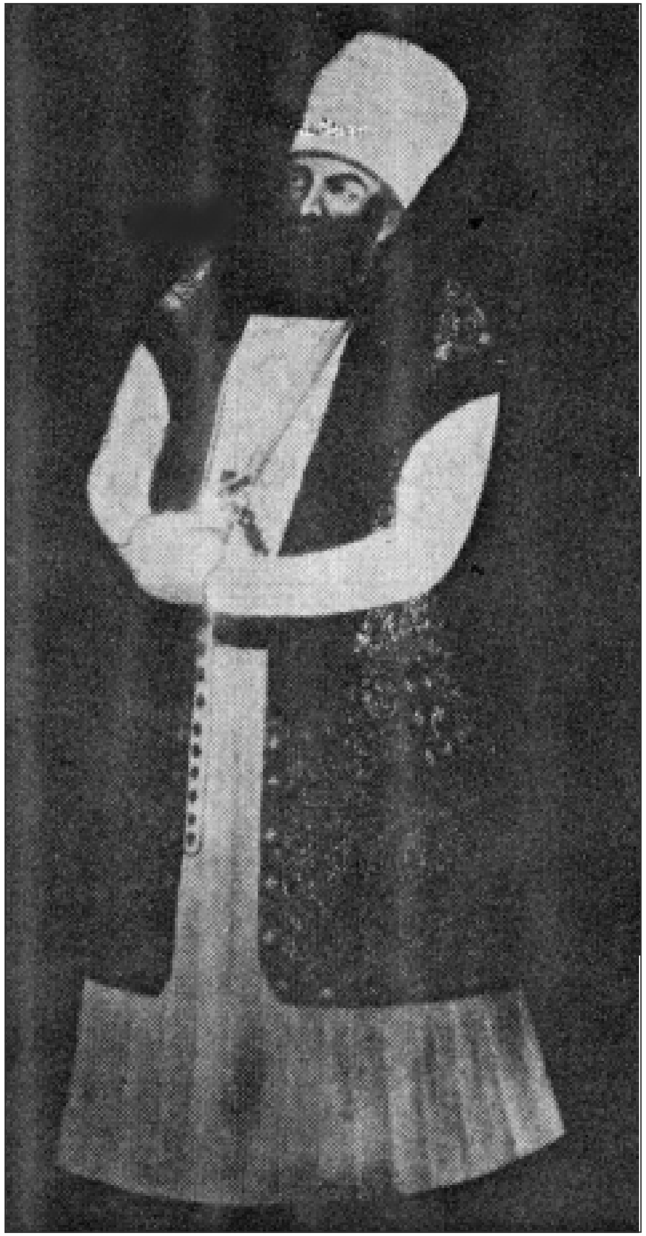

ئەمانوڵڵاخانی ئەردەلان

ئەو وێنەیەم لەم کتێبە فارسییەوە وەرگرتووە: «سرنوشت درگذشت زمان» ، نووسینی: عبدالخالق اردلان، چاپ اول، تهران، ١٣٦٨ی هەتاوی، ١٩٧٩ز، (م)

لەگەڵ (خان)دا، مووساخانی حاکمی (سەردەشت)یش دانیشتبوو، کە بۆ سەردانی (والی) هاتبوو، لەگەڵ سوڵتانی (سەقز)دا، ئەمیان خزمی خۆی بوو، هەروەها سوڵتانی (بانە)ش لە تەنیشتیانەوە دانیشتبوو، دانیشتنەکەیشی بێ زۆر لەخۆکردن و ئاسایی بوو، لە هەمووشیان زیاتر بەئازادیی ڕەهاییەوە دانیشتبوو. ئەوە وای لێکردبوو دەتوت شازادەیە لەناویاندا. هەردوو کوڕەکەی خان لەپشت پەنجەرەکەوە ڕاوەستابوون، کە سەرەوکاری کۆمەڵێک نۆکەر و چەکداریان دەکرد. ئەو کوڕەیانی کە زۆری لێ نزیک بوو (محەمەد عەلی خان)(*)، ئەوەیان بوو کە لە جەژنی نەورۆزی داهاتوودا، کچەکەی (شاە) دەخوازێ. کوڕێکی داڕێژراوی ڕەشتاڵە بوو، شێوەی لە باوکی دەچوو، بەڵام ئەو کوڕانەی تری، کە دیبوومن، لەوناچن.

جلوبەرگی دەرەوەی والی بریتی بوو لە شاڵێکی ڕەشی کشمیری. جلەکانی تریشی ئاسایی بوون. چەکی جوان و خەنجەری گرانبەهای هەڵنەگرتبوو. پێشەوەی دەربارەکەیشی بەم شت و بەو شت نەڕازانبووەوە لە دووربینێکی پاپۆڕ و باستونێکی بە (لەک) بۆیەکراو، زیاتر نەبێ، کە شوێن دەسکەکەی زیوین بوو، لەگەڵ قاپێکدا کاتژمێرێکی تیابوو دووسێ مۆر و قووتوویەکی تریاک، لە دەستکاری (برمنگهام).

بەتورکی دواندمی، کە ئێستا لە ئێراندا بۆتە زمانی باوی چینی خانەدان. منیش ئێستا لەبەرئەوەی قسەکانی شایستەی تۆمارکردن نەبوون، کەمێکیم لەبیرە، چونکە هەر کورتە پرسیاری کرد، قسەکانیشی وا دەکرد، کە دەربارەی شتی بێ بایەخ و بەئەنقەست دووبارەکردنەوەی تیا دەبوو، بۆ ئەوەی وات لێ بکات تۆش دووبارەی بکەیتەوە.

پرسیاری دەربارەی تەمەنم کرد، وەڵامم دایەوە، وتم سی و سێ ساڵم، کەچی سەرنجێکی بە کوردی دەربڕی، وتی وەک چل ساڵێک دەنوێنێت. پاشان دەربارەی نەخۆشییەکەم پرسیاری بەتۆپەڵێک زاراوەی پزیشکانەی خۆرهەڵاتیانە دەست پێکرد، کە وەک بۆم دەرکەوت شارەزاییەکی تیا هەبێ. دەربارەی (مالکۆڵم) دوا و ستایشێکی زۆری کرد، ئاگاداریشی کردم کە (مالکۆڵم) گەلێ دیاری جوانی داوەتێ. دوایی سەبارەت کار و ئەرکی نیشنگەیەتی بەریتانی لە بەغداد، پرسیاری کرد و پێی لێ ڕاکێشا بۆ مووچەکەم! ئینجا نزیکەی پەنجا کاڵەکێکیان بۆ هێنایە بەردەمی، ئەویش قەڵەمبڕێکی بچووکی برمنگهامی لە گیرفانی دەرهێنا و یەکەیەکە لێی چەشتن. سینییە حەڵواشیان هێنا. ئەو

(*) محەمەد عەلی خان: مەبەست لە (خەسرەوخان)ە، کە لەم کاتەدا (حوسن جیهان خانم)ی کچی فەتح عەلی شای بۆ دەخوازێ و دواتریش: (ماهشەرەفخانم – مەستوورە خانم)ی مێژوونووس و نووسەری ناسراوی خواست–م.

لێی خوارد و منیش هەر لێم خوارد. ئیتر هەر خەریکی ئەوەبوو پارچەی بچووک بچووکیان لێ بکاتەوە و بەدەستی خۆی پێشکەشمیان بکات. پەیتا پەیتاش قەنە دەهێنرا. پرسیارێکی زۆری دەربارەی (بۆناپارت) کرد و پرسیاری ئەوەشی کرد کە ئاخۆ (میرنشینی گەل) پێکدێنێ. وتیشی بۆتە ناوداران. نزیکەی دوو سەعاتێک لەگەڵیا دانیشتم... کە بەجێم هێشت، هەڵسا و دووبارە خۆشهاتنی کردم. پێشی وتم لەم نزیکانەدا سەردانم دەکاتەوە. پرسیاری تایبەتی دەربارەی دەستوپێوەندەکانی (سنە)ی لێ پرسیم، کە ئاخۆ لە هەڵسوکەوتیان ڕازی بووم، یان کەسێکیان شتێکی نابەجێیان بەرامبەرم نەکردووە... ئەو تووڕەییەی لە سەروسیمایدا دەردەکەوت و ئەو ترس و لەرزەی لە نۆکەرەکانی دەنیشت، کاتێ کە ئەو تووڕەییەی دەردەکەوێ، وایان لێکردم ئەگەر هیچیشم لەبارەیەوە نەبیستبێ، بڕوا بکەم کە سەرکردەیەکی ترسناکە. لەڕاستیشدا هەرچیم لەسەری بیستووە، ئەوە دەسەلمێنن کە پیاوێکی فێڵاوی و قیناوی و زاڵمە.

قامچی لێدان لە (بانە)، ئەوە هەر پیشەی ڕۆژانەبوو. سامانێکی زۆری تیا زەوت دەکرا. پار زستان، لێرە شۆڕشێک بەرپابوو، وتیان هۆیەکەی ئەم کارە توندوتیژانە بوون.

(بانە) شارێکی پیس و قێزەونە. لەو ئاستەدایە شایستەی ئەوە نەبێ ناوی بنێی (شار)[1]. حاڵیشی لەو گوندانە چاکتر نییە، کە پیایاندا تێپەڕبووین، ئەوەندە نەبێ کە لەوان بلاوترە. (خانوو)ەکەش، یان قەڵاکەش لەسەر گردێکی تووڕەکەرێژ دروستکرابوو. هەر بەڕاستیش ناوی (بانە) هی ناوچەکەیە، ئەگینا شارەکە ناوی (بەرۆژە ـ Berozeh)یە، بەڵام بلاو نییە. جوولەکەیەکی زۆریش تیایدا نیشتەجێن.

٨ی ئەیلول

ئەم بەیانییە مووساخانی حاکمی (سەردەشت) سەردانی کردم. بەدرێژیی باسی ئینگلیزەکانی (تەوریز)ی کرد. ئەوەشی جێی دڵخۆشی و شادیی بوو، ئەوەبوو کە هەموولایەک بەباشی باسی هەڵسوکەوتی ڕۆڵەکانی وڵاتەکەمیان دەکرد.

سەر لە ئێوارە (والی) سەردانی کردم، کە لەپێشیەوە سەربازەکانی و لەدوایشیەوە ژمارەیەکی زۆری سوارە دەڕۆیشتن. بەڵام ڕێکردنەکەیان ئەو سام و شکۆیەی نەبوو، کە تورک هەیەتی، بەڵکو توێژاڵێکی ماتی و داتەپیوی ئێرانیانەی بەسەرەوە بوو، بەتایبەتیش ئەگەر ژمارەکەیان زۆربێ. جلوبەرگەکانی (خان) لەوانەی دوێنێی ساکارتر

(١) دەڵێن (سەقز) لەو بەرینتر و پێشکەوتووترە.

بوون، چونکە جلێکی جۆری ئەستووری لەوانەی لەبەردا بوو، کە دەروێشەکان لەبەری دەکەن. سەربازان لەبەر چادرەکەدا سلاوی سەربازانەیان بەچەک بۆ کرد و تیپی مۆسیقاکەش بەتەپڵ و مۆسیقا، سروودی شاهانەیان بۆ لێدا. خانی سەردەشت و هەردوو سوڵتانی (بانە) و (سەقز)یشی لەگەڵدا بوون. هەندێ چەکی نیشاندام و پرسی کە ئاخۆ ئینگلیزیی، یان فەرەنسایین و نرخیان چەندە و لەم بابەتە پرسیارانە. وتیشی گوایە (شا)ی ئێران گفتی داوەتێ سێ تۆپی بیابان و دەستەیەک تۆپچیشی، بۆ فێرکردنی کۆمەڵێک لەوانەی لای خۆی بداتێ. هەروەها وتی: منیش وا دەکەم خۆم فێربکەم و دەمبینیت وەک تۆپچییەکانی ئینگلیز بوومەتە تۆپچییەکی زۆرباش، ئەی لە (سنە) قولیپەکانی کۆشکەکەت نەبینی؟ تۆپێک هۆ... لەوێ دادەنێم و هەندێ گامێش و مەڕیش لەو شاخانەی ئەوبەرەوە دادەنێم، ئەوسا دەبینیت ڕۆژانە چەندیان لێدەکوژم.

ئێستا ئیتر هەڵوێستی دۆستانەتر بوو. قسەکردنیش لەگەڵیا، هەرچەندە لە ڕووی زانیاریشەوە زۆر بەکەڵک نەبوو، بەڵام بێ زۆر لەخۆکردن و ئاسایی بوو. پاشان لای بۆلای مووساخان کردەوە و بە کوردی پێی وت: (بەوخوایە ئەم پیاوە وای کردووە خۆشم بوێ). دوایی پێی وتم: (حەز لە برایەتیم دەکەیت؟ شتێکی باشە، پیاو هاوڕێی دەوڵەمەندی وەک منی هەبێت). ئیتر باسی کتێبخانەکەم هاتەپێشەوە و عومەرئاغا زرنگانە هەلەکەی قۆستەوە و ئاگاداری کرد کە دەمەوێت دانەیەک لە کتێبی بەناوبانگی مێژووی کوردستانم چنگ بکەوێ، کە ناوی (مێژووی کوردان)ە. لێرەدا گەیشتە ئەوپەڕی گەشکە و وتی: (مێژووی کوردانت ئەوێ؟ سا بەخوا چنگت دەکەوێ)، چەند ساڵێک بوو، بەردەوام لە هەوڵی پەیداکردنی ئەم کتێبەدا بووم. ئەم کتێبەش ئەوەی دەهێنا پیاو هەر لەبەر خاتری چنگ کەوتنی، (سنە)ی بۆ بگرێتەبەر[2]. لەوەش دەچوو بەم دواییە حاڵێکی ئایینی بۆ هاتبێ، بۆیە دەستی بەزیکر و وێرد خوێندن و تەسبیحات کرد. وتیشی نیازی حەجی (مەککە)ی هەیە. پاشان پرسیاری وەختی لە ئامادەبووان کرد، کە وەڵامیان دایەوە، پارچەیەک تریاکی بچکۆلەی دەرهێنا و کلۆیەک شەکریشی بەدوادا هەڵدا و دەستکرا بە قەنەکێشانێکی زۆر. باسی ئەوەم بۆ کرد کە سبەینێ نیازی سەفەرم هەیە. ئەویش تکای لێکردم بیخەمە دووسبەی، تا دووبارە دیدەنیم بکاتەوە.

(٢) میستەر ڕیچ توانی دانەیەک لە مێژووی کوردی چنگ بکەوێ، بەڵام لەیادم نییە لای کێ دەستی کەوت. ئەو دانەیەش ئێستا لەگەڵ سەرجەمی کتێبخانە تایبەتییەکەی کە تایبەتە بە کتێبخانەی خۆرهەڵات، لە مۆزەخانەی بەریتانیایە ـ خاریج. تێبینی: مەبەست لەو مێژووە، شەرەفنامەی میر شەرەفخانی بەدلیسییە. بڕوانە پەراوێزی (١) لاپەڕە دوازدەی پێشەکییەکەی (مَحمد عَلي عَوني) لەو چاپەیدا، کە (فَرج اللّه زكي الكُردي) بلاوی کردۆتەوە، چاپی قاهیرە، ع.

لە سەعات چواردا هاتەلام و تا نزیک بانگی شێوان لام مایەوە. پاشان مۆڵەتی خواست و بەنەزاکەت و ڕەوشتێکی زۆرەوە ڕۆیشت. سواری ئەسپێک، یان بارگیرێکی گەورە ببوو، سەرتاپای بە مەخمەل داپۆشرابوو. هەرکە لایشی بەلای دەستوپێوەندەکانیا دەکردەوە، یان یەکێکی دەدواند، ئەوان دادەچلەکین و ئەبلەق دەبوون.

٩ی ئەیلول

ئەمڕۆ دەبوایە سەردانی والی بکەم و مۆڵەتی لێ بخوازم. پێشتر داوام لێکردبوو خۆی کاتێکم بۆ دیاری بکات، چونکە ئەوەندەی پێوەندی بەمنەوە هەبێت، هەموو کاتێک بۆ من وەک یەکە. ئەویش وەڵامی دامەوە کە ئاگادارم دەکاتەوە.

بەدرێژایی ڕۆژی ئەمڕۆ، هەر لە بەیانییەوە، بۆ یەکلا کردنەوەی حسابی (بانە)ی بەسەربرد. چاوی سێ پیاوماقوڵی ئەم بەشەی میرنشینەکەی دەرهێنا و ئافرەت و کچەکانیانیشی لەگەڵ کۆمەڵێک خەڵکی تردا ئاوارەی (سنە) کردن. کاروانێکی درێژی ئەو ئافرەت و کچانەمان دین، کە میر ئاوارەی کردن، بەسەر وڵاخەوە ئەو دەشتەیان دەبڕی و هەندێ یاساوڵی سەر بە (خان)یش بەسوارییی، لەنێوان ئافرەتەکاندا ڕێیان دەکرد. ڕۆژی ئەمڕۆ ئەمە کردەوەی (خان) بووە. بەڵام بۆ بەختەوەری تا نەگەیشتایەتە سەعات یازدەش دەستی پێنەدەکرد. تا زیاتریش دەنگوباسەکانیمان ببیستایە، زیاتر ڕقمان لە دڕندایەتی و ملهوڕییەکەی دەبووەوە.

دوای نیوەڕۆ بۆ سەردانی گوندێک چووبوو، کە پێشتر ڕووتی کردبوونەوە، کەچی پێش ڕۆیشتنی هەواڵێکی بۆ ناردبووم، دەڵێ ئەمڕۆی بەهەندێ کاروبارەوە بەسەر بردووە، کە نەیتوانیوە دەستبەرداریان بێت و تکاش دەکات کە سبەینێ سەردانی بکەم و لەوێوە ماڵاوایی لە یەکتر دەخوازین و ئیتر ئەو بە ڕێیەکدا دەڕوات و منیش بەرێیەکی تردا. ئەم دواکەوتنەش زۆر بێزاری کردم، بۆیە نوێنەرێکم ناردە لای تا داوای لێبووردنی لێ بکەم کە ناتوانم سبەینێ دوابکەوم. بەڵام ئەو جێگایەی جێهێشتبوو، تا درەنگانێکی شەویش نەدەگەڕایەوە.

لە یازدەدا چوومە سەر جێگەکەم، بەڵام هەر تاوێک ئارامم گرت، تا بان نۆکەر هات، کە لە هەمان کاتدا بان هۆبەش بوو، ئاگاداری کردم، فرمانی پێکراوە بەپەلە چادرەکان بپێچێتەوە. سەرم لەم توندوتیژییە لەپڕە زۆر سوڕما. بۆیە من و عومەرئاغا کە هەواڵەکەی گەیاندبوو، هەرچەندمان دەکرد نەمان دەزانی چۆن هەواڵەکە لێک بدەینەوە! بەڵام بڕیارمدا

چادرەکان کۆنەکەنەوە، مەگەر هێزێکی لەوەی خۆمان گەورەتر، بەزۆر پێمان کۆبکاتەوە. لەبەرئەوە ئەگەرچی شەویش درەنگ بوو، بەڵام داوام لە عومەرئاغا کرد سواربێت و بچێتە شار، تا سۆراخی ئەم هەواڵە سەیرە بکات، بزانێ چییە. عومەرئاغاش داواکەمی گرتە ئەستۆ و دوای نیو سەعات مەلاکەی (میرزاکەی) ـ فەقێ قادر ـ گەڕایەوە (بەینی خۆمان بێت پیاوێکی یەکجار چاکە) بۆئەوەی ئاگادارم بکاتەوە، کە شتەکە هەڵەیەک بووە و میرزاکانیش لێی پاڕاونەتەوە، کە نەیگەیەنێ بە (خان). بان نۆکەرەکەش لەرزی لێ نیشتبوو دەیوت ئەگەر (خان) شتەکە بزانێ، هەردوو چاوی هەڵدەکۆڵێ.

عومەرئاغاش ئاگاداری کردم کە نەیتوانیوە والی ببینێ. لەبەرئەوە ، وای بەچاک دەزانێ لە شار بێت، بۆئەوەی وڵاخەکان بهێنێ (کە دەبوایە والی بۆمانی پەیدا بکات، چونکە بەبێ فرمانی ئەو پەیدا نەدەکرا) تابتوانین سبەینێ بەیانی بەزوویی ڕێ بکەوین. چاکیشم کرد کە لە مەسەلەکە بێدەنگ بووم، چونکە سەیرم کرد هیچ سووکایەتی پێکردنێکی دەست هەڵبەستی تیا نییە. بۆشم دەرکەوت کە ببێ و نەبێ، فرمانەکە بەسەرخۆشی و لەکاتی مەست بوونێکی زۆردا دەرکراوە، چونکە والی، جگە لە بەنگ کێشانیشی، (مەی)یەکی زۆریش دەخواتەوە، لەبەرئەوە زۆر ئاسانە لەم کاتەدا بیهێنیتە بەرچاوت، کە دەبێتە چ دڕندەیەکی زیانبەخش. ئەم ڕووداوە ناخۆشە، تا دوای نیوەشەو خەوی لێ زڕاندم[٣].

١٠ی ئەیلول

لەگەڵ شەفەقدا هەڵسایین، بەڵام وڵاخەکانمان نەبینی. عومەرئاغاش لەشار گەڕابووەوە، ئاگاداری کردم کە وڵاخەکان بەرێوەن، بەڵام نۆیان لەو کاروانە گل دراونەتەوە کە لە بەغداوە هاتووە و لێرەوە بەرەو وڵاتی (کەرەج) تێدەپەڕێ، ئەو کاروانەی کە دوێنێ خۆم لەو باجە زیادەیە ڕزگارم کرد، کە دەیانویست دووئەوەندەی لێ وەربگرن، لەگەڵ هەندێ داخوازی تری گراندا، کە دەستوپێوەندەکانی (خان) لێیان داوا دەکرد.

نانی بەیانیمان ئاسایی بۆ ئامادە دەکرا، دوای نانخواردن کیسەدار ـ بان نۆکەرەکەی خان و عەبدوڵڵا بەگ ئاگاداریان کردم کە (خان) دەیەوێ سەردانم بکات و ماڵاواییم لێ

(٣) دوێنێ شەو، مەیتەرەکەی لام (حسین)ی بەسزمان مرد. لەو کاتەوە کە یەکسەر لە (سنە) دەرچووبووین و نەخۆشییی زۆری بۆ بردبوو، خۆی دابووە دەست نائومێدی. لاوێکی چاک بوو. حەسەنیش کە یەکێک بوو لە چادر هەڵدەرەکان، ئەویش لە گوندێکدا مرد. ناچاریش بووم هەر لەو گوندە بینێژم. مەیتەرێکی تریش لە سلێمانی مرد.

بخوازێ. تووڕەبووم و پێم وتن وڵاخەکانی کاروانەکەم ناوێ (ئەو وڵاخانەی ناردبوومنەوە بۆ خاوەنەکانیان و دواییش دڵنیابووم لە جێبەجێکردنی فرمانەکە) و بەتەنیا دەڕۆم و کەلوپەلەکانیش لەجێی خۆیان جێ دەهێڵم و ناشمەوێ دیدەنی (خان)یش بکەم. لەسەرئەمە عەبدوڵڵا بەگ و هەندێ دەستوپێوەندی (خان) دەستبەجێ سواربوون و بەغار بۆ شار چوونەوە، بەڵام خاوەنی وڵاخەکان، لەگەڵ وڵاخەکانیا، کە لەوکاتەدا بۆ هەوارەکەمان هێنابوویانن، لام مایەوە. کیسەدار (بان نۆکەریش) بۆ ڕازی کردنم بەپەلە نانەکەی داینێ، هەرچەندە لەو تووڕە نەبووم، چونکە ئەو پیاوێکی چاک و خزمەتگوزاربوو.

عومەرئاغاش سێ، یان چوار وڵاخی ئامادەکرد، کە لەملاولەولا کۆی کردبوونەوە. باری کردن و لەگەڵیان ڕۆیشت، بەڵام پێش هەموو شتێک هەگبەکانی من و قیبلەنماکەی بارکرد. کۆمەڵەکەشمان هەر جرتوفرتیان بوو. پاش ئەوەی کاروانی باروبنە قورسەکە ڕۆیشت، کە توانیمان باریان بکەین.

ریچ خانم و میستەر (بەل)یش سواربوون و یەک دوو نەخۆشیان لە دەستەکەی من لەگەڵدا چوون، لەگەڵ پیاوێکی خێڵەکی لە دەستەکەی عومەرئاغا، کە متمانەی پێدەکرا و ئامۆزاشی بوو، تفەنگەکەی منیشی درایە و شمشێرە پانەکەی منیشی بەشێوەیەکی پێکەنیناوی بەقایش و کێلانە بریقەدارەکەیەوە خستە سەرشان، کە پێی بووە سەرکردەی کاروانەکە و بەم قیافەیەوە بۆ ئەوە دەشیا سەرکردایەتی کۆمەڵێک ڕێگر و چەتە بکات.

نیو سەعات دوای ڕۆیشتنی کاروانەکە، عەبدوڵڵا بەگ بەپەلە گەڕایەوە، تا ئاگادارم بکاتەوە، کە ئێستا (والی) لەخەو هەستاوە و هەواڵی ئەوەی بیستووە کە لەبەر دەست نەکەوتنی وڵاخ، سەفەرەکەم دواکەوتووە، فرمانی کردووە ئەسپەکەی خۆیم بۆ بێنن. زۆریش مەبەستێتی کە شتێکی وا ڕووی نەدابێ، نیگەرانی کردبم. تکاشم لێدەکات بەدەم ڕێوە، کە بەشاردا تێپەڕ دەبم، لای لابدەم و قاوەیەکی لەگەڵدا بخۆمەوە و بەلایشیەوە دەبێتە مایەی شەرەف، ئەگەر وەک بەڵگەی لێ ڕازی بوونی، بارگیرێکی یەرغەی لێ قبوول بکەم. لەبەرئەوە پاش ئەوەی هەندێ پارەم بەسەر ئەو چاو برسیانەدا بەشیەوە، کە تەنگیان پێ هەڵچنیبووم و بەوە ڕازی نەدەبوون کە دابوومنێ، سواربووم و بۆ ماڵاوایی لێکردنی (خان) ڕوومکردە شار. سەیرم کرد سەرقاڵی ئەوەیە نامەیەک بەمیرزایەکی دەنووسێ، ئەویش خۆی بەدەمدا دابوو لەبەردەم (خان)دا، ئەوەی دەنووسی، کە (خان) چی پێ بڵێ، کوتومت وای بنووسێ.کە من دڵنیابووم ئەگەر بیانهێشتایە میرزا خۆی ئەو

شتانەی بنووسیایە، کە خان پێی دەوت، بەشێوەیەکی تر دەینووسی(٤).

خان، زۆر بەجوانی و نەزاکەتەوە، بەپێی شێوە سەیرەکەی خۆی، پێشوازی کردم. دووربینێکی بچکۆلە و کیفەکەی دەرهێنا بوو، لەبەردەمیا بوو وتی ئەوە دیاری سەرۆک وەزیرانی شایە، بۆی ناردووە و داوای لێکردم سەیری پێبکەم و پرسیاری نرخەکەیشی کرد. سەری لەوە سوڕمابوو، کە بۆچی ئەم دووربینەش وەک دووربینە گەورەکان، تارمایی بەرجەستە ناکات. پاشان وتی مادام ئەو تەقەللایەیان لە دروستکردنیا داوە، دەبوایە بە ئەندازەی ئەو هێزی نزیک کردنەوەیەی، بەرجەستەیشی بکردایە. سوڵتانی بانە (نورئەڵلا) هاتە ژوورەوە و لە دوورەوە دانیشت. خانیش پێمی ناساند و وتی: یاخشی ئۆغلان (واتە کوڕێکی باشە). ئەم کوڕە باشەش ریشێکی ڕەش و پڕی پێوەبوو، درێژاییەکەی پێیەک دەبوو، بە ئاشکراش ترس و لەرزی لە ستایش کارەکەی پێوە دیاربوو - و گوندێکی پێبەخشیوە. واتە بە (خان)ی بەخشیوە. «ئەم گوندەی کە لەم دواییەدا، خان زەوتی کردبوو و دەیەوێ کۆشکێکی تیا دروست بکات، لەوەی (خەسرەوئاوا) چاکتر بێ و خەڵک لە مووسڵ و حەڵەب و قاهیرەوە بانگ بۆ دیتنی بکات». ئیتر سینییە شیرینیان هێنا و والی پرسیاری ئەوەی لێکردم، حەز لە چ دیارییەک دەکەم، تا بۆمی بنێرێت. وەڵامم دایەوە کە ئەو کتێبەی بەڵێنی دامێ بمداتێ، دەبێتە بەنرخترینی هەموو دیارییەکان. ئەویش دڵنیای کردم کە دەممە خاوەنی و وتی لەبەرئەوەش کە هەرگیز لە ژیانیا درۆی نەکردووە، دانی پیادەنێت کە دوو دانەی هەیە، بەڵام دەیەوێ بەراوردیان بکات و بەهەموو دڵنیاییەوە دانەیەکیانم لەگەڵ تەتەرێکدا لە (سنە)وە بۆ دەنێرێ، بەمەرجێ لە بریتی ئەوە چەند پاکەتێکی باروتی بدەمێ. پرسیارەکەی دووبارە کردەوە، کە حەز لە چ جۆرە دیارییەک دەکەم و هەر دووپاتی دەکردەوە، کە ڕوانیم هەر پێ دادەگرێ، پێم وت زۆر زۆر سوپاسگۆ دەبم، ئەگەر هەر کتێبێ، پێی وابێ بەلامەوە چاک دەبێ، ئەوا بۆمی بنێرێت. وەڵامەکەم ڕازی نەکرد و پێی داگرت، کە دەبێ هەر کتێبێک دەستنیشان بکەم، منیش پێم وت کە گەڕامەوە بۆ وڵاتی خۆم لەوێ چاو دەگێڕم، بزانم چیم پێویستە، ئەوسا ئاگاداری دەکەمەوە. وەڵامی دامەوە کە ئەوکاتە ئەویش ئاڵوگۆڕێکم لەگەڵدا دروست دەکات.

واتە: ئەو هەرچی بوێت، بۆمی بنووسێت و بۆی بنێرم و منیش هەروا بکەم.

(٤) لە خۆرهەڵاتدا شێوەی نووسین، لەگەڵ شێوەی قسەکردندا زۆر جیاوازە. وا دیارە مەبەستی (ریچ) لێرەدا ئەوەبێ کە ئەگەر (خان) پوختەی ئەوەی پێویستە بنووسرێت، بۆ میرزای بگێڕێتەوە، میرزا دەیتوانی بەشێوەیەکی جیاواز، لەشێوەکەی (خان) دەری ببڕێ-خاریج.

دوای ئەوەی سەعاتێک لای مامەوە، ماڵاواییم لێکرد. ئیتر هەستا و دەستمی گوشی، گەلێ وشەی خۆشهاتن و میوان نەوازی دەربڕی و بەتکاوە داوای لێکردم پێی بڵێم کە ئاخۆ لێی ڕازیم. هەر ئەمڕۆ (خان) بەڕێی گەڕانەوەی خۆیدا بۆ (سنە) گەڕایەوە. ئەمەش دەبێتە مایەی خۆشیی دانیشتوانی ئەم ناوچانە.

سەعات دوازدە و نیو لە (بانە) دەرچووین. پاش ئەوەی ڕووەو باکووری خۆرئاوا دەشتەکەمان بڕی، چووینە ناو دۆڵێکی تەنگەبەرەوە، کە شاخی بە بەڕوو داپۆشراو دەوریان دابوو. بەم جۆرە تا یەک و چل و پێنج دەقیقە ڕێمان کرد. پاشان سەرکەوتینە سەر زنجیرە زوورگێک، کە دەبوونە سنوور بۆ ڕێگاکە. لە دوودا گەیشتینە گوندی (سوویێروە ـ Swearwea)ی[٥] بچووک و پیس، کە بەسەر دۆڵەکەمانەوە بوو. ئیتر لێرە هەستمان کرد بەشێکی تەواومان لە قۆناغی ئەمڕۆمان بڕیوە، چونکە درەنگ بەڕێکەوتبووین.

ئەمڕۆ (نۆبەتێ)یەکە سەردانی زۆربەی کۆمەڵەکەمانی کردەوە. عەبدوڵڵا بەگ دەبوایە تا ئێرە یاوەریم بکات، بەڵام بۆئەوەی پاشماوەی شتەکانی ترمان بۆ بنێرێ و ئەو وڵاخدارە بەسزمانەش بە سەلامەتی ئازاد بکات، کە من پاراستم، بەچاکمان زانی هەر لە (بانە) ماڵاوایی لێ بکەم، کە بەڕاستی تاقە پیاوێک بوو نیگەران بم بۆ جێهێشتنی، کوڕێکی چاک و خزمەتگوزار و ڕۆح سووک بوو.

کوڕێکی لاو، لە (بانە)وە تا ئەم گوندە، بە تەنیشت ئەسپەکەمەوە ڕێی دەکرد، هەواڵی ئیشەکەیم لێ پرسی، وتی پێڵاودرووە. حەزم کرد بزانم ساڵانە چەند بەدەوڵەت دەدات، وەڵامی دامەوە کە هەر پازدە ڕۆژ جارێک (تمەنێک) دەدات، بەڵام ئەوەتەی (خان) هاتۆتە (بانە)وە، بنەماڵەکەیان (پێنج) تمەنی داوە. لەبەرئەوە خەریکن لە برسا بمرن، چونکە ئیشەکەی داهاتێکی ئەوتۆی نییە، تا باجێکی ئەوەندە بدات.

١١ی ئەیلول

دوێنێ شەو، هەندێ دز هاتنە سەرمان و لە شتەکانی من: دوو زینی زیوچن و هەندێ چەکی زیوکاریان دزیبوو. هەرکە ئاگاداریان کردم، عەلی ئاغا (کە لە دەستەکەی خۆم بوو ـ لەگەڵ فەقێ قادر، کە لە دەستەکەی عومەرئاغا بوو) ناردمن بۆلای (ئەمانوڵڵاخان)، تا

(٥) ڕاستییەکەی (سوێرئاوە ـ یان ـ ئاوا SOR AWA)یە. واتە ئەو گوندەی ئاوەکەی سوێرە ـ ع.

ئاگاداری بکەنەوە و دزەکان بدۆزنەوە و شتە دزراوەکانیشمان بۆ بنێرنەوە[*].

لە حەوت و نیودا لە (سوێرئاوا) دەرچووین و پاش ئەوەی چووینە سەر ڕێگاکەی دوێنێمان، تا نۆ، لە دۆڵەکەوە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات ڕێمان کرد. ئیتر لە دۆڵەکەدا گەیشتینە کوێرە شیوێک، پاشان لە ڕێگاکە لاماندا و لە نۆ و نیودا گەیشتینە گوندی (نوێژگە)، کە بە لاپاڵی شاخێکەوە بوو، لە باکوورەوە دەبووەوە سنوور بۆ شیوەکە. ڕێگاکەی ئەمڕۆمان بەلای زۆرەوە تەختەڵانی و پڕ لە دارودرەخت بوو،کە زۆربەیان داری بەڕوو و هەرمێ کێویلە (کرۆسک) بوون. زەویش کەوەلە و گەچۆڕاوی بوو. هێشتاش هەر لە ناوچەی (بانە)دا بووین، بۆیە ئەگەر شتێک بە شتێکی ترەوە بەیاد بێتەوە، ئەوا ئەم ناوچەیە بە (دز) بەناوبانگە. هەرچەندە ئەو وڵاخانەی لە (بانە) پەیدامان کردبوون، ماندووش نەبوون (کە زۆربەیان بارگیربوون)، بەڵام چونکە لەنێوان (نوێژگە) و (مەروێ)دا گوندێکی تر نەبوو، کە نێوانیان چوار سەعاتە، بۆیە نەمانتوانی لە (نوێژگە)[٦] زیاتر بڕۆین. ئەحمەد بەگی کوێخای گوندەکە ـ سەرنجی ڕانەدەکێشا و شەڕانیش دیاربوو. ئەم بەیانییەش پێیان وتین کە نایەوێ وڵاخمان بۆ پەیدا بکات و ڕێگاشمان نادات ئەوانەش کە پێمانە، بەکاریان بهێنین، وتبووشی ئەم فرمانەی لە سوڵتانی (بانە)وە وەرگرتووە.

ئەمەش وا پێدەچوو زۆر دوور نەبێ، چونکە لەو نامەیەدا کە لای سوڵتانەوە بۆم هاتبوو (ئەو سوڵتانەی هەقم بوو لە ڕووداوی تریشدا لە هەڵسوکەوتی ڕازی نەبم) وادیار بوو بەلای ئەو پیاوەدا دایشکێنێ، کە گومانی زۆرمان هەبوو لەسەرئەوەی پێوەندی بە دزەکانەوە هەبێ.

تیا مابووین و نەماندەزانی چی بکەین، چونکە (ئەمانوڵڵاخان) سەفەری کردووە و واش پێدەچوو تاقە دەسەڵاتێک کە دەتوانین پشتی پێ ببەستین بۆ هاوکاری کردنمان دژی خراپەی ئەم کوێخایە، پشتی ئەوی زیاتر دەگرت وەک هی ئێمە. گوندەکەش لە جێگەیەکی

(*) وادیارە ئەم دزی کردنە لە (ریچ) زۆر دڵگیری کردبێت. چونکە بەدەم ئەو پشکنینە وردەوە کە لەم چەند ساڵەی دواییدا، لەناو ئەرشیفی بەڵگەنامەی قاجاریدا لەگەڕاندام، چەند بەڵگەنامەیەکی دەوڵەتی بەریتانیام دینەوە، تایبەتن بە گازندەی ئینگلستان، لە دەوڵەتی ئێران (ئەمانوڵڵاخانی والی سنە)، بۆ دۆزینەوە و گێڕانەوەی کەرەسە دزراوەکانی (ریچ)... لەم بارەیەوە بۆ زیاتر زانیاریی بنوارە: (میرزا صالح، غلامحسین ـ أسناد رسمی در روابط سیاسی أیران با انگلیس و روس و عثمانی ـ جلد یکم ـ ص ١١٤ ـ نشر تاریخ أیران، مرکز پخش: إنتشارات خوارزمی ـ چاپ اول ١٣٦٥ ش)ـ م.

(٦) نوێژگە: بە مانای ئەو جێگەیەی نوێژی لێدەکرێ و بە فارسیش (نمازگاه)ە. لە کوردیدا نوێژیش هەر بەمانای (نوێژ)ە و وا دیارە لە وشەی (نماز)ی فارسییەوە وەرگیرا بێ.

قایمدا بوو، سی چل تفەنگ بەدەستیش خڕببوونەوە، کۆمەڵەکەی ئێمەش خۆیان لەخۆیاندا کەم بوون و هەمووشیان سوارەبوون و نەخۆشی پەکی خستبوون. لەبەرئەوە نەماندەتوانی بەرەنگاری تەنگانە ببینەوە... لێرەدا لەوە پەشیمان بوومەوە کە نەدەبوو سەربازەکان (سوپاییەکان) بۆ سلێمانی بنێرمەوە، چونکە هەربوونیان لەگەڵماندا مایەی ئەوەبوو هەموو شتێک بێتەوە دۆخی جارانی خۆی...

دوای ڕاوێژکردن لەگەڵ عومەرئاغادا، کە بۆ ئەم داروبارە کتوپڕە چی بکەین، بڕیارماندا هەرچۆنێ بێت ڕێ بکەین و خۆمان بگەیەنینە بابانەکان و کەلوپەل و چادرەکان لە دوای خۆمانەوە بەجێ بهێڵین و کۆمەڵێک چەکداری (شینکی ـ خێڵێکی ئازای شاخاوی بوو، لە نزیکمانەوە بوون لە سنووری ناوچەی بابان)دا بنێرین بۆ ڕزگارکردنی کەلوپەلەکان. ئیتر هاوسەرەکەم بە پارێزگاری میستەر (بەل) و محەمەد ڕەزا چاوەش و هەندێ نۆکەر، کە هەموویان سوارەی چەکداربوون، ناوچەکەی بەجێهێشت. من و عومەرئاغاش خۆمان دواخست، بۆئەوەی ئاگاداریی نەخۆشەکان بکەین و بەرهەڵستی هەر هێرشێک بکەین کە بکرێتە سەرمان. وا دیاربوو ئەو هەڵوێستەی ئێمە و ڕاوێژەکەمان، بەدڵی ئەحمەد بەگ نەبوو، بۆیە بەپەلە هات و وتی ئامادەیە چەند گوێدرێژمان بوێت، بماندات و ڕێککەوتین و دوای دەردەسەرییەکی زۆر و دواکەوتنێکی درێژ و سوێندخواردنی ئەوان و هەڕەشەی ئێمە لێیان، وڵاخەکان ئامادەکران. ئێمەش باروبنەمان بارکرد و نەخۆشەکانمان سوارکرد و پێش ئەوەی خۆمان ببزوین. دەستمان بەهەموویانەوە نا و تا ماوەیەکی ڕێگاش بەڕێمان کردن، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی هەڵسوکەوتی ئەمان و بەو شتانەشدا کە لەکاتی ڕۆیشتنماندا، لێیان ڕوویدا، عومەرئاغا سڵی ئەوەی هەبوو لە ڕێگادا هەڵکوتنە سەرمان. بێگومان ئێمەش ئامادەی بەرهەڵستیی بووین و منیش هەستم دەکرد متمانەی تەواو بەتوانای خۆمان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەیان هەیە، چونکە سوارەی چاک و چەکداربوون و خۆشمان بە چاکترین شێوە ڕێکخستبوو، بۆ ئەوەی بەوپەڕی تواناوە پارێزگاری باروبنە و نەخۆش و پەککەوتەکانمان بکەین. ئەو خۆ ڕێکخستنەی خۆشمان هەر پاراست، تا بە سەلامەتی سنوورمان بڕی.

وا دیاربوو کوێخاکەی (نوێژگە) وای بەچاک زانیبوو دەست نەهێنێتە ڕێمان و لە ناوچەکەی دەرچین و زیانمان پێنەگەیەنێ، چونکە ئیتر دوای ئەوە هیچ شوێنەوارێکی خۆی و دەستە و کۆمەڵەکەیمان نەدی[٧].

(٧) سوڵتانی (بانە)، ئەحمەد بەگی سەرۆکی گوندی (نوێژگە)ی بە گیراویی بۆ سلێمانی بۆ ناردم، تا چ سزایەکم بەلاوە چاک بێت، بەرامبەری بیکەم، کە بێگومان لێی خۆش بووم و ناردمەوە.

لە حەوت و نیودا ڕۆیشتین و لەسەرخۆ ڕوومانکردەوە ئەو ڕێگایەی دوێنێ دەستبەرداری بووین و لە هەشتدا گەیشتینەوە سەری. دوای تاوێ سەیرمان کرد بە زەوییەکی چاکتردا هەڵدەگەڕێین. نزارە داربەڕوویەکی گەورە و دارهەرمێ کێویلە و داری تری تیابوو، لە شێوەی گۆیژدا بوو. بەدەم ڕێوە دووجار لەسەر ئەو شاخە هەڵوێستەمان کرد، کە پیایدا سەردەکەوتین و ناوی (بێ لوو) بوو، کەمێکیش ڕووی دەکردە باکووری باشوور، بەڵام بەرزبوونەوەی شاخەکە، لە دەشتی (بانە)وە لەسەرخۆ بوو، بەڕادەیەک کە لەملایەوە هیچ نیشانەیەکی ئەوەی پێوە نەبوو شاخ بێت. کەمێکیش لای چەپمانەوە کێوی (سوورکە ئوو ـ Soorkeoo)[٨] بەخۆی و لاپاڵە لێژەکانییەوە بەرزببووەوە و ڕووی دەکردە باشووری خۆرهەڵات و ئەمسەری نزیکیشی لێمانەوە ئاوی (بانە) و چەمی تر، دابڕدابڕی کردبوو، ئاشکراشە کە بەشێکە لەو زنجیرەیەی پێشتر بەسەریا تێپەڕین و وەک پێشم وابێ هەر ئەو کێوەیە کە بۆ (ئەحمەد کولوان) دەبووە سنوور و لە کاتی تێپەڕینماندا لە سلێمانییەوە بۆ ئەحمەد کولوان، بەو ڕێیەدا کە ناوی (تاریلەر)[٩] بوو، بڕیمان.

دوای ئەوەی لەسەر کێوی (بێ لوو) حەساینەوە و وڵاخەکانیشمان تاقەت کردن، لە دە و نیودا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. کە دەڕۆیشتین وەک ئەوە وابوو لەناو یەک زەریای شاخدابین، کە لە ڕاست و چەپمانەوە دەوریان دابووین، هەندێکیان بەهێڵێکی ڕاست کشابوون و هەندێکی تریان دابڕدابڕ و تێکچڕژاو بوون و پیاو سەری لە دروستکردنی هێڵکارییاندا دەرنەدەکرد. لەوەش دەچوو زەوی بە تەلەبەرد و گەچۆڕ و بەردەئەستێ داپۆشرابێ.

دوای تاوێ گەیشتینە سەر ترۆپکەکەی، بەشۆڕبوونەوەشمان پیایدا چووینە سنووری ناوچەی بابانەوە. دیمەنەکەی تا بڵێی دڵگیربوو. شۆڕبوونەوەی ڕێگاکە یەکسەر دەچووە سەر دۆڵێکی تەنگەبەر، کە بنی دیار نەبوو پاشان زەوییەکە لەوبەرەوە دووبارە بۆ ئاستێک بەرزدەبووەوە، لەوەی لای ئێمە بەرزتربوو، دوو ترۆپکی لەو بڵندتریش بەسەرییەوە بوون[١٠] زینۆیەکیان لەنێواندا بوو، ئەوەی لای باکووریان، کە لە (سوێر ئاوا)وە دیبوومان شێوەی زۆر سەیر دروست ببوو، دیمەنی وڵاتەکەش ڕەنگین بوو. زنجیرە چیاکان و هەڵکەوتیشیان زۆر جوان دابڕدابڕ ببوون، ڕەنگی زاڵی خاکیش، سوورێکی تێربوو، کە ڕەنگی مسین و سەوزی تێری تێکەڵ ببوون. هاتنەخوارەوەمان بەلاپاڵی ئەو

(٨)ڕاستییەکەی (سوورکێو SOR - KEW)ە، واتە کێوەسوور ـ ع.
(٩) ڕاستییەکەی (تاریەر)ە، کە ئێستا وای پێدەڵێن ـ ع.
(١٠) ئەم دوو لووتکەیە دەکەونە ناوچەی (سیوەیل)ەوە.

کێوانەی چەم و شیو دایدڕیبوون و خەرەندەی تیا دروستکردبوون، دوو سەعاتی خایاند، کە هەر بەناو دارستانی جواندابوو، مەگەر لە هەندێ ماوەی زۆر کورتدا نەبێ، شۆڕبوونەوەشمان زۆر لێژبوو، ڕێگاکەش وەک پیاو چاوەڕوانی دەکرد، کە بەناو زەوییەکی شاخاوی ئاوەها دابێ، یەکجار وا خۆش نەبوو. بێگومان ئەو جیاوازییەش کە لە نێوان ئێران و (کوردستانمانداا) لێرە بەدی دەکرێ، ئەگەر پیاو بەوردی سەرنج بدات لە هیچ شوێنێکی تر ئاوا بەئاشکرا نابینرێن. ئەوەی لێرە دەیبینین تەنانەت خاکەکەش لە سرووشت و لە ڕەنگدا گۆڕاوە. ڕواڵەتی هەموو شتێک بریتی بوو لە ڕواڵەتی مەزنیی و جوانیی. دوای نیو سەعاتی تر گەیشتینە پێدەشتەکە و لە چەمی (بەرۆژە ـ یان ـ بانە)مان دا، کە چەند چەمێکی تر لەو کێوانەوە دەهاتنەخوارێ تێکەڵی دەبوون. ئەم چەمە کە لە باکوورەوە کەمێک ڕووەو خۆرئاوا دەهات و لە ژوور ئاوی (قەڵاچالان)[11]ەوە دەڕژایە (ئاڵتوون سو)وە، دەبووە سنوور بۆ ئێران و تورکیا.

کە هەستم کرد لە خاکی دەردەسەری و دەرۆزەکاران ڕزگارم بووە و گەیشتوومەتەوە وڵاتی میواندرێتیی ڕاستەقینە، دڵخۆشییەکی مەزن دایگرتم. هەروەها هەستم کرد گەڕابێتمەوە ماڵی خۆم... سەرکەوتینە سەر بەرزاییەکەی بەرامبەرمان و بەلاپاڵەکانیا هەڵگەڕاین. چەند چینە بەردێکمان بینین، ئەستوورایییان دوو گرێ، یان سێ گرێ دەبوون و لەو گوێ خەرەندانە بوون، کە ئاوەڕۆ دروستی کردبوون، بەڵام ئەوەندە سەیر لوول و بەیەکدا ئاڵابوون، دەتوت پارچە خشڵی زاخاودراوی دابڕدابڕە و لەسەر شێوەی کۆن دروستکراوە.

لەیەک و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (مەروێ) لە ناوچەی (ئالان). ئیتر لێرە کوردی ڕاستەقینە پێشوازییان لێکردین. بۆم هەیە لێرە بڵێم ئێستا چاوەڕێ دەکەم بحەسێمەوە...

گوندەکە لە جێگەیەکی جواندا بەلاپاڵی شاخێکەوەیە و بە جێگایەکەوەیە، زۆر لە چەمەکەوە بەرز نییە، لەوبەریشییەوە کێوی (بێ لوو)مان دەدی، کە ڕووەو باکوور و کەمێکیش بەلای خۆرئاوادا کشابوو. لەوێوە چاڵێک (خەرەندێکی لێژ)ی بەردەڵانی ڕووتەن هەبوو، پێی دەوترا (بری) و پیاو لەو دەلاقە و کەلێنی ئەو خەرەندەوە سەرووی گوندەکەی دەبینی، کە دیمەنێکی بەردەڵانی زۆر جوانتر بوو، شاخەکە لەپشت کەلێنەکەوە بەرزتریش دەبووەوە. شاری (بێ تووش)یش لەژێر کێوەکەدا دەبینرا، کە دەکەوتە باکووری

(١١) ئاوی (قالاچوالان) لە نزیک (شینک) دەڕژێتە (ئاڵتون سو)وە.

خۆرهەڵات و سێ سەعاتە ڕێیەک دەبوو، نەک لەبەر دووری ماوەکە، بەڵکو لەبەر ناخۆشیی ڕێگەکە. ڕووبەڕووی شاخەکە و بەرامبەر (بێ تووش)یش ناوچەی (پشدەر) هەبوو. لای خۆرئاوای ئێمەشەوە زنجیرە چیایەک هەیە، پێی دەوترێ (کوڕکوڕ)، کە لەوە دەچێ بلکێتەوە بەو شاخەی ئێستا باسم کرد. لەو تەنیشتەیشییەوە کە لە ئێمەوە نزیکە، گوندی (شینک) هەیە، کە پێنج سەعاتە ڕێیەک دەبێ. (گەڵاڵە)ش لە نزیک (شینک)ە، کە لای ڕاست، واتە لای باکوورەوەیە. هەروەها (مەرگە)ش دەکەوێتە شانی ئەودیوی زنجیرەکەوە، کە ڕووبارێک لە (بیتوێن) جیای دەکاتەوە و دە سەعاتە ڕێیەک دوور دەبێ.

لە ئاقاری (مەروێ)وە تووتنێکی زۆر دەکرێ، کە ئێستا گوندنشینەکان بە بەنییەوە دەکەن بۆ وشککردن. هەر بۆ تاقیکردنەوە تووتنەکەم کێشا، هەستم کرد مام ناوەندییە. لەم ناوچانە ماشێکی زۆر دەکرێ و مەزرا سەوزەکانیشی دیمەنێکی جوانیان هەیە. لە نێوان ئەم کێوانەدا گژوگیای کێویش، بەتایبەتی لەم ناوچانەدا زۆرن، کە وەک نەخش بەسەر ڕووی زەوییەوەن.

١٣ی ئەیلول

لە حەوتدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە و یەکسەر بە کێوەکەدا هەڵگەڕاین، ڕووەو ترۆپکە شێوە سەیرەکە، کە باسمان کرد و ناوی (گمۆ Gmo)یە. لەم کێوانەدا کانیاوێکی زۆر هەیە، جوتیاران زۆربەیان بۆ جۆگە لێهەڵگرتن بەکاری دێنن، کە پێچاوپێچ بە دەوری کێوەکەدا دەیان هێنن، بۆئەوەی لەهەر شوێنێ پێویستیان پێی هەبێ، ئاوێژەی پێبکەن.

لە هەشت و چارەکدا گەیشتینە گوندی (دێرێ)ی جوان، کە دارستانێک لە جوانترین سپیدار، کە تا ئێستا دیبیم، داپۆشیبوو، لقوپۆپی درێژ و سێبەری زۆریان هەبوو، باخ و ڕەز لە هەموولایەکی کێوەکەوە دەوری گوندەکەیان دابوو. ڕەزیش بەسەر زۆر جێگە و درەختدا هەڵزنابوو، کە پیایدا شۆڕبووبوونەوە، یان لە درەختێکەوە بۆ درەختێکی تر پەلی هاویشتبوو، وەک پرچی گوڵ و ئەگریجەی لق و پۆپ. لە لاپاڵەکانی کێوەکەشەوە کانیاوێکی زۆر هەڵدەقوڵێن و بەسەر ڕەگی درەختدا تێپەڕ دەبوون و دەبوونە تاڤگەی بچووک بچووک، ئیتر جیا لە خوڕەی ئاو، گوێمان لە هیچی تر نەبوو.

هەر وا ئاسان نییە، پیاو بە ناوچەیەکی ئاوەها دڵگیردا تێپەڕبێ و نەوەستێ و تێر لە دیتنی نەخوات. بۆیە من و عومەر ئاغا دابەزین و لە نزیک جۆگەیەکی بچووک چووینە ژێر سێبەری دارگوێزەکەوە. ئیتر گوندنشینەکانیش دەستبەجێ خۆراکێکیان لە هەنگوینی شانە

و کەرەی تازە و دۆ و هەڵووژە و ترێ هێنایە بەردەممان. تا نۆ و دە دەقیقە لێرە ماینەوە، پاشان بە نابەدڵی جێگا جوانەکەمان جێهێشت و لە نزیکەی نیو سەعاتێکدا، کە هێشتا هەر سەردەکەوتین، گەیشتینە بڵندترین بەرزایی، کە دیمەنێکی بەشان و شکۆی هەبوو، چونکە کانیاوێکی زۆر، لە زەوییەوە هەڵدەقوڵی و بەشێکی ئاوەکەی بەلای باکووردا، ڕووەو ئاوی (بروز) دەچوو ئاوی بەشەکەی تریش دەڕۆیشت و کەمێک لەولاترەوە دەڕژایە ئاوی (شێنک)ەوە، هەرچەندە درەختمان نەدی، بەڵام لەبەرئەوەی ئاوی زۆر بوو، زەوی سەوز دەکردەوە. ئەم شوێنەش بە (هەزار کانیان) دەناسرا. لێرەدا گەیشتینە بەرزترین شوێنی ڕێگاکەمان، بەڵام (گمۆ - Gmo) و هەردوو لووتکەکەی، کە ڕووتەن و بەردەڵانی بوون، ئاستیان لەوەی ئێمە بەرزتربوو. ماوەیەک ڕۆیشتین و هێشتا دوو لووتکەکە هەر بەسەرماندا دەیانڕوانی. نەدەکرا ڕێگایەکی لەمە چاکتر بگرینەبەر، کە بەهۆیەوە بتوانم بیرێکی ڕاستەقینە دەربارەی زنجیرە چیاکان و لەیەکتردانەوەیان گەڵاڵە بکەم.

(سوورکێو) کەوتبووە هاوتەریبی ڕێگاکەمان و وەک پێشتریش بڕوام وابوو، کێوی (قزڵجە)، یان (تاریەر)ی پێکدەهێنا، کە ئێمەی پیا تێپەڕ دەبین و لەگەڵیا لێک دەداتەوە و کێوی (کورە کاژاو)یش دەکەوێتە پشتەوە، یان باشووری ئەم کێوەوە، کە کەمێک ڕووەو باشووری خۆرهەڵات بەرەو تاریەر دەکشێ. لەو زەوییەشدا کە ناوبەناو شاخی شەقار تیایە، هەردوو زنجیرەکە، بەبەرزی لێمەوە دیارن. ئیتر گوند و شوێنە سەوزەکان، یان بە تەختایی لاپاڵی کێوەکانەوەن، یان هەندێ جاری تر لە لێژاییەکانیدان، کە بەهەموویان جیاوازییەکی دیمەن جوان پێک دێنن. هەر سەد یاردەیەک دەڕۆیشتین و تووشی کانییەکی سارد دەبووین، ئەگەر لێت بخواردایەتەوە، دانەکانتی دەتەزاند. زەویش ڕەنگێکی مسینی ڕەنگ گۆگردی هەبوو. ڕێگاکەش وەک ئاسایی، درەخت داپۆشیبوو، هەرچەندە فشەڵ و بەردەڵانیش بوو، بەڵام وەک تووڵەڕێی ناو شاخ، خراپ نەبوو.

دوای تاوێ ناڵی ئەسپەکەم کەوت و ئیتر تا ئەسپەکەم ناڵ نەکەمەوە. نەدەکرا بەو ڕێگا بەردەڵانییەدا، بەو سەر وڵاخە قورسەوەی وەک ئەسپەکەمەوە ڕێ بکەم. ئەوەندەش نەدەبوو کە مۆڵەتی ناڵبەندەکەمان دابوو، سەردانی دەسگیرانەکەی بکات، کە لە گوندێکی نزیکی ئەم ناوە بوو، سوارمان کرد و کۆمەڵێک دیاریمان بۆ ئەم دیدەنییە خۆشە نارد. ئیتر عومەرئاغا کەرەسەی پێویستی ناڵکردنەوەی پەیداکرد و خۆی بەدەستی خۆی ئەسپەکەی ناڵکردەوە و وتی ئەو سەربازەم بەپوولێک ناوێت، ئەگەر نەتوانێ ئەسپەکەی خۆی ناڵ

بکاتەوە. ئەم ناڵکردنەوەیە ماوەیەک دوای خستین و تا نەبووە سەعات دوو، نەمانتوانی بگەینە گوندی (کەناروێ)، لە ناوچەی (سیوەیل)[١٢].

١٤ی ئەیلول

دوێنێ شەو، لە سلێمانییەوە ژمارەیەکی زۆر لە گزیر و پیاوەکانی عومەرئاغا، گەیشتنە لای. ئاگاداری کردم کە نزیکەی تا چل نۆکەری دەبێت و سێ و چوارێکیان نەبێت، ئیتر هەموویان خزمی خۆین. وتیشی پێی باش نییە نۆکەرێکی شاریی و لادێیی بیانە، بگرێتە خۆی. هەروەها وتی: (ئەوانە زۆر پێتەوە نانووسێن، لە تەنگانەشدا لەگەڵتا نامێننەوە. بەڵام خێڵەکی بەپێچەوانەی ئەمانەوەن و ئەگەر خێڵ و هۆزەکەی خۆیشی نەبن، زۆر پابەندت دەبن و برسێتی و تینوێتی و هەژاریی و ماندووبوون و مەترسیی، لێیانت جیا ناکاتەوە. زۆریشم پێ خۆشبوو، کە لە پیاوەکانی عومەرئاغام بیست، نەخۆشەکانی کۆمەڵەکەمان، لە سلێمانی چاک بوونەتەوە لە شەش و نیودا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە و ڕۆیشتین. سەمتی ڕێکردنەکەشمان ڕووەو باشوور بوو. بە شیوێکدا شۆڕبووینەوە، تا بن دامێنی (سەرسیر). پاشان لە شیوەکە لاماندا و پاشماوەی ئەو زنجیرەیەمان بڕی، کە دەلکایەوە بە شاخی (سەرسیر) و دوێنێ لێماندابوو. دوایی بۆ سەر چەمی (سیوەیل)[١٣]دا گەڕاین، کە لە لاپاڵەکانی (سەرسیر)ەوە دەهاتە خوارەوە و پاشان کەمێک بەلای باکووردا بۆ خۆرئاوا لای دەکردەوە و لای (ماوەت)دا دەیدایەوە لە چەمی (قەڵاچوالان) و ئەوسا هەردوو چەمەکە ڕوویان دەکردە (ئاڵتوون ـ کۆپری). ئاوەکەی لەو شوێنەی ئێمەی لێ پەڕینەوە، تا چەند هەنگاوێ دەگەیشتە ئەژنۆی وڵاخ و دواتر تەنک دەبووەوە. پانتاییەکەی نزیکەی دوازدە، یان پازدە یاردە دەبوو، بەڵام شوێن ڕێڕەوەکەی زۆر لەوە پانتربوو. زۆرجاریش لە زستاندا بوار نادات، مەگەر بە کەڵەک.

لێرە زەوی هەمووی گڵەسپی بوو. بەرەو دەشتی (شارباژێڕ) شۆڕبووینەوە و دوای تاوێ توانیمان کێوی (گودرون)ی دۆستی دێرینەمان، لە شاخی (گۆیژە)، جیابکەینەوە، کە ڕووتەن و بەپاڵ یەکەوە، تا چاوبڕی دەکرد، وەک وارشێکی قولپیدار، هەڵدەکشا.

ئێستا لە خاکێکدا بووین، تەمۆخ و گاشەبەردی زۆر تیابوو، درەختیش کەم ببووەوە،

(١٢) شاخی (سەرسیر) بەتەواوی کەوتبووە لای خوارووی ئێمەوە، کە نزیک میلێک لێمان دووردەبوو. ڕێگای ئەمڕۆشمان بەلاپاڵەکانی زنجیرەی کێوی (سیوەیل) دابوو.

(١٣) ڕووباری (سیوەیل) لە چەمی (قزڵجە و بیبیستان) پێکدێ و بەدامێنی لاپاڵەکانی (سەرسیر)ی سەروودا دێت.

یان هەر نەمابوو، لە هەندێ جێگادا نەبێ. لە نۆ چارەکێک کەمدا شۆڕبووینەوە ناو دۆڵێکی تەنگەبەر، کە چەمی (قەڵاچوالان)[١٤] دروستی کردبوو، ئیتر تا (قەڵاچوالان) ڕێمان کرد، کە پایتەختی کۆنی ئەم بەشەی کوردستان بوو. شارەکە لەم تەنگەبەرییەدا دروستکرابوو. وا دیارە کورد حەز لەم جێگە چاڵ و نەدیوانە دەکات، تا شار و گوندی تێدا دروست بکەن ـ شارەکە هیچ شوێنەوارێکی نەمابوو، لە هەندێ کۆڵیتی پیسی ئەو گوندنشیانە زیاتر، کە لەم جێگایە نیشتەجێن (لە سلێمان ئاوا، یان سلێمان ئاباد) دابەزین کە شوێنەواری باخچەیەکی دەستنیێژی. لە (سلێمان بەبە)ی باپیری بەناوبانگی بابانەکان بوو. ئەم دۆڵە بەمیوەی چاک و بەتایبەتیش بەترێ و شووتی بەناوبانگە، کە هەمووی بۆ سلێمانی دەچێ.

لەشەش و دە دەقیقەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. گەشکە و شادی دایگرتبوون، پیاوەکانمان کە دەیانزانی دوای سەعاتێکی تر، دەگەینە سلێمانی. من خۆشم هەستم بە گەشکەیەک دەکرد، وەک چۆن پیاو هەست دەکات دەچێتەوە ماڵی خۆی. هەر بەڕاستیش ئەو نەزاکەت و میواننەوازییە جوانەی کە لە سلێمانی لەگەڵماندا کرابوو، لەو هۆ گەورانە بوون، کە وا هەست دەکەم نیشتمانی دووەمینمە.

ڕێگاکەشمان دوای دۆڵەکە، یان دوای چاڵایی ڕێڕەوی ڕووباری (قەڵاچوالان)، وردە وردە هەر سەردەکەوت و تەنگەبەرێکی دەهاتەبەر. کە سێلاو دڕیبووی و ئێستا وشک ببووەوە. خاکەکەی هەڵوەریو و تەمۆخەکەیشی بەجۆرێ بەسەریەکدا لوول دابوو، وەک ئاسەوارێکی کۆنینە، بەملاولادا بڵاوی کردبوونەوە[١٥].

لە حەوت و نیودا گەیشتینە چاڵاییەکانی بەردەمی شاخی (ئەزمڕ). دوای تاوێ بە کورتترین بەشیدا، بە ڕێگایەکی زۆر باریکدا بەپێچ و گەوە و بەلاپاڵی شاخەکەدا سەرکەوتین، بێئەوەی بەرەو خوارەیەکمان بێتەڕێ. لە هەشتدا گەیشتینە سەر ترۆپکەکەی، پاش ئەوەی پێنج دەقیقە ڕووەو باشوور هەر بە ترۆپکەکەیدا ڕێمان کرد، دەستمان

(١٤) ڕووباری (قالاچوالان)، هەر ڕووباری (تان کوزی)یە. بڕوانە پەراوێزەکانی ژمارە ٤ و ٥ و ٦ ـ ی بەشی شەشەم ـ کە بە سەمتی (دۆڵەدرێژ) کۆدەبێتەوە و بەنێوان کێوەکانی (کوڕە کاژاو)دا تێپەڕ دەبێ و پانایی ڕێڕەوی (قالاچوالان) نزیکەی نیو میل دەبێ. ئاوەکەیشی لەم بەشەدا نزمە، چونکە بۆ مەزرای شووتی و کێڵگەی تر بەکاردەهێنرێ. لە بەرامبەر شاری (قالاچوالان)یشدا ئاوی (جون کورە)ی تێدەڕژێ، کە لە (سروچک)ەوە شۆڕدەبێتەوە. ڕووباری (قالاچوالان) لە زستان و بەهاردا زۆر دەبێ و زۆرجاریش هەموو ڕێڕەوەکەی پڕ دەبێ. کەمێکیش لەولاترەوە، بەلای ڕێڕەوەکەیەوە، پردێکی لە لقوپۆپی بیی، لەسەر دروستکراوە، کە لەسەر ستوونی بەردین دانراوە. پار زستان ئاو بردبووی.

(١٥) ئەمڕۆ بەدەم ڕێکردنەوە (گڵەسپی)م بینی.

بەهاتنەخوارەوە کرد. لە سەرەتادا هاتنەخوارەوەکەمان ناخۆش نەبوو، بەڵام دوای ئەوە ئیتر ڕێگاکە بەلێواری هەزار بەهەزارێکەوەبوو، بەتایبەتی لە جێگایەکدا، کە چاک نەکرابوو، لە ناوەڕاستیا نووکی بەردێکی گەورە دەرچووبوو. ئیتر ناچاربووین هەموومان لە ئەسپەکانمان دابەزین و خۆمان لەسەردەست بەسەریدا تێپەڕین و ئەسپەکانیشمان لەسەرخۆ و هێمن، ڕێی خۆیان کردەوە و هاتن. لێرەش بەسەلامەتی ڕزگارمان بوو. لە هەشت و نیودا گەیشتینە دامێنە سەرەکییەکەی خوارەوە. هێشتاش سەمتی ڕۆیشتنەکەمان هەر ڕووەو باشوور بوو، دیوەکەی تریشی لە بانێکی بەشبەش پێکهاتبوو، کە بە هاوتەریبی یەکتر درێژ بوونەوە... لە هەشت و پەنجا دەقیقەدا لە چاڵێکی ئەو بانەوە، چووینە ناو شیوی سلێمانییەوە، کە لە نۆدا گەیشتینێ، سەمتی شارەکەش وا دەکەوتەوە کە (٢٠ پلە) ڕوو لە باشووری خۆرئاوا بکات. لە دەدا گەیشتینەوە بەر چادرگەکەمان لە باخچەکەی (پاشا)دا، لە (چوارباخ)[١٦].

بەمجۆرە گەشتەکەم تەواوکرد، کە ئەگەرچیش بەلای نەخۆشەکانی لای منەوە زۆر خۆش نەبوو، بەڵام سوپاس بۆ خوا، کە لەوە کەمتر ماندوو بووین، لەوەی چاوەڕێ دەکرا، ئەگەر ئەوانە لەبەرچاو بگیرێ، کە (نۆبەتێ)مان تووش هات و هەڵکەوتی لەش و لاری بەغدادییەکانیش بەرگەی ئەو سەختییەیان نەدەگرت و دەترسان و هەمووشیان ئەوانە بوون کە کارگوزار و کاربەدەستانی کۆمەڵەکەمیان پێکدەهێنا...

گەشتەکەش کەڵکێکی زۆری هەبوو، چونکە سەردانی گرینگترین و سەیرترین پارچەی کوردستانم کرد و دانسقەترین ئەو جێگایانەم بینین، کە پێش من نەناسرابوون، ئەو شوێنانەی ڕێی تێناچێ گەشتوەرێکی تر، بەم نزیکانە سەردانیان بکات. ئەو ڕێگایانەش کە زۆربەیان بەڕێکەوت، یان لە ئەنجامی بڕیاردانی ئەو ساتوکاتەدا گرتمنەبەر. بۆ بەختەوەریش هەموویان لەو ڕێگایانە بوون کە بەهۆیانەوە توانیم بیرێکی گشتی، لەسەر وڵاتەکە گەڵاڵە بکەم و هەر هەمان ئەو ڕێگایانەش بوون کە ئەگەر پێشتر زانیاریم دەربارەی بەرنامەیەکی گشتیی تێکڕاییان هەبوایە، دەمویست ڕووپێوییان بکەم.

(١٦) ئێستا بۆتە گەڕەکێک، لە گەڕەکەکانی سلێمانی ـ ع.

بەشی دەیەم

سەرنەگرتنی کوتاندن دژی ئاوڵە ـ مردنی کوڕەکەی عوسمان بەگ ـ ماتەمینی میر ـ شوێنەوارە مێژینەکانی شارەزوور ـ ئەسکەندەری گەورە و کچە شازادەی هیندی ـ ناوی ناوچەکان ـ عومەرئاغا ـ چەوساندنەوەی و زیندانی کردنی ـ پابەندیی و هۆگریی دەستە و دایەرەکەی ـ نەزاکەتی ـ قینی لە عوسمان بەگ ـ ڕەحمەتوڵڵای تاتار ـ گەشتەکەی بەو کێوە سەختانەی دیانە کلدانەکانی تێدا دەژین ـ ئامێدی ـ ئامۆژگاریی میر بۆ تاتارەکان ـ تەنگوچەڵەمە و داهاتووی تووشی ـ هەوارگەی کلدانییان ـ نانی برنج ـ ڕامانی کلدانییان کە ڕەحمەتوڵڵایان لەناو خۆیاندا دیوە ـ قێزکردنەوەیان لە محەمەد ـ یەزیدییان ـ شاری وان ـ ناوی هۆزەکانی کورد ـ جلوبەرگی پیاوان ـ سەمای خانمان ـ پلەوپایەی ئافرەتی کورد ـ چیرۆکی دارشمانە ـ پیرێکی بەڕێزی بابانی.

٢٣ی ئەیلول

هەرکە گەیشتمە سلێمانی و زانیم ئەو بەرنامەیەی هاوسەرەکەم بۆ کوتاندن دژی ئاوڵە داینابوو، سەری نەگرتووە، تووشی نائومێدییەکی تاڵ بووم. سەرنەگرتنەکەش بەهۆی نەزانین و هەڵەشەی ئەو پیاوەوە بووە کە کارەکەی لە ئەستۆ گرتووە و پێکوتراو (لقاح)ەکەش خراپ بووە و بڵقەکانیش ناتەواو بوون. لەبەرئەوە ئەو منداڵانەی کوترابوون، یەک دووانێکیان نەبێ ئیتر هەموویان تووشی ببوون ـ کوڕی دووەمی عوسمان بەگیش کە منداڵێکی جوانکەلە و تەمەنی ساڵ و نیوێک دەبوو، لەناو ئەوانەدا بوو، کە تووش ببوون و دوێنێ مرد ـ.

سەرلەبەیانی ئەمڕۆ چووم بۆ سەرەخۆشیی لێکردنی میر و عوسمان بەگ. میر یەکجار دڵگران بوو، چونکە بەزۆر فرمێسکەکانی ڕاگرتبوو. بەدەنگێکی کز و لەرزۆکیشەوە وەڵامی سەرەخۆشیی کردنی دامەوە و یەک دوو جاریش بە خەم و پەژارەوە ناوی برازاکەی هێنا، تا وردە وردە باسەکەمان بۆ باسی تر گۆڕی و گەڕاینەوە سەر باسە کۆنەکەی خۆمان، کە پێوەندی بەنەریتی ئەم وڵاتانەوە هەبوو. گەڕان و پشکنینم بە شوێن شاری شارەزووردا گەلێ لە کوردەکانیشی هاندا، بیر لەم کارە بکەنەوە. ئەمڕۆ میر وتی: لای وابێ شارە کۆنەکە دەکەوێتە لای (قیزقەلعەسی)یەوە، لە نزیک (بێستان سوور)ی ناوچەی شارەزوور، کە تا ئێستا پاشماوەیەکی زۆری کەلاوەی، یان بەواتەیەکی تر شوێنەواری کەلاوە، لای (قیزقەلعەسی) هەن، کە دوو سەعات لە (ئارباد) و پێنج سەعات لە سلێمانییەوە دوورە. تا ئێستاش خەڵکی لەو شوێن و کەلاوانە قسڵ دێنن. خەڵکەکە دەڵێن گوایە (قیزقەلعەسی) لەکاتی خۆیدا ئەسکەندەری گەورە، بۆ ئەو کچە شازادە هیندییەی دروستکردووە، کە دوای گەڕانەوەی لە هێرشی بۆ سەر هیندستان، لەگەڵ خۆی هێناویێتی، لە ئەنجامی ئەوەشدا کە تووشی نەخۆشییەک بووە، پزیشکەکانی ئامۆژگارییان کردووە، کە دەبێ لە کەشوهەوایەکدا بژی، نزیک بێ بە کەشوهەوای وڵاتەکەی خۆی. بۆیە بۆ ئەم مەبەستە دەشتی شارەزووریان بۆ هەڵبژاردووە. یاسین تەپە و گەورە قەڵاش دوو کەلاوەی ترن لەو ناوچەیەدا. جێگایەکی تریش هەیە هەر بەناوی (دزکەرە)وە.

بەکورتی و بەڕاستی ناوچەی شارەزوور، یان ئەم بەشەی کوردستان، سەرتاپای پڕە لە شوێنەواری کۆنینە، ئەگەرچی هەریەکەیان بەتەنیا بەکەلاوە دانانرێ.

سەعاتێ، یان سەعات و نیوێک لەولای سلێمانی و لەخوار هێڵی زوورگەکانی

ئەوبەرەوە (هەزار مێرد)یش هەیە، جێگایەکە، گەلێ ئەفسانەی لەبارەوە دەگێڕنەوە. ئاگرپەرستەکان، یان وەک کورد پێیان دەڵێن مەجوسەکان، بەرگرییەکی درێژخایانیان لە بەرامبەر داگیرکردنی سەرەتای ئیسلامدا لێکردووە و مەیدانی بەیەکدا هەڵپژانێکی سەخت بووە. وەک دەڵێن پاشماوەی سەنگەرەکانیان، کە ناوبەناو لەسەر لێواری گردەکان دروستیان کردبوون، تا ئێستاش بەرچاو دەکەون.

بەهیوام کە هەوا خۆشبوو، سەردانی شارەزوور بکەم. ئەمڕۆ هەر بەتەواویی گەیشتمە ئەو باوەڕەی کە نابێ پشت بەزانیاری ڕۆژهەڵاتییەکان ببەسترێ، تەنانەت بەوانەشیان کە یەکجار بە زیرەک و ڕاستگۆ ناوبانگیان دەرکردووە، چونکە بەڵگەیەکی ترم دەستکەوت، کە چۆن گەشتوەرەکان بەبێ ئەوەی خۆیان پێبزانن، کەوتوونەتە گەورەترین و نابەجێترین هەڵەوە. بۆ وێنە جارێکیان میر، خۆی ئەوەی بەدڵنیاییەوە پێ وتم کە گوایە خێڵەکەی خۆی ناوی (کرمانج)ە، کەچی ئەمڕۆ هەر خۆی پێی وتمەوە کە ئەمە وا نییە و بەهەموو کوردەکانی قەڵەمڕەوی بابانی دەوترێ: کرمانج. بەڵام خێڵەکەی میر، ئەوە هەر بابانییە و نەخۆی و نەکەسیش لە دانیشتووان نەیانتوانی پێم بڵێن کرمانج چییە و ئەم وشەیە لەچییەوە هاتووە. یەکێک لە دانیشتووان کە پێم وایە ئەویش لە هەمان بنەماڵە بێت، پێی وتم: گوایە بنەماڵەی بابان لقێکە لە هۆزی (سەککیر)(*) و هەردوو هۆزی (شینکی (گەلاڵی)یش بەخزمایەتی بەمان دەگەنەوە و بنەماڵەی بابان، لە دوای پووکانەوەی بنەماڵەی (سۆران) دەرکەوتووە و ناوی دەرکردووە. ئەمەش وەک پێشتر باسم کردبوو، گوایە سەد ساڵ دەبێ، وا نییە و بنەماڵەی بابان لە سەرەتادا لە کێوەکانی پشدەرەوە هاتوون دەستیان بەسەر (مەرگە و ماوەت)دا گرتووە و قزڵجەشیان لە ئێرانییەکان داگیرکردووە، کە تا ئێستاش بەشێکی ئەم بنەماڵەیە لە کرماشان دەژین، ئەگەرچیش بەکوردی دەدوێن، بەڵام بەکوردی ڕەسەن دانانرێن. ڕەنگە ئەمەش هەر لەبەرئەوە بووبێ گوندنشین، یان جووتیار بووبن.

دوای ئەوەی کە لای میرم جێهێشت، چووم بۆ سەردانی عوسمان بەگ و بەم چەند ڕستە کورت و ئاساییە وەڵامی سەرەخۆشییەکەمی دایەوە: دەسەڵات نییە، ئیشی خوایە، ئیشی خواش ڕەت ناکرێتەوە، تەمەنی درێژی بۆ ئێوە جێهێشتبێ. ئیتر دوای تاوێکی کەم، گەڕایەوە سەر دۆخی جارانی و دەستی بەقسەی ئاسایی و پێکەنین کردەوە و پاشان سەیری هەندێ ئەسپی کرد و چەند پارچە مەرمەڕێکیان بۆ هێنا، تا بۆ ڕازاندنەوەی

(*) ئێستا پێیان دەڵێن سەکر-م.

کۆشکە تازەکەی لێیان پەسەند بکات و سەرنجیشی بۆ ئەوە ڕاکێشام کە ئەم بەردانە، هی قەرەداخن. ئەمساڵ هەموو دانیشتووانی سلێمانی لە دەست ڕەشەبا هاواریانە، کە هەوای ئەمساڵی ئەوەندە گەرم کردووە، بۆتە مایەی سستی و تەمەڵیی و لەسەرەتای هاوینەوە ئەوەتەی دەستی پێکردووە، سێ ڕۆژی لەسەریەک، بێ ڕەشەبا نەبووە. ئێمەش لە وەتەی لەو کوێستانانە گەڕاوینەتەوە، ئەگەرچی ڕەشەباکە لەچاو جاراندا کەمێک خاوی کردۆتەوە، بەڵام لەشمان لەبەر قرچەدا داهێزراوە. هەر لەم چەند ڕۆژە کەمەشدا سەرنجی هەڵکەوتی ئەم ڕەشەبا سەرسەختەم داوە، هەستم کردووە کە دێت، دەیکات بە گەردەلوول و لە شێوەی تەوژمێکی ڕاستدا بەسەر شارەزووردا تێپەڕ دەبێ. ئەمەش لە کاتێکدا لەناو شاردا وا دەکات کە چەند سەد یاردەیەک لە چادرەکانی ئێمەوە دوورە، کەچی لای چادرەکانی ئێمە، شنەیەکی کەم نەبێ، هیچی تر نەبوو، ئەویش بەئاستەم چادرەکانی دەلەراندەوە. چەند شەوێ لەمەوبەر کاتێ ئەم ڕەشەبایە لەوپەڕی توندییەکەیدا بوو، (میناس ئاغا)ی لامان توانی دەشتەکە ببڕێ و بگاتە شاخەکانی ئەوبەرمانەوە، بەڵام هەرکە لە (تانجەڕۆ) پەڕیبۆوەوە، شوێنەواری ئەم ڕەشەبایەی هەست پێ نەکردبوو، کەچی لە گەڕانەوەیدا لە هەمان شوێن، ڕەشەباکە گرتبوویەوە.

٢٨ی ئەیلول

بەهۆی عومەرئاغاوە، لیستەی ناوی هەموو ناوچەکانی کوردستانم چنگ کەوت، کە لە سنووری بەغداوە دەست پێدەکات[(١)].

(١) داووده: لە دووریی چوار سەعاتە ڕێ لە کفرییەوە دەست پێدەکات و (دەلۆ)، (زەنگەنە)، (گوم)، (زەن) یان زەند، کە بەهۆی ناوی دانیشتووانییەوە وا ناونراوە و (شێخان)، (نورە)، (چەمچەماڵ)، (چیا سەوز) و (کێوەچماڵە)، (شوان)، (چوبوق قەلعە)، (عەسکەر)، (قەڵاسێوکە)، (کیرخەبەر) و (بازیان) لێرەوە سنووری دەرەوەی سلێمانی دوایی دێت... ئێستاش بابگەڕێینەوە سەر قەرەداغ، کە دەلۆ و زەنگەنە لە خۆرئاوا و باکوورەوە بوون بەسنوور بۆی، بەڵام لە باشوورەوە، تا (دیالە) دەچێت. دەربەندی (بانی خێلان)یش کە لەسەر دیالەیە، سەربە قەرەداخە. قەرەداخیش مەڵبەند (أیالە)یەکی گەورەیە و دەبێت بەچەند بەشێکی ترەوە، ئەوبەشەی بانی خێلانی تێدایە پێی دەوترێ (دیزیائییش DIZZIAIEESH) و (گەورە قەڵا)ش هەر دەکەوێتە ئێرەوە. (وارماوە) و (سەرچنار)، کە سلێمانی دەکەوێتە نێوانیانەوە. (سورداش)یش کە کێوی (پیرەمەگرون)ی تێدەکەوێ. (مەرگە) و (پشدەر)یش، کە زێی ئاڵتوون کۆپری بەنێوانیاندا تێدەپەڕێ و ئەم زێیە پێنج، شەش سەعاتە ڕێ لەولای (ساوق بولاق ـ سابلاخ)ەوە لە (لاجان) هەڵدەقوڵێ و (گەلاڵە) و (شینک) و (ماوەت) و (ئالان)یش. هەروەها (سیوەیل) و (سەراومیراوا)، کە ماوەت و سیوەیل و ئالان سنووریان بۆ دروست دەکەن و (باڵخ) و (گابیرون) و (شارباژێڕ) و (بەرگە ئوو) و (سرۆچک) و (گوڵ عەنبەر) و (هەڵەبجە)، کە گوڵ عەنبەر و وارماوە و زەهاو سنووری بۆ دروست دەکەن. (شەمیران)یش کە=

٢٩ی ئەیلول

هاوڕێی جگەرسۆزم عومەرئاغا، بەدەم قسەوە مێژووی ژیانی خۆی و ئەو چەوساندنەوەیەی لەم دواییەدا بەسەری هاتبوو، بۆ گێڕامەوە و وتی: چوار، پێنجێ لە دڵسۆزترین لە دەستەکەی خۆم لەگەڵدا زیندانی بوون، زیندانەکەش شێدار و بێ کەرەسەی گەرمکەرەوە بوو، زستانیش لەوپەڕی ساردیدا بوو، هەر ڕۆژەش جارێ، یان دووجار، یەک دووانێکیان لەو پیاوانەی لای من دەبردە دەرێ و دارکارییەکی سەختیان دەکردن، هەر لەسەر ئەوەی شوێنی شاردنەوەی سامان و دراوی سەرکردەکەیان نەدەدرکاند. کەچی سەرباری ئەوەش کەسیان ورەیان بەرنەدا و دانیان پیا نەنا، تا ڕۆژێکیان هەموو پیاوەکان کۆبوونەوە و گەیشتنە ئەوەی ئاگاداری ئاغاکەیان بکەن کە پیلانێکیان سازکردووە، لەو شەوەدا زیندان بشکێنن و نۆبەدارەکان سەربڕن و سەرکردەکەیان بفڕێنن بۆ کەرکووک. بەڵام ئەم، هەرگیز ڕێی ئەم تەقەللایەی نەداون. لەکاتێکدا پیاوەکان لە ماوەی ئەو زیندانی کردنەدا خەریکبوون لە برساندا بمرن، بەڵام کەسیان ئەوەیان تیا هەست پێنەکراوە کە ئارەزووی دڵ گۆڕینێک بکات، یان خزمەتێکی تر بەچاکتر بزانێ لەوەی بەرامبەر سەرکردەی دەیکات. لەگەڵ ئەوەشدا کە زۆربەی پیاوانی عومەرئاغا، خێڵەکین. بەڵام جۆرە خەڵکێکن هەر لە مێژەوە لە خزمەتی باوکیشیدا بوون، چونکە (فەقێ قادر)ی باوکی و میرزاکەی و ژنەکەی و خوشکەکەی و برا بچووکەکانیشی هەموویان لە حەرەمی عومەربەگدا دەژین و بەشێکن لە هەمان خێزان. پیاوەکانیشی هاوبەشیی بوون و نەبوونیی دەکەن و هەرچی بکات ئەوە دەکەن و کە ڕۆژگاریش پشتی تێدەکات، بەرگی شڕ لەبەردەکەن و کە دەستیشی دەگاتەوە پلەوپایە، دەستگیرۆییان دەکات. ئەم هەموو شتانەش دەکەن بێ ئەوەی ورتەیان لێوەبێت، یان ئاخ و ئۆفێک بکەن، بەڵکو بەپێچەوانەوە، هەموو ئەم شتانە لە ئەستۆ دەگرن، هەروەک شتێکی ئاسایی و پێویست بێت لەسەریان. عومەرئاغاش خۆی ئەم نیشانە و ڕەوشتانەی تیایە و شتێکە وەک ئەوان.

= ناوچەیەکی شاخاوییە، دەکەوێتە ئەوپەڕی دیالەوە. (جەوتان)یش کە دەنووسرێ (جفتان)، بۆ قزڵجە دەبێتە سنوور. هەروەها هەڵەبجە و تەراتوولیش. بەڵام (قەرەحەسەن) ناوچەیەکە جاری وا هەیە دەخرێتە سەر بەغدا و جاری واش هەیە دەخرێتە سەر کوردستان و سنوورەکەی کەرکووکە. هەروەها (لەیلان) و چەمچەماڵ و شوان.

سەرنج:

١ـ ڕاستییەکەی (شینکایەتی)یە. ٢ـ باڵخ، گاپیلۆن. ٣ـ بەرگەلۆو. ٤ـ تەرەتوولو ـ ع.

میریش ئەگەرچی بەدڵنیایی و لەناخەوە خاتری ئەمی دەوێت، بەڵام بەدنەدان و بۆ تێچاندنی عوسمان بەگ، کە ڕقی لە عومەرئاغایە، لێی هەڵگەڕایەوە و ڕەفتارێکی توندوتیژی لەگەڵ کردووە. عومەرئاغاش چونکە پێی وابوو کە میر ڕێزی دەگرێ و ئەمیش ڕێزێکی زۆری بۆ (ئەوەڕەحمان پاشا)ی باوکی هەیە، بۆیە هەرگیز بیری لەوە نەدەکردەوە ڕۆژێک لەڕۆژان، پشتی تێبکات و دەستبەرداری بێت و بێزاریی و سکاڵاشی لە میر، دەرنەدەبڕی، مەگەر بۆ پیاوێکی وا نەبێت کە زۆر متمانەی پێدەکات. لەبەرئەوە لەو کاتانەدا کە قسەیشی بکردایە، قسەکەی شتێکی وانەبوو... کە باسی بێدەسەڵاتیی و دەستە پارچەیی میریشم بۆ کرد، عومەرئاغا دەستبەجێ بەڕاستگۆییەکی ئاشکراوە وتی: قوربان دڵنیات دەکەم هەر بەتەنیا لە عاستی تۆدا وایە، ئەگینا خۆی وا نییە. ئەم قسەیەشی سەرزاری نەبوو، بەڵکو لەناخەوە بوو. قسەکەیشی واکرد، تا وریام بکاتەوە، نەوەک گومان لە سەرۆکەکەی بکەم. عومەرئاغا بەهۆی ئەوەوە کە پێشتریش وتم عوسمان بەگ ڕقی لێیەتی و ڕقەکەی خۆی لێ ناشارێتەوە، باری ئابووری و دەرامەتیشی بەتەواوی داهێزراوە و تووکی دەرکردووە، کەچی ناکوڕووزێتەوە، بەڵکو ئەوپەڕی توانای خۆی بەکاردەهێنێ تا هەست بەدەست کورتێتی و نەبوونییەکەی نەکرێ. لەگەڵ ئەوەشدا کە چەند مانگێک دەبوو لەگەڵ مندا بوو، بەڵام ئەوەندەی تۆسقاڵێک سووکە ئاماژەیەک، یان ئارەزوویەکی دەرنەخستووە، تا شتێکم لێ وەربگرێ. خۆ ئەگەر لەجیاتی ئەم، دەوڵەمەندترین تورکم لەگەڵدا بوایە، نەدەگەیشتە نیوەی ئەم ماوەیەش، کە بێ سێ و دوو کردن، دەستی لێ پان دەکردمەوە.

چەند ڕۆژێک لەمەوبەر، لە کاتێکدا تەتەرێکم بۆ ئەستەمووڵ دەنارد، ئەو پایتەختەی ئێستا وای لێ هاتووە هەرچی دڵ دەیەوێ لەو فەنتازیی و شتە پێویستیانەی کە ڕەنگە خەڵکی خۆرهەڵاتی بۆی سەراسیمە ببێ، کەچی کە لە عومەرئاغام پرسی حەز لەچی دەکات، تا بۆی بهێنێت، پێی وتم ئێستا هیچی بیر نییە، کە پێویستی پێی هەبێ و گورجیش باسەکەی گۆڕی. بەڵام (مەسرەف) لەناو ئامادەبووەکاندا بوو، داوای لێکردم پارچەیەک کەهرەمان[2] بۆ دەمی قەننەکەی بۆ ڕابسپێرم.

لەگەڵ ئەوەشدا کە عوسمان بەگ ئەگەر مەبەستی بوایە، عومەرئاغای پێ لەناودەبرا، کەچی عومەرئاغا ڕووی هەر نەدەدایە و لێی بێباک و سەرکەش خۆی دەنواند. وەک بلێ

(٢) کەهرەمان SUCCIN: کارەبا، عەمبەر، مووڕووی کارەبا، زەردوویی: مادەیەکی ڕیسینی زەردی بەنرخە، لە درەختی کاژ (سنەوبەر)، بەکاری پاڵەپەستۆ دەبێت بە کارەبا لەژێر زەویدا. (القاموس العلمي المصور ـ ص ٧٨ ـ بەرگی سێیەم ـ کمال جلال غریب) ـ م.

لێی ناترسم و سڵی لێ ناکەمەوە. کە لێشم پرسی: بۆچی خۆی لە بەگ ناگەیەنێ، یان لەگەڵ منیشدا نەبێ سەردانی ناکات!. وتی: چونکە خراپەی لەگەڵ کردووم و خۆشم ناوێ. بەکورتی تا ئێستا دوای ئەو تاقیکردنەوە دوور و درێژەم لەگەڵ عەرەب و ئێراندا، عومەرئاغا تاقە خۆرهەڵاتییەکە، کە بەهەموو مانایەکی وشەوە، بتوانم پێی بڵێم: (جەنتڵمان).

٣٠ی ئەیلول

ئێستا بەستەکێکی ترم لە (بۆمبای)یەوە بۆ هات و دەبێ بینێرم بۆ ئەستەمووڵ. ئەو ڕەحمەتوڵلا ئاغایە لە بەغداوە بۆی هێنابووم، کە لەکاتی شۆڕشی (سەعید پاشا)دا تەقەللای دابوو بەڕێی (ئامێدی و وان)دا بچێت بۆ ئەستەمووڵ. ئەمڕۆش هەر سەبارەت بەو ڕێیە قسەم لەگەڵ کرد، کە ڕێیەکی زۆر سەیرە و هیچ تورکێکی تر تەقەللای نەداوە بیگرێتەبەر[٣].

لەسەر ڕاسپێریی حاکمی هەولێریش زمانزانێکی کلدانی لە (عەین کاوە)وە[٤] لەگەڵ خۆی بردبوو، کە لە خێڵە کلدانییەکانی چۆڵەمێرگ بوو. لە هەولێریشەوە چووبوو بۆ

(٣) بۆ گەیشتنە ئاسیای بچووک بەم ڕێیەدا، مرۆ دەبێ بەو وڵاتە سەخت و لێک دابڕاوانەدا تێپەڕبێ کە دیانە کلدانییەکانی تێدان و وەک من بزانم ئەمانیش ئەم تاقە دیانانەن کە ئازادیی خۆیان لە موسڵمانەکان پاراستووە، چونکە زۆر ئازایانە لە ڕوویاندا وەستاون. وا لە خواریشەوە ئەو سەرنجانە دەنووسین کە لە یادداشتەکانی میستەر ڕیچدا دەربارەی ئەم گەلە ڕەفتار سەیرە هاتووە:
«هارترین خێڵەکانی (چۆڵەمێرگ) و (هەکاری) لێک دابڕاو، خێڵەکانی کلدانن، کە چوارن و ئەمانە مل بۆ میری هەکاری نادەن و ژیانێکی تەواو کێوییانە دەژین. ئەمانە سەر بە ئایینی دیانن و لە داروودەستەی نەسطورن و پیاوەکانیشیان لە قەڵافەت زلیی و ئازایەتیدا بەناوبانگن. دەڵێن گوزەرکردنیش بە ناوچەکەیاندا، لە گوزەرکردن بەناو خێڵە موسڵمانەکاندا ترسناکترە. ئەمانە لە ناوچە شاخاوییەکانی نێوان چۆڵەمێرگ و ئامێدی دا دەژین، کە تەنیا هەر خێڵێکی موسڵمانی تێدایە. هەندێ جاریش باج بەمیری هەکاری دەدەن، ئەگەر بەدڵی ئەمانی کرد و بەتەنگیانەوە هات. بەڵام بەزۆر نایدەن. ناوچەی هەکاریش دوو سەعاتە ڕێیەک لە (ورمێ)وە دووردەبێ. میری ئێستاش (مستەفاخان): (پێشکەشی)، یان: دیاری ـ بە (عەباس میرزا)ی فەرمانداری تەورێز دەدات.».
کێبون ـ سەبارەت بەم گەلە کێوییە، لەنێوان قسەکانیدا دەڵێ: کالیبین ـ CHALYBEANS ـ ئەم ناوەیان لە سروشتی خاکە ئاسنینەکەیانەوە وەرگرتووە، چونکە ئەمانە لەسەردەمی (سیروز)ەوە چاوگەی زنجیرە شەڕ و وێرانکارییەکی بێ پسانەوە بوون و جارجارەش بەناوی جیاجیای وەک (کلدانی CHALDEANS) و (زانین ZANIANS) و لەسەردەمی (جەستیان JASTINIAN)یشدا بڕوایان بەخوا هێناوە و دانیان بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمان داناوە. بڕوانە لاپەڕەی ١٣٤ بەرگی حەوتەمی (داهێزران و ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ـ لەندەن ـ ١٩٠٢ز.
(٤) عەین کاوە: گوندێکە لە نزیک هەولێر، هەروەها (دیان)ی تێدایە، بەڵام ئێستا بووەتە شار.

(ئاكرێ ـ یان ـ نائوکور ـ NAOUKOR) ، کە دوو ڕۆژە ڕێ بوو ، ئەگەر هەر ڕۆژەی دوازدە سەعاتە ڕێ بێت. ڕێگاکەش تا بناری شاخی (ئاکرێ) کەمێک تەخت ببوو. لەوێشەوە ئەگەر بەپیادە ڕێ بکات و هەر ڕۆژەی دوازدە سەعات بڕوات، ئامێدی دوو ڕۆژە ڕێ دوور دەبێ. ڕێگاکەش زۆر سەخت و شاخاوییە. (زبیر پاشا)ی حاکمی ئامێدیش زۆری لەگەڵ خەریک ببوو کە سەفەرەکەی نەکات. چونکە سەفەرەکەی ئەگەر سەریش بگرێ، هەر ترسناکە. بەڵام تەتەرەکە هەر سووربوو لەسەر ڕای خۆی. ئیتر ئەوسا پاشا هەندێ ئامۆژگاری کردبوو، لەوانە: هەرچییەکی لێ وەرگرتن، پارەیان بداتێ و هەر خواردنێکیان بۆ هێنا، لێی ڕازی بێ و ستایشی بکات. لە پارە سەرفکردنیشدا دەست کورتیی نەکات. چونکە ئەو خەڵکانەی لەو ناوچانەدان، کە ئەمی پێدا تێپەڕ دەبێ، بەتایبەتی دیانەکانیان هارترین و ڕقاویترین خەڵکن و حول حولی مەزهەب و دەم بە هاوار و هەڵچوونیشن و بچووکترین بەربەرچدانەوەشیان، دەبێتە مایەی لەناوچوون. پاشان چەند نامەیەکیشی دابوویە و دووسێ کەسی شارەزای ناوچەکەشی لەگەڵ ناردبوو. بەڵام سەفەرەکەی زنجیرە دەردی سەرییەکی بێ بڕانەوە بووە، چونکە ڕووتیان کردبۆوەوە و چەکیشیان کردبوو. سەرباری ئەوەش منەتی ئەوەیان بەسەرداکردبوو، گوایە ڕاسپاردەی زبیر پاشای پێیە. بۆیە لە دەستدرێژی تر ڕزگاری بووە. سەفەرەکەی لە (ئامێدی)یەوە بۆ (وان) ماوەی سیازدە ڕۆژی خایاندبوو. ئەم ماوەیە بەوەشەوەیە کە بیست و چوار سەعات لە چۆڵەمێرگ[٥] دواکەوتبوو. ناوچەی (هەکاری)ش لە ناوچە شاخاوییە هەرە سەخت و دژوارەکانە و سەختیی ڕێگاکەی تا (وان) هەر نالەبارە و زۆربەی شوێن و ناوچەکانیشی لێرەواری چڕ و نزارن. خەڵکەکەش لەو کورد و عەرەبانە کێوی ترن کە تەتەرەکە دیبوونی. کێوەکانیشی ئەوەندە بەرز و سەرکەشن، بەجۆرێ هەندێ جار گوندەکە بەجێ دەهێڵێت و پێچاوپێچ و

(٥) چۆڵەمێرگ: پایتەختی کوردی ناوچەی هەکارییە، کە بارەگای (قۆچ هاننەس ـ KOTCH HANES)ی بەتریریارێکی کلدانییە و ئەمیش هەمیشە فەرمانداریێتی تیپێکی سوپا دەکات، لەهەر جەنگێکدا لەنێوان میری هەکاری و ئێراندا بقەومێ، کە پایتەختەکەی دەکەوێتە قەڵەمڕەوییەکەیەوە، لەنێوان چۆڵەمێرگ و سەڵماس دا لە بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێردا بەناوبانگە، وەک هەموو دزە قاڵبووەکانی دارودەستەکەی دەیزانن. ناونیشانیشی بەکلدانی (ڤاثولیقا)، واتە: (جاثلیق)و لە ئەشکەوتێکی گەورەدا خەڵوەت دەکێشێ و دەشڵێن گوایە لە نزیک چۆڵەمێرگ کانی ئاسن و قوڕقوشم هەیە، کە ئەم هەردوو کانە موڵکی میری هەکارین، جگە لە ڕۆژێک نەبێ لە ساڵێکدا، ئەویش ڕۆژی جەژنی گورگیسی پیرۆزە. چونکە نەستورییەکان ئەو ڕۆژە تەرخان بۆ خەڵوەت گرتن بۆ ئەو (پیرۆزە) دەکەن تا چەند دەتوانن، بەدرێژایی ئەو ڕۆژە ئاسن و قوڕقوشم دەربهێنن.ئەم «دیر»ەش دەکەوێتە نێوان ئەو نەستوریانەی ناویان (چوالاخ)ە، کە سێ ڕۆژە ڕێ لە چۆڵەمێرگەوە دووردەبێ. ئەمانە بڕوایان وایە لە ڕۆژی جەژنی (پیرۆزە)دا لەهەموو ڕۆژێ زیاتر بەرەکەتی هەردوو کانەکە زیاد دەکات ـ لە یادداشتی میستەر ڕیچ ـ ەوە ـ خاریج .

ژن و مێردێکی نەستووری – لە«هەکاری»

بەکاوەخۆ، چوار پێنج سەعات بەسەریا سەردەکەوێت، کەچی دووبارە گوندەکە بەجۆرێ دەبینیتەوە، وەک ئەوەی هێشتا لەژێر پێتدا بێت. بەڵام قۆناغە ڕۆژەکان زۆر درێژن و لە مانگی تشرینی یەکەمەوە پێش خۆرکەوتن دەست پێدەکەن و دوای خۆرئاوابوون کۆتاییان دێت. تەتەرەکە دوای پەنجا سەعات ڕێکردن گوندێکی پرش و بڵاوی دیبوو، پانایی گوندەکە نزیکەی سەعاتە ڕێیەک بوو، ئەمەش هۆیەی هۆزێکی دیانەکان بووە و کولێتەکانیان لە لقوپۆپی درەخت دروستکردووە. خەڵکەکەش کێویترین خەڵکێک بوون کە لەم ناوچە کێوییە دیبوونی. ئەم کلدانیانە بەم حاڵەشیانەوە کلێتەیەک لەسەردەکەن لە (ئاردە برنج) دروست دەکرێ، لە کلێتەی ئەوروپاییەکان دەچێ. ئەمانە لە مەرەزەکردن بەولاوە، گەنم و جۆ نازانن و نانیش هەر لە برنجەکە دروست دەکەن. لەچاو خەڵکی تریشدا بالآیان بەرز و بەهێزیشن. لە گوێز و هەنگوین و نانی برنجیش زیاتر، هیچی تریان نەبووە، کە بیدەن بە تەتەرەکە. لە بەرامبەر ئەمەشدا پارەیەکی زۆریان لێ وەرگرتبوو. سەرباری ئەوەش کە خۆڵەمێش و کای ئەوەندەی برنجەکە تێکەڵ بووە. بەڵام بەپێی ئەو ڕاسپێرییانەی لە ئامێدی پێی وترابوون، سوپاسێکی زۆری بەرامبەر بەم خۆراکەی کردبوون و زۆر بەلەزەتیشی زانیبوو. جگە لە دووان سیانێکیشیان نەبێ، بەکوردی قسەیان نەکردبوو. کابرای زمانزانی عەین کاوەییش بەئاستەم لە زمانەکەیان گەیشتبوو. سەرسامییەکی زۆریشیان بەرامبەر سەروسیمای تەتەرەکە نیشان دابوو. کە ئەویش هەمان سەرسامی بەوان نیشان دابوو. لێشیان پرسیبوو دەبێ پیاوی کێ بێ! ئەویش پێی وتبوون عوسمانییە. کەچی لەوە نەگەیشتبوون و ئەمیش هەرچەند نەیویرابوو ئاشکرای بکات، بەڵام ئەوەی پێ گران ببوو، کە وتبوویان سوڵتان ناناسین و ملی بۆ نادەین و هەرئەوەندە زانیبوویان کە موسڵمانە، پێیان وتبوو ئەمان زۆر لەپێش هاتنی (محەمەد)ی پێغەمبەر، لەم جێگایە بوون و لەگەڵ ئەوەشدا ڕوویان نەکردبووەوە. کە بەجێشی هێشتبوون، لەوپەڕی تەباییدا بوون لەگەڵیدا و پێیان وتبوو پێشتر هیچ سوارێکی تریان نەدیوە بەچیاکانی ئەواندا گوزەر بکات. هەروەها ژمارەیەکی زۆری (یەزیدی)یە شەیتان پەرستەکانیشی دیبوو. چاویشی بە (میر)ی هەکاری نەکەوتبوو، کە وەک دیار بووە، دەسەڵاتێکی کەمی بەسەر داڕودەستەکەیدا هەبووبێ. ئەوەش هەر لەبەرئەوەیە کە ئەمانە خێڵەکین.

«ئامێدی و هەکاریی»ش خەڵکێکی وایان تێدانەبووە بەتەواویی پێیان بوترێ: لادێیی، یان شێوەیەکی تر، کە پێیان بوترێ جووتیار. پێم وابێ ئەمەش بەڵگەیەکی ترە، کە ئەم ناوچانە نیشتمانی ڕەسەنی کورد و کلدانە و ئەو ڕەگەزی (تاجیک) یان (تات)ەی

لەسەرتاپای کوردستانی باشووردا هەن، بەڵگەی ئەوەن کە ئەم ناوچانە وڵاتێک بووە، داگییرکاریان تێهاتووە.

لە ئەنجامدا تەتەرەکە گەیشتبووە (وان) و گومانیشی تێدانییە بەم گەیشتنەی زۆر دڵخۆش بووە. ڕەحمەتوڵلا وتیشی: ئەگەرچی (وان)، میرنشینێکی کوردییە، بەڵام پێشکەوتووە. (دەورێش پاشا) ی میری (وان) یش پێی وتبوو پێشتر کەسێکم نەناسیوە، لەو کێوانەوە هاتبێ.

١ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە نزیکەی سەعات و نیوێک باران ڕشێنەی کرد، بارینەکەی پێش وەخت بوو، لەبەرئەوە ڕەنگە زیان بە شەتڵە مەرەزە بگەیەنێ، چونکە خەریکی پێگەیشتنە.

ئەمەی خوارەوەش وەک پێم وابێ ڕوونکردنەوەیەکی تێروتەسەلە دەربارەی ئەو هۆز و تیرانەی لەو پارچەیەی کوردستاندان کە میرنشینی سلێمانی بەڕێوەی دەبات:

یەکەم:ـ ئەو هۆزانەی لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نیشتەجێ و سەقامگییر بوون

أ- لە ناوچەی پشدەر:

هۆزی سەککیر (سەکر) و نوورەدینی. ئەم دوو هۆزە نزیکەی (١٠٠) گوندیان دەبێ و دەشتوانن نزیکەی هەزار کەسێک چەکدار بکەن.

ب- لەو ناوچانەدا کە بەناوی هۆزەکانیانەوە ناونراوە:

شینکی: ٢٠٠ خێزان

گەلاڵی: ٥٠٠ خێزان هەردوو هۆزەکەش تەواو خێڵەکیین.

ج - سیوەیل: نەژادی ئەم هۆزە گومانی لێ دەکرێ و ساغ نەبۆتەوە، بەڵام هەرچۆنێک بێت ئێستا هۆزێکن و خەڵکەکەشیان تێکەڵی لادێیی نابن، بەڵام دانیشتوانی ناوچەکانی تر گوندنشینیان تێکەڵە، یان گوندنشینن و خێڵەکییان تێکەڵە. واتە گوندێکی جیاواز نییە بۆ یەکێک لەم دوو دەستەیە.

دووەم:ـ تیرە و هۆزە کۆچەرییەکان و ئەوانەی هەوارنشینن:

أـ هۆزی جاف: دوازدە تیرەن و جافە ڕەسەنەکان شەش سەد خێزان زیاترنین، بەڵام پاشماوەیەکی زۆری هۆزەکانی لوڕستان و کوردستانی ئێران لەژێر سێبەری جافدا دەژین. لەبەرئەوە ئێستا تێکڕای هێزی خێڵەکە، چەند هەزار خێزانێک دەبێ. ئەم هۆزە

لەکاتی پێویستدا بۆ بەرگری کردنی خۆی دەتوانێ هەزار پیادە و سێ سەد سوارە بخاتە ژێر چەکەوە. بەڵام بۆ کۆکردنەوەیان بۆ پێویستیی میر، ناتوانرێ خێڵەکە قایل بکرێ و ئەم هەموو هێزە کۆبکاتەوە. خێڵەکەش سەرومڕ، ساڵانە سێ سەد توورەکە، یان جاروبار کەمتریش بەمیرنشینەکە دەدات. (توورەکەش بریتی بووە لە ـ ٥٠٠ ـ پارچە دراوی زیو، یان زێڕ و بەگوێرەی ڕێکەوتن ـ ع).

بەڵام خێڵەکانی تر لەچاو ئەمانەدا باجێکی زۆر زیاتر دەدەن، چونکە نەوەکو جاف بەهێزن و نەوەکو جافیش خۆیانیان پێ دەپارێزرێ.

هۆزی شێخ ئیسماعیل: ٥٠٠ خێزان

هۆزی کەلهوڕ: ٢٠٠ خێزان

هۆزی مەندمی: ٣٠٠ خێزان

هۆزی کەلو ـ کەوانی: ٢٥٠ خێزان (ئەمانە لە هۆزی جاف نین ـ ع)

هۆزی مەرزینک: ٨٠ یا ٩٠ خێزان (ئەم هۆزە پێشان بەشێک بوون لە بلّباسەکان).

هۆزی تیلەکۆ: ١٠٠ خێزان

هۆزی کووسا: ٢٠٠ خێزان (ڕاستەکەی کۆستایە ـ ع)

هۆزی هەمەداوەند: ٢٠٠ خێزان (هەر هەمەوەندە ـ ع)

هۆزی سوفیاوەند: ٤٠ یا ٥٠ خێزان (ئەمانە بەشێکن لە هۆزی لەک ـ ع)

هۆزی کەچەڵی: ٤٠ خێزان (لەهەمان کاتیشدا گوندە و بەشێک لە هۆزی شێخ ئیسماعیلی تیایدا نیشتەجێن ـ ع)

هۆزی چگنی: ٤٠ خێزان

هۆزی زەنگەنە: ٤٠ خێزان (لە چەند گوندێکدا پەرشوبڵاون ـ ع)

هۆزی زەند: ٦٠ خێزان (خێڵی کەریم خانی شای ئێرانن کە قاجارەکان ـ خێڵەکەی شای ئێستا ـ لەسەر تەخت لایان برد. کاتێ هاتنە ئەم ناوچانەش ڕەوەند بوون و ئێستا زۆریان لە (زەنگەباد) سەقامگیربوون و زۆریشیان لە سوپای بەغدادا بوون بە سەرباز.

هۆزی کروەئی: ٦٠ خێزان (ئەمانە کورەوین و عەرەب نەژادن، پێشان لە ـ قەرەتەپە ـ بوون ـ ع).

هۆزی لوڕ: ٦٠ خێزان (ئەمانە فەیلین).

هۆزی سەدەنی: ١٠٠ خێزان (ڕاستەکەی سەدانییە ـ ع).

هۆزی کوورزەئی: ١٠٠ خێزان (بنەچەکەیان لە کۆیسنجاقە و گوندێکیش بەم ناوەوە هەیە-ع).

سەرەڕای ئەوەی زۆر خێزانی ئەم خێڵانە لەژێر سێبەری جافدان، بەڵام هیچ یەکێ لەم خێڵانە پشت بە جاف نابەستێ.

لەم لیستەیەدا ژمارەی ئەندامانی خێزانیش باس نەکراوە. لەبەرئەوەش کە هۆزی جاف بەهێزن زۆرباشیش خۆیان پێ دەپارێزرێ، بۆیە ڕۆژانە چەندان پیاوی هۆزە چەوساوەکانی تر پێوەندییان پێوە دەکات.

لەناو ئەو خێڵانەی سەرەوەدا خێڵێک نییە تەواو بێ، چونکە پاشماوەی بەشی تریان لە ناوچەکانی سنە و کرماشان و لوڕستانە.

٢ی تشرینی یەکەم

کە بیستم لە ماڵێکی قەراخ شار، زەماوەند بۆ بووکێک دەکەن منیش بۆ ئەوەی یەکێک بم لە بینەران، خۆم ئامادەکرد. بەڵام بۆئەوەی نەبینە جێی سەرنج، من و میستەر (بەل)، هەریەکەمان مشکییەکمان بەسەرمانەوە بەست و دوو عەبای ڕەشمان دا بەشانماندا و جلەکانمان پێ شاردەوە. دوای ئەم خۆگۆڕینە، شەوێ بەرەو زەماوەندەکە چووین و دوای ماوەیەکی دوور گەیینە شوێن ئاهەنگەکە، کە خانوویەکی ئاسایی بوو. لەوێ لەسەربانی ماڵەکەوە، کە هەر شەش پێ بەرزدەبوو، خۆمان بەناو خەڵکە زۆرە سەیرکەرەکەدا کرد. حەوشەی خانووەکەش کە شانۆی زەماوەندەکە بوو، خەڵکێکی زۆری لە کوردی هەمەچینە و هەمە تەمەنی لێ بوو، هەر لە لادێیی مشکی بەسەری گڵۆنکە ڕەنگاوڕەنگەوە، تا لۆزەندەرێکی ترسناک، کە کەوڵی پێستە بزنێکی لەبەر کردبوو. زۆربەشیان دەستیان لەیەک ئاڵاندبوو، کە بە هەڵپەڕکێیەک دەستیان پێکردبوو، پێیان دەوت: (چۆپی) و لە شێوەی بازنەیەکی پچڕپچڕدا دەستیان لەیەک ئاڵاندبوو. حەوشەی ماڵەکەیان پڕکردبووەوە. هەڵپەڕکێکەش بریتی بوو لە لەش جووڵاندن و بۆ پێشەوە و بۆ دواوە هاتن و چوون و ئەم پێ و ئەو پێیان بەزەویدا دەدا و ناوبەناویش توندتر پێیان بەزەویدا دەدا. ئەم هەڵپەڕکێیە، ئەو گۆرانییە ئێرلەندییەی دەهێنایەوە یادم کە دەڵێ:

(Ri Sing on Gad and Siking on Sugan) واتە: جارێک بەرزدەبنەوە و جارێکی تریش نزم دەبنەوە.

دڵخۆشیی خۆیشیان بەقریوەیەکی بەرز دەردەبڕی، ئەوانەی تریش کە هەڵنەدەپەڕین،

بەشەکەی تری حەوشەکەیان پڕکردبووەوە. لە سەربانیش بەهەر چوار دەوری حەوشەکەدا ئاپوورەیان بەستبوو. هەندێکی تریش بە چیچکانەوە لەناوەڕاستی حەوشەکەدا دانیشتبوون، کە دەهۆڵ و زوڕناژەنەکەشیان لەناودا بوو، هەموو شوێنەکەش بە سێ چرا ڕووناک کرابووەوە. بەڵام ئاپوورەکە گوێی نەدەدایە ئەو چرە دووکەڵەی کە لە چراکانەوە بەرز دەبوونەوە. هەڵپەڕکێکارانیش سەعاتێ پێش گەیشتنی ئێمە، هەڵپەڕکێیان دەست پێکردبوو. دوای ئەوەی نیو سەعاتی تریش بەدڵی خۆیان هەڵپەڕین، خاوەن ماڵ و هەندێ کەسوکاریان، کە هەموویان چەکداربوون، بەدار و تیلاوە، بۆیان دەرپەڕین و دەهۆڵ و زوڕناکەیان بێدەنگ کرد و سەماکارانیش بەم شێوەیە بلاوەیان پێکرا بۆ خەڵکی تر و حەوشەکە چۆڵ کرا. لەپڕێکدا کوردێکی کەتە، بازیدایە ناوەڕاستی حەوشەکەوە و تا چەند دەقیقەیەک مێکوتێکی بەدەستەوە گرتبوو، شتی گاڵتەجاڕی و یاری دەکرد و خەڵکی دەهێنایە پێکەنین. پاشان دووبارە دەهۆڵ و زوڕنا، ئاوازی چۆپییەکەیان لێدایەوە و پۆلێ ئافرەت، کە سیی کەسێک دەبوون، هاتنە حەوشەکەوە و دەستیان گرت و لەسەرخۆ و ڕێکوپێک، هەڵپەڕین. ئەمانە بەبێ ڕووبەند و بەگێز و گوڵنکە و خشڵ و کراسی ئاوریشمی ئاڵ و والاوە، لەوپەڕی خۆگۆڕیندا بوون، لەڕاستیشدا دیمەنێکی زۆر ڕەنگین بوو. بەڵکو بەلای منەوە شتێکی تازەبوو، چونکە هێشتا لە خۆرهەلاتدا ئافرەتم نەدیوە ـ بەتایبەتی خانمەکانیان ـ بەو سەربەستییەوە، بەبێ ڕووبەند، تێکەڵ پیاوان بن، تەنانەت ئافرەتی عەرەبیش ئەوەندەی ئەمان، لەم مەیدانەدا سەربەست نین، چونکە ئەوان خۆیان زۆرتر دەپێچنەوە.

ئەم پۆلە ئافرەتە لەسەرخۆ، بەدەوری حەوشەکەدا دەستیان بە جووڵە و شەپۆڵدان کرد. هەڵپەڕکێکەیان هەنگاوێک دەهاتە چەقی حەوشەکە و بەهەنگاوێکی تر دەچوونەوە دواوە. کەمەر و سەر و لەشیان بەشێوەیەکی ڕێک و یەکجار زۆر شیرین دەجوولاند. ئاوازەکەشیان لەگەڵ جوولانەوەیاندا زۆر هێمن و گونجاوبوو. خانمەکانیش لە سەماکەیاندا شتێکی ناوێزەیان نەدەکردەوە. ئەم هەڵپەڕکێیەی نیو سەعاتی خایاند، دڵی زۆر پێدەکرایەوە. دوای نیو سەعاتەکە دەهۆڵ و زوڕناکە لە لێدان کەوتن و ئافرەتەکانیش دوای ماندووبوون کشانەوە و هەموو گیانیان داپۆشییەوە، هەر لەسەریانەوە، تا پێیان، بەرەو ماڵ چوونەوە... ئەم کارەشیان لەجێی خۆیدا نەبوو، چونکە ئەو ژمارە پیاوەی هەڵپەڕکێکەیان بینی، زۆرتربوون لەوانەی کە ڕەنگە لە شەقامەکانی سلێمانی تووشیان بن و زۆربەشیان جوان و شۆخ و شەنگ بوون.

ڕەنگە دوای باسکردنی ئەم دیمەنە، بێهوودە نەبێ ئەگەر بڵێین ئافرەتی کورد، لەچاو

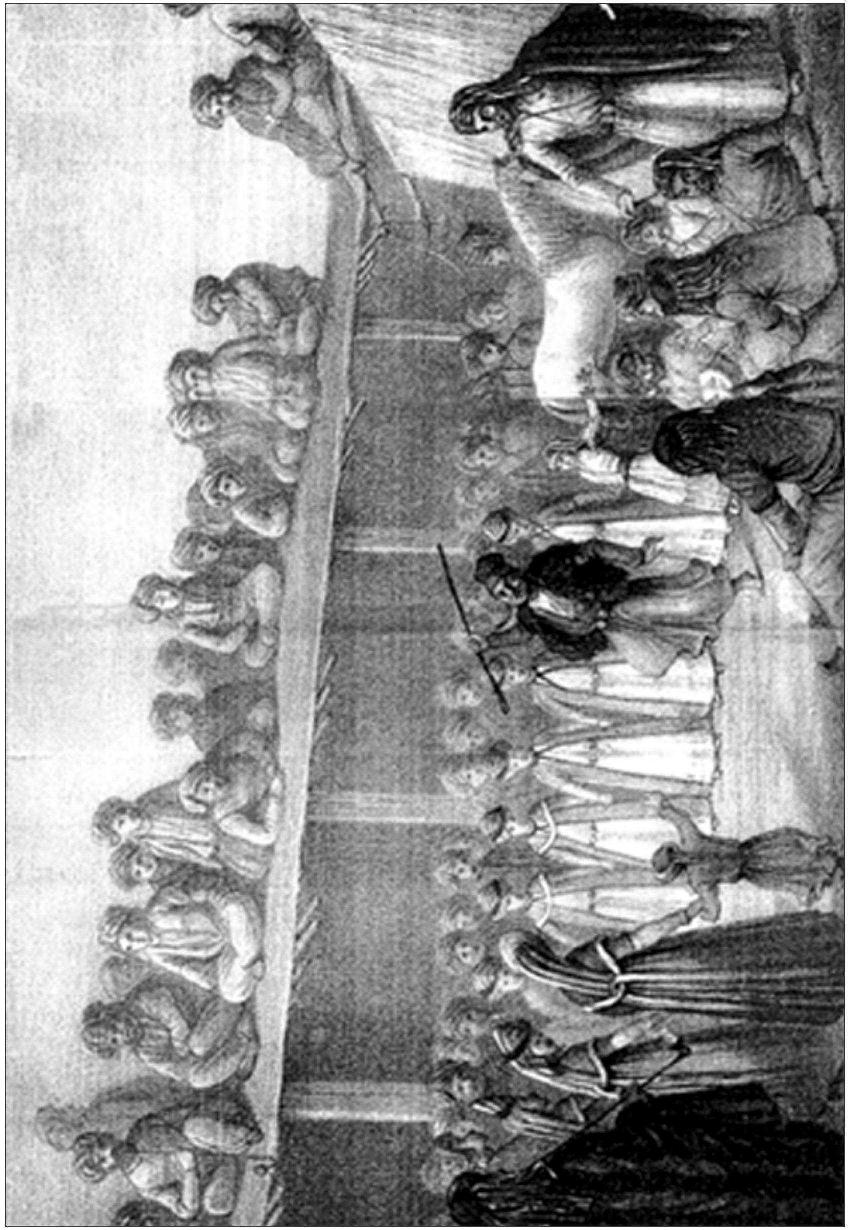

زەماوەند هەڵپەڕکێی ئافرەتان

ئافرەتی تورک و بەڵکو ئافرەتی عەرەبیشدا، لە ماڵی خۆیدا کەمتر ڕووبەند دەگرێتەوە، ڕێگا بەنۆکەریش دەدرێ بچێتە ماڵەکانیان. ئەوەندەش گوێ بەخۆ داپۆشین نادەن، تەنانەت لەبەرچاوی بیانەش... کە لە ماڵیش دەچنە دەرەوە بۆ ناو شار، سەرپۆشێکی شینی سفت، لەوانەی ئافرەتی بەغدا دەیدەن بەسەریاندا، دەدەن بەسەرداو پەچەیەکیش دەگرنەوە لە تووکی چارەوێ دروست دەکرێ... زۆرکەم و بەدەگمەنیش بەسەر دەموچاویاندا بەری دەدەنەوە، مەگەر ئافرەتی چینی سەرەوە، یان تووشی یەکێک بن کە خۆیان حەزبکەن نەیانناسنەوە. بان نۆکەر «حەرەم ئاغاسی» میریش کە بەپێی دابونەریتی خۆرهەڵاتییانە، دەبێ خەسیو بێ، لەگەڵ چەند نۆکەرێکی حەرەمدا، هەر لە کوردە ڕیشن و و بازۆڵە بادراوەکان بوون...

ئافرەتەکانی لای کەیخەسرەو بەگیش ڕووبەندیان نەدەگرتەوە، تەنانەت لە پێش چاوی پیاوەکانی دەستەکەشماندا. کاتێ هاوسەرەکەشم چووبووەوە بۆ سەردانیان لە ڕەشماڵەکانیاندا، ژمارەی پیاوی ئەوەندەی ژمارەی ژنەکان لەناویاندا دیبوو. بەڵام ئافرەتانی چینی هەژار لە سلێمانیشدا بەبێ ڕووبەند و عەبا، دەسووڕێنەوە. هەندێ جاریش بەیانیان زوو لە هاوینا لەسەربانی ئەو خانووە نزمانەیانەوە، کە هەر پێنج شەش پێ لە زەوییەوە بەرزەبن و بەسەر کۆڵانە تەنگەبەرەکاندا دەنوارن، لەناو جێگادا، لەگەڵ مێردەکانیاندا، یان کە لەناوجێ دێنە دەرێ بۆ سەر کاروباری خۆیان، دەبینرێن. سەرباری ئەم ئازادی و دیاردەی بێ دەربەستییەشیان، بەڵام هیچ ئافرەتێ ئەوەندەی ئافرەتی کورد، ڕەوشت بەرز نین و ئەمانە، لەم شکۆ و سەربەرزییەوە، زۆر لە ئافرەتی تورک لە سەرووترەوەن.

پلەوپایەی ئافرەت لە کوردستاندا زۆر لە پلەوپایەی ئافرەتی تورکیا و ئێران بەرزترە، مەبەستم لەمەش ئەوەیە، کە مێردەکانیان بەچاوێکی یەکسانی بۆیان دەنوارن و گاڵتە بەدەستەپارچەیی و چۆکدادانی تورک دەکەن و لەم ڕووەوە ڕقیشیان لێیان دەبێتەوە(٦).

(٦) بەڵگەش لەسەر ئازایەتی ئافرەت کەم نییە لە ئافرەتی کورددا. فەیزوڵڵا فەنی هاتەلام، کە پیاوێکی زرنگە و لە میکانیکدا دەستێکی باڵای هەیە و کاتی خۆی لای والی بەغدا (دیوان ئەفەندی) بووە. باسی ئۆرگۆنێکی بۆکردم، خۆی دروستی کردبوو، هەندێ ئاوازی تورکی و فارسیش فێرببوو، پێی لێدەدا، لەکاتی ماڵاوایی لێکردنم و هاتنی نۆکەر و هێنانی ئەسپەکەیدا و گردبوونەوەیان لێی، ئاوڕێکی لێدامەوە و پێی وتم دەمەوێ شتێکت نیشان بدەم، ڕەنگە هێشتا بەرچاوت نەکەوتبێ. ئیتر بانگی نۆکەرێکی کرد و هات و لێی پرسیم: ئاخۆ هیچ شتێکی سەیر و نامۆ، لە نۆکەرەکەیدا بەدی دەکەم؟. منیش پێم وت: نەخێر و سەرباری ئەوەش پێم وت: هەر کوڕێکی چابوک دەبینم. ئەویش پێی وتم ئەوە کوڕ نییە، بەڵکو بەکارترین نۆکەرێکیشە، کە پیاو بڕوا ناکات. ڕەوشتیشی بێگەردە و بەڵکو بۆتە مایەی شەرەفمەندیش بۆ ئافرەتان. ئازایەتییەکەشی لەسەروو ئازایەتی پیاوەوەیە. هێشتا کچیشە. ڕۆژێکیان تورکێک ویستبووی دەستی بۆ درێژبکات، بەڵام ورگی=

لە کوردستاندا خێزان جۆرە هێمنی و ئارامییەکی هەیە، کە ئەمە شتێکە، بەتەواویی لە تورکیادا نییە، بەڵام هەندێ میر و دەسەڵاتداری بەهێز و سەرەڕۆی کورد، جۆرە توندوتیژییەک دەنوێنن، کە لە تورکیا مل بۆ ئەوجۆرە شتانە نادەن، ئەویش ئەوەیە ئەگەر پیاوێکی ئەو چینە دەسەڵاتدارە، کچێکی خۆشویست، دایک و باوکی ناچار و ڕازی دەکات بیدەنێ. چونکە ترسی پابەندییان بەئاییناوە، نایەڵێت بەڕێگایەکی تر بیخوازێت. کە لێیشی تێروبێزار دەبێ، تەڵاقی دەدات و لە نۆکەرێکی خۆی مارە دەکات، بەتایبەتیش لادێیە کلۆڵەکان دووچاری ئەم جۆرە چەوساندنەوەیە دێن. لەم بنەماڵەیەدا عوسمان بەگ تاقە کەسێکە خلیسکاوەتە ناو ئەم جۆرە تاوانەوە. بەڵام ئەو ئافرەتانەی لە جەنگدا بە تاڵان دەبرێن ـ کە زۆربەیان یەزیدین، یان هی ناوچەکانی تری کوردستانن ـ لە ماڵەکاندا دەکرێن بە کەنیزەک.

لای ئافرەتی کورد هەڵپەڕکێ خولیایەکی گەورەیە، چونکە زۆرجار ئافرەت بەبێ پێ وتن و بانگهێشتن، خۆیان ئامادە دەکەن بۆ کارکردن لە زەماوەند و ئاهەنگدا، بۆئەوەی ڕێگایان بدەن هەڵپەڕن. دیاری بچکۆڵەش لەگەڵ خۆیاندا بۆ بووکێ دەبەن. لەمجۆرە بۆنانەدا ئەگەر پیاویشی زۆر تێدابێ، بەئاشکرا و بێ ڕووبەند و خۆپێچانەوە هەڵدەپەڕن. هەڵپەڕکێی خۆرهەڵاتییانەش، سەرەڕای ئەوەی جیاوازیشیان تیایە، بەڵام هەر لەسەریەک شێوەن و ڕەنگە لە زۆر کۆنەوە بۆیان مابێتەوە. هەڵپەڕکێش جۆرێکە لە (سێرکوی گریک)ی، یان ڕۆمیکا ـ بەڵام ئەم، ئاڵوگۆڕی کەمتر تیایە و کەمتریش بزوێنەرە.

جلوبەرگی ئافرەت لە کوردستاندا بریتییە: لە ئاوەڵکراسێکی گەورەی تورکییانە و کراسێکی پانوپۆڕ، لەناوەڕاستدا پشتێنێکی دووگۆی گەورەی کەمەرە و هەیاسەی زیو، یان زێڕی لەسەر دەبەسترێ، لەسەر ئەویشەوە کەوایەک لەبەردەکرێ، لەسەر شێوەی کەوای پیاوانەیە و لەبەر گەردندا بە دووگمە دادەخرێ، بەڵام دووگمەکەی داناخەن و تادامێنی دەکرێتەوە و کراس و کەمەرە و لوولەی لێوە دەردەکەوێ. ئەم کەوایە لە ئاوریشمی میل میل یان گوڵدار، یان ڕەنگاوڕەنگ، لە کوتاڵی (کوجەرات) و بەپێی جیاوازیی وەرز و دەوڵەمەنیی خاوەنەکەی دەدوورێ. لەسەروو ئەمەشەوە (سەڵتە ـ بنش)(٧) دێت و ئەمیش

= هەڵدڕیبوو، وتبووی ئەگەر گەورەکەشم بیەوێ شتی وام لەگەڵدا بکات، سێ و دووی لێ ناکەم و ورگی دەدڕم. شانازیش بەوەوە دەکات کە چەند جارێک هێرشی کردۆتە سەر تۆپێکی داگیراوە، بێ ئەوەی بگەڕێتەوە، یان ڕمەکەی بهاوێ، تا گەیشتۆتە سەر سەربازە تۆپچییەکە. جلوبەرگی پیاوانەی لەبەرکردبوو، شاڵێکی ئاوریشمیشی لەسەرەوە پێچابوو. باڵایەکی زرافی پێوەبوو، تەمەنی هەر لەنێوان (٢٥ ـ ٣٠) ساڵیدا دەبوو، سەروسیمایەکی کوردانەی هەبوو، هەتاو بردبووی.

(٧) هەمان وشە، دواتر باس دەکرێ.

له (سەتن ـ SATIN)ە و وەکو کەوا دەدوورێ، بەڵام دووقوڵی تەسکی هەیە، درێژییان ناگاتە لای ئانیشک. لە زستانیشدا لەجیاتی ئەمە، کلۆنجە لەبەردەکەن، کە ئەویش جۆرێکە لە سوخمە، بەڵام ناوداره و لۆکەی تیایە. لە زستاندا چارۆکەش دەگرنەوە، ئەویش لە ئاوریشمی جۆراوجۆر و چوار ڕەنگی دەدوورێ. ئەم چارۆکانە جۆرێکن لە دەسماڵ و کراسی گەرمکەرەوەی بێ قۆڵ و لەبەر گەردندا گرێ دەدرێ و لەدواشەوە تا دەگاتە خوار هەردوو ڕەفیسکەوە بەسەر پشتدا شۆڕدەبێتەوە. چارۆکە بەتەنیا بەکراس دانانرێ، بەڵکو لە ڕۆژانی جەژن و ئاهەنگدا، لەجیاتی ئەمە، سەڵتە لەبەردەکرێ. لەبەرکردنی ئەم سەڵتەیە ـ بنش ـ ەش لە تورک و ئێرانەوە وەرگیراوە. لەبەرئەوە سەڵتەیان لا شیاوترە، وەک لە چارۆکە، چونکە چارۆکە هەر بەجلێکی تایبەت بەکوردستان دەزانن.

ئافرەتی کورد ڕۆب لەبەر ناکەن. بەڵکو لە ڕۆژانی سارددا لەجیاتی ئەمە، کەوایەک، یان دوو کەوا لەسەریەک، لەبەردەکەن. سەروپێچی ئافرەتی کورد، ناتوانرێ بەتەواوی و بەوردیی باسکرێ، کە لە قوماشی ئاوریشمین، یان بەواتەیەکی تر هەمووی لە شاڵی ڕەنگاوڕەنگی وەک پەلکەزێڕینەیە و بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و هونەریی لای ناوچەوانەوە ڕێکی دەخەن و بەجۆرێ بە دەرزی سنجاق ڕاگیریی دەکەن، کە وەک تاج، یان بەواتەیەکی تر قوچکەیەکی لێ بێت، کە ئەوەندەی دوو پێ بەسەر سەرییەوە بەرز دەبێتەوە، بەڵام ئەملاولاکانی بەدیوی پشتەوەدا بەردەدەنەوە بۆ بەرپێ. ئافرەتە دەوڵەمەندەکانیشیان پێشی هەنییەیان بەلاگییرە و سەر پەرچەمی پان دەڕازێننەوە، کە وردە گەڵای زێڕیان پێدا شۆڕدەبێتەوە و لەم لاولای فێستەکەشەوە ڕستێک شیلانی ئاڵی پێدا بەردەبێتەوە، ئەم ڕستە شیلانەش هەر بەلاگییرەکەوە بەندە.

لەژێر ئەم سەروپێچەشەوە سەرپۆشێکی گەورە، کە پێی دەڵێن دەسماڵ، دەیدەن بەشان و ملیاندا و لەسەر سنگدا گرێ دەدرێ و بەشی دواوەی بەسەر پشتدا شۆڕدەبێتەوە. وەک بیستم ئەم دەسماڵە، هەر ژنەکانیان بەسەر شانیاندا دەدەن. قژیشیان لەپشتەوە زۆر دەرناخەن، بەڵام ئەگریجەیان بەملاولای لاجانگیاندا بەردەدەنەوە.

ئافرەتە هەژارەکانی شارەکانیش لە جلوبەرگدا لاسایی خانمە خانەدانەکان دەکەنەوە. بەڵام ئافرەتە گوندنشینەکان هەر تەنیا کراس و ئاوەڵکراسی شینی ئەستوور لەبەردەکەن و لە کەمەریشدا پشتێنی لەسەر دەبەستن. چارۆکەشیان لە قوماشێکی شینی تێر دروست دەکەن، کە دامێن و پەراوێزەکەی میل میلی سپی تیایە و لەسەرەوە لەسەر سنگیان گرێی دەدەن. کڵاوی سەریشیان فێستێکی بچووکە.

سەروپێچی ژنەکانیان زۆر قورسە و تاڕادەیەکیش ئازارێکی زۆری پێوە دەکێشن، زۆرجاریش قژی تەوقەسەریان پێوە دەڕووتێتەوە. لەو شتانەش کە بەگران بڕوایان پێدەکرێ، ئەوەیە بەم سەروپێچانەشەوە دەخەون و سەرینی بچووک دەخەنە ژێر سەریان و زێڕ و خشڵیشیان کەمە. بەلای زۆریشەوە بریتییە لە زێڕ و مەرجان. بەڵام ئافرەتی چینی ڕەشۆکی، دراوی زیو و پارچە مەعدەنی بچووک و مووروو، بەسەروپێچەکانیانەوە دادەدوورن.

جلوبەرگی پیاوانەشیان، لەڕووی کوتاڵ و شێوەی دروستکردنییەوە، زۆر لەشێوەی جلوبەرگی تورکی دەچێ. جگە لە میریش بەشێکی کەمیان چۆغە، یان سەڵتە (بنش) و[8]جبەی لە شاڵی ئەنقەرەیی دروستکراو، لەبەر دەکەن. جلی ئاسایی سەرەوەیان وەک (عەنتەری)[9]،یان وەک کراسی ژێرەوە دەدوورێ و لەبەر گردندا دووگمەی لێدەدرێ، بەڵام هەر وا دەیهێڵنەوە و دایناخەن. ئەمە لە قوماشی ئاوریشمی گوڵدار، یان خەت خەت دروست دەکرێ و لە زستاندا لەجیاتی ئەمە، سەڵتە (لبادە) لەبەردەکەن و پشتێنیشی لەسەر دەبەستن، ئاوەزوونەکەی لە زێڕ، یان لە زیو دروست دەکرێ و بە بەردی (لاجیوەرد)[10] دەیڕازێننەوە و لەسەرروو هەموو ئەمانەشەوە ئەو عەبا ئاساییە لەبەردەکەن کە شێوەکەیان لەبەرچاوە. ئەوەش کە بەتایبەتی کورد جیا دەکاتەوە، مێزەرەکەیەتی و بریتییە لە پارچە قوماشێکی ئاوریشمی سفتی ڕەنگاوڕەنگی سوور و زەرد و شین[11]، کە سیمی زێڕ و زیویان تێکەڵە و ئەم مێزەرە بەجۆرێ دەبەستن، پێشی هەنییەیان بەدەرەوەبێ. هەنییەی کورد زۆرجوان و جوامێرانەیە، هەر لە قوماشی مێزەرەکەی خۆی، گوڵنکە و ڕیشووی ڕەنگینی چنراو، بەسەر شان و ملیاندا شۆڕدەبێتەوە، کە ئەمەیان دیمەنێکی نائاسایی دەهێنێتە بەرچاو، باس ناکرێ، بەتایبەتی ئەوکاتانەی بەسەر وڵاخەوەن و لۆقەی پێدەکەن. ئەو هەندە کەمەشیان کە جاروبار شاڵی کشمیری

(٨) بنش: سەڵتەی سەرەوەیە و جبەش کەوای ژێرەوەیە. هەردوو وشەکەش تورکین. پەراوێزەکە دوایی هات ـ بنش: بەرامبەرەکەی لە ئینگلیزیدا (Riding coat)ە و بەرگێکی ڕەسمییە و کاتی خۆی تورکەکان لەکاتی سواریدا لەبەریان دەکرد، هەروەها بەو جبە پانوپۆڕەش دەڵێن، کە زانا ئاییینییەکان لە هەندێ بۆنەدا لەبەری دەکەن–ع.

(٩) عەنتەری: ئەم وشەیە، لە وشەی (ئانتاری) تورکییەوە وەرگیراوە و لە عێراقدا بەرامبەر ئەمە (دیزداشە)یە و لە میسریش (جلابیە)یە ـ ع.

(١٠) لاجیوەرد: بەردێکی شینە، ئەلەمنیوم و مەگنیوسیوم و ئاسن و فوسفوری تێدایە -القاموس العلمي- ص ١٤٥-کمال جلال غریب-م.

(١١) لای ژنان و پیاوانی کورد، ڕەنگی ئاڵ و واڵا و زەق، پەسەندن بۆ لەبەرکردن.

لەبەردەکەن، بەشێوەیەک دەیدەن بەسەر شانیاندا، بەسەر پشت و ئەملاولای شانیاندا شۆڕدەبێتەوە. تێکڕاش هەموو وەکو ئەورووپایی پێڵاوی قەیتاندار لە پێ دەکەن، کە یان ڕەنگی ڕەشە، یان زەردە و گوڵنکەی پێوەیە. هەندێکیشیان کلاش لەپێ دەکەن، کە لە ئێران دیبووم، پێم وایە هەر لەو ناوچانەشەوە دەیانهێنن.

بەڵام لادێیی و خێڵەکیی هەژار، کراسی ئاودامان (عەنتەری) لەبەردەکەن و لە سەروو ئەمیشەوە کەوایەک لەبەردەکەن، لە شاڵێکی ئەستوور دروست دەکرێ و یەخەکەی کراوەیە و لە کەمەردا قایشێکی ئاوەزوون مسی لەسەر دەبەستن. ئەم کەوایە لە خوار پشتێنەکەوە بەیەکەوەی نادوورن و هەروا بەهەڵدڕاوی لە شێوەی چمک و لۆی پاڵتۆدا، دوو چمکی دواوە و ئەو دوانەکەی تری لەپێشەوە دەهێڵنەوە. ڕەنگی ئاسایی ئەم کەوایانە، سپی یان بۆر، بەڵام بەرۆک و سەرقۆڵەکانی بەدەزووی ڕەنگاوڕەنگ پەراوێزی بۆ دەچنرێ. مێزەرەکانیشیان لە قوماشێکی لۆکەی ئەستوورە و ڕەنگی سوورێکی تۆخە، چواردەوری بەڕەنگی شین دەچنرێ. ئاساییەکانیشیان عەبا بەسەر شاندا دەدەن. ئەوەشی نەتوانێ عەبا بکڕێ، یان پێی گەرم نەبێتەوە، لەجیاتی ئەوە، کەوڵە بزنێک، یان عەبایەکی خوری چنی ئەستوور و ڕەنگ تۆخ، لەبەردەکەن.

(کەپەنگ)یش[12] کە لبادی سپی و ئاسایی، یان لە کەوڵێکی کورتی بزن دروست دەکرێ، بەرگێکی ترە و هونەری تێدا نییە و لەو جلوبەرگانەیە کە ئاسایی لەسەرەوە لەبەردەکرێن.

کورد، بەهەموو چینەکانییەوە، هەژار و دەوڵەمەندیان، گەورە و بچووکیان خەنجەر هەڵدەگرن. سەرباری جافەکان و خێڵی تر، جگە لە چەکەکەی خۆیان (مێکوت)یشیان هەیە، کە دارێکی درێژە و سەرێکی ئاسنی پێوەیە. کەوابوو خەنجەر و گورز و شمشێر و مەتاڵێکی بچووک، کە دەیخەنە سەر شانیان، بریتین لە چەکی کوردێکی پیادەڕەو. بەڵام سوار، جگە لەم چەکانە نێزەشی پێیە و دەمانچەش بەشانیا هەڵدەواسێ، هەر کەسێکیشیان بتوانێ لەکاتی جەنگدا بەرگێکی زرێ و کلاوێکی ئاسنیش هەڵدەگرێ و پیادەکانیشیان وەک شتێکی ئاسایی تفەنگی درێژ و قورس هەڵدەگرن کە شتێکیان بۆ کراوە، وەک قاچ، تا لەکاتی تەقاندندا لەسەری دابنرێ.

هۆزی (شینکی) زۆربەیان سەربازی پیادەن و زۆر بە ئەنگێویش ناویان دەبرێ. جافیش

(١٢) کەپەنک: ئەمە پاڵتۆیەکی لبادە، شوان لەبەری دەکات، بەڵام ئەگەر لەشێوەی سەڵتەی بێ قۆڵدا بوو، پێی دەوترێ: (کوڵەباڵ). کەچی سەیرە، ئێستا لە کوردستانی خۆرهەڵاتدا پێی دەوترێ: فەرەنجی ـ ع.

بەشی خۆیان لە سەربازی پیادەدا هەیە، بەڵام زۆر پشت بەو سەربازە خێڵاتیانە نابەسترێ، کە لە ناوچەکانی خۆیانەوە دوورن، یان بە وتەی تر، لە جەنگدا پشت بەوانە نابەسترێ کە بەرژەوەندی تایبەتی خۆیانی تیا نییە.

٤ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە پیاوێک لە (دارشمانە)ەوە هاتبوو، عومەرئاغاش کە دەیزانی ئارەزووی بیستن و دیتنی شتی سەیرم هەیە و حەزدەکەم کۆیان بکەمەوە. بەپەلە چووبوو. کابرای دیبوو، بەڵێنی بەمنیش دا سبەینێ بۆمی بێنێ و لەو سەرگورشتە ڕۆمانتیکییە سەیرە بگەم، کە پێوەندی بە بنەچەی بنەماڵەی بابانەوە هەیە.

پێشەکی دەبێ ئەوە بزانین کە (دارشمانە) گوندێکی بچووکە لە (پشدەر) و کاتی خۆی مەڵبەندی بابانەکان بووە و دانیشتووانی ئێستای گوندەکە هەموویان لەو بنەماڵەیەن، یان بەواتەیەکی تر بنەماڵەی بابانیی لەوانن و شانازیشی پێوە دەکەن، چونکە ناوبەناو هەندێکیان سەردانی سلێمانی دەکەن و ئەوڕەحمان پاشاش پێشوازی ئەم ئامۆزایانەی خۆی دەکات و لە گەڕانەوەشیاندا ئەو دیاری و پێویستیانەیان دەداتێ کە لەگەڵ گوزەرانیاندا دەگونجێ و ئاتاجیان پێیەتی. ئەوانیش بەپێی ئەوەی لقە سەرەکییەکەی خێزانەکەن، بێ پەردە دەچنە لای و لەگەڵی دادەنیشن. لەبەرئەوە زۆرجار دەبینیت لادێییەک لە گوندەکەی خۆیەوە شۆڕدەبێتەوە و گوێدرێژێکی پێش خۆی داوە و بەرەو سلێمانی دێت و ڕوودەکاتە لای میر. پێش ئەوەی میر فەرمووی لێ بکات، خۆی دەچێتە تەنیشتییەوە و قەننەیەکی کورتی پیس دەردەهێنێ و دایدەگرێتەوە. پاشان خۆی قەننەکەی دادەگیرسێنێ و پاش ئەوەی مژێکی لێدەدات، دەڵێ: ئێ، ئامۆزا، پێم بڵێ حاڵت چۆنە؟ و... با بگەڕێینەوە بۆ سەرگورشتەکە:

لە دارشمانە، دووبرا هەبوون، ناویان فەقێ ئەحمەد و خدر بووە. ئەمانە دەردەسەرییەکی زۆریان بەدەست ئەو بڵباسانەوە چەشتووە، کە کاتی خۆی بەدەسەڵاتترین خێڵ بوون لە پشدەردا. فەقێ ئەحمەدیان ئازا و کارامە بووە و بەتووڕەیی گوندەکەی جێدەهێڵێ و سوێند دەخوات تا دەسەڵاتی ئەوەی نەبێ تۆڵەی خۆی بکاتەوە، نەگەڕێتەوە.

چۆتە ئەستەمووڵ و لە دامودەسگای میریدا خۆی دامەزراندووە. ڕێکەوتە سەیرەکانیش وا بووە سوڵتان لەگەڵ فەرەنگەکاندا لە جەنگدا بووە. کابرای سەرگورشتە گێڕەوە وتی ئەم فەرەنگانە ئینگلیزن. لەو کاتەشدا جەنگ لە شێوەی زۆران و دەستەویەخەدا بووە، بۆیە

جارێکیان پاڵەوانێکی فەرەنگیی هاتۆتە مەیدانەوە و ماوەی پێنج ڕۆژ، زۆرانی لەگەڵ ئازاترین سوارەی تورکدا گرتووە و یەکەیەکە هەموویانی بەزاندووە و کوشتوونی. ئیتر فەقێ ئەحمەد داوا دەکات زۆران لەگەڵ ئەم پاڵەوانە بوێرەدا بگرێ. سوڵتانیش بەشوێنیا دەنێرێ و لێی دەپرسێ خەڵکی کوێیە، دوای ئەوەی بە سەروسیمای قایل دەبێ، ڕێگای دەدا زۆرانەکە بگرێ و ئەسپێک و هەموو پێویستی دەداتێ، ئەویش دەچێتە مەیدانەوە و کابرای فەرەنگیی دەبەزێنێ و کاتێ دادەبەزێ سوارە بەزیوەکە سەربڕێ، دەبینێ دوژمنەکەی کچە و دەست دەکات بەتکاوپاڕانەوە لێی و پەیمانی دەداتێ ئەگەر نەیکوژێ، شووی پێ بکات. ئیتر وەک بەڵگەیەکی سەرکەوتن لەگەڵ خۆیدا دەیبات بۆ ناو هۆردووی تورک و لەوێ سوڵتان پێی دەڵێ حەز لە چ پاداشتێک دەکەیت بەرامبەر بەم کارەت بتدەمێ؟ ئەویش تکای لێدەکات نازناوی (بەگ)ی پێببەخشێ و لە گوندەکەی دایبنێ و موڵکی گوندەکەی و دارشمانەشی بۆ هەمیشە بداتێ، کە ئەمە داوایەکی بچووک و چاوتێرانەیە، یان کورت بێ بووە، چونکە هەر بەڕاستی ئەگەر داوای هەموو کوردستانیشی بکردایە، بێ سێ و دوو دەیدایە. ئیتر دوای ئەوەی تەواو بەو دەستکەوتانەی قایل دەبێ بە دەوڵەمەندی و شانازییەوە لەگەڵ هاوسەرەکەیدا دەگەڕێتەوە بۆ نیشتمانەکەی خۆی. خواش دوو کوڕیان پێدەبەخشێت، کە باباسلێمان و «بوداخ کیخان»ن. لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم کە کچەکە ناوی (کەیخان) بووە. دوای ئەمە فەقێ ئەحمەد دەکەوێتە بەربەرەکانییەکی بەردەوامی بلباسەکان و دەسەڵاتیان لێوەردەگرێتەوە و پلەوپایەشیان زۆر دەهێنێتە خوارەوە.

ڕۆژێک فەقێ ئەحمەد لەوێ نابێ و چوارسەد، پێنج سەد بلباسیی بەسەریاندا دەدەن و (کەیخان)یش سواری ئەسپەکەی دەبێ و هەموویان پەرشوبڵاو دەکاتەوە و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ دەکوژێ. ئەوسا بانگی خەڵکی دارشمانە دەکات و پێیان دەڵێ: هۆ پیاوگەلی دارشمانە، کاتی خۆی فەقێ ئەحمەد ژیانی پێبەخشیمەوە و من لەدەست ئەودابووم و هەر چاوەڕێی ئەو ڕۆژە بووم چاکەکەی بدەمەوە، ئەمەش هەموو ئاوات و چاوەڕوانیم بوو. ئێستەش ئێوە هەرچیتان بەچاوی خۆتان دیوە، بۆ فەقێ ئەحمەدی بگێڕنەوە، چونکە من دەچم بۆ جێگایەک، کە جارێکی تر چاوم پێی ناکەوێتەوە، پێیشی بڵێن تکا دەکەم بەدوامدا نەگەڕێ، چونکە دادی نادات، ئەگەر واش نەکات، ئازاری پێ دەگەیەنم، کە خوا ئاگای لێیە حەز بەوە ناکەم. ئەمەی وت و جڵەوی ئەسپەکەی وەرسووڕاند و ئاوزەنگی لێدا و دەستبەجێ لە چاوگوم بوو.

کە فەقێ ئەحمەد دەگەڕێتەوە، سەری لە ڕووداوەکە سووڕدەمێنێ، هەرچەندە چاوەڕێشی دەکرد ئەمە ڕووبدات، بەڵام بۆ ئەو لەدەست چوونەی (کەیخان) خەم دایدەگرێ. سەرەڕای ئەوەش کە وتوویەتی شوێنم نەکەوێ، بڕیار دەدا هەر شوێنی بکەوێ. ئیتر شوێنی دەکەوێ و لە دۆڵی (خەردان)[13] تووشی دەبێ، تکای لێدەکات بگەڕێتەوە. ئەویش پێی دەڵێ شتی وا نەبووە و نابێ، چونکە تۆ موسڵمانیت و من فەرەنگیی و دەچمەوە بۆ نیشتمانی باوباپیرانم. لەبەرئەوە تکات لێدەکەم نزیکم مەبەرەوە، ئەگینا ئازارت دەدەم و ماڵاوا.

بەڵام فەقێ ئەحمەدی شەیدا، هەر سوور دەبێ لەسەر شوێنکەوتنی. ئەویش نێزەکەی بەرزدەکاتەوە و دەیدا لە شانی و دەکەوێ و ژنەش بۆی دەردەچێ. ئیتر ئەوەندە دوورناکەوێتەوە، کە هەست دەکات بەرامبەر ئەو دڵنەرمییەی ئەو، کاتێ ژیانی لەناو دەستیابوو، ئەم دڵڕەقیی لەگەڵ نواندووە، جگە لەوەش ئەگەرچی مێردەکەی موسڵمانیشە، لەهەمان کاتیشدا باوکی منداڵەکانیێتی، لەبەرئەوە بەزەیی پێدادێتەوە و دەگەڕێتەوە سەری. دەبینی هێشتا زیندووە. ئەویش هەتوانێکی بەهێز لە زامەکەی دەدا و ترسی مردنی لێ دوور دەخاتەوە و پێویستییەکانی چارەسەرەکەیشی بۆ جێدەهێڵێ و دەڕوات.

بەڵام مێردەی ئازا و ئەویندار، دوای ئەوەی زامەکەی گۆشتەوزوون دەبێتەوە، چاک دەبێتەوە، ئارامی لەبەردەبڕێ بۆ ئەو ڕەفتارە ڕەقەی هاوسەرەکەی لەگەڵیدا کردووە. بۆیە شوێنی دەکەوێ تا دەگاتە فەرەنگستان. لەوێ لە ئێوارەیەکدا ڕێی دەکەوێتە شارێکی گەورە و لە (مەهتەرخانە) گوێی لە دەنگی بەزم و گۆرانی دەبێ و مۆسیقا دەژەنرێ و چراش هەڵکراوە و ئەوشتە ئاساییانەش ئامادەکراوە کە بۆ ئاهەنگ و زەماوەند (طوی)[14] ساز دەکرێ... ماوەیەک دادەمێنێ و مینەی شوێنێک دەکات شەوی تیا بەسەربەرێ، تا لەدواییدا بڕیار دەدات خۆی بداتە دەست قەدەر و ئەسپەکەی لە کوێ ڕاوەستا، لەوێ دابەزێ... ئیتر جڵەوی بۆ شل دەکات و بەڕێکەوت لەبەر دەرگای پیرەژنێکدا ڕادەوەستێ. ئەویش میوانداریێتی دەکات و دوای ئەوەی هەندێ سێ و دووی دڵی خۆی دەکات، هەواڵی ئەو ئاهەنگەی لێ دەپرسێ کە دیوێتی، ئەویش دەڵێ: کچە شازادە، لە جەنگی موسڵمانەکان گەڕاوەتەوە و ئێستا دەیدەن بە ئامۆزای خۆی.

(١٣) خەردان: وەرگێڕ ئەم ناوەی بۆ ساغ نەکراوەتەوە – ع.
سەرنج: ڕەنگە مەبەست لە دۆڵی (خدران) بێت، کە لە گوێ (زێی بچووک)ە و بەرامبەر ناحیەی (بنگرد)ە، لە دامێنی چیای (کۆسرەت) دایە ـ م.

(١٤) طوی: وشەیەکی تورکییە و بە مانای شایی دێت.

فەقێ ئەحمەدیش تکا لە پیرەژن دەکات کارێ بکات ڕێی بدەن بۆ سەیری زەماوەندەکە بچێت. پیرەژنە ڕازی دەبێت، بە مەرجێ جلی ژنانە لەبەر بکات. بەمجۆرە توانیبووی لە یەکەم دیدەنی (کەیخان)ی شۆخ و مێردەی خۆ تەیارکردوودا، خۆی بگەیەنێتە نزیکیان.

ئا لەم کاتەدا کە کچە شازادە دەچێتە بەردەم مێردەکەی، مێردەی دلڕەقیش کوتوپڕ شەقازلەیەک بەبنا گوێیدا دەدا و پێی دەڵێ: تۆ هەر ئەوە نەبوویت لای موسڵمانەکان دیل بوویت؟ ئەی تۆ ئابڕووت نەتکاوە؟ چۆن زات دەکەیت خۆتم نیشان دەدەیت؟ بووکیش لەتاو ئازاری شەقازلەکە و چونکە چاکیش فێری کوردی بووە، بەکوردی هاوار دەکات: (ئای فەقێ ئەحمەد، لە کوێت بهێنم؟).

لەم هەلەدا فەقێ ئەحمەد دەردەپەڕێ و زاوای دلڕەق دەکوژێ و لەگەڵ بووکە شەنگەکەیدا دەگەڕێتەوە ئەستەموولّ و لەوێ سولّتان لەجاری پێشوو زیاتر خەڵاتی دەکات..

ئەمجارەش فەقێ ئەحمەد و بووکە هۆگرەکەی بۆ پشدەر دەگەڕێنەوە و تامردن پێکەوە بەخۆشی و کامەرانیی بەسەری دەبەن. لەپێش مردنیشیدا دەستی بەسەر ناوچەکانی پشدەر و مەرگە و ماوەت دا گرتووە. لە دوای خۆیشی (بابا سلێمان)ی گەورەی، کوڕە گەورەی (کە باپیرەگەورەی میرەکانی ئێستای سلێمانییە)، لەجێی دانیشتووە. ئەمیش پاشماوەی پارچەکانی تری کوردستانی داگیرکردووە و تا ئێستاش لەژێر دەسەڵاتیاندایە. بەڵام (بوداخ کەیخان)ی کوڕی دووەمی بە وەجاخ کوێریی سەری ناوەتەوە.

پوختەی هەندێ شتی ئەم سەرگورشتەیەم بیست و پێشتریش میر، بەشێوەیەکی ئاڵۆز، هەر بۆی گێڕابوومەوە و شانازیشی بەوەوە دەکرد کە وەچەی (کەیخان)ی ئەوروپایییە و پێشی وتم ڕەنگە بەدووری نەزانێ، بەخزم بەمن بگاتەوە. بەڵام ڕووداوەکەی بە ـ باپیری بابا سلێمان ـ ەوە بەستەوە. ژنانی بنەماڵەکەش هەمان سەرگورشتەیان بەجۆرێکی نزیک لەم گێڕانەوەیەی ئێمە، بۆ هاوسەرەکەم گێڕابووەوە.

لەم سەرگورشتەیەدا کە لە حیکایەتخوانەکەم بیستووە، بێ زیاد و کەم، وەکو خۆی نووسیمەوە. گیانی سوارچاکیی و جوامێرییەکی زۆری تێدایە. کە ئەمە شتێکە، بەلای کەمەوە تا ئێستاش خەڵکی خۆرهەڵات کەمتر گرنگییان پێداوە. ڕووداوەکەش خۆی لەخۆیدا لە جۆری بیرکردنەوەیانەوە زۆر دوورە. دیارە سەرگورشتەکە ڕووداوی ڕاستی تێدایە و ڕەنگە لە ڕۆژگارێکی زۆر لەوە دوورتریشدا ڕوویدابێ، کە حیکایەتخوانەکە بۆی دەستنیشان کردم. شتێکی باشیش دەبوو، یان جێی سەرسوڕمان دەبوو، ئەگەر بتوانرایە پێوەندییەک لەنێوان ئەم ڕووداوە و سەرگورشتەکانی جوامێریی و سوارچاکیی ڕۆژگاری

خاچپەرستەکان، یان ڕۆژگاری سەلاحەدینی ئەیوبیدا بدۆزرایەتەوە، چونکە سەلاحەدینیش هەر میرێکی کورد بوو. ڕێیشی تێناچێ حیکایەتخوانە کوردەکان، ئەوانەی جگە لە سولّتانی ئەستەموولّ، ناتوانن سولّتانێکی تر بهێننە پێش چاوی خۆیان، حەزدەکەن ئەمجۆرە سەرگورشتانەی شایستەن و ناوبانگیان هەیە، هەر بیلکێنن بە (بابا سلێمان)ی یەکەم باپیرە و پاڵەوانە خۆشەویستەکەیانەوە، کە لای ئەوان ژیانی ئاشکرایە و ئەوەندەش ناوبانگی هەیە، ئەمجۆرە بۆ هەڵبەستنانە بگرێتەخۆ..

من ئامادەم نموونەیەکی زۆر بخەمە ڕوو لەسەر ئەو ئاڵۆزییە، لە یەکچووانەی لەو ڕۆژگار و مێژووانەدا حیکایەتخوانە خۆرهەڵاتییەکان باسیان کردووە.

لە ئەنجامی تێبینی میر دا، کە خولیایەکی زۆری گوێ پێدانە مێژووی کوردم هەیە، ئەرکی کێشا و ناردی بەشوێن ئەحمەد بەگدا، کە پیاوێکی خانەدانی بنەماڵەکەیان بوو، وتیان تەمەنی (١٠٠) ساڵ دەبێ و چونکە مێژووی بەسەرهاتی بنەماڵەکەشی لەبەربوو، جێی ڕێز و نەوازشێکی زۆرە لەلایەن کەسوکار و نەوەکانی خۆیەوە. ئەم بەسەرهاتانەش ڕۆژ لەدوای ڕۆژ خەریکن لەناودەچن. هەرچەندە لەڕاستیدا هەندێکیان شایستەی ئەوەن بپارێزرێن. ئەم پیرە بابانییە هێژایە ئێستا لە ناوچەی خۆیدا لە شارەزوور دەژی.

بەشی یازدەهەم

دڵتەنگیی و خەمباریی میر ـ کوڕە گەورەکەی بەبارمتە بۆ کرماشان دەنێردرێ ـ نەخۆش کەوتنی کوڕە بچووکەکەی ـ ئاژاوە لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەکەدا ـ ئەحمەد بەگی دارشمانەیی ـ هۆزەکانی ڕەواندز ـ شێوەی تەرم ناشتن لای کورد ـ بنەماڵەی بابانی ـ شەجەرەی میرانی بابان ـ مردنی کوڕە بچووکەکەی میر، بە ئاوڵە ـ دڵگییریی میر ـ سلێمان بەگ ـ بازرگانیی سلێمانی ـ ئاخاوتن لەگەڵ عوسمان بەگدا ـ ئارەزووی وازهێنانی میر، لە فەرمانداریێتی ـ عومەرئاغا، زیرەکیی و وردبینییەکەی ـ بەراورد لەنێوان کورد و تورک و ئێران دا ـ لوقمان ـ سەردانێک بۆ ماڵاوایی کردن لە میر ـ وتووێژی ئایینی ـ بانگهێشتنی عوسمان بەگ بۆ چوونە سەرکاری تازەی ـ ڕەتکردنەوەی بانگێشتنەکەی ـ سیماکانی ڕەوشتی کوردان ـ هەڵهاتنی دەروێش خالیدی گەورە ـ دوا سەردانی میر، لە میستەر ڕیچ ـ ئاخاوتنێکی شیرین ـ دڵتەنگیی میر، بەبۆنەی مردنی کوڕەکەیەوە ـ ڕەوشتی ـ ئامادەبوون بۆ دەرچوون لە کوردستان ـ خەمباریی بەهۆی جێهێشتنی خەڵکی کوردستان.

٧ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە سەردانی میرم کرد، بەڵام هەتا بڵێی مات و دڵتەنگ و خەمباربوو، دڵم زۆر بەو خەمباریی و دڵتەنگییەی سووتا، چونکە پێم ناخۆش بوو ئەو کابرا جوامێرە بە خەمباریی ببینم. سێ ڕۆژ لەمەوبەر ئەوڕەحمان بەگی کوڕیشی، کە حەوت ساڵانە بوو، بەبارمتە ناردبووی بۆ کرماشان، کوڕە بچوکەکەشی لەو دواییەدا تووشی ئاوڵە ببوو، پشێویی و ئاژاوەیەکی ناخۆشیش لەناو خێزانەکەیدا بڵاوببووەوە. عوسمان بەگیش زۆر سەری کردە سەری بۆئەوەی بیجوولێنێ و لەگەڵ مندا بیدوێنێ، بەڵام لەتاو باری خەمبارییەکەی، قسەکانی هەروا سەرزاریی بوون. ئەو ئەوڕەحمان «بەگ»ەش کە میر لەبەر من ناردبووی بەشوێنیا، تەمەنی لە نەوەد و دوو (٩٢) ساڵ تێپەڕی نەدەکرد، پیرێکی سەرو ڕوخسار جوان بوو، بەڵام بیرەوەری بەجۆرێک ئاڵۆزبوو، کە پرسیارێکت لێ بکردایە، زۆر بەگران وەڵامی ڕاستەوخۆی دەدایەوە، چونکە دەبوایە چاوەڕێ بکەیت تا خۆی ئەو شتەی بیردەکەوێتەوە، ئەوسا خۆی دەستی بەقسە و گێڕانەوە دەکرد، ئیتر هەر لەوکاتانەدا دەتتوانی ئەوەی مەبەستتە، دەستگیرت ببێت. کە سەروسۆراخی منیشی زانی، لەپڕ وتی: (ئای، خۆ ئێمە خزمین و باپیرانمان هەر خزم بوون). بێگومان مەبەستی لە قسەکەش هەر سەرگورشتە ڕۆمانتیکییەکە بوو، سەرگورشتەکەی (کەیخان و فەقێ ئەحمەدی سەرکردەی کورد. بەڵام کە شتەکەم زیاتر بۆ ڕوونکردنەوە، پەشیمان بووەوە و کشایەوە.

میریش تێی گەیاندم کە بەدەم جووڵاندنییەوە هەندێ شتی قۆستۆتەوە و توانیوێتی ئەم زانیارییانەی لێ چنگ بکەوێ: بابا سلێمان بچووکترین دوازدە براکەی بووە و باوکیشی ناوی میرسلێمان بووە، بۆیە ناویان ناوە بابا سلێمان[١]، چونکە پێش ئەوەی ئەم لە دایک بێت، باوکی کۆچی دوایی کردووە. ئەمیش دوای ئەوەی تورک و ئێرانییان لە دژی ئەم، یەکیان گرتووە، لە کوردستانی باشوور دەریان کردووە و لە (ڕەواندز)[٢] گیرساوەتەوە، لەوێ هاوسەر و منداڵەکانی جێهێشتووە و ڕووی کردۆتە ئەستەمووڵ. ئەمەش لە ساڵی (١١١١ی کۆچی)دا[٣] بووە ـ بیرەوەری ڕووداوەکە، یان مێژووەکەی لە چامەیەکدا باسکراوە، بۆ ئەو بوومەلەرزە گەورەیە وتراوە، کە لە (تەورێز) ڕوویداوە ـ ئیتر لە ئەستەمووڵ سەرنجی سوڵتان ڕادەکێشێ، بۆیە کراوەتە وەزیر، یان (پاشای بەیداخ سێ لو). لەوێش یان (بابا داخ)ی داگیرکردووە، یان تیایدا حاکم بووە. بابا داخیش هەر بەناوی ئەمەوە ناونراوە و هەر لەو ناوچانەش مردووە. ئەم ناوچانە لە کوردستانی باشووریش بەناوی (ناوچە)، یان مەڵبەندی شارەزوورەوە لەژێر ڕکێفی تورکدا بووە و کەرکووک پایتەختی ئەم مەڵبەندەبووە. ئەمە بە ماوەیەکی زۆر پێش ئەوەبووە کە بنەماڵەی بابانی دەسەڵاتی تێدا پەیدا بکات.. ئەوشتانەی قسەیان لێوەکرا، بیرەوەری زۆریانم سەلماند.

ئەمڕۆ لەگەڵ میردا، کە باسی مێژووی کوردستانمان کرد، پێم بەجەرگی خۆمدانا و سەرسامیی خۆمم بۆ باسکرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی مێژووی بنەماڵەکەیان نییە! بەنەزاکەت و سەنگینییەوە پێی وتم ئەو مێژووە شایستەی نووسینەوە نییە، چونکە مێژووی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار نییە، بەڵکو مێژووی خێڵێکی سادەیە. منیش پێم وت بەڵام بنەماڵەکەیان مێژوویەکی دووریان هەیە و شەرەفمەندن. وتی بنەماڵەکەیان زۆرکۆن نییە و ئەندامانی بنەماڵەکەشیان تەنیا سەدەیەک دەبێ بوونەتە میر و سەردار. منیش وتم لەوکاتەوە ئاگاداری زنجیرەی بنەماڵەکەیانم.

لەوەدەچوو قسەکەم جێگایەکی باشی لە دەروونیا داگیرکردبێ، بۆیە یەکسەر گیانی

(١) میر سلێمان: کوڕە گەورەی میر مەحموود، یان مەحموود بەگە، بەگی پشدەر بووە. لەبەرئەوە (بابا سلێمان) کوڕەزای ئەو میر مەحموودەیە، کە هەندێک کەس سەرگورشتە ڕۆمانتیکیەکەی دەدەنەپاڵ. زۆری تریش ئەمە بۆ سەردەمی زۆر پێش بابا سلێمان دەگێڕنەوە.

(٢) ڕەواندز: قەڵای هۆزێکی سەربەخۆی کوردە و مستەفا بەگ فرماندەیانە. ئەم قەڵایە کەوتۆتە سەر کێوی زۆر بەرزی کێوگەلی (زاگرۆس) و (زێ) لایەکیانی کەل کردووە. لایەکەی تریشی لە هەندێ گەلیی زیاتر، ڕێگەی وا نزیکی تێدانییە و بۆ بەرگری کردنیش زۆرچاک قایمکراوە. ڕەواندزییەکانیش ئەنگێو و کارامەن. چەند ساڵێک لەمەوبەر (عەباس میرزا) لەشکرێکی بۆ داگیرکردنیان ناردە سەریان، بەڵام ناچاربوو بکشێتەوە و=

= لەدوای خۆیشی تۆپەکانی بەجێ بهێڵێ. ئەم تۆپانە، تا ئێستاش لە قەڵای ڕەواندزن. پیاوگەلی ئەم هۆزە ڕەمەکیین، بەڵام کاروان بە سەلامەتی بەناوچەکەیاندا تێپەڕ دەبێ، ئەگەر باج بدەن. خێڵەکانی ڕەواندز، لە جلوبەرگدا لە خەڵکی ئامێدی دەچن و ئاخاوتنیشیان بە ئاخاوتنی (کۆیسنجاق) دەچێ.

تێبینی : زێی بچووک بەکێوەکانی ڕەواندزدا تێپەڕ نابێ. دیارە میستەر ڕیچ مەبەستی لەو کەلکردنە، گەلیی عەلی بەگە، کە لە ئەنجامی بوومەلەرزەیەکدا دروست بووە و مێژووەکەی نازانین. ئیتر ئاوەکەی بەو گەلییەدا ڕابووردووە، کە ئێستا پێی دەڵێن (ڕووباری ڕەواندز). ئەمیش لە (بێخمە)وە دەڕژێتە (زێ)وە ـ ع.

(٣) واتە ساڵی (١٧٠٠ی زایین). کاتێکیش بمانەوێ ساڵی زایینی بۆ ساڵی کۆچیی بگێڕینەوە، نابێ بەتەنیا هەر ئەوەمان لەیادبێ کە مێژووی کۆچیی لە ١٥ی حوزەیرانی ٦٢٢ی زاییندا دەست پێدەکات، بەڵکو پێویستە بزانین کە ساڵی (ز) بریتییە لە ٣٦٥ ڕۆژ و شەش سەعات و یازدە دەقیقەیە. لەکاتێکدا ساڵی کۆچی، یان هەیڤی ٣٥٤ ڕۆژ و هەشت سەعات و هەشت دەقیقەیە. لەمەوە تێدەگەین کە ساڵێکی کۆچیی نییە، بەردەوام لەگەڵ هیچ ساڵێکی دیاریکراوی زایینیدا بەرامبەر بێت. ناشتوانین هیچ ساڵێکی زایینی بەهۆی ساڵی کۆچییەوە بزانین، ئەگەر ساڵەکەی تێپەڕبووبێ، تا ڕۆژی ئەو ساڵەش دیاری نەبێت. لەبەرئەوەی سەرەتای ساڵی کۆچی، بەپێی ئەو مەرجانە دەتوانرێ حساب بکرێ. ئەمەش هاوڕێیەک تێی گەیاندم ـ خاریچ.

خێڵچێتیی جوولاو گەش بووەوە و ڕۆحی بەشێوەیەکی نائاسایی بووژایەوە. بۆ پیاوێکی وەک میریش کە خۆی بە ئایندارێکی زۆرسادە و بچکۆلە دەزانێ، لەکاتی باسکردنی ئەمجۆرە شتانەدا هەرگیز خاڵی نەبوو لە شانازیی کردن بەسەربڵندیی بنەماڵەچێتی و خۆ گییف کردنەوە. دوای ئەوەش وتی: (جگە لە مێژووی پێغەمبەران و پیاوچاکان، ئەوەندەی بتوانم لە ڕۆژگار و گوزەرانیان بزانم، ئیتر زۆر تامەزرۆی مێژوو نیم و لە «شانامە» زیاتر، شتێکی لێ ناخوێنمەوە).

٩ی تشرینی یەکەم

ئەم ئێوارەیە عومەرئاغا دڵخۆشی کردم، کە بە لوولە کاغەزێکی درێژی پێچراوەوە خۆی بەلامدا کرد، کاغەزەکان وەک ئەو دوعایانە وابوون کە دەکرێنە مل، یان هەمیشە لە گیرفاندا هەڵدەگیرێن، ئەویش ئاوا لە دەفرێکی چەرمیندا بوو. لوولەکە بریتی بوو لە زنجیرەی ناوی میرانی بنەماڵەی بابان، هەر لە ڕۆژگاری میر سلێمانەوە تا ئەمڕۆمان. زۆریش بە بنەوەشیی سۆراخی کردبوو، تا لای کوردێک دۆزیبوویەوە، کە باپیرانی کردبوویان بە خوو، بەسەرهات و ڕووداو و مێژووی ڕوودانیشیان لەو لوولەیەدا تۆمار بکەن. ئەمیش هەر چاوی لەوان کردبوو. کاغەزەکان بە خەتی فارسی نووسرابوونەوە و ئەم کاغەزانە نرخێکی ئەوەندە گرانیان هەیە، نازانرێ چەندە، چونکە ئەوەندەی زانیاری تیایە، ئەگەر بەختم یاربێ و بەشەکانی تری ئەو مێژووە بەکەڵکەم چنگ بکەوێ، دەبێتە ئەڵقەیەکی تەواوکەر، بۆ مێژووی کورد. دەمودەست دەستم کرد بەوەرگێڕانی ئەوەی لەم لوولە موشەمایەدا بووە[٤].

١٠ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ عومەرئاغا هات بۆلام، کتێبێکی کۆنی بۆ هێنابووم، شیعری ئایینی پەرشوبلاو و کورتەیەکیش لە (حساب- ماتماتیک) و پزیشکگەریی تیابوو. خاوەنەکەی هەندێ بەسەرهات و مێژووی تێدا تۆمارکردبوو. منیش هەندێکیانم لێ چنی.

(٤) بڕوانە: پاشکۆی چوارەم.

١٢ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ کە بیستم (ئەحمەد بەگ ـ کوڕی دووەمی میر)، بە ئاوڵە مردووە، زۆرم پێ ناخۆش بوو، بەڕاستی مناڵێکی ڕووخۆش بوو، زۆریش هۆگرمان ببوو... (میستەر بەل)یش تەقەللای زۆر لەگەڵ داو دووجاریش سەردانی کرد، بەڵام نەیتوانی بوو دایک و باوکی ڕازی بکات تا دەرمانی بدەنێ، یان لە جێگایەکی فێنکدا دایبنێن، هەرچەندە لەدواییدا کەمێک لە ڕاسپێرییەکانی میستەر (بەل)یان بەجێگەیاندبوو، سەلمانبووشیان کە هەموو ئامۆژگارییەکانی بەکەڵک بوون و کارێکی باشیان کردبۆوە سەر تەندروستی منالەکە.

میر زۆر خەمگین و لێو بەباربوو. کوردیش هەموویان زۆر بەتەنگ ژن و منداڵیانەوەن. هەر بەڕاستیش منالەکانیان لەوپەڕی شلکیی و جوانیدان. بەڵام تورک گوێ نادەنە هێچیان[٥]. بەهیوابووم بۆ دیتنی شارەزوور لەم وڵاتە، سەردانێکی ئەو ناوچەیە بکەم لەم وڵاتە، کە گرینگترین ناوچەی کوردستانە لە ڕووی شوێنەواری کۆنینەوە، بەڵام لەبەر نەخۆش کەوتنی کوڕەکەی میر، سەردانەکەم دواخستبوو. میریش زۆری پێزانی کە لەبەر خاتری ئەو، دوام خست، دوای ئەم مۆرە بەسەرهاتن و دواکەوتنە، ئێستا ئیتر دەبێ خۆمان بۆ سەفەری بەرەو مووسڵ ساز بکەین.

١٤ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ چووم بۆ سەرەخۆشیی کردن لە میر. ئەمەش ئەوەندە ئەرکێکی برایانە و پێویست بوو، ئەوەندەش بەلامەوە گران بوو. چونکە هەرچەندە میر زۆر بە مەردانە دەیویست دڵتەنگی خۆی بشارێتەوە، بەڵام ئاشکرا دیاربوو جەرگی ژانی ئەکرد. منیش پێم ستەم بوو هاوبەشی خەمی نەکەم و خۆشم بۆ تاوێک وا هەست نەکەم کە منداڵێکم مردووە و جەرگم سووتاوە. لەهیچ وڵاتێکیشدا پیاوێکی قورس و هەست ناسکی وەک میرم نەدیبوو، کە ئەوەندەی ژن و منداڵەکانی خۆی خۆش بوێ و بەتەنگییانەوە بێ و لەم

(٥) بەڵگەی تریش، هەر لەو بەڵگانەی ئەم قسەیە بسەلمێنێ، ئەم چەند دێڕەیە، کە لە یادداشتی تری میستەر ڕیچەوە وەرگیراوە: (پێش چەند ڕۆژێ ـ دیوان ئەفەندی) سەردانێکی کردم و لەگەڵ قسەکانیا زۆر بەشێنەیی باسی ئەوەی بۆکردم کە منداڵەکەی خۆی ناشتووە و منداڵەکەیشی خۆشەویست وساڵەوەختینە بووە، چونکە وتی: (ئەم بەیانییە چووم و منداڵەکەمم ناشت و دواییش چووم بۆ دیوان.) ئەمەی زۆر بەبێ دەربەستی و جۆرێک وت، کە شتەکە پەیوەندی بەوەوە نەبێت ـ خاریچ.

ڕووەوە وێنەی نییە، مەگەر هەر پیاوە چاکەکانی ئەورووپا تامی ئەم بدەن. شتێکی وەک ئەبلەق بوون و ڕامانی ترسناک هەموو گیانی داگرتبووەوە. منیش کە ماڵاوایيم لێکرد، لەژێر باری خەمدا دەینالاند.

کە چووم بۆ سەردانی عوسمان بەگ، لەو کۆشکەدا دانیشتبوو، کە هێشتا تەواو نەببوو. خەریکی وێرد و سەڵەوات خوێندن بوو، بە تەسبیحەکەیشی تەسبیحاتی دەکرد و نیشانەی ئەوەشی بەڕووەوە دیاربوو کە لە ناخییەوەیەتی. بەئاشکراش دیاربوو هەندێ ئێشوکار سەرقاڵیان کردبوو، بەڵام هەمووی مایەی خەم نەبوون. باسی کەمانچەیەکی بۆکردم، پێشتر خۆم بەدیاری دابوومێ. تکایشی لێکردم کە بیرم نەچێ ژێیەکانی بۆ بکڕم... جیاوازییەکی زۆر لەنێوان ئەم و میردا هەیە.

دوای نیوەڕۆ چووم بۆ سەرەخۆشیی سلێمان بەگ. ئەگەرچی لەچاو میردا هێمنتر و بەهیمەتتربوو، بەڵام دڵتەنگییەکەی ئەمیش لەو کەمتر نەبوو. لەبەرئەوە زۆر ڕێزی هەست و هیمەتیم دەگرت. لە ڕاستیدا ئەمیش لاوێکە، شایستەی ڕێزگرتنە. سەنگینییەکەیشی لەگەڵ تەمەنیدا دەگونجێ. زۆریش پابەندی پیاوانی ئایینی و دەروێشانە، لەم پابەندییەشدا زۆر وشک و دەمارگیر نەبوو، شێوەیشی ئەوەندەی لە ئەوڕەحمان پاشا ئەچوو، ئەوەندە لە دوو براکەی تری نەدەچوو، چونکە لە هەردووکیان کەڵەگەتتر و بەخۆوەترە و چاوەشینە جوانەکانیشی، دیمەنی نەزاکەت و دڵنیایی بەڕوخساری دەدەن. هەتا زیاتر دەمدی، زیاترم خۆشدەویست، زیاتریش هۆگری دەبووم. کە باسی ئەوەم کرد بەنیازم بەم نزیکانە بڕۆم و کوردستان جێ بهێڵم، هەستم کرد ئەویش و کوردەکانی تریش پێیان ناخۆشە، هەمووشیان هەوڵیان لەگەڵمدا، تا گفتیان بدەمێ کە ساڵی داهاتوو سەر لە نیشتمانەکەیان بدەمەوە. منیش بەڕاستی و لە ناخەوە هەرچەندە ئەوەم بەبیردا دێت کە ئەم خەڵکە دڵسۆزانە بەجێ دەهێڵم، خەم دامدەگرێ و وا بەبیرمدا دێت کە ئیتر جارێکی تر نایانبینمەوە و وا هەست دەکەم ماوەیەکی زۆرم دەوێ تا بەختم دەکرێتەوە و دەکەومەوە ناو کەسانێکی واوە، بۆ هەرکوێ بچم و بمێنمەوە، بەوپەڕی دڵنەرمییەوە، توانای خۆیان دەخەنە گەڕ بۆ خۆشیی و نەوازش و خۆشگوزەرانیم.

١٥ی تشرینی یەکەم

بازرگانیی سلێمانی، بازرگانییەکی بەربلاو نەبوو، چونکە بەشێوەیەکی گشتی تایبەت بوو بەنێوانی سلێمانی و ئەو جێگایانەی ناویان لە خوارەوە نووسراوە و بەهۆی کاروانەوە

دەگوێزرێتەوە:

تەورێز:ـ هەر بە مانگی جارێک کاروانێک بەرەو تەورێز دەچێ، بەڵام ئەمە بەرێکوپێکی نییە. لەوسەریشەوە ئاوریشمی خاو و شتی تر دێننەوە. ئاوریشمە خاوەکە بۆ بەغدا دەنێردرێ و ئاوریشمەکەش هەر لە کوردستان بەکار دەبرێ. ئەوشتانەش کە لە سلێمانییەوە بۆ تەورێز ڕەوانە دەکرێ، بریتین لە خورما، قاوەو، ئەو شتانەی تر کە لە بەغداوە دێن.

ئەرزەروم:ـ بەلای کەمەوە ساڵانە، کاروانێک لە سلێمانییەوە بۆ ئەرززروم دەچێ، کە خورما و قاوە و شتی تر دەبات و لەوێشەوە ئاسن و مس و هێستر دێننەوە، کە ژمارەیەکی زۆر لەم وڵاخانە دەکڕن و دەیهێنن و چاکترین وڵاخی ئەم ناوچانەش هەر ئەوانەن کە لە ئەرزەروم دەیانکڕن.

هەمەدان و سنە: لەم دوو شارەوە مانگی کاروانێک دێت و لەگەڵ خۆیاندا ڕۆن و میوەی وشک و هەنگوین دێنن. هەروەها لە دەوروبەری زەریای قەزوین پۆڵا دەهێنن.

کەرکووک:ـ بازرگانیی لەگەڵ کەرکووکدا هەمیشە بەردەوامە و لەوێوە پێڵاو و هەندێ کوتاڵی لۆکەی ئەستوور دەهێنن، لە سلێمانیشەوە نیسک، نۆک، ماش، پاقلە، هەنگوین، ترش، میوە، برنج، ڕۆن، لۆکە مەڕوماڵات و مازوو بۆ ئەوێ دەنێرن.

مووسڵ:ـ لەگەڵ مووسڵیشدا بازرگانیی بەشێوەیەک لە شێوەکان بەردەوامە. لەوێوە پێڵاو، غوترە، خام[٦]، کوتاڵی هەمەڕەنگە و بەرهەم هێنراوی شام و دیاربەکر و شوێنی تریش دەهێنن، لە سلێمانیشەوە مازوو و شتی تری بۆ دەچێ.

بەغدا:ـ بازرگانیی لەگەڵ بەغدادا هەمیشە بەردەوامە. لە بەغداوە خورما و قاوە، کوتاڵ و بەرهەم هێنراوی هیندستان و ئەورووپا دێت، لە سلێمانیشەوە پاقلە، نیسک، نۆک، ماش، تووتن، پەنییر، ترش، کەتیرە و سابوونی ئاسایی ـ سابوونی پیو بۆ بەغدا دەچێ.

١٦ی تشرینی یەکەم

ئەم ئێوارەیە عوسمان بەگ هات بۆلام، ماوەی دوو سەعات لام دانیشت باسێکی زۆری کاروباری نیشتمانەکەی بۆکردم و نهێنییەکی تایبەتی لا درکاندم و تکای لێکردم

(٦) غوترە: جۆرە قوماشێکی سپی و تەنکە، زۆرتر پیاوانی ئایینی بەسەریانەوە دەیبەستن ـ م.

بیپارێزم. ئەویش ئەوەیە کە میر بیر لەوە دەکاتەوە واز لە کاروباری میرێتی بهێنێ و ئەمیش ئەوپەڕی توانای خۆی خستوتەکار، بۆ ئەوەی پەشیمانی بکاتەوە. خۆ ئەگەر میر وازبهێنی، ئەوا ئەم گەورە و شەرەفمەند دەبێ، ئەگەر لە جێی دابنرێ. هەر بەڕاستی منیش ئاگاداری ئەوەم کە شازادەی کرماشان لە جارێک زیاتر پلەوپایەی ناوەتە بەر عوسمان بەگ.

عوسمان بەگ پێی وتم گوایە دوێنێ شەو، تا دوای نیوەشەوی لەگەڵ میردا بردۆتە سەر و هەوڵی لەگەڵ داوە تا پەشیمانی بکاتەوە و پێی وتووە مادام خوا ئەم پایەیەی پێ بەخشیوە، دەبێ لە بەجێهێنانی ئەرکەکانیا بەردەوام بێ و بۆی نییە شوێن خواست و ئارەزووی خۆی بکەوێ. بەڵام خواستی میر، بریتییە لە ئاشتی و ژیانی ئاسوودەیی و خۆ تەرخانکردن بۆ ماڵ و منداڵەکانی .

عوسمان بەگ لەسەر قسەکانی ڕۆیشت و وتی: (هەتا من لە ژیانمدا بم، نایەڵم کاکم وازبێنێ و لە خواش دەپاڕێمەوە لەم کارەمدا سەرم بخات).

دوای نیوەڕۆ، میر لەجیاتی خۆی، یەکێکی بۆ لام ناردبوو، تا پۆزش بخوازێ کە نەیتوانیوە لەم ڕۆژانەی دواییدا سەردانم بکات و لە پۆزش خواستنەکەشیا وتبووی: (ئەو، خۆی دەزانێ لە چ حاڵێکدام، من ئەو منداڵەمم ئەوەندەی خۆشەویستی یەعقوب، بۆ یوسف خۆش دەویست).

١٨ی تشرینی یەکەم

ئەم ئێوارەیە هەندێ لە سکێچەکانم[٧] نیشانی عومەرئاغادا، زۆرم پێ سەیر بوو، کە لێی دەزانی. ناوی هەندێ جێگە و هەندێ گردیشی پێ وتم. ئەو شوێنانەشی لەو سکێچەمدا بۆ دیاری کردم، کە دەبێ هەندێ کۆسپی زەوییان تێدابێ، کە کاتی خۆی من لەبەرئەوەی ئەم شوێنانەم نەدیبوون، پشتگوێم خستبوون و دییاریم نەکردبوون. شوێنی هەندێ ناوچەیشی بۆ ڕاستکردمەوە، بەڵکو بچووکترین ئەو گردانەیشی دەرک دەکرد کە پیایاندا تێپەڕ ببووین. ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە، لەسەر زرنگیی ئەو و دروستیی سکێچەکانم. لەکاتێکدا لە بەغدا خەڵکێکی زۆرم دیبوو لەوانەی وەک دەڵێن (ماتماتیک - ڕیاضیات)یان بەشێوەیەکی تایبەتی خوێندبوو، بەڵام کەسیان ئەوەندەی تۆسقاڵێک

(٧) ئەم سکێچانە هی ئەو ناوچانەبوون کە دەکەوتنە نێوان سلێمانی و سنە و بانەوە و میستەر ڕیچ بەیاوەریی عومەرئاغا، ئەو ناوچانەی دیبوو ـ خاریچ.

ئاگاداری نەخشە، یان سکێچکاریی نەبوون... کەچی عومەرئاغا هەرئەوەندەی دەستی بەدەفتەری سکێچەکان گەیشت، یەکسەر هەر بەدەست، یەک لە دوای یەک ڕووی سکێچەکانی کردە ڕێکی ڕێگاکانمان و بەبێ سێ و دوو، بەپەنجە هەموویانی دییاری کرد. خۆیشی لەبەرئەوەی خەڵکی شاخە، ئەو زیرەکییە زکماکییەی لە دەستنیشان کردنی زوورگ و چاڵاییی دۆڵەکاندا، ئەوەندەی تر زیادکردووە. هەر ئەمەشە هەموو خەڵکی ئەم ناوچە شاخاوییانە، بەئاسانی بەتەواوی لە سکێچ و هێڵکاریی تێدەگەن. چونکە بۆ وێنە: ئەوەی نەخشەی (شاخی بەرجەستەی سپی) و ناوچەکانی دراوسێیی کێشاوە، سەرتاشێکی (شامۆنیا)یی بووە. هەر گوندنشینەکانیش نەخشەی (تیرول)ی جوانیان کێشاوە. منیش بەڵێن دەدەم کە دوای چەند دەرسێک، عومەرئاغا فێر دەکەم، خۆی لە مەیداندا چۆن سکێچ و هێڵکاریی بکات. بەڵام بەداخەوە کە زووتر ئەم بیرە بەمێشکمدا نەهات، چونکە ئەوکاتە دەرفەتێکی زۆرتر لەبەردەممدا بوو، تا پێش ئەوەی لە سلێمانییەوە بچین بۆ (ئەحمەد کولوان) ئەم کارە بکەم و ئەوساش بەدەم ئەم گەشتەمەوە کە لەدوای مانەوەم لە سلێمانی دەستی پێکرد، دەمتوانی لەژێر چاودێری خۆمدا، لەسەر وێنەکێشانی هێڵکاری و سکێچ، مەشقی پێبکەم...

ئەو کەڵکانەی کە زانست لە پیاوێکی سەرنج تیژی ئاوای وەردەگرێ، کە هەموو کون و کەلەبەرێکی ئەم نیشتمانەی دیبێ، بێگومان زۆر زۆرە و جێی بایەخ پێدانە، چونکە ئەویش لای خۆیەوە دەتوانێ خەڵکی تر فێر بکات. بەمەش زانست و زانین تەشەنە دەکات.

بەشێوەیەکی گشتیش من وای دەبینم کە کورد زۆر تێنووی زانیاری کۆکردنەوەن، بەڵام خۆیانی بۆ ئامادە ناکەن و گوێش نادەنە شتی خۆیان و ئەمانە لە تورکەکانیش زووتر فێری شت دەبن، بەڵکو پێم وایە لە ئێرانییەکانیش ئاسانتر فێر دەبن، چونکە هەندێ شت هەن ئێرانی دەتوانێ فێری ببێ، تەنیا لە بواری ئەدەب و زانستدا نەبێ، لەبەرئەوەی لەم بوارەدا خۆی وا دەبینێ کە لە نەتەوەکانی تر زۆر لەسەرووترەوەیە.

تورکیش بڕوای تەواوی بەوەیە کە لە هەموو شتێکدا لە سەرەوەیە و لاقرتییەکی تاڵ بەهەموو ئەوشتانە دەکات کە دەیانزانێ، یان تێیان دەگات. بەڵام هەرتەنیا پەڕەسێلکەیەک هاوینمان بۆ ناهێنێ[٨]، بۆیە هەڵکەوتنی پیاوێکیش، یان دوو پیاو

(٨) پەندێکی ئینگلیزی هێناوەتەوە، کە لە بەرامبەریدا پەندێکی بەغدایی هەیە، دەڵێ: چەپڵە بەدەستێک لێ نادرێ ـ ع ـ لە کوردیشدا بەرامبەری هەیە، کە دەڵێ: (بەگوڵێک بەهار نایەت. پێم وایە ئەم پەندە کوردییە نزیکترە لەو شتەی ڕیچ مەبەستێتی ـ م.

لەناو نەتەوەیەکی تینووی زانست و پێشکەوتندا نیشانەی ئەوەن، مەگەر لە قەوارە گشتییەکە ناوێزە بن. لەبەرئەوەی زەبری سروشتیی بۆ فیکری ئادەمیزاد و ژێوەریی، هەندێ جار ئەو پەردەیە دەبڕێ کە لووت بەرزیی و دەمارگیریی لەبەردەمیدا قووتی دەکەنەوە. تەنانەت لەناو زۆربەی گەلان و نەتەوە هەڕەمەکییەکانیشدا هی وایان تێدا هەڵدەکەوێ، بتوانێ لە هەموو ڕۆژگارێکدا پێش سەردەمی خۆی و نیشتمانەکەیشی بکەوێ. بۆ وێنە: کتێبی (جیهان نما ـ یان ـ جوگرافیای حاجی خەلیفە) لە ڕۆژگاری خۆیدا کتێبێکی زۆر مەزن بوو، چونکە هەموو ئەو زانیارییانەی تێدابوو، کە مرۆڤ هەر لە کتێبە ئەوروپاییەکاندا بەرچاوی دەکەوتن. حاجی خەلیفەش لەچاو هەر تورکێکی تردا پیاوێکی گەشبین و ڕووناکبیر بووە، بەڵام کەسی تری بەدوادا نەهاتووە. ئێستاش چ تورکێک (جیهان نما) دەخوێنێتەوە؟ یان کێ بیرێکی وای لا گەڵاڵە دەبێت، کە لای خۆیەوە پێوەرێک بۆ وڵاتەکەی خۆی و بۆ دنیا دابنێ؟ چونکە ئەگەر ماتماتیک و جوگرافیاش بخوێنێ، بەهەموو دڵنیاییەوە دەگەڕێتەوە بۆ کتێبەکانی (ئیقلیدس و مەجەستی و بەسەرهاتی حەوت هەرێمەکە و زەریای تاریکی و[٩] چارەکە زەوی پڕ لە جنۆکە) و مێشکی خۆی زۆر کەم بەوەوە ماندوو دەکات کە ئاخۆ ئەم تێڕوانینانەی لەم کتێبانەدا هەن، لەگەڵ بەرەو پێشچوون و دۆزینەوە تازەکاندا دەگونجێن.

تا ئێستاش چاپخانەکانی ئەستەمووڵ، وریاکردنەوەی گەلیان لە ئەستۆ نەگرتووە، بەڵام هەندێ کتێبی بە کەڵکیان چاپکردووە، ئەگەرچی کەس نایان کڕێت. بەڵکو ئەوەیشی دەستی بکەوێ، نایانخوێنێتەوە. تاقە بەرهەمێکیش کە چاپکرابێ و بڵاوکرابێتەوە و لای خەڵکەوە قۆسترابێتەوە هەر فەرهەنگ بووە. (عەباس میرزا)ش ئێستا لە تەورێز، خەریکی دامەزراندنی چاپخانەیەکە. تۆ بڵێی ئەم چاپخانەیەش ئەوەندەی چاپخانەکانی ئەستەمووڵ کەڵکیان بە تورکەکان گەیاندووە، ئەمیش ئەوەندە کەڵک بەئێرانی بگەیەنێت؟ هیچ نەتەوەیەکیش هەرچەندە بەهێز و پێشکەوتنخوازیش بێت، بەزەبروزەنگ و زۆرەملێ و ڕەنجی تاکە کەسیی پێش ناکەوێ. لەگەڵ ئەوەشدا ئێرانییەکان لە تورکەکان بەتواناترن و ئەگەر ئەستەمووڵ پایتەختی ئەمان بوایە، ئێستا زۆر دەمێک بوو لە ڕیزی نەتەوە پێشکەوتووەکانی ئەوروپادا بوون. سۆنگەی ئەم پێشنەکەوتنەش ئایینی ئیسلامە، چونکە هەر نەتەوەیەک ئیسلام بێت، پێش ناکەوێت، ئیسلامیش سەروەر ئایینێکە، ڕێگەی پێشکەوتن دەگرێ و هانی دواکەوتن و سۆدرەیی و تاوان دەدات. محەمەدیش

(٩) زەریای تاریکی: مەبەست لە ئۆقیانووسی ئەتڵەنتیە ـ م.

دەستی لە هەموو شتێک وەرداوە و بەر هەرشتێکیش کەوتبێ، ژەهراویی کردووە. هەموو شتێکیشی بە کاروباری ئایینی داناوە، هەر لە زانینەوە، تا ڕەوشت و مێژووش. لەڕووی هەریەکێک لەمانەشدا تەگەرە و کۆسپی لەبەردەم هەموو لێکدانەوە و ئاڵوگۆڕێکی نوێدا داناوە[١٠] لای تورکەکانیش هەرکەسێک بیر لە کارێکی مێژوویی بکاتەوە، کە محەمەد قسەی لەسەر کردبێ، بە کافری دەزانن.

جارێکیان باسی مێژووی ئەسکەندەرم کرد، کە (ئاریەن) نووسیوێتی، عومەرئاغا زۆر بەپەرۆشەوە حەزی کرد لەو ڕووداوانە بگات، کە لەو سەرچاوە کۆن و باوەڕپێکراوانەدا هەن، منیش کە بەسەرهاتەکەم بۆ گێڕایەوە، وا پێدەچوو باسی شتێکم کردبێ پێچەوانەی بیروباوەڕی ئیسلامیی بێت، بۆیە کوردێکی (شینکی) لەناو دانیشتوواندا هەڵیدایە و وتی ئەو مێژووە وەک ئەسکەندەر خۆی کۆنە، لەبەرئەوە پشتی پێ نابەسترێ، چونکە پێغەمبەری ئێمە دەربارەی ئەمەی وتووە و ئەوەی وتووە. عومەرئاغا بەمە کوڵی ئارەزووی تێگەیشتنی لەو کتێبە دامردەوە. بەڵام کابرای شینکی هەر لەسەر قسەکانی ڕۆیشت و وتی: (کاتی خۆیشی کە ئایینی ئیسلام تازەبوو، جوولەکە و دیانەکان، بۆئەوەی لە پەیامە ئاسمانییەکەی محەمەد بگەن، دەربارەی مێژووی خۆیان پرسیاریان لێدەکرد، تا بزانن وەڵامیان ڕاست دەداتەوە، یان چەوت! ئەویش هەر بە فەرموودەی خوا، کە (قورئان)ە، وەڵامی دەدانەوە.

هەندێ لە مووسڵمانەکانیش وا دەزانن ئەسکەندەری گەورە، پێغەمبەر بووە، هەندێکی تریش پێیان وایە یەکێکە لە پاڵەوانەکان. هەروەها هەندێکی تر لایان وایە (لوقمان) پێغەمبەر بووە، هی تریش هەن دەڵێن (وەلی) بووە[١١].

(١٠) زۆرمان لە قەوانی ئەم خۆرهەڵاتناسانە بیستووە، چونکە زۆرمان لێ خوێندنەوە، کە لەڕاستیدا لە دوو شت بەدەرنین: یان داخ لەدڵ و خۆ گێلکەرن، یان نەزان و گومڕان. داخ لە دڵی و نەزانیش، هەردووکیان مرۆڤ لەڕاستیی و دروستی دوور دەخەنەوە ـ ع.

(١١) لە کتێبی: (کتێبخانەی خۆرهەڵاتە ـ Bibitiothque Orientale) کە (هەر بی لوت) نووسیوێتی، ئەم سەرنجە دەنووسم: (سورەتی ٣١ لە قورئان، سورەتی لوقمانە) و محەمەد دەفەرمووێ خوا فەرموویەتی: (وأتَینا لقمان الحکمَة... هتد لە ئایەتەکە). هەندێ لە مووسڵمانان دەڵێن گوایە خوشکەزای ئەیوب بووە، لەبەرئەوە میراتگرە و دەبێ پێغەمبەر بێت. مێژوونووسێکیش دەڵێ یەکێکە لە کوڕەکانی ـ باعور ـ ی کوڕی (ناقوری کوڕی تارح) و بەمجۆرە دەبێ برازای ئیبراهیم بێ. مێژوونووسێکی تریش دەڵێ گوایە لە سەردەمی داووددا لەدایک بووە و تا سەردەمی یونس ژیاوە. بەمەشدا دەتوانین بڵێین چەند سەردەمێک ژیاوە. بەڵکو هەندێ لە مێژوونووسان دەڵێن سێ سەد ساڵ ژیاوە. زۆربەی زانا و موسڵمانەکانیش لەسەر ئەو باوەڕەن کە لوقمان لە ڕیزەی پێغەمبەران نییە، چونکە لە بنەماڵەیەکی سووک بووە، پیشەشی بازرگانی و بەرگدروو بووە. هەندێکی تریش دەڵێن شوان بووە. هەمووش لەسەر ئەو ڕایەن کە خەڵکی (نوبیا) یان (حەبەشە)، واتە لەو پێست ڕەشە لچ ئەستوورانە بووە، کە بۆ ئەم وڵاتانە دەهێنرێن و لەبازاڕدا دەفرۆشرێن. لوقمانیش هەر لەوان =

١٩ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ بۆ ماڵئاوایی کردن سەردانی میرم کرد، هەستم کرد لەجاران هێورتر بۆتەوە، بەڵام هێشتا هەر خەمبارە و بەردەوام هەناسەی قووڵ هەڵدەکێشێ. ئەمڕۆش وەک پێشەی، زۆربەی قسەکانی دەربارەی کاروباری ئایینی بوون.

پرسیاری ئەوەی لێکردم کە ژمارەی ئینجیل، بەوانەشەوە کە ئاسمانیین و لەلایەن ئادەمیزادەوە بەهۆی وەحی خواوە نووسراون، چەندن و ئاخۆ عیسا، جارێکی تر دەردەکەوێتەوە؟ یان نا و دەسەڵاتی بەسەر زەویدا بڵاودەکاتەوە، یان هەر لە ڕۆژی زیندووبوونەوەدا دەردەکەوێتەوە؟.

پاشان باسی جەجاڵ[12] و هاجوج و ماجووج و شتی تری کرد. وەک هەمیشەش هەر

= بووە و لەسەردەمی داوود و سلیمان دا بە ئیسرائیلیی فرۆشراوە. ڕۆژێکیش لەڕۆژان کە نیوەڕۆ خەوی کردووە هەندێ فریشتە چوونەتە ژوورەکەیەوە و بێ ئەوەی خۆیانی نیشان بدەن، سڵاویان لێکردووە. بەڵام لەبەرئەوەی ئەو، هەر دەنگیانی بیستووە و ڕەنگیانی نەدیوە، وەڵامی نەداونەتەوە. فریشتەکانیش هەر لەسەر خۆیان بەردەوام بوون: (ئێمە نێردراوی خوای تۆ و خوای خۆمانین و بۆ ئەوە بۆ لات نێردراوین، تا ئاگادارت بکەین کە دەتکاتە پاشا و جێگری خۆی، لەسەر زەوی). لوقمانیش وەڵامی دانەوە: (ئەمەی ئێوە دەیڵێن، ئەگەر فەرموودەی خوابێ، ئەوا فرمانی بەجێیە و لێی دەپاڕێمەوە یاریدەم بدات، تا بتوانم فرمانەکەی بەجێ بگەیەنم. خۆ ئەگەر خوا خۆشم سەرپشک دەکات، کە کامە ژیان هەڵبژێرم، ئەوا پێم خۆشە هەروەک خۆم بژیم و لێشم ڕازی دەبێ و دەشم پارێزێ لە کفری ئەو هەموو بەخشینەی، ئەگینا بزوورگیی ئەم ژیانەم دەبێ بەدەردەسەری. لوقمان بەم وەڵامە خوای ڕازی کرد، ئەویش دەستبەجێ بەرزترین پایەی ژیریی پێبەخشی و وای لێکرد بتوانێ نزیکەی دە هەزار ئادەمیزادیش فێر بکات، کە وتەی هەریەکێکیان لە هەموو دنیا بەنرختربوو... ڕۆژێکیان لوقمان لەناو کۆمەڵێکدا دانیشتبوو، گوێیان لێگرتبوو، گەورەیەکی جوولەکە بەلایاندا تێپەڕی، سەیری کرد لوقمان و کۆمەڵێک گوێگر ئاپوورەیان داوە، لێی پرسی کە ئاخۆ ئەو قولەڕەشە نییە، کە شوان بوو؟ ئەویش لە وەڵامدا وتی بەڵێ. جوولەکەکەش پێی وت: ئەی چۆن گەیشتوویتە ئەم پلەوپایەی ژیریی و بەرزییە؟ ئەویش وەڵامی دایەوە: سێ شتم بەڕاستگۆیی بەئەنجام گەیاندووە، کە ئەمانەن: (هەمیشە ڕاستی بڵێم، پەیمانی خۆم بەرمەسەر و خۆم لەو کارانە هەڵنەقورتێنم کە پەیوەندییان بەمنەوە نییە). مێژوونووسێکی تریش دەڵێ: ڕۆژێکیان داوود لە لوقمانی پرسیوە: چۆن لەو بەیانییەدا بەئاگا هاتۆتەوە؟ ئەویش پێی دەڵێ: (لەناو خۆڵەکەمەوە هەستام). ئیتر داوودیش ڕێزی قسەکەی دەگرێ، پێی دەزانێ، گیانی ژیریی و سادەیی تێدا گەورە دەکات. مێژوونووسێکی تریش ئاگادارمان دەکات کە مەزاری لوقمان لە (ڕامە)یە، کە شارێکی جوولەکەیە، لە نزیک (قودس)ەوە و دەڵێ خەڵکی (نوب) بووە و ئایینی جوولەکە بووە. لە نزیک ئەو حەفتا پێغەمبەرەشەوە نێژراوە، کە هەموویان لە ڕۆژێکدا، لە نزیک قودس مردوون.

(١٢) جەجاڵ: یان (الدّجال): درۆزن و فریودەرە. هەروەها بەمانای یەک چاو و یەک برۆیە. بەمجۆرە موسڵمانەکان (عیسا)شیان ناوناوە ـ دّجال ـ (ریچ وای لێ تێگەیوە؟ ـ ع)
هەرواشیان ناوناوە و پێیان وایە کە عیسا بەسواری گوێدرێژەکە گەیشتە قودس، ئیتر دەبێ (دّجال)یش بگاتە قودس. بڕواشیان وایە کە لە ڕۆژی زیندووبوونەوەدا دووبارە دەرکەوێتەوە، چونکە عیسا زیندووە ـ وەک ئەوان بڕوایان وایە ـ و کە لە ئاسمان هاتەخوارێ و بەسەر (دّجال) دا زاڵ بوو، ئەوسا ئیتر دەمرێ.

نەرم بوو. پێیشی وتم بەرلەوەی بڕۆم و شار بەجێ بهێڵم، جارێکی تریش دەمبینێتەوە و سبەینێش بۆلام، بۆ هەوارگەکەم دێت.

دوایی چووم بۆ سەردانی عوسمان بەگ. کە وەک هەمووکاتێکی تری بنەوەشیی بوو، بەڵام وەک ئەو پیاوەی پاڵ بە دیوارێکەوە بدات، ئەویش ئاوا، جۆرێک لە توێژاڵی زەبر و توندوتیژی پێوە دیاربوو. لەوەش ئەچوو مەحموود پاشا، لەسەر پێسپێریی والی بەغدا بەتوندی پێی لەوە داگرتبێ و زۆر لە براکەی بکات کە ڕازی بێت ببێتە حاکمی (کۆیسنجاق). عوسمان بەگیش هەر قایل نەدەبوو، چونکە سڵ لەوە دەکاتەوە کە هەر ئەم بۆ تورکەکان لا شل بکات، ئیتر ئەوان بەسەریا زاڵ دەبن و جڵەوی هەموو ئیشوکارێک دەگرنە دەست خۆیان. کە ئەمەش بەتەواوی مانای کاول بوونی نیشتمانەکەیەتی.

(والی بەغدا) هەرگیز حەز بە یەکگرتنی بنەماڵەکە ناکات و یەکێتی بنەماڵەکەشی زۆر لەبەر دڵ گرانە. وەک کاتی خۆیشی پێم وابوو، ئێستاش هەر دڵنیام کە هەر ئەم بوو بە سۆنگەی دروستکردنی پشێویی بۆ عەبدوڵڵا پاشا و ئێستاش هەر ئەم کنەی ئەوە دەکات عوسمان بەگ لابدات و وای لێ بکات لەگەڵ براکەیدا دانوویان پێکەوە نەکوڵێ. بەڵام هەڵوێستی عوسمان بەگ لەهەموو ڕووداوەکانی ئەم دواییەدا، هەڵوێستی پیاوێکی جوامێربوو، کە لە چاکە و پاراستنی بەرژەوەندی نیشتمانەکەی زیاتر، هیچ شتێکی تری لە دڵدا نەبوو. هەڵەی گەورەی میریش ئەو هەموو ڕێزە زۆرەبوو، کە بەرامبەر تورکەکان هەیبوو. ئەم ڕێزەش هەر بەڕاستی لە هەستێکی ئایینییەوە هەڵقوڵابوو. منیش لەم بوارەدا زۆر سەرم لە کەمتەرخەمیی و دەستە پارچەیی میر سوڕ دەما. جێی داخیش بوو کە ئەمڕۆ سەیری دەکرد والی بەغدا ئاوا بەئاسانی دەیخەڵەتاند و ئەمیش بە(ئەفەندمز)، واتە (گەورەمان)، ناوی دەبرد. خۆ ئەگەر بیتوانیایە دەسەڵات و بەرژەوەندی خۆی بەباشی هەڵسەنگێنێ، ئەواڕەنگ بوو وا لە والی بکات بۆ هەموو خواستێکی خۆی جڵەوی بەدەست ئەمەوەبێ و بەجۆرێ مامەڵەی بکات، کە شایستەی بێ، بەڵام عوسمان بەگ ناوی نەهێنا و لە وەزیر زیاتر، هیچی تری پێ نەدەوت.

دوای ئەوەی ماوەیەک لای عوسمان بەگ مامەوە، (مەسرەف) هات. بەڵام عوسمان بەگ بەجۆرێک قسەی لەگەڵ کرد، کە پێویست ناکات درێژەی پێبدرێ و وتی: قسەکردن لەم شتەدا بێ کەڵکە، چونکە میر، برای گەورەمە و سەرداریشمە، بۆی هەیە سزاشم بدات و هەرچیشم هەیە، لێمی زەوت بکات، بەڵام من هەرگیز ناچمە کۆیسنجاق. پاش ماوەیەکی کەم ماڵاواییم لێکرد و ڕۆیشتم.

دوای نیوەڕۆ بیستم میر بەتوندی کردوویەتیە سەری، کە دەبێ بۆ کۆیسنجاق بچێ، ئەگینا لە موڵکەکانی بێ بەشی دەکات و نایەڵێ کەسیش سەردانی بکات. بە بەرچاوی خەڵکیشەوە کەوتبووە داد و بێزاریی دەربڕین لەوەی کە حەوت ساڵە، لەبەر کەمتەرخەمی خۆی، گوێی بۆ پێشنیارەکانی عوسمان بەگ شل کردووە.

عوسمان بەگ هەر هەڵەیەکیشی کردبێ، بەڵام خۆ لەهەموو ئەم ڕووداوانەی دواییدا هەڵوێستی مەردانەی هەبووە و هەر ئەویش بووە نەیهێشتووە بەدەنگ بانگهێشتنی شازادەی کرماشانەوە بچێت، کە لەهەر دووبارەکەشدا سوور دەیزانی ئەگەر مەبەستی خۆی بوایە، دەبووە میر.

بەڵام ئەوەی خەمگینی کردووم، کردەوەی ئەم تورکانەیە، کە تۆوی ناکۆکیی لەنێوان ئەندامانی ئەم بنەماڵە خانەدانەدا دەچێنن. بڕیارمدا پێش ئەوەی شار بەجێ بهێڵم، هەندێ قسەی چاک ئاڕاستەی عەبدوڵڵا پاشای دۆستی دێرینەم بکەم. عوسمان بەگ پێی وتم ئەوەی ڕوویدا، بە فرتوفێڵ و پیلانی تورکەکان بوو، ئەوەش کە گومانی تیانییە ئەوەیە کە عەبدوڵڵا پاشا، لە زۆربەی ئەوشتانەی هەڵبەسترابوون، بێ بەرییە. هەروەها پێیشی وتم لەم دواییەدا میر، دڵی نەرم بووە و داوای لە والی بەغدا کردووە کە لە مامەکەی خۆشبێ و بەرەڵڵای بکات. بەڵام داود پاشـــا ڕازی نەبووە بەری بدات. منیش پێم وت بڕوای تەواوم هەیە بەوەی ئەگەر تۆ، خۆت بۆ ماوەیەکی کورت زیانی پێنەگەیەنیت، هیچ شتێکی تر نییە، بتوانێ زیانی پێبگەیەنێت. عوسمان بەگیش وتی هەرگیز تووشی هیچ زیانێ نابێت، چونکە ئێمە وەک تورک نین و کەسی وامان تێدانییە ئەگەر دنیاشی بدەیتێ، تاڵەموویەکی لێ بکاتەوە...

پیاوێکی ڕەمەکیی پێشکارمان بوو، ناوی محەمەد چاوەش بوو، یەکێک بوو لە گزیرەکانی عومەرئاغا و باوکیشی هەر خزمەتگوزاری خانەوادەی عومەرئاغا بووە، چەند شەوێک لەمەوبەر، لەبەر دەرگا پیاسەمان دەکرد، دەمویست چەند شتێ بە عومەر ئاغا بڵێم، کە تۆزێ لە پێشمانەوە بوو، بە محەمەد چاوەشم وت بانگی بکات، کەچی محەمەد چاوەش بە فیکە، بانگی گەورەکەی کرد. عومەرئاغاش کە تەواو لەمجۆرە بانگکردنانە شارەزا بوو، یەکسەر ئاوڕێکی دایەوە، تا بزانێ کێ بانگی دەکات! هاوسەرەکەشم حەزی دەکرد کەوڵێکی بچووک بەدیاری بدات بە یەکێک لەو نۆکەرانەی پێش ماوەیەک نەخۆش کەوتبوو، لە محەمەد چاوەشی پرسی: بایی چەندە؟ بەکوردی وەڵامی دایەوە، کە بەگران قسەی پێکرد، وتی ئینجا بۆ نرخەکەی دەپرسیت؟ هەروا پێنج، تا دە قروشێک دەبێ،

بەڵام ئەگەر دەتەوێ، هەروا بۆ خۆت و حەزدەکەم خۆشت پەستەکێکی لێ دروست بکەی بۆ خۆت.

ئەم پەستەک و فەرەنجییانە، هەر لەو لبادە ئاساییانە دروست دەکرێن، کە دەکرێن بە تەکەڵتوو، یان لبادی ڕاخستن. ئەم فەرەنجییانە یەکپارچە دروست دەکرێن و ئەو شوان و خەڵکە ڕەشۆکییە لەبەری دەکەن، کە لەبەر سەرما کار دەکەن... ڕەنگە ژنەکەی محەمەد چاوەشیش یەکێکی وای لەبەردابێت.

کورد وەک ئێرانی لەناو خۆیاندا غەلبەغەلب و ژاوەژاو ناکەن، بەڵام وا خوویان گرتووە لەپڕێکدا بانگێ، یان هاوارێک دەکەن، وەک ئەوەی ئەگەر کوردێک بانگی یەکێکی تریان بکات، یان ئاگاداری بکاتەوە، بەدەنگێکی بەرز هاواری بۆ دەکات: (هۆ، حەمەکە، هۆو) بانگەکەش درێژ دەکاتەوە: (حەمەکە هۆ، هۆ، هۆ، ووورڕا وورا)، ئەویش بەهەمان دەنگ وەڵامی دەداتەوە. جافەکانیش هەروا یەکتر بانگ دەکەن و لە گردێکەوە بۆ گردێکی تر قسە لەگەڵ یەکتر دەکەن.

کورد زۆر بەدەگمەنیش ڕاستە و ڕاست و بێدەنگ ڕێگا دەبڕن، ئەگەر ماوەکەی هەرچەندیش بێ، بەڵکو کە بەلایەکدا دەچن، هەر لەخۆیانەوە و بێ هۆ، دەکەونە هاوار و دەنگەدەنگ و ڕاونانی یەکتری بەسەر وڵاخەوە. هەر بەپەلەش بۆ شوێنەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە.

ئەوکاتەی عومەرئاغا بەئیش بۆ کوردستانی ئێران چووبوو، شەوێکیان لەبەر دووریی ڕێگاکە، برسییان دەبێ، دوان لە پیاوەکانی خۆی بۆ گوندێک دەنێرێ، نانیان لە گوندەکە بۆ بکڕن، گوندەکەش زۆر لە ڕێگاکەوە دوورنەبووە، شەوەکەشی تاریکەشەو بووە، دوای ئەوەی ماوەیەکی زۆریان پێچووە، گوێیان لە دەنگی هەردوو سوارەکە بووە و بەوبەردەلانییەدا بەدوای یەکتردا غار دەکەن و بەرەو لای ئەمان دەگەڕێنەوە، بەڵام لەبەرئەوەی ناوچەکە جێی دڵنیایی نەبووە، یان بەواتەیەکی تر، لەگەڵ بنەماڵەی باباندا زۆر تەبا نەبوون، بۆیە عومەرئاغا وای بەبیردا هاتووە کە ناحەز دوای سوارەکانی کەوتوون. لەبەرئەوە خۆی و پیاوەکانی خۆیان تەیارکردووە و چەکیان بەدەستەوە گرتووە... بەڵام لەپڕدا دەنگەکان نەماون و تا ماوەیەکیش بێدەنگ بوون، بێ ئەوەی بزانن چی ڕوویداوە! ئیتر عومەرئاغا ناچار دەبێ بەسڵەوە ڕووبکاتە شوێنی دەنگەکان، کەچی لەناکاوێکدا ئەسپێکی بێ سواری دیوە و سوارەکەیشی لەولاوە کەوتووە، سواری دووەمیشیان دابەزیوە و بەدیارییەوە وەستاوە و جڵەوی ئەسپەکەی ئەویشی بەدەستەوە

گرتووە، تەمس ئەمە دوای ئەوەی نانەکە دەکرن، گرەو لەسەر چەند دراوێک دەکەن کە پێشبڕکێ بکەن و دەستبەجێ پێشبڕکێکە دەست پێدەکەن. بەڵام لەبەرئەوەی شوێنەکەیان لا نامۆ و بەردەڵانی دەبێ و شەوەزەنگێکی تاریکیش بووە، یەکێکیان دەکەوێ و ئێسکی ڕانی دەشکێ...

کورد، سوارچاک و ئازان، چونکە ئەسپەکانیان بەسەر هەموو زەوییەک و بەهەموو خێراییەک تاو دەدەن و پێچی پێ دەکەنەوە، بێ ئەوەی بەزەییان پیایدا بێتەوە و دڵیان پێی بسووتێ. هەموو ئەم شتانەش بەڕەقیی و توندیی دەکەن و خۆیشیان بەسەر پشتی وڵاخەکەوە توند دەکەن. سەرباری ئەمەش زۆرباش لە نەژادی ئەسپ نازانن. ئەسپەکانیشیان هەمووی، تەنانەت عەرەبییەکانیشیان، دوای ماوەیەک تووشی کەموکووڕی و نەخۆشیی دەبێ و چەمووش و هاریان لێدەردەچێ. ئەسپی بەزەبر و هاریشیان بەلاوە چاکترە، چونکە لایان وایە بەمە کارامەیی و ئازایەتی سوارەکەی پێوە دیاردەبێ. بەپێچەوانەی ئەمانەوە، عەرەب، سواری کارامە و لەسەرخۆن. ئەگەریش بتەوێ سوارییەکی خۆش بکەیت، بەشوێن عەرەب سوارێکەوە، یان هەندێ جاریش بەشوێن تورک سوارێکەوە بڕۆ، بەڵام بەشوێن کورد سواردا ئەوە هەر نا.

کورد زۆر بەتەنگ ئەسپەکانیانەوەن، زۆریشیان هەرخۆیان ئەسپەکانیان ڕام دەکەن و ئالیکی زۆری دەدەنێ و گەرمیش ڕایدەگرن. هەر ئەمەش وا لە ئەسپەکانیان دەکات کەمتر بەرگەی ئەو ناخۆشیی و سەختییە بگرن، کە ئەمڕۆ لەناو ئەم گەلەدا تووش دێت. لەم ماوەیەشدا ئارەزووی پەیداکردنی ئەسپی عەرەبییان هەیە و بێ ئەوەی گوێ بدەنە زانینی نەژادی، پارەیەکی زۆری پێ دەدەن. ئەم ئارەزووەش وردە وردە خەریکە هانی خستنەوە و پەروەردەکردنی ئەسپی ڕەسەنی کوردی دەدات کە دەتوانرێ بەچاکترین و بەهێزترین ئەسپێک دابنرێ، کە بەرگەی سەختی بگرێ و بۆ سوارییش بەتوانا و بێ وێنە بێت. بەڵام ئێستا ئەمجۆرە ئەسپانە خەریکن کەم دەبنەوە و لەجیاتی ئەمان، ئەسپی دوو ڕەگ لە بەغدا و لە وڵاتە گەرمەکانەوە دەهێنرێن. ئەسپی عەرەبیی لە کوردستاندا زاووزێ ناکات، مەگەر بەدەگمەن، چونکە نۆماکانیان لەجۆرە ئاساییەکانن و خاسیەتەکانی ئەسپی عەرەبییان زۆر کەم تێدایە.

کورد، لە گردکردنەوەی زانیاریشدا لەسەر هۆردووی دوژمن، زۆر چوست و زرنگ و بەتوانان. چونکە زۆر بێباکانە پێدزە دەکەنە ناوجەرگەی سەربازگەکانیانەوە، بەڵکو بۆ ناو چادری فەرماندەکانیشیان. کاتی خۆی کە لەگەڵ والی بەغدا، جەنگابوون، بەهۆی ئەوەوە

کە ژمارەیەکی زۆری سەربازی کورد، لە لەشکری تورکییدا چەوساوەبوون، ئەوەندەی تر، ئەم ئیشەی بۆ ئاسانتر کردوون...

عەبدوڵڵا پاشا بۆمی گێڕایەوە، لە شەڕێکدا ئەوڕەحمان پاشای برای(١٣)، کوردێکی بۆ ناو هۆردووگای والی بەغدا ناردووە، بەڵام کابرا نەیتوانیبوو، ئەو زانیارییانە کۆبکاتەوە، کە مەبەستی بووە، لەبەرئەوە بەچاکی دەزانێ سەربازێکی هۆردووگاکە بگرێ و بیهێنێ بۆ بەردەم ئەوڕەحمان پاشا، تا هەرچییەکی پێویست بێ، لێی بپرسێ. کورد زۆر ئارەزوومەندی مۆسیقان و مۆسیقاکەشیان خەمناکە. هەندێ ئاواز و گۆرانییان وەک (مەلکێ جان، مەمکوژە بەناز و ئەز دەناڵم)، سەرەڕای ئەوەش کە سادەن بەڵام ناسکن، زۆر گۆرانیشیان بۆ یەکتری دەسەندرێتەوە. گۆرانی درەویشیان کە سەپانەکانیان (شیرین و فەرهاد) دەڵێن، بەلەمچییە شینەکانی (گەندول)ی شاری (بندقیە)م بیردەخەنەوە، کە گۆرانی (ئاسۆ) دووبارە دەکەنەوە. تا ئێستا خەڵکی لەش ساغی وەکو خەڵکی کوردستانم، لە ژن و لە پیاو، لە هیچ جێیەک نەدیوە. سەرباری نالەباریی کەشوهەواکەشیان، کەچی کورد، بەشێوەیەکی گشتی، گەلێکی لەش ساغ و بەهێزن. منداڵیشیان پێستیان ساف و ڕوومەتیان ئاڵە. بەڵام منداڵی بەغدا، ڕەنگ زەرد و ورگن و لەش خواروخێچن، دەڵێی تووشی گێڕیی بوون، کە دەستیشیان بۆ دەبەیت، دەسڵەمێنەوە و خۆیان گرژ دەکەن. بەڵام منداڵی کورد، گیانلەبەرێکی بچکۆلە و گورج و ڕۆح سووک و ڕووخۆش و هۆگرە.

٢٠ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە (شێخ خالید)ی بەناوبانگ هەڵهات. لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕاکردنەکەی لەناکاو و بەنهێنی بووە، بەڵام توانیبووی هەرچوار ژنەکەیشی لەگەڵ خۆی بەرێ و تا ئێستاش نازانرێ ڕووی لەکوێ کردووە. پێش چەند ڕۆژێک کوردەکان لە (عەبدولقادر)یان(١٤) گەورەتر دادەنا، میریش وا خووی گرتبوو، لە بەرامبەریا بەپێوە بوەستێ و قەنەی بۆ تێ بکات، بەڵام ئەمڕۆ، بە کافری ناودەبەن و زۆر شتیش دەربارەی

(١٣) کاتێ ئەوڕەحمان پاشا لە سەرەمەرگدا لەسەر جێ بووە، کەسوکار و خزمەکانی ئازارێکی زۆریان بەدەست هێمن کردنەوە و دامرکاندنەوەیەوە چەشتووە، چونکە لەبارێکی زۆر خرۆشاو و هەڵچووودا بووە و هەرئەوەی دووبارە کردۆتەوە کە بەزەبوونی و دەستەپارچەیی لەناو جێگادا دەمرێ. لەکاتێکدا حەزی کردووە لە مەیدانی شەرەفدا بمرێ. ئەم هەستەش خەڵکی خۆرهەڵاتیی، زۆر کەم دەری دەبڕێ.

(١٤) ڕیچ مەبەستی (عەبدولقادری گەیلانی)یە ـ ع.

لووت بەرزیی و کافریی و خوانەناسیی دەگێڕنەوە... دوای مردنی کوڕەکەی میر، شێخ ناوبانگی زۆر دۆڕاند، چونکە وتبووی چاکی دەکاتەوە و سەیری کتێبی بۆ دەکات، بزانێ خوا چی لە چارە نووسیوە و شتی تریش... گەلێ قسەوباسیش لەسەر هۆی ڕاکردنەکەی دەوترا و هەندێک دەیان وت تۆوی پشێویی لەنێوان میر و براکانیدا وەشاندووە و ئەوانیش ویستوویانە لەبەردەم میردا بەرەو ڕوویان بێتەوە. هەندێکی تریش دەڵێن خەریکی دانانی بناغەیەکی ئایینی تازەبووە و ویستوویەتی خۆی بکات بە گەورەی وڵات... ئیتر زۆری دەربارەی وترا و تاوانی شتی وا لەڕادەبەدەریشی بەپاڵ دەدرا، کە لەڕاستیدا وا نەبووە، چونکە زانا و سەیدەکان، هەموویان و لەسەروویانەوە (شێخ مارف)[١٥]، ڕقیان لێیەتی... ئەویش کاتێ دەسەڵاتی هەبوو، هەموویانی بەزاندبوو.

هەروەها یوسف بەگی برای شێخ خالید و حاکمی پشدەریش هەڵهاتبوون و پەنایان بردبووەبەر (عەباس میرزا)، کە دەڵێن گوایە ئەمی دواییانی کردووە بە حاکمی (سەردەشت) و جگە لەمەش بەپشتیوانی عەباس میرزا هەر بەردەوام دەبێ لەسەر حاکمێتیی پشدەر.

میر، هەموو پێوەندییەکی خۆی لەگەڵ عوسمان بەگ بڕی و هەرچی دەسەڵات و موڵکێکیشی هەبوو، لێی سەندەوە، کە بێگومان ئەمەش هەمووی بە فرتوفێڵی تورکەکانەوە بوو. ئا بەمجۆرە ئەم بنەماڵە کلۆڵە، بەهۆی ناکۆکی و سۆدرەوە، بەدەستی خۆی پشتی خۆی دەشکێنێ و ئاوا لای دراوسێ دەسەڵاتدارەکانییەوە، تووشی پیلان دەبێت، کە ئەگەر وا نەبێ، ئەم دەسەڵاتدارانە، ئەگەر بشیانەوێ، کەسیان ناتوانن بەتۆپزیی و زۆرەملە، دەست وەردەنە کاروباری کوردستانەوە.

ئەم ئێوارەیە میر، بۆ دواجار، سەردانی کردم و هەرکە هاتە چادرەکەمەوە، وتی وا

(١٥) میستەر ڕیچ، کەمێک بەرلەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، ئەم نامە سەیرەی خوارەوەی لە سەرۆکی زانا ئایینییەکانی کوردەوە پێگەیشتووە:
(بۆ گەورەی گەلەکەی خۆی، باڵیۆز بەگ.
سڵاو لەوەبێ، کە ڕێگەی چاکەی گرتووە ـ السَّلام عَلی مَنْ إتبَّعَ الهُدی ـ و پیرۆزبایی لێدەکەم و لەخوا دەپاڕێمەوە بۆی، کە دەستگیرۆیی بکات و بیخاتە سەر ڕێگەی ڕاست. چەند مانگێکە بەردەوام لەشم لیبیر دەکات. بۆیە هیوادارم چارەیەکم بۆ بنووسیت، کە پێی چاک ببمەوە، تامنیش دوعای خێرت بۆ بکەم.
هاوڕێیەکی جگەرسۆزیشم هەیە، ئێستا لەش بەبارە و تووشی لاوازییەکی تەواو بووە، تکام وایە ئەگەر ئەم دەردە، دەرمانێکی هەیە، ڕێنماییمان بکەیت، بۆئەوەی نەخۆشەکەمان بەشادییەوە بگەڕێتەوە سەر دۆخی جارانی، تکاشم وایە، بۆ گەیشتن بەئاسوودەیی تەواو کە لە خواپەرستی بێ هیوا نەبن.
مەعروف-ی هەژار
پەراوێزەکە دوایی هات ـ شێخ مەعروف، باوکی کاک ئەحمەد شێخی بەناوبانگە، کە لەگردی (سەیوان)ی نزیک سلێمانی نێژراوە و کاک ئەحمەدی شێخیش مەزارەکەی لە مزگەوتی گەورەی سلێمانییە ـ ع.

هەست دەکات هەر هەمان جێگا و کات و یەکەم سەردانی دوێنێیەتی. منیش بەدەم قسەوە پێم وت هەرچەندە وا هەست بکات ماوەیەکی کەمم لەناویاندا بەسەربردووە، بەڵام ئەو ماوەیەم بەس بووە، بۆئەوەی بزانم چاکەی وای لەگەڵ کردووم، تا ماوم لەیادم ناچێ.

ئەمڕۆ هەستم کرد لەجاران دڵگیرتر بوو، ڕەنگە دڵگیرییەکەی هی ئەو کارە ڕقەبەرایەتییە بێت، کە لەگەڵ براکەیدا کردبووی، ئەو برایەی دەسەڵاتی تەواوی بەسەریدا هەبوو. ئەم کارە خوێنی هێنابووە کوڵ و کەمێکیش خەمەکەی لەبیربردبووەوە. ئیتر وردە وردە قسە هاتە سەرباسی میرنشینەکەی و ئەو ناکۆکییەی لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەکەیاندا بەرپابوو. هەوڵمدا هەستی نەتەوایەتی و بنەماڵەچێتیی تێدا ببزوێنم، بەڵام بێ کەڵک بوو، چونکە هەستم کرد زۆر بۆیان پەرۆش نییە. کە باسی مێژووی کۆنیان و ئەو پایە و ناوبانگەم کرد، کە نەتەوەکەی لەناو نەتەوە سەربەخۆکاندا هەیەتی، ئەو تۆزە پەرۆشییەشی لە تراویلکە زیاتر، هیچی تر نەبوو. پیاوێکی نەرم و سنگ فراوان بوو، کە لێکدانەوەی بێ ئەنجام وایان لێکردبوو بەتەواویی پابەندی ئەو شتە پڕوپووچانە بێ کە نەیان دەهێشت دەستی بچێتە هیچ و دەستبەرداری هەموو کاروبارێکی خۆی و وڵاتەکەیشی ببێت و دوودڵم ئەگەر بڵێم بەهۆی پابەندیی بەئاییینەوە بەمجۆرەی لێهاتووە و لەوەی تێپەڕاندووە گوێ بۆ کەس شل بکات و لەم بۆچوونانەی خۆی لابدات. سەرنجمدا هەر مشتومڕێکم لەگەڵ دەکرد، ڕەقی نیشان دەدا، تا لەدواییدا بەگاڵتەوە پێم وت ئەگەر بەهیوایە هەموو کارامەیی خۆی، بۆ دۆزینەوەی کۆسپ و تەگەرە، بۆ چاککردنی میرنشینەکەی بەکاربهێنێ، ئەوا هەمووی کردووە و هیچ نەماوە بیکات، سەرەڕای ئەمەش لە خوا دەپاڕێمەوە خێروخۆشی و توانا بەبنەماڵەکە و میرنشینەکەی بدات. لە وەڵامدا وتی مادام بنەماڵەکە، ئەم هەموو فرەکوێخایەی تیابێ، ئەو ڕۆژە هەر نایەت، کە میرنشین و بنەماڵەکەی بەهێز بن. منیش سووربووم لەسەر ڕای خۆم و وتم ڕەنگە ئەو ڕۆژە، هەربێت، ئەویش وتی: (ڕەنگە ئەو ڕۆژە بێت، ئەگەر خوایە بەڵایەکمان بۆ بنێرێ، لە یەکێک زیاتر، کەسمانی لێدەرنەچێ). منیش دووبارە پێم وتەوە: بەبێ ئەمانەش ڕەنگە ئەمە هەر ببێ، چونکە خوا هەموو شتێکی لە دەست دێت. وتی بێگومان خوا دەتوانێت ئاگری دۆزەخیش بکوژێنێتەوە، بەڵام نایکوژێنێتەوە. پاشان باسی ئارەزووی وازهێنانی میرێتی خۆی کردەوە. پێم وتەوە ئەو جێیەی خوا پێی ڕەوا دیوە، دەبێ لە ئەستۆی بگرێ. وتی: (ئەوە شکی تێدا نییە، بەڵام سەرم لەوە سوڕدەمێنێ، چۆن خوا ویستی بمکات بە فەرمانڕەوا؟) پێم وت بۆ چاککردنی ئەم هەزاران کەسە. وتی: (ئای لەو لێپرسینەوە سەختەی لە ڕۆژی دواییدا لەگەڵم دەکرێ!). لەمەیاندا لەگەڵی نەبووم و وتم بەڕاستی

ڕەفتاری لەگەڵ خەڵکدا زۆر باش بووە و دڵسۆزی هەموویان بووە و ناشتوانرێ ئەو هەموو خەڵکە، بەشێوەیەک لەشێوەکان چاک بکات، لە میرنشینەکەیدا کە دەبنە مایەی ئاژاوە و ڕەنگیشە ئاگای لێیان نەبووبێ، یان ئەوەندە توانای بۆ دامرکاندنەوەیان نەبووبێ. ئەویش بەڕاستگۆییەک وەڵامی دامەوە، کە هەموو ڕوخساری داپۆشیبوو، وتی: (قوربان گوێ بگرە، مرۆ بەرامبەر بەکردەوەکانی حسابی لەگەڵ دەکرێ، نەک بەرامبەر بەنیازەکان. لە ڕۆژی لێپرسینەوە هەر بەتەنیا من بەرپرسیارم لە هەموو ئەو پشێوییەی لە میرنشینەکەمدا ڕوودەدات).

داود پاشا هەموو چاکەکانی ئەم میرەی لەیادکرد و بەتاوان و تەڕن، ڕەفتاری لەگەڵ کرد. ئێستاش بەچەند قسەیەکی شیرین بەلای خۆیدا ڕایکێشاوە، کە ئەمیش ئێستا بەڕاستی و بەتەواوی پابەندی داود پاشا بووە و هەر میر، خۆی دەیوت هەتا لە ژیاندا بێ، دەبێ خزمەتی داود پاشا بکات. بێگومان قسەکەی میر مەحموود، هەر قسەی ڕووت نەبوو.

ئیتر دوای گفتوگۆیەکی خۆش، کە سەعات و نیوێکی خایاند، میر هەڵسا بگەڕێتەوە، بەڵام کە ماڵاوایی لێکردم، قورگی پڕبوو لە گریان و کە دەستیشمی گوشی، دەستی دەلەرزین. منیش زۆر دڵگران بووم کە لێی جیادەبمەوە. تکاشی زۆر کرد کە جارێکی تریش چاوی پێم بکەوێتەوە. من لای خۆمەوە ترسی ئەوەم لێ نیشتبوو جارێکی تر یەکتر نەبینینەوە، چونکە ئەگەر یەکێک بەلاشتەوە مەبەست نەبێ، کە بۆ دواجار جێی دەهێڵێت، هەر لەبەر دڵت گرانە، بەتایبەتیش یەکێک خۆشت بوێ و ڕێزت بۆی هەبێ. کە هەر بەڕاستی میر مەحموود، پیاوێکی خۆشەویست بوو. منیش هەمیشە بەتاسەوە یادی دەکەمەوە، چونکە ڕوخساری بێگەردی، لە پاکیی و دڵسۆزیی و ساکاری زیاتر، هیچی تری تێدا نەدەبینرا. بڕوام نەدەکرد لە خۆرهەڵاتدا پیاوێکی وا ببینم. دەترسم مرۆ لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانیشدا زۆر نموونەی ئەم پیاوە نەبینێ. مرۆ، خەم و ناسکیی لە ڕەوشتیا بەدی دەکرد و ئەمەش ئەوەندەی تر وای لێکردبوو، پیاوێکی ناسک و سەرنج ڕاکێشەر بێ، کە هەر بەڕاستیش پیاوێکی وایە. تا ئێستاش ئەو خەمەی لەکۆڵ نەکەوتبوو، کە بەهۆی مردنی کوڕەکەیەوە تووشی ببوو.

من ئەم ڕایانەم کە دەنووسم، بەدڵنیاییەوە دەڵێم لە هەموو خۆرهەڵاتدا پیاوێکی تر نییە، ئەوەندەی ئەم، ژن و منداڵەکانی خۆی خۆش بوێ. دوێنێ ئێوارە دوای کارەساتەکە، چووبووە حەرەم، منداڵێکی برازای بە وشەی (بابە) بانگی کردبوو، ناوەکە و دەنگی ئەو

منداڵەی ناوەکەی هێنابوو، لەوە گرانتر ببوو بتوانێ بەرگەی بگرێ، بۆیە قیژاندبووی و بەدەمدا کەوتبوو و لە هۆش چووبوو... دەبێ ئەوەش بزانرێ کە ئایینی ئیسلام ڕێی خەم خواردن نادات و زیادەڕەویش لە بەتەنگەوە هاتنی ئافرەت و منداڵدا، لەو کارە ناپەسەندانەن کە لەناو موسڵماناندا دەبنە مایەی لاقرتێ، هەر ئەمەشە دەبێتە سڕبوونی هەست و دڵڕەقی. لەڕووی ئایینپەروەرییەوە میر ببووە بەهێزترین ئایینی‌دار لە خۆرهەڵاتدا، بەڵام ئەم پابەندبوونەی بەئایینەوە، نەببووە هۆی دەمارگیری و هەست سڕبوون. ئەو ڕەوشتەی کە نمونەی بەرزێتی بوو، لە هەموو بیروباوەڕە نزمەکانی ئیسلام[١٦] باڵاتربوو. ڕەنگبێ پیاوێکی لەو ڕەوشت نزمتر، زۆر شیاوتر بوایە بۆ فەرمانداریەتی کوردستان. میر مەحموود، ئەو سەرکردەیە نەبوو بۆ ئەم وڵاتە دەست بدات، چونکە ئەم، بۆ ئەوە دەشیا ژیانێکی تایبەتی بژی، لەبەرئەوەی پیاوێکی خۆش باوەڕبوو، زۆر بڕوای بە خەڵکی تر دەکرد. ڕێزی خۆیشی لەوە کەمتر دەگرت کە پێویست بوو. لەگەڵ ئەوەشدا کە لە جەنگدا پیاوێکی ئازا و بوێربوو، بەڵام هێشتا هەر پێویست بوو ئازاتربێ. ئایین و بیرکردنەوە، وایان لێکردبوو لەڕووی تەنگانەدا کەمتەرخەم بێ. هەروەها توندیی و زەبریشی لێ بڕیبوو، هەرکەسێ هەستایە، دەیتوانی بەلای خۆیدا ڕای بکێشێ، چونکە شانی بۆ هەموو ئەوانە شل دەکرد، کە بەدەنگییەوە هاتن. تەنانەت ملی بۆ ئەو شتانەش دەدا، کە لەگەڵ بیروڕایەکانی ئەمیشدا نەبوون، لەکاتێکدا خۆی نموونەی ڕاستگۆیی و شەرەفمەندیی بوو. لە فرتوفێڵی ئەو چاو و ڕاوکەرانە نەدەگەیشت کە دەیانویست پیلانە ژەهراوییەکانی خۆیان بەو شێوەیە ئەنجام بدەن، کە ئەم پێی ڕازی دەبوو. سەرەڕای ئەوەش کە چەندان جار دەکەوتە داویانەوە، کەچی هەر بڕوای پێ دەکردن، ئەویش هەر لەبەرئەوەی وەک منداڵ ساکار و بێ وەی بوو. لەم دواییەشدا (داود پاشا) توانی براکەی لێ هان بدا و هەوڵی دا ئەمیش تێک بشکێنێ. بەڵام ئێستا کە بۆی دەرکەوتووە بەرژەوەندی لەوەدایە بەلای خۆیدا ڕای بکێشێ، ڕێز و نەوازشێکی زۆری بەرامبەر دەنوێنێ. میر مەحموودیش هەموو ئەو شتانەی پێشووی لەبیرکردووە.

شەوێ سلێمان بەگ بۆ ماڵاوایی لێکردنم هات. لاوێکی باش و لە براکەیشی چوست و چالاکتربوو، کە باسی کوردستانیشی کرد، نائومێد نەبوو. بەسەرهاتی جەنگی حەوت ساڵەم بۆ گێڕایەوە، ئەویش بە پەرۆشەوە گوێی بۆ ڕاگرتم.

(١٦) خوا لە ڕیچ خۆشبێ. وەک بۆمان دەردەکەوێ ویستوویەتی ستایشی کەسێک بکات، ڕەوشتی بەهۆی شتێکەوە پێ بەرزبۆتەوە، کەچی هەرخۆی هەمان هۆ ناشیرین دەکات. ئیتر نازانین لەنێوان ئەو و ئەوەدا چۆن سەردەکەوێ؟ ـ خاریچ.

گەشتەکەم بۆ سلێمانی بەم بەرگە دەستی پێکرد و بەوەش کۆتایی دێت، کە سلێمانی بەجێ دەهێڵم. سبەینێش بەڕێگای (ئاڵتوون کۆپری و هەولێردا) بۆ مووسڵ دەچم.

بەخەمێکی بێ سنوورەوە کوردستان بەجێ دەهێڵم، چونکە بڕوام نەدەکرد ئەم هەموو خەڵکە چاکەی لە خۆرهەڵاتدا هەن، لەوێ بیانبینم. ناسیاویم تێدا پەیدا کرد و بۆ هەر شوێنێ چووبم، زۆر دڵسۆزانە، نەوازشم کراوە. میوانداریییەکی بێ سنوورم کراوە. دەترسم و چاوەڕێش ناکەم لەم گەشتەمدا، کە زۆر ماندووی کردم، جارێکی تر، ڕەفتاری وام لەگەڵدا بنوێنرێ، لەبەرئەوە هەتا ماوم ئەم یادگارانە لە ناخمدا هەر دەمێننەوە...

بەشی دوازدەهەم

بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی گەشتەکە

دەرچوون لە سلێمانی ـ باسی وڵاتەکە ـ گوندی دەرگەزێن ـ عومەرئاغا ـ کوڕەکەی ـ گەرووی (دەربەند) ـ جێهێشتنی کوردستان ـ دەنگوباسی سلێمانی ـ نائومێدیی عومەرئاغا ـ دەشتێکی جوان ـ گوند ـ گردێکی توورەکەڕێژ ـ ڕووباری گابروسی، یان (زێی بچووک) ـ ئاڵتوون کۆپری ـ هەوارگەی فارس ئاغا ـ نزمیی و چرووکییەکەی ـ دیتنی هەولێر بۆ یەکەمجار ـ باسێکی شارەکە ـ دەشتی هەولێر ـ گۆگە مەلا ـ چیای مەقلوب ـ گوندی (کەڵەک)ی یەزیدی ـ ڕووباری زێ، یان (لێ کوس) ـ ڕوخساری وڵاتەکە ـ ڕووباری خازەر، یان (بۆمادۆس (BUMADUS) ـ حاجی جەرجیس ئاغا ـ شاری کرملیس ـ کەلاوەکانی نەینەوا ـ گەیشتنە مووسڵ ـ

٢١ی تشرینی یەکەم

بەداخ و خەمێکی زۆرەوە، ماڵاواییم لە گەلیّ برایان کرد و لە نزیک شەش و نیوی ئەم بەیانییەدا سواری ئەسپەکانمان بووین و لەب اخەکەی پاشای هاوڕێی بەخشندە و ژیرمان دەرچووین و بەسەر زەوییەکی پڕ هەردە و هەڵەتی دەشتی سلێمانیدا، بەلای گوندی (ئاق بۆڵاق ـ ئابڵاخ)ی گەورەدا تێپەڕبووین، کە دەکەوتە لای چەپمانەوە. سەرتاپای دەشتەکە لەم بەشانەیەوە، لەچاو لایەکەی باکووریدا بڵندتربوو، بەڵام تا نیوەی ڕێگاکە زیاتر و بەرامبەر گردەکانیش هەر بەرەو شۆڕبوونەوە دەچوو. لەدوای نزیکەی میل و نیوێک لە سلێمانییەوە، گەیینە (تانجەڕۆ)، یان چەمی (سەرچنار)، ئەوەی کە کاتی خۆی لە بەغداوە هاتین، لێماندا. بەڵام ئێستا هەر جۆگەیەکی بچووکی ماوەتەوە، هەرچەندە پانتایی ڕێڕەوەکەی لە سەد یاردە کەمتر نەدەبوو، گوندی (ئەلیاسە ـ قلیاسان)یش کەوتبووە لای ڕاستییەوە. دوای ئەوەی لە نۆ و بیست و پێنج دەقیقەدا بەگوندی (باوین مردە ـ باوە مردە) تێپەڕبووین، هاتینە گوندی (کێلەسپی)، یان (تەپەڕەش) کە دەکەوتە دامێنی ئەو گردەوەی کە کاتی خۆی کە لە بەغداوە بۆ سلێمانی هاتین چادرمان لەسەر هەڵدا. ئەگەرچی گوندەکە پیسیش بوو، بەڵام بۆ بەسەربردنی ئەمڕۆ لاماندا لێی. گوندنشینەکان هەموویان سەرگەرمی کۆکردنەوەی بەروبوومی لۆکە بوون. دیمەنەکەی ئێمەشیان پێخۆش بوو. زەوی لەم ناوەدا بەچەمێکی بچووک ئاوێژە دەکرێ، کە ڕووەو باشوور و کەمێکیش بەلای خۆرهەڵاتدا ڕێ دەکا و دەڕژێتە (تانجەڕۆ)وە. لەم شوێنەی ئێمەوە، کێوی (غودرون ـ پیرەمەگروون) وەک دیوارێکی بەردین ڕووەو باکووری خۆرئاوا باشووری خۆرهەڵات درێژ ببووەوە. زنجیرە جیاکەی بەری خۆرئاواشمان لێوە دیاربوو، کە میل و نیوێک لە بەرامبەرمانەوە دووردەبوو. بەشێوەیەکی گشتیش، ئاسۆ، یان هێڵێکی بەردین جیای دەکردەوە. تا بەرەو باشووریش درێژتر بوایەتەوە، بەرزتر دەینواند. بەردەکانیش لەدوورەوە دیاربوون، بەشانی شاخەکەوە شەقارشەقار ببوو. ئەم شاخانە هەر لەوە دەچوون، شاخی لەتوپەت بن. لە دوورایی دوو، سێ میلێک بەلای خۆرئاوادا، زنجیرەیەکی نزمتر لەم زنجیرەیە جیا دەبۆوە و بە (گودرون)ەوە دەلکێتەوە و وای دەنواند کە لەولایەوە دۆڵەکەی سلێمانی داپۆشێت. گردە توورەکەڕێژەکەی (گەرماوە)[١] و

(١) یەکێک لە ڕێگاکانی نێوان سلێمانی و کۆیسنجاق، بە (کەڵەوانان)، ناوچەی (سورداش) و، بەهاوتەریبی (گودرون)دا تێپەڕ دەبێ. ماوەکەشی ١٤ سەعاتە -پەراوێزەکە کۆتایی هات- گوندەکەی لای گردەکەش ئێستا پێی دەڵێن (گەرمەکانی-ع).

پاشماوەکانیشی دەکەوتنە ناو ئەم زنجیرە نزمەوە. لەویش دوورتر، لەپشت (گودرون)ەوە، گەردنە بەردینەکانی (کوڕکوڕ)ی مەزن و ڕووتەن دیاربوون.

٢٢ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە لە شەش و بیست دەقیقەدا سواربووین و لەبەرئەوەی ڕێگاکەمان قوڕبوو، ناچاربووین بۆئەوەی لە قوڕەکە دووربکەوینەوە، تا ماوەیەک ڕووەو باکووری خۆرئاوا لە ڕێگاکە لابدەین. لەکاتی خۆرکەوتندا هەوا زۆر سارد بوو. کەمێک دوای حەوت گەیشتینە شاخی (تاسلوجە)، کە لەوێدا هێڵی چیاکان پانتر دەبنەوە زۆریش نزم دەبنەوە، لووتکەکانیشی بەردەڵانی نەبوون وەک هەندێ جار لەدوورەوە، لەسەر لووتکەی تری هەمان زنجیرەوە دەردەکەوتن. لە دیوی دەشتەکەی لای باشووری خۆرهەڵاتەوە بڵندتر دەبووەوە. ڕەنگە هۆی ئەمەش چاڵایی دەشتەکە بێت، لەو ڕووەوە بەرەو ڕووباری (دیالە)، لە دەشتی(بازیان)یشەوە هەروابوو، ئەو دەشتەی کە دوای سەرکەوتن بۆی، بەپلەیەکی زۆردا، لە سەعات هەشتدا، گەیشتینێ.

ئەم دەشتە لەناوەڕاستدا بەهێڵێکی شاخاوی، لە (قەرەداخ) نزمتر دەبێت بەدوو لەتەوە، کە وا دیارە کەمێک لە دامێنی ڕێگاکەمانەوە کۆتایی بێت و بریتییە لە تەمۆخ و چینەکانیشی ڕووەو خۆرهەڵات بەرزبوونەتەوە و تۆزێکیش بەلای خۆرئاوادا لایان کردۆتەوە. لەم شوێنەدا تووشی چەند پیاوێک بووین، جووانوویەکیان پێبوو، لە کەرکووکەوە هێنابوویان بۆ سلێمانی، بیفرۆشن. جووانووەکەم بەدڵ بوو، کەوتمە سەوداکردنی و دوایی بە سەدوپەنجا قرۆشی[٢] کاشم کڕی. ئەم سەودایە زۆر دوای نەخستین لە ڕێگاکە، چونکە فرۆشیارەکان چۆن هاتبوون، هەر وا لەگەڵ ئێمە گەڕانەوە و بەدەم ڕێوە سەوداکەمان کرد.[٣] لە دە و بیست دەقیقەدا بەلای باشووری خۆرئاوادا بۆ گوندی (دەرگەزێن) لامانکردەوە.

ئەو شاخانەش کە دەشتەکەیان بە دووبەشەوە دەکرد، بەهەمان شێوە لایان دەکردەوە و پاشان وردە وردە نەدەمان. دەرگەزێنیش دەکەوێتە ژێر زنجیرەیەکی بچووکەوە، کە لە شاخەکانی (دەربەند)ەوە ڕووەو ئەو شاخانە درێژدەبووەوە، کە دەشتەکەیان کردبوو بەدوو

(٢) نرخی قرۆش لەو سەردەمەدا، لە نێوان دوو شلن و دوو شلن و نیودا بوو.

(٣) ئەو بەردە ستوونییەی وەک لە سلێمانی سەرنجی سەمتەکەیم دابوویە و لەسەرنجە گەردووناسیەکانمدا بەناوی (ئاردەڵان)ەوە تۆمارم کردبوو، دەکەوتە لای ڕاستمانەوە، بە سەمتی باکووری خۆرئاوا. لووتکەیەک بوو بەسەر ئەو شاخانەوە، کە دەبنە سنووری خۆرئاوای دەشت، یان دۆڵی سلێمانی.

لەتەوە، بەڵام پێش ئەوەی بیگاتێ دوایی دەهات و بەمە کەلێنێکی لە بەشی خۆرئاوای دەشتی (بازیان)دا دروستکردبوو. لە دە و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە گوندەکە و هەر لە شوێن چادرگەکەی پێشوومان، چادرمان هەڵدایەوە.

دانیشتووانی هەموو ئەو گوندانەی بەلایاندا تێپەڕبووین، لە کێڵگەکانیاندا خەریکی کۆکردنەوەی بەروبوومی لۆکە بوون. دیمەنیشیان جوان بوو، یان هەر دانسقەبوو، چونکە لە هەموو خۆرهەڵاتا، ڕێگاوبان هێمن و چۆڵە، تەنیا لەم وەرزەدا نەبێ.

دانیشتووانی گوندی (دەرگەزێن)یش لە ڕەسەندا تورکمانن و تا ئێستاش هەر بەزمانی خۆیان دەدوێن و زۆر بەئاشکراش، ڕوخساریان لە گوندنشینە کوردەکانیان جیا دەکاتەوە. شادمانیشم بەیادی بهێنمەوە، کە عومەرئاغای دۆستی مەزنمان، تا ئێستا میوان نەوازمانە. لە سلێمانی سەرم لە دەسگاکانی دەوڵەت دا، بۆئەوەی ئەو چەند گوندەی بدەنەوە، کە بەشێوەیەکی ناشیرین لێیان زەوتکردبوو. ئەوانیش لەبەر خاتری من بەڵێنیاندا بیدەنەوە. لەبەرئەمە عومەرئاغا بۆ وەرگرتنەوەی گوندەکانی، لە سلێمانی مایەوە، بەڵام زۆربەی پیاوەکانی لەگەڵ من ناردن. نزیکەی دووسەد کەسێکی دەبێ و هەمووشیان ژیانیان لەسەرئەوە.

لە کوردستاندا بنەماڵەیەکی ئاوها هەبێت، ئێستا بێت و دواتربێت، هەر دەبێ ببێتە خێڵێک. دوان لەوانەی لای ئەو: فەقێ قادر و ئاوڕەهمان ـ عەبدولڕەحمان زۆر هۆگری من ببوون، ئیتر بۆ هەر کوێ بچوومایە، شوێنم دەکەوتن و هەرچیم بکردایە، دەیانکردەوە، خۆ ئەگەر بوەستامایە، لەپاڵما دەوەستان، سەیری شتێکم بکردایە، گوێیان دەگرت و پێشەکی سەیری دەموچاومیان دەکرد، پاشان سەیری ئەو شوێنەیان دەکرد کە من سەیری دەکەم... بەکورتی لە سێبەر نزیکتر بەدوامەوە بوون.

ئەمشەو (ئاوڵا ـ عەبدوڵڵا)ی کوڕە بچووکەکەی عومەرئاغا، گەیشتە چادرگەکەمان کە کوڕێکی حەوتساڵان دەبوو، منداڵێکی تریشی لەگەڵدا بوو، زۆر لەخۆی گەورەتر نەبوو، مۆڵەتی لە باوکی خواستبوو بۆئەوەی لەگەڵمدا بێت. هەر لەدوای مۆڵەت وەرگرتنەکەش، لەسەر نانخواردن، خۆی لە باوکی دزیبۆوە و کەلوپەلە کەمەکانی کۆکردبووەوە و کردبووی بەزینی ئەسپەکەیەوە و بەپەلە هاتبوو، تا بەیەک قۆناغ ئەو ماوەیەی بڕیبوو، کە ئێمە، بەدوو قۆناغ نەبوایە، بۆمان نەدەبڕا.

گەرما لە شەشی بەیانیدا (٥٦ پلە) بوو، لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٨٤ پلە) بوو، لە دەی شەودا (٦٤ پلە) بوو.

٢٣ی تشرینی یەکەم

لە شەش و نیوی بەیانیدا بەدۆڵێکدا دەرچووین لە نێوان هێڵێکی بچووکی شاخێکدا بوو، ڕاستەوخۆ دەکەوێتە پشت (دەرگەزێن)ەوە و هێڵێکی تر بەرامبەر ئەویش بوو، لە باکووری خۆرهەڵاتەوە لە (دەربەند)ەوە ڕووەو (بازیان) دەچوو. لە حەوت و بیست دەقیقەدا بە (دەربەند)دا تێپەڕبووین، چینەکانی کێوەکە، لە هەموولایەکی کێوەکە، ڕووەو دەربەندەکە هاتبوون و وەک ئەوە وابوون بیانەوێ گەرووەکە پێک بهێنن. لە دەرەوەی دەربەندەکە یەکسەر چینی بەردینی هاوتەریبی شاخەکە، بەرزببوونەوە، کە لەوە دەچوو هەر پارچەی ئەوبن، دیوی ئەولاشیان هەمووی لەبن شاخەکەدا بوون و تەواوکەری کێوی (قەرەداخ)[٤] بوون. چینەکان بەشێوەیەکی سەیر، پێچ و لوولیان خواردبوو. لە دەرکی گەرووەکەدا کەلاوەیەکی چوارگۆشە هەبوو، لە قەڵا دەچوو، بیرێکیش لەناویدا بوو، لەم ڕۆژانەی دواییدا دۆزیبوویانەوە، دیوارەکانیشی لەبەردی گەورە گەورە دروستکرابوون.

لە گەرووی دەربەندەکەوە ڕووەو باشووری خۆرئاوا ڕێمان دەکرد، هێڵی کێوەکانی (کیشەخان) و (قەرەحەسەن)ی بچکۆلە و سنووردااریش لەبەردەمماندا بەرزببوونەوە، کە بەرەو باکووری خۆرئاوا و باشووری خۆرهەڵات کشابوون. ئێستا لای ڕاستمانەوە ئاستی ڕووی خاک، نزم و سەخت و خراپ دەبوو، لەوە دەچوو نزمبوونەوەکەی بەڕادەیەک قووڵ بێت، بگاتە سەد پێ. ئاڵوگۆڕەکەش زۆر سەیر و سەمەرە بوو، کە پڕی ببوو لە هێڵی هاوتەریبی تەموخ و کەلێنی چوون یەک، هەمووشیان لە باکووری خۆرئاوە بۆ باشووری خۆرهەڵات کشابوون. ئەمیش وەک هەموو ئەو چینانەی تر، کە بەلایاندا تێپەڕبووین، ڕووەو خۆرهەڵات بەرز دەبووەوە و بەڕووکاری خۆرئاواشدا، لێژاییەکی زۆر، شۆڕ دەبووەوە. بنی ئەم چاڵاییە شەقارشەقاربوو، ئاوی باراناو خەتخەتی کردبوو، پیاو بەئاشکرا لە زۆربەی ئەو شەقارشەقار و خەتانەدا، شوێنەواری نیتراتی پۆتاسی دەبینی. ڕەنگی خاکەکەش بەتێکڕایی سوورێکی تێری مەیلەو ڕەش بوو.

(٤) (قەرەداخ)، تا (دەربەندی بازیان) درێژ دەبێتەوە، پاش ئەوەش کەمێکی تر ڕاست وەک دیوارێک درێژ دەبێتەوە و ڕووەو خۆرئاوا دەکشێ و (چەرمەلا) پێک دێنێ، پاشان زۆر بەرەوخوار وەردەسووڕێتەوە و بانی (بانی خاڵ خاڵان) دروست دەکات. لە (سەگرمە)شەوە، کە زۆر بەرزە، بەسەر چیاکانی ناوچەکەدا دەڕوانێ، بەدرێژایی بانەکان، بەرزایی (قەرەداغ) کەمتر دەبێتەوە. بەڵام (چەرمەلا) و (خاڵ خاڵان) زۆر بەرز نین و وا دەردەکەوێ کە خاکەکەیان گڵین بێ، چونکە لاپاڵەکانیان دابڕدابڕ و شەقارشەقار بوو. دوای ماوەیەکیش یەکسەر، ئەم هێڵە زوورگە دوایی دێت. (ئاقچەلەر)یش ناوچەیەکە دەکەوێتە پشتی (چەرمەلا)وە و ڕووباری (کۆیسنجاق) درێژ دەبێتەوە و بریتییە لە دە گوند.

له حەوت و نیودا بۆی داگەڕاین و بەدرێژایی قۆناغی ئەمڕۆمان، هەر پیایدا ڕێمان دەکرد.

دوای تاوێ هاتینە گوندی (شێخ وەیسی)ی بچووک، لە ناوچەی (شوان). لێرە هەستمان بەخۆمان کرد کە کەمێک لە ڕێگاکە لامان داوە، بۆیە ڕووەو باشوور، بە (٤٥ پلە) لامانکردەوە بۆئەوەی بچینەوە سەر ڕاستە ڕێگاکە.

لە گوێ چەمێکی بچووک، ژاڵەیەکی زۆرمان دی. لە هەشت و چل و پێنج دەقیقەدا چووینەوە سەر ڕاستە ڕێگاکە. زەوییەکەی دەوروپشتمان دیمەنێکی زۆر سەیری هەبوو، دەت وت هێڵی خوار خواری لە چینە تەموخ لەسەر کێشراوە و شەقارشەقاریش بوو، بەوجۆرەش کەمێک لە تێکڕایی زەوییەکە بەرزتر ببووەوە.

لە دە و نیودا گەیشتینە گوندی (غەزالان)ی[5] گەورە و هەندێ جوولەکەمان تێدا دی. وا پێدەچێ دانیشتووانی ئەم ناوچەیە سەر بە (چراغ سۆندیرەن)، واتە: چرا کوژێنەوە ـ بن. کەمێک دوای ئەوەی لە ئاقاری گوندەکە دەرچووین، دیسان ڕووی زەوی دەستی بە بەرزبوونەوە کرد. ئیتر ڕێگاکەمان بووە بەردەڵانییەکی شاخاوی و لە دوازدە و دە دەقیقەدا گەیشتینە شوێن قۆناغی ئەمڕۆمان، کە گوندی (گوولووم کەوە ـ GHULUM KAWA)[6] بوو، لە ناوچەی (شوان)، کە پێنج سەعات و چل دەقیقە ڕێمان کردبوو. ڕێکردنی ئەمڕۆشمان ناخۆش بوو، چونکە ڕێگاکە ماندووکەر و سەخت بوو. لەم شوێنەمانەوە زوورگەکانی کەرکووکمان دەدی، وەک هەردەیەک دەهاتنە بەرچاو، پان ببووەوە و تا دەهات بەرەو لای ئەو زەوییەی دەکەوتە نێوان ئەو زوورگانە و (دەربەند)ەوە، پلەپلە و شەقارشەقار و خەتخەتاوی دەینواند.

گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٦٢ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٨٤ پلە) و لە دەی شەودا (٦٤ پلە) بوو.

(٥) ڕاستییەکەی (غەزەوان Gazavan)ە. وەک لە نەخشە تازەکاندا هەیە ـ ع.

(٦) لە دەقەکەدا هاتووە. وشەکەش لە نەخشە تازەکاندا بە (غولام کاوا Ghulam Kawa)هاتووە، کە لەشێوەی کوردییەکەوە نزیکترە، کە (گوڵنکەوە)یە. لە گەشتەکەی (المُنشيء البغدادي)یشدا بە (گڵەکەوە)هاتووە. هەروەها (منشيء) ناوی (گل کبود)یشی لەلاپەڕە ٧٥ی گەشتەکەیدا هێناوە. بەڵام ڕیچ لە گەشتەکەیدا ناوی نەهێناوە، ئێمەش بۆمان لێنەکۆڵرایەوە و لە نەخشەشدا نەمان دۆزییەوە. لەوەش دەچێ ناوەکە هەر وەرگیراو بێت بۆ (گولونکەوە) ـ ع.

٢٤ی تشرینی یەکەم

وەک ئاسایی، لە شەش چارەکێک کەمدا، سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. لەو دۆڵە تەنگەوە کە (کووڵوونکەوە)ی تێدا بوو، سەرکەوتین. ڕووی زەوی لە خۆڵ و چەو تێکەڵ بوو، بەسەر ئەو خەتخەتی تەمۆخەدا، کە دوێنێ لە هەموو نشێوییەکدا دەماندی، بەڵام ڕەنگی خاک بەو سوورییەی پێشووی نەمابوو. لێرەدا ئەم بەشەی زەوی، زوورگاوی بوو، کە من پێم وا نییە هەموو جێگایەکی ئاوا بەردەڵانیتر، بەمجۆرە سەخت و قووڵییان هەبێ و چەمی قووڵیشیان پێدا تێپەڕ بێت، کە لە هەندێ شوێندا دەگەیشتە (٦٠) پێ، زەویش لەم ناوەدا ئەگەر قووڵاییشی بەم ڕادەیە بێت، بەڵام لە خۆڵ زیاتر چینەکانی خۆی دەرناخات و تەمۆخیشی پێوە دیارنییە. ئەو چەوەش کە بینیم، یان لە مەڕمەڕ، یان گەچۆڕ، یان بەردە قسڵ بوو.

تاوێ دوای دەرچوونمان لە (کووڵوونکەوە) بە کەمێک نارەحەتیی، لە دوو دۆڵی قووڵمان دا، بەڵام پیا هەڵگەڕانیان، لە پیا هاتنەخوارەوەیان کووڕتربوو.

هێشتا هەر لە ناوچەی (شوان) داین و سەریشم لە چۆنێتی بەڕێوەبردنی دەرنەدەکرد، چونکە ناوچەکە سەر بە کەرکووک بوو، بەڵام گوندنشینەکانی سەر بە کوردستان بوون، ئەم ناوچەیەش بۆ کاروباری خۆی، جاری وا هەیە سەر لە سلێمانی دەدات و جاری واش هەیە سەر لە کۆیسنجاق دەدات. ڕێگاکەمان لە (کووڵوونکەوە)وە بۆ لای ئەم ناوچە زوورگاوییە شەقارشەقار، لای دەکردەوە، کە ئەمەش لەڕاستیدا هەر درێژبوونەوە بوو بۆ (قەرەحەسەن)، کە لەم حاڵەتەی ئێستایدا، لە هەندێ درەختی بچووک زیاتر لە دۆڵەکانیا، ئیتر مرۆڤ هەرچۆنێ چاوبگێڕێ، سەوزایی تێدا نابینێ، تەواو ڕووتەن و قاقڕە، زۆرمان یادی دۆڵە دڵگیرەکانی کوردستان کردەوە، ئەو دۆڵە جوانانەی لە وەرزی وشک بوونیشیاندا هەر جوانن. گودرون هێشتا سەروگەردەنە بەرزەکەی هەر دیاربوو.

ئەو ئاوانەی دوێنێ دیمانن، ئەمڕۆش دیمانن، لای چەپمانەوە ڕێیان دەکرد. لە شەش و نیودا ڕێگاکەمان کەمێک لەو ڕێگایە لایدا، کە بۆ کەرکوک دەچێت. کەمێک دوای هەشت ناچاربووین تاوێ ڕاوەستین، تا ناڵێکی ئەسپەکەم چاک بکەینەوە، کە لە سمی ئەسپەکەم کەوتبوو. (خاڵخاڵان و کۆیسنجاق)یش هەردووکیان بەتەواوی دەکەوتنە باکووری ئێمەوە.

لە هەشت و نیودا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. لەم ناوە زەوی کەمتر شەقارشەقار ببوو،

یان شەقارشەقاربوونەکەی وەک ئەوەی پێشووی نەبوو. لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (قەفار)، کە کۆتایی قۆناغی ئەمڕۆمان بوو. زۆربەی گوندنشینەکانی، لە نزیک گوندەکەوە، لە چادردا بوون. ناوچەکەش و خەڵکەکەش لێرە، سەر بە کەرکووک بوون، ئەمڕۆ سێ سەعات و سیی و پێنج دەقیقە ڕێمانکردبوو.

شەوی ڕابووردوو عومەرئاغا پێمان گەیشتەوە و ئاگاداری کردین کە (عوسمان بەگ) لەم دواییەدا ڕازی بووە بۆ (کۆیسنجاق) بچێت. عومەرئاغای بەسزمان لە داواکردنەوەی گوندەکانیا سەرنەکەوتبوو، هەموو پیاوەکانی و کەسوکارەکانی و خێزانەکەشیانی، (جگە لە ئافرەتیان) هێنابوو. منیش هەموو توانای خۆم دەخەمە پێناوی.

گەرما لە شەشی بەیانیدا (٥٠ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٨٨ پلە) بوو.

٢٥ی تشرینی یەکەم

ئەم بەیانییە لە شەشدا کەوتینەڕێ، سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان (٣٠ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا بوو. بۆ ناو دۆڵێک، چەمێکی پێدا دەڕۆیشت، گوندێکی زۆری پاراو دەکرد و ئاشێکی زۆری دەگێڕا، کە قولیپی بچکۆلەیان بەسەرەوە بوو، هەندێ درەختیش دەوری دابوون. شێوەیان لە کەنیسەی گوند دەچوو. لێرە بەولاوە دۆڵەکە لای دەکردەوە و ڕووەو دەشتەکەش پانتر دەبوو، وا پێدەچێ ئەوە دەشتی (کۆک دەرە) بێ و چەمەکەش دەڕژێتە (کوپری سۆ)وە. بەلای گوندێکی زۆردا تێپەڕبووین، لەوانە گوندێکی گەورە، ناوی (عومەربەگ) بوو. لێرەوە گەیشتینە دەشتێکی بەرین و جوان، هەرچەندە ڕووەکەی هێشتا چەواوی بوو، بەڵام کشتوکاڵێکی زۆری تیاکرابوو، خاکەکەیشی بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە بەبڕشت بوو. لە هەموو لایەکەوە گوندی گەورە هەبوون. یەکێک لەم گوندانە لە سەرەتای دەستەکەدا بوو، گردێکی توورەکەڕێژی بچکۆلەی لە نزیکەوە بوو، بەڵام نەمتوانی بزانم ناوی چییە، زوورگەکانی (قیزبیر ـ KIZBEER)یش[7] لە بەرامبەرمانەوە

(٧) وەرگێڕ ئەم ناوەی بۆ ساغ نەکرایەوە. لە دەقەکەشدا جارێک بە (قیزبیر) و جارێک بە (کی بیر) هاتووە. بەڵام بە وەسفەکەی نووسەردا وادیارە مەبەستی لە شاخەکانی (ئاوانەداخ) بێت، ئەو زنجیرەیەی بە هاوتەریبی ڕێگای (ئاڵتوون کۆپری) ـ (گوێڕ)دا ڕاستەوخۆ بۆ خۆرهەڵاتی (قەرەچوق داخ) درێژ دەبێتەوە، ئێستا خەڵکیش پێی دەڵێن (زوورگەزەرا). ئەمەش زیاتر وەسفە، وەک لەوەی ناوبێت.

بوون کە بۆلای چەپمان دەکشان و دەشتەکەش هەتا لاپاڵەکانیان دەچوو. بەڵام لای ڕاستمانەوە ئەو زەوییە زوورگاوییە شەقارشەقارە، دەکشا، کە ئێستا جێمان هێشت.

لە حەوتدا بەگوندی (کۆک تەپە)دا[8] تێپەڕبووین. لای چەپیشمانەوە گردێکی توورەکەڕێژ هەبوو، بەتەواوی ڕووی دەکردە خۆرئاوا و میلێک کەمتریش لەولای ڕێگاکەمانەوە بوو. گردەکە لە هەرەمێکی ناتەواو دەچوو، لە تەنیشتی خۆرئاوایەوە گردێکی لەو نزمتر هەبوو، دیمەنەکەیان لە ئاسەوارەکانی (بابل) دەچوو. نزیکەی نیو سەعاتێکی دواتر، بەلای گردێکی تری توورەکەڕێژدا تێپەڕبووین، لە ڕێگاکەمانەوە نزیک بوو. لە نیوەڕۆدا گەیشتینە (ئاڵتوون کۆپری ـ پردێ)[9].

ئەمڕۆ زۆر گەرم بوو، قۆناغی ئەمڕۆشمان درێژبوو، وەک چاوەڕێیم دەکرد، شەش سەعات و نیوی خایاند.

ڕووەو ڕووبارەکە بەسەر زەوییەکدا داگەڕاین، کە چەوی گەورە گەورەی تێدابوو. بەردەکانی ڕووبارەکە و ئەوانەی بنکەیشی چەوی چەوڵە و ڕەقەن بوون. تا ڕووەو ڕووبارەکەش شۆڕنەبیتەوە، شارەکەت لێ دەرناکەوێ. لەبەری خوارووی سەربازگەیەکمان دی، تۆپخانەیەکی گەورە و قورس و بیابانییان پێبوو، تازە لە ئەستەموولەوە گەیشتبوو، بۆ پاشای بەغدا نێردرابوون، کە بەکاریان بهێنێ. ئەم تۆپخانەیە بریتی بوو لە چوار بەتالیۆن و لقێکیش تۆپی قورس و پازدە تۆپی بیابان و باری پێنج سەد حوشتریش تەقەمەنی. بەسەر پردە تازە ڕێ ڕێکەدا تێپەڕبووین، کە لەم دواییەدا چاککرابووەوە، پاشان بەناو شاردا تێپەڕین و دوایی لە پردێکی تر پەڕینەوە و چووین لە تەختاییەکی نزیک گەڕەکەکانی لای ڕاست، واتە لای باکووری خۆرئاوای شارەوە، چادرمان هەڵدا.

ڕووباری (دیجلە)، ماوەی هەژدە سەعات لە (ئاڵتوون کۆپری)وە، دوور دەبێ ئەگەر ئاوی ڕووبارەکەش هەڵسێ، دەتوانرێ ئەو ماوەیە بە کەڵەک، بەڕۆژێک ببڕدرێ. بەڵام لەم وەرزەی ساڵدا، گەیشتنە (دیجلە) سێ ڕۆژ دەخایەنێ. تۆپخانەکەش کە باسمان کرد[10]، لە نزیک بەستێک، کە لە ناوەڕاستی ڕووبارەکەدا بوو لێژببووەوە، لە ئاوەکەی دا و ئاوەکەش سێ و چوار پێ قووڵ دەبوو، کۆیسنجاقیش (٣٥ پلە) دەکەوتە لای باکووری

(٨) وەرگێڕ زانیوێتی کە ئێستا ئەم گوندە جگە لە گردۆڵکەیەک، کە پێی دەڵێن(کۆک تەپە) هیچ ئاسەوارێکی نەماوە. بەوەسفی نووسەریشدا وادیارە ئەم گوندە کاتی خۆی لەنزیک گوندی(گۆکجە)ی ئێستاوە بووبێت-ع.

(٩) (ئاڵتوون سۆ)، یان (کابروس)ی کۆن، (أبو الفداء) ناوی ناوە: زێی بچووک.

(١٠) ئەم هێزە لەزێی گەورەیشدا.

خۆرهەڵاتەوە، بەپێی ئەسپێکی خێرا، دوازدە سەعات و بەپێی کاروانییش هەژدە سەعات دەبوو. لێرەشەوە دوو ڕێگەی هەبوو، یەکێکیان بەرۆخی لای ڕاستی ئەو ڕووبارەی کە دوای شەش سەعاتە ڕێ، لە کۆیسنجاق-وە لێی جیا دەبێتەوە و هەموویشی زوورگاوی و شەقارشەقارە. شاخیش نایەتە ڕێی. لەبەری لای ڕاستی ڕووبارەکە و کەمێکیش لەخوار ئەو پردەوەی دیمان، هەندێ شوێنی حەسانەوە و (سایلو ـ هیزرە)ی دانەوێڵە و شتی ترمان دی... لەم شوێنەدا باری ئەو کەڵەکانە خاڵی دەکەنەوە، کە لە کۆیسنجاق-ەوە دێن و هی تریش بۆ ئەوێ و بۆ (بەغدا)ی لێ باردەکرێ. ڕووبارەکە بۆ کەڵەکرانی نێوان کۆیسنجاق و دیجلەش دەست دەدات. پانتایی ڕووبارەکە لە سەرووی شارەوە، نزیکەی میلێک دەبێ، کە بەدووبەش دێت و پاش ئەوەی بەدەوری شاردا دێن و وەک دوورگەی لێدەکەن، لەخوار شارەوە لێک دەدەنەوە. هەردوو بەشەکە بچووکیش نین. هەندێ جاریش لە بەهاراندا، ڕووبارەکە خانوویەکی زۆر ڕادەماڵێ. ئیتر ئەوکاتە هەموو دەوری شار دەبێتە ئاو و هەردووبەشەکەش دەبن بەیەک. ڕووبارەکە لە تەنیشتی لای پردە گەورەکەوە بە خەرەندێکی بەردیندا تێپەڕ دەبێ، کە بەرزاییان لەگەڵ پردەکەدا وەکو یەکە، پاشان خەرەندە بەرزەکە تا ماوەی چارەکە میلێک لادەدا و ئیتر دوای ئەوە وردە وردە بەرزتر دەبێتەوە. لە تەنیشتی لای باکووریەوە، دەشتێکی لمینی بەردەڵانی هەیە، کە میلێک لەولاوەترەوە زوورگی شەقارشەقار دەوری داوە، وا پێ دەچێ ئەم پانتاییە لە سەردەمێکدا، تا سنووری لای زوورگەکانی بووبێت بەژێر ئاوهەڵسانی ڕووبارەکەوە. زوورگەکانی (کی بیر)یش[11]، بە لووتکە تەخت و لاپاڵە شەقارشەقارەکانییەوە، لای چەپمانەوە دەوری دابووین. دەڵێن لە ناوچەی (شەمامک)ی کوردی دواییان دێت و لەپشت ئەم زوورگانەشەوە، بەو سەمتەی ڕووبارەکە پێدا دەڕوات، لە نێوانیانەوە (قەرەجوق) دەبینین.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٩ پلە) و لەدوای نیوەڕۆدا (٩٠ پلە) و لە شەویشدا (٦٢) پلە، بوو.

٢٦ی تشرینی یەکەم

لە شەشی بەیانیدا ڕووەو خۆرئاوا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە بەناوچەیەکدا کە دەکەوتە نێوان ڕووبارەکە و زوورگە شەقارشەقارەکانەوە، یان ئەو زەوییە بڵندەی لەسەروو شارەوە

(١١) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٧)ی ئەم بەشە.

دەست پێدەکات و دەکشێ و لەو زەوییە لمینە دووردەکەوێتەوە، کە جێمان هێشت و سەرلەنوێ لە زوورگەکانی (کی بیر)ەوە دەست پێدەکەنەوە. لە شەش و بیست دەقیقەدا ڕێگاکەمان بۆ (شەمامک) لایدا و بۆ لای چەپ دوورکەوتەوە. دوای تاوێ گەیشتینە کۆتایی ناوچەکە. ئیتر لێرەوە زوورگە لمینە دابڕاوەکانمان بینی. لە پشت ئەمانەوە تا دەهات وردە وردە زەوی بەرزتر دەبووەوە. زەوییەکەی لای چەپیشمانەوە، تا دەهات ڕووەو زوورگە لمینەکانی (کی بیر) خەتخەت و بڵندتر دەبووەوە. لای ڕاستیشمانەوە ئەو زەوییە زوورگاوییە شەقارشەقارە بوو، کە جێمان هێشت و لێرەوە پێیان دەوت (هەڵەجە و بستانە)، کە ناوچەیەک بوو سەر بە (کۆیسنجاق) بوو[12]. لەپشت ئەمیشەوە شاخی (ئەزمڕ)مان دەبینی، زۆر لەپشت ئەویشەوە شاخی تری بەرز دیاربوون.

بەگوندی (مەخزومە)دا تێپەڕبووین، کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، چەمێکی بچووکیش دەڕژایە (ئاڵتوون سو)[13]وە. وا دیاربوو ئەو ڕێیەی بەسەریدا دەڕۆیشتین کاتی خۆی، بۆ نیشانەی ڕێگاکە، گردۆڵکەی بچووکی توورەکەڕێژ و لە یەکتر دووری تێدابوو، کە هەندێکیانمان بینی. ئەگەرچی زەوی کەمێک چەوەلانی بوو، بەڵام دەشتێکی چاک بوو، تا (کی بیر) و (هەڵەجە و بستانە) دەکشا. لای چەپ و ڕاستیشمانەوە گوندی زۆر و مەزرای زۆر و گوندنشینمان دەبینین خەریکی، جووت و کارکردن بوون.

لە دە دا گەیشتینە هەوارەگەی (فارس ئاغا)ی سەرداری هۆزی (دزەیی)، لە گوندی (قوشتەپە)، ناوەکەش لەناوی یەکێک لەو زوورگە بچووکانەوە هاتووە کە باسمانکرد. هۆزی (دزەیی)ش کاتی خۆی سەر بە کۆیسنجاق بوو، بەڵام پاشای بەغدا لە (کۆیسنجاق) و (ئەربیل ـ هەولێر)ی جیاکردەوە و یەکسەر خستییە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لەبەرئەوەیە ئەم هۆزە گوێ بەکەس نادات. فارس ئاغا ئازوخەچییەکەمانی دەرکردبوو، پێی وتبوو: نە سەر بە وەزیری بەغدا و نە بەپاشای کوردستان و نە بەپاشای ئێرانە، بەڵکو خۆی سەرداری خۆیەتی و لە وڵاتی خۆیدا دەژی و میوانیش ڕاناگرێ. لەبەرئەوە چاکتر وایە بچین بۆ (ئەربیل). ئیتر بێ هیوا بووین، هەر بەڕاستیش چاکتر بوو هەر ڕێ بکەین، چونکە ڕۆژێکمان بۆ دەگەڕێتەوە. بۆیە دوای ڕاوەستانێکی کەم، دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە.

(١٢) ئێستا سەر بەناحیەی (قوشتەپە)ن، کە بۆتە ناحیەی ناوەندی (ئەربیل ـ هەولێر) ـ ع.

(١٣) پێم وایە هەڵەیە ئەگەر ئەم ڕووبارە ناوبنرێ (ئاڵتون). وشەکەش لەوە زیاتر کە ناوبووە بۆ پردەکە، هیچی تر نەبووە، چونکە پارەیەکی زۆر چۆتە دروستکردنی. ئاڵتونیش بەمانای زێڕ، یان پارە دێت.

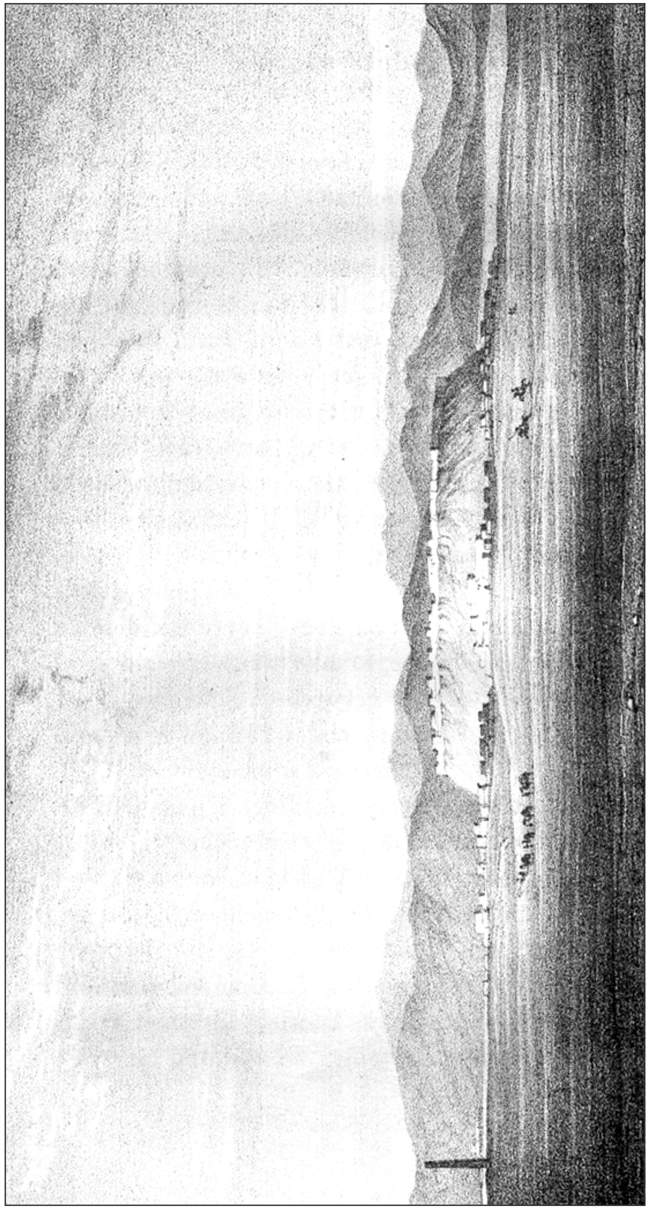

شاری هەولێر – وەک میستەر ریچ ساڵی ١٨٢٠ز – وێنەی کێشاوە

لە یازدە و نیودا لای جۆگەیەکی بچووک دابەزین، بۆ ئەوەی فنجانێ قاوە بخۆینەوە بەڵام باروبنەکان ماوەیەک لێمان دوورکەوتنەوە، پاشان لە دوازدەدا سواربووینەوە و ڕووەو باکوور دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. لە یەک و نیوی دوای نیوەڕۆدا (١٠ پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا) هەولێرمان لێدەرکەوت. دوای تاوێ ئاشکراتر دەرکەوت. لێرەدا وێنەیەکیم[١٤] کێشا. دیمەنی گردە تووره‌کەرێژەکە، کە ڕەنگە کاتی خۆی گۆڕستانی (ئەرساسیدی)یەکان بووبێ و ئەو قەڵایەی بەسەریا دەڕوانێ و لە پشتیشیەوە کێوەکانی (کوردوشین)ەکان، دیمەنێکی ڕەنگین و جوان بوو. لە نزیک شار، جێگری فەرمانڕەواکەی، بەخۆی و چل، پەنجا سوارەی تووركەوە پێشوازیی لێکردین، کە لێپرسراو و تەپڵ ژەنەکانیان لە پێشیانەوە بوون. ئەم پێشوازیی لێکردنەم بەپێویست نەدەزانی، چونکە پێش ئەوەی دابەزین، تەپوتۆز، خەریک بوو دەیخنکاندین. لە سێ و نیودا گەیشتینە جێگاکەمان. ئەمڕۆ هەشت سەعات و چل دەقیقە ڕێمانکردبوو.

چادرگەکەمان لای (کەهرێز)، یان جۆگە ئاوێک هەڵدا، هی (حاجی جاسم بەگ)[١٥] بوو. کەمێک لە دامێنی خۆرئاوای شارەوە بوو. پێش ئێمەش کۆمەڵێکی بچکۆلەی هۆزی (حەرب)ی عەرەب، هەواریان تێدا هەڵدابوو. وەک بۆم دەرکەوتووە، بەپێی ئەو دوا ناسینەی من، عەرەب خەڵکێکی چەپەڵ و ڕوو زەرد و ئێسک گرانن، بەڵام دانیشتووانی هەولێر، کورد و تورکن.

ئەمڕۆ بەدەم ڕێگاوە تووشی کاروانێک بووین، بەرەو بەغدا دەچوو، پیاز و تۆو پیازی پێبوو. لە هەولێر (حسین ئاغا)ی خانەخۆیی دێرینەم چاوەڕێی دەکردم کە پاشای مووسڵ، بۆ یاوەریی کردنم ناردبووی. بڕیارم دابوو دوو سێ ڕۆژ لە هەولێر بمێنمەوە، بۆئەوەی کۆمەڵەکەمان بحەسێنەوە و هێستری تریش بکڕین و ماڵئاوایش لە (عومەرئاغا)[١٦] بکەین.

پلەی گەرما، لە پێنجی بەیانیدا ٥٨ پلە و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٩٤) پلە و لە دەی شەویشدا ٥٩ پلە بوو.

(١٤) بڕوانە: (وێنەی شاری هەولێر).

(١٥) تا ئێستا ئەم کارێزە هەر بەناوی کارێزی (قاسم ئاغا)وەیە، کە باوکی خوالێخۆشبوو (یەعقوب ئاغای گەورە)یە و یەکێکە لە خانەدانەکانی هەولێر و شاعیرە دیارەکانی – ع.

(١٦) ئیتر لێرە بەدواوە ناوی ئەم کەسە شەریفەمان بەرچاو ناکەوێ. لە هەولێر لەگەڵ میستەر ریچدا، لە یەکتر جیابوونەتەوە و پیاهەڵدانیش لە وەسفیدا، جێی خەمگینییە. بێدەنگی یادداشتەکانی میستەر ریچیش نیشانەی دڵتەنگییە.

٢٧ی تشرینی یەکەم

لەبەرەبەیاندا هەستام و گورج دەستم بەکارەکانم کرد[١٧]. لەپێشدا بۆ لای منارەکە چووم، کە دیارترین شت بوو لەناو شاردا، بەڵام مزگەوتەکەی ڕووخاوە و کەلاوەیە[١٨]، بنچینەکەیشی هەڵتەکێنراوە و بەرد و خشتەکانی لێ دەرهێنراون. منارەکە سەد و بیست و یەک پێ بەرزە، لەسەر سەکۆیەکی هەشت گۆشەیی هەڵچنراوە، کە درێژیی هەر گۆشەیەکی ٩ پێ و (١٠ گرێ)یە، بەرزایشی سیی، چل پێ دەبێ. لەناو چێوەیەکدا دوو پلیکانەی پێچاوپێچ هەن، کە تا دەگەنە سەر بیلّلاکەی سەرەوە، بەیەک ناگەن. بیلّلاکەش لەگەڵ هەندێ لە لووتکەی منارەکەدا ڕووخاوە و هەو ئەوپایەی ماوەتەوە، کە لە بیلّلاکەوە بەرزدەبێتەوە. منارەکە لەسەر شێوەی منارەکەی (تاووق) دروستکراوە و وا پێدەچێ هی سەردەمی خولەفاکان بێت، یان هی سەردەمی فەرمانڕەواکانی هەولێر بێت. پاشماوەی وارش و بناغەکەش دیارن، بەتایبەتی لە تەنیشت چادرگەکەمانەوە کە لە نزیکیەوە هەڵماندا. وا دیارە کاتی خۆی شارەکە زۆر بەرین بووبێ، یان ڕەنگە ئەوەندەی بەغدای ئێستا بووبێ.

هەولێر، کەوتۆتە لاپاڵی گردە توورەکەڕێژەکەوە، بەتایبەتیش کەوتۆتە بەشی لای خوارووییەوە. تەنیا گەرماوێکی تیایە، لەگەڵ چەند خان و چەند بازاڕدا. بەشێکیش لە شارەکە دەکەوێتە سەر گردە توورەکەڕێژەکە و بەمە دەڵێن قەلا. لای خۆرهەڵاتی شاریشەوە، یان کەمێک بەلای باکووری، چالاییەک هەیە، پێی دەوترێ: (چەکونەم)، دەڵێن کاتێ (تەیمووری لەنگ) ئابلوقەی هەولێری دابوو، چادرەکەی تیا هەڵدابوو، شێخێکی ئایینی هەولێرییش ترسولەرز لەناو سوپاکەیدا بڵاودەکاتەوە و سوپاکەی بڵاوەی لێدەکات. ئیتر تەیمووری لەنگیش لەوکاتەدا بە فارسی هاواری کردووە (چەکونەم)، واتە: چی بکەم؟. ئیتر زاراوەکە بۆتە ناو، بۆ دۆڵەکە[١٩].

پلەی گەرما، لە پێنجی بەیانیدا (٥٢ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٩٠ پلە) و لە دەی شەویشدا (٦٤ پلە) بوو.

(١٧) بڕوانە (پاشکۆی دووەم).

(١٨) ئێستا ئەم کەلاوانە شوێنەواریشیان نییە. زەوییەکەی بەدەست خەڵکەوەیە و کردوویانەتە کشتوکاڵ ـ ع.(١٦) ئیتر لێرە بەدواوە ناوی ئەم کەسە شەریفەمان بەرچاو ناکەوێ. لە هەولێر لەگەڵ میستەر ڕیچدا، لە یەکتر جیابوونەتەوە و پیاهەڵدانیش لە وەسفیدا، جێی خەمگینییە. بێدەنگی یادداشتەکانی میستەر ڕیچیش نیشانەی دڵتەنگییە.

(١٩) ئەمە ئەفسانەیە و پێشتر نەمان بیستووە ـ ع.

٢٨ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ چەندجارێک چوومەوە بەلای پشکنینەکانمەوە. خەڵکێکی زۆری (ئەربیللی)ش لە شێوەی نیو بازنەدا بەدەورمدا ڕادەوەستان، قەننەکانیشیان بەدەست و لێویانەوە بوون و لەناوخۆیاندا باسی ئەوەیان دەکرد کە ئاخۆ چی دەکەم، بەڵام هەرگیز کەسیان بێزاریان نەکردم. کاتێ کە (دی لامیر)م لەم کاتەدا دەهاتەوە یاد، خۆم بە (دی لامیر) دەهاتە بەرچاو، لەپاڵ پاریس دا (گەر بەراووردەکە ڕاست بێت)، بۆیە نەمدەتوانی زەردەخەنەکەم بشارمەوە هەرچەندە جیاوازیمان لەوەدا هەیە، کە من بەتاقی تەنیا و بێ پاسەوان و نۆکەر، لەناو ئەم کۆمەڵە خەڵکە نامۆ و دڕندەیەدام.

من وام دادەنا کە بەرزایی گردە توورەکەڕێژەکە، کە قەڵای (ئەربیل) بەسەریا دەیڕوانی، سەد و پەنجا پێ دەبێ و چێوەکەیشی چوارسەد یاردە دەبێ، بەڵام بێگومان کاتی خۆی لەمە بەرزتربووە. ڕێشی تێدەچێ (قارا قەڵلا ـ CARACALLA) لووتکەکەی تێکدابێ، چونکە وا ڕوویداوە کاتێ (حاجی عەبدوڵڵا بەگ)، لەسەر گردە توورەکەڕێژەکە، خانوویەک دروست دەکات، کرێکارەکان گۆڕێکیان لەناو بناغەکەیدا دۆزیوەتەوە، کە تەرمێکی تێدابووە، هیچ جێگایەکی تێک نەچووە، بەڵام هەر ئەوەندەی تەرمەکە، کەمێک هەوای لێداوە، هەڵوەریوە. خۆئەگەر گومانەکەم ڕاست بێت، کە کاتی خۆی ئەم گردە، گۆڕستانی (ئارسا سیدیی)یەکان بووبێ، ڕێی تێناچێ ئەو تەرمە، هی یەکێک لە پاشاکانی (برثی) بووبێ؟. حاجی قاسم بەگ پێی وتم کە ژێرەوەی گردەکە، بەشبەشکراوە بۆ تاق، کە بەخشتی گەورە دروستکراوە و نووسینیان لەسەر نییە. (حاجی) بەدڵنیاییەوە ئەمەی بۆ گێڕامەوە، کاتێ کە ژێرخانی ماڵەکەی لە قەڵا، پشکنیوە، ئەو بەرزایی گردەکە بەچل گەزی گەورە دادەنێ.

ئەفسانەیەکی ناوخۆییش هەیە، تایبەتە بە (ئەربیل)ەوە، ئەویش ئەوەیە گوایە (داریوس)[٢٠]، ئەربیلی دروستکردووە، ئەمەش هەر لە بناغەوە شتێکی نامۆیە، چونکە هیچ چیرۆکێکی خۆرهەڵاتییانە، یان مێژوویەکی خۆرهەڵاتی نییە، کە باسی بەپێوەندی (دارا) و (ئەربیل)ەوە هەبێ. خۆرهەڵاتییەکانیش بەگشتی دەربارەی شەڕی (گۆگە مەلا) و ئەربیل هیچ نازانن. لە دەشتی (ئەربیل)دا کەروێشک و ئاسک زۆرن، لەگەڵ پۆلە (قەتێ)یەکی بێ شوماردا.

(٢٠) وشەی (داریوس)، یان (دارا)، وەک وشەی (فیرعەون) و (قەیسەر)، بەمانای نازناو دێت، نەک ناو. لەبەرئەوە ئەم ئەفسانەیە وادەگەیەنێ کە شارەکە لەلایەن یەکێک لە ئەندامانی ئەو بنەماڵەیەوە دروستکرابێ.

هەروەها لەم دەشتە هەڵۆی (باڵابان)یش ڕاودەکرێ و بەتایبەتی بۆ کوردستان دەنێردرێ.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٧٠ پلە) و لە دوو و نیوی دوای نیوەڕۆدا (٨٤ پلە) و لە دەی شەودا (٧٤ پلە) بوو. لای باشووری خۆرهەڵاتەوە (با) هەڵیدەکرد و کەشوهەواش هەوراوی بوو.

٢٩ی تشرینی یەکەم

دوێنێ ڕۆژێکی ناخۆش بوو، چونکە کەشوهەواکەی لەوەی (کرارە)[٢١] دەچوو، (با)ش وەک گێژەڵووکە، لە خۆرهەڵات و خۆرهەڵاتی باشوورەوە هەڵیدەکرد، هەواش پڕبوو لەو تۆزوخۆڵەی هەموو شتێکی داپۆشی و چاو و لووت و دەمیشمانی پڕ کردبووەوە.

ئەمڕۆ لە پێنج و نیوی بەیانیدا ڕووەو باکووری باشوور دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. دوای نزیکەی سەعاتێک بەگوندی (ڕەشکی)دا[٢٢] تێپەڕین، کە کەوتبووە لای چەپی ڕێگاکەمانەوە. لێرەوە ڕێگایەکی تر بەلای چەپدا لادەدات و دووبارە لای گوندی (گردەشێر) لەڕێگا سەرەکییەکە دەداتەوە. لەوە دەچوو زەوی هەموو کێڵرابێ و کشتوکاڵیش چاک بێت و هەردە و هەڵەتیشی لەو زەوییە کەمتر هەیە، کە لە خوار (ئەربیل)ەوەیە. گوندنشینەکان خەریکی جووتکردن بوون، کە هەر تەنیا ڕووشاندنێکی کەمی زەوی بوو، گایەکی بچووک و گوێدرێژێکمان دین، گاسنێکیان ڕادەکێشا و هەردووکیشیان بەنیرێکەوە بەسترابوونەوە.

وادیارە شاخەکانی ئەم ناوچەیە ڕووەو خۆرهەڵات لادەکەنەوە و شێوە کەوانەیەک پێک دێنن، پاشان لادەکەنەوە و لای (زێ)دا ڕوودەکەنەوە خۆرئاوا. ئێستا دەتوانم چەند زنجیرەیەک جیابکەمەوە، یەکێکیان زەوییە شەقارشەقارەکەیە کە ئەمیان هەر درێژبوونەوەی شاخەکانی (شوان)ن، دووەمیشیان زوورگە، کە کەمێک بڵندە و یەک دوو زوورگی تر، لەو بڵندترن. زنجیرەیەکی تریش هەیە، لەبەردەم (زاگرۆس) دایە، کە بەسەر هەموویاندا دەڕوانێ. لەوەدەچێ بەو ترۆپکە بەرز و شەقارشەقارانەیەوە لە هەموو بەرزی و

(٢١) (کرارە)، جێگەیەکە لەسەر (دیجلە) و چەند میلێک لە بەغداوە دوورە. میستەر ڕیچ و هاوسەرەکەی کردبوویان بە خوو، دوای وەرزی قرچەی گەرما، لەوێ چادر هەڵدەن. ئەویش لە سەرەتای یەکی تشرینی یەکەمەوە، تا کۆتایی کانوونی دووەم. لەم ماوەیەدا زۆرجار بای خۆرهەڵاتیی باشوور هەڵی دەکرد، بایەکەش لەبەر کاریگەری ناوی هێنرا، بەتایبەتیش بۆ ئەوانەی لەژێر چادردا دەژین –خاریچ.

(٢٢) ڕاستییەکەی (ڕەشکێن)ە ـ ع.

لە هەموو ئەو بەشانەش بەرزتربێ، کە تا ئێستا دیومانن... وەک پێم وابێ هێڵەکانی شاخەکان، لەچاو ئەوانەی کوردستاندا، زیاتر لەیەک نزیکترن. لەپێشمانەوە چیای (مەقلوب)مان، بینی، کەمێک لەولای چەپیشیەوە شاخی (قەرەجوق) هەبوو، دەڵێن تا (جزیرە) و(ماردین) دەکشا. بۆلای ڕاستی (مەقلوب)یشەوە دوو زنجیرەی ستوونیی زوورگمان دەدی، کە بە (عەقرە ـ ئاکرێ)دا تێپەڕبوون و لەگەڵ (مەقلوب)دا ناوچەی (ناوکوڕ)یان[٢٣] پێک دەهێنا، کە ناوچەیەکی زۆر دەوڵەمەندە لە هەرێمی (عەمادیە ـ ئامێدی).

تا بەرەو پێشتریش بچووینایە، ڕووی زەوی زیاتر هەردە و هەڵەت دەینواند، بەڵام زۆر شەقارشەقار نەبوو، زۆریش دیاردەی تایبەتمەندی پێوە دیارنەبوو، ناوبەناوێکیش گردۆڵکەیەک، یان دوو گردۆڵکەی بچووکمان دەبینی. ڕێگاکەش هەروەک ئەو ڕێگایە بوو، کە لە تەنیشتی ئەولای (ئەربیل) دیبووم. لە نزیک هەشت و نیودا بە (گردەشێر)دا تێپەڕبووین، کە قەڵایەکی بچووک بوو. بەسەر گردۆڵکەیەکەوە و گوندێکی بچووکیش لەپاڵ گردۆڵکەکەدا بوو، دەڵێن ئەمە نیوەی ڕێگایە بۆ (زێ). دوای ماوەیەکی کەمیش گوندی (گردەشێر)ی بچووکمان بڕی، کە دەکەوتە لای ڕاستمانەوە. لێرە بەدواوە ئیتر ئاستی زەوی نزم دەبووەوە، ڕووباری (زێ)ش دەکەوتە لای ڕاستمانەوە. گوندی (بەشیر)یش دەکەوتە سەر ڕۆخەکانی. لە یازدەدا گەیشتینە گوندی (کەڵەک)، لەسەر ڕۆخە چەوەلەکەی (زێ)[٢٤]، ڕۆخەکەی تری ئەوبەری، بەرامبەر بەم ڕۆخە، لایەدا و پاشان لەخوار ئاوەڕۆکەوە بەرزتر دەبووەوە. لەکاتێکدا ئەو ڕۆخەی ئێمەی لەسەربووین، لایەدا و بەوە دەشتێکی پێک دەهێنا، پانتاییەکەی لەنێوان میل و نیو میلدا دەبوو، کە (زێ) لەم دەشتەدا دەبوو بەدوو و سێ بەشەوە. بۆ ئەو دەشتە شۆڕبووینەوە و لە دوو بەشی (زێ)ماندا و قووڵایی ئاوەکەیان، بەلای زۆریشەوە، لەچەند گرێیەک زیاتر نەدەبوو. لە یازدە و نیودا لای ڕۆخی ڕاستیەوە، کە خەرەندێکی بەردەڵانی بوو، گەیشتینە بەشە سەرەکییەکەی و بەکەڵەک لێی پەڕینەوە، بەڵام ئەسپەکانمان و نۆکەرەکان، لای بواری

(٢٣) (ناوکوڕ): وەسفی جێگایەکە، یان باسی ناوچەیەکە. دەشتێکە دەکەوێتە نێوان دوو ڕیزە شاخەوە. ئەو گردانە، یان ئەو زنجیرانەش کە دەکەونە خۆرهەڵاتی (ناوکوڕ)ەوە هەر درێژبوونەوەی (ئەزمڕ)ن و پێیان دەوترێ شاخی (عەقرە ـ ئاکرێ)، پاشان (ناوکوڕ) و (زەعفەرانییە) و (زاخۆ). ئەمەش دەبێ یەکەمین شاخێک بێت، کە (زەینەفۆن و دە هەزارەکە) بڕیبێتیان. زمانی کوردیش وەک تێکڕای زمانەکانی شاخاویی، لەو زاراوانەدا دەوڵەمەندە، کە پێوەندییان بەڕێویان و باری سروشتەوە هەیە.

(٢٤) کوردەکان و خەڵکی ئەم ناوچانە، بە ڕووباری (زێ) دەڵێن (زەرب). وادیارە عەرەب وشەی (زاب)یان لە زمانی کلدانییەوە وەرگرتبێ و وەک (بوکارت)یش دەڵێ وەرگرتنەکەیان لەجێی خۆیدایەتی و پەسەندە.

دامێنی ئاوەڕۆکە لێیاندا، کە لەوێدا قووڵایی ئاوەکەی هەر چوار پێ دەبوو. ئاوەڕۆکەش تاماوەیەکی پان، تەخت بوو، پانتایی ڕووبارەکەش لەو شوێنەوە کە لێماندا، لە تەسکترین جێگایدا، لە چوارسەد پێ زیاتر نەدەبوو، بەڵام قووڵاییەکەی تا دوو باڵا پیاو و سێ باڵاپیاو و نیویش دەبوو. خێرایی ئاوەکەش، دوو، یان سێ گرێ دەبوو. ئاوەکەش ڕوون و ڕەنگەکەیشی وەک شینایی ئاسمان بوو. زۆر جار ڕووبارەکە لە وەرزی بەهاردا هەڵدەستێ و هەموو دەشتەکە دادەپۆشێ.

گوندی (ئاسکی کەڵەک)ی یەزیدیش دەکەوێتە لای ئەو خەرەندی بوارەوە کە شەومان تێدا بەسەربرد و ناسیاوێکی زۆری (یەزیدی)مان[٢٥] دییەوە، کە لە سەفەری پێشووماندا پاسەوانییان کردبووین.

لە یەکەمین سەعاتی ئەمڕۆدا، ڕێکردنەکەمان لەسەرخۆ بوو، پاشان بەدرێژایی سەعاتەکانی دواوەی ڕۆژەکە، خێراتربوو. یەکەمین قۆناغیش، بە کاروان. بەحەوت سەعات دادەنرێ، بەڵام ئێمە بەپێنج سەعات و پەنجا و پێنج دەقیقە بڕیمان.

ڕووبارەکە چەندان بواری تێدا هەیە، لەنێوان گوندەکە و تا تێڕژانی، لە (زێ)دا، لەنزیک (کشاف)ی سەر (دیجلە)، کە پێنج سەعاتەڕێ دەبێ[٢٦] و ڕووباری (خازەر)، یان (بۆمادوس BUMADUS)، سێ سەعات لە خوار ئەو شوێنە دەڕژێتە (زێ)وە. خازەریش کە پێنج سەعات لەپشت (عەقرە ـ ئاکرێ)وە دوور دەبێ. هەروەها ڕووباری (زێ) و (خازەر)یش پێچیان زۆرە. گوندی (ئۆردەک)یش ڕاستەوخۆ دەکەوێتە دامێنی دواوانەکەیانەوە، لەسەر ڕۆخی ئاوی (زێ). من گەیشتوومەتە ئەو باوەڕە تەواوەی کە

(٢٥) کوردانی بابانی پێیان دەڵێن (داسنێ) ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ بە سۆنگەی شاخی (داسن)ەوەیە، کە دەکەوێتە باکووری (مووسڵ)ەوە و خۆشیان هەر لەوێ دەژین ـ ع.

(٢٦) ئەو بوارانەی ڕووباری (زێ) ئەمانە:

أ- لای (سەتیح)، کە گوندێکی عەرەبیە، دوای (کەشاف) بوارێکی زۆر خراپ و بنەکەی پڕە لە بەردی لووس.

ب- لای (شەمسیات)، کە ئەمیش گوندێکی عەرەبییە. بوارێکی خراپە دوای (سەتیح) و لە (ئۆردەک)ەوە نزیکە.

ج- بوارێکی تر دوای (ئۆردەک).

د- لای (ئاسکی کەڵەک)، لە هەموو بوارەکانی باشترە.

هـ- لای (یەنی کەڵەک ـ کەڵەکی نوێ). دوای ئەمیش سێ بواری تریش هەیە، کە دەکەونە نێوان کەڵەکی نوێ و شاخەکەوە. ئەم بوارانە ئێستا هیچیان بۆ پەڕینەوە دەستیان نەدەدا، چونکە دوای یەکەمین باران، ئیتر نامێنن.

سەرنج: خەڵک بەوشەی (ئۆردەک) دەڵێن (وەردەک) ـ ع.

ژن و مێردێکی یەزیدی – لە «شەنگار»

لەدوای بەیەک گەیشتنی (زێ) و (خازەر)ەوە، ئیتر هیچ دۆڵ و ئاوەڕۆ و سەرچاوەی ئاوێک نییە.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٦٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆ (٨٨ پلە) و لە دەی شەویشدا (٦٨ پلە) بوو.

٣٠ی تشرینی یەکەم

لە شەش و بیست و پێنج دەقیقەدا ڕۆیشتین. ڕووی زەوی بەشێوەیەکی گشتی بەبەرزایی دوو پێ لە ئاستی ڕووبارەکە بلّندتر دەبووەوە. لە سەرەتادا لە خەرەندەکەوە بۆ گوندەکە، لە ئاستی ئاوەکەوە دەستی پێ دەکرد، پاشان ئەم بەرزاییە لە دەشتێکی تەختەوە بۆ بەرزایی دووەم دەهات، کە بەگوێرەی ئاستی خەرەندەکان بوو، ئەمیان نزیکەی پازدە پێ بەرزدەبوو، وەک ئەوە وابوو ڕۆخی ڕووبارەکە لە ڕۆژانی ڕابووردوویدا بێ. لە گوندەکەوە بۆ بلّندایی دووەم چووین.

لە سەعات حەوتدا، پاش ئەوەی بۆ دەشتەکە داگەڕاین، ڕوومان کردە خۆرئاوا. ڕووی زەوی لەنێوان ئاوی (زێ) و (بۆمادوس)، یان (خازەر)دا هەوراز و نشێوبی بوو، بەڵام ڕووتەن، یان شەقارشەقار نەبوو. لە زۆر جێگادا گوندنشینەکان خەریکی جووتکردن بوون. لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە ڕووباری (بۆمادوس) یان (خازەر)، کە کوتومت لە (زێ) دەچوو، چونکە خەرەندەکانی وەک ئەوانەی (زێ) بەردەڵانی و بەرزبوون و لە هەندێ جێگاش لایاندابوو، ئیتر لەنێوان خۆی و ڕێڕەوەکەیدا دەشتێکیان پێکهێنابوو. ئێمە هێشتا هەر ڕووەو خۆرئاوا لە دەشتەکەداین. گوندی (مەنکوبە)ش کە لە گوێ ڕووبارەکەیە، لەئێمەوە بلّندترە. لە ئاستی بوارەکەشدا، ئاوەکەی لەمبەریەوە بۆ ئەوبەر، قووڵاییەکەی وەک یەک بوو، کە لەنێوان پێ و نیو و سێ پێدا دەبوو، کە دەیدا لەهەردوو ئەژنۆی ئەسپەکەم بەڵام پانتاییەکەی نزیکەی سێ سەد پێ دەبوو. ئێستا ڕووبارەکە لە وەرزی نزم بوونەوەیدایە و ڕەوتیشی لە (زێ) خێراترە، بەڵام لە بەهاردا وەک لافاو سێڵاوی هەڵدەستێ و دەشتەکەش تا ئاستی خەرەندەکانی دادەپۆشێ. ئیتر هەرگیز بوار نادات، بەڵام لەدوو ئەژنۆ زیاتر بەو ئاستە بەرزە نامێنێتەوە، دەڵێن لە جێیەک، هەڵدەقوڵێ لە (عەقرە ـ ئاکرێ)وە نزیکە... کە لە بوارەکە پەڕینەوە چووینە بەری خۆرئاوای، وەک بەری خۆرهەڵاتی بەرزنەبوو. لەبەری خۆرئاوای بەدواوە، ئیتر زەوییەکەی وردە وردە نزمتر دەبووەوە (ئەگەر بشێ وابڵێین) و تا چاو بڕدەکات دەبووە دەشتێکی

کاکی بەکاکی پان و تەخت، لە زۆر جێگایشیدا کشتوکاڵی تێداکرابوو. گوندی (سارا خاتوون)یش[٢٧] کەمێک دەکەوتە خوار بوارەکەوە. لە ڕووبارەکەوە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات ڕۆیشتین، لە هەشت و نیودا (٦٨) پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا، سەمتی (قەرەجوق) لەگەڵ (مەقلوب)دا، کە لەپشتییەوە گوم دەبوو، وەک یەک بوون. پێش ئەوەی (مەقلوب)مان لێ ون بێ، لە تەنیشت و ناوەڕاستیا کەنیسەی (مارمەتی)، یان (قەدیس مەتی)مان بینی، کە کەنیسەیەک بوو، لای دیانەکانی ئەم ناوە، پیرۆزییەکی مەزنی هەیە. دیسان لەسەر لووتکەی (قەرەجوق)یش ئاسەواری کەنیسەیەکمان بینی. ڕێکردنیشمان لە (بۆمادوس)ەوە لە جاران خێراتربوو.

لەپشت بوارەکەی (بۆمادوس)ەوە، حاجی جەرجیس ئاغا[٢٨]، کە هاوڕێیەکی دێرینەم و فەرمانبەری دیاریکراوی تەشریفات بوو، بۆ یاوەری کردنم، پێشوازی لێکردم، کۆمەڵێکیش (قاووقلی)[٢٩] لەگەڵدا بوو، پاشای مووسڵ بۆ پێشوازی لێکردنم و بەخێرهاتنم بۆ ناوچەکەی ناردبووی. ئیتر پێکەوە لەسەرخۆ هاتین و لە دە و چل دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (کرملیس)، کە گوندێکی پیسی کلدانی بوو.

بەدرێژایی ئەمڕۆ لەسەرخۆ ڕێمان دەکرد، ڕێکردن بەکاروان بۆ (بۆمادۆس)، دوو سەعات و نیو دەخایەنێ و لە (بومادوس)یشەوە بۆ (کرملیس)، هەر دوو سەعات و نیوە. (کرملیس) لەکاتی خۆیدا شارێکی گرنگ بووە و (نادر شاه) کاولی کردووە و ئێستا وەک هەموو گوندەکانی دیانەکانی خۆرهەڵات، گوندێکی زۆر پیس و چەپەڵە. لە گوندەکەدا کەنیسەیەکی زۆرکۆن و بەرینی تێدایە، بەو مێژووەدا کە لێی نووسراوە، دەردەکەوێ کە سەد و سیی ساڵ لەمەوبەر، چاککراوەتەوە. ئێستاش خەریکە بڕووخێ. کەنیسەیەکی تریشی تێدایە لەو بچووکترە، بەڵام زۆرکۆن نییە. ئەمیش هەر خانوویەکی دیمەن دزێوە. لە پشت گوندەکەشەوە، لە دوورایی نیو میل لە چادرەکەمانەوە (٨٠ پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا) گردێکی توورەکەڕێژی کۆن هەیە، پیایدا سەرکەوتمە سەرەکەی بۆئەوەی سەمتی هەندێ دیمەنی ناوخۆ، بە قیبلەنماکە دیاری بکەم. لەمەشدا سەرکەوتووبووم، چونکە خۆر خەریک بوو بەرەو ئاواچوون دەچوو، بەڵام هەڵکردنی (با)

(٢٧) (خازەر)، ماوەی سێ سەعاتەڕێیەکی کاروانیی، یان دوو سەعاتەڕێی ئەسپ، لە دامێنی (ئەسکی کەلەک)ەوە بە (زێ) دەگات، پێش ئەوەی پێی بگات، گوندی (ئوردەک) دەکەوێتە بەری لای خۆرئاوایەوە.

(٢٨) ئەفسەرێک بوو لە ئەفسەرانی پاشای مووسڵ.

(٢٩) یان ئەفسەرانی حکوومەت. لەبەر ئەو کڵاوە تایبەتیەش کە لەسەری دەکەن، پێیان دەوترێ (قاووقلی). ڕاستیشە کە وایان پێدەڵێن و بریتییە لە کلێتەیەکی ناوداری ناواخن لۆکە. وشەی (قاووق)یش تورکییە و بەمانای (ناوبۆش ـ قالۆر) دێت. بڕوانە پەراوێزی ژمارە (١٤)ی بەشی حەوتەم ـ ع.

نەیدەهێشت تارماییە دوورەکان دەرکەون. دەرزی قیبلەنماکەش لە جێگایەکدا نەدەگیرسایەوە. گوندێکی زۆر لە هەموو لایەکی دەشتەکەدا دیاربوون و هەموو شتێکیش لەبەردەمماندا، وەک تەختایی زەریا تەخت و دیاربوو.

میجەر (ڕەنل) پێی وایە کە (کرملیس)، (گۆگە مەلا)یە[٣٠]، بەڵام بەوەدا کە (ئەریەن ـ ARRIEN)و (کوینتوس کورتیوس) نووسویانە، وا دەردەکەوێ، کە (گۆگە مەلا) دەکەوێتە سەر ڕۆخی (بۆمادۆس). لەبەرئەوە بە هیچ جۆرێک ناتوانرێ بوترێ کە (کرملیس) لەسەر ئەو ڕووبارە بووبێ. لە ڕاستیدا ناتوانین بەهیچ یەکێک لەو گوندە زۆرەی ناو ئەم دەشتە و لەسەر درێژایی ڕۆخی (بۆمادۆس)یش کە کامیان (گۆگە مەلا) بووبێت. ئێمەش ئەوە چاک دەزانین کە (گۆگە مەلا) کاتی خۆی، لە سەردەمی (ئەسکەندەر)دا هەر گوندێکی ئاسایی بووە. لەبەرئەوە ئەغریقەکان، ئەو شوێنەی شەڕەکەیان لە نزیکییەوە براندۆتەوە، ناوی (ئەربیللا)یان لێناوە، چونکە نزیکترین شوێنێکی گرنگ بووە لە مەیدانی شەڕەکەوە. ئەوکاتەش کە جیا لە هەموو شوێنێکی تر، (گۆگە مەلا) باسکراوە، هەر مەبەست دیاریکردنی شوێنی شەڕەکە بووە. بەڵام ئەگەر بمانەوێ ئێستا شوێنی (گۆگە مەلا) دیاری بکەین، هیچمان بەدەستەوە نییە، لەوە زیاتر کە پشت بە زانیاری خۆمان ببەستین لەسەر دەشتەکە. بەڵام ئەمە کارێکی بێ ئەنجام دەبێت، ئەگەر نەڵێین هەر ناکرێ... من نازانم لە سۆنگەی چی بوو، لەناو ئەو هەموو گوندانەی لە دەوروبەری (کرملیس)ن، بۆ هەر بەتەنیا (کرملیس)م هەڵبژارد، کە دەبێ (گۆگە مەلا) بووبێت. ڕەنگە نەزانینی جێگەکە و هەڵبژاردنە سەیرەکەی ناوەکە، هاندەربن بۆ ئەم دیارکردنە. (کرملیس) دەکەوێتە نزیک ناوەڕاستی دەشتەکەوە[٣١]، شوێنەکەیشی شتێکی وا نییە، جێی سەرنج بێت.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٨٠ پلە) و لە دەی شەویشدا ٦٤ پلە بوو.

(٣٠) بڕوانە لاپەڕەکانی (١٥٣، ١٥٤)ی کتێبی (سەرنج لە مێژووی هەڵمەتەکەی کۆرش)، لە نووسینی میجەر (ڕەنل).

(٣١) چەمێکی بچووک لە (تارجەڵلا ـ ترجلله) هەڵدەقوڵێ و بە (شاە قولی)دا تێپەڕ دەبێ، ئیتر (کرملیس) پاراو دەکات. لەم گوندەشدا بۆ ئاودانی لۆکە بەکار دەبرێ. ئەو کاتانەش کە هەمووی بۆ کشتوکاڵ لە (کرملیس)دا بەکار نابرێ، ئاوەکەی بەتەنیشت (قەرەقوش)دا تێپەڕ دەبێ، کە لەوێ پردێکی یەک کەوانەیی بەرزی دەکاتەوە و پاشان دەڕژێتە (دیجلە)وە.

٣١ی تشرینی یەکەم

لە شەش و چارەکدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. ڕێگاش بۆ (مووسڵ) سەمتەکەی (٧٥ پلە) ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بوو. تا هەشت بە دەشتە تەختەکەدا ڕێمانکرد، پاشان ڕووی زەوی بووە بەردەڵانی و ناڕێک، دەشتەکەش لای ڕاستمانەوە هەر بەردەوام بوو. لە هەشت و نیودا هاتینە زەوییەکی بەرزترەوە، ئیتر لە هیچ لایەکمانەوە دەشتەکە دیار نەما. ئەوەندەی نەبرد بۆ نزیک ڕووبارێک شۆڕبووینەوە ناوی (شۆردەرە) بوو، یان دۆڵە خوێ، کە وشکی کردبوو، بەڵام لە زستان و بەهاردا، لەبەر ئاو و قوڕ، بۆ ماوەی دوو و سێ ڕۆژ بوار نادات. لێرەدا بەلای کاروانێکدا تێپەڕبووین، باری مس و مازووی پێبوو، بەرەو بەغدا دەچوو.

لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە بەستێکی گەورە، پاشان بۆ نشێوییەک، کە لە چاڵ دەچوو، دوای ئەویش بۆ بەستێکی تر. تورکەکانی مووسڵ وای دادەنێن کە ئەمە (نەینەوا)ی یەکەم، یان سەرەتاکەی بێت. دوای تاوێکی تر گەیشتینە چاڵێکی تر و دیوارێک. بەمەدا دەردەکەوێ کە کاتی خۆی (نەینەوا) دوو وارشی هەبووە. لە ژێرەوەش یان لەب ن ئەم دیوارەی دووەمدا کانییەک یان بیرێک کە گومەزی خانوویەکی کۆنی بەسەرەوەیە، لە بەردی گەورە دروستکراوە. ئەم بیرە پێی دەوترا (داملاجە). خەڵکەکە پێیان وایە ئاوەکەی بۆ چاککردنەوەی گەلێ نەخۆشی دەست دەدات، نەک لەبەر تایبەتمەندی پزیشکییەوە بەڵکو لەبەر هەندێ بیروبۆچوونی ئەفسانەوی، کە دراوەتە پاڵ بیرەکە و هەموویان بڕوایان وایە جنۆکەی تیایە و دوای تاریک داهاتن کەس ناوێرێ توخنی بکەوێ. (حسێن ئاغا)ش بۆی گێڕامەوە، کە گوایە شەوێک لە شەوە تاریکەکاندا بەلای بیرەکەدا ڕابووردووە، گوێی لە دەنگی تەپڵ و دەنگە دەنگێکی بەرزبووە، لەناو بیرەکەوە. ئیتر ئاوزەنگی لە ئەسپەکەی داوە و هەڵهاتووە، چونکە ئەو پیاوەی بەبێ مەبەستیش بوێرێ بۆ بینینی جنۆکەکان بوەستێ، یان دەمودەست دەمرێ، یان شێت دەبێ. لە ئاوەکەم چەشت، هەستم کرد بەتامە، ڕوون و بێگەردیش بوو.

دە دەقیقە لای بیرەکەوە ماینەوە، پاشان بەتەنیشت گوندی (نەبی یونس)دا. کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، بەناو (نەینەوا)دا. دیوارەکانی لای خۆرهەڵاتی نەینەوا، ببوونە گڵمتکی بەردەڵانی و دەتوت هەر سروشتکارە.

لە دە و بیست دەقیقەدا گەیشتینە ڕۆخی (دیجلە). ئیتر بە کەڵەکێک پەڕینەوە بۆ

جێگاکەمان، کە بەدرێژایی ماوەی مانەوەمان لە مووسڵ، هەر لەوێ بووین و بریتی بوو لە کۆشکەکەی (نەعمان پاشا)، کە دەکەوتە خوارووی شارەوە و هاوڕێی دڵنەرمم (پاشا)، بۆی ساز کردبووین، چونکە مانەوە تیایدا، لەوە باشتربوو لە شار بمێنینەوە...

ماوەی قۆناغی نێوان (کرملیس و مووسڵ) چوار سەعاتێک دەبێ، بەڵام ئێمە بەچوار سەعات و چارەکێک بڕیمان، ڕێکردنەکەشمان باش بوو، ئەگەر زۆرباش نەبووبی.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٨ پلە) بوو.

پاشکۆی یەکەم

هەڵبژاردە لە یادداشتی ڕیچ خانم

تێبینی:

وەرگێڕ لە یادنامەکەی ڕیچ خانم دا، هەمــوو ئەو یادنامــانەی لێ لابردوون. کــە لە یـادنامـــەی مـێـردەکـەیدا هەبوون (مـەگـەر بەدەگمەن) لە باسی گەشتەکە و شـــێـــوەی زەوی و ڕێـگادا و بەتایبەتی گرنگیی بەوە داوە ئەو شـــتـــانە وەربگێـــڕێ کـــە لە یادنامەکەیدا دەربارەی ئافرەت و ژیانی ئافرەتان نووسیوێتی ـ ع.

١٦ی نیسان

لەدواییدا. پاش ئەوەی ئەوانەی هاتبوونە دیدەنیم، تا سەعات دوازدە دوایان خستم، ماڵاواییم لە خانووی نیشنگەیی خواست و چووم بۆلای هەندێ بۆ ماڵاوایی لێکردنیان. لە پێشدا چووم بۆلای دەستەخوشکی کوردم (ساڵحە خانم)ی ژنی (سلێمان پاشا)، کە ئەم گەشتەمی بۆ کێوەکانی نیشتمانەکەیان، لا شیرین نەکردم، بەڵکو باسی تێشکانێکی خۆیانی بۆ کردم، کە ئەوەندەی گەڕانەوەی (دە هەزارەکە) ناخۆش بووە، کاتێ لەگەڵ مێردەکەیدا بووە و لە (کۆیسنجاق)وە بۆ (کرمنشاە ـ کرماشان) چوون. گەڕانەوەکەشیان بەسەر کێوەکانی (ڕەوەند ـ REVEND)ی ناوچەی خێڵی (بڵباس)ی کورددا بووە، کە هارترین خێڵی سەربەخۆیە و پاشاکانی بەغدا هانی داون پەلاماریان بدەن و مێردەکەی بکوژن. ئیتر تا ماوەی چل ڕۆژی بەردەوام لەشەڕدا بوون.

وا لێرەدا هەندێ لە قسەکانی دەگێڕمەوە، کە دەیوت: (زۆر جار کە بەسەر ئەسپەکەمەوە دەبووم، گوللە بەهەرچوار دەورمدا گیزەی دەکرد، کە لاشم دەکردەوە، لە کوژراو و بریندار زیاترم نەدەدی، کە لەسەر زەوی کەوتبوون). بەڵام دەرباز ببوون و هەستیان بەشادی سەرکەوتنەکە دەکرد، کە بەهۆی ئازایەتی دەستوپێوەند و هەندێ هاوڕێی وەفاداریانەوە ڕزگاریان ببوو، کە لە کاتی خۆیدا بەهانایانەوە هاتبوون، خانم جوان و شیرین بوو... هەرچی جوانیی کە دەبوایە لە ئافرەتدا هەبێ، تیایدا بوو. لاوازیی و زراڤییەکەی، لەگەڵ ئەو مەترسییە دەگمەنەدا نەدەگونجا، کە تێی کەوتبوو. ساکارانە و لەسەرخۆ قسەکانی بۆ دەگێڕامەوە... ماڵاواییم لێکرد و ڕوومکردە حەرەمی (کەهیا). بۆ ماڵاوایی لێکردنی دەستەخوشکی جگەرسۆز و بەوەفام (حەنیفە خاتوون).

پێم سەیربوو، بینیم یەکجار لەوە تووڕەیە کە بۆ وڵاتێکی زۆر دڕندەی وەک کوردستان دەچین و دەستبەرداری حەسانە و ڕەنگینیی بەغداد دەبین. بەدڵێکی خەمگینەوە لە خۆرنشیندا جێم هێشت و چووم بۆ باخەکەی (ساڵح بەگ)، کە پێنج دەقیقە ڕێگا لە شارەوە دوور دەبوو، بۆئەوەی لای دایکی و هەندێ دەستەخوشکی خانمی تورک ببینمەوە، کە لەوێ بۆ ماڵاوایی لێکردنم گردببوونەوە. بەڵام مێردەکەم بۆ باخەکەی (حاجی عەبدوڵڵا بەگ) چووبوو، کە ماوەی سیی میل لە بەغداوە دوور دەبوو. بۆئەوە بانگهێشتن کرابوو، کە شەویش لەوێ بمێنێتەوە. هەر لەو جێگایەشەوە گەشتەکەمان دەست پێدەکات. شەوێکی باراناوی و تۆف بوو، هەمووشمان سەرمان لەوە سوڕما، کە ژنەکەی حاجی

عەبدوڵڵا بەگ، بەو سەعات دەی شەوە، خۆی بەناوماندا کرد، بەو شەوە تاریک و بۆرانە، بەسواری ئەسپ، سێ میل ڕێگای بڕیبوو، بۆ ئەوەی بۆ دواشەو لەگەڵ منی بەسەربەرێ.

١٧ی نیسان

پاش دوو سەعاتێک خەو، لەگەڵ شەفەقدا هەستام و ماڵاواییم لە دەستەخوشکە بەخشندەکانم خواست، کە هەریەکەیان بەشی خۆی خەمی پێبڕا. (زابت خاتوون)ی ژنی حاجی عەبدوڵڵا بەگیش پێی لەوە داگرت، کە دەبێ تا خانووی باخەکەش هەر لەگەڵمدا بێت. منیش لەگەڵ (فاتمە)ی جوانکیلە و بچکۆلەی خوشکەزاکەیدا، لە تەختەڕەوانەکەی خۆمدا سوارم کردن و (تەقی)خزمەتکاریشم سواری گوێدرێژێک کرد و من و دایکی (میناس)یش کە لە سەفەرەکەماندا لەگەڵمدا دەهات، سواری کەژاوە بووین و ڕوومانکردە باخەکەی (بەگ). خزمەتکارەکانیشم بەسەر ئەسپەکانیانەوە بە دەوروپشتمانەوە بوون. بەڵام کە گەیشتینە ئەوێ، هاوڕێکەمان ڕێگای نەداین بڕۆین، تا لایان دابەزین و هەندێ ساردەمەنی و شیرەمەنییان لا دەخۆین.

لەبەرئەوەش کاتێ گەیشتینە ئەوێ، مێردەکەم لەسەر ڕۆیشتن بوو. نەریتی خۆرهەڵاتییانەش، بۆ پیاو، نەنگیی بوو، ئەگەر زیاد لە گرنگیدان بەکەلوپەلی سەفەرەکەی، گوێ بەژنەکەی بدات، یان لەگەڵ خۆی بیبات، یان لەگەڵ کاروانەکەیدا بێت. بۆیە بەهەلم زانی و داواکەیانم قبوڵ کرد، تاپێش ڕۆیشتن نانێکی باش بخۆم. لە هەمان کاتیشدا مێردەکەم و هاوڕێکانی، ماوەیەکی باشیان لە ڕێگاکە بڕی.

لە سەعات دەدا دەرچووم و دەستەخوشکە بەخشندەکانم و دەستوپێوەند و کەسوکاریان، دوعای سەفەرێکی خۆشیان بۆ دەکردین. سواری تەختەڕەوانەکەم بووم.

لە باسی تەختەڕەواندا دەڵێم بریتییە لە داربەستێک، دوو مژانی هاوتەریب لەپێشەوە و دوو مژانی هاوتەریبیش لە دواوە، کە لەسەر پشتی وڵاخ قایم دەکرێ. لە سەریشییەوە پارچەیەک قوماشی سوور بەسەریا دەدرێ، کە هەر چوارگۆشەکەی بەگۆی زێڕین دەڕازێنرێتەوە[1]. بەڵام کارەکەرەکانم سواری کەژاوەببوون. کەژاوەکەش لە شێوەی قەفەسدایە و هەر دووانیان لەسەر پشتی وڵاخێک دەبێ و بەملاولایدا هەڵدەواسرێن، بۆئەوەی هاوتاب بنەوە. بەڵام لەبەر قەڵەویی دایکی (میناس) و لاوازیی (تەقی)ی

(١) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٢٢)ی بەشی یەکەم.

کلۆڵ، کارێکی سەیر و پێکەنیناوی بوو، کە هەندێ (بەرد) دابنرێ، تا پارسەنگی تایەکەی تر بدرێتەوە... هەرچۆنێکیش بێت سەفەرکردن لە کەژاوەدا، شتێکی خۆش نەبوو، چونکە ئەوەی سواری دەبێ، پێویستە بە چیچکانەوە دابنیشێ.

جگە لە خزمەتکار و قەتارچییەکان، شەش سوار لە تەکمدا بوون. لە پێنجدا گەیشتینە چادرگەکەمان، لە نزیک گوندی (دۆخلە).

٢١ی نیسان

... کاتێ دەمانویست برۆین، باران باری. دوای تاوێ بایەکی توند لە باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد، ئیتر باران خۆشیکردەوە و ئاسمان روون و ساماڵ بووەوە بەدرێژایی رێگاکەش دایکی میناس زۆر بێزاربوو، هەرچەندە دڵیشم پێی دەسووتا، بەڵام زۆرم پێکەنین پێی دەهات، چونکە سەروسیمای بەجۆرێ نائومێدی و دەستەپاچەیی پێوە دیاربوو، وڵاخە بەستەزمانەکەیشی، کە ئەمی بەسەر پشتەوەبوو، بەو ناو قوڕەدا هەر دەیشێلا. ئەمیش هەر دڵە خورپەی بوو، زۆر جێی پێکەنین بوو... لە دە دا گەیشتینە (جوبوق).

... بەڕاستی تا خوا رۆژی کردەوە، هەر هەڵدەلەرزیم، چونکە نەمدەزانی ها ئێستا نا، تاوێکی تر، رۆژگار چیمان بەسەردێنێ، کە بەلای کەمەوە تەڕ دەبین، یان چادرەکانمان بەسەرەوە لوول دەکات. شەوێک بوو لە شەوانی (بایرۆن).

٢٣ی نیسان

... لە دە دا بەسەر جۆگەکەی (خالس)دا گەیشتینە (دەلی عەباس)، کە لە پاشماوەی گوندێک بەولاوە، هیچی تر نەبوو. لە هەمولایەکی دەوروبەرماندا گوندێکی زۆرمان دەدی، هیچیشیان نەکەوتبوونە سەر رێگاکەمان. هەندێ گوندنشینی گوندی (ئەدانەکۆی)ی لای تەنیشتمانەوە ئاگاداریان کردین، کە لای ئەوان ماوەی هەشت رۆژ لەسەریەک، باران باریوە و زەوی بەتەواوی باران دایپۆشیوە. پەژارەی ئەوەش بوون شەوی پێنج شەممە، سێ گۆی ئاگرین، یان سێ بروسکە، بەسەریاندا تێپەڕ بوو، کە لە خۆرئاواوە هاتوون و روویانکردۆتە چیاکانی (حەمرین).

٢٤ی نیسان

... کەمێک دوای حەوت، گەیشتینە کۆتایی ڕیزە شاخێک، خەڵکەکە پێیان دەوت (حەمرین). لەم کاتەدا دایکی میناس، ئازارێکی زۆر توندی هاتێ، تەنانەت وای هەستکرد ئیتر دەمرێ. ئەو سەرچڵانەش کە بەکێوەکانی (تشیم بورازو ـ CHIM BRAZO)، یان (شاخە سپی ـ MONT BLANC)، یان (هەمەلایا)دا هەڵدەگەڕێن، ئەوەندەی دایکی میناس هەستیان بەچاو قایمی و ئازایەتی خۆیان نەکردووە، کاتێ کە بەسەلامەتی، خۆی لەسەر ئەم شاخە بیاباناویەوە دییەوە. بۆئەوەی کەمێک باری تەختەڕەوانەکە سووک بکەمەوە، سواری ئەسپەکەم بووم. بەڵام دەستوپێوەندەکەم، کەمێک دوور لەدوامەوە دەهاتن، تا بتوانم بەسەری ڕووت، سواری ئەسپەکەم ببم. لە میناس زیاتریش، کەسی ترم لەگەڵ نەبوو بۆ ئاگاداریم. بەمجۆرە لە شاخەکانەوە داگەڕاین...

دیمەنەکەش لە بەرزاییەکانی شاخەکەوە، هەرچەندە نەدەگەیشتە دیمەنی سەر بەرزاییەکانی (زورا)، بەڵام دڵی ئەوانەی دەکردەوە کە ئارەزووی دیتنی ئەو دیمەنانەیان هەیە، کە جوانییان تاڕادەی داهێنان، جوانە و دەمێکیش بێت دەروونیان لەوجۆرە دیمەنانە بێبەشە، چونکە ئەو دەشتە سەوزانە و گوندی دوور و رووباری (دیالە)ی هەڵسا و کە بەپێچاوپێچ بەو دەشتەدا دەکشاو تەنانەت کێوە زۆر دوورەکانیش، هەموویان جوان و ڕەنگین بوون و گەشکە بەخش بوو. سەرەڕای ئەوەش ئەم دیمەنانە زۆر ساکاریش بوون، کە ئەوەندە کاری زۆریان لە هەستم کرد.دوای ئەوەی هەر بەسەر ئەسپەکەمەوە بەسەر زوورگەکاندا داگەڕام و دوای ئەوەش کە تاوێک حەسامەوە، پێش (دە)، سواری تەختەڕەوانەکەم بوومەوە. (قەرەتەپە)ش گوندێکی تورکمانە، تەکییەکی دەروێشەکانی قادری تێدایە، کە ڕەنگە زۆرکۆن بێ، تەرمی یەکێک لە سوڵتانەکانی (بوخارا)ی تێدا نێژراوە، کە کاتی خۆی لە سەردەمی خولەفاکانی عەباسیدا لەم گوندە گیرساوەتەوە.

لەوبەر گوندەکەوە، گردێکی توورەکەڕێژ هەیە، وەک دەرکەوت ئاسەواری قەڵایەکی کۆنە. دانیشتووانی ئەم ناوچەیەش، وەک هی بەغدا، دەردی چاوئێشەیانە. ئافرەتەکانیان پەیتاپەیتا دەهاتنە لای کارەکەرەکانم و لێیان دەپاڕانەوە بۆئەوەی شەکری ئەفرنجی، واتە شەکری ئەوروپاییان[٢] بدەنێ، کە لەسەرتاپای خۆرهەڵاتدا، دەرمانێکی گرنگ بوو، بۆ

(٢) لە عێراقدا بە (شەکری کەللە)، یان (قەند) ناسراوە. وەرگێڕ ئەوە دەزانێ کە خەڵک لە بەغدا و لە شوێنانی تریش ئارەزووی سەری (کەللە)کەیان دەکرد، کە سەرە قووچەکەی ناو چاڵە و لەسەر ئاگر دەیتوێننەوە و تواوەکە بۆ چاو ئێشە بەکاردێنن. وشەی (کەللە)ش تورکییە، مانای (سەر)ە ـ ع.

چاو ئێشە. لە تەختەڕەوانەکەدا، پلەی گەرما، لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٩٠ پلە) بوو.

٢٥ی نیسان

وەک ئاسایی، کەمێک دوای چوار لە خەو هەستاین. بەیانییەکی ڕوون و جوان بوو. لە باکووری خۆرئاواشەوە سروەیەکی سازگار هەڵیکردبوو. منیش بۆ خۆم لەژێر سێبەری درەختێکدا دانیشتبووم، چاوەڕێم دەکرد بۆ سواربوونی تەختەڕەوانەکە بانگم بکەن. دوای ئەوەی پیاوەکان ڕۆیشتن، ئافرەتێکی زۆرم تێئالا. ئافرەتێکی کڵۆڵیان لە بارێکی نائومێدی و دەردەسەرییەکی بێ ئەندازەی خێزانەکەیدا بوو، کە تووشی ستەمێکی بێ ئەندازە ببوون. کچی ئەم ژنە، پێش ماوەیەک شووی بە ئامۆزایەکی خۆی کردبوو. کە لە دواییدا بەڕەزامەندی هەردوولایان تەڵاقی دابوو. (تەڵاقیش لەناو خەڵکە ڕەشۆکییە موسڵمانەکاندا شتێکی بلاوە)، چووبوو ژنێکی تری هێنابوو. ژنە تەڵاقدراوەکەیشی وەڵامی ئەمی کردبوو، شووی بەپیاوێکی تر کردبوو. بەڵام ئەوەی جێی داخە، دەڵێن مێردە کۆنەکەی، لەسەر ئەم شووکردنەوەیەی. بەبێ هۆ کوشتبووی. دایکە ئازار چەشتووەکەیشی دەیویست بچێ بۆ بەغدا، بەسەر پێی (پاشا)دا بکەوێ و دادی لا بکات. بەڵام نەیدەوێرا، چونکە تاوانبارەکە هەڕەشەی لێکردبوو کە ئەگەر هەنگاوێ هەڵبنێ بۆ داد و گازندە و لێپرسینەوەی، شوێنی دەکەوێ و دەیکوژێ. ئەمیش بێوەژنە و تەنیا کوڕێکی منداڵی هەیە، کە منداڵەکە دەیەوێ دڵی بداتەوە، بەوەی ئەگەر گەورە بێ، پەیمانی دەداتێ تۆڵەی خوشکەکەی بسێنێ.

لە قەراخ قوڕەکە، خەریک بوو تەختەڕەوانەکە بکەوێ، بۆیە لەرزم لێنیشت، بەڵکو موچوڕکەیەکم پێدا هات، بەڵام بێزار نەبووم، گوێم لە قریشکەیەکی (ئامینە خاتوون ـ دایکی میناس) بوو، کە چاوی لێم بوو ئەگەر بکەوتمایە هەپروون بەهەپروون دەبووم، بەڵام هێز و چالاکی قەتارچییەکان، لە مەترسی ڕزگاریان کردم. لە دوازدە دا گەیشتینە (کفری)، لەوێ جێگایەکی باشمان دی بۆیان تەرخانکردبووین. لە خانووی جووتیارێکی تورکی بەخشندەدا، کە کاتی خۆی لە دەوڵەمەندەکان بووە، بەڵام بەشداری کردنی حکوومەتی تورکی لە سامانەکەیدا خستبوویە سەر ساجی عەلی. پێش ئەوەش لە بەغدا بەرێ بکەوین، میستەر (ریچ) لە زیندان ڕزگاری کردبوو. پاشایشی ڕازی کردبوو بەوەی ئەو هەزار قرۆشە قەرزەی، کە هی دەوڵەتە و لەسەریەتی، بیبەخشێ.

ماوەی یازدە ساڵێک لەمەوبەر، گوندی (قەرەتەپە) بریتی بوو لە حەوت سەد خانوو،

بەڵام ئێستا هەر پەنجاوپێنج خانووی تێدایە، لەبەرئەوەی خەڵکەکەی لە تەنگ پێهەڵچنینی حکوومەت بێزاربوون و کۆچ دەکەن. هەموو گوندەکانی ناو ئەم پاشایەتییە و گوندەکانی ناو پاشایەتییەکانی تری ئیمپراتوریەتی تورکی، ئەمە حاڵیانە.

٢٦ی نیسان

ڕۆژی پشوودانی کۆمەڵەکەمان و هێسترەکان بوو. دوای نانخواردن، ڕەشمەی وڵاخەکانمان گرت و چووین بۆ دیدەنی ئەو کەلاوانەی کە دوێنێ میستەر (ریچ)، بەدەم پیاسەوە دیبوونییەوە. ماوەی دە دەقیقەیەک لە گوندەکەوە دووردەبوون کە لەسەر ڕێڕەوی ئاوەکە بوون.

سەیرمانکرد چەترەکەمان بۆ هەڵدراوە و ڕایەخەکانیشمان بۆ ڕاخراون. مەحموودیش لە هەڵکەندندا بنەوەشییە. میستەر (بەلی نو)شمان نارد بۆ سەیری هەندێ کەلاوەی تر بچێ، کە زۆر دوورنەبوون، تا ئاگادارمان بکاتەوە کە ئاخۆ ئەوە دەهێنێ بچین بۆ دیتنیان.

دوای تاوێ ژوورێکمان دییەوە، دیوارەکانی لە بەردی گەورە و ڕێک دروستکرابوون، کە بەڕیز لەسەر یەک دانرابوون و دیوارەکانیشی گەچکاریی کرابوون و نەخش و نیگاریشیان تێدا کرابوو. کە بەڕاستی هەندێکیان جوان بوون و لەوەش دەچوو کاتی خۆی ناو ژوورەکەش تەختەکەی گەچکارییەکی ساکار بووبێ. هەروەها بنمیچەکەیشی، کە ڕەنگێکی سووری تێرکرابوو، نەخشی گوڵ و شێوەی عەرەبییانەی لەسەر دروستکرابوو. هێڵە سەرەکییەکانی ئەم نەخشانە، بەڕەنگی ڕەش کرابوون و سوورێکی گەش بەدەوریانەوە بوو، کە سەرسامی کردبووین، چونکە پێشتر نەمان بیستووە خانووسازیی ئێرانی، زەخرەفەی ئەغریقی کرابێ.

چووینە ناو ئەم ژوورەوە هێشتا ساغ بوو. بەشێکی تری ژوورێکی تریشمان دییەوە، لەوەی یەکەم چاکتر بوو. لەوە دەچوو ئەم دوو ژوورە، بەشێک بووبن لە چەندین ژووری تری زۆر بچووک، کە دەشێ بوترێ ژێرخان، یان ژێرزەمین و هەمووشیان ڕووەو خۆرهەڵاتی باشووری خۆرهەڵات و خۆرهەڵاتی باکووری خۆرهەڵات درێژ بوونەوە و ئاسەواری پێنج، شەشێکیانمان بینی. بۆمان دەرکەوت کە بەشی سەرەوەیان، کۆڵەگەی بچووک و خڕیان خراوەتە ژێر. سەرنجی وردی ژووری یەکەممان‌دا، کە لە هەموویان سەیرتر بوو، هەندێ پارچە و شتی ڕەشی تیابوو، لە خەڵووزی دار دەچوو. بەڵام هەرچەندمان کرد، نەمانتوانی نووسراوێک، یان پارچە دراوێکی تێدا بدۆزینەوە.

٢٧ی نیسان

ئەمڕۆ تەندروستیم بەجۆرێک تێکچووە، کە ناتوانم سەفەری تێدا بکەم، یان لەگەڵ پیاوەکاندا بچم بۆ پشکنینی ئەو کەلاوانەی لە جێگایەکە، ناوی (ئاسکی کفری)یە و دوو سەعاتە ڕێیەک دوور دەبێ. بەختیشیان یاربوو، کە ئاسەوارێکیان دیبووەوە، لەوەی دوێنێ گەورە و بەرینتربوو، هەرچەندە لەڕووی شێوە و هەڵکەوتییەوە جیاوازتریش بوو. هەر جێگایەکیان هەڵکەندبوو، ئێسک و شتی کۆنینەیان دیبووەوە. ئاخۆ قەرەباڵغییەکی چەند زۆر، لەم ناوچانەدا بووبێ، لەچاو ئەو خەڵکە کەمەی ئێستایدا؟!.

ئەمڕۆ خەڵکەکە هەندێ دراوی (ئەرساسی)[٣] و (ساسانی) و (کوفی) و مۆرێکی ڕۆمانی و یەکێکی تری ساسانییان بۆ هێنایین، کە ئەمی دواییان، نووسینەکانی زۆر بەباشی دیاربوون. ڕەنگە ئەمەش تیشکێک بخاتە سەر تەمومژی ئەم کەلاوانە و ڕووناکیان بکاتەوە.

ڕۆژێکی گەرم و ناخۆش بوو، چونکە بای باشووریی هەڵیکردبوو. چاوەڕوانیش دەکرا دایکی مەحموود پاشای سلێمانی، سبەینێ بگاتە ئێرە، کە بۆ بەغداد دەچێت. دەڵێن بۆ وتووێژ لەگەڵ داود پاشا، دەربارەی ئاشتیی نێوان هەردوولا. عوسمان ـ بەگی کوڕە بچکۆلەیشی، تا سەر سنووری تورکی[٤] لەگەڵی دێت. ڕێی (سەگیرمە)، یان ئەو ڕاستە

(٣) ئەرساسییەکان: زنجیرەیەک بوون لە ئێرانییە (فرث- فرس)ەکانەوە هاتوون ـ ع.
(٤) مەبەستی لە قەڵەمڕەوی هەردوو پاشایەتی سلێمانی و بەغدایە ـ ع.

ڕێگایەیان گرتۆتەبەر، کە چیاکان دەبڕێ و بە (ئیبراهیم خانچی)دا، تێدەپەڕێ. وەک بیستمان گوایە نزیکەی هەزار لادێیان بۆ کردنەوەی ڕێگای بەردەمیان، بەکارهێناوە، چونکە ئەگەر وایان نەکردایە، لێی نەدەدرا. ئەمەش مایەی پەشیمانی نییە، لەو بڕیارەی دامان، کە ڕێگایەکی ئاسان بگرینەبەر، هەرچەندە دووریش بوو.

٢٨ی نیسان

لە شەشدا لە کفری دەرچووین. منداڵانی گوندەکەش شوێنمان کەوتبوون و گوڵبارانیان دەکردین... پیاوان و ئافرەتانیش لە مەزراکاندا خەریکی کۆشش بوون، بەڵام دواکەوتوویی بەکارەکانیانەوە دیاربوو، چونکە درەویان بەداسوولکەی بچووک دەکرد، لەو داسانە دەچوون کە باخەوانەکانی ئینگلتەرە، بۆ ڕێکخستنی باخچەکانیان بەکاریان دەهێنان.

لە دووی دوای نیوەڕۆدا گەیشتینە لای ئەو ئاوەی بەتەنیشتی (توزخورماتوو)دا تێپەڕ دەبێ و ناوی (ئاق سو)ە و لای (ئیبراهیم خانچی)یەوە دێت و بە کێوەکانی کورددا دێتە خوارەوە، پاش ئەوەی بەناو زۆر باریکە ڕێگای جواندا لامانکردەوە کە درەخت داپۆشیبوون و چڵە زەیتوون و هەڵوژە و پرتەقاڵ، بەخۆیان و گوڵ و بەریانەوە، بەسەرماندا شۆڕببوونەوە و هەزاران باڵندەش بەسەریانەوە، خۆش خۆش دەیانخوێند. لە دوو و نیودا گەیشتینە خانووە جوان و تازەکەی (عومەربەگ) و هەمووومان خۆشیمان پێکەوت، چونکە من زۆر ماندووبووم و زۆریش دڵشادبووم، کە بینیم (کلود) خۆی نوێنی نەرمونیان و میوەی چاکی بۆ ئامادە کردووم.

٢٩ی نیسان

لە ئەنجامی ئەوەدا کە بڕیارماندا ڕۆژێک، یان دوو ڕۆژ، بۆ حەسانەوەی وڵاخەکان لێرە بمێنینەوە، پیاوەکان بۆ سەردانی هەندێ چاووگە نەوت چوون، کە دەکەوتنە ئەو کەلێنەی سێڵاو، لەنێوان زوورگەکانی لای بەری باشووری خۆرهەڵاتی گوندەکەوە دروستی کردبوو...

بیستمان هەندێ (تەتەر)، کە لە ئەستەمووڵەوە هاتوون، نزیک بوونەتەوە. هیوامان خواست تا لە ڕێگای بەغداد دوورنەکەوتووینەوە. بگەنە لامان. لە دەنگوباسی بەغدا، وامان بیستبوو چاوەڕوان دەکرێ (جاسم بەگ) و (سادق بەگ)، کە هەردووکیان هەڵهاتبوون، فرمانی لێبووردنیان بۆ دەرچووە، دەگەڕێنەوە، بەڵام ئەمی دواییان پێی داگرتبوو، کە دەبێ میستەر (ریچ) ببێتە زامنی، چونکە متمانە بەکەسی تر ناکات و

دەڵێ ئەگەر (باڵیۆز بەگ ـ میستەر ڕیچ) بەڵێنی بداتێ کە زامنی دەکات، بەبێ ترس و هیچ گومانێک مل دەدات و دەستبەجێ دەگەڕێتەوە. ئەمەش شتێکە لە سنووری تواناداد نییە، چونکە بێگومان حکوومەت داوا لە میستەر (ریچ) دەکات کە لە هەڵسوکەوتی ئەم پیاوە لاوە بەرپرسیار بێت، ئەگەرچیش قایلە چ سوێند و زامنێک، کە میستەر (ریچ) لێی داوا بکات، جێبەجێ بکات. لەبەرئەوەی کلۆڵە، متمانە بەبەڵێنی خەڵکی وڵاتەکەی خۆی ناکات و میستەر (ریچ)یش پشتی پێ نابەستێ. هەرچەندە ئەو ئایینەش کە سوێندی پێدەخوات، پتەوبێ. ئێمەش شتی ناخۆشی لەم بابەتەمان تاقیکردۆتەوە. وەک مەسەلەی براگەورەکەی ئەم لاوە، کە خوالێخۆشبوو (سەعید پاشا)یە، ئەوەی کە میستەر (ریچ) بۆ پاراستنی ژیانی، کەفالەتی گرتە ئەستۆی خۆی و بە ئامادەبوونی پاشا و سەرۆک وەزیران و میستەر ڕیچ و خەڵکی تریش، سوێندی بەقورئان خوارد، کە لە بەغداد هەڵنەیەت، کەچی هەر پاش ماوەیەکی کەم ڕایکرد و دەستی بە یاخیگەریی کرد و بووە پاشا و هەمان ئەو پیاوەی کوشت، کە بەناوبژی کردنی میستەر ڕیچ، ژیان و سامانەکەی پاراست.

٣٠ی نیسان

بەهۆی نەخۆشیی سەختی (زەردەتا)وە، (کلود) تەندروستی تێکچووە و ناچاری کردووە بحەوێتەوە.

بەیانییەکی ڕوون و بێگەرد بوو. لە باکووری خۆرهەڵاتیشەوە سروەیەکی سازگار هەڵیکردبوو.

بەڵام دوای نیوەڕۆ تاریکی کرد و کەمێکیش باران باری، بەدواییدا لە دوورەوە بروسکە هەبوو. لەوە دەچوو کەشوهەوا لە بەغداد ئاڵۆز بێ، بەڵکو ئەویش وەکو لای ئێمە تۆف بێت. شەوێ بێ پشوو، تاوێ باران باری و هاتوچوی لە ڕێگەوبان و کۆڵانەکاندا نەهێشت.

بەدرێژایی ڕۆژ (کلود) هەر نەخۆش بوو. سەر لەئێوارەش (نۆبەتی)یەکەی زیادی کرد. لەبەرئەوە تکام لێکرد بیری سەفەرکردنی سبەینێی، لەسەر دەرکات.

١ی ئایار

میستەر ڕیچ، شەوێکی هێمنی بەسەربرد، لەبەرئەوەش کە ڕۆژێکی زۆرخۆش بوو، بۆیە زۆری حەز دەکرد پێش ئەوەی دووبارە باران دابکاتەوە و ڕێگا بگرێ، لە چەمی (تاوق) بدات. بۆ ئەمەش بەچاکی زانی لە (توزخورماتوو)ەوە بڕوات. بەپێی دابونەریتیش، من و دەستەکەم، نیو سەعات دوای ڕۆیشتنی ئەوان، کەوتینەڕێ، کە لە شەشدا بەڕێکەوتین. ڕۆژێکی خۆشیش بوو، مێردە شیرینەکەمی ژیاندەوە.

سەرباری ئەوەش کە (توزخورماتوو) جوان بوو، بەڵام گومانی ئەوەم لێدەکرد نادروست بێت، چونکە گۆڵەمەرەزەی زۆر تێدابوو. (کلود)یش تا نەگەیشتە ئەم جێگایە، ئەوەندە توند نەخۆش نەکەوتبوو. منیش هەستم کرد تەندروستیم تێکچووە و دەستەکەشم هاواریان لێ هەڵسا. دوای ئەوەی ماڵاوایییمان لە (توزخورماتوو)ی خەڵەتێنەر خواست، بەلای کۆمەڵێکدا تێپەڕین، بەتورکی پێیان دەوترا (دەلی دومەن)[٥]، کۆمەڵێکی لانەوازبوون. کاری گاڵتەجاڕییان دەکرد و پیشەیان گۆرانی وتن بوو. شتی زۆر گاڵتەجاڕییان دەکرد. هەرکە دەرکەوتن، هاواری خۆشی و شادی لە دڵی کۆمەڵەکەمانەوە بەرزبووەوە. کۆمەڵەکەیان بریتی بوو لە شەش، حەوت کەس، سواری گوێدرێژی لاواز بوون، جلوبەرگی شڕ و دڕاویان لەبەردابوو، ئەمانیش هەر لەڕولاواز بوون. یەکێکیان کە لەوە دەچوو یەکەمین گاڵتەجاڕیان بێت، (کڵاو ـ قاووغ)ێکی[٦] کۆنی ناو لۆکەی قووچ و شڕی کردبووە سەری و سواری گوێدرێژێکی ئەوەندە نزم ببوو، دەتوت بەسەر زەوییدا دەڕوات، چونکە قاچەکانی هەر نزیکەی دووگرێ لە زەوییەوە بەرز دەبوون. عەلی ئاغا و بان نۆکەرەکەی لای ئێمەی ئاوزەنگییان لە ئەسپەکانیاندا و هەڵیان کوتایە سەری، بۆئەوەی یاری (جریدبازی) لەگەڵدا بکەن. گوێدرێژەکەیان ڕاونا و ئەویشی هەر بەسەرەوە بوو. قاوغەکەیان فڕێدایە خوارەوە و یارییان پێدەکرد و بۆ خۆشیی کۆمەڵەکە، هەڵبەزودابەزیان پێدەکرد. تا بەرەو پێشتر بچووینایە، سەرنجمان دەدا کشتوکاڵ بەرەو کەمیی دەچوو، لەوەرگەی دەوڵەمەند زیادی دەکرد، ڕێبوارگەلێکی زۆر لە ژنان و پیاوان و منداڵانمان دین، لەوانە زۆرتربوون کە لە کاتی دەرچوونماندا لە بەغداوە، تووشیان بووین.

(٥) دەلی دومەن: وشەیەکی تورکیە و مانای (سەرشێت) دەگەیەنێ. بەڵام وەک لە دەقەکەوە دیارە، کۆمەڵێک بوون لە قەرەج ـ ع.

(٦) قاووق: کڵاوێکی کۆنی تورکییە و مانای شتی ناوبۆش ـ قالۆر دەگەیەنێ.لە پەراوێزەکەی نووسەریشدا بەمجۆرە هاتووە: (کڵاوێکی ناودارە بەلۆکە، هەموو پیاوان و ئەفسەرانی حکوومەتی تورکی لەسەری دەکەن). لەڕاستیدا (قاووق)، جۆرێکە لەو چەندان جۆرە کڵاوانەی تورک لەسەریان دەکرد. بۆ زیاتر تێگەیشتن، بڕوانە: پەراوێزی ژمارە (١٤)ی بەشی حەوتەم و پەراوێزی ژمارە (٢٩)ی بەشی دوازدەهەم.

له دواییدا، له نیوەڕۆدا گەیشتینە (تاووق جای)، یان چەمی تاووقی مەزن، کە ترسولەرزی خستبووە بەر دایکی میناس و لە دوێنێ شەوەوە لە ترسی ئەم ڕووبارە نەنانی بۆ خوراوە و نەخەویش چۆتە چاوی. ئەم ڕووبارە لە چیاکانی کوردستانەوە هەڵدەقوڵێ، کە ماوەیەکی کەم لێمانەوە دوور دەبێ و لای ڕاستی ڕێگەکەمانەوەیە. لە هاویندا ئاوەکەی بۆ ئاوێژە بەکاردێ و لە پاییزدا قووڵایی ئاوەکەی هەر پێ و نیوێک دەبێ. ئەم قسەیەمان پشت بەشارەزابوونی پێشترمان دەبەستێ، چونکە لە مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨١٣ز ـ دا لەسەر ڕێماندا بەرەو ئەستەموول، لێماندا، بەڵام کاتی هەستان و ترسناکی، لە زستان و بەهاردایە کە بارانی خوڕ لەپڕ دادەکات و ئاوەکەی بەش بەش دەبێت و باراناو هەموو ڕێڕەوەکەی پڕ دەکاتەوە، کە پانایی نیو میل دەبێ و زۆر خوڕ و خێرا دێت و لەگەڵ خۆیشیدا تاشەبەرد ڕادەدات، زۆرجار هەستان و سێلاوی ئاوەکەی دەدا بەسەر ڕێبواراندا، کە لە ناوەڕاستی ڕێڕەوەکەیدان، ترسولەرزی (ئامینە خاتوون)یش لەمە بوو. (بەتلیمۆس)یش بەناوی (گۆرگوس ـ GORGUS)ەوە باسی کردووە و (زینەفۆن)یش بەناوی (فیسکۆس ـ PHISCUS)ەوە ناوی هێناوە و (دانفیل)یش بەناوی (ئۆدرونە ـ ODORNEH)ەوە باسی کردووە.

لە دوودا گەیشتینە (تاووق) و خۆمانکرد بەجێگایەکی خۆشدا، زۆریش سەرم سوڕما، چونکە دیمەنی گوندەکە زۆر پیس بوو. دەکەوتە جێگەیەکی بەپیتیشەوە، ئاویشی زۆربوو. بەشوێنەواری ئەو کەلاوە زۆرەدا کە لە هەموولایەکەوە دەوری گوندەکەیان دابوو، وامان بۆ دەردەکەوت، کە کاتی خۆی بەربلاوبووبێ. ئەوەشی کە لێی ماوەتەوە، هەر هی سەردەمی خولەفاکانە، کە پیاو بۆ خوا بڵێ، بەڕاستی فەرمانڕەواگەلێکی ڕووناکبیر و مرۆڤ پەروەربوون، وەک فەرمانڕەواکانی پێش خۆیان. لەسەردەمی ئەوانیشدا وڵات پڕاوپڕی لە خەڵک بوو، وەک سەردەمەکانی (سەمیرامیس) و (خەسرەو) و گەلێکی تر. (تاووق)، یان (داقووق)یش لە سەدەی سیازدەهەمدا مەڵبەندی ئەبرشییەی کلدانی بووە، کە دیارە و بێگومان ژمارەیەکی زۆری دیانەکانی تێدابوون. تا ئێستاش ئاسەوارێکی تێدا دەبینرێ، کە پێی دەڵێن کەنیسە.

٢ی ئایار

شەوێکی ناخۆش و بێ سرەوت بوو، هەر خەونی ناخۆشم تیا دەبینی. ئیتر وای لێکردم خەوم بزڕێ چاکترە. لە بەرەبەیاندا خەو دایگرتم. کاتێ بە ئاگاهاتمەوە، سەرم سوڕما،

چونکە گوێم لە دەنگێ نەبوو، نیشانەی خۆ سازکردنی بۆ ڕۆیشتن تێدابێ و خەڵکەکەم دەدی بۆئەوە خاووخلیچکیان نیشان دەدا تا ئەمڕۆ لێرە بەسەربەرن، بەبیانووی ئەوەی ئاسمان هەوراوییە و چاوەڕوان دەکرێ باران ببارێ. بەڵام ورەمان نەرم نەبووەوە، چونکە وەرزی هاوین بەڕێوەیە و ئەگەر زۆر دوا بکەوین، کاتێ هەست بەخۆمان دەکەین، دەشتەکانمان نەبڕیوە و قرچەی گەرمامان هاتۆتێ. سەفەرکردنیش لە دوای سەعات هەشتی بەیانی، لە دەوروپشتی بەغدای جەنجاڵدا، لەو کارانەیە کە ئەنجام نادرێ.

بەداخەوەم کە دەڵێم ئێستا ئێمە لەسەر ڕێی پۆستە دوورەدەکەوینەوە، وەک دێتە بەرچاوت، ئەگەر شتێک بهێنیتەوە یادت[٧] پێوەندی بە گەشتی پێشوومانەوە هەبێ بۆ ئەستەموول. ئێستا ئێمە دوا دەرفەت لەدەست دەدەین، لە دیتنی (تەتەر)دا کە دەڵێن بەخێرایی لێمان نزیک دەبێتەوە و بەستێکی تایبەتیشی بۆ ئێمە پێیە.

میستەر ریچ حەز دەکات، فەرمانبەری پۆستەی (تاووق) ڕاسپێری، تا ئەگەر پۆستەبەرەکە گەیشتە (تاووق) ئاگاداری بکات یەکسەر بچێت بۆ سلێمانی، بەڵام بۆی دەرکەوتووە، ئەگەر حکوومەت فەرمانی خێرا لە بەغداوە دەرنەکات، گوندەکان بۆ ئەم مەبەستە وڵاخ نادەن. جگە لەمەش فەرمانڕەوا دڕدۆنگە بە گومانەکەمان (داود پاشا) پێی وایە کە گەیشتنی پۆستەبەرەکە لە ئەستەموولەوە، پێوەندی بە سەفەرەکەمانەوە هەیە بۆ کوردستان، ئەم سەفەرەی کە ئەو دڵی نەیدەگرت و لێی ناڕازی بوو. چونکە بەلای تورکەوە بڕوا ناکات کە سەفەرکردن بۆ سەیران و خۆشیی و گەڕان بێ. ڕەنگە هەندێ جار پەنا بۆ ئەم سۆنگانە ببات، بەڵام بەردەوام هەندێ هاندەری نهێنی ناهێنێتە پێش چاوی خۆی، کە دانی پێدانانێت، چونکە ئەو بڕوا بە هیچ کەس ناکات، کە سەفەر بۆ حەوانەوە بکات. هەرچۆنی بێت (داود پاشا) لە تەفرەدانی خەڵکدا پشت بەهێز و توانای خۆی دەبەستێ، لە هەنگاو هەڵهێنانی هیچ کەسێکیش ڕازی نییە. ئەگەر بڕواشی بە سۆنگە فێڵاوییەکانی ئەوکارە نەکرد، ئەوا پێی وایە لەپشت ئەوکارەوە زیانی ئەوی تێدایە. گومان لە هەموو کەسێک دەکات و بڕواشی بەکەس نییە، پێشم ناخۆشە کە دەڵێم خەڵکیش هەموو بەگومانن لێی و بڕواشی پێناکەن.

ناچارم (پێشم ناخۆشە کە دان بەمەدا دەنێم) کە بە ڕقەوە چەند ڕۆژێک چاوەڕێ بکەم، پێش ئەوەی نیشانەی پۆستی (مردخ)ی خۆشەویست ببینم، دەبێ ئەو شوێنە کوێ بێت،

(٧) وەرگێڕ پێی وایە کە (ریچ خانم)، ئەم یادداشتی ڕۆژانەیەی خۆی، وەک نامەگەلێک بۆ کەسوکاری ناردووە و کاتێ گەشتنامەی مێردەکەی بڵاوکردۆتەوە، ئەمانەیشی کۆکردوونەتەوە و کردوونی بە پاشکۆی کتێبەکە ـ ع.

ئەونامەیەی تێدا وەربگرم، کە بەختەتی خۆشەویستترین کەس و گەورەترین و شیرینترین کەسم نووسرابێ! نامەیەک لای کەسانێکەوە، کە لە جوانترین و بەختەوەرترین وڵاتی دنیادا نیشتەجێن. ئای، ئەگەر بمتوانیایە بیرێکم دەربارەی ئەو وڵاتە دڕندە سووتێنەرە بدانایەتێ کە ئێمەی تێداین. ناهەقتان نییە ئەگەر ئینگلتەرەی نیشتمانی شیرینتان خۆش بوێت.

لە شەش و بیست دەقیقەدا دەرچووین. تا هەشت بەناو قوڕ و مەزرای دانەوێڵەیەکی جواندا ڕێمان دەکرد. تا لە کۆتایی زوورگێکی درێژی زوورگە نزمەکاندا، گەیشتینە گوندێک. ئەم شوێنە پێی دەوترا (مەتارا)، بەڵام من پێم وایە هەر درێژبوونەوەی زوورگەکانی (کفری)یە. لە گەروویەکدا وەرسووڕاینە دەربەندێک، زەوییەکەی تەموخ داپۆشیبوو، ئاوێکی جوانیشی پێدا تێپەڕ دەبوو، گابەردی گەورە گەورەش لە هەموو لایەکیا پەرشوبڵاو بوو. لە هەندێ تەنگەبەر و خزدا تەختەڕەوانەکەمان بەگران بۆ بەکێش دەکرا. هێسترە بەسزمانەکانیش زۆرخراپ دەخزان، بە تەقەلایەکی زۆریش نەبوایە لە خلیسکان ڕزگاریان نەدەبوو. دوای ئەوەی لە گەرووە تەنگەبەرەکە تێپەڕبووین، تووشی زەریایەکی ترسناکی زوورگە تەمۆخی ڕووتەن بووین، تا چاوبڕی دەکرد هەر درێژبوون. لە هەندێ مەزرای دانەوێڵە زیاتر، کە لە چەند جێگایەکی کەمیدا کرابوو، ئیتر سەوزاییمان تیا نەدی.

... کەمێک دوای یازدە گەیشتینە گوندی (لەیلان)، کە پێنج سەعاتەڕێ دەبێ لە کەرکووکەوە. کۆڵێتێکمان تێدا دییەوە، خاوەنەکانی بۆ ئێمەیان چۆڵکردبوو. ئەم گوندە، هی (عەبدوڵڵا ئەفەندی)ی سەرپەرشتیاری (ئیمام ئەعزەم) بوو. لە بەغداد ناسیاوییەکی چاکم لەگەڵ خێزانەکەیدا پەیدا کردبوو. ئێستاش خۆی لێرەیە و دیارییەکی بۆ ناردبووین، بریتی بوو لە پێنج سەلک پەنیری تەڕوتازە و هەندێ کەرەی چاک و ماست. من ناتوانم باسیان بکەم، بەڵام لە چاکترین ئەو شیرەمەنییانە بوون، کە تا ئێستا دیومن، خواردنێکی باشمان لێ خوارد، کە پێی دەوترێ خواردن، لەم جۆرە کاتانەی ڕۆژدا، بەهۆی میوانداریێتی (ئەفەندی) بەخشندەوە.

٣ی ئایار

زۆرمان پێخۆش بوو، کە لەو پەناگە پیسە ڕزگارمان بووە. زۆریش شادمان بووم کە سواری تەختەڕەوانەکەم بووم و لە دەست ئەو ئافرەتە ڕەنگ پیاوە ژاوەژاوکارانە دەربازبووم

و لەوکاتەدا تێم ئاڵابوون کە مێردە شیرینەکەم سواری ئەسپەکەی بوو و جێی هێشتم. کەچی تا مێردەکەم لە تەنیشتمەوە بوو، نەیاندەوێرا توخنم بکەون و بۆئەوە سوێیان دەبووەوە و بۆم دەمردن، کە هەرتەنیا سەیرێکم بکەن...

... تاوێ دوای نۆ، گەیشتینە هەوارەکەی (یوسف ئاغا)، لە دۆڵی لەیلان، کە کۆیلەیەکی (گورجی) بوو لە کۆیلەکانی پاشای بەغدا و فەرمانڕەوای ئەم ناوچەیەی ناوی (قەرەحەسەن)ە و هاوڕێیەکی دێرینەی میستەر (ریچ)ە، نەوازشێکی زۆریشی نیشاندااین، کە زۆری لێکردین بەو ژمارە زۆرەشمانەوە، دەبێ میوانداریمان بکات. چادرێکیشی لەسەر گردۆڵکەیەک بۆ هەڵدااین، بەسەر ئەو ڕووبارەدا دەیڕوانی، کە خۆشم دەویست...

هەرچی شتێکیش لە دەوروپشتمانەوە بوو، دڵگیربوو. هەر ئەمەش بوو وای لێکردبووم وەک (کلود) دەیوت سۆزاویم، هەرچەندە ئەویش بەشداری ئەم هەستەمی دەکرد، ئەگەرچی هەوڵیشی بدایە بۆ شاردنەوەی. لەوە دەچوو دەمێک بێت لە دیمەنی ئاوەها دابڕابێتین، بۆیە بەمجۆرە زیاد لەو شوێنە بەناوبانگانەی ئینگلتەرە و سویسرا و ئیتاڵیا، دیبوومانن، هۆشی لێ سەندبووین. لە دۆڵەکەدا دەستمان بەپیاسە کرد بەناو گوڵ و گوڵەکێویدا. لەپڕێکدا گوڵەکێوییەکمان دی، ئیتر جگە لەم گوڵە، هەرچی شت بوو، لە یادمان کرد و وامان لێهات ئەم تاراوگە ترسناکەمان بپەرستین، چونکە هەستمان کرد لە ئینگلتەراین.

سەر لەئێوارە، ژنەکەی یوسف ئاغا سەردانی کردم. زۆر شارەزایانە خۆی داپۆشیبوو، لەژێر چادرەکەشمانەوە بەسکەخشێ هاتە ژوورەوە، بۆئەوەی کەس نەیبینێ. پێم وایە ئەم نەریتەی لە ئەنجامی شووکردنیا بەتورکێک، وەرگرتووە، چونکە خۆی عەرەبە و ئەم کارەیشی لە نەریتی عەرەب نییە. دوای ئەوەی کە ڕۆیشت، دیسانەوە بۆ پیاسە چووینەوە. بەڵام هەرکە تاریک داهات، هەموومان خەم دایگرتین، چونکە ناچاری کردین بۆ چادرەکەمان بگەڕێینەوە.

٥ی ئایار

بۆ تاقەتکردنی هێسترەکان و خۆ ڕزگارکردن لە هەڵتەکی ڕێکردنی تەختەڕەوانەکە، بەو سەر ڕێگەیەدا کە دەزانرا ناخۆشە، لە پێنج و نیودا سواری ئەسپەکەم بووم و پەشیمانیش نەبووم...

تاوێ دوای یازدە و نیو، گەیشتینە گوندی (دەرگەزێن) کە لەبەردەم دەشتێکی

زۆرجواندا بوو. دەڵێن ماری زۆرە. ئەمەش بۆ ئێمە هەواڵێکی ناخۆش بوو، چونکە چادرەکەمان لەناوەڕاستی گیایەکی بەرزدا هەڵدابوو.

لەم جێگەیەوە گردێکی تری توورەکەڕێژمان بینی، لەو گردە دەچوو کە دوێنێ چادرمان لێ هەڵدا و ناوی (کوبارا)[8] بوو. دوێنێ ئێوارە، کە هەزارپێیەکی گەورەم بینی، هاتە سەر ئەو ڕایەخەی ئێمە لەسەری دانیشتبووین، ڕاچڵەکینێکی زۆر توند ڕاچڵەکیم. دوای ئەوەی ئەمەشم بینی، ئەگەر نوێنەکانم لەسەر زەوی ڕابخستایە، خەوم لێ نەدەکەوت. بەڵام سوپاسی چرپایە سەفەرییە ئینگلیزییە بچکۆلەکەم دەکەم، کە لەبەر شەکەتیم خۆم لەسەر درێژکرد و بێ ئەوەی مار و هەزارپێ بێزارم بکەن، خەوێکی هێمن، خەوتم.

٦ی ئایار

لە چواری بەیانیدا هەستاین و دووبارە بەخۆشییەوە لە پێنج و نیودا سواری ئەسپە خۆشڕەوەکەم بوومەوە. دڵۆپە شەونمێکی زۆر، بارییووە سەر گیا و تەڕی کردبوو. بەدەشتێکی جواندا تێپەڕبووین، کە لە هەموو لایەکەوە زوورگی نزم و ڕووتەن و گوند و مەزرای بچووک، لەملاولاوە تێدا بڵاوببووەوە. لەوەڕگەیەکی زۆریشی تێدابوو.

ئێستا کەمێک هاتینە کوردستانەوە و چیاکانی لە دەوروپشتمانن. زمانی باویش هەر بەتەنیا زمانی کوردییە. سەرنجماندا یەکسەر جیاوازی لە سەروسیمای کوردی خێڵەکیی و گوندنشینەکاندا هەیە. لای خێڵەکیی ماوەی نێوان چاویان لە یەکترەوە دوورە و لووتیان بەرزترە و هەنیەشیان بەرینترە و جەستەشیان قەبەترە و ئەندامیشیان ڕێکترە. لەشولاریشیان سەربازیانە هەڵکەوتووە، بەڵام سیمای گوندنشین، ڕێکوپێک و چاونەرم و ڕوخسار شیرینترن لە سیمای خەڵکی خێڵەکیی. بەڵام گوندنشین باڵایان بەرزنییە و وەک براخێڵەکییەکەی هەڵسوکەوت و ڕێکوڕەوانییەکەی، ئازاد نییە، چونکە خەڵکی ڕۆڵەی خێڵەکیی سەردارن و ڕۆڵەی لادێییش کۆیلەن...

٨ی ئایار

ئەمڕۆ لە یەکێک لەو باخانەی (میر)دا چادرمان هەڵدا، کە لەگەڵ شاردا لێکی دابۆوە. هاتنمان بۆ ناوشار لەم ڕۆژانەدا، لەگەڵ کاتی ئەو خۆئامادەکردنەدا ڕێک نەدەکەوت، کە

(٨) ڕاستییەکەی (گۆپاڵە)یە. بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٣٨)ی بەشی دووەم.

هاوڕێیانی (کوردکیون)مان بۆیان سازکردبووین. لەبەرئەوە ناچاربووم لە ئەسپەکەم دابەزم، ناچاریش بووم خۆم لە تەختەڕەوانەکەمدا بەتەواوی حەشار بدەم. چونکە چاوەڕوانمان دەکرد خەڵکێکی زۆرمان لەسەر خڕببێتەوە، کە لەسەر و ڕوخساری ئەو ئەوروپاییانە ورد دەبنەوە، کە بۆ یەکەمین جار پێ دەنێنە نیشتمانەکەیانەوە و جلوبەرگی تایبەتی ئەو سەرباز و هیندیانە دەیان وروژێنێ. کە لەگەڵ ئەوروپاییەکانن. چونکە: یەکەم ـ زۆر ئارەزووی دیتنی ئەو شتانەیانە، کە پێوەندی بەجەنگەوەیە. دووەمیش ـ بەشێوەیەکی تایبەتی تا دەرفەتی دیتنی ئەو سەربازانە بقۆزنەوە، کە موسڵمانن و بۆ یەکەمین جار دەیانبینن. هەروەها بۆ دیتنی هیندیی و ئەوروپاییەکانیش.

کە لە تەختەڕەوانەکەم دابەزیم، زۆر سەرم لەوە سوڕما کە بەهیچ جۆرێک کەسێکی نامۆم لەدەوری چادرگەکەمان نەدی. بێدەنگییەکەی، لە بێدەنگیی چادرەکەی سەر ڕۆخی (دیجلە)مان دەچوو. پیاوە ناودارەکانی شار بۆ پێشوازیی (کلود) هاتبوون، کەمێک دانیشتن و قاوەیان خواردەوە، بێ ئەوەی وا بنوێنن، نیشانەی ساویلکەیەتییان پێوە دیار بێت، یان دانیشتنێکی وا بکەن، پێچەوانەی ڕەوشت و خووبێت. بەڵکو خەڵکێکی یەکجار ڕەوشت بەرزبوون. دوایی ڕۆیشتن.

فەرمانی توند، لەلایەن (میر)ەوە دەرچووبوو، جگە لەو کەسانەی خۆی دەیان نێرێ، هەرکەسێ پلەوپایەشی هەرچی بێت، لە چادرگەکەمان نزیک بکەوێتەوە، سزا دەدرێ. مەبەستیش لەم فەرمانە، هەر بۆ حەسانەوەمان بوو. ئەگینا وەک دەڵێن و قسەکانیشم پێ ڕاست بوو، ئێستا هەر لە بەیانییەوە، هەتا ئێوارە، پیاوان و ژنان و منداڵان ئاپوورەیان دەداین، تا لەم دیمەنە وردبنەوە، کە هاتووینەتە لایان.

تاوێ دوای گەیشتنمان تەتەرێک لە ئەستەموولەوە گەیشت. لەپێشدا چووبووە بەغدا بۆ لامان. نەیزانیبوو بۆ ئێرە هاتووین. ئەو بەستەکەش کە بۆی هێنابووین، بریتی بوون لە پرسەنامەی پاشا. لە ٢٩ی کانوونی دووەمدا و کۆچی دوایی (دوق کەنت) لە (٢٤)ی هەمان مانگدا، کە پۆستەکەم دەکردەوە، خۆم ئاسایی لەوجۆرە خۆشیانەدا هەڵدەلەرزیم، کە ترسیشیان تێکەڵ بوو، تووشی نائومێدییەکی گەورەش بووم، چونکە هیچ دەستنووسێکی خۆشەویستانم تیا نەدی.

تەنانەت تەنیا دێرێکی (مەردوخ)یشم تیانەدی. دڵم لەمە تەنگ بوو، تا ناوی باوکمم لە یەکێک لەو ڕۆژنامانەدا بینی، کە لە ناوەڕاستی شوباتدا دەرچووبوون و بەوەش ئاهێکم بەبەرداهاتەوە.

لەبەرئەوەش کە هەواڵی مردنی (پاشا) گەیشتبوو، دەبوایە جارێ چێژی خوێندنەوەی ڕۆژنامەکان واز لێ بهێنین و دەستبەجێ تەتەرەکە بنێرینەوە. بەڵام ئەمە ڕێی ئەوەی لێ نەگرتین چاوێکی خێرا بەبابەتگەلی ژمارەکانی ڕۆژنامەی (ئیڤنیگ مەلس ـ EVENING MAILS)دا نەگێڕین، کە تا چوارەمی شوبات دەرچووبوون. ئەمەش مێژوویەکی درەنگە ئەگەر لەگەڵ گەیشتنی پۆستەکەدا بۆ بەغدا بەراوردی بکەین و لەوێشەوە ناردنەوەی بۆ ئێمە. تەتەرەکە ماوەی نێوان بەغدا و ئەم جێگەیەی ئێستای ئێمەی بەچوار ڕۆژ بڕیبوو، بەڕێگەی (سەکیرمە ـ سەگرمە)شدا هاتبوو، کە کورتترین و تاڕادەیەکیش بێ سەروشوێن و چۆڵەوانییە. ئەو وتارە بەجێیانەمان خوێندەوە، کە باوکم لە پشتیوانی کردنی گەڵاڵەی یاسای پوولی پۆستە و بەیازی کۆنینەدا خوێندبوونییەوە، کە هیوادارین تیایدا سەرکەوتووبێت، بەمەبەستی بڕیاردان لەسەر ئەمجۆرە کاروبارە گرنگانە، چونکە هێزێک لەپشت هەنگاوهەڵهێنانی وەزیرە ئینگلیزەکانی ئێستامانەوە هەیە، بۆ ڕاگرتنیان لە سنووری خۆیاندا. لەوە دەچێ کوشتنی (دۆق بەری Duc de Beri)ش بووبێتە هۆی خرۆشاندنی هەستێکی ترسناک کە لە فەرەنسادا، کە هەستێکی دوژمنکارانەیە بەرامبەر بنەماڵە کلۆڵەکەی (بووربۆن)، ئەو بنەماڵەیەی جێگەی بەزەیین، سەرەڕای ئەو هەموو تاوانانەش کە کردوویانە. ئیتر دەبێ چاوەڕێی چ چاکەیەک لە ئەورووپاوە بکەین، کە ئینگلتەرە خۆی وا ڕاهێنابوو، گەلان بەچاوی ڕێزەوە سەیری دەکرد و ئێستا وا نەماوە.

لەگەڵ ئەم پۆستەیەدا، بابەتگەلێکی خوێندنەوەی زۆر و بەتامیشمان پێ گەیشتبوو، لە (جۆرنو دیە ساڤان ـ JOURNAU DES SAVANS) و (جورنو دیە دام ـ JOURNAU DES DAMES) و (ئەدنبەرە ئەند کورتەرلی ڕفیو). ئەم هەموو ڕۆژنامە و گۆڤارانەشمان لە کاتێکی لەباری وەک ئێستای دوای ئەم گەشتە درێژەماندا پێگەیشتبوو. من ترس و خەمی ئەوەمە، کە (زینەفۆن) و ئەوانەش لەگەڵی بوون، کاتێ بە (کاردوکیا)دا تێپەڕبووبن، بێبەش بوون لە چێژی وەرگرتنی نامەگەلی (یۆنان)، یان (مۆرنینگ کرۆنیکەل)ی (سبارتە)وە، یان دوا ژمارەی گۆڤاری (ئاسینس ڕڤیو ـ ATHENS RE-VIEW). لەکاتێکدا ئێمە سەرقاڵی ئەم چێژوەرگرتنە خۆشەبووین، کە هەموو شتێکی لە بیر بردبووینەوە، لە کوێین و کێمان لە دەورە، نامەیەکمان لە (مەحموود پاشا)ی میری ئێستای (سلێمانی)یەوە بۆ هات، تیایدا (کلود) ئاگادار دەکاتەوە کە حەز دەکات دوای نوێژی عەسر، سەردانی بکات. ئەمەش وای لێکردین پێویستیمان بەخۆ تەیارکردن و سازدان بێت، بۆ پێشوازی کردنی.

لە ئەنجامی ئەو سڵاوەدا کە سەربازەکان بۆیان کرد، مانای ئەو ڕێزەی بۆ دەرکەوت، کە لێی گیراوە، وەڵامی سڵاوەکەیانی بەسەر نەوی کردن بۆ سنگی، دایەوە، وەک لە یادم بێ کە بەدزییەوە، لە دوورەوە، لە درزی دەرگای چادرەکەمەوە سەیرم دەکرد، پیاوێکی ئەندام بچووک و کورتە بنەبوو، شتێکی وا تایبەتی تێدا نەبوو سەرنج، ڕابکێشێ و لە خەڵکی تری جیابکاتەوە. بەپێچەوانەی ئەو پیاوانەی خۆیەوە بوو، کە هەموویان بە قەڵافەت و ڕوخسار سەربازانە بوون. کوڕە گەورەی پێنج کوڕەکەی خوالێخۆشبوو (ئەوڕەحمان پاشا)ی بەناوبانگە، تەمەنی سیی و پێنجساڵێک دەبێ، پیاوێکی هەست ناسک و بەویژدانە. ئەگەرچی زەبروزەنگ و توندوتیژیشی کەمە. زۆریش خواپەرستە. هەر ئەمە وای لێکردبوو لایەنگری ئایینداران و زانایان بێت، ئەوانەی لەهەر بەشێکی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامیدا بن، ڕووناکبیرترین کەس نین و ئەمانە وا ناسرابوون کەللەڕەق و دەمارگیربن. بەڵام میر خاوەنی پشووێکی درێژ و نەرم بوو. ملی بۆ دەمارگیری ئەمانە نەدەدا، لەبەرئەوەی ڕەشبین بوو. واش هەڵکەوتبوو هەمیشە بەچاوێکی تاریکەوە سەیری هەموو ئەوشتانەی دەکرد کە تووشیان دەبوو.

سەر لە ئێوارە لە باخەکە پیاسەمان دەکرد. هەواکەیشی بۆنی گوڵاوی لێ دەهات. هەست دەکەم بێزارم لەوەی لەم جێگە دڵخۆشە بڕۆم بۆ شار، کەوا دەردەکەوێت هیچ سەرنج ڕاکێش نەبێت. دەڵێن خانووەکانیشی داتەپیون. حەز دەکەم هەر لێرە بمێنمەوە. بەڵام میری ڕەوشت بەرز و بەخشندە حەزی دەکرد بگوێزینەوە بۆ ناوشار. منیش هیچم بۆ نەماوەتەوە، لەوە زیاتر بۆ ڕازی کردنی میر، واز لە حەزەکەی خۆم بهێنم.

١٠ی ئایار

لەبەرئەوەی لەکاتی چوونە ناو شارماندا، بەشدارانی زۆربوون و جلوبەرگیشیان هەمەڕەنگ بوو. خۆپیشاندانێکی مەزن بوو. بەشداربووەکان لە کورد و ئەورووپایی پێکهاتبوون. هەمووشیان لە جلوبەرگی جوان و ڕەسمیدا بوون، چونکە سەربازانی هیندی بە تەپڵ و زوڕنایانەوە، سوارەی ڕووس[٩] بە کەڕەناکانیانەوە، ئەفسەرە تورکە دیانەکان و تەنانەت جوولەکەکان و خزمەتگوزارەکانی سەر بەبارەگای نیشینگەیی ئێمەش هەموویان، نیشانەیەکی مەزنایەتیان پێکهێنابوو، لە تێکەڵ بوونی ئادەمیزادی سەرەتایی دەچوو. ئەورووپاییەکانیش بە دیمەنی ڕێک و لە یەکچوویانەوە، بەزەقیی سەرنجیان ڕادەکێشا و

(٩) میستەر ڕیچ لە یادداشتەکانی خۆیدا، باسی ئەم سوارانەی نەکردووە.

ئاپوورەکەش بەهەمووییەوە، کوتومت ڕەمزێکی ئەوروپا و ئاسیا بوو، هاتبووە قسە. دیاربوو میر حەزی دەکرد لەناو شار جێگیرمان بکات، چونکە پێی وابوو گەڕانەوەی میستەر ریچ، بۆ چادرگەکەی خۆی، فالێکی باش نییە، تا لەدواییدا میستەر ریچ ـ یش بەم حەزە ڕازی بوو، لەو بڕوایەوە کە پێی چاک بوو بێزاریش بێ و حەسانەوەشی نەبێ، نەک هەستی ئەو خەڵکە بەنەوازش و بەخشندەیە برەنجێنێ و بەپێچەوانەی بیروباوەڕیانەوە بجووڵێتەوە. لەبەرئەوە کەلوپەلەکانیان کۆکردەوە و منیش سواری تەختەڕەوانەکەم بوومەوە و پەردە ئاڵەکانی دادرانەوە و لە هەموو لایەکییەوە توند شەتەک درا، تا کەس سەری نینۆکیشم نەبینێ، سەرەڕای ئەوەش کە چەرچەفەکەم[١٠] بەخۆمدا دابوو و ڕووبەندیشم دادابووەوە. چونکە لەمجۆرە کاتانەی وەک ئێستای منی خێزانی پیاوێکی پایەداردا، کە ناچاربێ بەئاشکرا، بەناو خەڵکێکی زۆردا تێپەڕ بێت، دەبێ لۆیەکی ڕووبەندەکەیشی دیارنەبێ... ئا بەمجۆرە گەیشتمە ئەو خانووی بۆمان تەرخانکرابوو. بەرلەوەش (سلێمانی) و خەڵکەکەی ببینم، پێم گرانە ناوی بنێم خانوو.

کە لە تەختەڕەوانەکەمدا بووم، بەو ورتە ورتە بەردەوامەی لە دەوروبەرو پشتمەوە دەمبیست، بۆم دەرکەوت، کە گەیشتووینەتە سلێمانی. ئەو تاسە و ئارەزووەی بۆ دیتنی پایتەختەکە و نیشتمانەکە و خەڵکەکەی هەمبوو، ئێستا بەهۆی پەرپووتی ئەو شوێنەی بۆ نیشتەجێ بوونم تەرخانکرابوو، هەمووی بووە ڕق و قێز. ئەوەشی بەلامەوە ستەم بوو، دەبوایە پرکێشی بکەم و بچمە ناو کۆمەڵێک کەلاوەوە، کە هەر لە حەوشەکەوە لێمەوە دیاربوو. لەبەرئەوە گورم دایە بەرخۆم و لەگەڵ میستەر (بەل لی نو) و پزیشکە بچووکە ئیتالییەکە، چووینە ژوورەوە. لەوێ یەکەمیان زیرەکانە، بەفوو خۆی دەتەکاند و دووەمیشیان بەلاقرتییەوە کەوتە خۆتەکاندن.

هیچ جۆرە پێوەندییەکم بەدیوانخانەوە نەبوو. ڕەنگە لە چارەشم نەنووسرابێ بیبینم. شێوەی ڕێکخستنەکەی بەتەواوی لە شێوەی ڕێکخستنی ژووری حەرەمەکە دەچوو، بەڵام لەو داتەپیوتربوو. بەزەییم بە میستەر (بەل لی نو)و، ئەو پیاوانەماندا دێتەوە، کە تیایدا دەمێننەوە.

(١٠) لە دەقەکەدا (چەرچەف) هاتووە، پارچەیەک قوماشی ئاوریشمە، نەخشی چوارگۆشەی سپی و شینی تێداکراوە و دەورەکەی بەداوی زێڕین چنراوە. جگە لەدەموچاو، سەرتاپای لەش دادەپۆشێ، کە پەچەیەکی لە مووی کلکی ولاخ چنراو، دایدەپۆشێ. بەمجۆرە خۆی دادەپۆشێ. بەڵام لەودیوی پەچەکەوە بەئاسانی دەتوانێ هەموو شتێک ببینێ ـ ع.

٢ی ئایار

ماوەیەکی زۆری بەسەردا چووە و هیچم لە یادداشتەکەمدا تۆمار نەکردووە. ئەوەتەی هاتوومەتە سلێمانیشەوە، گۆشەگیربووم و شتێکی ئەوتۆم نەدیوە، شایستەی نووسین بێ. بەڵام لە شێوەی نامەدا، نووسینم زۆربووە. لەوساوە کە لە خانووەکەشمدام، تەنیا یەکجار حەرەمخانەکەم بەجێهێشتووە، ئەویش بۆ حەمام چووم.

٦ی حوزەیران

دەبێ ئەمڕۆ لەگەڵ خێزانی میردا بەسەری بەرم. لەبەرئەوەش کە نەریتی خۆرهەڵاتییانە، وای پێویست دەکرد، لەسەر میوان، دەبێ بەمانای وشەوە ڕۆژەکەی بباتە سەر، بۆیە کە لە سەعات دەدا لە خۆئامادەکردن بوومەوە، ئافرەتێک لە کۆشکەکەوە بەشوێنمدا هاتبوو بۆ ڕێنماییمان تا ژووری حەرەم، دایکی میناس و کارەکەرەکانم لەگەڵدا هاتن. بەڕووبەند و خۆپێچانەوەیەکی تەواوەوە ڕۆیشتین. پێویستیشی نەدەکرد زۆر دوور بڕۆین، چونکە خانووەکەمان لە کۆشکەکەوە نزیک بوو. دەرگای حەرەمەکە لە حەوشەکەوە نەبوو بەڵکو لە پشتی حەرەمەکەوەبوو، دەرگاکەی یەکجار بچووک بوو، بۆیە ناچاربووم تەواو خۆم بنوشتێنمەوە، تا پیایدا تێپەڕبم.

لێرەدا کابانەکانی کۆشک پێشوازییان کردم و دەستەیەکیش کەنیزەک لە پێشیانەوە بوون. کابانێک لای ڕاستمەوە و یەکێکی تریشیان لای چەپمەوە دەڕۆیشتن، تا بردمیانە لای پلیکانەیەک و پیایدا سەرکەوتین، لەبەر دەرگای ژوورێکی گەورەدا، ژنی میر خۆی پێشوازی کردم و خوشکەکانی میر و چەند ئافرەتێکی تری بنەماڵەکە لەپشتییەوە بوون. قاوە[١١] تێکرا و حەڵوا و شەربەت و قەنەنەش ئاسایی هێنران. زۆر بێزاربووم لەم هەموو نەوازش و ڕووپێدانە زۆرە. بەڵام سەیرم کردن دوای ئەم ڕووپێدانە پێویستە، وازیان لەمجۆرە هێنا و گەڕانەوە بۆ ڕەوشتە ساکارەکەی خۆیان و ڕووخۆشییەکەیان و لە دڵەوە تەقەللایان دەدا ئاسوودەبم.

عادلە خانمی ژنی میر، کچی عوسمان بەگە. لەبەرئەوە دەبێتە خزمی مێردەکەی. لە ڕاستیدا هەموو ئەندامەکانی ئەم بنەماڵە زۆرە، لەناوخۆیاندا ژن و ژنخوازی دەکەن و لەگەڵ بیانەدا ژن و ژنخوازی ناکەن.

(١١) لە یادداشتی ئەم ژن و مێردەدا تا ئێستا باسی (چایی) نەکراوە. وا دیارە لەو سەردەمەدا لە عێراقدا باونەبووە ـ ع.

عادله خانم هەر بیست و حەوت، بیست و هەشت ساڵێک دەبێ. لە ئافرەتەکانی تری بنەماڵەکە کەڵەگەتترە. گەنم ڕەنگێکی قژڕەشە، دووچاوی نەرمی پێوەیە، شێوەی شیرینە و تەمومژاویی نییە، ناسکۆڵەیە و ڕوخساری سەرنج ڕاکێشە. لە سیمایدا دیاربوو کاتی خۆی خەمی زۆر خواردبێت. لە هەڵسوکەوتیشیا سەلاریی و ئاغرییەکی بەرزم بەدی کرد، کە زۆر کاری تێکردم. تاقە ژنی میرە و پەیوەندییان زۆریش پتەوە. هەردووکیان بەهۆی ئەو خەمە زۆرەوە کە بۆ جگەرگۆشەکانیان خواردبوو، کە بە (ئاوڵە) مردبوون زۆر هۆگری یەک ببوون ئێستا تەنیا هەر منداڵێکیان هەیە[١٢] ئەگەرچی ئەم زۆری خۆش دەوێت، بەڵام بەشێوەیەک باسی دەکات، وەک خۆی و مێردەکەی چاوەڕوان دەکەن، لە دەستیان دەچێت، چونکە کە سەیری دەکرد، چاوەکانی پڕ دەبوون لە فرمێسک. وتیشی: (هی من نییە، هی خوایە، دەستیش لەکاری خوا نادرێ).

تێم گەیاند پێویستە دژی ئاوڵە بکوترێ، ئەویش زۆر بەوردی گوێی بۆ قسەکانم و کەڵکەکانی کوتاندن ڕاگرتبوو. بەڵام هەر نائومێدیی لەوەدا پێوە دیاربوو کە چاوەڕوانی نەدەکرد هیچ شتێک بەکەڵکی بێت. کە پێم وت دەرمانی کوتاندنت بۆ دەهێنم، دڵی نەشکاندم و هانیدام. بەڵام قسەکانی بەوە کۆتایی پێهێنا، کە وتی: (هەر دەبێ لەبەر بەزەیی خوادا خۆمان ڕابگرین، چونکە خۆی دەزانێت چی دەکات. لەبەرئەوە دەبێ بڕوای پێبکەین).

دەستبەجێ بە تەتەرێکی خێرادا بۆم نووسی، تا دەرمانی کوتاندنی بۆ بهێنن. منیش زۆرم پێخۆش دەبێ ئەگەر بتوانم ئەم منداڵە جوان و بچکۆلەیە لەو نەخۆشییە دڵڕەق و کوشندەیە ڕزگار بکەم. لە کوردستاندا بە هەزاران کەس دەبنە خۆراکی ئەم نەخۆشییە و ڕەنگە ئەگەر خەڵکەکەش بزانن میر، کوڕە تاقانەکەی خۆی کوتاوە، ئەوانیش بیەڵن منداڵەکانیان بکوتین، ئیتر ئەوسا گەشتەکەمان بۆ کوردستان، بێ کەڵک نابێ، ئەگەر نەشتوانین بۆ یەکجاری لەناوی بەرین، دەتوانین کەمێک ئەو ئاوڵە کوشندەیە کەم بکەینەوە.

خانەخوێیەکەم (عادلە خانم)، ساڵانێکی زۆری سەردەمی منداڵیی لە بەغدا بەسەربردووە. فێری تورکیش ببوو، بەڵام قسەی زۆر پێنەکردبوو، بەگران قسەی بۆ دەکرا و ئەوپەڕی توانای خۆی خستەکار بۆئەوەی لەگەڵمدا بدوێ.

(١٢) لەوەدا بەهەڵەچووبووم، چونکە دوو کوڕی هەبوو، گەورەکەیان لە کرماشان بارمتە بوو، کە ڕەنگە پێشتر تووشی ئاوڵە بووبێ، بەڵام دایکی ئەوەندەی پەژارەی بچووکەکەیان بوو، کە هێشتا لەبەردەم ئەوەدایە تووشی ئاوڵەبێت، هەر بەتەنیاش باسی بچووکەکەیانی ئەکرد.

بەڕاستی ڕۆژێکی خۆشم لەگەڵ خۆی و ئەو ئافرەتە زۆرەدا بەسەربرد، کە لەگەڵی بوون. لە سەعات پێنجدا بۆ ماڵەوە گەڕامەوە. ئەوەندەش ماندوو نەببووم کە چاوەڕێم دەکرد[١٣].

(١٣) تا ئێرە یادداشتەکانی ریچ خانم دوایی دێت و ئیتر لێرە بەدواوە باسی گەشتەکەی نەکردووە – ع.

پاشکۆی دووەم

گەشتێک بۆ شوێنەوارەکانی (زندان)، (قەسری شیرین)و (حۆش کەڕوو)... هتد، لە سنووری کوردستانی باشووردا لە مانگی مارت و نیسانی ١٨٢٠ ـ دا کە بریتییە لە کورتەی ئەو نووسینانەی میستەر ڕیچ لەم گەشتەدا نووسیونی و کردوونی بەپاشکۆی کتێبی دووەم، بەڵام وەرگێڕ کردی بەپاشکۆی کتێبی یەکەم (ع).

خانی سەیید لە بەعقوبە
شەوی ١٨ی مارتی ١٨٢٠

وا ئێستا سەرەڕای پێسپێرییە زۆرەکانت کە لە (ئۆرتەخان)[١] دوورنەکەومەوە، بەڵام سەیرم کرد ڕۆژەکە خۆشە و خانەکەش پیسە و منیش لە توانامدایە، بۆیە بیرم لەوە کردەوە بە حەیفی بزانم کاتێکی ئاوەها، لە ئەشکەوتێکی ئاوادا بەسەربەرم، لەبەرئەوە پرکێشیم کرد و هاتمە پێشترەوە و خراپتریش نەبووم، بەڵکو لەم دوو ڕۆژەی دواییدا هەست دەکەم زۆر لە پێشوو باشترم، چونکە ژانەسەرەکەم بەریداوم و گوڕوتینێکی وام تێهاتۆتەوە، سەرەڕای ئەوەش کە پارێز دەکەم، ئەگەر پێویستیش بکات هەر ئێستا دەتوانم سەفەر بکەم. ئەو زەوییەی دەکەوێتە نێوان بەغدا و ئەم شوێنەوە، تەختترین شوێنە، بەڵام بەشەکانی تر بیابانەکانی تەنیشت بەغدا، ئەگەر بەراورد بکرێن بەو بیابانەی منی تێدام، ئەوەندەی (پلیۆن ـ PELION) و (ئوسا ـ OSSA) و (تامپە ـ TEMPE) دەبن. لە سەعات سێ و نیودا گەیشتینە جۆگەکەی (نەهرەوان)[٢]، کە بەلای کەمەوە ئەوەندەی ئەم ڕووبارەی (دیالە) دەبێ، کە لە سەعات چواری دوای نیوەڕۆدا گەیشتینێ. کە بیستیشم (حاجی عومەر)ی دۆستی دێرینەمان بۆ بەغدا چووە، بڕیارمدا هەر لەم (خان)ە بمێنمەوە، کە وەک سەیریم کرد خانێکی خراپیش نەبوو. ئەم خانە دەکەوێتە بەری لای بەغدای ڕووباری (دیالە)ەوە و بەرامبەر گوندی (باقوبە) و گوندی (ئەلهویدەر)ەوە[٣]، کە حەز لە دیتنی ناکەم. سبەینێش بۆ (شارەبان) دەچم. ئەوەتەی هاتوومەتە ئێرە توانیومە شوێنی (گومەزە شینە)[٤] دیاری بکەم و نۆ جاریش بەرزایی خۆرم دیاری کردووە، (گەلاوێژ ـ

(١) (خان النص ـ النصف): ئێستا بە (خان بەنی سەعد) ناسراوە ـ ع.

(٢) ساڵی (٥٩٠ز) کیسرا پەروێزی شای فارس لە (تەیسەفون)ەوە، بۆ شەڕی (بەهرام)ی سەرکردەی ڕاپەڕیو، کەوتەڕێ، کە بە سوپایەکی پڕ لە ژاوەژاوەوە هاتبۆوە بەردەم پایتەختی ئیمپراتۆریەتەکە. ئیتر لەنێوان هەردوولادا شەڕێک بەرپابووە، کە بەشەڕی (نەهرەوان) ناسراوە. (دیر بی لو)ی مێژوونووس دەڵێ (کیسرا) لەم شەڕەدا تێشکاوە، ئەوەی ئەم مێژوونووسە، سەیر باسی دەکات، ئەوەیە کە (مەلیک) ناچاربووە ڕابکات و پەنا بباتە بەر کەنیسەیەک، کە ڕەنگە لە (تەیسەفون) و (نەهرەوان)ەوە دوورنەبێ. ئیتر لەوێ کۆمەڵێک لەوانەی سەر بەوبوون، لێی گردبوونەتەوە. بەڵام ئێستا هەموو ئەو زەویانە ڕیزە کەلاوەن و هیچ ئاسەوارێکی دامودەسگای (دیان)ی تێدا نییە. بڕوانە لاپەڕە (٩٩٦٥)ی کتێبەکەی (کتێبخانەی خۆرهەڵات) و بڕوانە لاپەڕە (١٨٧)ی بەرگی دووەمی کتێبی: (تیاچوون و ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی)ی نووسینی (گیبن).

(٣) لە دەقەکەدا بەهەڵە (هویدا) نووسرابوو ـ ع.

(٤) لە دەقە عەرەبیەکەدا (القُبّة الزَرقاء) نووسراوە، کە سۆراخێکی زۆرم لە قاموس و لای شارەزایان کرد، بەڵام بەکوردی ناوی تەواویم چنگ نەکەوت، کە ڕەنگە هەیبێ و من پەییم پێنەبردبێ ـ م.

کاروان کوژە)م هەژدە جار پێواوە و (کەشکەشان)یشم[٥] هەشت جار پێواوە. پاشان لە ئێوارەدا بۆ نانخواردن ئێوارە گەڕاینەوە.

ئێستاش دەرفەتی نووسینی ئەم نامەیەم بەهەل زانیوە، کە وڵاخدارەکە بەڵێنی داوە بۆتی بهێنێ. تکام وایە ئەگەر بەڵێنەکەی بەجێهێنا و بۆتی هێنا، بەخشیشە ئاساییەکەی بدەیتێ. هێشتا یادداشتی ڕۆژانەشم نەنووسیوە، ڕەنگە پێش نوستن بیاننووسم.

شارەبان - ١٩ی ئادار

دوای خۆرکەوتن، یەکسەر خانەکەمان جێهێشت و بە کەڵەکەکەی گوندی (ئەلهویدەر) لە ڕووباری (دیالە)مان دا. خەرندەکانی ڕووبارەکە زۆر بەرز نەبوون لە هەندێ جێگادا لە دیوار دەچوون، زەویش لای ڕۆخەکەی زۆر شەقارشەقار ببوون، کە ئاوی باراناو دایدڕیبوو. قووڵایی ڕووبارەکە هەژدە پێ دەبوو. کە بوو بە سەعات هەشت، هێشتا کۆمەڵەکەمان لە ڕووبارەکەیان نەدابوو، ئەگەرچی ئێمە لەگەڵ خۆرکەوتنیشدا کەوتبووینە ڕێ. دارخورمایەکی زۆر لە هەموو لایەکەوە لە دەوروبەری گوندەکانی ئەم ناوچەیە هەبوون.

لە سەعات دە دا بەلای ئاوێکدا تێپەڕبووین، لە کۆنە جۆگە دەچوو. لە تەنیشتەوە گردێکی بەرز هەبوو، لەتە خشت و هەندێ پارچە مەڕمەڕی لەسەربوو، وەک یادم بێ ئەم جێگایە پێی دەڵێن (لیسیە ـ LISSIA)، ئەگەر متمانە بەو کابرایە بکرێ کە ناوی ئەم جێگەیەی پێ وتم. بەڵام ناونانەکانی ئەم جێگایانە لە یەک جیاوازن. لەم شوێنانە مەزارێکی زۆری ئیمامەکان لە هەموو لایەکدا هەن.

دەڵێن گۆڕی ئەو سەربازە موسڵمانانەن، کە لە دوای شەڕی (قەسری شیرین) بەبریندار گەڕاونەتەوە و بەدەم گەڕانەوەیانەوە، لەهەر شوێنی گیانیان دەرچووە و شەهید بوون، لەوێ نێژراون. بەدرێژایی ڕێگاکە شوێنەواری خانووی لەخشت دروستکراوم دەبینێ کە خشت و بەردیان لە هەموو شوێنێکدا بەرچاو دەکەوتن. بەلای هەندێ سەوزایی جوان و جۆگەدا تێپەڕبووین، کە لە هەندێ جۆگەی سەرەکی هەڵگیرابوون. لای چەپمانەوە گوندی (خەرنابات) و گەلێ گوندی تریشمان جێهێشت. لە سەعات دوودا گەیشتینە پردێکی یەک پایەیی، بەسەر جۆگەی (مهروت)ەوە بوو، کە لە سەرەوە دەڕژایە ڕووباری

(٥) لە هەردوو بەرگی (١، ٢)ی ـ القاموس العلمي ـ ی ماموستا (کمال جلال غریب)دا ئەستێرەی (الجوزاء) بەدوو جۆر هاتووە، بەڵام ئەوەیانم بەپەسند زانی کە لە بەرگی دووەمیاندا هاتووە و (کەشکەشان)ە ـ م ـ لاپەڕەکانی ٢١٥، ٢٧٣ی بەرگی یەکەم و دووەم لە (القاموس العلمي ـ کمال جلال غریب).

(دیاله)وه. ئیتر تا سەعات سێ، لای مەرقەدی (ئیمام ـ سەیید میقدادی کندی) ماینەوە.

لە سەعات چواردا گەیشتینە (شارەبان). ئێستا ئیتر خۆم لەسەر زەوی درێژکردووە و توانای بینین و نووسینم نییە، چونکە سەفەرەکەمان هەتا بڵێی لەبەرئەو (با) ناخۆشەی بەتوندی لە باشوورەوە هەڵیکردبوو، زۆر ناخۆش بوو. بەتوندی هەڵی دەکرد و تەپوتۆزێکی زۆری لە زەوی بەرز دەکردەوە و دەیدا بەڕووی ئێمەش و وڵاخەکانیشدا. هیوادارم (میناس) ئاگادار بکەیتەوە کە هێسترەکانی ئێرە یەکجار خراپن. لە هەر میلە ڕێیەکدا خۆیان دەدا بەزەویدا. ئەگەر بەسنگەکوتێ نەبوایە، قۆناغی ئەمڕۆمان نەدەبڕی. لێرە بەڵێنیان دایێ بۆمانیان بگۆڕن قۆناغی نێوان ئێرە و بەعقوبە نۆ سەعات ڕێ دەبێ. بەدرێژایی ڕێ زەوی زۆر تەخت و لە هەموو جێگایەکیشدا جۆگە دابڕدابڕی کردبوو. هەرکە دەستمان بەڕێیشتن کرد، گێژەڵووکەیەک بەبارانەوە دای بەڕووماندا. هەر ئەوەندە هێواشی کردەوە، ئەو بای باشووری خۆرهەڵاتییە لێمانی هەڵکرد، کە تا ئەم ساتەش بەردەوامە. بەڵام جگە لە هەردوو چاوم، کە بەهۆی تۆزوباوە، سوور هەڵگەڕابوون، ئیتر لەوپەڕی چاکیدام.

لێرە، سەعدون ئاغای فەرمانڕەوای ئێرەم بینی، کە لەپێشدا لە خانووە کۆنەکەماندا بوو، ئیتر نەیهێشت بچینە خانەکە، کە من حەزم دەکرد، بەڵکو خانوویەکی بۆ چۆڵکردین. هەر لێرە (سلیم بەگ)یشم بینی، دوای ئەوەی لە فەرمانڕەوایی (خانەقین) لابرابوو. پاش ئەوەی هەردووکیان پێکەوە هاتنەلام و دڵنیا بوون کە لە جێگاکەم ڕازیم، پاشان (سەلیم ئاغا) خۆراکێکی بەتامی بۆ ناردم کە بە نسیبی کۆمەڵەکەمان بوو، چونکە کە ئەو خواردنە هات، من تازە لە ژەمێک خواردنی پۆڕ و بەهارات ببوومەوە. پێشتریش تکای تایبەتیم لێکردبوو، کە پێمانەوە ماندوو نەبێ و هیچ جۆرە خۆاردنێکمان بۆ نەنێرێ. دیارە کۆمەڵەکەشمان ئەم هەستەی منیان بەلاوە ناخۆش نەبوو. تکام وایە یەکێک بنێریتە لای ژنەکەی، تا سەبارەت بەو ڕێزونەوازشەی مێردەکەی، لە ئێمەی گرتووە، سوپاسی بکەیت، کە بەلای زۆرەوە ئەم نامەیەش هەر بەودا بۆ تۆ دەنێرم. وەک پێشیان وتم ئەگەر لێرە دەربچم، ئیتر تا خۆم بۆ بەغدا دەگەڕێمەوە، دەرفەتی پێوەندی کردنم بە بەغداوە، ئەوەندە بۆ نالوێ. ئەگەر بەهۆی ئەم گوێدرێژە بێ کەڵکانەوە نەبوایە، سەفەرەکەمان سەفەرێکی خۆش دەبوو. لە ئاسیای ناوەندا شتێک نییە لە هێستر بێ کەڵکتر. خەریکە گەرما زیاد دەکات و چاک وایە پەلە بکەین و بەغدا بەجێ بهێڵین و دەست بکەین بە گەشتە گەورەکەمان بۆ کوردستان.

شارەبان ـ ٢٠ی ئادار

هەندێ پشکنینم کرد. کارەکانی ئەمڕۆم لەوەشی تێپەڕاند، کە بەهیوابووم. ئەوەشی کە لێرە بینیم، لەباری جوگرافی و شوێنەوارەوە، ئەوەی دەهێنا لە بەغداوە بۆی بێیت. بەڵام ئێستا بۆم دەست نادات، بۆتی بنووسم چیم کردووە، مەگەر کەمێکی. کاری ئەمڕۆ زۆر سەخت بوو، سەرباری ئەو سەختییەش بایەکی گەرمی لە باشوورەوە لەسەرخۆ هەڵکردبوو. بەڵام سوپاس بۆ خوا، ژانە سەرم نییە، هەرتەنیا کەمێک ماندووم.

ئەم بەیانییە چووم بۆ سەیری ئەو شوێنەوارانەی پێیان دەوترێ (زندان)[٦] و پێنج میلێک لە باشووری ئەم جێگایەوە دوور دەبێ، کە ئێمەی لێین. بەدەم ڕێگاوە بووین بۆ دیتنی شوێنەوارەکان، لە نیوەی ڕێ ئەوە ڕوویدا، کە چاوەڕێمان نەدەکرد، ئەویش ئەوەبوو، چاو ساغەکەم کە خانووسازێکی ناسراوبوو، پێی وتم کەمێک لە ڕێ لابدەین بۆ دیتنی قەڵایەکی کۆن. لەبەرئەمە لە یەک دوو جۆگەمان دا، ئیتر ئەوەندەمان زانی لەبەردەم شوێنەواری شارێکی ساسانیداین، کە هیچی لە (تەیسەفون) کەمتر نییە و هەڵکەوتی وارشەکەیشی هەمان شێوە و هەڵکەوتە. جێگاکەش پڕبوو لە پارچە و ئاسەواری کۆنینە. ئەم شوێنە هەر چارەکە سەعاتێک لە (شارەبان)ەوە دوور دەبێ، بەڵکو سنوورەکانی سەرەوەی شارەکە، لەوە کەمتریش بوو. لایەکانی باشووری خۆرئاوای وارشەکە، کە لێوەی چووینە ناوەوە، حاڵیان چاک بوو. زۆریش لە وارشەکانی (سلوقیە) و (تەیسەفون) دەچوو. هەرچەندە ئەم ئاسەوارانە بە بەغدای کۆن ناسراون، بەڵام مێژوویان هی پێش سەدەکانی ئیسلامە. لەیادیشتە کاتی خۆی شوێنی (دەستجرد)م لە (زندان) دیاری کردبوو. دیاری کردنەکەشم باش پێکابوو. ئێستا بڕوام زیاترە، کە ببێ و نەبێ هەر (ئاسکی بەغدا) شوێنەواری ئەو پایتەختە شاهانەیەیە[٧]. چووینە پێشترەوە و ئاسەواری

(٦) لەناو خەڵکدا هەندێ جار بە (زندان کیسرا) و هەندێ جاری تر بە (قەڵای خەسرەو) ناسراوە. لە گەشتەکەی (المنشيء البغدادي)یشدا، کە مامۆستا (عباس العزاوي) کردوویەتی بەعەرەبی، بە (زندان کیسرا) هاتووە ـ ع.

(٧) کاتی خۆی (دەستجرد) خۆشەویسترین کۆشکی (کیسرا پەرویز)ی شای فارس بووە، کە ئەمی لە (تەیسەفون)ی پایتەختی ئیمپراتورەکەی پێ پەسەندتربووە. (گیبن)ی مێژوونووسیش، کە بەوەسفی جوانی جوگرافیایی ناسراوە و لەوانەش ڕوون و ڕاستتر دەنووسێ کە ڕاستەوخۆ دیویانە، کاتێ دێتە سەر باسی سێیەمین هێرشی (هەرقەل)ی ئیمپراتور، دژی دەوڵەتی فارسی، لە ساڵی (٦٢٧ز)دا، بەدەم باسی پێشڕەویی سوپاگەلی ڕۆمانییەوە بۆ سەر (تەیسەفون) دوای شەڕی (نەینەوا)، بەمەزندە جێگای (دەستجرد) لەم شوێنەدا دیاری دەکات و دەڵێت: «لە خۆرئاوای دیجلە و لە کۆتایی پردی مووسڵەوە کاتی خۆی لە سەردەمی=

تری ساسانیمان دییەوە. لە نیوەی ڕێی (زندان) و بەرامبەر (سوڵتان عەلی)، دوو وارشی ساسانی هاوتەریبم بەدی کرد، بەرەو باکووری خۆرهەڵات و باشووری خۆرئاوادا درێژبیوونەوە. ماوەی نێوانیشیان شەش سەد پێ دەبوو. درێژاییشیان هەر ئەوەندە دەبێ و کوتومت لە وارشەکانی (سلوقیە) دەچن. لەنێوان هەر چینە خشتێکدا، شوێنەواری قامیشم بینی.

پاش ئەوەی لەم ئاسەوارانە تێپەڕین، گەیشتینە (زندان)، کە بۆ سوار، چل و پێنج دەقیقە ڕێ دەبێ. لە (ئاسکی بەغدا)وە ئاسەوارێکی زۆر مەزن و گرنگ و سەیربوو. لە هەموو ئەوانەش جیاوازتربوو، کە تا ئێستا دیومن. چونکە خانووسازییەکەی لە خشتی سوورەوەکراوی تۆکمە دروستکرابوو. بەلای زۆرەوە پێم وایە گۆڕێکی شاهانە بووبێ. درێژایی ئەم کەلاوانە، سی زنجیری بچووک دەبن، کە هەر زنجیرێکیان پەنجا پێ و پانایییشیان لە سەرەوە چل و شەش پێ و شەش گرێ و بەرزایییشیان شازدە پێ و دە گرێ دەبێ، لە هەندێ لایەوە لەوەش بەرزترە. خانووەکە دوازدە قوللە، یان پایەی هەیە، کە هێشتا ماون و چواری تریشیان لەبەری لای سەرووییەوە ڕووخاون.

چێوی هەریەکە لەم قولیپانەی لە خانووەکە دەرچوون، سیی و سێ پێ و پێنج گرێیە، پانایییشی لەلای وارشەکەوە نۆ، یان سیی پێ و هەشت گرێیە. ماوەی نێوان هەر قولیپێکیش، پەنجا و هەشت پێ و شەش گرێیە. لە نێوان هەر قولیپێکەوە بۆ قولیپێکی تریش، دوو جووت حەشارگە هەیە. ئەمە لە دیوی لای خۆرهەڵاتی خانووەکەوە، بەڵام لە

= ڕابوردوودا شاری (نەینەوا) ئاوەدان بووە. بەڵام لەبەرئەوەی دەمێکە ئەم شارە ئاسەواریشی لەبەرچاو نەماوە، جێگاکەی بۆتە مەیدانێکی بەرین بۆ جموجوڵی جەنگیی هەردوو سوپاکە.

سوارەی فارس، تا حەوتی شەو خۆیان ڕاگرتووە، لە دەوروبەری سەعات هەشتدا کشاونەتەوە بۆ سەربازگەکەی خۆیان، کە پارێزراو بووە، ئیتر کەلوپەلیان هەڵگرتووە و بەهەموو لایەکدا بڵاوبوونەتەوە، ئەمەش نەک لەبەر بێ ورەییان، بەڵکو لەبەر نەبوونی سەرکردایەتی کردنیان بووە. بەڵام (هەرقەل) کە هەمیشە چابووک بووە، سێ و دووی لە قۆستنەوەی دەرفەتەکە نەکردووە و دوای ئەوەی پێشەنگی سوپاکەی، چل و هەشت میلی بە بیست و چوار سەعات بڕیوە، هەموو پردەکانی سەر (زێی گەورە) و (زێی بچووک)ی داگیرکردووە. بۆ یەکەمین جار شارانی ئاشوور و کۆشکەکانی کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتەوە، تا گەیشتوونەتە (دەستجرد)ی پایتەختی شاهانەش، هەر دیمەنی جوان سەرنجی ڕاکێشاون. سەرباری ئەوەش کە زۆربەی زێڕ و زیوەکانیان گواستبوونەوە، یان سەرف کرابوون، بەڵام ئەو دەستکەوتانەی کەوتنە دەست ڕۆمان، زۆر لەوەش زیاتربوون کە خۆیان بەهیوای بوون، بەڵکو چاوبرسێتییەکەشیانی تێرکرد. دوای ئەوەش (هەرقەل) لە کۆشکی (دەستجرد)ەوە هەر پێشڕەویی کرد، تا چەند میلێکی مابوو بگاتە (مەدائین)، یان (تەیسەفون)، کە ئیتر ڕۆخەکانی ڕووباری (ئاربا Arba) بواریان نادا و ئاووهەواش توندبوو، دیسان قەڵاکانی پایتەختیش هەر لەڕوویدا وەستان. بڕوانە لاپەڕە (٢٤٨ ـ ٢٥١)ی بەرگی (٨)ی (تیاچوون و ڕووخانی ئیمپراتوریەتی ڕۆمانی).

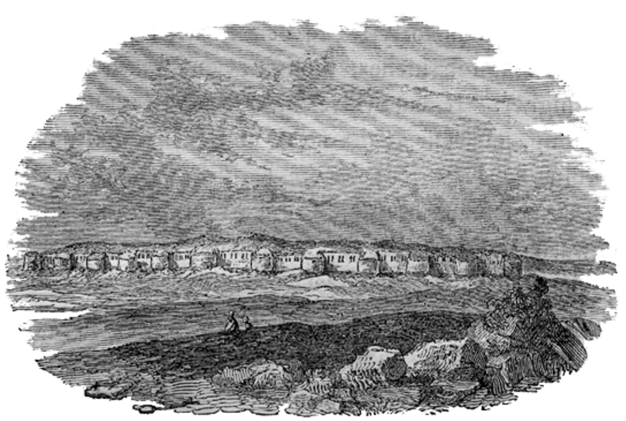

زندان

یا

زنانە

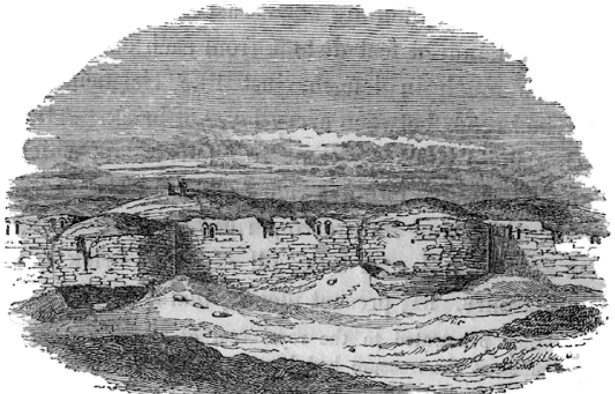

دەلاقەیەک لە زندان

دیوی لای خۆرئاوایەوە، وارشێکی بێ قولیپی هەیە، جگە لە (تاق)ێک، کە قولیپی بەرەکەی تر، دەکەوێتە بەرامبەری. ئەم تاقەی دوایی حاڵی باشە و شێوەی سەرەکەی کەوانەییە. بەرزایی تاقەکە دە پێ و شەش گرێیە و پانایییشی دوو پێ و دە گرێیە. بەڵام قووڵاییەکەی بۆ ناوەوە، بەگوێرەی ئەو پێوانەیەی کردم، چل و یەک پێ و نیو دەبوو کە بەڕاڕەوێکی باریک کۆتایی دێت و دیوارێکی ئەستووریش بەرامبەریێتی. بەڵام ڕووی سەرەوەی خانووەکە و بنمیچەکەی، بەتەواوی هەمووی ڕووخاون.

لە دیوی ناوەوەی خانووەکە و لە تەنیشت قولیپێکی ئەم تەلارەوە، دەستمان بەپشکنین کرد. سەیرمان کرد ئەو حەشارگانەی باسمان کرد، دەچنەوە سەر ڕاڕەوێک، یان باریکە ڕێگەیەک، کە ڕەنگە بچنەوە سەر قولیپەکەی بەرامبەریان. بنمیچی خانووەکەش، هەمووی لە چەند چینە خشتێک دروستکرابوو، کە هەموویان لە باری پانیی دانرابوون وەک لەو ڕووەیەوە دیاربوو، کە دەکەوتە بەری خۆرهەڵاتی و بەدرێژایی خانووەکەش هەمووی ڕووخاو و داتەپیو بوو، لە دیوی لای خۆرئاوایشیەوە، بنمیچەکە نەدەگەیشتە لێواری خانووەکە، کە لەم ڕووەیەوە وەک پێوامان، لەچاو بەری لای خۆرهەڵاتیا، بەرزتربوو.

لای پێنجەم تاقی بەری باشووری خۆرئاوای، ئاسەواری ترمان دیبەوە، پشتیان بەوارشێکەوە دابوو، وەک پاشماوەی پایە، یان چوکڵە، کە ڕەنگە پلیکانە بووبێت. بەڵام لای ئاسەوارەکان، بەتەواوی ڕووخابوون. خانوویەکی زۆر لە (شارەبان)، لە کەرەسەی گوێزرانەوەی ئەم شوێنەوارانەی (زندان) دروستکرابوون.

بیابانەکەش لەبەری خۆرئاوایەوە، تا ماوەیەکی کەم، لەو بەرییەوە بەرزبوو، شوێنەواری تری تێدابوو، چونکە ڕووی زەوی، هەندێ لەتە خشتی لێبوو.

ئەم خانووە سەیرە بەخشتی سوورەوەکراوی چاک دروستکرابوو، زۆریش ئەستووربوو. هیچ نووسینێکم لەسەر خشتەکانی نەدی و هیچ خشتێکی سوورەوەکراو یان قوڕ و قامیشم نەدی. لە چەند جێگەیەکدا کەلەبەرێکی زۆرمان دینەوە، کە ئێستا پڕبوونەتەوە لە گڵ و کەرسەک. ئەوەی لەم کەلاوانەدا سەیربوو، ئەوەبوو کە پارچە دراوێکی مسی (چینی)مان دۆزییەوە. زۆر شتی تریشم دیوەتەوە، هەر پێوەندییان بەم پشکنینانەوە هەن، کە لای خۆم دەیانهێڵمەوە، تا یەکتر دەبینین، چونکە هێشتا لەم جێگایەوە ڕوانگەکاریی گەردوونیم نەکردووە.

سبەینێ لەگەڵ خۆرکەوتنا، لێرەوە بۆ(قزیل ڕەبات) دەچین، کە قۆناغێکی لەسەر خۆ

دەبێت. بەهیوا بووم ئەم نامەیە لەگەڵ ئەو وڵاخدارانەدا بنێرمەوە، کە دەگەڕێنەوە، چونکە هەر لێرەوە تێکڕای هێستەرە خراپەکان دەنێرمەوە و چاکەکانیان گل دەدەمەوە. هەر هێسترێکی تریشم پێویست بێت، لە گوندەکە پەیدایان دەکەم.

ئێستا نێردراوەکەی حاکم، لەسەردانم گەڕایەوە و پێی وتم، کە ئەو، ئەم نامەیە دەگرێتە ئەستۆ، چەندیشم حەز دەکرد هەر لێرە هەواڵی تۆم پێبگات، چونکە بەهیوام هەموو ئەم ناوچەیە بگەڕێم و ئیتر تا دەگەڕێمەوە دەوروبەری بەغدا، دەرفەتی نامە پێگەیشتنی تۆم بۆ نارەخسێتەوە. هەر ئێستاش زانیم ڕێگای تریش هەیە، کە بەلای زۆرەوە دەیگرمەبەر، چونکە بەسەر زۆر جێگای سەیردا دەمباتەوە سەر (کفری). ئەمەش ئەو ڕێگەیە بوو، کە دەمێک بوو بەئاواتەوە بووم لێی دڵنیابم و بڕواشم نەدەکرد، ڕۆژێک دێت لێی دڵنیا دەبم.

سەلیم ئاغا ئاهەنگێکی ڕابواردنی بۆ سازکردم، کە ئەوپەڕی توانای دەخستە گەڕ بۆ خۆشگوزەرانیم، لەبەرئەوەی بۆ ئەم مەبەستە تیپێکی مۆسیقای لە گوندەکەوە هێنابوو. ئەمەش (بەل لی نو)ی زۆر بێزار کردبوو. تیپی مۆسیقاکە و گۆرانی (بر یازی یازدم)ی دەژەند، کە ماناکەی (نامەیەکم نووسی) بوو. سەلیم ئاغا دەڵێ خانمانی بەغدا، زۆر شەیدای ئەم گۆرانییەن.

لە جێگاکەم دڵنیابە، ئەوسا نامەم بۆ (کفری) بۆ بنووسە. بەپشتیوانی خوا، من پێنج ڕۆژی تر لەوێ دەبم. ئەگەر کەسێکی وات نەدییەوە کە ڕاستەوخۆ دەچێت بۆ (کفری)، ئەوا قەیناکە، ئەگەر بەتایبەتی یەکێک بنێریت. هەرچۆنێکیش بێت، من ئەمەیان بەچاکتر دەزانم.

پلەی گەرما لەم ڕۆژەدا (٦٦ پلە) بوو. ڕۆژێکی جوان و ڕوونیش بوو.

٢١ی ئادار

لە شەش و پەنجا دەقیقەدا (شارەبان)مان جێهێشت و بەپەلەش ڕێمان کرد، بۆئەوەی بگەینە یەکەمین بەرزایی، کە لە دوای جێهێشتنی بەغداوە تووشی دەبین دیمەنەکان ڕەنگین بوون و لە دەشتە سەوزەکانی ئینگلتەرە دەچوون. دوای تاوێ گەیشتینە جۆگە جوانەکەی (بەلەدروز). ئیتر بەسەر پردێکی باشدا، کە یەک کەوانەیی بوو، لێی پەڕینەوە.

لە سەعات هەشت و نیودا گەیشتینە زوورگەکانی (حەمرین)، کە لە هیچ لایەکییەوە لە دووسەد پێ بەرزتر نابێ. زوورگی یەکەمیان، یان ئەوی خواروویان لە تەمۆخێکی ڕووتەن

پێکهاتبوو، کە چینەکانی لاربوون. لە پشتیەوە دەلاقەیەک هەبوو، پڕبوو لە گردی توورەکەڕێژ، دەتوت گردۆڵکەی ڕووخاون. دوابەدوای ئەمیش زنجیرەی سەرەوە دێت، کە بریتییە لە خاک و بەرد. لە خوار زوورگەکانیشەوە چەمێکی بچووک هەیە، دەڕژێتە ڕووباری (دیالە)وە.

لەسەرخۆ، لە زوورگەکانی (حەمرین)ەوە بۆ پێدەشتێک شۆڕبووینەوە، پێیان دەوت (دەشتە)[8]، هەندێ کۆڵیتی پەرشوبڵاوی تێدابوو، هی کوردە (سوورەمەنی)یەکان[9] بوون، کە لەم وەرزانەدا بۆ تووتن کردن دێنە ئێرە. پێشتریش هۆزەکانی (خەزرەج)[10] و (بەنی ڕەبیعە) و (بەنی وەیس)ی عەرەبی، بۆ کشتوکاڵ، لێرە نیشتەجێ دەبن. بەڵام لەم دواییەدا بڵاوەیان لێکردووە.

تووشی ڕێبوارێک بووین، هەواڵی دووریی (قزیل ڕەبات)مان لێ پرسی، وەڵامی داینەوە: (بر جوبوق ئیچمە)، واتە: (ئەوەندەی جگەرەکێشانێکی ماوە).

ڕێگاکەشمان بەناو قوڕولیتەدا بوو، بەڵام لە هەردوو بەرییەوە، مەزرایەکی زۆرمان دی.

لە پشت (قزیل ڕەبات)ەوە زوورگی تریش دیاربوون، هاوتەریبی ئەو زوورگانە بوون، کە هەر ئێستا جێمان هێشتن، ئەوانەی زوورگەکانی (خانەقین) بوون، کە لە (کەرکووک)ەوە دەست پێدەکەن و ڕووەو (لوڕستان) دەکشێن.

پێش ئەوەی بگەینە (قزیل ڕەبات)، کە لە نیوەڕۆدا گەیشتینێ، هەندێ زوورگی بچووکم بەرچاو کەوت، دەکەوتنە لای چەپمانەوە و شایستەی باسکردن نەبوون، گردێکی توورەکەڕێژیش لە گوندی (بارادان) هەیە، هەڵکەوتی زۆر سەیرە. لە نزیک خۆرئاوادا چوومە بێڵلای ئەو خانووەی تیایدا بووم، لەوێوە توانیم ڕووباری (دیالە) ببینم، کە دوو میلێک لێمانەوە دوور دەبوو.

بەهۆی تەقەللای (مەحموود چاوەش)ەوە[11] زانیم هەندێ ئاسەوار لە نزیک (قەسری شیرین) هەن، ئاسەوارێکن هێشتا هیچ ئەوروپاییەک سەردانی نەکردوون. بۆیە شارەزایەکم بەکرێ گرت تا بمباتەسەری.

(٨) دەشت: وشەیەکی فارسییە ـ ع.
(٩) لە دەقەکەدا لەجیاتی (سورە میری)، بەهەڵە (سوورەمەنی) نووسرابوو. واتە هۆزی پیاوە سوورەکە ـ ع.
(١٠) خەزرەج: هۆزێکی کۆنن، لەکاتی کۆچی (محەمەد ـ د.خ) بۆ (مەدینە)، سەرداری (مەدینە) بوون. (ابو اصیبعە) سەر بەم هۆزەبوو، هۆزی (ڕەبیعە)ش کە لە وڵاتانی عەرەبدا خاوەنی دەسەڵات بوون، ئێستا هەرتەنیا هۆزێکە و دەسەڵاتێکی نییە، عەرەبی (عەنزە)ش لەم خێڵەن.
(١١) یەکێک بوو لە نۆکەرەکانی میستەر ڕیچ ـ خاریچ.

شەوێ، لای ئاهەنگی گوندنشینەکاندا بەسەرم برد، کە بەبۆنەی زەماوەندی ژن هێنانەوە سازیان کردبوو. دیمەنێکی جوانکیلە و دڵگیربوو. یاریی شمشێربازی و ئەڵقەی هەڵپەڕکێ و سەماش، لەبەر ڕووناکیی چراووگدا کرا.

خەڵکەکەی ئێرە، بەتورکی و بەکوردی دەدوێن. لێرە زمانی (فارسی)ش بڵاوە. بەڵام (عەرەبی)ی تێدانییە. دەڵێن داهاتی گەنجینەکەی (قزیل ڕەبات)، دەگاتە (٧٠٠,٠٠٠) قروش.

پلەی گەرما، لەنێوان سەعات دوو و سێی دوای نیوەڕۆدا (٧٣ پلە) بوو. لە باشووریشەوە (با) هەڵیکردبوو. ئاسۆش بۆر بوو.

٢٢ی ئادار

ئەم بەیانییە لە شەش و چل و پێنج دەقیقەدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. لە جێگەیەکدا کە پێیان دەوت (گەرمیە)، دوو گردم بینی، شتێکی وانەبوون. لەوەش دەچوون توورەکەڕێژ بن. لە سەعات حەوتدا گەیشتینە چەمی (قزیل ڕەبات)، زەوییەکەی بەردەلانی و گیاشی کەم بوو، بەڵام بەشی لەوەڕی ماڵاتی دەکرد. مێگەلێکی زۆری مەڕوبزنیشمان بینی.

لە حەوت و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە زوورگەکان. زوورگی یەکەمیان گڵێن بوو، کە باراناو شەقارشەقاری کردبوو، زۆریش دایدڕیبوو. پاشان بەلای ئەوەی دووەمدا تێپەڕبووین، بریتی بوو لە بەرد و چەوی تێکەڵ و گڵێکی کەم. لە هەندێ جێگایشیەوە تەموخ هەبوو. بەدەربەندێکی کەمێک پاندا تێپەڕبووین، پێی دەوترا (ساقال توتان)، واتە (ریش گرە)، گوایە وەک ڕەمزێک بۆئەو دزانەی ئەم ناوەیان ناخۆش کردووە. لەوێوە داگەڕاینە دەشتێک، یان بەواتەیەکی تر. دۆڵێکی پڕ هەرەسی گڵی زوورگی داڕماو، کە لە زوورگی بەرزترەوە بۆی داڕووخابوو.

لە نۆدا گەیشتینە (یەنی چەری تەپە ـ گردی یەنکیشاری)، کە بەناوەڕاستی ڕێگای نێوان (قزیل ڕەبات) و (خانەقین) دادەنرا. ڕێگاکەشمان دەکەوتە نێوان پێچ پێچی زوورگەکانەوە. پاش ئەوەی زوورگێکی ترمان بڕی، ئیتر لەسەرخۆ بەرەو (خانەقین) کەوتینە داگەڕان. ئەو زوورگانەش کە بەلایاندا تێپەڕبووین، کەمێک لەوانە بەرزتربوون، کە دوێنێ بڕیبوومانن. هەمووشیان گڵین و پڕ چەوبوون. لەملاولاشەوە چینە تەموخ بەرچاو دەکەوتن، کە ڕووەو ناوەندی زوورگەکان لاربوونەوە.

دەشتی (خانەقین)یش پڕ لە گیا و جوانە. لە هەندێ جێگادا هێڵی زوورگ و خاکی پڕ لە بەرد، دابڕدابڕیان کردبوو. دانەوێڵەی هیندی و تووتنیشی تێدا کرابوو. لە سەرووی (ئەلوان)یشەوە[12] برنج دەکرێ. ئەمەش وای دەکرد هەوای وەرزەکە، لە پایزاندا زۆر ناخۆش بکات. پێیان وتم کە بەروبوومی ئەم زەویوزارانە، یەک و دە دەبڕێ. خێڵاتێکی زۆری کوردمان بینی، لە هەموو جێگەیەکی ئەم دەشتە پڕ لە گیایەدا، خەریکی لەوەڕاندن بوون.

نیو سەعاتێک لە دەشتەکەدا وەستاین، لەو ماوەیەدا (قۆناغچی)یەکەمانم تێدا نارد، لای ڕاستمانەوە هەر شاخ بوو درێژبووەوە و بەسەر ناوچەی گەیلاندا دەیڕوانی و لە پشتمانەوە چیاکانی ئێران، لە پشت ناوچەی (زەهاو)ی کوردەوە دەردەکەوتن. دوای ئەوەی گردۆلکەیەکمان بڕی، بۆ شارۆچکەکە داگەڕاین، یان گوندی (خانەقین) و لە دوازدە دا گەیشتینێ. لەوێ خانێکی پۆشتەمان دی، فارسەکان دروستیان کردبوو. بەڵام لەبری ئەوەی لێرە بوەستین، بەسەر پردێکی سیازدە پایەییدا لە ڕووباری (ئەلوەند) پەڕینەوە، کە (محەمەد عەلی میرزا)[13] دروستی کردبوو. ڕووباری (ئەلوەند)یش چەمێکی خوڕی شاخاوییە، لە باشوورەوە بەرەو باکوور دەچێ و کەمێک لەولای (قزیل ڕەبات)ەوە دەڕژێتە (دیالە)وە. ئیتر لەوبەرە (حاجی قەرە)مان کرد بە بارەگای خۆمان.

٢٣ی ئادار

شەوێ، گێژەڵووکەیەک هەڵیکرد. ئەم بەیانییەش لە باکووری خۆرهەڵاتەوە (با) هەڵیکرد. هەر ئێستاکەش ئاگاداریان کردم ڕێگایەکی تر لێرەوە بۆ (قەرەتەپە) هەیە، پێم وایە دەیگرمە بەر.

ئەمڕۆ ئارەزووی پیاسەی لای شوێنەکانی دەوروپشت و دانیشتنم هەبوو لە باخێک، کە تیایدا، گوێم لە مۆسیقای پیرە پیاوێکی کورد گرت، لە هۆزی (سوورەمەنی)[14] کە خەڵکەکەی بەمۆسیقا و سەما بەناوبانگن. ئەم پیرە بە (کەمانچە)یەکی ئەو ناوچەیە، یان (ڕوباب)ێکی دوو ژێیی، ئاوازێکی کەمێک خۆش و ئاهەنگاوی بۆ ژەندم. شەوێش هەر

(١٢) مەبەستی لە ڕووباری (ئەلوەند)، (حەلوان)ە ـ ع.
(١٣) کوڕە گەورەی شای ئێران و حاکمی کرماشانە، پردەکەش (٢٠٠,٠٠٠) دووسەد هەزار قرۆشی تێچووە. لەم جێیەدا دووپردی تریش هەبوون، ئاو بردنی.
(١٤) ڕاستییەکەی (سوورە میری)یە. بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٩)ی پاشکۆی دووەم.

هاتەوە و دیسانەوە هەندێ گۆرانی سەرەتایی، بەزمانی کوردی بۆ وتم.

پلەی گەرما لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٦٦ پلە) بوو.

کفری ـ ٢٧ی ئادار ١٨٢٠

وا ئێستا من لێرەم، دوای ئەوەی گەشتێکی زۆر سەمەرە و گرنگم کرد، ئاکامەکانیشی سەیر و سەرکەوتووانە بوو. بۆیە زۆرجار لەو پرۆژانە دەژمێردرێ، بەبێ ئەوەی توانای جێبەجێکردنیمان هەبێ، ڕەنگی بۆ دەڕێژین. لە بیست و چواری ئەم مانگەدا (خانەقین)مان جێهێشت، سەلیم ئاغاش پێی داگرت، کە دەبێ لەم سەفەرەدا لەگەڵمدا یاوەریم بکات، کۆمەڵێکی ئازاشی لە سوارەکانی خۆیان هێنا، بۆ بەرگری لە مەترسیی پاسەوانەکانی دواوەی لەشکرەکەی (ئەمانوڵلاخان)[15] جگە لەو ڕێگرانەی دەڵێن دەربەندەکانی ئەم ناوە دەگرن و ژمارەشیان (٥٠٠) سوار دەبێت.

ئێمەش لەپێشمانەوە و لەملاولامانەوە پاسەوانمان ناردبوو. هەروەها (بەل لی نۆ) و (سەیید)یش، کە بەچاوتیژ ناسرابوون، لە ئێمە جیابوونەوە و لەپێشمانەوە دەڕۆیشتن و سەیری ڕێگەکەیان دەکرد. زەوییەکەیشی شاخاوی بوو. تا ماوەی پێنج سەعاتە ڕێگاش. سوارییەکی زۆرخۆش بوو.

لە سەعات نۆدا گەیشتینە لای (قالای سەلزی ـ قەڵای سەلزی)[16]، کە گەوڕێک بوو، (عەبدوڵلا پاشا)ی باپیری (فەتاح پاشای زەهاوی)، لەسەر شێوەی گەوڕی پەزەکانی (دەربەند ـ پایەگەی یاساوڵ) دروستی کردبوو. بەڵام ماوەیەکی زۆربوو چۆڵکرابوو.

لە یازدە و نیودا کاتێ گەیشتینە خانەکەی (قەسری شیرین)، سەیرمان کرد خەڵکەکەی شڵەژاوی هەڵمەتێکی ئەم دواییەی (ئەمانوڵلاخان) بوون. ئیتر گوندنشینە کلۆڵەکان، کە لە تورکمانەکانی (دەرگەزین) بوون، کەوتنە گێڕانەوەی بەسەرهاتە دڵتەزێنەکانی خۆیان، کە چییان بەسەرهاتووە. وەک زانیشمان (خان ـ ئەمانوڵلاخان)، هەر چوار سەعاتە ڕێیەک لێمانەوە دوور دەبێ و لە ناوچەی پاشایەتی زەهاوی کورد[17] دایە و دەستی داوەتە دوژمنکاریی لەگەڵیاندا. لە سەوزەگیایەکی سەر بەرزاییەکدا، چادرەکەمم هەڵدا،

(١٥) فەرمانڕەوای میرنشینی (سنە)یە، لە کوردستانی ئێران.
(١٦) لە نەخشە تازەکاندا بە (سەبزی) هاتووە ـ ع.
(١٧) میرنشینی (زەهاو)، سەر بە پاشایەتی بەغدایە و دەبێ بەدوو بەشەوە: (دەرەنە)، یان (زەهاو). کێوەکانی ئەو ناوچەیە و دەشتی (باجەڵان).

بەسەر (ئەڵوان)دا دەیڕوانی. میستەر (بەل لی نۆ) لە نزیکمانەوە چادرەکەی هەڵدا و کردییە ڕوانگەیەک. سەلیم ئاغا و پیاوەکانیشی، لە پشتمانەوە جێگایەکی کەمێک ناخۆشیان هەڵبژارد. پاسەوانەکانیش بەتفەنگەکانیان شتێکی وەک لیژنەی داری سەربەیەکەوە هەڵپەسێراویان دروستکردبوو. سەیید[۱۸] و مەحموود و ئەوانی تریش، دوو دەستە پاسەوانیان پێکهێنا و بەدەنگێکی بەرز، ڕستەی (هەموو شتێک لەجێی خۆیدایەتی) یان دووبارە دەکردەوە، کەرەناکەش نۆرە گۆڕینی پاسەوانەکانی ڕێک دەخست، کە دەنگەکەی لەو ناو شاخانە دەنگی دەدایەوە. ئیتر سەربازگەکەمان شێوە هەڵکەوتێکی سەربازییانەی ترسناکی بەخۆیەوە گرت. بەڵام بۆ بەختەوەریمان شتێکی وا ڕووی نەدا، پاڵەوانێتی خۆمانی تیا بنوێنین.

سێ سەعاتێک خۆم جیاکردەوە و خەریکی پیاسەی ناو ئاسەوارەکانی کۆشکی (خەسرەو ـ کیسرا)[۱۹] بووم. وەک چاوەڕێشم دەکرد، وا دەرنەچوو. لە ڕاستیشدا ئەوەتەی لەم دواییەدا خەریکی سەردانی (تاقی کیسرا)م، خانووسازییەکم نەدیوە، هاوتای ئەم بێت.

ئەو ئاسەوارانەی ئێستا سەردانیان دەکەم، یەکجار تۆکمە و گەورەن و نەخشە و فراوانییەکەیان جوانییەکی وای تێدانییە. ڕێیشی تێناچێ شارێک لەم جێگایەدا دروستکرابێ. هەر چۆنێ بێت ئێرە (دەستجرد) نییە، بەڵکو یەکێکە لەو کۆشکە ڕاویانەی پاشاکانی ساسان، بۆ ڕاو تێی هاتوون.

بەلای گردەکە و لە پشتی خانەکەشەوە، وارشێکی چوارگۆشەم بەرچاوکەوت، لە قەڵا دەچوو. خانووی خڕخڕ لەدەوری بوون، ئەگەر بشێ وا بڵێین. لە دیوی ناوەوەی هێشتا

(۱۸) مەبەستی لە (ئاغا سەیید)ە، واتە (المُنشيء البَغدادي) ـ ع.

(۱۹) (خەسرەو پەروێز)ی شای فارسە (لە نەوەی ساسان) و کوڕەزای (کیسرا ئەنوشیروان)ە، کچی (موریس)ی ئیمپراتۆری هێناوە، کە بەلای زۆرەوە ڕەنگە پاڵەوانەکەی چیرۆکە خۆرهەڵاتییەکە بێت، کە بە (خەسرەو و شیرین)، یان (شیرین و فەرهاد) ناسراوە، ئەم کچە پاڵەوانەش سروودەکەی لەلایەن (جوزێف فون هامەر)ە وە لە شیعری شیرین دا کراوە بەشیعر، هەرکەسیش دەیەوێ لە تەواوی ژیانی ئەم پاڵەوانە و ئەو شیعرانە ئاگادار بێت، کە پیایدا هەڵدراوە، بڕوانێتە ئەو کتێبەی لەم دواییەدا لەلایەن خۆرهەڵاتناسێکی دیارەوە، بەناونیشانی (مێژووی شیعری عوسمانی)ی نووسراوە.

بەڵام ئەو شارەی گوایە دەڵێن (کیسرا پەروێز) لەبەر خاتری (شیرین) دروستی کردووە و بەناوی ئەویشەوە ناوی ناوە، وا باسکراوە کە جێگەکەی لەنێوان شاری (حەلوان) و (خانەقین)دا بێت. واش دەگێڕنەوە کە (کیسرا) بە (شیرین)ی وتووە: پاشایەتی شتێکی نایابە، ئەگەر تا سەربێ. ئەویش وەڵامی داوەتەوە: ئەگەر پاشایەتی ئەوەی نەمر بهێشتایەتەوە، کە پێی گەیشتووین ـ خاریچ.

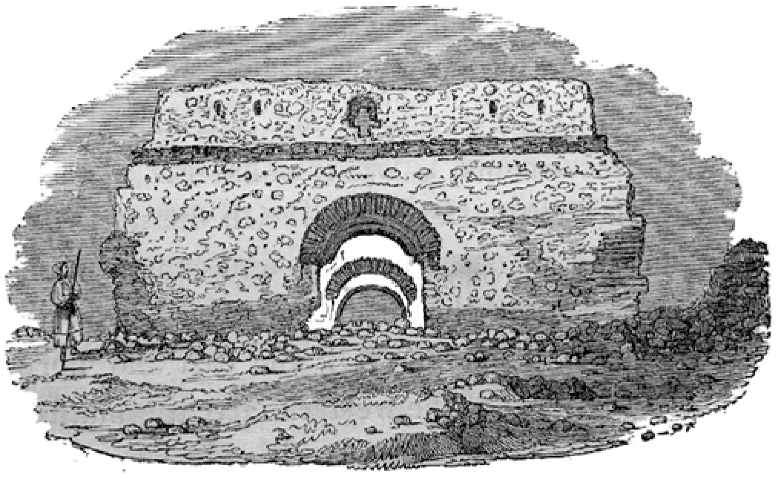

قەسری شیرین

چاک بوو. پێوەری بچووک و لە ڕەحەتی دەمەونخوون دەچوو. شێوەی خانووسازییەکەیشی لە ئەستوورترینی ئەوانەبوو، کە تا ئێستا دیبوومن. وا دیاربوو دروستکردنەکەی بریتی بووبێ لە بنچینەیەکی خشتی ئەستوور و لەسەر ئەمیشەوە خڕکە بەردی گەورە، کە بەبێ گوێپێدان و ڕێکخستنێک لەسەر یەک کەڵەکە کرابن.

لە گۆشەی باشووری خۆرئاوادا، لەسەر چەمێک شوێنەواری پردێکم بەرچاوکەوت، لەسەر هەمان شێوەی ئەستوور دروستکرابوو. دە دەقیقە ڕێیەک لەو شوێنەوە دوورە، کە پێی دەڵێن شار. پێش ئەوەش بیگەیەنێ، بەلای چەند زوورگێکدا تێپەڕبووین، لە چینی سنووری هاوتەریب، لە تەموخ پێکهاتبوون. هاوڕێکانم هەوڵیاندا ڕازی بم، کە ئاسەواری خانوو بووە. ئەوەیش سەیربوو هەرشتێکیان بدیبایە، بەلایانەوە سەیربوو، چونکە بە وشەی (سەیرە...) هاواریان بۆ هەر گردێکی توورەکەڕێژی بێ بایەخ دەکرد، کە دەکەوتە بەرچاویان و هەندێ جاریش دەیانوت هەرگیز خانووسازییەکی تری لەم بابەتە، لەم ڕۆژگارەدا دروست نابێتەوە.

بەڵام شارۆچکەکە لە جێگایەکی ناڕێکدایە، کە پێوانەکەی هەر میلێک دەبێ، چوار دەروازەی هەیە. ئێستا ئەوەی لای باکووریانەوە لە هەموویان چاکترە. وا ئێستاش بەگوێرەی ئەو دیدەنییەم بۆ ئەم ئاسەوارانە خەریک دەبم باسێکیان بکەم:

یەکەمین شتێک، دوای تێپەڕبوون لە وارشەوە (١٥ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا و

ئەوەی ناوی دەنێم: قەڵا. خانوویەکی چوارگۆشە بوو، کە ڕووی دەکردە هەر چوار لا سەرەکییەکە، درێژایی هەر لایەکی ٥٣ پێ بوو. بەڵام بەرزاییەکەیم بۆ نەپێورا، کە ڕەنگە هەر چل پێ بێت. لە هەرلایەکیشیدا دەروازەیەکی سەر گومەزیی هەبوو، کە پەنجەرەیەکی بچووک لەسەرەوەی بوو. بەڵام بنمیچەکەی، کە دیاربوو ئەویش گومەزیی بوو، تێکچووبوو. خانووەکەش وەک باسم کرد زۆر ئەستوور دروستکرابوو، بەچینی خشتی سووری ئەستوور داپۆشرابوو. چوار دەوری دەرگا و پەنجەرەکانیش هەر لەم خشتە بوو. هەندێکی هەر لە شوێنی خۆی دیاربوو. لە تەنیشتەکانی باشوور و باکوور، گۆڕەپانی چوارگۆشەی بچووکم بینی، لە تەنیشتەکانییەوە ژووری بچکۆلەی ڕووخاو هەبوون. لای خۆرهەڵاتیشەوە ئاسەواری خانوویەکی درێژکۆلەم بینی، ژوورێکی بچووکی لەناودا بوو، ئەویش هەرلەوە دەچوو، بنمیچەکەی گومەزیی بووبێ.

بەڵام کەلاوە سەرەکییەکانی پێشەوەی ئەم خانووەی، کە ئاسەوارەکانی (دارا)ی بەیاد دەهێنامەوە، لەناوجەرگەی شاردا دروستکرابوون، وا دیاربوو کاتی خۆی سەکۆیەکی پان بووبێ و گومەزی بەسەرەوە بووبێ و بەشبەش کرابێ بەڕاڕەوی تەنگەبەر و ژووری بچووک بچووکەوە. لەلای خۆرئاوای بەری باشوورەوە، شێوە دالانێک هەبوو، دەچووە سەر دوو دەروازە. ئەم دالانە لەهەردوو سەریەوە، لە بەری لای باکوورەوەی، ئاوالابوو. دەچووەوە سەر ژووری بچووک و ژووری گەورەی تاک تاک. بەلای زۆرەوە پێم وایە کاتی خۆی هەربەشێک بووبێ لە سەکۆکە، یان لە شۆستەکە. بەلای خۆرهەڵات و باکوور و تەنیشتی خۆرهەڵاتی، ڕووی خۆرئاوایدا خانووەکە تەواوبوو، هیچی کەم نەبوو. لە هەردوو لایشییەوە جووت جووت پلیکانە هەیە،کە بە کۆڵەگەی سەر شۆستەکە ڕاگیراون و زۆر بەئاشکرا دیارن، بەپێی بۆچوونم، درێژایی هەر ڕوویەکی، لە دوو سەد پێ زیاتر نابێ و بەرزاییشی، لە هەشت، تا دە پێ دەبێ، ئەمەش بەرزترین بەشی ئەم ئاسەوارەیە کە ماوەتەوە. شێوەی خانووەکەش لە هەموو بەشەکانیدا وەک یەک دروستکراون.

لەبەردەم دەروازەی لای خۆرهەڵات و بەدرێژاییەکەی، وارشێکی درێژم دیبووە لە خڕکە بەرد و وشکە کەڵەک هەڵچنرابوو. ئەو گۆڕەپانەش کە دەکەوتە نێوانییەوە، ئێستا کرابوو بە کشتوکاڵ. لە سەرەتادا گومانم لەوەکرد، کە ئاخۆ ئەم گەورە، کۆن بێت، یا نوێ! بەڵام هەموو ئەوانەی لێرە ئامادە بوون، سەلماندیان کە کۆنە. بۆیە منیش کەوتمە سەر ئەو بڕوایەی کە شوێن حەوزی ئاو بووە و لەبەردەم کۆشکەکەدا دروستکراوە. وارشی لای بەری خۆرهەڵاتیشی، حاڵی زۆرباش بوو. بەڵام لە هیچ ڕوویەکییەوە شوێنەواری قولیپم نەدی.

لەوە دەچێ کاتی خۆی ئەمە هەر گەورێکی ئاسایی بووبێ، بێ شوێنی بەرگری. بەڵام دەروازەی دەرەوەی بریتی بوو لە دەروازەیەکی دوو تاکیی، کە کاتی خۆی شتێکی گومەزیی بەسەریانەوە بووبێ. لە تەنیشتی هەر یەکێکیشیانەوە ژوورێک هەبوو، کە دیارە ئەوانیش سەرەکانیان هەر گومەزیی بووبێ. وارشەکەش هەمووی، بەبەردی تەمۆخی شێوە درێژکۆلەیی، دروستکرابوو، پێچەکانیشی لە بەردی گەورە و تەموخ دروستکرابوون.

پانایی هەر دەرگایەکیان پازدە پێ و سێ گرێ دەبێ. پێدەچێ بەرزاییشی، لەو جێگایانەوە کە ئاسەواریان بەسەردا نەڕووخاوە، بگاتە بیست پێ.

دوو وێنەی هێڵکاریی ئەم دوو ئاسەوارەم کێشا، بەپێی خەملاندنی گشتیی هێڵی پانایی (قەسری شیرین)، ٣٤ پلە و ٣٠ دەقیقە و ٣٩ چرکە، بەلای باکوورەوەیە.

پاش ئەوەی شەوێکی زۆر ساردمان بەسەربرد، ڕۆژی دوایی ڕوومان کردە ئاسەوارەکانی (حۆش کەڕوو)، کە تا ئێستا هیچیان لەبارەوە نازانرێ و کەوتۆتە سنووری پاشایەتی (زەهاو)ی کوردەوە، کە لە (قزیل ڕەبات)دا ئاماژەم بۆکرد. سەرەڕای سەرماش، لەگەڵ شەفەقدا هەستام و کاتێ خەریکی چادر لوولکردن بوون، چووم چاوێک بەو ئاسەوارانەدا بگێڕم، کە دوێنێ ئێوارە لە یادمان چووبوون. ئەم ئاسەوارانە لەبەری لای خانووەکەوە دەکەوتنە پشت قەڵاکەوە و لەسەر بەرزترین شوێنی ئەم جێگایەوە، بەتەوێڵی ئەو گردەوە بوون، کە بەسەر خانەکەدا دەیڕوانی. ئەم گردە لەسەرەوەی خڕبوو. بەهەر چوار دەوریا وارشێکی سەرتاسەری دروستکرابوو، کە ناوبەناو دەلاقەی تێدابوو. بەخشتی سووری ئەستووریش دروستکرابوو. تۆ بڵێی ئەمە دەبێ هەر (دەخمەی فارسی)، واتە ئەو جێگایە نەبێ، کە تەرمی مردوویان تێدا دانابێ؟! زوورگەکانی دەوروبەریش گەچۆڕبوون و لە هەندێ جێگاشدا خاکەکەی سوور و شۆرەکات بوو. لەخوار گرد و خانەکەوە، شوێنەواری بناغەی کۆنینەم دیبووە. بەڵام دڵنیام کە ئەمە شارەکە نەبووە، بەڵکو کۆشکێکی ڕاوە، هەروەها بڕواشم وا نییە، کە جگە لەو کۆشکەی باسمان کرد، هیچ خانوویەکی تر، لە ناوەوەی وارشەکەدا هەبووبێ.

لە حەوتدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە و بەناو کۆمەڵە زوورگێکی چۆڵەوانی و ترسناکی نێوان ئەو خێڵە کوردانەدا تێپەڕبووین، کە لە خێڵەکانی لای (ماردین) پێشکەوتووتر بوون[٢٠].

(٢٠) میستەر ڕیچ و خێزانەکەی، لەکاتی مانەوەیاندا لە (ماردین)، لە گەشتێکی تریاندا بووە، لە بەغداوە بۆ ئەستانبوڵ، کە تووشی دەردەسەری، بەڵکو تووشی کوردە ڕەوەندەکان بوون، کە لە قەراخ شارەکە هەڵیاندابوو. ئەوانە خەڵکێکی ئاژاوەچی و لە یاسا بەدەر و کەتن گێڕن ـ خاریچ.

تووشی گەلە حوشترێکی (میر)ی کرماشان بووین. هەروەها تووشی چەند کۆمەڵێکیش لە خێلاتی (زەنگەنە) بووین، بەخۆیان و خێزانەکانیانەوە. بەلای هەر کۆمەڵە کوردێکدا، یان هەوارەکانیشیاندا تێپەڕبووینایە، سەلیم ئاغا پێی دادەگرت کە دەبێ سەربازەکانمان کەڕەنا بژەنن، گوایە ئەمە (هەیبەتلی)یە!، واتە سام و بیمی ئێمەی پێ زیاد دەبێ. لە ڕاستیشدا من ئەوەت بۆ دەسەلمێنم، کە ئەگەر پەنجا سەربازی تری تازەشمان لەگەڵدا بوایە، ئەوەندەی کەڕەناکان سام و بیمی پێ زیاد نەدەبوو. کوردەکانیش خۆیان ئەوەیان سەلماند، کە بەو کەڕەنایانەوەی لەگەڵمن، منیان وەک (ئێلچی)، واتە (باڵیۆز) ناسیوە. بەتایبەتی ئەوانەی کە پێشتر هەردوو ژەنراڵ (ماڵکۆڵم) و (بارمۆف)یان ناسیوە. لە باسی (بارمۆف)یشدا دەڵێم کە پیرەمێردێکی کوردی کەمانچەژەن، سەمایەکی بۆ ژەندم، دەیوت لەو تیپە مۆسیقاییەوە فێربووە، کە لەگەڵ(بارمۆف)دا بوون.

بەڵام لە باسی کەڕەنادا دەڵێم لە (حۆش کەڕوو)، وا ڕێکەوت ئەسپەکەم خرۆشا و هەستایە سەر پاشووی و هێرشی بردەسەر ئەسپێکی نزیک خۆی و ئەویش هەروەک ئەمی کرد. ئیتر بەوهۆیەوە کەڕەناژەنەکە، (کە لەنێوان هەردوو ئەسپەکەدا وەستابوو)، کەوت بەسەر ئەو داروبەردە بڵاوەی ئەو ناوەدا و ئەوانەی لەگەڵم بوون، پێیان وابوو کاسەی سەری هەڵتەکیوە، بۆیە پیرۆزبایی سەلامەتییان لێدەکرد، کەچی ئەو وتی: خەمی سەرمم نەبوو، بەڵکو بیرم لە کەڕەناکەم دەکردەوە، کە پێم بوو، نەک بقووپێ، بەڵام باش بوو تێک نەچوو.

لە نۆ و نیودا گەیشتینە (حۆش کەڕوو). ئەو ڕێگایەش بۆی دەچوو پێچاوپێچ بەناو زوورگەکاندا تێپەڕ دەبوو. بەڵام سەمتی گشتی ڕێگەکەمان لە باکوورەوە (٨٠) پلە، ڕووەو خۆرئاوای (قەسری شیرین) بوو. حۆش کەڕووش هەڵکەوتی وەک هەڵکەوتی (قەسری شیرین) وایە و زۆر لەیەک دەچن، بەڵام لەو داڕووخاوتر بوو، ئەمەش وای بۆ ئاسان کردین، کە بتوانین وێنەیەکی هێڵکاریی بکێشین. لێرە هەندێ کوردی (بتاڕەوەند)ی سەر بە میری کرماشانمان بینی، جوانییان بێ ئەندازە بوو. گورجوگۆڵ و ڕەوشت بەرزیش بوون. ئیتر دۆیەکی بەتام و پەنیری تەڕیان بۆ هێناین و پێش پشکنینی ئاسەوارەکان، ژەمێکی بەتامان لێ خوارد.

ئاسەوارەکانی (حۆش کەڕوو)، پێشەکی بریتین لە وارشێکی بەردینی نارێک، کە شێوەی کەندولەندی بەرزونزمی زەوی هەیە. ئەوەندەی وارشەکانی (قەسری شیرین) درێژ نین، بەڵام هیچ کەلاوەیەکیان لەناوەندا نییە. لە دووریی سەد یاردەیەکەوە بەلای

خوارووودا، ئەو خانووە هەیە، کە بەتایبەتی بۆ دیتنی هاتووم و پێی دەڵێن (حۆش کەڕوو). هەندێ لە کوردەکان دەڵێن ئەو جێیە بووە، کە (کیسرا) ئەسپەکانی تێدا لەوەڕاندووە و بەجۆگەیەکیشدا شیری بۆ جوانووەکانی هێناوە، کە بەردێکی زۆری بۆ کونکراوە و هێشتا شوێنەواری هەندێکیشی، نیو سەعاتە ڕێیەک لەولای (قەسری شیرین)ەوە هەر ماون. بەڵام کوردە (بتاڕەوەندەکان) کە لەگەڵماندا بوون، دەڵێن (حۆش کەڕوو)، کاتی خۆی کۆشکێک، یان قەڵایەکی (شاپوور) بووە. شێوەی خانووسازییەکەیشی لەوەی (قەسری شیرین) دەچوو، چونکە حاڵی باشتربوو. بۆیە چاکتر بۆمان ڕەخسا لێی بکۆڵینەوە و تێی بگەین، وەک چۆن لە (قەسری شیرین) کردمان.

(حۆش کەڕوو) وەک ئەو خانووە وایە کە پێشتر باسمان کرد و بریتییە لە بنمیچێک، کە بەکۆڵەکە ڕاگیراوە و هەندێ هۆڵی بچکۆلەی گومەزیی پێکهێناوە، کە لە ژێرزەمین و ژێرخان دەچن. لەم سەردەمەشدا بۆتە حەشارگەیەکی بەناوبانگ بۆ داڵدەدانی چەتە و ڕێگر. باشترینی ئەم ژوورانەش ئەوەیان بوو، کە دەکەوتە بەری لای باکوورەوە. دووکەڵی ئاگری ئەوانە ڕەشی کردبوو، کە لە وەرزی زستاندا تێی دێن. شێوەی ئەم بنمیچەش، لەهەر چوار ڕووەکەیەوە درێژکۆلە بوو...

کەوتمە پێوانەکردنی بەری لای سەرووی، سەیرم کرد سێ سەد و چل پێیە، بەو خانووەشەوە کە دەکەوێتە لای باکوورەوە. بەرزاییەکەیشی پازدە پێ و نیوە و پانایی‌شی لە سەرەوە بۆ خوارەوە، نیو ئەوەندەی درێژاییەکەی دەبێ، لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا. لەوسەری بەری خۆرئاوایشیەوە، پاشماوەی خانووی ئەو کۆشکە هەیە، کە لە لێژاییەکەوە تێی چووین و سواریش دەتوانێ بازی لێوە بدات. لەهەر دوولای لێژاییەکەشەوە گۆڕەپانێکی بچووک هەبوو، لەسەریەوە ژووری گومەزیی هەبوو، خانووی کۆشکەکەش بریتی بوو لە کۆمەڵێک داروپەردووی ژووری بچووک، کە هەموویان بەخڕکە تەمۆخ دروستکرابوون. ئەم تەمۆخانەش هەموو زەوی ئەو ناوچانەی تا دەشتی (بێن کۆدرە) داپۆشیبوو. لەوسەری خۆرهەڵاتی بەری لای باکوور و باشوور و لە گۆڕەپانەکەش و لە خوار بەری باشوورەوە، جووت جووت پلیکانە هەبوون. ئاغا سەییدیش پێی وتم ئەم خانووە، ئەو خانوانەم دێنێتەوە یاد، کە شای ئێران، لەهەر شوێنێ لەشکرکێشیی بکات، لەوێ لەمجۆرە خانووە دروست دەکات.

سەد یاردەیەکیش لەولاوە و بەلای بەری باکووری خۆرئاوادا، خانوویەکی سەیر هەیە، لە

دیوی پشتەوە پاڵی بەدیوارەکانی وارشەکەوە داوە. لەسەریشەوە ئاوەڵایە. بەرزایی دیوارەکانیشی لە دە پێ تێناپەڕن. ئەم خانووە لە سەرەتاوە بریتییە لە گۆڕەپانێکی سەر ئاوەڵا، تەنیشتی لای خۆرهەڵاتی، پێوانەکەی حەفتا پێ چوارگۆشە دەبێ و لە هەموو لایەکیشییەوە، کەوانە دەوریان دابوو. پاشان هەندێ ڕاڕەوی یەکجار تەنگەبەری تێدابوو، کە وا دیاربوو لە زۆربەشیاندا بنمیچەکانیان گومەزیی بووبێ. چونکە بناغەی گومەزەکانیان هێشتا هەر مابوون. لەپشتیشییەوە گۆڕەپانێکی سەر ئاوەڵای وەک ئەوەی یەکەمین هەیە، پاشان وارشێکی گەورەتر. لە باکووریشەوە دوو ڕاڕەوی تەنگەبەر، کە وارشەکەی دەرەوە ببووە سنووریان. ناشتوانرێ بوترێ ئاخۆ ئەم خانووە، لە ڕابووردوودا، هەمووی وەک بنمیچی کۆشکەکە، سەرگیراو بووبێ، یان نا! چونکە لە گۆڕەپانەکەدا داروپەردووی وام تێدا نەدی، کە بتوانرێ بوترێ لە بنمیچەکەوە کەوتۆتە خوارێ، بەڵام بەبێ هیچ گومانێک ڕاڕەوەکان بنمیچیان هەبووە.

هەر لەوێدا کۆمەڵەکەم دەمودەست وتیان ئەم جێگایە شوێنی نۆکەر بووە. لە ڕاستیدا نوقڵانەی لەمە خراپتریشیان لێدەدا. خانووەکەش هەمووی بریتی بوو لە تەمۆخ. ئەوەیشی تا ئێستا دیومە، ئاسەواری ساسانییە، کە شوێن پەنجەیەکی وای لا جێ نەهێشتم نیشانەی سەلیقە و مەزنایەتییان بێت. گومانی گەورەم هەر ئەوەیە، کە ئەم ئاسەوارانە و ئەوانەی لە (قەسری شیرین) دیمن، هەر دەبێ کۆشکی ڕاو بووبن، یان باخچە، کە پاشاکانی ساسانی هەیان بوو. ڕەنگە ئەم خانووانە کاتی خۆی دیمەنیان قەبە و قووڵ بووبێ، کە نەخشی زۆریان تێداکراوە و بەزێڕکاری ڕازاونەتەوە. بەڵام بەم حاڵەیانەوە کە داڕووخاون، شتێکی وایان تێدا نییە جێی سەرسوڕمان بێت. جگە لەمانەش کە باسم کردن، ئاسەوارێکی تر لەم ناوەدا نین.

شەو، لە (حۆش کەڕوو) نەماینەوە، بەڵکو لە سەعات یازدەدا جێمان هێشت و بە دەشتی (باجەڵان)دا، کە دەکەوێتە سەرووی قەڵەمڕەوی زەهاوەوە، دەستمان بەڕۆیشتن کرد، کە تێدا توانیم هەندێ خاڵی جوگرافیایی گرنگ دیاری بکەم و هەندێ گرێش بکەمەوە، کە نەمدەتوانی بەئامڕازی تر، ڕوونیان بکەمەوە، بەتایبەتیش ڕەوتی سەرتاپای (دیالە).

ئیتر تا سەعات یەک، هەر بەسەر شاخەکاندا ڕێمان دەکرد، کە لەوێوە بۆ پێدەشتەکە شۆڕبووینەوە و لای ڕاستمانەوە ڕووباری (دیالە)مان لە دوورەوە بەدی کرد، کە بەپێچاوپێچ دەهات. لە ڕۆخەکەشیا گردێکی توورەکەڕێژمان بینی، پێی دەوترا:

(شیروانە). وەک دیاربوو دەشتەکەش مەزرایەکی باشی تێدا کرابوو. ئیتر لێرەدا ڕاژەی گڵ، لەچاو ئەو خڕکە بەردەدا زیاتربوو، کە پێشتر باسم کرد.

لە یازدە و چل دەقیقەدا گەیشتینە (بێن کۆدرە)، کە گوندێکی گەورەبوو، هی (حەسەن ئاغا)ی سەرداری کورد بوو لە (باجەڵان)، کە بە هەڵەداوان خۆی گەیاندە چادرەکەم و بەم بۆنەیەشەوە جلوبەرگێکی جوانی میل میل زێڕینی لەبەر کردبوو، کە کەوڵێکی گرانبەهای بەسەردا لەبەرکردبوو. بەتورکییەکی ڕەوان دەدوا و میوان ڕاگرێکی گەورەبوو، ڕێگاشی نەدا لە گوندەکەیدا، پارە بەهیچ بدەم. گوایە ڕێبواری ئەوم، واتە میوانی تایبەتی ئەوم. شەوێش خەڵکی گوندەکە هەموو هاتنە دەرەوە و لەسەر ئاوازی دەهۆڵ و زوڕنا، هەڵپەڕکێی (چۆپی)یان سازکرد. بۆ زیاتریش دڵخۆشیکردنمان، (سەلیم ئاغا)شیان بردە ئەڵقەی هەڵپەڕکێکەوە. پێش سازکردنی ئاهەنگەکەش، حەسەن ئاغا سەردانی کردم و لەسەرئەوە ڕێکەوتین، کە (کەڵەک)ێک ساز بکات، بۆئەوەی بتوانین لە ڕووباری (دیالە) پێی بپەڕینەوە، کە لەم جێگایەوە نیو سەعاتە ڕێیەک دوور دەبێ[٢١].

ڕۆژی دواییش لە سەعات حەوتدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. لێرەدا ماڵاواییم لە حەسەن ئاغای چاوساغ و زرنگ کرد و بۆ (خانەقین) گەڕایەوە. بەڵام من لەگەڵ سەرۆکی ئەم ناوچەیەدا ڕووەو (دیالە) بەڕێکەوتم و دوای سەعاتە ڕێیەک گەیشتینێ. ڕێگاکەشمان زۆنگاوبوو، ئاوی زیادەی ڕووبارەکە دروستی کردبوو. سپیدار و بییەکی زۆریشمان بینی. یەکسەر دوای ئەوەش لە گوندەکە دەرچووین، بەکۆمەڵە کەلاوەیەک گەیشتین، پێی دەوترا (قەتار تەپەسی)[٢٢]، واتە گردی کەو. دەیانوت گوایە کاتی خۆی (ئەنوشیروان)، هێسترەکانی لێرەدا دادەنا. بەدرێژایی ڕووباری دیالەش ئاسەواری خانوویەکی زۆرمان دەبینی.

هەر گەیشتینە ڕووباری (دیالە)ش، بەهاوکاری هەندێ عەرەب، ئەسپەکانمان بەمەلە لێیاندا. کەڵەکیش بۆ پەڕینەوەی خۆمان و کەلوپەلەکانمان ئامادە کرابوو. لەبەرئەوەش کەڵەکەکە بچووک بوو، ناچاربووین بەنۆرە پێی بپەڕینەوە.

ئەمەش وای کرد نزیکەی پێنج سەعاتێک دوای خستین. پانایی سەرەکی ڕووبارەکەش نزیکەی چوار سەد یاردە دەبوو. سەردارە کوردەکەش ئاگاداری کردین کە لە کاتی ئاو

(٢١) ماوەی نێوان (بێن کۆدرە) و (زەهاو)، نۆ سەعاتە. لە (خانەقین)یشەوە یەکسەر بەڕێگەی چیادا، سێ سەعاتە. (بێن کودرە)ش (٨٠ پلە) دەکەوێتە خۆرئاوای (حۆش کەڕوو)ەوە.

(٢٢) وەرگێڕ ئەم وشە تورکییەی بۆ ساغ نەکرایەوە. ڕەنگیشە وشەی (قەتارا)، لەبری (قەتێ) بەهەڵە هاتبێ. لەبەرئەوە ئەوکاتە وەرگێڕانەکەی ناکاتە (گردی کەو). قەتێش لە زمانی تورکیدا (باغرتلاق)ە ـ ع.

هەستاندا پانایییەکەی دەبێتە میل و نیوێک، جگە لەوەش کە دەڕژێتە ئەو زونگانەوەی کە باسکران. لۆکە و تووتنم بینی، لە زەوییەکەی تەنیشتمانەوە کرابوون. عەرەبەکانی خێڵی (بن عجیل) و (ئەلعەزە)ش لە ڕۆخی ڕووبارەکە هەڵیاندابوو. ئەو کەڵەکەش کە پێی پەڕینەوە، دەستکاری خەڵکی ئەم خێڵەی دواییان بوو. حەسەن ئاغا لە بەرامبەر پابەندییەکەیدا پارەیەک لە نێوان دووسەد و سێ سەد قروش وەردەگرێ. سەرەڕای ئەوەش کەڵەکەکە زۆر قایمیش نەبوو، بەڵام هەمووومان بەسەلامەتی پەڕینەوە. ڕووبارەکەش ئەوەندە خوڕبوو، دەتوت ئەو ئاوەیە، کە لە خەرتوومەوە فیچقە دەکات.

ئەحمەد ئاغاش[٢٣] هەر ئەوەندەی بیری لەوە کردەوە، کە بەوجۆرە دەپەڕینەوە، ترسی لێ نیشت. ئیتر کاتێ هەمووومانی بینی بەسەلامەتی پەڕینەوە، دەستی بەگریان کرد و وتی: (ئاە. گەورەم، دەموت چاکتر وایە پێنج ڕۆژ ڕێ بکەین، نەک لەم ڕووبارە ترسناکە بدەیت ـ ڕەنگە مەبەستیشی لە خۆی بووبێت). بەڵام (جیت ـ سنغ)[٢٤]، تا پەڕینەوە، هەر بیسمیلای دەکرد و دەیوت: بسم الله الرحمن الرحيم... بسم الله الرحمن الرحيم...

لە یەک و نیودا لەوبەری ئاوەکەوە سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. سەرەتا بەسەر زوورگێکدا سەرکەوتین، پاشان داگەڕاینە زەوییەکی لیتەیی و هەندێ لەو زەوییانەی کە پێشتر ئاو داپۆشیبوون. ئیتر گەیشتینە گوندی (زەنگە باد)[٢٥] کە زێدی کوڕەکەی (کەیوانە) بوو[٢٦].

بەڵام خۆی لەوێ نەبوو، وەکیلەکەی لەوێ بوو. پیاوێکی بەڕەوشت بوو. لە دووریی سێ میلێکیش لە گوندەکەوە، لە ڕۆخی چەپی ڕووبارەکە و یەکسەریش لەژێر زوورگەکەدا، گوندی (دەکە)م بینی، کە لە (زەنگەباد)ەوە سەعاتە ڕێیەک دەبێ.

لە سەعات چوار و چارەکدا گەیشتین. حاکمەکەمان دی، وەک ڕەوشتی پەیڕەوکراو لەسەر سنووردا، چۆتە دەرەوە بۆ دزینی مەڕوماڵات. باجی ساڵانەی زەنگەبادیش (٥,٠٠٠) پێنج هەزار قرۆش دەبێ. بەهێڵێکی ڕاست لە ڕووباری (دیالە)وە، کە پێچاوپێچ، لەولای چەپمانەوە دیمان و کەمێک لەولاترەوە دەهات، گوندەکە هەر میلێک دوور دەبوو. ڕووبارەکەش لەو شوێنەوە کە لەتەنیشت (بین کۆدرە)وە جێمان هێشت، ڕووەو خۆرهەڵات، بەنزیک گوندی (زەنگەباد)دا دەهات. گوندی (زەنگەباد)یش

(٢٣) یەکێکە لە نۆکەرەکانی میستەر ڕیچ.
(٢٤) یەکێکە لە نۆکەرەکانی میستەر ڕیچ، هندۆکی بوو، ببووە موسڵمان.
(٢٥) (٣٠ پلە) بەلای باشووری خۆرئاوادا.
(٢٦) (کەیوانی) نازناوی بان نۆکەر، یان (دوو ئەننا)یە، لە حەرەمی پاشای بەغدا ـ خاریچ.

مەڵبەندی ئەو هەرێمەیە و شارۆچکەیەکی پیسە، خەریکە چۆڵ ببێ، نیوەی زیاتریشی داڕووخاوە. وەک بەپاشماوەی ئەو مزگەوت و گەرماوەدا دەردەکەوێ کە سلێمان پاشای باپیری عەبدولڕەحمان پاشای سلێمانی، دروستیکردبوون. لەوە دەچێ پێشتر باشتر بووبێ. لە مزگەوتەکە لاماندا و بۆ یەکەمین جار ناوی (مەسیح)ی تیا هێنرا[٢٧]. لای باکوورەوە چەند سەد یاردەیەک لەولای گوندەکەوە، گردێکی توورەکەڕێژی شێوە چوارگۆشەمان بینی، پێی دەوترا (قەڵان تەپەسی)، لە پاڵیشیا گردێکی تری توورەکەڕێژی لەو بچووکتر هەبوو، لە گردۆڵکەی ئاسەوارەکانی (بابل) دەچوو. ئەم دوو گردە خشتیان لێ دەرناهێنرێ، بەڵام لە تەنیشتی ئەولای گوندەکەوە گردی زۆر لێیە و هەموشیان ئاسەوارن. لەمانەیان خشت دەردەهێنرێ و پێیان دەوترێ (خشت کەن)، وا دیارە شوێنەواری شوێنێکی کۆنینە بێت.

بەهۆی ئەو زۆنگاو و ئاوە زۆرەوە، ئاووهەوای ئەم زەوییە نزمانە زۆر ناخۆشە. دوو میلێکیش لە خۆرئاوای (زەنگەباد)ەوە، گوندێکی وەک ئەم هەیە، پێی دەوترێ (مەنایتوە)[*]، دارخورمای تێدایە و ئاووهەواشی بەشێوەیەکی تایبەتی ناخۆشە. لەم هەرێمەدا چەندان گوندی تری تیایە، کە بریتین لە کۆمەڵە کۆڵیتێکی قوڕینەی پیس، کە سەریان بە قامیش داپۆشراوە.

ئەمڕۆ قرچەی گەرما زۆر بێزاری کردین و دوای سێ سەعات ڕێکردن، هەستم کرد لەوە ماندووترم، کە دە سەعاتە ڕێ، ڕێم کردبێ.

پێش سەعات چوار، زەنگەبادمان جێهێشت و لە نۆدا گەیشتینە (کوشک زەنکی)، کە بەلای زۆرەوە هی ئەتابەگەکانە. پێشیان وتین هەندێ کەلاوەی تێدایە. بەڵام سەیرمانکرد بێ بایەخن و بریتین لە لەتە خشتی ئەستوور و بنچینە گلێکی خشت، لەسەر گردێکی توورەکەڕێژی خڕ. ئاگاداریشیان کردین کە کەمێک لەولاترەوە ئاسەواری تر هەیە و مەرمەڕێکی زۆری لێیە، بەڵام بۆ دیتنیان نەچووین.

ئەوەی خەڵکەکە دەربارەی مێژووی کەلاوەکانی ئەم ناوچانە دەیگێڕنەوە، بەشێوەیەکی گشتی لەنگەرگرتنێکی دەوێ. بەلای کەمەوە ئەوەی پێوەندی بەدوو سەردەمی مێژووەوە هاتووە، چونکە ئەمانە جگە لەسەردەمی (گاور ـ کافر) و سەردەمی موسڵمانەتی، هیچی تر نازانن، لەبەرئەمە زۆر کەم ئەو دوو سەردەمەی تێکەڵ دەکەن.

(٢٧) لەوە دەچێ میستەر ڕیچ خوی گێل بکات، یان نەزانێ پایەی حەزرەتی مەسیح، لای ئیسلام و موسڵمان چییە ـ ع.
(*) لە دەقەکەدا هەروا نووسرابوو. بەڵام دەبێ (مەینەتاوا) بێت ـ م.

گوندەکانمان لای ڕاستمانەوە جێهێشت و ڕوومان کردە (کفری سو)[٢٨]، کە یەکێکە لەو چەمانەی لەم کێوانەوە بەرەو دەشتی (کفری) شۆڕدەبێتەوە و ئاوەکەی بۆ کشتوکاڵ بەکار دەبرێ. لە سەعات یازدەدا گەیشتینە ڕووبارەکە و سەیرمان کرد بنەکەی کۆمەڵە بەردێکی گەورەی تیایە و دوو و سێ جۆگەی ڕوون و جوانیشی تێدەڕژێن.

ئەو گردانەی باسمان کردن، لەسەر ڕێمان بوون. ئاوەڕۆیەکی زۆر و بەرینی ئەو چەمانەمان دین، کە لەو گردانەوە دادەگەڕان و ئێستا وشک بوون. پانتایی هەندێکیان دەگەیشتە چەند سەد یاردەیەک.

بەناو شاخەکاندا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە و لای ڕاستمانەوە (ئون ئیکی ئیمام)مان دی، کە چاووگەی نەوتی تێدایە و (کفری)ش سەعات و نیوێک ڕێگا لێرەوە دوورە، کە ئێمە کەمێک دوای نیوەڕۆ گەیشتینێ و گەرما پڕووکاندوومی و نەحەوابوومەوە، تا ئەو کاتەی ئەم بەسەرهاتەت بۆ دەنووسمەوە. ئەم دوو قۆناغەی دوایی کە بڕیمانن، بەهۆی ئەو گەرما بەتینەوە، زۆر سامناک و سەخت بوون. لەگەڵ ئەوەشدا لە سەعات دوازدە و نیودا گەیشتینە ئێرە. پیاوەکانیشم زۆر شەکەتن، بەڵام سوپاس بۆ خوا، من تەندروستیم زۆر باشە، چونکە زۆر ئاگاداری ئەوەبووم لەوە زیاتر خۆم ماندوو نەکەم، کە لەسەروو توانامەوەیە.

هەر لێرە خۆمان کردەوە. هەمان ئەو جێگایەی لە سەفەرەکەماندا بۆ ئەستەموول خۆمان تێدا کردەوە. کاتێ درەختەکەی گوێ جۆگە بچووکەکەشم بینی، کە لە سەفەرە نەمرەکەماندا[٢٩]، لەپاڵیا نانی نیوەڕۆمان خوارد، کوڵی گریانم هاتێ و خەریک بووم بگریم.

شارۆچکەی (کفری)ش لەوسا داڕووخاوتر و ژمارەشی کەمترە، کە تیایدا بوون. خەڵکەکەش پێیان سەیربوو کاتێ ئەو گردە توورەکەڕێژەم ناسییەوە، کە بەر لە حەوت ساڵ دیبووم و لە چەند جێگایەکیشەوە لێی ورد ببوومەوە. لەم دوایییەدا خەڵکەکە لە دووریی میلێک لەولای شارۆچکەکەوە چاووگی نەوتیان دیبووەوە.

ئەی تۆ! سازیت بۆ گەشتەکەمان بۆ کوردستان؟ کاتمان نییە بۆ لەدەستدان. هەتاویش خەریکە بمبرژێنێ. قایلیش نەبووم لە شەودا سەفەر بکەین. ئەمڕۆ گەرماپێوەرەکە، لە

(٢٨) (٣٠ پلە) بەلای باکووری خۆرئاوادا.

(٢٩) لێرەدا ئاماژە بۆ ئەو گەشتە دەکات، کە میستەر ڕیچ و خێزانەکەی لەو گەشتەیاندا لە بەغداوە بۆ ئەستەنبوڵ، کە بەسواری ولاخ، لە ساڵی [١٨١٤ز ـ ١٨١٥ز] کردوویانە، (١٥٠٠) میلیان بڕیوە ـ خاریچ.

سەعات دوو و سێی دوای نیوەڕۆدا، لەناو چادرەکەمدا (٩٠ پلە) بوو.

ئەمشەو، یان سبەی، مەحموود بەگی بان نۆکەرەکەی کۆشک، جێمان دێڵێ و هیوادارم ئەم نامەیەمت بداتێ. هەندێ تەنگوچەڵەمەی هەیە، بۆیە تێی بگە و بزانە پێویستی بەکەسێک بێت، یارمەتی بدات. هاوڕێییەکی بەسزمانە و دڵیشی چاکە. لە چادرەکەمدا پلەی گەرما (٩٠ پلە) بوو.

کفری[٣٠] . ٢٨ی ئادار

هەر ئێستا، کاتێ ئەو نامەیەتم تیا وەرگرت، کە بەمێژووی **٢٣**ی ئەم مانگە، دوای ئاهەنگە خۆشەکەت نووسیبووت، بوومە بەختەوەرترین پیاو لە دنیادا. لەم ناوچانەشدا ئەوەندە تیژ تێپەڕ دەبووین، بەڕادەیەک ئەو عەرەبەی ناردبووت، کەوتۆتە پەیجورم و منیش نازانم لەکوێیە. تا لەم دوایییەدا سەلیم ئاغا، لە جێگایەکدا دیبوویەوە و لەتەک پیاوێک و نامەیەکی ناسکدا بۆمی ناردبوو. بەمەش بارێک چاکەی تری هاوێشتە گەردنم، کە پێشتریش هەر لە گەردنمی ئاڵاندبوو. بەڕاستی واژەیەکی ئینگلیزیی شیاوم نەدییەوە، شایستەی بێ. لەبەرئەوە واژەیەکم بەکارهێنا، هی خەڵکی (غال) بوو، وەرم گرتبوو.

بیرم لەوە خێراتر تێپەڕ دەبێ، کە قەڵەمەکەمی پێ ڕابگات. بەنامەکەشتدا وا دەردەکەوێ پێش ئەم نامەیەشت، نامەیەکی ترت، لە وەڵامی ئەو نامەیەمدا بۆ نووسیوم، کە لە (بەعقوبە)ەوە بۆم نووسیبوویت. خۆ ئەگەر وابێ، ئەوا دەبێ (ئیسماعیل کۆسید) وەری گرتبێ و یەکسەریش دەینێرێ بۆ (ویللوک)، یان یەکێک لەو عەرەبانەی کە ڕەنگە هێشتا لەم بیابانەدا، هەر لە دووم بگەڕێ، یان ڕەنگە بەدیلیی کەوتبێتە دەست (ئەمانوڵلاخان) و کوردەکانی لای ئەو. ئێمەش چونکە ئەوەتەی لە (خانەقین) دەرچووین، بەو ناو شاخ و دەشتەدا بەخێرایی بروسکە، ڕێ دەکەین، زۆر بەگران پێم دەگەن و دەمبیننەوە. لەوە دەچێ خۆم لە (خانەقین) نقوم کردبێ و دووبارە لە کفری سەرم هەڵدابێتەوە.

(میناس) پاکەتێ بسکیتی گەورەشی لەگەڵ نامەکەتدا ناردبوو. (کوردئۆغلۆ)ی سەنگینیش کاتێ پاکەتەکەتی کردەوە و ناواخنەکەی بینی، کە بەپەلە لە بەغداوە هاتبوو، لەجیاتی زەردەخەنەی گاڵتە پێکردن، سەرسامییەکی گەورە لە دەموچاویا دەرکەوت.

(٣٠) (کفری) بەتەواوی دەکەوێتە سەر ئەو گەرووەی کە بۆ کوردستان دەچێ و وارشێکیشی لە قوڕ هەیە.

لە هەمان ئەو شەوەشدا کە لای ئێوە گێژەڵووکە هەڵیکردبوو، لای ئێمەش کە لە خانەقین بووین، گێژەڵووکەیەکی هەمان جۆر، لە باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد. بەڵام هەر ئەوەندەی قەڵەمڕەوی پاشایەتی بەغدامان، لە خانەقین جێهێشت، بایەکە گۆڕا بۆ بایەکی باکووری خۆرئاوا. هێشتا دووبارە نەگەیشتبووینەوە سنووری (زەنگەباد)یش کە بای باشووری خۆرئاوا هەڵیکردەوە. دوای ئەویش ئەو قرچەی گەرما بەتینە دەستی پێکردەوە، کە بەرگەی نەدەگیرا. ئەمڕۆ پێوەرەکە (٨٩ پلە)ی تۆمار کردبوو.

ئەمڕۆ پیاسەیەکی خۆشم بەزەوییە ئەمیرییەکانی کفری دا کرد. چەند سەد یاردەیەک دەکەوتنە شارەکەوە، لەوێش لقە ئاوەکانی (کفری سو)ی سەرەکی هەن و ئەو گەرووەیە کە دوای ئەوەی زوورگە گەچڕەکانی دەوروبەری کفری دەبڕێ، دەچێتەوە سەر کوردستان. ڕووبارەکە لای سەرووی گردەکەوە، گردێکی بەرزی بەدووبەشی ستوونییەوە دەکرد، کە بەرزاییان دووسەد پێ دەبوو. ڕووبارێکی تریش هەیە، دەڵێن ئاوەکەی بەتامە و ئەگەرچیش لە کانییەکی ترەوە دێت، کە نیو سەعاتە ڕێیەک دوور دەبێ و بەسەر هەمان ئەو شوێنە چەوەلەیەدا تێپەڕ دەبێ و لای گردەکە بەیەک دەگەنەوە. ئەم دوو ڕووبارەش لەمجۆرە وەرزەی ساڵدا هەر بریتین لە دوو جۆگەی بچووک، بەڵام بەرێڕەوە چەوەلە گەورەکەیدا، کە ئەو چاڵاییە بەرینەی داگیرکردبوو، بەڵگەی ئەوەبوو کە لە ئاوهەستانی لە ناکاویا زۆر سامدار دەبێ، بەجۆرێکە لە بەرزایی کێوەکانەوە گاشەبەردی گەچڕی وا لەگەڵ خۆیدا دێنێ، کە قورساییەکەی دەگاتە یەک تەن. لووتکەکەی بەرامبەر (کفری)ش ستوونییە و یەکسەر بەپێدەشتەکە کۆتایی دێت، بەڵام ئەوەندەی چیاکانی کوردستان بەرز نییە.

خەڵکەکەی ئێرە هەمووی ستایشی زۆری ئاوەکەی (کفری) دەکەن و دەڵێن بۆ هەرس زۆر بەکەڵکە. دەبێ ئەمە هی ئەوە نەبێ، کە بەسەر ئەو زەوییانەدا تێپەڕ دەبێ، کە نیترات و گەچڕیان تیایە و ئەمانە وای لێدەکەن تایبەتمەندی سکچوون کەم بکەنەوە؟ بەڕاستی منیش هەستم کرد ئاوەکەی سووک و سازگارە و ئەو قورسییەی تیا نییە، کە لە نێوان بەردەڵانییەوە هەڵدەقوڵێ. چونکە ئەم ئاوە تامی نییە.

کۆمەڵێکیش لە لاقرتیچارەکانی (دەلی دومەن)، حەزیان دەکرد ئەمشەو هەندێ یاری لەبەرچاومان بکەن. وەک من بزانم ئەمانە قەرەجن و لە هەندێ هەرێمی ئێراندا بە (تەت) دەناسرێن و لە (بازکاری)یەکانی هیند دەچن. گاڵتەکانیشیان بریتییە لە هەندێ یاری ناشیرین، کە تورکەکان زۆریان حەز لێیە. بەڵام هەندێ موسیقاژەنی بەهرەوەریان لەناودایە.

ئەو عەرەبەی نامەکەت پیا ناردبوو، چاوەڕێی نامەکەی من دەکات، بۆئەوەی دوای تاوێک تاریک داهاتن بەرێگاکەی خۆیدا بگەڕێتەوە. بێگومان لەگەڵ ئەم سەفەرە نائاساییانەشدا ڕاهاتووە. بەڵام بەرنامەی ئێستام دیتنی خۆرگیرانی سبەینێیە، لێرە. ڕۆژی دواتریش بۆ بەغدا دەگەڕێینەوە و شەوێکیش لە (قەرەتەپە) دەمێنینەوە. بەمجۆرە ڕێگاکەمان بەچەند قۆناغێکی کورتەوە بەشکردووە، تا لە گەرمای ڕۆژانە ڕزگارمان بێت.

٢٩ی ئادار

ئەم بەیانییە، بۆ دیتنی گردە گەچڕەکە چوومە دەرەوە و تا سەر لووتکەکەی پیایدا سەرکەوتم. لەوێ سەرباری ئەوەش کە ئاسۆ لێڵ بوو، بەڵام بەقیبلەنماکەم هەندێ خاڵم دیاری کرد.

ئەو شاخانەی بەدەم ڕێوە بڕیمانن، لەخوار (کفری)یەوە بوون. ئەو ڕێگەیەش کە لە بەغداوە دەهات، لەوێدا دەیبڕین، دوای ئەوە ڕووەو بیابان دادەگەڕێ و لەو جێگایەدا کە لەپشت شوێنی (ئون ئیکی ئیمام)ەوەیە، نامێنێ. زنجیرەکەی لای (کفری)ش شەقارشەقار و کوور و ڕوو لە بەغدادن. لە دەوروبەری ڕێی لای (توزخورماتو)یەوە[٣١] چەند زنجیرەیەکی لەم بچووکتر هەن. شاخەکانی ئەم ناوچانە گەچڕن و گڵیان کەمە و لە هەندێ جێگادا کشتوکاڵیشیان تێدا کراوە. لە بەرامبەرەکانیشیانەوە، واتە لای باشووری خۆرهەڵاتی نشێوییەکەوە، لووتکەکانیان بریتین لە گڵ و بەرد، کە هەرەسی گەورە گەورەیان لێ داڕووخاوەتە ناو نشێوییەکەوە. زەویش بەرد و چەو دایان پۆشیوە و گەچڕیشیان تێکەڵە. لێرە گوڵە کێوییەکی یەکجار زۆر دەڕوێن، هەندێکیان بۆنیان خۆشە، وەک گوڵاڵە سوورە و گوڵی ئاڵی خاشخاشی جوان و کێوی و گوڵ ئەستێرەش، یان پەپوولەی ناو گژوگیاش بەسەریانەوە دەسووڕێنەوە.

بەپیتترین زەوی بۆ کشتوکاڵ لە ناوچەی (کفری)، کەوتۆتە (ئاسکی کفری)یەوە، چونکە زەویوزارەکانی دەوروبەری شارۆچکەکە، بەردێکی زۆری هەیە و بۆ کشتوکاڵی بەربڵاو دەست نادات. لە وەرزی بەهارەوە هەتا دوای دروێنەش، هەموو دانیشتووانی کفری، بەخۆیان و ماڵ و منداڵیانەوە دەچنە (ئاسکی کفری) و لە ڕەشماڵدا دەمێننەوە.

دوێنێ شەو لە باشووری خۆرهەڵاتەوە شەماڵێکی سازگار هەڵیکرد. ئەمڕۆش هەر

(٣١) (توزخورماتو)، لە (ئاق سو) پاراو دەبێ، کە ڕووبارێکی بچکۆڵەیە و لە کوردستان هەڵدەقوڵێ و بەئیبراهیم خانچیدا تێپەڕ دەبێ.

لەولایەوە، کردی بەگێژەڵوکەیەکی ناخۆش و خۆڵاوی، کە وام لێدەکات ترسی ئەوەم لێ بنیشێ کاری ڕوانگەکاری ئەمشەوم لێ تێک بدات.

ئەمڕۆ لە گەرمترین ساتەکانی ڕۆژدا، گەرما پێوەرەکەم لە چادرەکەمدا (٩٠ پلە)ی تۆمارکرد.

٣٠ی ئادار

ئەم بەیانییە، سەعات شەش و چل و پێنج دەقیقە، کفریمان جێهێشت. بەلای دوو شاخدا تێپەڕبووین (٢٢ پلە) دەکەوتنە باشووری خۆرئاواوە. کەمێکیش دوای هەشت، بەلای دوو گردی بچووکدا تێپەڕبووین، پێیان دەوتن (گردی ئیشان)، پاشان لە (کفری سو)ماندا، کە ئێستاکە وشک بوو. شوێن ئاوەڕۆکەی هەر چەوی تێدابوو. لێرەدا بەهۆی شۆرەکاتەوە، دەشتەکە سپی دەکردەوە، لە بەفر دەچوو. پێش سەعات دە گەیشتینە (چمن کوپروسی ـ پردی چمن)، کە پڕی بوو لە قامیش. بەرزایی قامیشەکان دەگەیشتە پازدە پێ. بەجۆرێک ئاوەکەیان داپۆشیبوو، نەدەبینرا، ئاوەکەش پڕبوو لە زەروو. بێگومان ئەو فەیلەسوفەی لە چامەکەی (ورد زورث)دا ناوی هاتووە، دەبێ لێرە کارێکی باشی بۆ خۆی بدیبایەوە. خەڵکەکەی ئێرە بەشی خوارەوەی ناوی قامیشەکەیان دەخوارد. بەلای هەندێ هەواری عەرەبدا تێپەڕ بووین، لە لەوەڕگەکاندا مێگەلیان دەلەوەڕاند.

نزیکەی سەعات و نیوێک، لای (چمن کۆپروسی) لاماندا، پاشان ڕووەو (قەرەتەپە) ١٥ پلە بەلای خۆرئاوادا، دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە و بەدوو زنجیرە شاخدا تێپەڕبووین، دۆڵێک، یان چالاییەکیان دەکەوتە نێوانەوە. (قەرەتەپە) دەکەوتە لاپاڵی ئەوی دواییانەوە، کە لە دەوروبەری حەوت و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینێ. قۆناغی ئەمڕۆ، حەوت سەعات بوو. ئەمڕۆ ڕەوە ئاسکێکی زۆرمان بینی. کە چووینە ناو شارەکەشەوە، لای چەپمانەوە گۆڕستانێکمان دی، چەند گومەزێکی بچووکی تێدابوو، وەک گوندێکی دەنواند.

ئەمساڵ (قەرەتەپە) دەبێ چل هەزار قرۆش بەدەوڵەت بدات. بەجۆگەیەک پاراو دەبێ، کە لە (دیالە)، لە ژوور (زەنگەباد)ەوە دێت. گرینگترینی بەروبومی لۆکەیە و گەنمەشامی، واتە دانەوێڵەی هیندییە. کەمێکیش مەرەزەی تیا دەکرێ.

دانیشتووانی (قەرەتەپە) دەڵێن تورکمانین و ئاخاوتنیشیان هەر بە تورکییە. هەندێ (عەلی ئیلاهی) و (ئیسماعیلی)، یان (چراغ سوێندرەن)یشیان تێدایە.

ئەمڕۆ، ڕۆژێکی سامال و ساردبوو، لای باکووری خۆرئاواشەوە هەوا هەلی دەکرد و سازگار بوو. گەرماپێوەرەکەش (٨٢ پلە)ی تۆمارکردبوو.

٣١ی ئادار

ئەم بەیانییە، لە شەش و چل و پێنج دەقیقەدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. ئەوەندەی نەخایاند، کە شوێنەواری کشتوکاڵ دیار نەما و چووینە دەشتێکی وشک و قاقڕەوە، کە هەرتەنیا هەندێ گژوگیای پەرتوبلاوی تیابوو، ئیتر ئەوی تری زەوییەکی شۆرەکاتی خەست بوو، دەتوت بەفر داپیۆشیوە، ڕووەو باشوور، بەرەو پردی (نارین) ڕوومان نا، کە لە دەوروبەری سەعات هەشتدا گەیشتینێ. پردێکی چاکە و لەسەر شەش پایە و لەلایەن سلێمان پاشای بەغداوە دروستکراوە. پاش ئەوە ڕووەو باشوور بە (١٥ پلە) بەلای خۆرئاوادا ڕوومان کردە چیاکانی (حەمرین)، کە ئەمیان دەکەوتە لای ڕاستمان و «نارین»یش دەکەوتە لای چەپمانەوە. ئیتر هەر بە سەمتی باشووری خۆرئاوا، ڕووەو لاپاڵەکانی (حەمرین) ڕێمان کرد، کە لە سەعات دە و نیودا گەیشتینێ. بەشەکانی پێشەوەی لەبەرد و گڵ پێکهاتبوون و لەسەرخۆ بەرز دەبوونەوە و لە سەعات دە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە سەرەوەی، کە بەرزترین شوێنی دەوروبەرمان بوو. ئیتر لێرە بە قیبلەنماکەم هەندێ خاڵم دیاری کرد. زەویوزارەکەی دەوروبەرمان، کە لە گوندەکەوە سەیرم دەکرد، دیمەنێکی دانسقەی هەبوو، چونکە زنجیرە زوورگەکانی دەتوت شاخی ڕووخاون و بەدوای یەکدا وەک شەپۆلی زەریایەک دەیاننواند، کە لە پڕێکدا شەپۆلەکان بەستبێتیان. ڕووباری (دیالە)ش کەمێک لەولای دەربەندەکەوە بەجوانیی دیاربوو، کە پێچاوپێچ دەهات و ئاوی (نارین)ی دەگرتە خۆی. کە چووینە پێشترەوە. تەمۆخەکان لەپێشمانەوە دەرکەوتن، کە هەموویان ڕووەو تەنیشتی باکووری چیاکان لاربووبوونەوە. پارچەپارچەی ئەم بەردە بەرجەستانەی زوورگەکان لە گەلێک جێگادا خڕ و پێچاوپێچ بوون، کە ئاوی زەریا هەڵی کۆڵیبوون و لووسی کردبوون.

لە جێگایەکی تر چینێک (طلق- Talc)م بینی و نموونەیەکیم لەگەڵ خۆم هەڵگرت. ئیتر زەوی هەمووی تەمۆخ و شاخەکانیش بەچەند زنجیرەیەکی زۆری هاوتەریب کۆتاییان دەهات، هەندێکیشیان تازە پێکهاتبوون، کە بەرزاییان لە زەوییەوە هەر دە، دوازدە پێ دەبوون. لەبەری لای باشووریشەوە زوورگی تری نارێک هەبوون، کە ڕووەو لای باکوور، بەرەو زەوی نزم دەبوونەوە. لەسەردەمی زوودا، پاشایەکی تورک، ڕێگایەکی تەنگەبەری

بەناو ئەم زوورگانەدا دروستکردبوو. وەک لە نووسینی هەڵکۆڵراوی سەر بەردەکەدا وا دیاربوو، سەرنجم دا و بەیادم بێ، ئەو پاشایە ناوی (حەسەن) بووە. شۆڕەکاتێکی زۆریش لەم ناوەدا بەپەرتوبڵاویی هەیە.

لە نیوەڕۆدا ئەم شاخە دیمەن ناشیرینانەمان جێهێشت. ڕێگاکەشمان کەمێک ڕووەو باشووربوو، ڕووی لای خواروی شاخەکە دەکەوتە بەری چەپمانەوە. ئیتر (٤٠ پلە) بەلای خۆرهەڵاتدا، ڕووەو (ئەدەنەکۆی) کەوتینەڕێ، کە لە سەعات یەک و بیست دەقیقەدا گەیشتینێ. ئەم قۆناغە بەهەشت سەعات دادەنرێ. (ئەدەنەکۆی) لە (خالس)ەوە نزیکە و گوندێکی گەورەیە و لە (دیالە)وە نزیکە. کاتی خۆی لە ئێستا پێشکەوتووتر بووە. مزگەوت و منارەیەکی تێدایە و باجی ساڵانەی ئەمساڵیشی (٢٠,٠٠٠) بیست هەزار قرۆشە.

نوێنەرەکەمان خانوویەکی لەناو گوندەکەدا بۆ سازکردبووین، کە کرمێکی زۆری ئاوریشممان تێدا دی، سەرگەرمی کاری خۆیان بوون. بۆنەکەیشیان کارێکی زۆری لەسەرم کرد و ناچاربووم خانووەکە جێ بهێڵم و بچمە باخچەکە، کە چادرەکەمی تیا هەڵدرابوو. ئیتر هەستم بەحەسانەوەیەکی زۆرکرد.

خەڵکی ئەم شوێنە تورکمانن و شیعە و سوننی و چراکوژێنەوەن. تا ئێرە ئیتر ئاخاوتن بەتورکی دوایی دێت، چونکە لێرەوە تا بەغدا خەڵکەکەی بریتین لە جووتیار و گوندنشینی عەرەب. ئەمڕۆ بەدەم ڕێکردنمانەوە تووشی هەندێ عەرەبی هۆزی (مەهدەوییە)[٣٢]بووین.

هەر لە دەشتی (قەرەتەپە)ش تووشی هەوارێکی هۆزی (کورەوییە)ی عەرەب بووین، کە سەردارەکەیان بەمەبەستی یاوەری کردنمان وەک پاسەوانی شەرەف، بەخۆی و شەش سوارەی چەکدارەوە بەپیرمانەوە هات، بەڵام بەنەزاکەتەوە ڕەوانەم کردنەوە. گەرماپێوەرەکەش (٨٢ پلە)ی تۆمارکردبوو.

١ی نیسان

لە سەعات شەش و نیودا (ئەدەنەکۆی)مان جێهێشت و لە دوورەوە سەرنجمدا ڕەوەسوارەی سەیر جمەی دێت، بۆم دەرکەوت سوپای سازی کوللەیە و ئەو ناوەی بەڕەنگێکی زەردی بریسکەدار پڕکردووە. دوای ئەوەی کە گوندەکەمان جێهێشت،

(٣٢) وەک زانیم هەموو قەسابەکانی بەغدا، سەر بەم خێڵەن ـ پەراوێزەکە دوایی هات. ڕاستییەکەی (المهدیه)یە و لە هۆزی (قەیسی)یە، وەک (الکرویه) ـ ع.

گەیشتینە ڕووباری (دیالە) و ئیتر بەڕێڕەوی ئاوەکەیدا ڕێمان گرتەبەر. لەسەر پانتایی ئاوەکەی، بەستی تەختەبەندمان دەدی، کە بە مەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی ئاوەکەی بۆ ئاوێژەکردنی ئەو جۆگە زۆرە دروستکرابوون، کە لە هەموو جێگایەکدا ڕێگەکەمانیان دەبڕی. ئیتر هەر بەسەمتی خۆرئاوا و ڕووەو (خالس) ڕێمان دەکرد، کە گەورەترین جۆگەیەکە تا ئێستا دیبم و لای چەپمانەوە تێپەڕ دەبوو. ڕووباری (دیالە)ش لەپشتیەوە بوو. بەلای مەرقەدی (سەیید موبارەک)دا تێپەڕبووین کە شوێنێکە بۆ زیارەتگە.

کەمێک دوای سەعات هەشت گەیشتینە (دەلی عەباس)، کە لێرەدا پردێکی خراپ لەسەر (خالس) دروستکراوە. گوندەکانی ئەم ناوەش یەک بەدوای یەکدا لە ئاسۆوە دەردەکەوتن. هەروەها گوندەکانی (خۆراسان)یش لەبەری ئەوبەری (دیالە)وە دەبینران. لە سەرەتادا ڕێگاکەمان (٥٥ پلە) بەلای باشووری خۆرئاوادا بوو، دوای ئەوە بووە (٢٠ پلە) بەلای باشووری خۆرئاوادا. لە سەعات دە و نیودا گەیشتینە (چوبوق)، کە گوندێکی پیسی عەرەبی بوو، پردێکی تێدابوو بەسەر جۆگەیەکی بچووکەوە. لە ناحیەی (سراجق)ەوە دەهات و لە (خالس) هەڵگیرابوو. ئەم جۆگەیە لەبەرامبەر (بویوک ئەبی سەیدا)دا دەڕژایە (دیالە)ەوە، کە ئەویش لە (دیالە)وە نزیک بوو. هەرچەند یاردەیەکیش لە (جوبوق)ەوە دوور دەبوو. کاری ئەم جۆگەیەش بریتییە لە بەکاربردنی ئەو ئاوە زیادەیەی لەکاتی ئاو هەستانی ڕووباری (دیالە)دا سەر دەکات و بەرزدەبێتەوە. ئیتر ئەوکاتە سنگی بۆ گێڕانەوەی تەوژمی ئاوەکە دەکاتەوە، کە ئەگەر ئەم نەبوایە، ڕووباری (خالس) زیانێکی زۆری پێدەگەیشت و هەموو زەویوزارەکەی دەوروبەری نقوم دەبوو، هەرچیش کشتوکاڵ بوو لەناو دەچوون. ئەوەش کە لە ئاوی (عوزێم)[٣٣] زیاد دەبێ، لای (جوبوق) دەڕژێتە ئەم جۆگەیەوە.

٢ی نیسان

بەدرێژایی ئەمشەو، ناچاربووین پاسەوانێتی خۆمان لەو دزانە بکەین، کە ئەم ناوچەیەی پێناسراوە. بەیانی شەماڵێکی سازگار لەبەری لای باکووری خۆرئاواوە هەڵیکرد و هەوای

(٣٣) لە دەقەکەدا (Azemia) نووسرابوو، بۆیە گێڕامەوە بۆ (العظیم)، وەک مامۆستا (عباس العزاوي)یش ئاگاداری کردم ڕووباری (العظیم) هەڵناسێ، وەک نووسەر باسی کردووە، بەڵکو سێڵاوی شاخی (حەمرین لەبەری (العظیم) لە جێگایەکدا کۆدەبێتەوە، پێی دەوترێ (ئەبو فراش). ئەگەر ئاوی (ئەبو فراش) زیاد بکات، دەڕژێتە سەر مەزراگەلێک و نقومیان دەکات. ئەوکاتە بەری (خالس) دەبەستن و ئاوەکە ڕوودەکاتە هەمان ڕێڕەوەکەی خۆی، لە نزیک چەمی (چوبوق) و بۆ ئەوەش ئاوەکە سەرف بێت، دەڕژێتە (خالس)ەوە–ع.

گۆڕی. لە سەعات پێنج و نیودا کەوتینە ڕێ و لەوەش گورجوگۆڵتر بووین کە هەبووین. ڕووی ڕێگاکەمان کردە (خان مصبح)، کە دەکەوتە لای خۆرئاوامانەوە و بەشوێن ڕێڕەوی (دیالە)دا ڕێمان گرتەبەر، کە لە نزیک چەپمانەوە بەپێچاوپێچی ڕێی دەکرد.

لە حەوت و چل دەقیقەدا گەیشتینە (خان مصبح)، کە لەوێ بۆ قاوە خواردنەوە و دیاریکردنی هەندێ جێگا بەقیبلەنماکە، دابەزین. لە هەشت و نیودا خانەکەمان جێهێشت و کەمێک دوای سەعات دە (نەهرەوان)ی جوانمان دی، کە (١٠ پلە) ڕووەو باکووری خۆرئاوا ڕێی دەکرد. (خەرنابات)یش لای خۆرهەڵاتمانەوە میلێک دوور دەبوو. دوای سەعاتە ڕێیەک بە هەندێ جۆگەی وشکی هاوتەریبی نەهرەوان گەیشتین. لەوێشەوە بەلای مەرقەدی (سەیید موحسین)دا تێپەڕبووین، کە مەزارێکە لەسەر جۆگەیەکی بچووک، کە لە (خالس)ەوە دێت. لە نیوەڕۆدا گەیینە (توبراق قەلعە)، کە گردێکی چوارگۆشەی توورەکەڕێژە و لەهەمان کاتیشدا پێی دەوترێ (مجیلیبە). کەمێکیش لە سەرروویەوە هەندێ ئاسەوارمان بینی، کە هەندێ کەسمان تێدا دەدین، خەریکی خشت لێ دەرهێنانیان بوون و دەیان نارد بۆ بەغدا بۆ چاککردنی باخەکەی (یوسف بەگ)[٣٤].

لەسەر هەندێکی تریان جوغزێکی نارێک هەبوون. لەوەدەچوون ئەوکاتەی تەڕبوون، بەپەنجە کێشرابن. خشتەکان ئەستووربوون و لە قەوارەی ئەوانەی (بابل)دا نەبوون. ژمارەیەکی یەکجار زۆریشیان لێرە هەبوون. گومانی زۆرم ئەوەیە کە ئەم ئاسەوارانە (ساسانی) بن، چونکە زۆر لەو ئاسەوارانە دەچوو، کە لە (قالان تەپە)ی (زەنگەباد) و ئەو گردە توورەکەڕێژانەی لەم ناوچانە دیبوومانن.

لە سەعات یەک و چل دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (ئەلحویش)، کە لە ڕێگایەکەوە بۆی هاتین، هێشتا پیایدا نەهاتبوون. زۆربەی بیابانی قاقڕ و کاکی بەکاکی بوو. کەم تا زۆر، شتێکی وامان تێدا نەدی شایستە بێ. لە مالۆسێکی کێویی، کەتە و زل زیاتر. کە شەش بەرازی تری بەشوێنەوە بوو.

ڕۆژێکی خۆش و سازگاربوو، گەرماپێوەرەکەش (٧٧ پلە)ی تۆمارکردبوو.

٣ی نیسان

لە سەعات شەش و نیودا (ئەلحویش)مان جێهێشت و لە نیوەڕۆدا گەیشتینەوە خانووی نشینگەیی لە بەغدا.

(٣٤) کوڕە گەورەی پاشای بەغدایە.

پاشكۆی سێیەم

زانیاری وەرگیراو لە خەڵک، دەربارەی (جزیرە) و ناوچەکانی دەوروبەری.
(پاشكۆی دووەمە لە بەرگی یەکەمی گەشتەکە)

سەرنج: ڕەنگە ئەم زانیارییانەی خوارەوە، بۆ ئێستا زیانێکی جوگرافیاییان نەبێ. وەرگێڕیش وەکو خۆیان تۆماریان دەکاتەوە(ع)

لە قەڵەمڕەوی حکوومەتی (جزیرە)دا دووبەش کورد هەن، کە بریتین لە (بوهتانی، یان (بۆتانی) و (ئاشیتیی). بەشێوەیەکی گشتی (ئاشیتی) لە دەشتدا[١] لە نزیک (نسیبین) و (چێل ئاغا) دەژین. لەبەرئەوەش کە لەم دواییەدا حکوومەت لاوازبووە، ئەمانە زۆر بەهێزبوون و زەوت ناکرێن.

جۆمیش کەزەک: میرنشینێکی کوردە و دوازدە سەعات لە (ئەرغەنی)یەوە دوورە، لە نزیک زەریاچەی (گول باشی)، لە کێوی تەورۆس.

چەرنەک: میرنشینێکی کوردە و هەشت سەعات لە (ئەرغەنی)یەوە دوورە، لای کێوی تەورۆسەوە.

بنەماڵەی بایەزید، لە هۆزی سیبکی = سیپەکی ـ ن

فنیک: قەڵایەکە، چوار سەعات لە باکووری (جزیرە)وە دوورە و لەبەری خۆرهەڵاتی (دیجلە)یە[٢].

ئیس: چوار سەعاتێک لەبەری خۆرهەڵاتی دیجلە و «فنیک»ەوە دوورە.

بەشیرۆ (بەشیری): سەربە (دیاربەکر)ە و شەش سەعاتە ڕێیەک لەسەر ڕێی (ڕەزوان) دووردەبێ، کە کوردی (بەرازی) لێ نیشتەجێن.

زەرگی: دەکەوێتە نێوان (بەتلیس) و (سەعرد)و (موش)ەوە و ناوچەیەکە ناوەندەکەی (دەرزەنی)یە و چوار سەعات لە (سەعرت)ەوە دوورە.

ڕۆژەکی (ڕاستییەکەی ـ ڕوسکی/یە ـ وەرگێڕی عەرەبی). خێڵێکی گەورەن لە دەوروبەری (بەتلیس)ن.

قۆناغە ڕێیەکیش لە (سیللوک)ەوە، مەزارێکی گەورەی دیان هەیە، ناوی (چەن گەدی ـ CHENGEDE)، یان (چەن گەللی ـ Chengelli)یە. هەروەها لێرەش کەنیسەی (سوورب قارابت) هەیە، کە کەنیسەی یوحەنای مەعمەدانە و شەش سەعات لە (موش)ەوە لە نزیک (میغاکیات) دوور دەبێ، کە چەمێکە و دەڕژێتە فوراتەوە. ئەم مەزارە لەدوای (چەمبازین) لەناو ئەرمەنەکاندا ناوبانگێکی گەورەی هەیە. لەپێشدا زیارەتی (قەیسەری) دەکەن، کە کەنیسەیەکی گرنگی تێدایە. گوایە بڕوایان وایە، کە سەری قەدیس یوحەنای مەعمەدان لەوێ نێژراوە. پاشان دێن بۆ (چەن گەدی) و دوای ئەوە ڕوودەکەنە (چەمبازین). سەرگورشتەیەکی زۆر ئەفسانەیی دەربارەی ئەو کەنیسە

(١) بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە، وەرگێڕ مێژووی (زایین)ی لێ زیاد کردووە ـ ع.
(٢) لە دەقەکەدا بەهەڵە (المسلّمون) نووسرابوو ـ ع.

سەرەکییە دەگێڕنەوە. چونکە لەوێ قەدیس خەڵک فێری هەموو جۆرە هونەرەکان (جگە لە موسیقا) و بازرگانێتی دەکات. لەبەر خاتری (هیرودیاس HERODIAS)یش نایەڵێت ئافرەتان لێی نزیک بکەونەوە. لە کەنیسەدا بیرێکی قووڵ هەیە، وەک ئەرمەنەکان دەڵێن دەنگی جنۆکە زیندانییەکانی لێوە دەبیسترێ. لە زۆر کاتیشدا لە دەوروبەری، ڕووناکیی دەبینرێ، بەتایبەتی دوای باران داکردنێکی کەم. بێگومان ئەمەش دەبێ دیاردەی سروشتیی بێت.

بەل غین: چوار سەعاتێک لە (قیک)ی لای خۆرهەڵاتی (دیجلە)ەوە دوور دەبێ.

ئارزەن: ناوە ڕاستییەکەی (هەرزین)ە. جێگەیەکە لەنێوان (دیاربەکر) و (سەعرد)دا و لە چیاکانەوە نزیکە.

باتمان: پردێکی خراپی سەر ڕووباری (سەعرد)ە، لە دووریی سێ سەعاتە ڕێیەک لەسەرووی شارەکەوەیە. ئێستاش کەلاوەی شارانی لێیە و (باتمان چای)ش ڕووبارەکەی (سەعرد)ە، یان ڕووباری دیجلەی سەرەکییە.

دەڵێن لە نزیک جزیرەش ئاسەوارێک، یان پاشماوەی پردێک هەیە بەسەر ڕووباری دیجلەوە.

حەسەن: کێوێکە، بەشێک لە (تەورۆس) و (زاگرۆس) پێک دێنێ و لەنێوان (دیاربەکر) و (پالۆ) و (موش) دایە، ڕێچکە و ڕێبازگەیەک نییە بۆی بچێت. دانیشتووانیشی سەربەخۆییەکی تەواویان هەیە و کوردەکان بەخەڵکی ئەو ناوچەیە دەڵێن (زازا)، کە دیارە ئەمە نازناوێکی گاڵتەجاڕییە و مانای زمان فسی و زمان گرتن، یان ئەو قسانە دێت کە تێیان ناگەیت.

(ڕەزوان)یش هەشت سەعاتە ڕێیەک لە (هەزو)ەوە دوور دەبێ. بنەماڵەی (هەزو)یش زۆر کۆنن و لەهەمان کاتیشدا زۆر بەڕێزن.

کوفرا: شارێکە، شەش سەعات لە (سەعرد)ەوە دوور دەبێ و دەکەوێتە سەر ڕێی (بەتلیس)، لە ناوچەی (شیروان). قەڵای (شیروان)یش هەر تەنیا سەعاتێک لە (کوفرا)وە دوور دەبێ، سەردارەکەیشی بەهێز و سەربەخۆیە، دەچێتەوە سەر لقێکی تازەی بنەماڵەی (حەسەن کیف)، واتە (ئەیوبی)یە و لە نەوەی سەلاحەدینی ئەیوبییە. کانێکی زێڕیش لە (شیروان) هەیە.

(ئیروون ـ Iroon) دەداتەوە لە (سێ گوێزە) و (چوقور) و سێ سەعاتە ڕێیەک لە (کوفرا)وە دوور دەبێ و لەم جێگایانەوە کەستانە بۆ بەغدا دەچێ. ماوەی نێوان (سەعرد)

و (شیرین)یش سێ سەعات دەبێ. لەوێشەوە بۆ (مەعدەن) شەش سەعاتە و بۆ (هیزان)یش بەلای کەمەوە شەش سەعات دەبێ.

کەرنی: دوو سەعاتێک لە (هیزان)ەوە دوور دەبێ و لە (شیروان)یشەوە چوار پێنج سەعاتێک دەبێ، کە ناوچەیەکی یەکجار دابڕاو و شاخاوی و سەختە. لە نێوان ئەو کوردانەشدا کە لەم ناوچانەشدا نیشتەجێن، خێڵی (عەمبەرلو) و (چنگنی)یان تێدایە و یەکێک لە سەردارەکانیشیان دەڵێن لە نەوەی ساسانییە.

(کورکێت ـ Koor Keat) ڕووبارێکە، پاش ئەوەی هەشت سەعاتە ڕێیەک بەڕێگەی (توبراق قەلعە ـ بایەزید) لە (توبراق قەلعە) تێپەڕ دەبێت، دەیگەیتێ و لە کێوەکانی (قاغزمان) لە نزیک (قارس)ەوە دێتە خوارەوە و دەڕژێتە فوراتەوە. گەلێ جاریش ئاوەکەی زۆر هەڵدەستێ، بەڵام تەنانەت لەو کاتانەشدا ئاوێکی کەمی هەیە و بەو بۆنەیەشەوە کە چاڵی گەورە لە بنەکەیدا هەیە و تیژ تێپەڕ دەبێ. گێژەن و گۆمی ترسناکی هەیە. لەبەرئەوە هەمیشە بۆ پەڕینەوە لێی، دەبێ چاوساغی بۆ ببرێ.

(ئاوی ماسی)، یان ڕووباری ماسی، دەڵێن ڕووبارێکی گەورەیە وەک (زێ) و بەناو (شوشک) و (خاموور)دا تێپەڕ دەبێ. لە تەنیشت (ئەرجیش) و لە نزیک زەریاچەی (وان)ەوە هەڵدەقوڵێ و لە نزیک (مەلازکرد) دەڕژێتە فوراتەوە. ماسییەکی زۆری (گاشی نە)یشی تێدایە.

خاموور: شوێنێکە هەر لە ناوچەیەک، لە ناوچەکانی (بایەزید)ی بەناوەوە ناونراوە و دەکەوێتە ڕێگەی (بایەزید) و (موش)ەوە. (شوشیک)یش بۆ ماوەی هەشت سەعاتە ڕێ لە (خاموور)ەوە دوورە.

هیچ ڕووبارێکیش ناڕژێتە زەریاچەی (وان)ەوە. وا دیارە بەرزترین بەشی بانووی (ئەرمینیا) دەبێت، لە (ئیخلات)یش کەلاوەیەکی زۆر هەیە و ئێستا نیمچە چۆڵکراوە. هەروەها لە (ئاجاواز ـ عادل جواز)یش کەلاوەیەکی زۆر هەیە، کە ئاوی زەریاچەکە بەشێکی لێ داڕماندووە. هێشتا لەسەر لێواری زەریاچەکەش ئاسەواری شارێک هەیە، ئەوەندەی فراوانیی شاری بەغدا دەبێ. (بین کول) زەریاچەیەکە گاشەبەردێکی زەبەللاح لە ناوەڕاستەکەیدایەتی، کە نابزوێ و (ئازاکس)، یان (ئاراکس)ی لێ هەڵدەقوڵێ.

بەژێر زەویشدا ڕووبارێک دێت، چوار سەعاتێک لە (بایەزید)ەوە دوور دەبێ و دەڕژێتە (ئاراکس)ەوە. ڕێڕەوەکەشی نابینرێ. بەڵام لەسەر زەوییەوە، لەهەموو جێگەیەکی ڕێڕەوەکەیەوە بەئاشکرا خوڕەکەی دەبیسترێ. لەکاتی تێکەڵبوونی هەردوو ڕووبارەکەشدا،

مرۆ زۆر بەئاشکرا، تێکەڵبوونی هەردوو ڕووبارەکە هەست پێدەکات، کە لەشێوەی گێژاو دایە. خەڵک زۆر بێهوودە خەریکی هەڵکەندنی سەر ڕێڕەوەکەی بوون، کە وەک دەرکەوتووە زۆر قووڵە.

لەسەر ئەو بەردەش کە قەلای (بایەزید)ی لەسەر دروستکراوە، وێنەی هەڵکۆڵراوی تێدایە، شێوەی سێ پیاو دەنوێنێ، کە هەریەکەیان گۆچانێکی بەدەستەوەیە و کتێبێکی لەبن هەنگڵدایە.

قەلای (مەکس)یش، کە ڕووباری دیجلەی خۆرهەلاتی لێ هەڵدەقوڵێ، ماوەی پازدە سەعاتێک لەپشتی (چۆڵەمێرگ)ەوە دوور دەبێ. ڕووبارەکەش لە ئەشکەوتی لای شاخێک هەڵدەقوڵێ و لەسەرەتاوە لە ڕووبارەکەی لای (دیاربەکر) گەورەترە و بەنزیک (سەعرد)دا تێپەڕ دەبێ. پەڕینەوەش لێی، زۆرگرانە. تەنانەت لە ڕۆژانی نیشتنەوەشیدا، واتە ئەو ڕۆژانەی کە پێیان دەوترێ قرچەی گەرمای هاوین. لە (تەللە نافرو)ش، لەنێوان (دیاربەکر) و (جزیرە)دا، ڕووبارەکەی (دیاربەکر)ی تێدەڕژێ. ڕێگاش لە (مەکس)ەوە بۆ (سەعرد)، بەمجۆرەیە:

قورماس: قەلایەکە، هی بەگی (شیروان)ە: ٤ سەعات

دەرکەن: ٤ سەعات

بەرواری: ئەمانیش خێڵێکن، سەر بە جزیرەن و خێڵێکی گەورەن و لەناو
خەڵکدا خۆشەویستن. هەنگوین و میوەی ئەم ناوچەیە لەوێوە دەهێنرێن: ٦ سەعات

مەکس: ٦ سەعات

هەمووی: ٢٠ سەعات

«مەکس»یش ئێستا سەر بە هەکارییە و یەکێک لە خزمەکانی (مستەفا خان)ی چۆڵەمێرگ فەرمانڕەوایەتی. لە (سەعرد)یشەوە بۆ (دیاربەکر) ٣٤ سەعاتە، بەم ڕێگایانەدا:

تەللە نافرو: ٥ سەعات

ڕەزوان[3]: ٥ سەعات

ڕەجیر خراپ: ٤ سەعات

(٣) ڕەزوان: چوار سەعاتە ڕێیەک لە (حەسەن کیف)ەوە دوورە، کە لەبەری لای سەرووی (دیجلە)، یان ڕووباری (دیاربەکر)ە. (ڕەزوان)یش لەبەری (دیاربەکر)ە و (حەسەن کیف) لەبەری (ماردین)ی ڕووبارەکەیە.

سینەکەری (خێڵێکی ڕەوەندی کوردن): ٦ سەعات

بلەی دوون: ٨ سەعات

دیاربەکر: ٦ سەعات

هەمووی: ٣٤ سەعات

لقەکانی تری دیاربەکر، لە ڕووباری دیجلە، پێش ئەوەی بڕژێتە ڕووباری دیجلەی سەرەکییەوە، بە (ڕەزوان) و (حەسەن کیف)دا تێپەڕ دەبێ. کوردە (محلەمی)یەکان لەو ئەشکەوتە پەرشوبڵاوانەی ئەمبەر و ئەوبەری ڕۆخی دیجلە دەژین و ژمارەیان زۆرە و دەڵێن زۆر کۆنیشن و لەناویشەوە ژووری جیاجیایان تێدایە.

ڕووباری (خاموور)یش کە بە (زاخۆ)دا تێپەڕ دەبێ، لە کێوەکانی (ئامێدی) هەڵدەقوڵێ و چوار سەرچاوەیشی هەیە. (ماکدونالد کیننەر) ئەم ڕووبارە و ڕووباری (سەعید)ی تێکەڵ کردووە. (فیشخابوور)یش ناوی دووانەی (هیزل) و (خابوور)ە. (هیزل) ماوەی سەعاتە ڕێیەکی تریش لە (زاخۆ) و (سلوپی)یەوە دوورە. هەردووکیشیان لە دامێنی (زاخۆ) بەیەک دەگەن و ڕووباری (شاخ)[٤] تێکەڵیان دەبێت.

ڕێگاش لە (مووسڵ)ەوە بۆ (جزیرە) بەمجۆرەیە:

تەل تەل ئەسقەف: ٦ سەعات

نەمیر: (گوندێکی یەزیدییە و سەرکێکی یەزیدی تێدایە

پاشان بواری (هیزل): ٦ سەعات

تەل کێشان: ٦ سەعات

زاخۆ: ٣ سەعات

سلوپی، لەو ناوچەیە دایە، کە کێوی (جودی) تێدایە: ٥ سەعات

جزیرە: ٥ سەعات

هەمووی: ٣١ سەعات

ڕێگا لە جزیرەوە بۆ سەعرد:

فێنیک: قەڵایەکی زۆرکۆن و بەناوبانگە و لە مێژووی کورددا ناوی هاتووە: ٤ سەعات

(٤) ڕووبارێکی تریش بەم ناوە لە نزیکی (مەکس) هەیە، لە ناوچەی (هەکاری).

چەولیک: ٨ سەعات

تەللە نافرو: دوواوانی هەردوو لقەکەی دیجلەیە: ٣ سەعات

سەعرد: ٥ سەعات

هەمووی: ٢٠ سەعات

ڕێگا لە (سەعرد)ەوە بۆ (بەتلیس)

سێ گوێزە (سێ دارگوێزەکە): ٦ سەعات

بەتلیس: ٦ سەعات

هەمووی: ١٢ سەعات

ڕێگا لە (بەتلیس)ەوە بۆ (ئەرزەروم)

جاقور: ٦ سەعات

خاس کۆی: ٨ سەعات

جەویرمە: ٣ سەعات

سوللوق (پردێکی دارینەیە لەسەر فورات): ٣ سەعات

جار کور: ٥ سەعات

ئاروزە: ٥ سەعات

ئال ئاراس: ٧ سەعات

دەلی بابا: ٨ سەعات

قزڵجە: ٥ سەعات

لەسەر شاخەکەوە بۆ ئەرزەرۆم: ٤ سەعات

هەمووی: ٥٤

پاشکۆی چوارەم

پاشکۆی سێیەمی بەرگی یەکەمی گەشتەکەیە

زنجیرەی میرانی بنەماڵەی بابان لە (سلێمان بابا)، یان سلێمان بەبەوە، تا پاشای ئێستای (سلێمانی):

ماوەی حوکم

سالّ مانگ

١ـ سلێمان بەگ غازی (واتە بابا سلێمان)ی کوڕی میر سلێمان. دوای ئەوەی حوکمی گرتەدەست:
١٠٨٨ک ١٦٧٧ز[١] -- ٤

٢ـ تەمیر (تەیمور) خان بەگ: ١١١٠ک ١٦٩٨ز -- ٤

٣ـ بەکر بەگ: ١١١٥ک ١٧٠٣ز -- ٣

لێرەدا ماوەیەک ڕادەبوورێ، تورکە (موتەسەللیم)ەکان[٢]
حوکمی کوردستانیان گرتەدەست ١١٢٨ک ١٧١٥ز -- ٤

٤ـ دوای چوار سالّ (خانە پاشا) ماوەی سێ سالّ
حوکمی کوردستانی کرد، پاشان کە «سنە»ی گرت
حەوت سالّ حوکمی کرد و مزگەوتێکی تێدا دروستکرد. لەم
یەک دوو سالّەی دواییدا (ئەمانوڵلاخان) تێکی دا: ١١٣٢ک ١٧١٩ز -- ٣

٥ـ جێگری خالید پاشا، کوڕی بەکر بەگ ١٣٣٥ک ١٧٢٢ز -- ٤

٦ـ فەرهاد پاشا ١٣٣٩ک ١٧٢٦ز -- ٢

٧ـ خالید پاشا (هەمدیسان) ١١٤١ک ١٧٢٨ز -- ١٥

٨ـ جێگری سەلیم پاشا ١١٥٦ک ١٧٤٣ز -- ٤

٩ـ جێگری سلێمان پاشا ١١٦٠ک ١٧٤٧ز -- ٣

١٠ـ سەلیم پاشا (هەمدیسان) ١١٦٣ک ١٧٤٩ز -- ١٤

١١ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان). سەلیم پاشای
بەغدادیش بەفێڵی ئەم لە سێدارەدرا. سلێمان
پاشا، مزگەوت و گەرماوی لە (زەنگەباد) دروستکرد.
لەسەردەمی ئەمدا (زەنگەباد) و (مەندەلی) و (بەدرە)و
(جەسان) بەشێک بوون لە کوردستان ١١٦٤ک ١٧٥٠ز -- ١٠
هەر لەسەردەمی ئەمیشدا تاعوونە گەورەکە
بلاوبووەوە، سالّی ١١٧١ک ١٧٥٧ز -- --

(١) ئەمانە ئێستا لە کێوی (طور) نیشتەجێن ـ ع.

(٢) (ئەمیانوس) لە لاپەڕەکانی(١٥ و ١٨ و ٢٦)ی دووەمین کتێبدا، ناوی (بەزاب دە) ـ بازبدی ـ (فێ نیک) هێناوە.

١٢ـ مەحموود پاشای کوڕی خانە پاشا، لە شەڕێکدا
کوژرا، کە لەگەڵ سلێمان پاشادا کردی ١١٧٤ک ١٧٦٠ز ٥ --

١٣ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان) ١١٧٥ک ١٧٦١ز -- --

١٤ـ ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا ١١٧٦ک ١٧٦٢ز -- ١

١٥ـ سلێمان پاشا (دووبارە) ١١٧٧ک ١٧٦٣ز ٢ --

١٦ـ ئەحمەد پاشا (هەمدیسان) ١١٧٧ک ١٧٦٣ز -- --

١٧ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان) فەقێ ئەحمەد کوشتی ١١٧٧ک ١٧٦٣ز -- --

١٨ـ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا و باوکی
خالید بەگ ١١٧٨ک ١٧٦٤ز -- ٨

١٩ـ ئەحمەد پاشا (هەمدیسان) ١١٨٦ک ١٧٧٢ز ٢ ١

تێبینی: باوکی ئیبراهیم پاشا و خالید پاشای
ئێستایە و برا گەورەی مەحموود پاشایە.

٢٠ـ مەحموود پاشا، لە (ئەحمەد کولوان) ئەحمەد پاشای[٣]
ئێستا و براگەورەی مەحموود پاشای بەدیل گرت ١١٨٧ک ١٧٧٣ز ١

٢١ـ دووبارە ئەحمەد پاشا بەیارمەتی عەلی
مرادخان، لە (سەرسیر و چوارتا)، توانی بەسەر
مەحموود پاشادا زاڵ بێت.

٢٢ـ دووبارە مەحموود پاشا، بەیارمەتی شەفیع خانی
زەندی لە ئێران گەڕایەوە، بەڵام شکا و گەڕایەوە ١١٩٠ک ١٧٧٦ز ٩ --

٢٣ـ دووبارە لەگەڵ مەحموود عەلی سەرداردا
گەڕایەوە و لە نێوان محەمەد پاشا و خەسرەو خان،
خانی سنەدا، لە نزیک (سەری بار- زرێبار)دا ڕوویدا،
کە ئەمی دواییان زۆر خراپ تێکشکا ١١٩١ک ١٧٧٧ز ١

٢٤ـ کەلب عەلی خانی سەرکردەی زەندی بۆ
یارمەتیدانی ئەحمەد پاشا هات و دووبارە
لەسەر تەخت داینایەوە محەمەد پاشاش

(٣) ئەحمەد پاشا، کە محەمەد پاشای برای بەدیل گرتبووی، بەیارمەتی هێزەکانی توانی هەڵبێت و جڵەوی فرمانڕەوایی گرتەوە دەست و ماوەی شەش مانگ حوکمی کرد. محەمەد پاشاش بۆ ئێران ڕایکرد و دووبارە لەگەڵ (مراد خان)دا گەڕایەوە، بەڵام هەردووکیان لە (سەرسیر) تێشکان.

بۆ (کۆیسنجاق) هەڵهات.	١١٩١ک	١٧٧٧ز	--	--
٢٥ـ محەممەد پاشا، لەگەڵ تەیمور پاشا، پاشای				
کۆیسنجاق گەڕایەوە و لە (گڵی زەرد) لەگەڵ				
ئەحمەد پاشادا کردیان بەشەڕێکی دەستەویەخە،				
بەشمشێر و خەنجەر، کە سەعاتێکی خایاند و				
زیانێکی زۆری تیا کەوت، تەیمور پاشا کوژرا و				
محەممەد پاشا دەستبەجێ لەلایەن ئەحمەد				
پاشاوە برایەوە هەردوو چاوی هەڵکۆڵرا.				
ئەحمەد پاشاش هەڤدە ڕۆژ دوای گەڕانەوەی				
لە قەرەداغ بۆ (قەڵاچوالان) مرد	١١٩٢ک	١٧٧٨ز	--	--
٢٦ـ جێگیربوونی مەحموود پاشای باوکی				
عەبدولڕەحمان پاشا، کە لە شەڕی				
(یەل تیمار)ی نێوان سەقز و (ساووق بولاق)دا				
لەلایەن (بوداق خان)ی میری (ساووق بولاق)				
کوژرا، کە لەگەڵی بەشەڕ هاتووە.	١١٩٣ک	١٧٧٩ز	--	٥
٢٧ـ جێگیربوونی ئیبراهیم پاشای دامەزرێنەری	١١٩٨ک	١٧٨٣ز	--	٣
(سلێمانی)، کە حەسەن خان بەگ و حسێن				
بەگی گرت، کە دوو میری سەر بەبنەماڵەکەی				
خۆی بوون و بە دیلی ناردنی بۆ بەغدا و سەرەتا				
ئاوارەی (حلە) کران و پاشان لە سێدارە دران	١٢٠٠ک	١٧٨٥ز	--	٣
٢٨ـ عوسمان پاشای براگەورەی عەبدولڕەحمان پاشا	١٢٠١ک	١٧٨٦ز	--	٢
٢٩ـ ئیبراهیم پاشا (دووبارە)	١٢٠٣ک	١٧٨٨ز	--	١
٣٠ـ جێگیربوونەوەی عەبدولرەحمان پاشا	١٢٠٤ک	١٧٨٩	--	٨
٣١ـ ئیبراهیم پاشا (هەمدیسان)	١٢١٢ک	١٧٩٧ز	--	٥
(لەسەردەمی ئەمدا تاعوونە بچووکەکە بڵاوبووەوە)				
٣٢ـ عەبدولڕەحمان (هەمدیسان)	١٢١٧ک	١٨٠٢ز	--	٢
ئیبراهیم پاشا لەکاتی هێرشی عەلی پاشا،) پاشای				
بەغدا)دا مرد، کە بۆ سەر (سنجار ـ شەنگار)ی کرد،				
عەلی پاشا چووە جێی و ئەمیش مرد، لە ساڵی:	١٢١٧ک	١٨٠٢ز	--	--

عەبدولڕەحمان پاشا، لە عەلی پاشا هەڵگەڕایەوە				
و یاخیبوو، دوای ئەوەش لە (کۆیسنجاق) بەسەر				
خالید پاشادا سەرکەوت. یەکسەر دوای گەڕانەوەی				
محەممەد پاشا، پاشای سلێمانی، لە بەغدا بەدەستی				
خۆی کوشتی، دوای ئەم ڕووداوانە پاشای بەغداش				
خۆی هات و خالید پاشای لە سلێمانی دانا.				
عەبدولڕەحمان پاشاش بۆ ئێران هەڵهات.	١٢١٨ک	١٨٠٣ز	--	--
٣٣ـ خالید پاشا	١٢١٩ک	١٨٠٤ز	--	--
٣٤ـ عەبدولڕەحمان پاشا لە ئێران گەڕایەوە و لە				
(زەربیار- زرێبار) بەسەر سەربازە یەدەکە تورکەکان و				
کوردەکاندا سەرکەوت و سلێمان کەهیای				
بەغدای بەدیل گرت	١٢٢١ک	١٨٠٦ز	--	--
٣٥ـ عەبدولڕەحمان پاشا ناچار کرا لە				
سلێمانی هەڵبێت. تورکەکانیش، لەژێر				
فەرماندەیی (سلێمان کەهیە)ی				
پاشای ئێستای بەغدایە، سلێمان پاشای				
کوڕی ئیبراهیم پاشایان دانا[٤].	١٢٢٣ک	١٨٠٨ز	٣	--
٣٦ـ جارێکی تر عەبدولڕەحمان خۆی کردەوە				
بەسەرداری کوردستان. شازادەی کرماشان				
لە دژی ئەم لەگەڵ تورکەکاندا ڕێکەوت				
و ناچاری کرد بکشێتەوە کۆیسنجاق کە				
ئێرانییەکان ئابڵووقەیان دابوو، دوای				
مانگێک و چوار ڕۆژ ئابڵووقەکەیان				
شکاند. ئەمەش لە ساڵی (١٢٢٤ک)				
بوو. عەبدولڕەحمان پاشاش گەڕایەوە				
بۆ (سلێمانی).	١٢٢٦ک	١٨١١ز	--	٢
مردنی عەبدولڕەحمان	١٢٢٨ک	١٨١٣ز	--	--

(٤) ئەمەش ساڵی (١٨٠٨ز) بوو، کە تیایدا گەیشتمە بەغداد.

٣٧ـ جێگیربوونی مەحموود پاشای
کوڕە گەورەی عەبدولڕەحمان پاشا،
کە جێی باوکی گرتەوە و میری ئێستایە. ١٢٢٨ک ١٨١٣ز -- --

هەندێ کارەسات و مێژوو، کە پێوەندییان بەمێژووی کوردستانەوە هەیە

تێشکانی هێزەکانی تورک و ئێرانی، کە هاوپەیمانی سلێمان بەگ
بوون و ناچارکران لە کوردستان هەڵبێن و پەنابەرنە (ئەستانبوڵ) ١١١٠ک ١٦٩٨ز
تێشکانی بەکر بەگ ١١٢٠ک ١٧٠٨ز
ئابلۆوقەی بەغدا ١١٣٠ک ١٧١٧ز
دەستگرتنی تورک بەسەر (هەمەدان)دا ١١٣٥ک ١٧٢٢ز
کوژرانی خانە پاشا، پاشای کوردستان ١١٤٥ک ١٧٣٢ز
شەڕی تۆباڵە (شەل) عوسمان پاشا ١١٤٤ک ١٧٣١ز
ئابلۆوقەی مووسڵ ١١٥٤ک ١٧٤١ز
هەڵاتنی خالید پاشا ـ پاشای کوردستان بۆ (ئۆرفە) ١١٥٥ک ١٧٤٢ز
مردنی خالید پاشا لە (ئورفە) ١١٥٦ک ١٧٤٣ز
پاشان سەرکەوتنی بەسەر (یەکون پاشا)ی سەرکردەی تورک ١١٥٦ک ١٧٤٣ز
کوژرانی نادر شاە ١١٥٨ک ١٧٤٥ز
مردنی عادل پاشا ١١٦١ک ١٧٤٨ز
مردنی ئیبراهیم پاشا ١١٦٢ک ١٧٤٨ز
دەستپێکردنی حوکمی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا و کوشتنی
سلێمان پاشای (کۆیسنجاق) لەلایەن سلێمان پاشای بەغداوە ١١٦٤ک ١٧٥٠ز
کوژرانی سەلیم پاشا، پاشای (قەڵاچوالان) لە بەغدا ١١٧١ک ١٧٥٧ز
بڵاوبوونەوەی تاعوونە گەورەکە ١١٧١ک ١٧٥٧ز
سەرکەوتنی پاشای بەغدا، بەسەر مەحموود پاشای بابانیدا لە (نارین) ١١٧٦ک ١٧٦٢ز
کوشتنی سلێمان پاشا ١١٧٨ک ١٧٦٤ز
بڵاوبوونەوەی دووەمین تاعوون (بچووکەکە) ١١٨٧ک ١٧٧٣ز
کوژرانی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا ١١٧١ک ١٧٥٧ز
بەدیل گیرانی ئەحمەد پاشا، لە (ئەحمەد کولوان) ١١٨٧ک ١٧٧٣ز

بەدیل گیرانی عەلی مرادخان، لەلایەن ئەحمەد پاشاوە ١١٨٨ک ١٧٧٤ز
هاتنی شەفیع خان، بۆ یارمەتی محەمەد پاشا ١١٨٨ک ١٧٧٤ز
هاتنی کەلب عەلی خان و سەرکەوتنی محەمەد پاشا، بەسەر خەسرەوخاندا ١١٩١ک ١٧٧٧ز
بوومەلەرزەکەی تەورێز ١١٩٤ک ١٧٨٠ز
ڕۆیشتنی محەمەد پاشا و ئەحمەد پاشا بۆ کەرکووک ١١٩١ک ١٧٧٧ز
سەرکەوتنی ئەحمەد پاشا، بەسەر محەمەد پاشادا ١١٩١ک ١٧٧٧ز
مردنی ئەحمەد پاشا ١١٩٢ک ١٧٧٨ز
مردنی کەریم خانی شای ئێران ١١٩٢ک ١٧٧٨ز
مردنی عەبدوڵڵا پاشا، پاشای (زەهاو) ١١٩٣ک ١٧٧٩ز
سەرەتای فەرمانڕەوایەتی مەحموود پاشای باپیری مەحموود پاشای ئێستا ١١٩٢ک ١٧٧٨ز
کوژرانی ڕەزا قولیخان ١١٩٧ک ١٧٨٢ز
هەڵهاتنی محەمەد پاشای لە کارخراو بۆ ئێران و گەڕانەوەی و
کوژرانی لەگەڵ سەرکردەیەکی تردا، ناوی عومەر پاشا بووە،
لەلایەن مەحموود پاشاوە، لەژێر دارە گەورەکەی (قەڵاچوالان)دا. ١١٩٤ک ١٧٨٠ز
سەرەتای دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی ئیبراهیم پاشا ١١٩٧ک ١٧٨٢ز
دروستکردنی شاری (سلێمانی) ١١٩٩ک ١٧٨٤ز
کوژرانی مەحموود پاشا ١١٩٨ک ١٧٨٣ز
دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی عوسمان پاشا ١٢٠١ک ١٧٨٦ز
مردنی عوسمان پاشا ١٢٠٣ک ١٧٨٨ز
بوومەلەرزە لە (سلێمانی) ١٢١٧ک ١٨٠٢ز
مردنی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا و بەدواهاتنی عەلی پاشا ١٢١٧ک ١٨٠٢ز
مردنی ئیبراهیم پاشا ١٢١٨ک ١٨٠٣ز
سەرەتای دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی فەتح عەلی شای ١٢١١ک ١٧٩٦ز
ئێستای ئێران سەرپێچی کردن و یاخیبوونی عەبدولڕەحمان
پاشا، لە عەلی پاشا و کوشتنی مەحموود پاشای (کۆیسنجاق)و
زاڵبوونی بەسەر خالید پاشای (ئاڵتون کۆپری)دا. لەسەر
ئەمە پاشای بەغدا بەپەلە دێت و لە (دەربەند)[٥] بەسەر
عەبدولڕەحمان دا زاڵ دەبێ. ١٢٢٠ک ١٨٠٥ز

(٥) مەبەست لە (دەربەندی بازیان)ی نێوان سلێمانی و کەرکووکە ـ م.

هاتنی خالید پاشا بۆ سلێمانی و بەدەستەوەگرتنی جڵەوی حوکم.	یەک ساڵ	
شەڕی دووەمی (دەربەند) بە فەرماندەیەتی سلێمانە بچووکی پاشای بەغدا[٦]	١٢٢٣ک	١٨٠٨ز
کوژرانی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا.	١٢٢٥ک	١٨١٠ز
شەڕی کفری	١٢٢٦ک	١٨١١ز
گەڕانەوەی عەبدولڕەحمان پاشا بۆ سلێمانی، بە یەکجاری	١٢٢٦ک	١٨١١ز

(٦) ئەمەش هەر ئەو ساڵەیە، کە تیایدا گەیشتمە بەغداد.

پاشکۆی پێنجەم

(پاشکۆی چوارەمی بەرگی یەکەمی گەشتەکەیە)

هەندێ زانیاری کە لە (ئەحمەد کولوان)
وەرگیراون دەرباری

ئەو ڕێگایانەی بۆ جێگای جۆربەجۆر دەچن

لە (ئەحمەد کولوان)ی ناوچەی (قزڵجە)ەوە بۆ (زەهاو)

	سەعات	سەرنج
بۆ (سورەجۆ) لە –شەهرەزوور– کە پێی دەڵێن: (شارەزوور)	٦,٥	ناوچەیەکی زوورگاوییە و شاخی وا بەرزی تیا نییە، کە پێویست بەبڕینی بکات.
بانی خێلان	٦,٥	بەشی یەکەمی ڕێگاکە بەدەشتی شارەزووردا تێپەڕ دەبێ و کە لە بانی خێڵانیش نزیک دەبێتەوە شاخێک دەبڕێت و دەگەیتە ئەوێ، لەوێدا چەند چەمێک کە لە کوردستانەوە دێن دەڕژێنە ڕووباری (دیالە)ەوە.
زەهاو	١٠	دەشتی (باجەڵان)ە.
هەمووی	**٢٣**	

***

لە (ئەحمەد کولوان)ەوە بەڕێگەی (شامیان)دا بۆ (کرماشان)

تێبینی: ئەمە کورتترین ئەو ڕێگایانەیە کە لە کوردستانەوە بۆ کرماشان دەچێ و لە هەمووشیان تەختانیتر و چاکترە و هەموویشی بەلای کەمەوە بەگەرووی نێوان دوو شاخدا تێپەڕ دەبێ.

	سەعات	سەرنج
سەولاوا	٦	لەناوچەی (سنە)یە لە دۆڵێکدایە لەسەر درێژایی ڕێگاکە
پاڵینگان	٥	لەسەر درێژایی دۆڵەکەیە
کرماشان	١٠	ڕێگەیەکی تەختە
هەمووی	**٢١**	

کوردەکان دەڵێن ئەمە چاکترین و لەبارترین ڕێگەیە بۆ تێپەڕبوونی خێڵات پیایدا بەخۆیان و خێزان و باروبنە و ماڵات و... هتد.

***

ئەو زانیارییانەی لە (سنە) وەرگیراون دەربارەی ڕێگە لە (سنە)وە بۆ هەمەدان

	فرسەخ
دەهکەلان (دێگوڵان)	٦
کوروە (قوروە)	٦
حەما قیسی	٦
هەمەدان	٦
هەمووی	**٢٤**
بۆ کرمنشاه	
کورووک	٥
کامیارە (کامیاران)	٥
کرمنشاه (کرماشان)	٧
هەمووی	**١٧**
بۆ تەوریز	
باقلاباد (باقلاوە–بەڵام ئێستا: باقراوای پێدەڵێن)	٦
کێلە کەبوود (ڕەنگە: تیلەکۆی– ئێستا بێت)	٦
سەقز	٩
کوول تەپە	٦
میان دوئاو	٨
لووکلەر	٩
ئاق تەپە (ئاخ تەپە)	١١
تەوریز	١٢
هەمووی	**٦٧**
بۆ مەراغە	
هەڵەدەرە (ڕەنگە: قۆڵەدەرەی ئێستا بێت)	٥
دیوان دەرە	٥
قابلان تو (قافلان تو)	٥
سەفاخانە	٤
ساین قەڵعە (ساین قەلا)	٧

دیزه	٦
مەراغە	٤
هەمووی	**٣٦**

***

ڕێگا لە (سنە)وە بۆ (هەمەدان)، وەک بەگوێرەی یادداشتەکانی میستەر (بەل لی نۆ)وە ڕاستکراوەتەوە

	وەک دەڵێن	ڕاستییەکەی
دەککیلان[١]	٧ فرسەخ	٩ سەعات و ٥٥ دەقیقە
کووربا[٢]	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ١٥ دەقیقە
حەماقیسی	٥ فرسەخ	٦ سەعات و ٢٠ دەقیقە
هەمەدان	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ٣٠دەقیقە
هەمووی	**٢٢ فرسەخ**	**٣١ سەعات**

***

(١) پێشتر بە (دەهکەلان) هاتبوو، کە مەبەست (دێگولان)ی ئێستایە ـ م.
(٢) پێشتر بە (کوروە) هاتبوو، کە مەبەست هەر (قوروە)ی ئێستایە ـ م.

پاشکۆی شەشەم

(پاشکۆی پێنجەمی بەرگی یەکەمی گەشتەکە)

ڕوونکردنەوەی تایبەتی لەسەر تۆپۆگرافیای کوردستان، کە لە (سلێمانی) لە ڕاستگۆترین سەرچاوە، کۆکراوەتەوە و بەوردی لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا بەراوردی پێکراوە، کە خەڵکانی جیاجیا باسیان کردووە:

لە (ئەحمەد کولوان)ەوە بۆ (ناڵپارێز) و تێپەڕین بە (تاریەر)دا...	٣ سەعات
لە (چەوتان ـ چەفتان) لەسەر شاخەکانەوە ...	٢ سەعات
بۆ (گوڵ عەمبەر) ـ خورماڵ ـ ی ئێستای مەڵبەندی شارەزوورە	
بۆ (گوڵ عەمبەر)، لەوپەڕی چیاکانی (ئەورامان ـ هەورامان)...	٨ سەعات
لە (گوڵ عەمبەر)ەوە بۆ (خواجاڵ؟)، کە بەدۆڵێکی ناو چیاکانی	
(ئەورامان ـ هەورامان)دا تێپەڕ دەبێ...	٢ سەعات
لە (گوڵ عەمبەر)، ڕووەو خۆرئاوا، بۆ (هەڵەبجە)	٢ سەعات

بەڕێگەیەکدایە، کە ئەمیش چیاکان بەسەریا دەڕوانن و ڕووباری (دیالە)، کە لەوێ پێی دەڵێن (سیروان)، لە (جورۆ)ی جیادەکاتەوە. لە (بانی خێلان)یشەوە (دەربەندی دیالە) بەشاخدا، یان بەو زنجیرەیەدا کە سنووری خۆرئاوای دەشتی (سلێمانی) پێک دێنێ.

دیالەش (ئەورامان ـ هەورامان) لە (شاهۆ) جیادەکاتەوە. کێوەکانی ئەورامانیش بەشێکی لە (شاهۆ) پێک دێنن.

ڕێگای ڕێبواران لە (شەهرەزوور ـ شارەزوور)

ئاربەت (عەربەت)	٤ سەعات	کەلاوەی گەورەی تێدایە، ئەو کەلاوەیەش کە پێی

دەڵێن (قیزلعەسی) دەکەوێتە نێوان (گرێزە) و

(ئاربەت)ەوە. (بێستان ـ سوور) و (یاسین تەپە)ش[1] دەکەونە نزیکییەوە

گرێزە	٤ سەعات	
حەسار	٢ سەعات	
گوڵ عەمبەر	٢ سەعات	لە سلێمانییەوە بۆ (گوڵ عەمبەر)، کە مەڵبەندی
(شارەزوور)ە.		
هەمووی	١٢ سەعات	

***

لە (سلێمانی)یەوە بۆ (بانی خێلان)

(١) لە دەقەکەدا بەهەڵە (دەستان سوور) و (یارین تەپە) نووسرابوو ـ ع ـ

لە (بانی خێلان)یشەوە دوو ڕێگەی لێ دەبێتەوە، یەکەمیان دەچێ بۆ (زەهاو) و ئەوی تریشیان بۆ (زەنگەباد) و بە (دیزی یارەش ـ خانی جەبەل ـ زەنگەباد)دا تێپەڕ دەبێ، لەسەر ڕۆخی (دیالە).

لە سلێمانییەوە بۆ (دەربەندفەقەرە)	٥ سەعات	لە (تانجەرۆ) دەپەڕێتەوە
گەورە قەڵا (لێرەش هەندێ کەلاوە هەیە)	٤ سەعات	
بانی خێلان	٣ سەعات	
هەمووی	١٢ سەعات	

لە (هەڵەبجە)شەوە بۆ (بانی خێلان)، بەدۆڵێک، یان بە گەروویەکدا ناوی (دەربەندی خان)ە، پێنج سەعاتە.

***

لە (بانی خێلان)ەوە بۆ (زەهاو)

هەرسکەل (؟)	١ سەعات
هۆرێن	٢ سەعات
سەر قەڵا	٤ سەعات
زەهاو	٣ سەعات
هەمووی	١٠ سەعات

لە (زەهاو)ەوە بۆ (کرمنشاە)

زەهاو بۆ پیشەئوو (؟)	٣ سەعات
سوورە دزە	٣ سەعات
کرند	٣ سەعات
پاشان بۆ کرماشان	

لە (سلێمانی)ەوە بۆ (کرماشان) بەڕێگەی (هەڵەبجە)دا

لە هەڵەبجەوە بۆ (خانە شوور)	٧، یان ٨ سەعات
دەشتە و ئوور	٣، یان ٤ سەعات
دەشتە لیڵ	٣ سەعات
دەشتە مردە	٣ سەعات
زەمکان	٢ سەعات

هەڵەبجە دەکەوێتە نزیک کێوێک، کە لقێکی (شاهۆ)یە و (دیالە) لە (جوانڕۆ)ی جیادەکاتەوە و بەنێوان هەڵەبجە و (جوانڕۆ)دا تێپەڕ دەبێ بوارێکیش بەسەر (دیالە)وەیە بۆ جوانڕۆ کە بریتییە لە گوریسێک لەنێوان هەردوو ڕۆخەکەدا.

ئەم ڕێگەیە پێی دەڵێن ڕێگای ناوەڕاست، ڕێگای (زەهاو)یش ڕێگاکەی خوارووە. بەڵام ڕێگاکەی سەرەوە، وەک لە دامێنەوە نووسراوە، بە (هەورامان) و (جوانڕۆ)دا تێپەڕ دەبێ:

له (چەمی خواجایی)یەوە بۆ (تەوێڵە)	٢ سەعات
نەوسوود	١,٥ سەعات
دیشە	٢,٥ سەعات
پاوە	٢,٥ سەعات
قەڵای جوانرۆ	٨ یان ٩ سەعات
لەوێشەوە بەرێگەی (ماهیدەشت)دا بۆ (کرماشان)	١٢ سەعات

جگە لەمە، ڕێگەیەکی تریش هەیە بۆ (کرماشان)، کە ڕێگاکەی لە دامێنەوە ماوەی دوو سەعات و نیوێک لەمبەرەوە لادەکاتەوە بۆ (زەهاو) و (دەشتەمردە) و بە (بزمیراوە)دا تێپەڕ دەبێ. (بزمیراوە)ش هاوینەهەوار، یان لەوەڕگەی (زەهاو)ە، لە (شاهۆ). دوای ئەمیش (ڕاژاو)، دواتر (تاووق) دێن. ئەم جێگایانەش هەموویان لە (شاهۆ)، یان (زاگرۆس)ن.

(شاهۆ)ش ئەو بەشەی (زاگرۆس)ە، کە سنووری پاشایەتی (قەڵاچوالان) لە کوردستانی تورکیا و کوردستانی ئێران جیادەکاتەوە، ئەمانە و هێشتا ڕێگەیەکی تریش هەیە بۆ (کرماشان)، کە لە (قرڵجە)وە دەچێ بۆ (ساڵیاوا)، ناوەکەشی ڕێگای (شامیان)ە. لەو دووەمین نەخشەیەشدا ناوی هاتووە، کە باسی ڕێگەی (قزلجە)ی تێدا کراوە.

(قەرەداغ)یش پاش ئەوەی درێژ دەبێتەوە و بە (دەربەند)دا تێپەڕ دەبێ، لە (کۆیسنجاق)، کێوەکانی (خاڵ خالان) پێکدێنێ.

***

گەرووەکانی زاگرۆس لەنێوان کوردستانی بابان و ئێراندا

١ـ گاران: ڕێگای (سنە)یە و ئەو گەرووەیە، کە دەکەوێتە دامێنی ئەو سەرەوە.

٢ـ سوورکێو: ڕێگاکەی (سوورکێو) لای پردەکەی (عەسر ئاباد- عەسر ئاوا)، لە ڕێگاکەی (گاران) جیادەبێتەوە.

٣ـ گەلی با.

٤ـ ناوخووان.

٥ـ پیشان (؟): لە (بیستان)ەوە بۆ (بانە)

٦ـ (گەلی باڵین)، لە (بانە)وە بۆ (بایین دەرە)

٧ـ گەلی خان

پاشان (زاگرۆس) لادەکاتەوە بۆ خۆرهەڵاتی (سەردەشت) و خۆرئاوای (ساووق ـ بولاق[٢] ـ سابلاخ) و پاشان بۆ (سی کەنە).

***

(٢) ئەمە بە (ساووق بولاق) دەوترێ بەڵام ناوی ئێستای لەناو خەڵکدا (سابلاخ)ە ـ ع.

ڕێگا لە ـ سنە ـ وە بۆ ـ هەمەدان ـ

وەک بەپێی یادداشتەکانی میستەر (بەل لی نۆ) ڕاستکراونەتەوە

	وەک دەڵێن	لەڕاستیدا
دەککیلان	٧ فرسەخ	٩ سەعات و ٥٥ دەقیقە
کووربا	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ١٥ دەقیقە
حەما قیسی	٥ فرسەخ	٦ سەعات و ٢٠ دەقیقە
هەمەدان	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ٣٠ دەقیقە
هەمووی	٢٢ فرسەخ	٣١ سەعات

پێڕست

پێشەکی

کورتەی ژیانی میستەر ڕیچ

بەشی یەکەم

ل ٣١ تا ٥٥

دەرچوون لە خانووی نشینگەیی ـ چۆنێتی سەفەرەکە ـ باسێکی کۆمەڵەکەمان ـ باوبۆران ـ کفری ـ کەلاوەی ساسانی ـ میوانداریێتیی سەرۆک هۆزی بەیات ـ چاووگەکانی نەوت لە توزخورماتوو ـ.

بەشی دووەم

ل ٥٧ تا ٨٧

جێهێشتنی توزخورماتوو ـ دۆڵی لەیلان ـ هەواری یوسف ئاغا ـ میوانداریبیەکەی ـ چوونە ناو کوردستان ـ مەزرا و دیمەنی وڵات ـ دیاری لە پاشای (سلێمانی)یەوە ـ گەیشتن بە چادرگەکەمان پێش سلێمانی ـ سەردانی پاشا.

بەشی سێیەم

ل ٨٩ تا ١١٦

عوسمان بەگ ـ چوونە ناو سلێمانی ـ سەردانی میر ـ باسێکی خانووەکەمان ـ پابەندیی کورد بە سەرۆکەکانیانەوە ـ هەندێ بەسەرهات ـ شەڕەکە و ـ ئەفغانیی لە شارەزووردا ـ زەینەفۆن و دە هەزارەکە.

بەشی چوارەم

ل ١١٧ تا ١٣٨

وتووێژ لەگەڵ میردا ـ کەیخەسرەو بەگ ـ هۆزی جافی کورد ـ ئاووهەوای سلێمانی ـ نیشانەنانەوە ـ تەختی سلێمان ـ هەڵکۆڵراوی مێژوویی–ئاهەنگێکی مۆسیقا– زۆرخانە، یان یاریگە ـ سلێمان بەگ ـ چابووکیی لە بەکارهێنانی شمشێردا ـ کشتوکاڵ.

بەشی پێنجەم

ل ١٣٩ تا ١٥٤

سەربازە ڕوسییە ئازاکە ـ دڵڕەقیی شازادەی کرماشان ـ موسڵمانێکی گەورەی خواناس ـ بەروبوومە سروشتییەکانی کوردستان ـ خواپەرستیی مەحموود پاشا ـ بەسەرهاتێک ـ گرتنی عەبدوڵڵا پاشا ـ جەژن ـ هۆزەکانی بلباس ـ بەسەرهاتێک ـ هۆزەکانی کورد ـ بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستان ـ (سەمعان)ە شێت و وردە شتی تر ـ.

بەشی شەشەم

ل ١٥٥ تا ١٧٥

دەرچوون لە سلێمانییەوە بەرەو چیاکان ـ دەربەندی گۆیژە ـ چادر هەڵدان لە (گەڕەدێ) ـ جوانیی جێگاکە ـ دەنگەدەنگ و ژاوەژاوی کاتی بارکردن ـ کێوی بەرز ـ دانەوێڵە ـ وڵاتی جوان ـ ئەفسەرێکی گەورەی ناوچەی (قزڵجە) ـ هەندێ هەڵەی پێکەنیناوی ـ سەرکەوتنێکی سەخت ـ کوڕەکانی خالیدبەگ ـ سەربازگەیەک لە (ئەحمەدکولوان) ـ درووێنەوانان گۆرانی (شیرین و فەرهاد) دەڵێن ـ کوللە ـ پلەی گەرمای کانیاوەکان ـ بۆقی سەوز ـ یارییەکی سەیر ـ جێهێشتنی ئەحمەد کولوان ـ سەفەر بۆ (بیستان) ـ گردی توورەکەڕێژ ـ (بیستان)ی نادروست و نەخۆش کەوتنی هەموو کۆمەڵەکەم ـ جێهێشتنی بیستان ـ پێنجوین هەواری جاف ـ خێڵە کۆچەرەکان ـ خانمێک و گزیرەکانی ـ جوولەکە.

بەشی حەوتەم

ل ١٧٧ تا ٢٠٦

چوونە ناو ئێرانەوە ـ زەریاچەی زرێبار ـ کەیخەسرەو بەگ ـ هەواری جاف ـ یاری جریدبازی ـ بڕینی کێوی (زاگرۆس) ـ گوندنشینەکانی (کەڕان) ـ زستانێکی سەخت ـ ناکۆکی نێوان جاف ـ سنە ـ شێوخواردنێکی نایاب ـ کۆشکەکە ـ ستەمی والی سنە ـ پرسەی گشتی ـ پشێوی و هەرا ـ کۆچی دوایی کوڕەکەی والی ـ دڵتەنگی والی و توندوتیژییەکەی ـ ترسی دەست و پێوەندەکەی ـ ئاڵوگۆڕ لە بەرنامەکەماندا ـ ترسی وەزیرەکانی والی ـ بەزەیی ئەنجوومەن ـ سەرکەوتنی ئەنجوومەن ـ گەشکە و سوپاسیان ـ دەرچوون لە سنەوە بەرەو هەواری والی ـ.

بەشی هەشتەم

ل ٢٠٧ تا ٢٢٣

دەرچوون لە (سنە) ـ دیمەنی زەوی ـ چادرەکانی (کولانە) ـ سیاسەتمەدارانی مەزنی کورد ـ ڕووباری (قیزیل ئۆزون) ـ هەوارەکان ـ سەرنجەکانی لادێیەک ـ ڕەوشتی نائاسایی جاف ـ ڕێگایەکی کوور ـ هەنگوین و کەرەی سارد ـ گەیشتنە گوندی (میک) ـ ریچ خانم دەبرێ بۆ گوندێکی تر ـ پوورە هەنگ ـ گەیشتنەوەی ریچ خانم پێمان ـ دیاری میوە لای (والی)یەوە ـ گەیشتنە (بانە) ـ کوڕەکانی والی ـ میوەی تازە پێگەییو ـ.

بەشی نۆیەم

ل ٢٢٥ تا ٢٤٤

سەردانمان بۆ لای والی سنە ـ قەڵای بانە ـ وتووێژی والی ـ ژنهێنانی کوڕەکەی ـ والی سەردانم دەکاتەوە ـ دڵڕەقیی والی، لە (بانە) خۆ تەیارکردن بۆ ڕۆیشتن ـ گیروگرفتی چاوەڕوان نەکراو ـ بەگران دەستکەوتنی وڵاخی باربی ـ پۆزشی والی ـ سوڵتانی بانە ـ دەست پێکردنی ڕێکردنمان ـ سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگە پێنەدانمان لەسەر ڕێکردنمان ـ هەڵوێستێکی خراپ ـ بڕیاری بەشەڕ ڕێگاکردنەوە ـ ترسی سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگەپێدانمان بۆ ڕۆیشتن ـ چیا ـ چوونە ناو ناوچەی بابانەکانەوە ـ دەست و پێوەندەکانی عومەرئاغا ـ کەلاوەکانی قەڵاچوالان ـ میوەی تازە ـ شاخی نزم ـ گەیشتنە سلێمانی ـ.

بەشی دەیەم

ل ٢٤٥ تا ٢٧٠

سەرنەگرتنی کوتاندن دژی ئاوڵە ـ مردنی کوڕەکەی عوسمان بەگ ـ ماتەمینی میر ـ شوێنەوارە مێژینەکانی شارەزوور ـ ئەسکەندەری گەورە و کچە شازادەی هیندی ـ ناوی ناوچەکان ـ عومەرئاغا ـ چەوساندنەوەی و زیندانی کردنی ـ پابەندیی و هۆگریی دارودەستەکەی ـ نەزاکەتی ـ قینی لە عوسمان بەگ ـ ڕەحمەتوڵلای تاتار ـ گەشتەکەی بەو کێوە سەختانەی دیانە کلدانەکانی تێدا دەژین ـ ئامێدی ـ ئامۆژگاریی میر، بۆ تاتارەکان ـ تەنگوچەڵەمە و داهاتووی تووشی ـ هەوارگەی کلدانییان ـ نانی برنج ـ ڕامانی کلدانییان کە ڕەحمەتوڵلایان لەناو خۆیاندا دیوە ـ قێزکردنەوەیان لە محەمەد ـ یەزیدیان ـ شاری (وان) ـ ناوی هۆزەکانی کوردییەکان ـ هەڵپەرکێی خانمان ـ پلەوپایەی ئافرەتی کورد ـ جلوبەرگی پیاوان ـ چیرۆکی دارشمانە ـ پیرێکی بەڕێزی بابانی.

بەشی یازدەهەم

ل ٢٧١ تا ٢٩٣

دڵتەنگیی و خەمباریی میر ـ کوڕە گەورەکەی بەبارمتە دەنێردرێ بۆ کرماشان ـ نەخۆش کەوتنی کوڕە بچووکەکەی ـ ئاژاوە لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەکەدا ـ ئەحمەد بەگی دارشمانەیی ـ هۆزەکانی ڕەواندز ـ شێوەی تەرم ناشتن لای کورد ـ بنەماڵەی بابانی ـ شەجەرەی میرانی بابان ـ مردنی کوڕە بچووکەکەی میر، بە ئاوڵە ـ دڵگیریی میر ـ سلێمان بەگ ـ بازرگانیی سلێمانی ـ وتوویژ لەگەڵ عوسمان بەگدا ـ ئارەزووی دەست هەڵگرتنی میر، لە فەرمانداریتی ـ عومەرئاغا ـ زیرەکیی و وردبینییەکەی ـ بەراورد لە نێوان کورد و تورک و ئێراندا ـ لوقمان سەردانێک بۆ ماڵاوایی کردن لە میر ـ وتوویژی ئایینی ـ بانگکردنی عوسمان بەگ بۆ شوێنی تازەی ـ هەڵهاتنی دەرویش خالیدی گەورە ـ دوا سەردانی میر لە میستەر ریچ ـ وتوویژێکی شیرین ـ ڕەوشتی میر ـ ئامادەبوون بۆ دەرچوون لە کوردستان ـ خەمباریی بەبۆنەی جێهێشتنی خەڵکی کوردستان ـ.

بەشی دوازدەهەم

ل ٢٩٥ تا ٣١٩

دەرچوون لە سلێمانی ـ باسی وڵاتەکە ـ گوندی دەرگەزێن ـ عومەرئاغا ـ کوڕەکەی ـ گەرووی دەربەند ـ جێهێشتنی کوردستان ـ دەنگوباسی سلێمانی ـ ئائومێدیی عومەرئاغا ـ دەشتێکی جوان ـ گوند ـ گردێکی توورەکەرێژ ـ ڕووباری گابروسی، یان (زێی بچووک) ـ ئاڵتوون کۆپری ـ هەوارەکەی فارس ئاغا ـ نزمیی و چرووکییەکەی ـ بۆ یەکەمین جار دیتنی هەولێر ـ باسێکی شارەکە ـ دەشتی هەولێر ـ گۆگە مەلا ـ چیای مەقلوب ـ گوندی (کەڵەک)ی یەزیدی ـ ڕووباری زێ، یان (لی کوس) ـ ڕوخساری وڵاتەکە ـ ڕووباری خازەر، یان (بۆمادۆس) ـ حاجی جەرجیس ئاغا ـ شاری کرملیس ـ کەلاوەکانی نەینەوا ـ.

پاشکۆی یەکەم

ل ٣٢١ تا ٣٤٤

سەرەبرشت لە یادنامەی ریچ خانم، لە گەشتەکەیدا لە بەغداوە بۆ سلێمانی

پاشکۆی دووەم

ل ٣٤٥ تا ٣٧٧

گەشتێک بۆ شوێنەوارەکانی (زندان) و (قەسری شیرین) و (حوش کەڕوو)... هتد لە سنووری کوردستانی باشووردا، لە مانگی مارت و نیسانی ١٨٢٠ز ـ دا

پاشکۆی سێیەم

ل ٣٧٩ تا ٣٨٦

زانیاری وەرگیراو لەخەڵک دەربارەی (جزیرە) و ناوچەکانی دەوروبەری

پاشکۆ چوارەم

ل ٣٨٧ تا ٣٩٥

پاشکۆی پێنجەم

ل ٣٩٧ تا ٤٠١

زانیاری وەرگیراو، لە (ئەحمەد کولوان) دەربارەی ئەو ڕێگایانەی دەچن بۆ جێگەی جۆربەجۆر

پاشکۆی شەشەم

ل ٤٠٣ تا ٤٠٨

ڕوونکردنەوە لەسەر تۆبۆگرافیای کوردستان

***

چۆن و کەی ئەم کتێبەم وەرگێڕا؟

ناوەڕاستی ساڵی (١٩٧٨ز) ئەم کتێبەم لە کتێبخانەی مۆزەخانەی سلێمانی خواست و بەپەرۆشەوە [کە لە پێشەکی ئەم کتێبەدا باسکراوە]، دەستم کرد بە وەرگێڕانی و خەریکبووم تەواوی بکەم، کە لە سەرەتای ساڵی دواییدا جارێکی تر، لەلایەن ڕژێمی عێراقەوە گیرامەوە و دووبارە دوای ئازادبوونم لە بەندیخانە (کە خۆشم نازانم چۆن لە دەستیان دەربازبووم!)، بەهەمان تاسەوە دەستم کردەوە بەوەرگێڕانی ئەم کتێبە. چونکە لەکاتی گرتنەکەمدا، هەرچی دەستخەت و ڕەشنووسێکی ئەدەبیم هەبوون، ماڵی خۆمان هەموویان لەناو بردبوون. ئەمجارەشیان نیوەیم تەواوکردبوو، کە هەمدیسان لەلایەن ڕژێمەوە هاتنەوە بۆ گرتنم! بەڵام نەکەوتمە بەردەستیان و لەگەڵ نیوە ڕەشنووسەکەی ئەم کتێبەدا ڕووومکردە ناوچە ئازادکراوەکانی کوردستان و لەوێ هەرچۆنێ بوو، لەو ناو شاخ و بارە سەخت و ژێر بوردومانەدا، هەموو کتێبەکەم کرد بەکوردی و ئامادەی چاپم کرد و دوای تەواوکردنیشی وا ڕێکەوت ساڵی ١٩٨٤ ـ ١٩٨٥ز

خەریک بوو گفتوگۆی نێوان (یەکێتی نیشتمانیی کوردستان) و دەوڵەتی عێراق، دەرفەتێک بڕەخسێنێ و ئەم کتێبە لە عێراق لە چاپ بدەم و مامۆستایەکی زانا و مێژوونووسیش (ئەوکاتە)، پێی خۆشبوو پێشەکی بۆ بنووسێ. بەڵام دەرفەتەکە سەری نەگرت و جگە لەوەش دامودەزگای چاپەمەنی لەو شاخە، بەو شێوە جوان و نوێیە لەبەردەستدا نەبوو، کە من حەزم دەکرد و هەندێ هۆی تریش، چاپی تێکڕای ئەم کتێبەی دوا خست. بەڵام هەر هەمان ساڵ (١٩٨٤)، کە ڕێکەوتی دووسەدهەمین ساڵگەردی دروستکردنی شاری (سلێمانی) بوو، یەکێتیی نووسەرانی کوردستان، بەرنامەیەکی فراوانی بۆ ئاهەنگێڕان، بەو بۆنەیەوە، ئامادەکردبوو، ئەم کتێبەش چونکە چەند بەشێکی (ریچ) تیایدا سەردانی شاری سلێمانی و میرنشینی بابانی کردبوو، پێشنیارکرا (ئەو چەند بەشە) سەرەتا (دەسگای ڕاگەیاندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان)، ڕۆژانە، بە (رادیۆ) بڵاوبکاتەوە و دواییش هەر ئەو چەند بەشە، بەناونیشانی (گەشتی ریچ بۆ سلێمانی ـ ١٨٢٠ز) چاپ بکرێ...

ئەم بەرنامەیە ئەنجامدرا و کتێبی ناوبراو (١٢٠) لاپەڕەی قەوارە گەورەی لێ دەرچوو... تا سەرەتای ساڵی (١٩٨٨ز)، کە لەژێر هێرشی توند و بەربڵاوی سوپای عێراق و کیمیاوی بارانی ناوچە ئازادکراوەکاندا، هەر خۆم و منداڵەکانم پێ دەربازکرا و ئەو وەرگێڕانە و دەقە عەرەبییەکەی و هەرچی نووسینی بڵاونەکراوەی من و ژووان ـ ی هاوسەرم بوون، کە بریتی بوون لە دوو دیوانی شیعری هەردووکمان و ڕەنجی دە ساڵ ڕەبەقی نووسینی هەمەجۆرەمان، لەگەڵ دەیان منداڵ و ژن و پیاوی هاووڵاتی و پێشمەرگەدا تیاچوون، کە لەو شاخانە، لەسەرماندا ڕەق بوونەوە.

هەرچۆنێ بوو گەیشتینە کوردستانی ئێران و درەنگانێ (ئەو چەند بەشە) چاپکراوەم چنگ کەوتەوە و سەرلەنوێ خۆزگە و تاسەی وەرگێڕانەوەی تێکڕای ئەم کتێبەم لا زیندووبوەوە بەڵام چونکە ڕەنجم زۆر لەگەڵیدا کێشابوو کفتی کردبووم و لەلایەکی تریشەوە بڕوام نەدەکرد کتێبە عەرەبییەکەم دەست بکەوێتەوە، ئیتر یادیشی هەر دەژیا و هانی دەدام، تا تکا لە برای جگەرسۆزم کاکە (ئاگرین) بکەم لە سلێمانی، کە تەقەللا بدات، هەرچۆنێک بێت، دەقە عەرەبییەکەیم بۆ پەیدا بکات و بۆمی بنێرێت. چەند مانگێکی پێچوو، دۆستی جگەرسۆزم، بەهەر کوێرەوەرییەک بوو، دەقە عەرەبییەکەی بۆ فۆتۆکردم و بەو سنوورە پڕ لە شمشێرە چاوەدا بۆمی نارد. هاوکات بەختم یاربوو، دانەیەکی تریش هەر لە دەقە عەرەبییەکەی، لە (مەهاباد)، لە ماڵی هاوڕێی هێژام (کاکە عەینەدینی زیائی ـ ئێستا لە کرماشانە) چنگ کەوت ـ کە بڕوام نەکرد عەرەبییەکەیم لە ئێراندا چنگ بکەوێ ـ. ئیتر لە هاوینی (١٩٨٩ز)دا کەوتمەوە سێیەمین وەرگێڕانی، کە ئەمەی بەردەستتانە و زۆر بەدژواریی، خۆم هەموو کارێکی: تایپ و مۆنتاژ و خەت و دەرهێنانی هونەریی و بەرگی دەرەوەی چاپی یەکەمیم ئەنجام داوە.

محەمەد حەمە باقی

سەقز ـ هاوینی ١٩٨٩ زایین

فەرهەنگی ناو

(ئـ)

ئار. میگنن 8

ئارکیر پۆرتەر 65

ئازادخان (ی ئەفغانی) 113

ئازیزێ (گۆرانی) 138

ئاسینس رڤیو 339

ئاشیتیی 381

ئاغا سەیید 41، 46، 359، 364

ئاغا محەمەد خان 389

ئاغامیناس 35،95، 103، 249، 324 – 227، 333، 342، 349، 370

ئا. کلیمان 8

ئامینە خاتوون 333

ئاوگۆست پیتەرمان 9

ئۆژین ئۆپین 9

ئۆژین فلاندن 8

ئۆسکارمان 9

ئۆفانس 200، 205

ئۆلیڤەر 62

ئەبو حەنیفە 55

ئەتابەگ 368

ئەحمەد ئاغا 367

ئەحمەد بەگ 236، 237، 270، 271، 276، 411

ئەحمەد پاشا 390، 391، 393، 394

ئەحمەدخان 201

ئەحمەد کەهیا 121

ئەحمەدی خانی 17

ئەدنبەرە 339

ئەدوارد سەخاو 9

ئەردەڵان 10، 12 – 14، 18، 20، 202، 298

ئەردەشێر 77

ئەرساسی 329

ئەرساسیدیی 308

ئەریەن (ئاریەن) 282، 317

ئەسکەندەری گەورە 194، 240، 247، 289

ئەفسەنتین 63

ئەفشاری 113

ئەفەندمز 284

ئەغریق 317، 328

ئەلعەزە 7

ئەلیاس (خضر) 70

ئەنکەتیل 197

ئەنوشیروان 366

ئەوڕەحمان پاشا 72، 75، 86، 97، 104، 106، 121، 125، 127، 128، 148، 149، 160، 183، 196، 266، 273، 277، 288، 340

ئەولیاچەلەبی 7

ئەمانوڵڵاخان (ئەردەڵان) .13، 196

ئەی. تی. راولینسن 10

ئەی. هیرتسفلید 9

ئەیوبی 270، 382

ئیبراهیم پاشا 124، 128، 390 – 394

ئیبن جەبیر 33

ئی. بی. سۆن 9، 19

ئیسماعیلی 50، 203، 257، 370، 373

ئیشق باشی93

ئیڤینیگ مەڵس (ڕۆژنامە) 339

ئیمپڕاتۆڵ 106

(ب)

بابان 10 – 21، 94، 98، 104، 106، 119، 132، 152، 153، 166، 183، 190، 202، 225، 237، 238، 243، 245، 248، 266، 270، 271، 274، 275، 286، 287، 393، 407، 410 – 413

بابا تاهیر 16

بابا داخ 274

بابا سلێمان 70، 73، 269، 289

بارمۆف 363
بازکاری 371
باقرخان 131، 114، 116، 132
باقور
باڵۆن 108
بایرون 16، 39، 325
بایەزید 194، 381
براحەسەن 148
برایەتی (ڕۆژنامە) 16، 94
برترام دیکسن 9
بڵباس 139، 148، 149، 216، 217، 257، 266، 267، 323، 409
بلو 8
بن عجیل 367
بنیامین 152
بوداق خان 391
بوداق کێخان 367
بۆقژە 158
بووکە سوورە 175
بووڵ دۆگ 102
بۆناپارت (ناپلیۆن) 26، 27، 229
بەتلیمۆس 333
بەختیاری 132
بەرازی 377، 381
بەرواری 384
بەگ 34، 49، 98، 114، 125
بەل 215
بەنی ڕەبیعە 355
بەنی وەیس 355
بەهائەدین نوری 19 – 22
بەهرام 159
بنش 264
بیرک 8
بێسارانی 17

(پ)

پاچستین 9
پشدەری 289
پەردەدار 93
پەریزاد 159
پیران 178

(ت)

تات 255
تاتار 83، 160، 245، 411
تاجیک 255
تاهابابان 19، 21
تۆپال عوسمان 393
تورا 116
تیاری (تەیاری) 152
تەت 37
تەتەر 83
تەقی 324
تەمیر 121، 389
تەورات 219
تەیار 152
تەیموور ئاغا 121
تەیمووری لەنگ 309
تی. سی. دابلیو فاول 9
تیلە کۆ (هۆز) 257، 400

(ج)

جاسم بەگ 308، 330
جاف 20، 114، 117، 119، 120، 123، 124، 127، 132، 142، 155، 171، 172، 174، 177، 180 – 184، 187، 203، 207، 217، 256 – 258، 265، 286، 409، 410
جۆرنۆدیە ساف 339
جۆر نۆ دیە وام 339
جوهان سچیل بەرگەر 7
جەجاڵ 283
چەزەدوم 42
جەستش 203
جەستیان 252
جەعفەر عەلی 170

جی. ئی. هابەرد 9
جی. ئیچ. د. رایدەر 10
جیت سنغ 367
جی. شیل 8
جێمس بێلی فریزەر 8، 23
جیهان نما 281

(چ)

چراغ سویندرەن 50، 66، 351، 273
چگنی 257

(ح)

حاجی ئەحمەد 120، 182، 215، 218
حاجی جاسم 308
حاجی جەرجیس ئاغا 298، 316، 411
حاجی خەلیفە 281
حاجی عومەر 347
حاجی عەبدوڵلا 34، 35، 310، 323، 324
حاجی قاسم 220، 310
حاخام 71
حافز (شاعیر) 16، 205
حوسن جیهان خانم 228
حوسێن ئاغا 308، 318
حوسێن قاسم عەزیز 19
حوسێن قولی خان 223
حەرب (هۆز) 308
حەرکۆڵ 187
حەزرەتی مەولانا (خالید) 148
حەسەن ئاغا 366، 337
حەسەن بەگی (ئەوڕەحمان پاشا) 113، 114، 130 – 134
حەننا 152
حەنیفە خاتوون 323

(خ)

خالید بەگ 155، 163 – 165، 390، 410
خالید پاشا 99، 104، 389، 390 – 395
خانی گچکە 192، 201، 223
خوانچە 129
خەزرەج (هۆز) 355
خەسرەو 74، 159، 190، 194، 198، 199، 217، 333، 359، 390، 394

(د)

دارا 310، 361
دارا گشتاسب 77
داریوس 310
دارۆغا 92، 102، 116
دانفیل 53، 333
داود پاشا 11، 12، 68، 87، 123، 126، 285، 291، 292، 329، 334
دۆق بەری 339
دۆق کەنت 338
دەجال 283
دەخمە 42، 362
دەروێش پاشا 356
دەفتەردار 52
دەلی دومەن 332، 371
دەلی سەمعان 139، 159، 409
دیربی لو 70
دی لامیر 310
دیوان ئەفەندی 261

(ر)

رازیانە 161
ڕەبیعە 355
ڕۆستەم ئەفەندی 129، 131، 133
ڕەئیس ئەفەندی 106
ڕەحمەتوڵلای تاتار 245، 411
ڕەزا قولیخان 394
ڕەشوان 171
ڕەشید بەگ 205
ڕەمک 148، 150
ڕەنل 188، 317
ریم (ئاژەڵ) 221

(ز)

زابت خاتوون 324
زانا 13، 289، 412
زورو ئاستەر 150

زەند (هۆز) 257، 390
زەنگەنە (هۆز) 72، 73، 257، 263
زەینە فۆن 89، 333، 339، 409
زەینئەلعابدین 61
(س)
سادق بەگ 330
ساسانی 28، 31، 44، 46، 47، 49، 53، 71، 74، 75، 166، 169، 181، 329، 350، 351، 365، 377، 383، 409
ساڵح بەگ 323
ساڵحە خانم 323
سالم (شاعیر) 15، 17
ستریکەر 9
سلێمان بەگ 117، 132، 134، 271، 292
سلێمان پاشا 124، 128، 153، 183، 332، 368، 374، 389، 390، 392
سلێمان کەهیا 196، 392
سویحان ویردی خان 201
سۆران 14، 153، 248
سوورەمەنی (خێڵ) 355، 357
سوڵتان شاحوسێن 166
سوڵتان عەبدۆڵڵا 142
سوڵتانی بانە 225، 230، 234، 236، 410
سوڵتانی سەقز 228
سەدام 17، 20
سەدەنی 258
سەعدون ئاغا 349
سەعید پاشا 68، 124، 252، 331
سەعید ناکام 7
سەککیر (هۆز) 248
سەل 256
سەل 127
سەلاحەددین ئەیوبی 270، 382
سەلیم ئاغا 344، 354، 358، 359، 363، 366، 370
سەلیم بەگ 149، 154
سەلیم پاشا 389، 393
سەمعان 139، 154، 409
سەمیرئەمیس 333
سەندرێکفی 8
سەیید 205، 358، 359
سەیید تاهیری هاشمی 19
سەییدە زوبێدە 62
سەیید موبارەک 376
سەیید موحسین 377
سەیید میقداد کندی 349
سیر روبرت لیستن 8، 27
سیررۆبەرت کەرپۆرتەر 68
سێرجۆن ماڵکۆڵم 194
سیروککۆ (با) 128
سیسیل. جی. ئەودمۆندز 10
سیلاحدار 121
سیللوک 361
(ش)
شاپوور 364
شاعەباس 204
شالوور 158
شکسپر 16، 203
شەفیع خانی زەند 390، 394
شێخ ئیسماعیلی 203، 257
شێخ تووەینی 128
شێخ خالید (مەولانا خالید) 142، 146، 147، 288، 289
شێخ عەبدولقادر 142
شێخ کەریم 183
شێخ مارف 14 – 17، 76، 289
شیرین 155، 165، 288, 359، 410
شێلاقە (باڵندە)شیلان 175
شیلان 143
شینکی 144، 169، 237، 248، 256، 265، 282
(ع)
عادل پاشا 393
عادلە خانم 342، 343

عوسمان بەگ (ئەورەحمان پاشا) 89، 91، 92، 93، 106، 117، 121، 125 – 128، 124، 133، 134، 136، 141، 142، 146، 147، 154، 159، 245، 247، 248، 251، 261، 271، 273، 277، 279، 278، 279، 284، 285، 301، 303، 329، 409، 411
عونەر ئاغا 80، 134، 136، 142، 143، 148، 159، 160، 173، 174، 179، 180، 186، 187، 191، 201، 202، 205، 211، 240، 285
عومەر بەگ 50
عومەر پاشا 41، 394
عومەر خەزنەدار 126، 127، 145
عەباس بەگ 212
عەباس میرزا 203، 281، 289
عەبدوڵڵا ئاگرین 413
عەبدوڵڵا ئەفەندی 65، 335
عەبدوڵڵا بەگ 35، 209، 211، 222، 232، 233، 235
عەبدۆڵڵا پاشا 83، 86، 104، 107، 120، 125، 130، 139، 146، 147، 284، 285، 288، 358، 394، 409
عەبدولڕەحمان ئاغا 79، 80
عەبدولڕەحمان پاشا 368، 391 – 395
عەبدولغازی خانی بەهادر 116
عەبدولقادری گەیلانی 288
عەزیز ئاغا 134
عەزیز ئاغای مەسرەف 131
عەلی ئاغا 235، 332
عەلی ئیلاهی 66، 337
عەلی پاشا 121، 391، 392، 394
عەلی مرادخان 390، 394
عەمبەر لو (خێڵ) 383
عەنتەری 264
عەنزە (خێڵ) 91، 355
عەینەدینی زیائی 413
عیسا 283
عیسا خان 113
عینایەتوڵڵا بەگ 190، 192، 201، 205، 209
(ف)
فاتمە 324
فارس ئاغا 295، 306، 411
فرێزەر 188
فۆکس 23
فۆن لۆک 9
فۆن هامەر 36
فەتاح پاشای زەهاو 358
فەتح عەلی شا 194، 394
فەتحوڵڵا ئاغا 163، 173
فەرهاد 22، 155، 156، 288، 410
فەرهاد پاشا 389
فەزیلەت 70
فەقێ ئەحمەد 266 – 269، 273، 390
فەقێ قادر 232، 235، 250، 299
فەیزوڵڵا ئاغا 41
فەیزوڵڵا ئەفەندی 261
فەیلی 119، 257
فیدلیس 8
فیسکۆس 333
(ڤ)
ڤامبەری 9
(ق)
قادر بەگ 180
قادری 14، 16، 326
قادری گەورە 166
قاووقلی 316
قیشاقچی 174
(گ)
گاشینە 82، 144
گروتیفند 30
گۆران 13، 94، 150، 185، 191، 196، 201، 202
گۆرگۆس 333
گەزی شایگان 190

گەلاوێژ (گۆڤار) 19، 173، 347
(ک)
کابایز 149
کاکە حەسەن 148، 149
کرمانج 94، 196، 214، 248
کوباد (قوباد) 159
کورەوی (هۆز) 257، 375
کورتیوس 317
کورد ئۆغلی 212
کوردی (شاعیر) 15، 17
کوردۆکی 123
کوورزەئی (هۆز) 258
کووسا 257
کوفا ئۆفانس 200، 205
کوفی 47، 329
کۆلۆنێل میسیت 25
کۆماسی 17
کلاوسپی 150
کلدانی 23، 28، 54، 63، 125، 152، 245، 252، 255، 316، 333، 411
کلودیوس جێمس ریچ 7، 11، 13، 15، 17 – 26، 28، 29، 34، 207، 271، 321، 333، 332، 334، 341، 345، 409 – 413
کەپەنک 265
کەچەڵیی 257
کەریم خان 257، 394
کەلب عەلی خان 199، 390، 394
کەلو 257
کەڵهوڕ 174، 203
کەمال جەلال غەریب 76، 251
کەوانی 257
کەیخەسرەوبەگ 117، 119، 125، 127، 128، 129، 132، 177، 180، 182، 261، 409، 410
کەیوانە 367
کێخان 267
کیسرا پەروێز 347، 355
کیسرا نەشیروان 359
کیللی 73
(ل)
لوڕ 132، 256 – 258، 355
لووک 24، 25، 400
لوکهارت 190
لوقمان 271، 411
لەک (هۆز) 228، 257
(م)
مارتین هارتمان 9
مارک سایکس 9
مافی (هۆز) 114، 116
ماکدۆناڵد 385
مالکۆلم 228
مامولی 201
مامەش 148، 150
ماهشەرەفخانم (مەستوورە) 13
محەمەد ئاغا 55، 61، 104، 114، 255
محەمەد بەگ 180
محەمەد پاشا 391، 392، 394
محەمەد ڕەزا 237
محەمەد حوسێن خان 198
محەمەد خان 189، 199، 201
محەمەد ڕەشید بەگ 206
محەمەد عەلیی (ئەمانوڵلا خان) 141، 194، 198، 199، 201، 228، 357
مرادخان 390، 394
مردخ 334
مستەفا خان 384
موتەسەللیم 389
موران دو 92
مووسائاغا 69
مووساخان 228 – 230
مەحموود ئاغا 80
مەحموود بەگ 75
مەحموود پاشا 11، 12، 14، 45،55، 61، 66، 79

مەحموود چاوەش 31، 285، 286، 355
مەحموود ڕەحیم خان 116
مەحموود عەلی سەردار 390
مەحموود مەسرەف 83، 101، 110، 111، 121، 122، 124، 125، 128
مەجەستی 281
مەرزینک (هۆز) 257
مەڕ مەڕ (هۆز) 203
مەسکەلاین 137
مەسیح 368
مەلای جزیری (شاعیر) 16
مەلکێ جان (گۆرانی) 138، 288
مەمکوژە بەناز (گۆرانی) 239، 288
مەندیمی (هۆز) 257
مەنزوور 148، 150
مەولانا خالیدی نەقشبەندی 14 – 17
مەولەوی تاوەگۆزی 13
مەهدەوییە 375
مێجەر ڕەنل 370
مێجەرسۆن 19
میر مەحموود 291، 292
میر مەحمەلی 109
میرزا عەبدولکەریم 223
میرزا عینایەتوڵڵا 226
میرزا فەرەجوڵڵا 190، 192، 209
میرزا فەیزوڵڵا 197
میستەر فوذر بگهام 199
میستەر گرانت 199
میستەر لووک 24، 25
میستەر والان 24، 27
(ن)
نادرشا 49، 195، 211، 316
نارین 41، 374، 393
نالی (شاعیر) 15، 17
نوورەدین 165
نوورەدینی 256
نەسرین 143
نەعمان پاشا 319
نەقشبەندی 14، 15، 17، 142
نێبور 7
(و)
والی 11، 13، 20، 26 – 28، 84، 85، 93، 97، 98، 106، 112 – 114، 124، 128، 131، 133، 136، 147، 149، 177، 184، 188، 190، 198 – 201، 203، 204، 207، 209، 211، 213، 222
ورد زوورث 373
وەڵەدبەگ 123
وەلی 124، 185، 282
ویللوک 370
ویلیم ئەرسکن 30
(هـ)
هارون ڕەشید 62
هاجوج و ماجوج 283
هوێزە 199
هەرشەل 137
هەرقەل 351
هەزو 382
هەمەداوەند 257
هەمەوەند 257
هێرۆ 143
(ی)
یاقوبی 150
یاوشان (رووەک) 63
یوحەنای مەعمەدان 381
یوسف ئاغا 75، 68، 363، 409
یوسف بەگ 289، 377
یەزیدیان 245، 411
یەزیدی 22، 255، 262، 295، 314، 381، 385، 411
یەعقوب 279
یەعقوب ئاغای گەورە 308
یەکون پاشا 393

فەرهەنگی جوگرافیا

(ئـ)

ئاجاواز (عادل جەواز) 383
ئاثوریا 72
ئاردبابا (ئاربابا) 182، 185، 222
ئاربەد (ئاربەت، عەربەت) 120، 405
ئارزەن (ئەرزەن) 382
ئاروزە 386
ئازاکس (ئاراکس) 383
ئاسکی بەغدا 350، 351
ئاسکی کفری 45، 47، 329، 372
ئاسیای بچووک 25، 28، 162
ئاش تۆقان 47
ئاشیتی 381
ئاق بولاق (ئابلاخ) 297
ئاق تەپە (ئاخ تەپە) 400
ئاقچەلەر (ئاغجەلەر) 300
ئاق سو 50، 51، 55، 330، 372
ئاکرێ (عەقرە) 253، 312، 314، 315
ئاکۆ 47
ئالان 239
ئال ئاراس 386
ئاڵتون سو 304
ئاڵتون کوپری (پردێ) 153، 162، 394
ئامێدی 109، 150، 152، 245، 252، 253، 255، 312، 385، 411
ئۆرتەخان 374
ئۆردەک 314
ئۆسکۆتلاند 172
ئون ئیکی ئیمام 45، 47، 369، 372
ئەحمەد ئاوا 222
ئەحمەد کولوان 155، 164، 165، 166، 167، 169، 171، 172، 173، 174، 238، 280، 390، 393، 397، 399، 405
ئەدەنە کۆی (ئەدانە کۆی) 375
ئەربیل 64، 306، 310، 311، 312، 317
ئەرجیش 383
ئەرخەبیل 28
ئەرمەنستان 8
ئەرمینیا 383
ئەزمیر 25، 79
ئەستەموڵ 7، 10، 13، 25، 27، 28، 29، 103، 106، 180، 251، 252، 266، 269، 270، 274، 281، 304، 230، 333، 334، 338، 369
ئەسفەندئاوا 204، 221
ئەسفەهان 191، 194
ئەسکەندەریيە 25
ئەسکی کەڵەک 12
ئەفغانستان 116
ئەلخالس 37
ئەلعوزێم 59
ئەلوان (حەلوان) 357
ئەڵوەند 197
ئەلهوەیدەر 347، 398
ئەلیاسە 297
ئەمەریکا 109
ئەوروپا 7، 26، 27، 28، 33، 83، 104، 107، 110، 116، 119، 121، 136، 181، 277، 278، 341
ئیبراهیم خانچی 8، 50، 45، 55، 63، 73، 126، 330
ئیتاڵیا 25، 28، 128، 336
ئیخلات 383
ئیس 381
ئیسپان 195
ئینگلتەرە 23، 26، 27، 68، 106، 108، 223، 330، 335، 336، 339، 354

(ب)

باباگورِ گورِ 53
بابل 27، 28، 41، 43، 45، 159، 304، 364
باتمان چای 382
باجەڵان 365، 366، 399
بادینان (بەهدینان) 17، 151، 152
بارادان 41، 355
بازیان 11، 12، 72، 75، 78، 102، 181، 298، 299، 300، 337، 394
بازرخانی (باجەرخانی) 189، 197، 210
باقلاوە 400
بانە 12، 183، 279
باوین مردە (باوە مردە) 297
باینچۆ 210
بایەزید383، 384
بایەندەرە 219
برمنگهام 228
بروز 241
بری 239
بریستۆڵ 23، 25
بزمیراوا 407
بلەی دوون 385
بناویلە 158
بۆتان 7، 153، 381
بوخارا (بوخاری) 326
بوشەهر 197
بولاق 74
بولگاریا 27
بۆمادۆس 295، 316، 317، 411
بۆمبای (بۆمبی) 28، 252
بوندقیە 28
بویوک ئەبی صەیدا 376
بەتلیس 381، 382، 386
بەدران 153
بەدرە 389
بەرازی 377، 318
بەراوری 384
بەڕودە 211
بەڕۆژە 229، 239
بەریتانیا 10، 11، 19، 25، 27، 29، 102، 107
بەسرە 20، 26، 28، 209
بەشیر 312، 381
بەشیرۆ (بەشیری) 381
بەعقووبە (باقووبە) 347، 349، 370
بەل غین 382
بەلەدروز 354
بەندەر عەباس 197
بەنغال 195
بەهدینان 150
بیستان 164، 165، 167، 168، 169، 170، 171، 407، 410
بێستان سوور 247، 405
بەین کۆدرە 364، 366، 367
بێ لو 238، 239

(پ)

پاریس 27، 29، 310
پاڵوو 382
پاڵینگان 399
پاوە 407
پردێ 8، 113، 153، 304
پردی سوللوق 386
پشدەر 94، 153، 240، 248، 256، 266، 269، 289
پەرسە پۆڵس 11، 29، 30، 223
پەرویز 159
پیرعومەر گودرون 72
پیرەمەگروون 72، 297
پیشەئوو 406
پێنجوین 155، 410

(ت)

تاتار 116، 245، 411
تاتان 168، 169، 171

تاران 10، 189، 199
تارجەڵلا 317
تاریلەر 238
تاریەر 241، 405
تاسڵووجە 77، 93
تاقی کیسرا 112، 359
تامپە 347
تاووق (تاوق) 309، 333، 334، 407
تاووق گۆزی 13
تان گۆزی 243
تشیم بورازو 326
توین گەن 36
تورا 116
تور 153
توزخورماتوو 11، 31، 45، 50، 51، 54، 55، 57، 59، 60، 62، 73، 330، 332، 372، 409
تورکستان 116
توق 11
تەپەڕەش 297
تەختی سلێمان 117، 126، 406
تەران 117
تەڕاتووڵ 217
تەڕەتەوەن 168
تەرواده 28
تەکیە 62
تەورۆس 78، 381، 382
تەوریز 8، 22، 204، 210، 214، 229، 274، 278، 281، 394، 400
تەوێڵە 407
تەل ئەسقەف 385
تەل کێشان 385
تەللەنافرو 384، 386
تەیاری (تیاری) 152
تیلەکۆ (ناوچە) 400

(ج)

جاقوور 386
جانەوەرە 185، 186
جزیرە 7، 112، 153، 312، 379، 381، 382، 384، 385، 412
جوانڕۆ 111، 112، 197، 203، 204، 406، 407
جوبوق 325، 376
جودی 385
جورا 162
جوسق (چوارباخ) 119
جومیش کەزەک 381
جەسان 153، 389
جەویرمە 386
جەمیلە63 ، 64
جیهان نوما 29

(چ)

چاق چاق 79، 82
چاڵدێران 194
چقور (چوقور) 382
چمن کوبروسی 42، 48، 437
چوارباخ (گەڕەک) 249
چوبوق قەلعە 38، 40، 51، 367
چوارتا 390
چوقور 382
چەرمەلە 300
چەوتان: (چەفتان) 405
چەولیک 386
چەمچەماڵ 11، 70، 72، 73، 74، 75، 77، 93، 169، 186
چەمبازین 381
چەن گەدی 381
چەن گەللی 381
چیا سەوز 84
چیای کۆسرەت 268
چێڵ ئاغا 381
چینوماچین 104
چیای مەقلووب 295، 312، 411

(ح)

حاجی ئەحمەد (چیا) 120، 182، 215، 218
حاجی قەرە 357
حوسێن ئیسلام 68
حۆش کەڕوو 38، 44، 47، 74، 345، 362، 363، 364، 365، 412
حەبەشە 282
حەرەمی کەهیا 323
حەریر (هەریر) 153
حەسار 405
حەسەن (کێو) 382
حەسەن ئاباد (حەسەن ئاوا) 188، 204، 210، 211
حەسەن کێف 112، 382، 384، 385
حەلوان 357
حەڵەب 26، 190، 234
حەماقیسی 401
حەمرین 40، 41، 48، 49، 50، 54، 59، 63، 64، 325، 326، 354، 355، 374
حیللە (حلە) 391

(خ)

خابوور 385
خازەر (بۆمادۆس) 295، 314، 315، 411
خالس 37، 40، 300، 325، 375، 376، 377
خاڵ خالآن 72، 73، 302، 407
خامورر 383، 385
خان بەنی سەعد 347
خان مصبح 377
خانەقین 198، 349، 355، 356، 357، 366، 370، 371
خدران 268
خۆر ئەلیاس 70
خشت کەن 368
خواجاڵ 405
خواجانی (چەم) 407
خۆراسان 49، 116، 190، 367
خورماڵ 405
خۆشناوەتی 148
خەرتووم 367
خەردان 268
خەسرەو ئاوا 189، 234
خەسرەو خان (چیا) 217
خەسرەو (کیسرا) 259

(د)

دار الاحسان 13
داسن 314
داسنێ 314
داملاجە 318
دزکەرە (سکەرە) 247
دۆخلە 325
دوکان 8
دۆڵە درێژ 162، 163
دۆڵی رافیدەین 28
دۆڵی شەیتان 76
دۆڵی لەیلان 57، 67، 68، 409
دەربەند 72، 74، 394
دەربەند باسەرە 74
دەربەندی بازیان 11، 12، 72، 394
دەربەندفەقەرە 406
دەربەندی گوێژە 12، 157
دەرزەنی 381
دەرکەن 384
دەرگەزێن 75، 76، 77، 78، 169، 295، 298، 299، 336، 358
دەستان سوور 405
دەستجرد 350، 359
دەشتە 355
دەشتە و ئوور 406
دەشتە لێڵ 406
دەشتی کۆک دەرە 303
دەشتی هەولێر 17، 295، 411
دەلی بابا 386
دەلی عەباس 8، 11، 40، 41، 325، 376

دەلۆ 73، 126، 127
دەلتاوە 41
دەمیرقبو 59
دەهکەلان 401
دەهلی 142
دیاربەکر 198، 278، 381، 382، 384، 385
دیالە 37، 40، 72، 78، 80، 111، 148، 182، 187، 298، 326، 347، 348، 349، 355، 357، 365، 366، 367، 373، 374، 375، 376، 377، 399، 405، 406
دیجلە 11، 12، 37، 64، 304، 305، 314، 311، 318، 338، 381، 382، 384، 385، 386
دیزە 401
دیشە 407
دیمەشق 25، 26
دێگولان 400، 401
(ر)
روسیا 106
رۆژەکی (رۆسکی) 381
رۆماس 25
رەجیر خراپ 384
رەزوان 381، 382، 384، 385
رەشکی 311
رەواندز 74، 109، 148، 271، 273، 411
رەوەند (چیا) 323
(ز)
زاخۆ 312، 385
زاگرۆس 40، 74، 78، 177، 181، 182، 185، 186، 197، 215، 218، 222، 223، 273
زرێبار 177، 179، 183، 184، 390، 392، 410
زندان 345، 350، 351، 412
زورا 326
زەرگی 381
زەریاچەی گوڵ باشی 381
زەریاچەی وان 383
زەعفرانیە 312
زەن کەباد 153
زەنگاباد 48، 257، 367، 368، 371، 373، 377، 389
زەنگەنە 72، 73، 257، 363
زەمکان 406
زەهاو 78، 153، 357، 358، 362، 365، 364، 399، 406، 407
زێ (چەم) 311، 312، 314، 315، 383
زەینلعابدین 61
زێی بچووک 295، 411
(س)
سابلاخ 407
ساراخاتوون 316
ساری قامیش 210
ساقاڵ تۆقان 41
سراجق 376
سرۆچک 12، 157، 158
سکود 112
سلوبی 385
سلوقیە 41، 43، 350، 351
سلێمان ئاوا 243
سلێمانی 8، 10، 11، 12، 13، 15، 17، 19، 22، 45، 57، 72، 75 – 80، 82، 83، 86، 87، 89، 95، 96، 97، 102، 103، 110، 113، 114، 116، 117، 119، 120، 121، 124، 125، 128، 129، 131، 132، 133، 138، 142، 143، 146، 147، 158، 202، 215، 339، 341، 384، 391، 392، 405، 406، 409، 413
سنجار (شەنگار) 391
سنە 10، 12، 13، 94، 97، 111، 119، 126، 137، 150، 153، 163، 168، 171، 173، 177، 179، 184، 185، 188، 189، 197، 198، 199، 201، 202، 203، 204، 207، 209، 211، 214، 216، 232، 225، 226، 229، 230، 234، 252، 261، 278،

289، 399، 400، 411، 407، 410
سووتە 218
سوورانە (سورێن) 182
سوورب قاریت 381
سورداش 8، 78، 297
سوورەجۆ 399
سوورکێو (کێوەسوور) 241، 407
سوورەنا 170
سوریا 25
سوڵتان عەلی 351
سوید (شەقام) 181
سوێر ئاوا 238
سویسرا 27، 336
سەرا 50
سەردەشت 8، 228، 289، 407
سەرچنار 62، 82، 125، 297
سەرسیر 160، 242، 390
سەرقەلا 406
سەری بار 390
سەعرد (سەعرت) 281، 282، 284، 285، 286
سەقز 22، 168، 200، 204، 214، 218، 220، 213، 226، 228، 230، 291، 400، 413
سەککیر 248، 256
سەکرمە (سەگیرمە) 300، 329
سەولاوا 399
سەیید موحسین 377
سەیید موبارەک 378
سیروان 120، 405
سێ گوێز 382، 386
سیوەیل 161، 242، 256
سێوی تاڵ 219
(ش)
شاخ (رووبار) 385
شاخەسپی 326
شاخی قەرەجوق 64، 305، 312، 316
شارباژێر 12، 17، 157، 158، 242
شارەبان 347، 348، 349، 350، 353
شارەزوور (شەهرەزوور) 14، 23، 89، 113، 120، 135، 171، 182، 245، 247، 248، 249، 270، 274، 276، 399، 405، 409، 411
شاری جنۆکان 126
شام 103، 278
شامۆنیا 280
شامیان 182، 339، 407
شوان 12، 301، 311
شۆردەرە 318
شوشیک 383
شەمامک 305، 306
شەیتان ئاوا 76
شێخ وەیسی 301
شیراز 11، 29، 127، 194، 197
شیروانە 120، 366
شیرین (چیا) 383
شینک 240، 241، 249
شینکی 169، 237، 265
(ع)
عادل جواز 383
عانە 112
عوزێم 59، 376
عومەر بەگ (گوند) 330
عەباس بەگ(چیا) 212
عەسر ئاوا (عەسر ئاباد) 184، 407
عەسکەر (گوند) 149
عەقرە (ئاکرێ) 312، 314، 315
عەلی دەلوو 55
عەلی سەرای 61
عەینکاوە 252
عێراق 8، 10، 17، 19، 20، 412، 413
(غ)
غال 370
غەزالان 301

غەزەوان 301

(ف)

فارس (هەرێم)295، 306، 411
فورات 112، 381، 383، 386
فنیک (فێ نیک) 112، 381
فەرەنسا 23، 106، 230، 339
فەلەستین 25
فیشخابوور 385

(ڤ)

ڤییەنا 27، 29، 36

(ق)

قابلان تو (قافلان تو) 400
قارس 383
قاغزمان 383
قاهیرە 13، 103، 234
قزلجە 153، 155، 164، 166، 167، 168، 171، 172، 222، 241، 248، 386، 399، 410
قز قەلعە 167
قزل قەلعەسی 166
قزیل رەبات 353، 355، 356، 357، 362
قوبرس 25
قورماس 384
قوروجای 40
قوش تەپە 306
قەدیس مەتی (مارمەتی) 316، 381، 382
قەرەئۆغلان 43
قەرەبوکرا 216
قەرەتورئاو 211
قەرەجوق داغ 64، 305، 312، 316
قەرەحەسەن 45، 60، 68، 69، 73، 113، 158، 300، 302، 336
قەرەتەپە 8، 41، 42، 48، 54، 257، 300، 326، 327، 357، 372، 373، 375
قەرەداغ 55، 72، 73، 78، 391، 407
قەرەسپی تەپە 77
قەرەسرد 8
قەرەقوش بەگ 48
قەزوین 278
قەسری شیرین 38، 43، 44، 47، 74، 198، 345، 348، 355، 358، 362، 3653، 364، 365
قەشان 8
قەفار 303
قەڵا چوالان 8، 78، 124، 157، 168، 213، 242، 243، 291، 293، 294
قەڵا سێوکە 249
قەڵان تەپەسی 268
قەڵای ئەربیل (هەولێر) 310
قەڵای جوانڕۆ 407
قەڵای سەڵزی 358
قەڵای شیروان 382
قەڵای کچان 166
قەڵای مەکس 384
قەندیل باخ 74
قەیسەری 381
قەیوان 8، 157
قیزبیر (کی بیر)303
قیزیل ئۆزون (قیزیل ئۆزان) 207، 212، 213، 410

(ک)

کابروس 304
کاتا لونیا 25
کارو (ڕووبار) 204
کاکو زەکەریا (چەم) 185
کام یارە (کامیاران) 400
کرارە 311
کرماشان 23، 61، 85، 103، 112، 113، 116، 139، 144، 146، 147، 182، 198، 199، 201، 203، 248، 258، 271، 273، 279، 285، 323، 363، 392، 399، 400، 406، 407، 409، 411، 413
کرملیس 295، 316، 317، 319، 411
کرند 406

کشمیر 91
کفری 327، 330، 335، 354، 358، 369، 370، 371، 372، 373، 395
کوبارا 337
کۆپری 162
کوردوشین 308
کورانە 211
کووربا 401، 408
کوڕکوڕا 53
کوڕ کوڕ 240، 298
کوروە (قوروە) 400، 401
کوڕەکاژاو 162، 241
کوشک زەنگی 368
کوفرا 382
کۆک تەپە 304
کۆک دەرە 303
کولانە 207، 211، 410
کوولۆونکەوە 302
کۆی سنجاق 72، 99، 110، 145، 153، 164، 258، 263، 284، 285، 302 – 306، 323، 391 – 394، 397
کۆیە 8، 110، 300
کەرخ 181
کەرەفتو 211
کەرکووک 8، 63 – 67، 69، 74، 94، 142، 143، 250، 274، 278، 298، 301، 302، 335، 355، 394
کەلاوەسوور 49
کەلەباین (کەللەباڵین) 222
کەڵەک (گوند) 295، 312، 366، 411
کەڵەک ئاوا 213
کەڵە وانان 297
کەلی خان (کەللی خان) 218
کەناروێ 242
کەنداوی فارس 25
کی بیر (قیزبیر) 305، 306
کێشەخان 73
کێلەسپی 77، 297
کێلە کەبود 400
کێوەکانی ڕەوەند 323
کێوی قاف 127

(گ)

گاڕان (کێو) 179، 182، 184، 185، 188، 407
گاوەڕۆ (کافرۆ) 187، 185
گردەشێر 311، 312
گردی ئیشان 373
گردی کەروێشک 211
گردی کەو 366
گرێزە 405
گڵی زەردە (گڵەزەردە) 391
گمۆ 240، 241
گۆپاڵە (کۆبارا) 75، 377
گودرون 72، 75، 77، 78، 79، 161، 163، 242، 297، 298، 302
گورجستان 8، 26
گورجیە 68
گوڵ عەمبەر (گوڵ عەنبەر) 405
گوێزە کوێرە 183
گوێژە 12، 157
گوولۆوم کەوە 301
گوولۆونکەوە 301
گەرماوە (ڕێگە) 297، 368
گەرمەکانی 297
گەرمیان 17
گەڕەدێ 155، 158، 410
گەرمیە 356
گەرمەسیر 67، 160
گەورەقەڵا 75، 247، 406
گەلاڵە 240
گەلی با 407
گەلی بالین 407

(ل)

لاجان 76

لازیان 76، 77
لوڕستان 199، 256، 258، 355
لوکناو 170
لەندەن 24
لەیلان 11، 57، 64، 65، 66، 67، 68، 69، 335، 336، 409

(م)

ماردین ، 153، 312، 362، 384
مافی 114، 116
مالتا 26
ماڵی کافر 44
ماوەت 8، 242، 248
ماهیدەشت 407
مجیلیبە 45، 337
متارا (مەتارە) 63، 64، 67
موحسین پاک 37
مووسڵ 8، 10، 20، 143، 152، 154، 198، 234، 146، 178، 282، 293، 295، 308، 318، 319، 385، 393
مونتەفیک 128
مەخزومە 306
مەدائین 351
مەدینە 355
مەراغە 400، 401
مەرگە 240، 248، 269
مەروێ 236، 239، 240
مەریوان 12، 22، 181، 183، 185، 196، 204
مەقلوب (چیا) 295، 312، 316، 411
مەکس 384، 385
مەککە 25، 26، 121، 230
مەلازگرد 383
مەڵکەندی (مەلیک هیندی) 124
مەندەلی 153، 389
مەنکوبە (گوند) 315
مەهاباد 8، 413
میان دووئاو 212
میغاکیات 381
میک 207، 410
میلان 27

(ن)

نائوکور 253
نارین 41، 374، 393
ناڵپاریز 405
ناوکوور 312
نسیبین 381
نماز قیلان تەپە 41
نوب 283
نوبیا 282
نوێژگە 41، 236، 237
نەبی یونس 318
نەجد 124
نەمیر 385
نەوسوود 407
نەهرەوان 347، 377
نەینەوا 11، 27، 295، 351، 411
نیشابور 116

(و)

وان 252، 253، 256، 383، 411

(هـ)

هاوار (گوند) 111
هۆبەتوو 213
هۆرێن 406
هەرسکەل 406
هەرزین 382
هەرسین 114
هەزار کانیان 241
هەزار مێرد 248
هەزو 383
هەکاری 253، 255، 384
هەڵەبجە 17، 111، 112، 405، 406
هەڵەجەوبستانە 306
هەڵەدەرە (قۆڵەدەرە) 400
هەمەدان 173، 174، 189، 195، 203،

204، 278، 393، 400، 401، 408
هەمەلایا 326
هەورامان (اورامان) 78، 180، 181، 182، 204، 220، 405، 406
هەولێر 8، 12، 113، 153، 252، 293، 295، 306، 308، 309، 411
هەنگاریا 27
هیزان 383
هیزڵ 385
هیند 24، 26، 107، 108، 109، 135، 185، 195، 203، 245، 278، 338، 340، 371
هیندی خۆرهەڵات 24، 99

(ی)

یارین تەپە 405
یاسین تەپە 247، 405
یۆنان 23، 25، 339
یەک تیمار 391
یەنی کەڵەک 314
یەنی تەپە 356

بەرهەمی چاپکراو:

١- ژووان، شیعر، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠

٢- گەشتی ڕیچ بۆ سلێمانی، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، بەرگەڵوو ١٩٨٤

٣- کێشەی کورد، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، یاخ سەمەر ١٩٨٦
چاپی دووەم، ئێران، تەورێز، ١٩٩٠
چاپی سێیەم: هەولێر، ١٩٩٢

٤- گوڵەکانی دۆزەخ، شیعر، چاپی یەکەم، ئێران، تەورێز ١٩٩٠
چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٩٢

٥- گەشتی ریچ بۆ کوردستان، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەورێز، ١٩٩٢
چاپی دووەم، ئێران، تەورێز، ١٩٩٥

٦- ئەفسانەی ئەدۆنیس، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەورێز، ١٩٩٤

٧- گۆرانی کوردی، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەورێز، ١٩٩٤

٨- مێژووی مۆسیقای کوردی، چاپی یەکەم، ئێران، شهرکُرد، ١٩٩٦

٩- سەیید عەلی ئەسغەری کوردستانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨

١٠- ڕاوە گزنگ، وتار و ڕەخنەی ئەدەبیی، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨

١١- بیرەوەرییەکانی وەفایی (تحفه المریدین)، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٩

١٢- کەروێشکی زیرەک و گورگی دانا، چیرۆکی منداڵان، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٠

١٣- شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٠

١٤- میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٢

١٥- ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگووڕ لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٢

بەرهەمی داهاتوو:

١- شۆڕشی عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی نێودەوڵەتیدا

٢- خوێندنەوەیەکی تازەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، لێکۆڵینەوە

٣- خوێندنەوەیەکی تازەی مەولەوی تاوەگۆزی

٤- دیوانی مەولەوی تاوەگۆزی

٥- ڕاپەڕینی سمکۆ لە بەڵگەنامەی قاجاری دا

Introduction

Claudiue Ganes Rich is one of the first tourits who travelld to Kurdistan in 1820. , as he himself asserts in his book. Rich has reported all of the erents during his travel, and because of that accuracy his notes have been valuable and riliable sources for those orientalists who came to Kurdistan later.

Most of these daily notes are special to the emirate of Baban and its capital, soley-mani, and some what the emirate of Ardalan and its capital, sina. In addition he has some explanation on neigh bour countries especially ottoman and Iran. He reffers to some tricks of these gover ment which liked not to see the political authority of these emirates.

Some say that Rich's travel has some other aims which perhaps are not friendly aims, as Rich's widow herself admits, Davood Pasha, the governer of Baghdad, had no optimistic view on his travel.

These notes writtenin 1820 were published by his widow in 1836. They are in two volumes. Rich's travel in Kurdistan lastet seven months, and during thes period he recorded every important event he saw except thoes few days that he came sick and couldn't wrote anything. In these notes Rich introduces Kurdish people as those men who like to prove their hospitality to strangers. Rich thinks that. they are very loyal friends. That is why he promises himself not to forget their everlasing generosity.

What is important in these notes is Rich's point of view about soms good aspects of kurdish society in both two emirates, Baban and Ardalan. For example he reffers to the freedom of women in the society of Kurdistan which, as Rich asserts, has no equel amony other countries in middle east.

I think it is necessary for reader of this book to remember this important point that we know all of what Rich has written in his notes are only some part of things, and it is our own duty to add our opinions to his notes. I believe it is not necessary to accept all of his views. though most of them are respectable.